

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

CALT - 02

સર્ટીફિકેટ કોર્સ ઈન ડૉ.બાબાસાહેબ
આંબેડકર લાઈફ એન્ડ થોર્ટ.

[Certificate course in
Dr. Babasaheb Ambedkar
Life and Thought.]

વિભાગ

2

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું ચિંતન

એકમ -1	
૧૯મી અને ૨૦મી સદીના ભારતમાં રાષ્ટ્રીય, રાજકીય અને સામાજિક ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ	01
એકમ -2	
ડૉ. આંબેડકરના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારા તત્ત્વો	25
એકમ - 3	
ડૉ. આંબેડકરનું સાહિત્ય સર્જન	36
એકમ - 4	
ડૉ. આંબેડકર અને સમકાલિન રાજકીય વિચારધારાઓ તથા રાજકીય પ્રશ્નો	46
એકમ - 5	
ડૉ. આંબેડકરનું રાજકીય ચિંતન	75
એકમ - 6	
ડૉ. આંબેડકરનું સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન	106
એકમ - 7	
ડૉ. આંબેડકરનું આર્થિક દર્શન	115
એકમ - 8 A	
ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના વિચારો	127
એકમ - 8 B	
ડૉ. આંબેડકરના હિન્દુ કોડ બિલ અને સ્ત્રી ઉન્નતિ: વિચાર અને આચરણ	152
એકમ - 8 C	
દલિત ચેતના અન દલિત સાહિત્ય: વૈશ્વિકતા તરફ પ્રયાણ	176
એકમ - 8 D	
શિક્ષણ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો	187
એકમ - 9	
ડૉ. આંબેડકરના પ્રવચનો	196

લેખક

ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર

8, મનહરનગર સોસાયટી,
રાજપુર, ગોમતીપુર,
અમદાવાદ - 29

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ.પી.જી.જયોતિકર

21, આનંદવિહાર સોસાયટી,
દાણીલિમડા,
અમદાવાદ - 28

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર

8, મનહર નગર સોસાયટી,
રાજપુર, ગોમતીપુર,
અમદાવાદ - 29

સંયોજન સહાય

1] શ્રી કે.એ.પોટા

કુલસચિવશ્રી,
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી.ટેકનિકલ કેમ્પસ, ગુજરાત હાઈકોર્ટની સામે,
એસ.જી.હાઈવે, સોલા, અમદાવાદ-60

2] શ્રી દિલિપભાઈ કાતરિયા

વ્યાખ્યાતા (ઈતિહાસ)
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી.ટેકનિકલ કેમ્પસ, ગુજરાત હાઈકોર્ટની સામે,
એસ.જી.હાઈવે, સોલા, અમદાવાદ-60

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી.ટેકનિકલ કેમ્પસ, ગુજરાત હાઈકોર્ટની સામે, એસ.જી.હાઈવે, સોલા, અમદાવાદ-60

Email : feedback.baou.org Website : www.baou.org

@ સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

એકમ - નં. ૧ ૧૯મી અને ૨૦ મી સદીના ભારતમાં રાષ્ટ્રિય, રાજકીય અને સામાજિક ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ

૧૯મી અને ૨૦મી સદીના ભારતમાં રાષ્ટ્રીય, રાજકીય અને સામાજિક ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ

રૂપરેખા

૦.૧ ઉદ્દેશો :

૧.૧ પ્રસ્તાવના :

૨૦ મા સૈકાના તેજસ્વી સ્ત્રી-પુરુષો અને ડૉ. આંબેડકરના જીવનની રૂપરેખા

૧.૨ ભારતમાં રાષ્ટ્રિય અને સામાજિક ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ. સામાજિક વિચારધારા અને શિક્ષિત નવી પેઢીનું નેતૃત્વ.

(૧) ગુજરાતી સમાજના અગ્રવર્ગોમાં સમાજ સુધારાના બેવડાં ધોરણ.

(૨) સમાજ સુધારાના મહારથીઓ અને સંસ્થાગત ચળવળો.

- રાજા રામમોહનરાય-આધુનિક ભારતના પિતા.

- મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અને બ્રાહ્મોસમાજ

- કેશવચંદ્ર સેન

- પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર

- પ્રાર્થના સમાજ અને મહારાષ્ટ્રના સમાજ સુધારકો

- સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી - આર્ય સમાજ

- સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણ મિશન

- મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે અને તેમની ઉદ્દામ પ્રવૃત્તિ : સત્ય શોધક સમાજ

(૩) રાજકીય અને રાષ્ટ્રિય વિચારધારાઓ

- ૧૮૫૭ નો બળવો - મૂળ કારણ

- હિન્દી રાષ્ટ્રિય મહાસભાની સ્થાપના ૧૮૮૫ થી ૧૯૪૭ સુધી મવાળવાદથી જહાલવાદ અને ગાંધીવાદ.

- રાજકીય આઝાદીમાં ગાંધીજીનું યોગદાન અને રાષ્ટ્રીય ફલક પર તેમનો પ્રભાવ.

૧.૩ ચાવી રૂપ શબ્દો

૧.૪ કેટલા ઉપયોગી પુસ્તકો

૧.૫ સમાપન

૦.૧ ઉદ્દેશો

- આ એકમમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના રાજકીય, આર્થિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારોને સંદર્ભ સહિત સમજવા માટેની પૂર્વભૂમિકા રૂપે.
- ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીના ભારતમાં રાષ્ટ્રીય, રાજકીય અને સામાજિક ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ કેવી રીતે થયો એની રૂપરેખા આપવાનો.
- અંગ્રેજી શાસનકાળ દરમિયાન સામાજિક વિચારધારા કેવી રીતે ઉદ્ભવી તેનો પરિચય કરાવવાનો અને પદ્દલિત સમુહો અંગે તત્કાલિન સમાજમાં કેવા વલણો હતાં તેની સામાન્ય માહિતી પૂરી પાડવાનો.
- સામાજિક વિચારધારાની પૃષ્ઠભૂમિકા બતાવવાનો.
- સમાજ સુધારામાં સક્રિય યોગદાન આપનાર મહાનુભાવોના વિચારો, પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાગત યોગદાનથી પરિચિત કરાવવાનો.
- રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય વિચારધારાની પૃષ્ઠભૂમિકા બતાવી મહાત્મા ગાંધીના યોગદાન અને નેતૃત્વથી પરિચિત કરાવવાનો છે. અને આધુનિક ભારતના ઘડતરમાં તેમણે કરેલા કાર્યોનું વિશ્લેષણ રૂપરેખા રૂપે આપવાનો છે.

૧.૩ ચાવી રૂપ શબ્દો :

અગ્રવર્ગ શબ્દોનો અર્થ થાય છે સમાજના આગળ પડતાં લોકો. તેઓ સમાજના સામાજિક, રાજકીય અને બૌદ્ધિક જીવનમાં સક્રિયપણે ભાગ લે છે. તેમજ તેને દોરવણી આપે છે. જ્યારે અન્ય લોકો નિષ્ક્રિય રહેતા હોય છે. તેમના મત મુજબ દરેક સમાજમાં બે વિશાળ ભાગો હોય છે. જેમકે કેટલાક લોકો ક્ષમતા ધરાવતા હોય છે અને તેથી તેઓ સર્વોપરી નેતૃત્વનો અધિકાર ધરાવે છે. જ્યારે બીજો વર્ગ પ્રજાના વિશાળ સમુદાયનો બનેલો હોય છે અને જેઓ શાસિતો તરીકે નિર્માયેલા હોય છે.

૧.૪ કેટલા ઉપયોગી પુસ્તકો

(૧) ખાબડે (ડૉ.) દિનકર

ડૉ. આંબેડકર એન્ડ વેસ્ટર્ન થિંકર્સ

સુગાવા પ્રકાશન, પૂણે (૧૯૮૮)

- (૨) આગલાવે (ડૉ.) પ્રદિપ
અનુ. કામ્બલે મીના - મહાન સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. આંબેડકર સમ્યક્ પ્રકાશન,
પશ્ચિમપુરી, નવી દિલ્હી-૬૩
- (૩) ખાપરડે ડી. કે., મહાત્મા જ્યોતિરાવ કુલે,
બહુજન પબ્લીકેશન ટ્રસ્ટ, રૈગરપુરા કરોલબાગ, નવી દિલ્હી-૬૩
- (૪) સોમૈયા શોભના ભાણજી
મૂળ નિવાસી બહુજનોના પ્રેરણા સ્ત્રોત.
ડી.કે. ખાપરડે મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, એન્ટોપહીલ મુંબઈ, (ડિસે. ૨૦૦૪)
- (૫) સંઘ રક્ષિત મહાથેરા,
બુદ્ધનો આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ, ત્રૈલોક્ય બૌદ્ધ મહાસંઘ. ત્રિ-રત્ન ગ્રંથમાળા, પૂના (૧૯૯૫)
- (૬) જ્યોતિકર (ડૉ.) પી. જી.
બાબાસાહેબ આંબેડકર, શિક્ષણ વિભાગ (ગુજરાત સરકાર)
સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- (૭) પરમાર (ડૉ.) રમેશચંદ્ર
મૂકનાયક આંબેડકર / કાનૂનદાતા આંબેડકર/વિદ્યાપુરુષ આંબેડકર.
મહામાનવ આંબેડકર / સમાજ સુધારક આંબેડકર
ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ (૧૯૯૧)
- (૮) શશિ (ડૉ.) એસ.એસ. આંબેડકર એન્ડ સોશિયલ જસ્ટીસ ભાગ-૧, ૨,
મિનિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ફરમેશન એન્ડ પ્રોડ કાસ્ટિંગ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા, નવી દિલ્હી (૧૯૯૨)
- (૯) મેઘવાલ ભાગીરથ : ભારત કા ઇતિહાસ :
શ્રમણ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિયો કા સંઘર્ષ. મૂલનિવાસી પ્રકાશન : ઉદેપુર (૨૦૦૫)
- (૧૦) માને સુરેશ : ગ્લીમ્પ્સીસ ઓફ સોસિયો કલ્ચરલ રિપોર્ટ ઇન ઈન્ડિયા,
સમૃદ્ધ ભારત પબ્લીકેશન્સ મુંબઈ (૨૦૦૬)
- (૧૧) એસ. નટરાજન, સેન્યુરી ઓફ સોશિયલ રિફોર્મ્સ મુંબઈ (૧૯૫૮)
- (૧૨) જી. ટી. એફ. જોર્ડન્સ, દયાનંદ સરસ્વતી : હીઝ લાઈફ એન્ડ આઈડીયાઝ,
ઓક્સફર્ડ પબ્લીકેશન (૧૯૭૮)
- (૧૩) નાયક ટી.બી., છત્રપતિ રાજર્ષિ શાહુ મહારાજ, કોલ્હાપુર. (૧૯૭૪)
- (૧૪) કીર ધનંજય, ડૉ. આંબેડકર : લાઈફ એન્ડ મિશન, પોપ્યુલર પબ્લીશર્સ, મુંબઈ (૧૯૯૦)
- (૧૫) ફડકે વાય. ડી., સોશિયલ રિફોર્મ્સ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, સિલ્વર જ્યુબિલિયર યર પબ્લીકેશન્સ,
મહારાષ્ટ્ર ઇન્ફરમેશન સેન્ટર, ન્યુ દિલ્હી. (૧૯૮૫)
- (૧૬) શેઠ સુરેશ ચીમનલાલ : ભારતમાં સામાજિક ધાર્મિક ચળવળો
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, (૧૯૯૦)
- (૧૭) દેસાઈ (ડૉ.) એ. આર., ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ,
મદ્રાસ મેકમિલન ઈન્ડિયા, લિ. (૧૯૬૫)

૧.૧ પ્રસ્તાવના :

કોઈ અસાધારણ વ્યક્તિના ક્રાન્તિકારી કાર્યોનું વિવેચન કરવા માટે મહદ્અંશે ત્રણ પ્રકારની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

- (૧) એ વ્યક્તિના જન્મ પૂર્વે જે કોઈ સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓ પ્રવર્તમાન હોય, એના વિવેચન અને આધારે તે વ્યક્તિના કાર્યોનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- (૨) એ વ્યક્તિ પોતાની હયાતિમાં જે તે સમયે પ્રવર્તમાન રાજનૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોની સામે પોતાના ક્રાન્તિકારી કાર્યોથી વિરોધનો સામનો કરીને સક્રિય શક્તિઓ સામે કેવો સંઘર્ષ કરે છે અને નવાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવામાં કેવી ક્ષમતા બતાવે છે તેના આધારે મૂલ્યાંકન કરવું.
- (૩) એ વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી એના કાર્યોનો સમાજમાં કેવો પ્રભાવ પડે છે અને નવી પરિસ્થિતિઓમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ગતિ આપવામાં તે વ્યક્તિના જીવન-કાર્યો કેવું માર્ગદર્શન અને ક્ષમતા પેદા કરે છે એનું મૂલ્યાંકન કરવું.

૧.૧. ૨૦ મી સદીના તેજસ્વી સ્ત્રી-પુરૂષો

૨૦ મા સૈકા દરમ્યાન ભારતનું નવઘડતર કરવામાં અનેક તેજસ્વી સ્ત્રી-પુરૂષોએ મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. કેટલાક મહત્વના આગેવાનોમાં મહાત્મા ગાંધી (૧૮૬૯-૧૯૪૮) સુભાષચંદ્ર બોઝ (૧૮૯૭-૧૯૪૫) ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (૧૮૮૪-૧૯૬૩) સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ (૧૮૭૫-૧૯૫૦) પંડિત

જવાહરલાલ નહેરુ (૧૮૮૯-૧૯૬૪) મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ (૧૮૮૧-૧૯૫૯) રાજર્ષિ છત્રપતિ શાહુ મહારાજ (૧૮૭૫-૧૯૨૨) સયાજીરાવ ગાયકવાડ (૧૮૬૩-૧૯૩૯) વિ.આર.શિંદે (૧૮૭૩-૧૯૪૪) મહાત્મા જ્યોતિરાવ ગોવિંદરામ ફૂલે (૧૮૨૭-૯૦) ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૧૮૪૨-૧૯૦૧) બાળગંગાધર ટિળક (૧૮૫૩-૧૯૨૦) જય પ્રકાશ નારાયણ (૧૯૦૨-૧૯૭૯) આચાર્ય કૃપલાણી (૧૮૮૯-૧૯૮૨) આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ (૧૮૮૯-૧૯૫૬) ડૉ. રામમનોહર લોહિયા (૧૯૧૦-૧૯૬૭) વગેરેને ગણી શકાય. ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર (૧૮૯૧-૧૯૫૬) જેમને જન સામાન્ય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તરીકે ઓળખે છે. તે આ શ્રેણી અને સ્તરના નામાંકીત-તેજસ્વી નેતા હતા.

ડૉ. આંબેડકરના જીવનની રૂપરેખા :

ડૉ. આંબેડકર મહારાષ્ટ્રની અછૂત ગણાતી મહાર જાતિમાં ઇ.સ. ૧૮૯૧માં પેદા થયા. પિતાની આર્થિક સ્થિતિ અત્યંત નિર્બળ હોવાથી ગરીબાઈના દુઃખની સાથે ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં અછૂત હોવાને લીધે વિદ્યાર્થી જીવનથી માંડીને મૃત્યુપર્યંત અનેક સમાજિક અપમાનો અને યાતનાઓ એમને વેઠવી પડી હતી. ડગલેને પગલે એમને મુશીબતોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. જો કે એમને બદલાયેલા સંજોગોમાં વિવિધ છાત્રવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી એટલે અભ્યાસ માટેનો માર્ગ મોકળો થયેલો. મુંબઈની એલ્ફિસ્ટન્ટ કોલેજમાંથી બી.એની પરીક્ષા એમણે પાસ કરી અને અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. પી.એચ.ડી. ની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. લંડન વિશ્વ વિદ્યાલયમાંથી એમ.એસ.સી., ડી.એસ.સી. તથા ગ્રેજ-ઈનમાંથી બાર-એટ-લૉની ડીગ્રીઓ મેળવી હતી. જર્મનીની બૉન યુનિવર્સિટીમાં એમણે થોડોક સમય અભ્યાસ કર્યો હતો પણ સમય અને આર્થિક સંજોગોને કારણે અભ્યાસ અધૂરો મૂકવો પડેલો. એમણે પોતાની વ્યાવસાયિક કારકીર્દિ પ્રોફેસરના રુપમાં પ્રારંભ કરી હતી અને મુંબઈની લૉ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ પણ રહી ચૂક્યા હતા. જો કે પોતાને ભોગવવી પડેલી યાતાનાઓ અને વ્યથાઓને લીધે એમણે સમાજસેવા કરવાનું પોતાનું જીવન ધ્યેય નક્કી કરી નાખ્યું હતું. એમણે મુંબઈમાં વકીલાત શરુ કરેલી એટલે સામાન્ય લોકોના તદ્દન નજીકના સંબંધો એમણે કેળવ્યા હતાં. અને તેથી અછૂતોની યાતાનાનું વિશ્વ કેટલું વિશાળ, વ્યાપક અને વિવિધ આયામી છે એની પ્રતિતિ થતાં એમણે દેશના કરોડો અછૂતોની જિંદગીમાં પરિવર્તન લાવવાનો દ્રઢ સંકલ્પ પ્રારંભના વર્ષોમાંજ કરી લીધો હતો અને જીવનના અંત સુધી એક ક્ષણ માટે ય એ સમસ્યાને તે વિસર્યા નહોતા. એમણે પોતાના લડાયક મિજાજ અને બૌદ્ધિક પ્રતિભાના બળે અછૂતો, સ્ત્રીઓ, પછાતવર્ગો તથા આદિજાતિઓને માનવાધિકારો અપાવ્યા. સ્વતંત્ર ભારતનું સંવિધાન ઘડવામાં એમણે મુખ્યનિર્માતાની ભૂમિકા બજાવી. સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ કાયદા પ્રધાનના રુપમાં એમણે કાર્ય કર્યું. વાઈસરૉયની કાઉન્સીલમાં તે લેબર મેમ્બર તરીકે રહેલા અને કામદારોના હીતો માટેની અનેક યોજનાઓનો અમલ કરાવેલો. સ્ત્રીઓની મુક્તિ માટે એમણે અત્યંત મહેનત લઈને હિંદુકોડબિલ ઘડી કાઢી હતું પણ જ્યારે એમને લાગ્યું કે સરકારમાં બેઠેલા અને સંસદમાં બેઠેલા લોકો બીલ ને ગમે તે ભોગે અટકાવવા માગે છે ત્યારે એમણે વિધિમંત્રી તરીકે રાજીનામું ધરી દીધું હતું.

અને વિરોધપક્ષના વિચારવંત આગેવાન તરીકેની સક્રિય અને સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવી હતી. જીવનના અંતિમ દિવસોમાં એમણે હિંદુધર્મમાં સુધારાને અવકાશ જ નથી એવું લાગતાં બુધ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ડૉ. આંબેડકર આમ આદમીના આગેવાન હતા. એમણે લોક જાગૃતિ માટે અનેક સભાઓ સંબોધી હતી. અને કોન્ફરન્સોમાં અધ્યક્ષપદ શોભાવ્યું હતું. સાથે સાથે ગંભીર સાહિત્યનું સર્જન પણ કર્યું છે. ૨૧ મી સદીમાં ડૉ. આંબેડકરના વિચારો ચર્ચાની એરણે ચઢ્યા છે. લોકચર્ચામાં ડૉ. આંબેડકર સૌથી વિશેષ ચર્ચાસ્પદ અને વિવાદાસ્પદ લોકનાયક અત્યારે બન્યા છે. જ્યારે અન્ય નેતાઓ પૃષ્ઠભૂમિમાં ફેંકાઈ ગયા છે.

એમનું અધ્યયન અત્યંત વિસ્તૃત હતું. રાજનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર કાનુન, ધર્મ, ઇતિહાસ અને એવાં જીવનલક્ષી પ્રશ્નો પર એમની જબ્બર પકડ હતી. પોતાને સમજાયેલું સત્ય ગમે તેવા મહાનુભાવની શેહ-શરમ રાખ્યા વિના કહેવાની નિડરતા એમનામાં હતી. એમનું મસ્તિષ્ક ઉદાર હતું. અને બુધ્ધિકુશાળ હતી. વકીલ, પ્રોફેસર, શિક્ષક, સમાજસુધારક, અર્થશાસ્ત્રી, મંત્રી, સંસદસદસ્ય, સંવિધાન નિર્માતા, લેખક, સ્વતંત્રતા સેનાની, નવીન પાર્ટીના જન્મદાતા ચિંતક અને ધર્મપુરુષ તરીકે એમણે સમાજજીવન પર અસરકારક છાપ મૂકી છે. રાજકારણને અને લોકતંત્રને તે માત્ર સૈદ્ધાંતિક વાત જ માનતા નહોતા. રાજકીય આઝાદીને તે આર્થિક અને સામાજિક આઝાદીમાં પરિવર્તિત થયેલી જોવા ઇચ્છતા હતા અને મનુષ્યજીવન વાસ્તવિક અર્થમાં સમાનતા આધારિત સમાજરચના ઉભી કરવા ઇચ્છતા હતા એટલે તો એમણે દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં સમન્વયવાદી ઢંગ અપનાવ્યો હતો. તે અનેકવાર વિદેશોમાં જઈ આવેલા. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના સંપર્કમાં હતા. ઉચ્ચશિક્ષણ વિદેશોમાં પ્રાપ્ત કરેલું એટલે એમનો દ્રષ્ટિકોણ ઉદાત્ત, વૈશ્વિક અને માનવીય હતો. એક અર્થમાં તે નમ્શીખ ભારતીયતાના ચાહક હતા. તેઓ ભારતીય સમસ્યાઓને વિશ્વના સંદર્ભમાં જોતા અને તપાસતા હતા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારોના ઘડતરમાં ક્યા ક્યા પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો ? એનો આધાર કયો હતો ? ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાના

સંદર્ભમાં એમના વિચારોની સાર્થકતા કેટલી છે ? અને અન્ય વિચારવંતોથી તે કઈ રીતે અલગ પડે છે ? ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરના વિચારોનો અમલ કરવાથી કેવો સમાજ નિર્મિત થશે ? કર્મશીલ વિચારક આંબેડકરના વિચારોની સાંપ્રતમાં કેવી અસર થઈ છે ? ભારતીય લોકતંત્રની દ્રઢતા માટે અને સામાજિક ન્યાયની વિભાવનાને ફળદાયી બનાવવામાં એમનું તત્વજ્ઞાન કઈ રીતે ઉપયોગી બની શકે. આ મહત્વના પ્રશ્નો છે અને તેથી ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદી દરમિયાન ભારતમાં પાંગરેલી વિવિધ વિચારધારાઓ તેમજ પ્રવૃત્તિઓનું સંક્ષેપમાં વિવરણ કરવું પડશે જેથી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોને તુલનાત્મક રીતે સમજવામાં ઉચિત મદદ મળશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(૧) વીસમી સદીના તેજસ્વી સ્ત્રી પુરુષોની આપેલી યાદીને જન્મ વર્ષ પ્રમાણે ક્રમાનુસાર ગોઠવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(૨) નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા તે જણાવો ખરા માટે (✓) નું અને ખોટા માટે (X) નું નિશાન કરો.

(૧) ડૉ. આંબેડકર એમ.એ. એમ.એસ.સી., પી.એચ.ડી., ડી.એસ.સી. બારએટલોની ઉચ્ચ શૈક્ષણિક પદવી ધરાવતા હતા ()

(૨) ડૉ. આંબેડકરનો જન્મ સ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિમાં થયો હતો ()

(૩) અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી આંબેડકરે બી.એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. ()

(૪) જીવનમાં વેઠવી પડેલી યાતનાઓને લીધે આંબેડકરે સમાજસેવાને જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું ()

(૩) એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરનો જન્મ ક્યાં અને કઈ જાતિમાં થયો હતો ?

(૨) ડૉ. આંબેડકરે લંડન વિશ્વ વિદ્યાલયમાંથી કઈ-કઈ શૈક્ષણિક ડીગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી ?

(૩) સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે ડૉ. આંબેડકરે શું કર્યું ?

(૪) ડૉ. આંબેડકરે કાયદા પ્રધાન તરીકે રાજીનામું કેમ આપ્યું ?

(૫) ડૉ. આંબેડકરે બુદ્ધધર્મ શા માટે સ્વીકાર્યો ?

૧.૨ રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ :

સામાજિક વિચારધારા અને શિક્ષિત નવી પેઢીનું નેતૃત્વ.

૧૮ મા અને ૧૯ મા સૈકામાં વિદેશી અંગ્રેજી શાસન ભારતમાં સશક્ત રીતે સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. કોઈપણ વિદેશી શાસન જે તે દેશની પોતાની પરંપરાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારોની અસર પાડતું જ હોય છે. બ્રિટીશ સત્તા સ્થપાતાં ભારતની જૂની પુરાણી આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોની વ્યવસ્થાઓ અસ્તવ્યસ્ત થતી ગઈ. પરંપરાગત મૂલ્યો ધરાવતો સમાજ એક તદ્દન જુદાજ સામાજિક અને વૈચારિક માળખું ધરાવતા સમાજના સંપર્કમાં આવ્યો અને તેને પરિણામે પરંપરાગત માળખામાં વ્યાપક ફેરફારો અંકીત થવા માંડ્યા. ભારતમાં સ્થપાયેલા બ્રિટીશ શાસને ભારતીય જનજીવન પર તો સીધી અસર પાડી જ પણ એથીય વિશેષ તો ભારતીય વિચાર પરંપરા પર અનેકવિધ અસરો પાડી.

૧૫ મા અને ૧૬ મા સૈકા દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડ અને પશ્ચિમ યુરોપમાં ધર્મસુધારણા (રિફોર્મેશન) અને નવજાગૃતિ (રેનેસાં)ની પ્રક્રિયા શરુ થઈ જેને પરિણામે ઈંગ્લેન્ડમાં લૌકિક (સેક્યુલર) અને બુદ્ધિનિસ્ત (રેશનલ) વિચારસરણીનો ઉદય થયો હતો. માર્ટીન લ્યુથર અને કેલ્વિન જેવા બૌદ્ધિકોએ ખ્રિસ્તી પાદરીઓની જો હુકમી સામે બળવો પોકારેલો. ગેલેલિયો અને કોપરનિકસ જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ ક્રાંતિકારી વિચારધારાઓ પ્રગટાવી. તેની સાથે ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાએ અબાધિત રાજાશાહી સામે પ્રજાના અધિકારો માટે ઝુંબેશ શરુ કરી અને સંસદનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપિત કર્યું. ત્યારબાદ અઢારમાં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ઈંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનું સર્જન થયું. જેને એચ.જી.વેલ્સ સાચા શબ્દોમાં યંત્રક્રાંતિ કહે છે. આ યંત્રક્રાંતિએ પુરાણી સામાજિક વ્યવસ્થાના મૂળિયાં ઉખેડી નાખ્યાં. આવા પરિવર્તન પામેલા દેશનું પ્રાચીન પરંપરાઓને

વરેલા ભારત ઉપર જ્યારે રાજકીય આધિપત્ય સ્થપાયું ત્યારે ભારત તેની અનેકવિધિ અસરોથી કઈ રીતે મુક્ત રહી શકે ? ભારત પર અંગ્રેજ શાસન અને વિચારોની જબરદસ્ત અસર પડી.

ડૉ. અક્ષયકુમાર દેસાઈએ દર્શાવ્યું છે તે મુજબ બ્રિટીશ શાસન અને પશ્ચિમની વિચાર સરણીને લીધે ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને ઉદાર મતવાદનો ઉદય થયો. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા બુદ્ધિવાદી વર્ગના લોકોમાં રાષ્ટ્રવાદ વિશે સૌ પ્રથમ સભાનાત આવી. અને સદીના અંત સુધીમાં તો આખા દેશમાં તે વિચારધારા પ્રસરી ગઈ. નવી વિચારવંત પેઢીએ નેતૃત્વ સંભાળ્યું. અંગ્રેજ કેળવણી અને બ્રિટીશ સમાજના સંપર્કમાં આવેલા આ નેતાઓએ સામાજિક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં નવા વિચારોનો અમલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. સમાજમાં સતી પ્રથાનો નિષેધ, બાળલગ્ન નિષેધ, ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા આધારિત ક્રિયાકાંડોનો વિરોધ, બહુપત્નિત્વ પ્રથાનો વિરોધ, કન્યા કેળવણીની તરફેણ, વિધવા વિવાહની તરફેણ કરનારા નવા નેતૃત્વે સમાજ સુધારણાની હાકલ કરી. આ સમયના સમાજ જીવનમાં જાતિભેદ, ઉંચનીચનાની ભાવના અને અસ્પૃશ્યતા ભારોભાર વ્યાપેલી હતી. એની સામે પણ નારાજગી વ્યક્ત કરવાની શરૂઆત થઈ જો કે આ વિકટ પ્રશ્નને જ પ્રાથમિકતા આપી સમાજ સુધારાની ચળવળને શ્રાસરુટથી (તળભૂમિ) આગળ વધારવાની કોઈએ પહેલ કરી નહોતી. એ પહેલ તો વિચાર અને આચરણના ક્ષેત્રમાં મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે અને કોલ્હાપુર નરેશ છત્રપતિ શાહુ મહારાજે કરી હતી એની સાદર નોંધ લેવી જોઈએ.

૧૯મી સદીનું સામાજિક સુધારણાનું આંદોલન હકીકતમાં પુરાણી વ્યવસ્થા વિરુદ્ધ એક મર્યાદિત વિદ્રોહ હતો. સુધારકોનો હેતુ સમાજના પ્રચલિત અને પ્રવર્તમાન માળખામાં પરિવર્તન લાવવાનો નહોતો. પરંતુ સ્થાપિત માળખામાં રહેણી-કરણીની કેટલીક નવી પ્રણાલિકાનો સમાવેશ કરવાનો હતો. સુધારણાના આ આંદોલનથી સમાજમાં એક પ્રકારની ઉથલપાથલ જરૂર થવા પામી પરંતુ સમાજ સુધારકોનો હેતુ વ્યક્તિગત જીવન પર વધુ પ્રભાવ પડે તેમ કરવાનો હતો. સમગ્ર સમાજમાં સર્વશાહી પરિવર્તન લાવવા તરફ તેઓનું ધ્યાન ઓછું હતું.

૧.૨ (૧) ગુજરાતી સમાજના અગ્રવર્ગોમાં સમાજ સુધારણાના ભેવડાં ધોરણો

ગુજરાતની વાત કરીએ તો ૧૯ મા સૈકાના ગુજરાતી અગ્રવર્ગમાં અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન હાથ ધરવાની હિંમત નહોતી. મોટેભાગે સમાજસુધારકો પોતાના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને લોકોને સમજાવતા.

તા. ૬-૧-૧૮૪૪ના રોજ દુર્ગારામ મહેતાજીએ માનવધર્મ સભામાં પ્રવચન કરતાં કહેલું કે,

માણસ જન્મથી ચાંડાળ કે ભંગિયો નથી પણ કર્મ થકી છે.

ભંગિયો નરકનો ટોપલો હાથમાં પકડીને લઈ જાય ત્યારે

નહીં અડકવું પણ સ્વચ્છ થઈને આપણી વચ્ચે આવે તો

આપણે અડકવાની કાંઈજ ચિંતા રાખવી નહીં. પરંતુ તમારે રોજ બરોજ

કંઈ ભંગિયાનો સંબંધ થતો નથી. પણ ખામુખાં હઠ કરીને ભંગિયાને

અડકવુંજ એમ કરશોમાં. જે માણસની આપણને ઘણી જ ગરજ છે. તે

લોકોનો સંગ મૂકીને ખામુખાં હઠ કરવી તે સારું નહીં.

આ અવતરણ સાફ જણાવે છે કે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન કહેવાતા ભદ્રવર્ગીય સુધારકો પોતાના સમાજના હિતને લક્ષમાં લઈને કરતા હતા. હલકા કામો કરનારાઓની સેવા અનિવાર્ય છે. એટલે એમને છંછેડવાની જરૂર નથી એવી વ્યાપારિક ગણતરીથી સુધારકો શાબ્દિક લાગણી બતાવતા. એનાથી વિશેષ અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિઓ માટે એમને કશુંજ કરવાપણું લાગતું નહોતું. એમનો દ્રષ્ટિકોણ તો પોતપોતાની નાતોમાં સુધારા કરવાથી આગળ વધવાનો નહોતો. સ્વજાતિઓનો ઉત્કર્ષ એજ એમનો સમાજ સુધારો હતો. દલિત સમાજના બાળકો શિક્ષણ લેવા આવે તે ઉજળિયાત કહેવાતા વર્ગને જરાય ગમતું નહોતું. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ સંચાલિત એક અંગ્રેજી નિશાળમાં એક અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થી દાખલ થયો તો શાળાના બધા જ વિદ્યાર્થીઓએ શાળાનો બહિષ્કાર કરેલો.

આ સમયની કરુણ બાબત તો એ છે કે અંગ્રેજી શાસનને કારણે સ્થપાયેલી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, હોસ્પિટલો, આગગાડીઓનો ઉપયોગ ઉજળિયાત કહેવાતા લોકો કરતા હતા પણ એનો લાભ અસ્પૃશ્ય જાતિઓના લોકો કરે તો એવી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનો તેઓ બહિષ્કાર કરતા.

ઈ.સ. ૧૮૬૮ માં ડિસેમ્બરમાં ભરૂચમાં ભરાયેલા, પ્રદર્શન વખતે અંગ્રેજ અમલદારોએ અને વેપારીઓએ ગુજરાત કાઠીયાવાડના 'આબરુદાર નેટીવો' સામે આભડછેટ (રંગભેદ) નું વર્તન કર્યું ત્યારે અસ્પૃશ્યતાનો સદીઓથી સ્વીકાર કરનારા ઉજળિયાત લોકો અંગ્રેજો વિરુદ્ધ શોરબકોર મચાવી દીધો હતો અને ગોરાઓ વિરુદ્ધ છાપાઓમાં સતત લખાણો કરી રાજકીય આંદોલનનું સ્વરૂપ ઉભું કર્યું હતું. આજ લોકો દલિતોને એમના ન્યાયી માનવાધિકારો આપવા તૈયાર નહોતા. સર્વજ્ઞ જાતિઓના આવાં ભેવડાં ધોરણો હતા એ નોંધવું જોઈએ.

જેવું ગુજરાતમાં હતું લગભગ એવી જ સ્થિતિ દેશના સ્તરે પણ હતી. મર્યાદિત સમાજ સુધારણાનું કાર્ય ભારતીય માનસમાં પેદા થવાના પરિબળો પણ આખરે તો બ્રિટીશ શાસનને કારણે જ શક્ય બન્યા હતાં. ભારતીય ઈતિહાસની કમનસીબી એ રહી છે કે, જ્યારે જ્યારે દેશમાં વિદેશી શાસન આવ્યું છે, ત્યારે ત્યારે શુદ્ધોને જીવન જીવવાની મોકળાશ પ્રાપ્ત થઈ છે નહીં તો ભારતીય સમાજનું માળખું બધી જ બાબતોમાં

સ્થિર બનેલું રહ્યું હતું અને વંચિતોને વિકાસ માટેનો અવકાશ આપતું નહોતું. સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા અને જ્ઞાતિપ્રથાના પાયા પર સમાજ ઢીલોઢાલો હતો. જમીનના ભાગ પાડવાની પ્રથા નહોતી અને સમાજમાં ગતિશીલતાનો અભાવ હતો. પ્રણાલિકાગત ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર અને તેની ખાસ વિશેષતાઓ જેવી કે આત્મનિર્ભરતા અને અલિપ્તા હતી જે બદલાયેલા સમયમાં સામાજિક માળખું ગુમાવી રહ્યું હતું. એવા સમયે અંગ્રેજી શાસન સ્થપાયું.

અંગ્રેજી શાસનની વહીવટી એકતા, અંગ્રેજી ભાષા અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી-પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો સંપર્ક, વાહનવ્યવહારની સગવડો, નવા મધ્યમવર્ગનો ઉદય, વર્તમાનપત્રો અને તેનો વિકાસ વગેરે પરિબળોએ સમાજ પરિવર્તનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો, જે સદીઓથી ભારતમાં થયો નહોતો.

પ્રા. સુરેશ શેઠે ૧૯ મી સદીને 'ભારતીય પુનરુત્થાન' નો બનાવ ગણીને મધ્યકાલીન સ્થિર અને ગતિહીન સમાજ-આધુનિક ભારતમાં પરિવર્તન પામ્યો એમ ગણાવીને લખ્યું છે કે;

“પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવને કારણે ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય વિચારસરણીમાં અને તેના પરંપરાગત માળખામાં થયેલા પરિવર્તનો યુગ પ્રવર્તક હતા. ૧૯ મી સદી દરમિયાન ભારતીય પ્રજામાં થયેલી પ્રગતિ જોતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય જનજીવન અને સમાજનું ભાગ્યેજ કોઈ પાસુ તેના પ્રભાવ વગરનું રહેવા પામ્યું હોય. નવીન ધાર્મિક સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવ અને વિકાસથી હિંદુધર્મમાં તીવ્ર ફેરફારો અંકિત થવા પામ્યા હતા. સામાજિક દુષણોને દૂર કરવાની અને આધુનિક ઢબે સામાજિક સુધારા લાવવાની સતત માંગ થતી રહી હતી.

શિક્ષણની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિમાં અને તેના હેતુઓમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું હતું. સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ આવીજ ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિનું સર્જન થયું હતું. ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં બોલાતી ભાષાઓમાં સાહિત્ય સર્જનની શરૂઆત થઈ. નવા નિયત કાલિક સાહિત્ય (Periodical Literature) સર્જને ભારતીય પ્રજા માનસમાં દૂરગામી અસરો પેદા કરી હતી. ભારતમાં પ્રેસના ઉદ્ભવ અને વિકાસથી ભારતીય લોકોમાં શિક્ષણનો ફેલાવો થવા પામ્યો હતો. આ બધા પરિબળોએ સર્વગ્રાહી અસરો ઉપજાવીને ભારતીય પ્રજામાં જેનો અભાવ વર્તાતો હતો તે રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશદાઝનું માનસ પેદા કર્યું. આ બધા પરિબળોને પરિણામે હિંદુ મધ્યકાળમાંથી અર્વાચીનયુગમાં પ્રવેશ્યું. ૧૯ મી સદીએ રીતે મહત્વની ભેદ રેખા બની. ૧૯મી સદીના પહેલાનાં હજારો વર્ષોમાં જ ન થઈ શક્યું તે આ ૧૦૦ વર્ષમાં શક્ય બન્યું.”

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૧. ત્રણ કે ચાર વાક્યોમાં જવાબ આપો.

(૧) અંગ્રજ શાસન ભારતમાં સ્થપાતાં ભારતીય સમાજ પર થયેલી અસરને ટૂંકમાં લખો.

.....

.....

.....

(૨) ૧૯મી સદીના ભારતીય સામાજિક જીવનમાં ક્યાં-ક્યાં દૂષણો હતા.

.....

.....

.....

(૩) ૧૯મી સદીના સામાજિક સુધારા આંદોલનનો હેતુ કયો હતો ?

.....

.....

.....

(૪) ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીને શાળામાં દાખલ કરતાં કેવી સ્થિતિ પેદા થઈ ?

.....

.....

.....

(૫) દુર્ગારામ મહેતાએ માનવધર્મ સભામાં કઈ બે મહત્વની વાતો સુધારકોને કહી ?

.....

.....

.....

(૬) સમાજ પરિવર્તનમાં કયા પરિબલોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો ?

.....
.....
.....
.....

(૨) એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) યુરોપમાં ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકામાં કઈ પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ?

(૨) આ પ્રક્રિયાનું શું પરિણામ આવ્યું ?

(૩) ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિએ ઈંગ્લેન્ડમાં કયો ફેરફાર કર્યો ?

(૪) ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય કઈ સદીમાં થયો ?

(૫) અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા ભારતીયોએ ૧૯મી સદીમાં શું કર્યું ?

(૩) નીચેના વિધાનો જો યોગ્ય ન હોય તો સુધારો.

(૧) ગુજરાતના અગ્રવર્ગે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો.

(૨) ગેલેલિયો અને કોપરનિકસે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ સામે વિદ્રોહ કર્યો.

(૩) ભારતીય વિચારસરણીને લીધે ઉદારમતવાદ વિકસ્યો.

(૪) ઉજળિયાતોએ દલિતોને માનવાધિકારો ૧૯મી સદીમાં આપ્યા.

૧.૨ (૨) સમાજ સુધારાના મહારથીઓ અને સંસ્થાગત ચળવળો

● રાજા રામમોહનરાય : આધુનિક ભારતની સામાજિક ચેતનાના પ્રતિનિધિ :

ભારતના નવોદિત રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક ચેતનાના પ્રથમ પ્રતિનિધિ તરીકે રાજા રામમોહન (૧૭૭૨-૧૮૩૩)ની ગણના કરવામાં આવે છે. કેટલાક એમને આધુનિક ભારતના પિતા તરીકે ઓળખાવે છે. તે અંગ્રેજી ભાષા અને શાસનના સમર્થક હતા.

૨૨ મે ૧૭૭૨ ના દિવસે રાજા રામમોહનરાયનો સંપન્ન બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ થયેલો. અને પરિવારની ધાર્મિક વિચારધારા અને રહેણીકરણનો પ્રભાવ બાળવયથી જ થયેલો. તે કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને અદભૂત સ્મરણ શક્તિ ધરાવતા હતા. દુનિયાની ૧૭ ભાષાઓ પર એમનો કાબુ હતો. ફારસી, અરબી અને ઉર્દુભાષામાં શિક્ષણ મેળવી માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે મૂર્તિપૂજા અને વહેમોનો વિરોધ કરતું. 'તુલુકૂત-ઉલ-મુવહિદીન' પુસ્તક એમણે લખેલું. એમના વિદ્રોહી વિચારોને લીધે સમાજનો અને પરિવારનો વિરોધ એમને સહન કરવો પડ્યો હતો અને ગૃહત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. ગૃહત્યાગ પછી ઉત્તરપ્રદેશમાં તે એક હિંદુભિક્ષુના સંપર્કમાં આવ્યા. ત્યાર પછી તે તિબેટ ગયા અને ત્યાં બુદ્ધિજનનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. ગૃહત્યાગને કારણે પિતાએ એમની ઘણે ઠેકાણે શોધ-ખોળ કરાવેલી આખરે ત્રણ વર્ષને અંતે તે પરિવારમાં પાછા આવ્યા. હિંદુધર્મ અને ઉપનિષદોનો બનારસમાં જઈને એમણે અભ્યાસ કર્યો જો કે મૂર્તિપૂજા અંગે એમના વિચારોમાં કોઈ પરિવર્તન આવ્યું નહોતું.

ઈ.સ. ૧૮૨૮માં ૨૦ મી ઓગષ્ટના રોજ પોતાના સમર્થકોની એક સભા રાજા રામમોહનરાયે બોલાવી અને બ્રાહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ સાથે થયેલા અણ બનાવને કારણે હિંદુ ધર્મને પુનઃ સ્થાપવા અને અદ્વૈતવાદને પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે બ્રાહ્મોસમાજની સ્થાપના એમણે કરી હતી. નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરવા એક કાર્યાલય ઉભું કર્યું.

રાજા રામમોહનરાય યુવાનવયથી જ પશ્ચિમની વિચારસરણીના પરિચયમાં આવ્યા હતા. હિંદુ, મુસ્લીમ અને બૌદ્ધધર્મ સહિત પ્રચલિત ધર્મોનો અભ્યાસ કરીને તે વિવિધ ધર્મો વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. એમણે ભારતમાં 'રેશનલ' અને 'સેક્યુલર' મૂલ્યોનો ફેલાવો કરવા પ્રયાસ કર્યો હતો. જાત અનુભવને કારણે એમણે સતીપ્રથા, બાળલગ્નો, શાતિપ્રથા અને વિધવાઓ ઉપરના અત્યાચારો સામે વ્યક્તિગત રીતે અને બ્રાહ્મો સમાજ દ્વારા વ્યવસ્થિત ઝુંબેશ ચલાવી હતી. બ્રાહ્મો સમાજે ભદ્રવર્ગીય

બુદ્ધિજીવીઓ પર મોટી અસર કરેલી. જો કે ભારતની આમ જનતા હિંદુધર્મની પરંપરાવાદી મૂર્તિપૂજા, મંદિરો, ધાર્મિક વિધિવિધાનો અને બ્રાહ્મણ પ્રભુતાને છોડવા તૈયાર નહોતી. આમ જનતા પર રાજરામમોહનરાયના વિચારોનો ખાસ પ્રભાવ પડ્યો નહીં.

રાજા રામમોહનરાય ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૮૩૩ માં મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે ઈંગ્લેન્ડ અને ભારતમાં રાજાના ઘણા મિત્રો તેમણે ખ્રિસ્તી તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ અનુભવતા હતા કારણ કે એમણે પ્રચલિત હિંદુધાર્મિક વિધિઓ અને સામાજિક પ્રથાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. જો કે મજૂમદારનું કહેવું છે કે મૃત્યુની છેલ્લી ઘડીએ પણ તેમણે જનોઈ ધારણ કરેલી હતી અને પોતાને હિંદુ ગણાવતા હતા.

રોય એક પ્રતિભા સંપન્ન અને દીર્ઘદ્રષ્ટા હતા. ભારતમાં પ્રચલિત જ્ઞાતિપ્રથા, સ્ત્રીઓના હક્કો, પ્રત્યે માનવીય વલણ, ઉદારમતવાદનું સમર્થન, વ્યક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય, કાનુની સંહિતા અને રાજ્યના કાર્યક્ષેત્ર વિશે શિક્ષણ વ્યવસ્થા વિશે અને રાષ્ટ્રજાગરણ સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય સહઅસ્તિત્વ માટે જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે એ જોતા રાજરામમોહનરાય લોકતંત્ર, ઉદારવાદ અને રાષ્ટ્રવાદના પ્રથમપંક્તિના નેતા ગણી શકાય. એમના વિચારોની વ્યાપકતા જોતાં એમને દીર્ઘદ્રષ્ટા ગણાવી શકાય જો કે શાસક અંગ્રેજો કે ભારતની આમજનતા એમના વિચારોને અપનાવી શકી નહીં. એમણે રજૂ કરેલા સામાજિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક વિચારોની અસર એમના પછીની પેઢીને માર્ગદર્શક નીવડી.

● મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ : આંતર જ્ઞાતિય લગ્નોના વિરોધી.

રાજા રામમોહનરાયના અવસાન પછી આપણાં નોબલ પારિતોષિક વિજેતા મહાકવિ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરની આગેવાની હેઠળ બ્રાહ્મોસમાજનું કામકાજ આગળ વધ્યું. પણ દેવેન્દ્રનાથને ખ્રિસ્તીધર્મ કરતાં શુદ્ધ હિંદુધર્મમાં અનન્યશ્રદ્ધા હતી. દેવેન્દ્રનાથે બ્રાહ્મોસમાજના ઉદારત્વો અપનાવ્યાં અને તેનો પાયો વ્યાપક બનાવ્યો.

ઈ.સ. ૧૮૩૯ માં દેવેન્દ્રનાથે 'તત્વબોધિની સભા' સ્થાપેલી, પણ બ્રાહ્મો સમાજની દયાનજક સ્થિતિ જોઈ એમણે ૨૦ અનુયાયીઓ સાથે બ્રાહ્મોસમાજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને એક 'પ્રતિજ્ઞાપત્ર' તૈયાર કરાવ્યું અને સંસ્થાને વ્યવસ્થિત આકાર આપ્યો. રાજરામમોહનરાયના પુસ્તકોનું પુનઃપ્રકાશન કર્યું અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં બ્રાહ્મોસમાજના પ્રચારકોને મોકલ્યા. વિધવા વિવાહ, સ્ત્રીશિક્ષણ, બહુપત્નિપ્રથાનો વિરોધ વગેરે કાર્યો સાથે બ્રાહ્મોસમાજના કાર્યોને તાર્કિક બનાવી બંધારણીય સિદ્ધાંતો પર સંસ્થાને વ્યાપક બનાવી.

જો કે દેવેન્દ્રનાથે પોતાની પવિત્ર જનોઈ એક સમયે ફગાવી દીધી હતી. એજ દેવેન્દ્રનાથે બ્રાહ્મણને અને ધાર્મિક પ્રતિકોને પ્રતિષ્ઠા અપાવતી જનોઈ પોતાના બે પુત્રો સોમેન્દ્રનાથ ટાગોર અને રવિન્દ્રનાથ ટાગોરને જનોઈ આપી હતી. જનોઈ ધારણ કર્યા પછી દ્વિજત્વ મળે છે, પાછળના વર્ષોમાં દેવેન્દ્રનાથ આંતરજ્ઞાતિય લગ્નોના પણ વિરોધી બની ગયા હતા.

● કેશવચંદ્રસેન : અંગ્રેજો સાથે સાથ-સહકાર

કેશવચંદ્રસેન (૧૮૩૮-૧૮૮૪) બ્રાહ્મોસમાજમાં ૧૮૫૭માં જોડાયા. તેમણે બ્રાહ્મો સમાજની ચળવળ ધગશપૂર્વક ચલાવી. મનુષ્યની બુદ્ધિને અસર કરે એવા નવા વિચારો એમણે ફેલાવ્યા. આંતર જ્ઞાતિય લગ્નો, વિધવા વિવાહ, જનોઈનો ત્યાગ, મૂર્તિપૂજાનું ખંડન, જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનો ત્યાગ વગેરે અંગે દેશભરમાં પ્રવાસ કરીને એમણે બ્રાહ્મોસમાજની ૧૨૪ શાખાઓ સ્થાપી. કેશવચંદ્રસેન હેતુપૂર્વક રાજકારણથી દૂર રહેલા. અંગ્રેજો સાથે એમનો મેળમિલાપ હતો અને અંગ્રેજો તેમને આદરથી જોતા. એમના જ પ્રયાસોને લીધે 'બ્રહ્મપદ્ધતિ' થી થયેલા લગ્નોને ૧૮૭૨માં કાયદો કરીને -કાયદેસર જાહેર કરવામાં આવ્યા.

ઈ.સ. ૧૮૭૦માં કેશવચંદ્ર સેને 'ભારતીય સુધારામંડળ' ની સ્થાપના કરેલી અને સંસ્થાને પાંચ વિભાગોમાં વહેંચી સ્ત્રી સુધારણા, કામદારવર્ગોને શિક્ષણ, સસ્તુસુલભ સાહિત્ય, અખબાર-સુલભ સમાચાર, શિક્ષણમાં સ્ત્રી શિક્ષણને ટોચનું મહત્વ આપ્યું. પરિણામે સાધનસંપન્ન વર્ગની ઉજળિયાત મહિલાઓ જાહેરમાં આવતી થઈ. કેશવચંદ્રે ખ્રિસ્તીપ્રધાન પશ્ચિમ અને હિંદુપ્રધાન ભારત વચ્ચે સંયોજન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આપણે નોંધવું જોઈએ કે હિંદુધર્મની પરંપરાઓમાં ઊંડી શ્રદ્ધા રાખનાર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરને કેશવચંદ્રસેનની સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિ ગમી નહોતી. એટલે બ્રાહ્મો સમાજમાંથી તેમણે કેશવચંદ્રસેનને બરતરફ કર્યા પરિણામે બ્રાહ્મોસમાજ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો. (૧) આદિબ્રાહ્મો સમાજ (૨) સાધારણ બ્રાહ્મો સમાજ

એકેશરવાદ અને મૂર્તિપૂજાની નાબુદીના મૂળભૂત વિચારોથી આરંભાયેલું બ્રાહ્મોસમાજનું આંદોલન તેના અંતકાળ સુધી આ બાબતોમાં હિંદુ સમાજ પર પ્રભાવ પાડવામાં પૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યું. જ્ઞાતિપ્રથાનો સૈદ્ધાંતિક વિરોધ સંસ્થાએ અને અગ્રગણ્ય આગેવાનોએ કર્યો હોવા છતાં બ્રાહ્મો સમાજની સામાજિક ધર્મસંગતિમાં જે ઓરડાઓમાં વેદોનું ઉચ્ચારણ થતું હતું તેમાં શૂદ્રજાતિના લોકોને પ્રવેશની મનાઈ હતી. આવી સ્થિતિ જો શૂદ્રોની હોય તો પછી દલિતવર્ગોની વાત જ ક્યાં રહી? આમ ૧૯મી સદીના બંગાળી સમાજ પર બ્રાહ્મોસમાજ લાંબી અસર પાડી શક્યું નહીં.

● પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર : વિધવા વિવાહનો કાયદો

૧૯મી અને ૨૦મી સદીના ભારતમાં
રાષ્ટ્રીય, રાજકીય અને સામાજિક
ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ

બંગાળમાં સમાજસુધારણાના થયેલા પ્રયાસોમાં પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનો ઉલ્લેખ અવશ્ય કરવો જોઈએ. સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા રૂઢિચુસ્ત હિંદુનેતા રાધાકાંત દેબે પ્રમાણી હતી. ૧૯ મી સદીના મધ્યભાગમાં પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને મદનમોહન તરકલામકર સ્ત્રી શિક્ષણના મોટા હિમાયતી બનેલા શ્રી વિદ્યાસાગરના આંદોલનથી ઇ.સ. ૧૮૫૬માં વિધવા વિવાહ અંગેનો કાયદો ઘડાયો. કુલિન બહુપત્નિત્વ સામે પણ એમણે ચળવળ ચલાવેલી. ઉપલી ઉજળિયાત ગણાતી વર્ણોની સ્ત્રીઓની મુક્તિનું આ આંદોલન સમાજના નીચલા સ્તર સુધી વિસ્તર્યું નહોતું. એટલે વર્ણ-વ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતાની સમાજની મૂળભૂત સમસ્યા એવી ને એવી રહી.

૨૦મી સદીના પ્રથમ દશકા દરમિયાન હિંદુઓમાં જોરદાર ધાર્મિક રાષ્ટ્રવાદનું મોજું પેદા થયું એના ઉપદેશક અને પ્રવક્તા સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. આ સમયગાળામાં બંગાળી સાહિત્ય સર્જકો-ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય, રમેશચંદ્ર દત્ત, બંકીમ ચેટરજી અને નવીનચંદ્ર સેન જેવા સાહિત્યકારોએ નવા ઉદ્ભવેલા રાષ્ટ્રવાદને શક્તિ પ્રદાન કરી. જો કે નવી પેઢીને સામાજિક સમસ્યાઓના સુધાર કરતાં રાજકીય પ્રશ્નોમાં વધારે રસ પેદા થયો પરિણામે સામાજિક સુધારણાની ચળવળ ધીરે ધીરે મંદ પડતી ગઈ. બ્રાહ્મો સમાજ અને તેની ચળવળ સાથે સંકળાયેલા મહારથીઓના પ્રભાવને કારણે અંગ્રેજી ભણેલા ઉપલીવર્ણોના બંગાળીઓને સફળતા મળી એને બ્રાહ્મોસમાજ અને અન્ય ચળવળોનું જમાપાસુ ગણવું હોય તો ગણી શકાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૧. 'અ' વિભાગને 'બ' વિભાગ સાથે ઉચિત શબ્દ મૂકીને જોડો.

'અ'

'બ'

(૧) મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ	(૧) બ્રાહ્મો સમાજની સ્થાપના.
(૨) રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	(૨) સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત.
(૩) ભારતીય સુધારા મંડળ	(૩) તુલુકુત-ઉલ-મુવહિદીન
(૪) પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર	(૪) કેશવચંદ્ર સેન
(૫) રાજા રામમોહન રાય	(૫) મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ

(૧)..... (૨)..... (૩)..... (૪)..... (૫).....

યોગ્ય શબ્દ મૂકીને ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧) રાજા રામમોહનરાયે તિબેટમાં.....નો અભ્યાસ કર્યો હતો.

(૨) ભદ્રવર્ગીય બુદ્ધિજીવીઓ પર.....ની અસર ભારોભાર થયેલી.

(૩) મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે.....સભાની સ્થાપના કરેલી.

(૪) બંગાળી સાહિત્યકારો.....અને.....એ
નવા ઉદ્ભવેલા રાષ્ટ્રવાદને શક્તિ પૂરી પાડી.

(૩) ત્રણ કે ચાર લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) કેશવચંદ્ર સેને કયા નવા વિચારો બ્રાહ્મોસમાજ દ્વારા ફેલાવ્યા. એનું શું પરિણામ આવ્યું ?

.....
.....

(૨) મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે પ્રગતિશીલ પગલાં છોડી દીધાં એમ શાથી કહેવાય છે ?

.....
.....

(૩) રાજા રામમોહનરાય જીવન વિશે પાંચ મહત્વના મુદ્દાઓ જે તમને લાગ્યા હોય તે નોંધો.

.....
.....

(૪) બ્રાહ્મોસમાજ બંગાળી સમાજ પર લાંબી અસર પહોંચાડી શક્યું નહીં એમ શાથી કહેવામાં આવે છે?

.....
.....

પ્રાર્થના સમાજ અને મહારાષ્ટ્રના સમાજ સુધારકો : ક્રાન્તિકારી યૈચારિક ધારા.

ઈ.સ. ૧૮૬૭માં મુંબઈમાં પ્રાર્થના સમાજને નામે બ્રાહ્મો સમાજ જેવી જ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ કારણ કે બંગાળ જેવી જ પરિસ્થિતિ અને સંજોગો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવર્તતા હતા અને મધ્યકાલીન સંતોના આંદોલનથી જે આધ્યાત્મિક ચેતના પેદા થયેલી એની ધારા મહારાષ્ટ્રમાં એકદમ બુઝાઈ ગઈ નહોતી.

પેશ્વાઓના શાસનકાળમાં જે અંધાધૂંધી હતી, ઉચ્ચવર્ગોમાં વ્યભિચાર અને વેશ્યાગીરી સામાન્ય બની ગયેલી. શિક્ષણક્ષેત્રે તદ્દન અંધકાર હતો. ધાર્મિક સ્થિતિ કફોડી બનેલી. કર્મકાંડો, ઓપચારિક વિધિઓ અને બલિદાનો, વહેમો, પાખંડો અને સામાજિક દુષણોમાં પ્રજા ફસાઈ ગઈ હતી. અને અછૂતજાતિઓનું જીવન તો બ્રાહ્મણવાદે નરક જેવું બનાવી દીધેલું જેને કારણે પેશ્વાઈના પતન પછી બ્રિટીશ શાસને ન્યાય અને કાયદાનું શાસન સ્થાપ્યું ત્યારે લોકોમાં ઉત્સાહ પેદા થયેલો. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓની લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓને લીધે સમાજમાં નવજાગરણ પેદા થયું. બંગાળ જેવો જ શિક્ષિત મધ્યમવર્ગ મહારાષ્ટ્રમાં વિકસ્યો અને લોકોમાં વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ પેદા થયો. નિમ્ન જાતિઓ ખ્રિસ્તીધર્મ તરફ આકર્ષાઈ અને ધર્માતર કરવા માંડી. આથી સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં ભારે હલચલ અને ચિંતા પેદા થઈ અને વિચારવંત હિંદુ વિચારકોમાં હિંદુધર્મને શુદ્ધ કરવાની લાગણી પેદા થતાં બાળલગ્ન પ્રથા, બહુપત્નિપ્રથા, ફરજિયાત વૈધવ્ય જીવનનો ઈન્કાર, યુવા વિધવાઓને કુરુપ કરવાની પ્રથાનો વિરોધ, જડ જાતિબંધનો તોડવા અને સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા તથા જાતિભેદ નષ્ટ કરવાની જરૂરિયાત વિચારકોને લાગી.

મહારાષ્ટ્રમાં સમાજ સુધારણાને વેગ આપવા કેટલાક નોંધપાત્ર સુધારકો પેદા થયા. લોકહિતવાદી ગોપાલ હરિ દેશમુખ (૧૮૨૩-૧૮૯૨) મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે (૧૮૨૭-૧૮૯૦) દાદોબા પાંડુરંગ (૧૮૧૪-૧૮૮૨) બાલશાસ્ત્રી જાંબેકર (૧૮૧૨-૧૮૪૬) જગન્નાથ શંકર શેઠ (૧૮૦૩-૧૮૬૫) રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર (૧૮૩૭-૧૯૨૫) મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૧૮૪૨-૧૯૦૧) ગોપાલ ગણેશ આગરકર (૧૮૫૭-૧૯૪૮) ઘોડા કેશવકર્વે (૧૮૫૩-૧૯૦૨) વિઠ્ઠલરામજી શિંદે (૧૮૭૩-૧૯૪૮) છત્રપતિ શાહુ મહારાજ (૧૮૭૪-૧૯૨૨) ભાઉરાવ પાઈગોડા, પાટીલ (૧૮૮૭-૧૯૨૨) ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર (૧૮૯૧-૧૯૫૬) વગેરેને ગણી શકાય.

ઈ.સ. ૧૮૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થયા પછી પ્રથમ ચાર વિનયન સ્નાતકો બહાર પડ્યા તેમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર, બાલ મંગેશવાગલે અને વામન આબાજી મોડક. આ ચાર બૌદ્ધિકોએ પ્રાર્થના સભાના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. ૧૮૮૨માં પંડિતા રમાબાઈએ પ્રાર્થના સમાજના નેજા હેઠળ આર્યમહિલા સમાજની સ્થાપના કરી હતી.

પોતાના આરંભકાળથી જ પ્રાર્થના સમાજને રૂઢિચુસ્ત હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રવર્તકોની કડવી ટીકાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદના પ્રતિનિધિ ગણાતા લોકમાન્ય ટિળકે પણ પ્રાર્થનાસમાજની ટીકા કરી હતી. આમ છતાં પ્રાર્થના સભાના આગેવાનોએ હિંદુ સમાજની સામાજિક અને નૈતિક દુષણો સામે લડવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો હતો. ખાસ કરીને જાતિપ્રથાનો નાશ, બાળલગ્નોની નાબુદી, દલિતવર્ગોની ઉન્નતિ અને સ્ત્રીવર્ગના શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાની બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું હતું. રાત્રીશાળાઓ દ્વારા કામ કરતા લોકોને શિક્ષણ, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ, અનાથાશ્રમ, દલિતોની સામાજિક અસમર્થતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો પ્રાર્થના સભા દ્વારા થયેલા.

બ્રાહ્મો સમાજની જેમ જ પ્રાર્થના સભા મધ્યમવર્ગ અને ઉપલી જાતિઓ પૂરતો જ મર્યાદિત રહેલો. ખાસ કરીને શિક્ષિતવર્ગ ઉપર એની ગાઢ અસર થયેલી. ભારતના હજારો ગામડાઓ અને ગ્રામજનો નવોદિત વિચારોથી વંચિત રહ્યા હતા. આમ છતાં ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન કરતાં એમ જરૂરી કહી શકાય કે ભારતના આ આઘ બૌદ્ધિકો તેમજ તેમની સંસ્થાઓએ નૂતન વિચારસરણી પ્રગટાવવાનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું. ભારતમાં આ બધું એક નવી ચીનગારીરુપ હતું.

● સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી : વેદ તરફ પાછા વળો.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી (૧૮૨૪-૧૮૮૩) એ એક જુદા જ પ્રકારની ચિનગારી પ્રગટાવી. એમણે આર્યસમાજની સ્થાપના કરી એ પહેલાં ૧૮૫૭-૫૮ માં ભારતમાં એક મહાન વિપ્લવ થઈ ચૂક્યો હતો. આ હિંસક વિપ્લવને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદીઓએ પૂરી શક્તિ અને ફૂરતાથી કચડી નાખ્યો હતો. નિષ્ફળ નીવડેલા બળવાને પરિણામે ભારતની પ્રજા ઘોર નિરાશામાં ડૂબી હતી. આવા સંજોગોમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જ્યારે 'વેદ તરફ પાછા ફરો' ની ઘોષણા કરી ત્યારે તેમને પરંપરાગત વારસો જાળવવાની અપીલે લોકોને અસર કરી. સ્વામી દયાનંદે પ્રાચીન મૂલ્યોને આધારે ભારતવાસીઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પ્રગટાવી. વળી, રાજા રામમોહનરાય જેવા ઈહલોકવાદી (સેક્યુલર) વિચારકોની જેમ તેમણે સતીપ્રથા, જાતિપ્રથા, બાળલગ્નો, વિધવા વિવાહ, પરદેશગમન ઉપરના અંકુશો લગ્ન અને મૃત્યુ પાછળ થતા ભારે ખર્ચાઓ, દહેજ પ્રથા અને વહેમો, અંધશ્રદ્ધાઓ સામે જબરદસ્ત ચળવળ શરૂ કરી. આમ વ્યાપક રીતે જોઈએ તો રાજા રામમોહનરાય અને ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેવા પશ્ચિમાત્મિમુખ વિચારકો અને પુનરુત્થાનવાદી દયાનંદ સરસ્વતી વચ્ચે સામાજસુધારણાની દ્રષ્ટિએ ઘણું સામ્ય હતું. જો કે તાત્વિક રીતે જોઈએ તો એમ કહી શકાય કે દયાનંદ સરસ્વતીની વૈચારિક ભૂમિકા સમાજ પરિવર્તનની દિશાને અમુક હદથી વધારે દોરી શકે તેમ નહોતી. સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસ માટેની આધારશિલા વૈજ્ઞાનિક

અને લૌકિક હોવી જોઈએ કારણ કે ભારત જેવા વિશાળ દેશમાં જ્યાં વિવિધ ધર્મો, સંપ્રદાયો, ભાષાઓ, જાતિઓ અને પરંપરાઓ ધરાવતા દેશમાં વૈજ્ઞાનિક અને લૌકિક દ્રષ્ટિબિંદુજ આવશ્યક છે.

સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાં બ્રાહ્મણ પ્રસંશા અને શૂદ્ર વિરોધી લેખનની જે પરંપરા ચાલી આવી હતી - સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' લખી એ પરંપરાને પહેલીવાર તોડી. ૧૯ મી શતાબ્દિમાં અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ અને અન્ય સુધારાઓ કરવા ઘણા મહાપુરુષો જનમ્યા હતા. પણ એના અંગે લેખિત ગ્રંથ આપવાનું કામ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કર્યું. વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતાના સંદર્ભમાં સત્યાર્થ પ્રકાશને તપાસીએ તો આ જન્મગત નહીં માનીને કર્મગત માની હતી. બીજું કામ સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને શિક્ષણનો અધિકાર આપ્યો હતો. જો કે સ્વામી દયાનંદની ઉપરોક્ત બન્ને કામો કેવળ પ્રચાર પૂરતાં મર્યાદિત રહ્યાં હતા. સ્વામીજીના લેખનમાં આંતરિક અસંગતતાઓ ઘણી છે. એમના પરસ્પર વિરોધી વિધાનો કરવાં પડ્યાં છે.

સ્વામી દયાનંદ સામે એમને સમયકાળમાં ચાર મહત્વનાં કામો હતાં જે એમને કરવાનાં હતા.

- (૧) જે વેદનિંદક ભારતીય દર્શનો હતાં એનું ખંડન એમણે કરવાનું હતું.
- (૨) હિંદુઓમાં પાખંડ પેસી ગયેલો તેનું ખંડન પણ એમને કરવાનું હતું.
- (૩) ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામ ધર્મના વધતા જતા પ્રભાવને રોકવાનો હતો.
- (૪) એમનું યોથુ અને અંતિમ કાર્ય નવું નિર્માણ કરવાનું હતું. જો કે તે બની શકે તેમ હતું પણ તે વેદો પર નિર્ભર થઈ ને ત્યાંજ અટકી ગયા.

ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામ ધર્મના વધતા જતા પ્રભાવને રોકવામાં જ એમની પૂરી શક્તિ ખર્ચાઈ ગઈ અને નવનિર્માણનું એમનું કામ થઈ શક્યું નહીં. બ્રાહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજની જેમ આર્ય સમાજની પ્રવૃત્તિ ધીરે ધીરે મંદ પડી. આજકાલ વેદમંદિરોમાં બિન-હિંદુઓની શુદ્ધિ કરીને હિંદુ યુવક-યુવતીઓને લગ્નસંબંધે બાંધવા પુરતું એમનું કામ રહ્યું છે.

● સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણમિશન : ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોનો વિરોધ

કલકત્તામાં ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૮૬૩માં જન્મેલા સ્વામી વિવેકાનંદે શાળા કોલેજમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શરૂઆતમાં તે સાધારણ બ્રાહ્મો સમાજના અનુયાયી હતા. જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલ, હ્યુમ અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરના દર્શન અને ચિંતનનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કરેલો. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં એમણે રામકૃષ્ણ પરમહંસની પહેલીવાર મુલાકાત લીધી અને એમનું જીવન બદલાઈ ગયું. ઈ.સ. ૧૮૮૩ના વિશ્વધર્મ સંમેલનમાં હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વામીજી હાજર રહ્યા અને એમના પ્રવચનની શ્રોતાઓ પર ઊંડી અસર પડી. આ વખતે શ્રીલંકાના અનાગારિક ધર્મપાલ પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેલા અને ભારતમાં બૌદ્ધધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં એમણે ઘણો શ્રમ ઉઠાવેલો. શ્રોતાઓએ એમને જીવિત જિસસ કાઈસ્ટ ગણાવેલા. વિવેકાનંદે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપી જનકલ્યાણના કાર્યો રામકૃષ્ણ મિશન નામની સંસ્થા સ્થાપી કરેલાં. તેમણે અસ્પૃશ્યતા ને નકારી કાઢી હતી. અને સ્ત્રીઓ તથા સામાન્ય જનતાનો દરજ્જો ઊંચો આવે તે પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. સ્વામીજીએ એકપત્રમાં લખ્યું હતું.

“જે દેશમાં મહુડાના ફૂલો પર લાખો જીવન ગુજારતા હોય, અને લાખ બે લાખ સાધુઓ અને કરોડો બ્રાહ્મણો તેમનું લોહી ચૂસતા હોય તે દેશ કોઈ દેશ છે કે જહનમ ? તે ધર્મ કોઈ ધર્મ છે કે દૈત્ય તાંડવ ?”

સ્વામી વિવેકાનંદે ભારતની મૂળભૂત સમસ્યાનો આ રીતે સ્પષ્ટ સંકેત આપ્યો છે. જ્ઞાતિપ્રથા, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો અને કર્મકાંડોનો તેમણે વિરોધ કરેલો. વહેમ, અંધશ્રદ્ધા અને મંત્રતંત્રનો પણ વિરોધ કરેલો. જો કે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોનું સમર્થન કરીને ચાર્તુષ્ય સમાજ વ્યવસ્થાનું સમર્થન સમાજમાં મૂળભૂત માળખામાં બુનિયાદ પરિવર્તન કર્યા વગર દલિતો સાથે પરસ્પરના વ્યવહારમાં ઉચ્ચનૈતિકતા જાળવવી જોઈએ એવું તેમનું મંતવ્ય હતું. બીજા શબ્દોમાં કહેવું હોય તો ધર્મ અને ભક્તિના રક્ષણ દ્વારા સામાજિક ક્રાંતિને દબાવવાનું કામ અનાયાસ કરી બેઠા.

આપણે નોંધવું જોઈએ કે બ્રાહ્મો સમાજ, પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન વગેરેનાં કાર્યોની વિવિધ અસરો સમાજમાં પડેલી. આમ છતાં રાજારામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી કે સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા નેતાઓએ ભારતમાં કરોડોની સંખ્યામાં વસતા કચડાયેલા વર્ગો પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન આપી જેહાદી પ્રવૃત્તિ કરી નહોતી. સામાજિક પરિવર્તનની સાથે સામાજિક ન્યાયનું અનુસંધાન થવું જોઈએ અને ભારતના દલિતો, આદિવાસીઓ અને પછાતવર્ગો ઉપર થતા અત્યાચારો તથા બેફામ આક્રમણોનો સામનો થવો જોઈએ. તે તરફ કોઈનું ધ્યાન કે પ્રવૃત્તિ થઈ નહોતી કારણ કે મહદ્અંશે આ સંસ્થાઓ અને તેના સંચાલકો ઉપલીવર્ણો અને મધ્યમવર્ગીય સમાજમાંથી આવતા હતા.

આ બાબતમાં દિશા સૂચન કરનાર અને તેના માટે ઝુંબેશ શરૂ કરનાર સૌ પ્રથમ વિચારક અને ક્રિયાશીલ સુધારક મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે (૧૮૨૭-૯૦) હતા. એવી જ રીતે ઉત્તરપ્રદેશમાં સ્વામી અછૂતાનંદ, ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરામ ગાયકવાડ, કોલ્હાપુર નરેશ, રાજર્ષિ છત્રપતિ શાહુ મહારાજ, સાવિત્રીબાઈ ફૂલે, વિઠ્ઠલરામજી શિંદે વગેરેનો સમાજ સુધારાનો અભિગમ વધારે ઉદામવાદી અને પાયાના પરિવર્તનનો હતો. મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે અને તેમની ઉદામ પ્રવૃત્તિ અંગે આગળના પ્રકરણોમાં આપણે આ અંગેની નોંધ કરીશું.

ફૂલેનું આંદોલન બહુલક્ષી, ખેડૂતલક્ષી અને વંચિતલક્ષી હતું પરિણામે તેમને મધ્યજાતિઓ અને દલિતજાતિઓનું મોટું પીઠબળ એમને મળ્યું. સામાજિક ન્યાય માટેનું એમનું આંદોલન એક અર્થમાં મહાન સાંસ્કૃતિક વિપ્લવ હતો એવું વિધાન એક સમાજશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે. મહાત્મા ફૂલેના મૃત્યુબાદ બ્રાહ્મણ વિરોધી આંદોલન કોલ્હાપુરના મહારાજા છત્રપતિ શાહુમહારાજ (૧૮૭૨-૧૯૨૨) અને વી.આર.શિંદે (૧૮૭૩-૧૯૪૪)ના હાથમાં આવ્યું. આ આંદોલન ક્ષત્રિય અભિમુખ થયું હોવા છતાં તેણે મહાત્મા ફૂલેની બહુજન સમાજની વિચારધારાને ચાલુ રાખી.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પોતાના વિચારો અને સક્રિય કાર્યક્રમોથી અસ્પૃશ્યોની સમસ્યાઓને લડાયક વળાંક આપ્યો. ડૉ. આંબેડકર કર્મશીલ વિચારપુરુષ અને લડાયક, સ્વાભિમાની વલણ ધરાવતા નેતા હતા. ભગવાન બુદ્ધ, સદ્ગુરુ કબીર અને મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેને તે પોતાના જીવન અને વિચાર ઘડતરના ગુરુઓ ગણાવે છે. ડૉ. આંબેડકરે તેમની કારકિર્દીની માંડ શરૂઆત કરતા હતા તે સમયે છત્રપતિ શાહુ મહારાજે તેમના વિશે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતાં જાહેર કહ્યું હતું કે, “અસ્પૃશ્યતાની બેડીઓ જો કોઈ તોડી શકે તેમ હોય તો તે આંબેડકર જ છે. આંબેડકરના સ્વરુપે તમને તમારો મસિહા પ્રાપ્ત થયો છે.” આ વસ્તુસ્થિતિ જ બતાવે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં શરૂ થયેલું બહુજન સમાજલક્ષી આંદોલન શોષિતવર્ણની લાગણીઓને વાચા આપી શકે તેવું જુસ્સાવાળું, વ્યાપક અને સંકલાત્મક હતું.

ડૉ. આંબેડકર મહાન વિચારક હતા. એમની વિચારધારાની કેટલીક અવસ્થાઓ જોવા મળે છે. એમની દાર્શનિક પદ્ધતિમાં ધીરે ધીરે વિકાસ થયો છે. એમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગતિ અને પ્રવાહ બંને જોવા મળે છે. એમના દાર્શનિક પ્રવાહમાં માનવવાદી પૃષ્ઠભૂમિ જોવા મળે છે. એકજ વિચારની ખૂંટે બંધાઈ રહેવાની એમની આદત નહોતી કારણ કે તે સતત અભ્યાસ અને ચિંતનમાં રત રહેતા હતા. એમણે દર્શનની સામાજિક બાજુને અધિક મહત્ત્વ આપ્યું છે. એટલે જ ભારતના અનેક કટ્ટરપંથીઓને એમનું સમાજ-દર્શન ખટકે છે. જો કે પ્રગતિશીલ લોકોએ એમના વિચારોનું ભારોભાર સમર્થન કર્યું છે અને એને વ્યવહારિક રુપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ડૉ. આંબેડકર મુખ્યત્વે ઉદારમતવાદી અને લોકશાહી તત્ત્વચિંતનના પ્રભાવ હેઠળ હતા. એમને માનવીય સમજવાળી વૈશ્વિક તત્ત્વ ચિંતનમાંથી પ્રેરણા મળી હતી. સમગ્ર જગતના કેન્દ્રબિંદુમાં માનવ રહેલો છે. તે બાબતે ડૉ. આંબેડકર કોઈપણ બાબતનું સમાધાન કરવા તૈયાર નહોતા. મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેની જેમ તેઓ પણ ઉચ્ચવર્ણની નેતાગીરીવાળી સામાજિક ચળવળો પ્રત્યે સંશયાત્મક અભિગમ ધરાવતા હતા કારણ કે ભારતીય ઇતિહાસનું અને સમાજ સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓનું એમણે ઊંડુ અધ્યયન કર્યું હતું. સમાજ સુધારાની ચળવળો સમાજના છેક છેવાડાના માણસ સુધી શા માટે પહોંચતી નથી એનું તથ્યાત્મક અવલોકન એમણે કર્યું હતું. પોતાના પૂર્વ પુરુષોના સુધારણાની અસર એમણે ઝીલી હતી અને પોતાના અનુભવો, ચિંતનને દ્રઢ કર્યા હતા. ભારતીય સમાજના સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાતવર્ગોને મદદ કરવાની અને એમનો સર્વાંગી ઉત્થાન કરવાની ઉદાત્તભાવના તથા એમના વિચારોનું અને કૌશલ્યનું મૂલ્યાંકન સમાજ ક્રાંતિકારી તરીકે કરીશું.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(૧) ચાર કે પાંચ વાક્યોમાં જવાબ લખો.

(૧) પેશ્વાઓના સમયમાં મહારાષ્ટ્રના સમાજની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી.

.....

.....

.....

.....

(૨) સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ લોકોને શું કહ્યું ? શા માટે ?

.....

.....

.....

.....

(૩) મહારાષ્ટ્રના સમાજની કઈ કઈ બદીઓ સમાજ સુધારકોના ધ્યાનમાં આવી ? તેમણે એનો સામનો કરવા શું કર્યું ?

.....

.....

.....

.....

(૪) મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના ક્યારે થઈ? પ્રથમ ચાર સ્નાતકો કોણ હતા ?

(૫) પ્રાર્થના સભાના આગેવાનોએ કયા કયા કામો હાથ ધર્યા.

(૬) સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી સામે કયા ચાર મહત્વના કામો હતા ? તેમની સફળતા આંશિક રહી એવું શાથી કહેવાય છે ?

(૨) નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) આર્ય મહિલા સમાજની સ્થાપના કોણે કરી ?

(૨) પ્રાર્થના સમાજના પ્રારંભિક ટીકાકારો કોણ હતા ?

(૩) મહારાષ્ટ્રમાં આધ્યાત્મિક ચેતના કોણે પ્રગટાવી હતી ?

(૪) કાયદાનું શાસન કોના કારણે શક્ય બન્યું ?

(૫) ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદના પ્રતિનિધિ તરીકે કોની ગણના થાય છે ?

(૬) સામાજિક પરિવર્તન સાથે સામાજિક ન્યાયનું અનુસંધાન કરનારા સુધારકો કોણ કોણ હતા ?

(૩) મહારાષ્ટ્રના સમાજ સુધારકોની આપેલી યાદીને એમના જન્મ વર્ષ પ્રમાણે ક્રમનુસાર ગોઠવો.

૧.૨ રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય વિચારધારાઓ

વ્યક્તિ ઘડતર અને સમાજ ઘડતરને ચોક્કસ કોઈ એકજ માપદંડથી માપવું એ ઐતિહાસિક વિશ્લેષણની દ્રષ્ટિએ ઉચિત નથી. અને એટલે જ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા અત્યંત સંવેદનશીલ, આળી લાગણીવાળા, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક કારકિર્દીવાળા બૌદ્ધિક અને ક્રિયાશીલ વ્યક્તિ અંગે વિચાર કરતી વખતે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને તત્કાલિન સમય અને સંગઠનો તથા વિચાર પ્રવાહોથી પરિચિત થવું આવશ્યક છે. ડૉ. આંબેડકર લડાયક રાજપુરુષ હોવાને લીધે રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય વિચારધારાઓને ટૂંકમાં સમજી લેવી આવશ્યક છે કારણ કે સામાજિક વિચારધારાનું જેટલું મહત્વ છે તેટલું જ મહત્વ ભારતમાં પાંગરેલી રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય વિચારધારાઓનું છે. આ વિચારધારાઓ પારસ્પરિક એક યા બીજી રીતે ઘાત-પ્રત્યાઘાતને લીધે વિકસેલી, ક્યારેક સંકળાયેલી તો ક્યારેક તદ્દન વિરોધી પણ છે તેથી તે સમજવાનો આપણે પ્રયાસ કરીશું.

૧૮૫૭-૫૮ના બનાવને કેટલાક વિદ્વાનોએ માત્ર સિપાઈઓનો બળવો ગણાવ્યો છે તો કેટલાકે તેને રાષ્ટ્રીય આઝાદીનો સૌ પ્રથમ જંગ તરીકે અપનાવ્યો છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ આ બંને વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગી અભિગમ અપનાવ્યો છે. મેરઠ અને કાનપુરથી શરૂ થયેલા સિપાઈઓના બંડમાં બહાદૂર શાહ ઝફર, નાનાસાહેબ પેશ્વા, તાત્યા ટોપે, ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, અન્ય રાજા મહારાજાઓ તથા સામંતો જોડાયા હતા. બળવાનું નેતૃત્વ આ લોકો કરી રહ્યા હતા. અનેક કારણોને લીધે આ બળવો નિષ્ફળ નિવડ્યો. ૨૪ની પામદત અને અક્ષયકુમાર જેવા ઉદ્દામવાદી અભ્યાસીઓએ જણાવ્યું છે કે, આ બળવો બ્રિટીશ શાસન નીચે હિંદમાં વિકસતા જતા સંસ્થાનવાદ આધારિત મૂડીવાદ સામેનો એક ભયંકર સામંતશાહી પ્રહાર હતો.

૧૮૫૭ના વિદ્રોહની પાછળ એક નાની શી ઘટના હતી જેનો ઉલ્લેખ '૧૮૫૭ નો વિપ્લવ ઔર શાહ જફર' પુસ્તકમાં રાજેન્દ્ર જેને જણાવ્યો છે કે, નં.૭૦ બંગાળી પલટણના કેપ્ટન રાઈટે એક ચિટ્ટી મેજર બોન્ટીનને દમદમના નામે તા. ૨૨-૧-૧૮૫૭ના દિવસે લખી હતી. ચિટ્ટીમાં લખ્યું હતું કે, ૨ નંબરની પલટણના એક બ્રાહ્મણ સિપાઈ (મંગલ પાંડે) પાસે સફાઈ કર્મચારીએ પાણી પીવા પિત્તળનો લોટો માગેલો જેથી બ્રાહ્મણ સિપાઈએ ગુસ્સે થઈને એને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. અને કહ્યું હતું કે 'ભંગી થઈને મારો લોટો માગે છે?' (ભંગી શબ્દ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યો છે, પણ માત્ર ઐતિહાસિક સંદર્ભ ખાતર જ શબ્દ વાપર્યો છે. ક્ષમા પ્રાર્થી છું) માતાદીન ભંગીએ બ્રાહ્મણને પ્રત્યુત્તરમાં કહેલું કે, બહુ જલ્દી આ તમારું બ્રાહ્મણત્વ નીકળી જવાનું છે. જ્યારે તમે બધા જ સુવ્વર અને ગાયની ચર્ખીથી બનેલા કારતુસ દાંત વડે ખોલીને બંદુકમાં ભરવાના છો. આ સફાઈ કામદાર માતાદીન દમદમના એ કારખાનામાં નોકર હતો જ્યાં નવા કારતુસ બનાવવામાં આવતા હતા એટલે એની વાતમાં તથ્ય હતું.

આ નાનકડી માહિતીની ઘટનાએ આખી સેનામાં અસંતોષ પેદા કરી દીધો હતો. આ અસંતોષને કારણેજ વિપ્લવ થયેલો.

આમ મૂળભૂત બાબત વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા સાથે જોડાયેલી છે. એમાં જુદાજુદા સ્વાર્થો, હિંતો અને કારણો ઉમેરાતા ગયા અને આખરે વિસ્ફોટ થયો.

બળવા બાદ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસમાજ દ્વારા ધાર્મિક રાષ્ટ્રવાદ ને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેજ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદે અને થિયો સોફિસ્ટ નેતાઓએ પણ જડ ધાર્મિક માન્યતાઓ સામે પ્રહાર કરીને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ઉપલીવણીમાં વિકસાવી. સ્વામી વિવેકાનંદે ઘોષણા કરી કે હે ભારતવાસીઓ, તમે યાદ રાખો કે; સશક્ત મન ને દેહ સૌજવને ખિલવીને જ તમે આઝાદીની લડત લડી શકશો. રામનામની જપમાળા ફેરવવાને બદલે જો તમે મેદાનમાં કૂટબોલ રમશો તો તેમાંથી રાજકીય ભાવના પ્રગટ થશે. આ વસ્તુ સ્થિતિ બતાવે છે કે ઈ.સ. ૧૮૫૭ના બળવા બાદ ઘોર નિરાશામાં સબડતી ભારતીય પ્રજામાં આઝાદીની પ્રેરણા આપવા માટે ધાર્મિક પ્રણાલિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાજકીય આઝાદીની લડત માટેનો આ પ્રવાહ મહત્વનો હતો અને ધાર્મિક પ્રણાલિનું કેટલેક અંશે તેમાં લૌકિકીકરણ (સેક્યુલરાઈઝેશન) કરવામાં આવ્યું હતું.

અહીં એક અમાનવીય અને અભદ્ર પ્રથાનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. ઈ.સ. ૧૮૫૨માં કેરાલાની એઝાવા જાતિની અછૂત મહિલાઓને કમરથી ઉપર ઉપવસ્ત્ર (બ્લાઉઝ) પહેરવાની હિંદુઓએ મનાઈ ફરમાવેલી. ધર્માતર કરી ખ્રિસ્તી બનનાર દલિત મહિલાઓ હિંદુ સ્ત્રીઓની જેમ સ્તન પ્રદેશ ઢાંકી શકતી પણ હિંદુ ગણાતી અસ્પૃશ્ય સ્ત્રીઓ માટે હિંદુઓ વાંધો લેતા હતા અને સ્તન ઢાંકવા કપડું ધારણ કરવા દેતા નહોતા. બળવા પછી ઈ.સ. ૧૮૫૮ આ ઉપવસ્ત્ર વિરુદ્ધ ત્રાવણકોર સરકારે સાર્તોરિયા રિફોર્મ એક્ટ પસાર કરી શરીરનો ઉપરનો ભાગ ઢાંકવાનો અછૂત મહિલાઓને અધિકાર આપ્યો. પણ બાંધ્યો કોણી સુધી ચડાવીને સર્વણ સ્ત્રીઓ જેવાં કપડાં પહેરે તેવા કપડાં ન પહેરવાનો આદેશ આપ્યો. જો કે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન સ્ત્રીઓની રીત અનુસાર આખી બાંધવાળુ વસ્ત્ર પહેરે તો એમાં વાંધો નહી લેવાય એવું પણ કાયદામાં કહ્યું. રાજકીય આઝાદીના અને રાષ્ટ્રવાદના પ્રવક્તાઓ આ સામાજિક આઝાદીના સંદર્ભમાં તદ્દન મૌન હતા એ ભૂલવા જેવું નથી.

ભારતમાં તો અનેક શાસનો આવ્યા અને ગયા. હૂણો, કુષાણો, શકો, તુર્કો, પઠાણો અને મોગલો ભારતમાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમણે ભારતને પોતાનું ઘર બનાવ્યું હતું. તેઓ 'કાળા-ગોરા' ના ભેદભાવ સાથે આવેલો નહોતા. જ્યારે સામે પક્ષે અંગ્રેજોએ 'એંગ્લો સેક્શન' સર્વોપરિતાને સ્વીકારીને ભારત પર શાસન કર્યું એટલું જ નહીં. ભારતવાસીઓને 'બ્લેક નેટીવ્ઝ' કહીને ધિક્કારતા હતા. આઈ.સી.એસ.ની પરીક્ષા માટે પણ હિન્દીઓને છેક ઈંગ્લેડ જવું પડતું. તદ્દઉપરાંત અફઘાનીસ્તાન જેવા પરદેશો સાથે અંગ્રેજો યુદ્ધ કરતા ત્યારે યુદ્ધનો ખર્ચ ગરીબ ભારતવાસીઓ ઉપર ઠોકી બેસાડતા હતા. આવા સંજોગોમાં ભારતમાં દાદાભાઈ નવરોજીજી (૧૮૨૫-૧૯૧૭) મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૧૮૪૨-૧૯૦૧) અને રોમેશચંદ્ર દત્ત (૧૮૪૮-૧૯૦૯) જેવા પ્રથમ પંક્તિના આર્થિક વિચારકો પ્રગટ્યા. તેમણે ગરીબ ભારતનું આર્થિક શોષણ કરવા બદલ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદની આકરામાં આકરી ટીકા કરી. ડૉ. આંબેડકરે ઓકટો-૧૯૨૨માં ડી.એસ.સી.ની પદવી માટે પોતાનો મહાનિબંધ 'પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂપિ : ઈટ્સ ઓરિજિન એન્ડ સોલ્યુશન' નામે લંડન સ્કુલ ઓફ ઈકોનોમિક્સમાં રજૂ કરીને બ્રિટીશ શાસનકર્તાઓ આર્થિક રીતે ભારતનું

કેવું ભયંકર શોષણ કરે છે તે સ્પષ્ટ કર્યું હતું. જેને લીધે અનેક બ્રિટીશ વિદ્વાનો નારાજ થયેલા. આમ ભારતના આર્થિક શોષણ વિરૂદ્ધ અનેક હકીકતો અને આંકડાશાસ્ત્રીય માહિતીઓ દ્વારા પ્રખર વિદ્વાનોએ ભારતમાં આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ ફેલાવ્યો. ડૉ. આંબેડકર અર્થશાસ્ત્રી હતા. અર્થશાસ્ત્રીની નક્કર વાસ્તવિકતા સાથે સામાજિક અને રાજનૈતિક લોકતંત્ર સ્થાપવાનો એમનો આગ્રહ હતો. ડૉ. આંબેડકરે દેશના દુનિયાના અર્થશાસ્ત્રીઓને ઝીણવટ પૂર્વક વાંચ્યા હતા અને પોતાના વિચારો ઘડ્યા હતા. આમ ૧૯ મી સદીમાં ભારતમાં ધાર્મિક રાષ્ટ્રવાદની સાથે આર્થિક રાષ્ટ્રવાદનો પ્રવાહ અભૂતપૂર્વ અને અતિ મહત્વનો છે જેની અસર ૨૦મી સદીમાં સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધારણ ઘડતી વખતે જોવા મળે છે.

૧.૨ (૩) હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના (૧૮૮૫ થી ૧૯૪૭) મવાળવાદથી જઠાલવાદ અને ગાંધીવાદ

અંગ્રેજી શિક્ષણ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવને કારણે હિન્દની પ્રજામાં બુદ્ધિ/પ્રભાવ/વાદ વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય અને ઉદારમતવાદ જેવા આધુનિક યુગના મહત્વના લક્ષણોનો વિકાસ થતાં અંગ્રેજી શાસન સામે વિરોધ અને અસંતોષ વધવા માંડ્યો ત્યારે ઈ.સ. ૧૮૮૫માં હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ)ની સ્થાપના થતાં રાજકીય રાષ્ટ્રવાદનું એક નવું પ્રેરણાબળ ઉમેરાયું. આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સ્થાપના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોને આભારી હતી. ૧૮૫૭નો બળવો તેમની નજર સમક્ષ હતો. તેથી એલન ઓક્ટેવિયન હ્યુમ અને તે સમયના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડફરિનનો કોંગ્રેસની સ્થાપના પાછળનો મૂળહેતુ હિન્દીઓની યજ્ઞવળને હિંસક સ્વરૂપ ધારણ કરતી અટકાવી તેને બંધારણીય માર્ગે વાળવાનો હતો. સરકારની નીતિનો હળવો વિરોધ કરી તેની ત્રૂટીઓને પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ કોંગ્રેસ કરે તેવું અંગ્રેજોનું પ્રયોજન હતું. ઉદારમતવાદી અંગ્રેજો માનતા કે, પ્રજાનો ઉગ્ર રોષ બ્રિટીશ હીતને નુકશાન ન પહોંચે તેવી રીતે યોગ્ય માર્ગવાળી એક 'સેફ્ટીવાલ્વ' તરીકે કામ કરશે. જો કે કોંગ્રેસની સ્થાપના પાછળનો મૂળભૂત આશય બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને ભયમુક્ત રાખવાનો હતો.

આમ કોંગ્રેસની સ્થાપના એક 'વફાદાર રાજકીય પક્ષ' તરીકે થઈ. તેની ઉપર દેશના નામાંકીત વકીલો, અધ્યાપકો, શિક્ષકો, કેળવણીકારો, ડૉક્ટરો અને વ્યાપારીઓનું વર્ચસ્વ હતું. આ સંસ્થાને બ્રિટીશ અમલદાર શાહીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાનું અને હિન્દી પ્રજાના અધિકારો માટેની માંગણી કરવાનું કપરું કાર્ય કરવાનું હતું.

ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૫ સુધીમાં હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની યજ્ઞવળનું નેતૃત્વ કોંગ્રેસના ઉદાર બુદ્ધિજીવીઓના હાથમાં હતું. તેના મુખ્યનેતાઓ હતા. બંગાળમાં ડબલ્યુ સી. બેનર્જી, આનંદ મોહન બોઝ, લાલ મોહન ઘોષ, એન.સી. મજમુદાર, રાસબિહારી ઘોષ, સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જી, આર.સી. દત્ત વગેરે. મુંબઈમાં દાદાભાઈ નવરોજજી, ફિરોઝ શાહ મહેતા, બદરુદ્દીન તૈયબજી આપ્ટે. આગરકર, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, તેલંગ, દિનશા વાચ્છા, બી.એમ. મલબારી અને મદ્રાસમાં પી.આર.નાયડુ, સુબ્રમણ્યમ આયર, આનંદ યાર્લુ, વીરરાધાવાચાર્ય વગેરે હતા. આ ઉપરાંત પંડિત મદન મોહન માલવિયા, પંડિત ધાર, કેશવ પિલ્લાઈ વગેરે જેવા ઉપલીવર્ણ-વર્ગના નામાંકીત નેતાઓ પણ કોંગ્રેસ સાથે સંકળાયેલા હતા. દલિતો, આદિવાસીઓ અને બક્ષીપંચની જાતીઓમાં નેતૃત્વ કરનારો વર્ગ હજુ સામાજિક કારણોને લીધે પેદા જ થયો નહોતો.

ઉપરોક્ત નેતાઓ પશ્ચિમ યુરોપમાંથી પાંગરેલી લિબરલ (ઉદારમતવાદ) અને (યુટીલિટેરિયન) ઉપયોગીતાવાદ વિચારસરણીને વરેલા હતા.

બ્રિટીશ શાસનને વફાદાર રહીને રાજકીય અને નાગરિક અધિકારો માટે બંધારણીય માર્ગે ઝુંબેશ ચલાવતા મવાળજૂથ (મોડરેટ)ના વિરોધ વચ્ચે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદનું શોષણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું અને સામ્રાજ્યવાદી ગવર્નર લોર્ડ કર્ઝને (૧૮૮૯-૧૯૦૫) બંગાળના ભાગલા પાડ્યા પરિણામે બંગભંગનું આંદોલન શરુ થયું એમાંથી સૌપ્રથમ 'સ્વદેશી યજ્ઞવળ' શરુ થઈ.

આવા સંજોગોમાં ભારતમાં ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદ (રેડીકલ નેશનાલિઝમ) ન પ્રગટે તો જ નવાઈ લાગે. હકીકતમાં મવાળવાદી નેતાઓની ભિક્ષાવૃત્તિથી તંગ આવી જઈને ટિળક જેવા ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદીઓએ ૧૮૯૦ પછી કોંગ્રેસમાં તેમની ઉગ્ર વિચાર સરણી વિકસાવવી શરૂ કરી દીધી હતી. લાલા લજપતરાય, બાળગંગાધર ટિળક અને બિપીનચંદ્રપાલ (લાલ, બાલ, પાલ) ની ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ત્રિપુટીએ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સામે જે નીતિ અપત્યાર કરી તેને જહાલવાદી નીતિ (એક્સટ્રીમીસ્ટ પોલીસી) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

લોકમાન્ય ટિળક રાજકીય ક્ષેત્રે જહાલવાદી નેતા હતા અને કેસરી (મરાઠી સામાજિક) તથા 'મરાઠા' (અંગ્રેજી સામાજિક) દ્વારા નવા ઉગ્રરાષ્ટ્રવાદને ફેલાવવા માંડ્યા હતા અહીં નોંધવું જોઈએ કે ડૉ. આંબેડકરે જ્યારે ૧૯૨૦માં મરાઠી પાક્ષિક 'મૂકનાયક' દલિત ઉત્થાન માટે શરૂ કર્યું ત્યારે એની જાહેરાત પૈસા લઈને કેસરીમાં છાપવાની ઉદારતા ટિળકે બતાવી નહોતી એટલું જ નહીં " પુના ખાતે કોંગ્રેસના અધિવેશન સાથે સમાજ સુધારણાનું અધિવેશન યોજવામાં આવશે" તો તેને ફૂંકી મારવામાં આવશે એવી ટિળક અને એમના ટેકેદારોએ ધમકી આપી હતી. જહાલવાદી લોકમાન્ય ટિળક સ્વાધીનતાની સરખામણીમાં સમાજસુધારને ગૌણ ગણતા હતા. સામાજિક ક્ષેત્રે તે રૂઢીવાદી નેતા હતા. કોંગ્રેસ અને ગાંધીજી સહિત અન્ય નેતાઓના મનોવલણ અંગે એટલે જ ડૉ. આંબેડકર ઉચ્ચવર્ણની નેતાગીરીવાળી સામાજિક-રાજનૈતિક યજ્ઞવળો પ્રત્યે સંશયાત્મક અભિગમ ધરાવતા હતા.

જહાલવાદીઓએ હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાને પુનઃવ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો અને રાજકીય આઝાદી માટે લોકોની ધાર્મિક લાગણીઓ સતેજ કરીને રાજકારણમાં ધર્મનું તત્વ દાખલ કર્યું. ટિળકે શિવાજી જેવા શૂરવીર પુરુષને લોકોના હૃદયમાં ફરી સજીવન કર્યાં. શિવાજીએ અફઝલખાનના કરેલા ખૂનને વ્યાજબી ગણાવી બંગાળ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં સમાંતરે વિકસિત થઈ રહેલી હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પરોક્ષ રીતે સબળ ટેકો આપ્યો અને ૧૮૮૩માં ગણપતિ ઉત્સવને શરૂ કરી હિન્દીપ્રજામાં સ્વદેશાભિમાનની ભાવના તીવ્ર કરી. ગણપતિ ઉત્સવ (૧૮૮૩) અને શિવાજી ઉત્સવ (ઈ.સ. ૧૮૮૫) રાજકીય જાગૃતિ લાવવાનો હતો. સુમિત સરકારે પોતાના પુસ્તક મોડર્ન ઈન્ડિયામાં નોંધ્યું છે કે મહારાષ્ટ્રનો રાષ્ટ્રવાદ થોડોક મરાઠી સ્પર્શવળો હતો. તે સંકુચિત બ્રાહ્મણવાદી વલણ ધરાવતો હતો. પેશ્વાના વંશજો પોતાની પુરાણી સ્મૃતિઓ ભૂલી શક્યા નહોતા. એમણે બ્રાહ્મણોના હિત માટે જાતિસંગઠનો ઉભા કર્યા હતા. એના પ્રત્યાઘાત રુપે જ મહારાષ્ટ્રમાં છત્રપતિ શાહુ મહારાજ અને જયોતિબા ફૂલેની પરંપરાની બિન બ્રાહ્મણ પરંપરા મહારાષ્ટ્રમાં વિકસી હતી. તેણે મજબૂત આકાર ધારણ કર્યો હતો.

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો હતો. બ્રાહ્મણ પેશ્વાઓએ રાજ્યાભિષેક વેદોક્ત મંત્રથી થઈ શકશે નહીં, કારણ કે શિવાજીનું કુળ શૂદ્રનું છે એવો વાંધો ઉઠાવ્યો, પરિણામે છેક કાશીથી ગોગા પંડિતને સોનામહોરોનું દાન દઈને પુનામાં બોલાવવામાં આવ્યો. તેમણે રાણાપ્રતાપના વંશજ શિવાજી હોવાનું જણાવ્યું એટલે પુરાણોક્તવિધિને બદલે વેદોક્તમંત્રથી રાજ્યાભિષેક થઈ શકે એવો અભિપ્રાય આપેલો. ત્યાર પછીજ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક થયેલો તે ઐતિહાસિક હકીકત છે. છત્રપતિ શાહુ મહારાજ શિવાજીના વંશજ હતા. કોલ્હાપુર ખાતે શંકરાચાર્ય એમને શૂદ્ર ગણાવ્યા પરિણામે રાજ્ય તરફથી તમામ મદદો બંધ કરાવી બ્રાહ્મણ શંકરાચાર્યને રાજ્ય બહાર ભાગી જવા ફરજ પાડેલી અને શંકરાચાર્યની છાટીપર એક સંસ્કૃત જાણનાર મરાઠાચુવકને બેસાડેલો. છત્રપતિ શાહુ મહારાજે પછાતવર્ણોને વહીવટમાં અનામતોની વ્યવસ્થા કરી આપીને ભાગીદાર બનાવેલા. બિન-બ્રાહ્મણ ચળવળ મહારાષ્ટ્રમાં ૧૯મી સદીમાં વિકસી ચૂકી હતી. મહારાષ્ટ્રના સામાજિક ઇતિહાસનું સૌથી મોટું રહસ્ય એ છે કે શિવાજીને અને તેમના વંશજોને શૂદ્ર ગણીને અપમાન કરનારા બ્રાહ્મણોના પ્રતિનિધિ લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળક, આર.એસ.એસ.ના હેડગેવાર અને આજના શિવસેનાના મહારથી બાળઠાકરે ત્રણેયના પ્રેરક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ છે. એ રહસ્યની બિના છે.

લોકમાન્ય ટિળક સાથે એમની એક ઘોષણા અમરત્વ પામી છે. એમણે કહેલું કે 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને તે લઈને જ હું જંપીશ.' સ્વરાજ્ય માટેની આવી જોરદાર અને સશક્ત ઘોષણા અન્ય કોઈ નેતાએ કરી નથી. તા. ૨૯-૭-૧૯૨૭ ના દિવસે ટિળકની ઘોષણાનો જવાબ આપતાં ડૉ.આંબેડકરે પોતાનો પ્રત્યાઘાત આપતાં જણાવ્યું હતું કે "જો બાલગંગાધર ટિળક અછૂત સમાજમાં જન્મ્યા હોત તો એમણે અનિવાર્ય રીતે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવો એ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને અસ્પૃશ્યતા સર્જનારી વ્યવસ્થાનો નાશ કર્યા વિના એક પળ પણ હું જંપીશ નહીં એવું ટિળકે કહ્યું હોત. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવન ચરિત્ર લખનાર વિજયકુમાર પુજારીએ ટિળકની ઘોષણા પાછળની તાત્વિક ભૂમિકાની તટસ્થ ચકાસણી કરીને 'સ્વરાજ્ય' નો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે કે સ્વરાજ્ય એટલે કોના સ્વરાજ્યની ઘોષણા ટિળકે કરી હતી? વર્ણ આધારિત સમાજમાં બ્રાહ્મણ સમાજનું સ્વરાજ શું શુદ્રોનું સ્વરાજ્ય' હોય છે?

૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં જહાલવાદીઓએ ઉગ્રરાજકીય વિચારસરણીનો ધાર્મિક પ્રતિકો અને ધાર્મિક ઉત્સવોને જીવંત કરીને હિંદના વાતાવરણને ગતિશીલ બનાવ્યું. લોકોને ચળવળમાં સામેલ કર્યો. વાતાવરણ ઉગ્ર બનતાં પુનામાં પ્લેગ કમિશ્નર કર્નલ રેડ તથા લેક્ટટેન્ટ એમસ્ટ નામના અંગ્રેજ અમલદારોનાં ચાફેકર બંધુઓએ ખૂન કર્યા અને તેને પરિણામે બન્ને ભાઈઓને ફાંસીની સજા થઈ. ફાંસી જેવા પ્રસંગે પ્રજામાં રોષ અને અસંતોષની અંગ્રેજ વિરુદ્ધની લાગણીને બળવત્તર બનાવી.

હિંદમાં ધાર્મિક, મવાળવાદી-જહાલવાદી અને અન્ય રાજકીય-વૈચારિક પ્રવાહો જેવા કે સામ્યવાદ સમાજવાદ-એમ.એન.રૉયનો નવમાનવવાદ, હિંદુ મહાસભા, મુસ્લીમલીગ, આર.એસ.એસ. લિબરલ પાર્ટી, ધી રેડીકલ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી, શેડયુલ્ડ કાસ્ટ ફેડરેશન, ફોરવર્ડ બ્લોક, ક્રાંતિકારી સમાજવાદી પક્ષ, જનસંઘ, હિંદુસ્થાન સમાજ પ્રજાતાંત્રિકદળ જેવા રાજકીય સંગઠનો અને સંસ્થાઓ ભારતમાં સકીય બન્યા હતા અને રાજકીય આઝાદી દેશને પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં સુધી આ સંગઠનોની અને સંસ્થાઓની વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલતો રહ્યો. કેટલાક સંગઠનો નિષ્ક્રીય બની ગયાં તો કેટલાક સમાનધર્મી પક્ષોમાં વિલિન થઈ ગયા. મૂળ સંઘર્ષ કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ વચ્ચે જ હતો. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકતાનો આધાર શોધવાનો પ્રયાસ આઝાદીની ચળવળ દરમ્યાન થતો રહ્યો હતો.

ડૉ. આંબેડકર આ સમયગાળામાં જાહેરજીવનમાં અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં અત્યંત સક્રિય હતા. આ વિવિધ સંસ્થાઓની ભારતની રાજકીય, રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક ચળવળો પર કેવી અસર પડી એનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ ડૉ. આંબેડકર કરતા રહ્યા હતા અને પોતાના મિશનમાં કોણ સહાયક બને તેમ છે અને કોણ વિઘ્નરુપ પુરવાર થાય તેમ છે તેનું આકલન પણ કરતા રહ્યા હતા. એટલે ચિંતન-મનન અને લેખનને પરિણામે એક ચિંતક તરીકેની એમની આગવી છાપ ઉભી થઈ છે.

ડૉ. આંબેડકરનું વૈચારિક મૂલ્યાંકન કરતાં પહેલાં ૧૯મી સદીમાં શરુ થયેલી અને ૨૦મી સદીમાં પણ અસરકારક પૂરવાર થયેલી પસંદગીની વિચાર સરણીઓનું વિહંગાવલોકન કરીશું તો ડૉ. આંબેડકરની વૈચારિક ભૂમિકા સમજવામાં ઉપયોગી થઈ શકશે.

સૌથી બળવત્તર વિચાર અને પ્રભાવ કોંગ્રેસની પરંપરા અને મહાત્મા ગાંધી (૧૮૬૯-૧૯૪૮) ગણી શકાય. ડૉ. આંબેડકરનો ગાંધીજી સાથે વૈચારિક સંઘર્ષ થયેલો. કોંગ્રેસને એમણે 'બળતું ઘર' કહેલું અને ગાંધીજીવન તત્વજ્ઞાનને આધુનિકતા વિરોધી ગણાવેલું તેથી તેના પર યોગ્ય દ્રષ્ટિ નાખવી અત્યંત જરૂરી છે.

રાજકીય આઝાદીમાં ગાંધીજીનું યોગદાન અને રાષ્ટ્રીય ફલક અને એમનો પ્રભાવ

મહાત્મા ગાંધી વિશે તો દેશ-પરદેશમાં વિવિધ અભ્યાસો અને સંશોધન નિબંધો થયા છે. તેમના જીવન અને કાર્ય તથા વિચારો અંગે મધ્યસ્થ સરકાર, રાજ્ય સરકારો, ગાંધીજી સ્થાપિત અને ગાંધી વિચારને વરેલી હજારો સંસ્થાઓ અને પ્રકાશનગૃહોએ થોકબંધ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. એટનબરોએ બનાવેલી ગાંધી ફિલ્મ, મુન્નાભાઈ ફિલ્મની ગાંધીગીરી, યુવાપેઠીને ગાંધીજીવન અને તત્વજ્ઞાનમાં રસ લેતી કરે તેવું ડિજિટલ મલ્ટીમીડિયા પ્રદર્શન અને 'શાશ્વત ગાંધી' - ગાંધીજીની સેવાસુશ્રુષામાં રત રહેલું ધનવાન બિરલા પરિવાર અદ્યતન ટેકનોલોજીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ કરીને ૨૦૦૭માં ગાંધી જીવન-કાર્ય અને દર્શનને નવી પેઠી સમક્ષ રજૂ કરવા અને ગાંધીજીને હાઈટેકમાં ઢાળવાનો પ્રયાસ કરી રહેલ છે. આપણાં જાહેર જીવનમાં ગાંધી-કરિશ્મા આજે પણ અનેક આયામોમાં બરકરાર છે ત્યારે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના આર્થિક-સામાજિક, રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારોની ટક્કરને 'ઐતિહાસિક' અને 'આધુનિકતા'ના સંદર્ભમાં ચકાસવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

ગાંધીજીની સૌથી મોટી લાક્ષણિકતા એ હતી કે તેમણે વિશ્વના લગભગ તમામ ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગાંધી જીવનનું એક પાસુ સંત નું છે. યુરોપ અને ભારતના રાજકારણ અને સાંસ્કૃતિક જીવનથી તેઓ સુપરિચિત હતા. રાષ્ટ્રીય આઝાદી અને રાષ્ટ્રનિર્માણ જેવા આધુનિક ધ્યેયોમાં સામાન્ય લોકો રસ લઈને સક્રિય બને તે માટે આશ્રમ, પ્રાર્થના, પદયાત્રા, સત્યાગ્રહો જેવા પ્રજ્ઞાલિંગત પ્રતિકો અને પરિભાષાઓને પ્રયોજીને ગાંધીજીએ આઝાદીની લડત ચલાવી હતી અને એમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. આમ ગાંધીજી રાજપુરુષ અને મુત્સદી હતા. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનું એક મુખ્ય લક્ષણ એમની વ્યવહારકુશળતા હતું. તે વૈષ્ણવ વાણિયા હતા અને કારભારીના પુત્ર હતા. તે કાઠીયાવાડની રાજકીય ખટપટો અને સોદાબાજીઓ વચ્ચે ઉછર્યા હતા તેથી ઊંડી સૂઝથી જોઈ શક્યા કે ગુજરાતમાં સંસ્કારોની બાંધી પરંપરા ભારતના કોઈપણ પ્રદેશની તુલનામાં ગુજરાતમાં વિશેષ છે એને સમજવામાં અને આત્મસાધ કરવામાં તેમને વારલાગી નહોતી. આફ્રિકામાં તેમણે હિન્દીઓની લડત સફળતાપૂર્વક ચલાવીને નામના મેળવી હતી. બાંધ છોડો કરીને અને વાટાઘાટો કરીને સારગ્રહી વલણો અપનાવવામાં તે કુશળ કસબી સાબિત થયેલા અને પોતાની જિંદને આદર્શના વાઘા પહેરાવી પોતાના હરિફને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મૂકીને ગુંચવણ ઉકેલવામાં એમને મહાકૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. આ રીતે તેમણે ગુજરાતી ઉપલીવર્ણની વ્યાપારી સંસ્કૃતિ સાથેનો તાલમેલ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં અદ્ભૂત રીતે મિલાવ્યો હતો અને વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ગાંધીજીવનનું આ ત્રીજું પાસુ એમને કર્મશીલ લોકનેતા તરીકે સ્થાપે છે.

પ્રસિધ્ધ ઈતિહાસકાર ડૉ. મકરંદ મહેતાનું કહેવું છે કે ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭ દરમિયાન ભારતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં ગાંધીજી એક મહાબળ તરીકે પ્રસરી ચૂક્યા હતા. સમયના તકાદાની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો એમ કરી શકાય કે ગાંધીજીએ ભારતીય જીવનમાં અનેક વિધ્વંશકારી નવાચારી તત્વો વિકસાવ્યા હતા. વિધ્વંશક એટલે કોઈ પ્રબળ વિયોજનના અર્થમાં નહી પણ સમાજનાં બળભળાટ મચવાવાના અર્થમાં, અને સેંકડો વર્ષોની સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં વ્યહવારલક્ષી તોડ-જોડ કરવાના મર્યાદિત અર્થમાં પરંતુ જો વિધ્વંશક પરિબળો નવાચારો દ્વારા સમાજને આંચકો આપી શક્યા હોય અને લોકોને નવી દિશા બતાવવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોય તો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગાંધીજીની મર્યાદાઓને ઉદારતાપૂર્વક જોવી ઘટે. ગાંધીજીની પહેલાના સમાજસુધારકો અને રાજકીય વિચારકો રાષ્ટ્રીય લડતની દ્રષ્ટિએ અત્યંત મહત્વના હતા. પરંતુ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદની સામે દેશભરમાં કોઈએ પ્રજ્ઞકીય લડતો ઉપાડી હોય તો તે ગાંધીજીએ ઉપાડી હતી. ડૉ. એ. આર. દેસાઈ જેવા માકર્સવાદીઓએ પણ આ વાતને કબૂલ રાખી છે.

મહાત્મા ગાંધી પહેલાં આઝાદીની લડતની દ્રષ્ટિએ અનેક વીર સ્ત્રી પુરુષોએ બલિદાનો આપવામાં પાછી પાની કરી નથી. પરંતુ સમગ્ર અખિલ ભારતીય સ્તરે દેશને જો કોઈએ 'સોશયલ વર્ક' નું એથિક્સ (નૈતિકતા) પુરુ પાડ્યું હોય તો તે ગાંધીજીએ કર્યું હતું. તેમણે ઉપાડેલા ચંપારણ અને ખેડાના સત્યાગ્રહો અને અમદાવાદના મીલ મિલકો સામેની હડતાળ અને દાંડીકૂચ માત્ર યજ્ઞવળ જ નહોતી. તેમાં ક્ષેત્રિય કાર્ય (ફિલ્ડવર્ક) પણ હતું. સંપર્ક પદ્ધતિ પણ હતી. થોકબંધ ડેટા પણ ભેગા કરવામાં આવેલા અને રિપોર્ટિંગ પદ્ધતિ પણ વ્યવસ્થિત રીતે વિકસાવવામાં આવેલી. આજ કારણથી આમાં સત્ય, અહિંસા અને સત્યાગ્રહની એટલે કે લોકલડતની ફિલસુફી તો ખરીજ, જેને કારણે વિનોબાભાવે, કાકા સાહેબ કાલેલકર, નરહરિ પરીખ, દાદાધર્માધિકારી, રવિશંકર મહારાજ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, ઠક્કરબાપા, સંતબાલ, બબલભાઈ મહેતા, પરિક્ષિતલાલ મજમુદાર, જવાહરલાલ નહેરુ, વલ્લભભાઈ પટેલ, ચકવર્તી રાજગોપાલાચારી, રાજેન્દ્રબાબુ, બાબુ

જગજીવનરામ, મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ, સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, દાદા સાહેબ માવળંકર, આચાર્ય કૃપલાણી, સુચેતા કૃપલાણી, જયપ્રકાશ નારાયણ, સરોજિની નાયડુ, મદનમોહન માલવિયા, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક, આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ, લોહપુરુષ ડૉ. રામમનોહર લોહિયા, અશોક મહેતા, અચ્યુત પટવર્ધન અને એવા અનેક તેજસ્વી સ્ત્રીપુરુષો ગાંધીજી અને ગાંધીવાદથી આકર્ષાયેલા.

મહાત્મા ગાંધી ઘણીવાર કહેતા કે, સત્યાગ્રહની ફિલસુફી અને લડતપ્રવૃત્તિ મારું મૌલિક પ્રદાન છે. આ વાત સાચી છે. તેઓ જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે તેમણે 'પેસિવ રેસિસ્ટન્સ' શબ્દ સાંભળ્યો હતો પણ તેનો અર્થ વ્યાપ સંકુચિત લાગતાં તેમણે તેના પર્યાય માટે હરિકાઈ યોજી હતી. અને તેમાંથી 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. તેના પાયામાં સત્ય, અહિંસા, ઉપવાસ, પ્રાર્થના, આત્માની શુદ્ધિ, ધર્મ અને નીતિભાવના, દ્રઢ મનોબળ અને સાધનસાધ્યની શુદ્ધિ જેવા આધ્યાત્મિક અને વ્યહવારમાં જેનું આચરણ થઈ શકે તેવા મૂલ્યો રહેલાં. ગાંધીજીએ આ મૂલ્યોને આધારે ભારતમાંની બ્રિટીશ હકૂમતને હટાવવા, પ્રજાનું આત્મબળ કેળવતાં-કેળવતાં જે રીતે જબરદસ્ત પ્રજાકીય ચળવળો શરૂ કરી હતી તે ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ ચળવળોમાં સામાન્ય સ્ત્રી પુરુષોથી શરૂ કરીને જવાહરલાલ નહેરુ અને સરદાર પટેલ જેવા ઉચ્ચકક્ષાના નેતાઓ જોડાયા હતા. આમ ગાંધીજી અને ગાંધીવાદમાં અનેક વિરોધાભાસો હોવા છતાંય ગાંધીજીના નૈતૃત્વ નીચે સ્વતંત્રતાની લડતમાં દેશના લાખો ભારતવાસીઓ જોડાયા હતા એ નક્કર હકીકત છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત વિવરણ અને ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે બ્રિટીશ શાસનના ૧૫૦ વર્ષ દરમિયાન વૈચારિક અને પ્રવૃત્તિઓની દ્રષ્ટિએ ભારતે લાંબી મજલ કાપી છે અને અનેક વિચારસરણીઓ અપનાવી, વિકસાવી કે ત્યાગી છે. આ અંગે ડબલ્યુ નોર્મન બ્રાઉન નામના સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન ઈતિહાસકારે ખૂબજ સુંદર રીતે નોંધ્યું છે કે,

“ભારતની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે તેના પાંચ હજાર વર્ષના ઈતિહાસ દરમિયાન તેણે સેંકડો વૈચારિક અખતરાઓ કર્યા છે. તેણે જુનું ગણાય એવું ઘણું બધું ગ્રહણ કર્યું છે, નવું જણાય ત્યારે ધીમે ધીમે સ્વીકાર્યું છે

.....અને આ જ એક એવી સંસ્કૃતિ છે કે જેણે પ્રાચીન પ્રણાલિઓ અને અત્યંત આધુનિક પરિવર્તનો વચ્ચે મોટા વિરોધાભાસો જોવાને બદલે પોતાની સંકલનાત્મક પ્રતિભાથી-યુગો યુગોથી પોતાની સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખી છે.”

આ દ્રષ્ટિએ આપણે જો વિચાર કરીએ તો રાજા રામમોહનરાયથી માંડીને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને લાલ,પાલ અને બાલથી માંડીને ગાંધીજી અને જયપ્રકાશ સુધીના ગાળા દરમિયાન સામાજિક પરિવર્તન અને રાજકીય રાષ્ટ્રીય ચેતના અંગેની વિચારધારાઓ ભારતમાં સતત વહેતી રહી છે. અને તેણે સમાજ ઘડતરમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગાંધીજીના નૈતૃત્વ નીચે લડાયેલી રાજકીય આઝાદીની ચળવળ દરમિયાન ગાંધી વિચાર સામે અનેક પ્રકારની વિચારધારાઓનો ઉદભવ અને સંઘર્ષ થયો હતો. ઘણીવાર તો ગાંધીવાદથી તદ્દન વિરોધાભાસી વિચારધારાઓ પણ પ્રગટ થઈ હતી. રાજકીય આઝાદીની સાથે સામાજિક ન્યાય અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યનો મુદ્દો પણ મહત્વનો હતો. કટ્ટર હિંદુત્વવાદી અને કટ્ટર મુસ્લીમવાદી વિચારધારાઓ અને કૃત્યોની સાથે સાથે માકર્સવાદી, સમાજવાદી, વિચારધારાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ભારતમાં સમાંતરે અને પૂરતા પ્રમાણમાં ચાલતી રહી હતી.

ચોથા અને પાંચમાં દસકાના પ્રખર પત્રકાર જોઆકીમ આલ્વાએ ડૉ. આંબેડકર માટે કહેલું કે, ડૉ. આંબેડકરે તો તમામ છાવણીઓમાં બોમ્બમારો ચલાવ્યો હતો. કાદવમાંથી કમળ ઉગે તેમ નિર્ધનતાના દલ-દલમાંથી વિશ્વની ક્ષિતિજે તે ઝળકી ઉઠ્યા.જે ધરતીની માટીમાંથી એ પેદા થયેલા તે ધરતીની સુગંધને વફાદાર રહ્યા. એમની અસામાન્ય શક્તિ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિપ્રતિભા કાર્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનું ધ્યેય અને શક્તિસભર દિશાગામી નૈતૃત્વ પુરુ પાડવાની ક્ષમતાને કારણે વંચિત સમૂહોને એમનામાં પોતાનો મુક્તિદાતા દેખાયો. આમ, ડૉ. આંબેડકર માત્ર જ્ઞાની પુરુષ જ નહોતા પણ બુદ્ધ પુરુષ હતા એટલે સમાજ જીવનના તમામ વિચાર પ્રવાહો અને ચળવળમાંથી સુમાહિતગાર હતા અને કોઈએક વિચાર કે પ્રવૃત્તિને યુસ્ત અને જડ રીતે અપનાવી લેવાને બદલે એનું સંકલન, પરીક્ષણ અને આચરણમાં મૂકવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો.

તેમની વૈચારિક સૃષ્ટિ તેમજ સંઘર્ષ પદ્ધતિ અનેક દ્રષ્ટિએ મૌલિક હતી પરંતુ વૈશ્વિક પ્રવાહોને ભારતીય પ્રજાજીવન સાથે સંયોજવાની જિજ્ઞાસા પણ હતી. આ તમામ ઘટનાઓ અટપટી પરંતુ રોમાંચક છે. અને આગળના એકમોમાં તેનો આપણે વિશદ્ અભ્યાસ કરવા માંગીએ છીએ, કારણ કે વ્યક્તિપૂજના કટ્ટર વિરોધી ડૉ. આંબેડકર હકીકતમાં તો રાજકીય અને સામાજિક બંડખોર હતા અને એમના વિચારોની અસર દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

તમારી પ્રગતિ યકાસો.

૧૯મી અને ૨૦મી સદીના ભારતમાં
રાષ્ટ્રીય, રાજકીય અને સામાજિક
ચેતનાનો ઉદય અને વિકાસ

(૧) નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) કઈ-કઈ વિદેશી પ્રજાઓ ભારતમાં આવીને કાયમી ધોરણે ભારતમાં વસી.

(૨) અંગ્રેજો ભારતીયોને ધિક્કારવા કયો શબ્દ વાપરતા હતા ?

(૩) આઈ.સી.એસ.ની પરીક્ષા આપવા ભારતવાસીઓને ક્યાં જવું પડતું હતું ?

(૪) હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનાન આજે કેટલા વર્ષ થયાં ?

(૫) બંગલગંજ આંદોલન શાથી શરૂ થયું.

(૨) 'અ' વિભાગને 'બ' વિભાગ સાથે આપેલી ઉચિત વિગત સાથે જોડો.

'અ'

'બ'

(૧) છત્રપતિ શાહુ મહારાજ

(૧) વેદોક્ત રાજ્યાભિષેક

(૨) લોકમાન્ય ટિળક

(૨) ૧૮૫૭નો બળવો.

(૩) લોર્ડ કર્ઝન

(૩) ગણેશોત્સવ

(૪) છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ

(૪) કોલ્હાપુર

(૫) બહાદૂરશાહ ઝફર

(૫) બંગલગંજ આંદોલન.

૧.....

૨.....

૩.....

૪.....

૫.....

(૩) બે કે ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) ઈડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના પાછળનો આશય શું હતો ?

(૨) સાર્તોરિયા રિકોર્મ એક્ટ પસાર કરવા પાછળ કઈ ગંદી માનસિકતા જવાબદારી હતી ?

(૩) વિદ્યાર્થી આંબેડકર પર અંગ્રેજો કેમ નારાજ થયા ?

(૪) કોંગ્રેસની સ્થાપના સમયના મહત્વના આગેવાનો કોણ હતા ? તે મહદ્અંશે કયા કયા વ્યવસાયો સાથે સંકળાયેલા હતા ?

(૫) લોકમાન્ય બાલગંગાધર ટિળક રાજકીય રીત ઉદામવાદી પણ સામાજિક રીતે રૂઢિચુસ્ત નેતા હતા એમ શાથી કહેવાય છે ?

એકમ - ૨ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારા તત્વો.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારા તત્વો.

રૂપરેખા

૨.૦ ઉદ્દેશો

૨.૧ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારા તત્વો.

- (૧) પરિવારનો પ્રભાવ.
- (૨) શાળા અને વિશ્વ વિદ્યાલયોના વાતાવરણનો પ્રભાવ.
- (૩) સામાજિક ભેદભાવના કડવા અનુભવોની અસર.
- (૪) વિદ્વાન અધ્યાપકોનો અને અન્ય મહાનુભાવોનો પ્રભાવ.
- (૫) ચિંતકો અને દાર્શનિકોનો પ્રભાવ.
- (૬) પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો પ્રભાવ.
- (૭) વિદેશ ભ્રમણ અને વિદેશી વહીવટકર્તાઓ સાથેના સંબંધો અને અનુભવો.

૨.૨ ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક, રાજનૈતિક વિચારોને ઘડનારા દાર્શનિક આધારો.

- (૧) ડૉ. આંબેડકરનું જીવન-દર્શન.
- (૨) બુદ્ધ પ્રત્યે અનન્ય આકર્ષણ.
- (૩) બે સમાંતર વિચારધારાઓ.
- (૪) ગૌતમબુદ્ધ
- (૫) બ્રાહ્મણોની વૈદિક વિચારધારા.
- (૬) ચાર્તુવર્ણના વિશિષ્ટ નિયમો.

૨.૨ (૧) (અ) બુદ્ધની શ્રમણ વિચારધારા.

(બ) યજ્ઞ સિધ્ધાંતનો અસ્વીકાર.

(ક) કપિલનું દર્શન અને બુદ્ધ.

૨.૨. (૨) સંત કબીર : “ન હિન્દુ ન મુસલમાનની ઓળખ”

(અ) બ્રાહ્મણો અને મુલ્લાઓનો વિરોધ.

(બ) મધ્યકાલીન સમયની ધાર્મિક માન્યતાઓ.

(ક) કબીર ચિંતન અને ઉપદેશ.

૨.૨ (૩) મહાત્મા જયોતિરાવ ફૂલે

(અ) જયોતિબાનું પ્રારંભિક જીવન ઘડતર.

(બ) બ્રાહ્મણો દ્વારા અપમાન.

(ક) કેટલીક મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓની અસર.

(ડ) બાળલગ્ન અને વિધવા વિવાહ.

(ઈ) સત્ય શોધક સમાજ અને તેના ઉદ્દેશો.

(ફ) મજૂર આગેવાન મહાત્મા ફૂલે.

(જી) મહાત્મા ફૂલેનું સાહિત્ય સર્જન.

૨.૨ (૪) બુદ્ધ, કબીર અને ફૂલેના વિચારોમાં સમાનતા.

૨.૩ ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક રાજનૈતિક વિચારોના ઘડતરમાં પાશ્ચાત્ય ચિંતકોનો ફાળો.

(૧) પ્રસ્તાવના

(૨) ભારતીય નેતાઓ પર પાશ્ચાત્ય ચિંતનનો ફાળો.

(૩) પ્રોફે. સેલિગ્મન.

(૪) પ્રોફે. જહોન ડયૂઈ

(૫) વિલિયમ ગેરીસન

(૬) ડૉ. આંબેડકરના વિચારો પર અસર કરનારા ચિંતકો.

૨.૪ કેટલાક શબ્દોની સ્પષ્ટતા.

૨.૫. કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો.

૨.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૬.૦ ઉદ્દેશો

- આ એકમ દ્વારા ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક, રાજકીય વિચારો ઘડવામાં કયા કયા પરીબળોનો મહત્વનો ફાળો છે તેની માહિતીથી પરિચિત કરાવવાનો છે.
- ડૉ. આંબેડકરનું સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા આધારિત તત્વજ્ઞાન કયા કયા મહાપુરુષોના જીવન અને ચિંતન પર આધારિત છે તેની વિગતો આપવાનો છે.

- વૈદિક વિચારધારા અને શ્રમણ વિચાર ધારા વચ્ચે બુનિયાદી શું ફરક છે તે દર્શાવવાનો છે.
- બુદ્ધ, કબીર અને ફૂલેનું ભારતીય ઇતિહાસમાં સામાજિક, રાજકીય, વૈચારિક ક્ષેત્રે શું યોગદાન છે તેની માહિતી આપવાનો છે.
- ડૉ. આંબેડકરનું વૈચારિક ઘડતર કરવામાં પરોક્ષ રીતે તે સમયની પરિસ્થિતિએ કેવો ભાગ ભજવ્યો તે તરફ ધ્યાન આકૃષ્ટ કરવાનો છે.

૬.૬ કેટલાક શબ્દોની સ્પષ્ટતા :

(૧) “ના હિન્દુ ના મુસલમાન”

ઈસ્લામનું ભારતમાં આગમન થયું તે વખતે મુસ્લીમ સામંતોનું ધીમે-ધીમે પ્રભુત્વ વધતાં ભારતમાંના ઉપલી વર્ણોના સામંતો વચ્ચે સ્પર્ધા વધી. આ સ્પર્ધાએ દેશને બે મુખ્ય હરિકોમાં વહેંચી નાખ્યો. બે પ્રતિસ્પર્ધીઓની હરિકાઈને લીધે બે ધાર્મિક દળોમાં દેશ વહેંચાઈ ગયો. પરિણામે હાંસિયામાં ધર્મકલાઈ ગયેલી અનેક બિન-હિંદુ જાતિઓ અને સંપ્રદાયોને આત્મસંરક્ષણાર્થે આ બંનેમાંથી કોઈ એકની પસંદગી કરી લેવાની સ્થિતિ પેદા થઈ અથવા એમ કહી શકાય કે લોકોને કોઈ એકની પસંદગી કરવાની ફરજ પડી. સમૂહ ધર્મ પરિવર્તન આ સમયગાળાની વિશેષતા હતી. પરંપરાથી બ્રાહ્મણ અને વેદનો વિરોધ કરનારી જનતાએ બદલાયેલા રાજકીય અને આર્થિક સંજોગો અને સમયમાં બ્રાહ્મણ અને વેદના અનુયાયી થવાનું પસંદ કર્યું. આ એમની ઈચ્છા નહોતી પણ મજબૂરી હતી. તો કેટલાકે મુસલમાન બનવાનું સ્વીકાર્યું. આવી સ્થિતિમાં પણ એક વિશાળ જનસમૂહ એવો હતો કે જે ‘ન તો હિન્દુ હતો કે ન તો મુસલમાન હતો.’

ડૉ. આંબેડકરના વૈચારિક ગુરૂ કબીર ‘ન હિન્દુ ન મુસલમાન’ વાળી સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હતા.

(૨) નિર્ગુણની ઉપાસના :

હિન્દુ ધર્મમાં સગુણ (સાકાર) અને નિર્ગુણ (નિરાકાર) બન્ને પ્રકારના ભગવાનોની ભક્તિ થાય છે. દ્વિજ જાતિઓ (સ-વર્ણ) ના સંતો-ભક્તોને પોતાની પસંદગીની ઉપાસના કરવાની સ્વતંત્રતા હતી. એમની ઉપર સામાજિક બંધન નહોતું. તે સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને પ્રકારની ભક્તિ કરી શકતા. જ્યારે બિન-દ્વિજ જાતિના ભક્તો માત્ર નિર્ગુણ ભક્તિ જ કરી શકતા. સગુણ ભક્તિ કરી શકતા નહોતા. કારણ કે મૂર્તિ તો મંદિરમાં બિરાજતી હતી અને અદ્ભૂત જાતિઓ માટે મંદિરના દરવાજા બંધ હતા. નિર્ગુણ ઉપાસકનું મંદિર ‘મન’ હતું. સગુણ ઉપાસક ઈંટ, પથ્થરના મંદિરમાં બેસતો. સગુણ સંપ્રદાયમાં ‘શાસ્ત્ર’ અને ‘ધર્મ’ આવે છે પછી તે તુલસીદાસ હોય કે સુરદાસ. આ બન્ને સગુણ ઉપાસકોના ઈશ્વર પૌરાણિક ગ્રંથોના અવતારો છે. તુલસીદાસ રામના ભક્ત છે અને સુરદાસ કૃષ્ણના ભક્ત છે. બન્ને અવતારો વર્ણવ્યવસ્થાના પોષક અવતારો છે. જ્યારે સંત કબીર અને સંતરોહિદાસ નિર્ગુણ ઉપાસકો છે. સ-ગુણ ચિંતનમાં ગુરૂ સેવાથી અધિક બ્રાહ્મણ સેવાને મહત્વ આપવામાં આવે છે.

૨.૫ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

- (૧) રાવ આર.બી. “ભારત રત્ન, ડૉ. આંબેડકર, ”
યુગ પબ્લીકેશન્સ, સ્ટ્રેચી રોડ, અલ્હાબાદ, ઉ. પ્રદેશ (૧૯૮૩)
- (૨) કીર ધનંજય “વિશ્વભૂષણ બાબા સાહેબ આંબેડકર : માનસ ઔર તત્વ વિચાર”
નેશનલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ૨૩, દરીયાગંજ,
નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૨ (૧૯૭૨)
- (૩) બિન્દુ અરવિંદકુમાર / “ડૉ. આંબેડકર : એક ક્રાન્તિકારી વ્યક્તિત્વ”
તારાચંદ (સંપાદક) આંબેડકર પુસ્તકાલય, બૈદા પુરેંવ, જલાલપુર, જૈનપુર, ઉ. પ્ર. (૧૯૮૪)
- (૪) ભદંત આનંદ “યદી બાબા ન હોતે !”
કૌશલ્યાયન, ભિક્ષુ નિવાસ, દિક્ષાભૂમિ, નાગપુર-૧૦, (૧૯૮૦)
- (૫) ખાબડે (ડૉ.) દિનકર, “ડૉ. આંબેડકર એન્ડ વેસ્ટર્ન થિંકર્સ, ”
સુગાવા પ્રકાશન, પૂણે (૧૯૮૮)
- (૬) મેઘવાલ બી. એલ. “સામાજિક - આર્થિક સ્વતંત્રતાના મહાનાયક, ડૉ. બી. આર. આંબેડકર”
/ પરમાર રમેશચંદ્ર દલિત પેથર પ્રકાશન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૧. (૧૯૮૧)
- (૭) જ્યોર્તિકર (ડૉ.) પી. જી. “ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન ચરિત્ર”
શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, બ્લોક-૫, સચિવાલય,
ગાંધીનગર (૧૯૮૫)
- (૮) પુજારી વિજયકુમાર “ડૉ. આંબેડકર જીવન દર્શન”
ગૌતમ બુક સેન્ટર, હરદેવપુરી, શહાદરા, દિલ્હી (૨૦૦૫)
- (૯) રત્નુ નાનકચંદ “ડૉ. આંબેડકર : કુછ અન છુએ પ્રસંગ”
સમ્યક્ પ્રકાશન - કલબ રોડ, પશ્ચિમપુરી ચોક, નવી દિલ્હી (૨૦૦૩)
- (૧૦) કંવલ ભારતી “ડૉ. આંબેડકર : એક પુર્નમૂલ્યાંકન”
બોધિસત્વ પ્રકાશન, સિવિલ લાઈન્સ, રૌશનબાગ, રામપુર (૧૯૮૭)

૨.૧ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારા તત્વો.

કોઈપણ અસાધારણ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારા અનેક તત્વો હોય છે.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરનું સમગ્ર જીવન જો આપણે તપાસીએ તો એમના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોને ઘડનારાં અનેક તત્વો આપણે નોંધી શકીએ. ડૉ. આંબેડકરનું વ્યક્તિત્વ ઘડનારા તત્વોને આપણે નીચે પ્રમાણે વિભાજિત કરીને સમજી શકીએ.

૨.૧ (૧) પરિવારનો પ્રભાવ :

કોઈપણ સામાજિક-ધાર્મિક કે રાજકીય વિચારકના વિચારોને પ્રભાવિત કરવામાં પારિવારિક પૃષ્ઠભૂમિનો જબરો પ્રભાવ પડતો હોય છે. ડૉ. આંબેડકર પણ એમાં અપવાદ નહોતા. એમના પિતા સુબેદાર રામજી સકપાલનો પ્રભાવ એમના વ્યક્તિત્વ ઘડતર અને વિચારોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

- ભીમરાવના દાદા માલોજીરાવ અને પિતા રામજીરાવ લશ્કરમાં નોકરી કરતા હતા. અંગ્રેજી ભાષા પર એમનું ભારે પ્રભુત્વ હતું. નિશાનબાજીમાં નિષ્ણાંત સતત ઉદ્યમી અને ઇમાનદાર હતા. દલિત સમાજમાં એમના પિતાને ‘ચતૂર સુબેદાર’ નામે ઓળખવામાં આવતા. તે કબીર સંપ્રદાયમાં માનતા અને નિર્વ્યસની હતા. ઘરમાં સવાર-સાંજ ફરજિયાત ભજન કિર્તનકરતા. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવા છતાં મહેમાનોની સરભરા કરવામાં કે ભીમરાવ માટે અભ્યાસેતર પુસ્તકો ખરીદવામાં ક્યારેય પાછી પાની કરતા નહીં. ભીમરાવ અંગ્રેજી અને ગણિત પર પ્રભુત્વ મેળવે તેવી દરકાર તેમણે રાખેલી.

ટૂંકમાં રામજીરાવના જીવનમાંથી લશ્કરી શિસ્ત, ઇમાનદારી, ઉદ્યમશીલતા, ધર્મપરાયણતા, નેતૃત્વ અને પરમાર્થના ગુણો પુત્ર ભીમરાવમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉતર્યા હતા. અંગ્રેજી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ, શબ્દોનો ઉચિત ઉપયોગ અને સુંદર હસ્તાક્ષર પિતાની કાળજીને લીધે જ પ્રાપ્ત થયા હતા. માતા ભીમાબાઈ ધાર્મિક, પરોપકારી અને સુઘડ સ્ત્રી હતી. એમના પ્રેમાળ લાલન-પાલનની અસર ભીમરાવના વ્યક્તિત્વ પર પડી હતી. માતાના મૃત્યુ પછી એમની કૂઈ મીરાબાઈએ કાળજી લીધી હતી.

આપણે ડૉ. આંબેડકરના ખુદના શબ્દો નોંધી લઈએ.

“અમારા પિતા શિક્ષક હતા. કંપની સ્કૂલમાં તેમણે ૧૪ વર્ષ હેડમાસ્ટર તરીકે સેવા આપી હતી. શિક્ષણ પ્રત્યે એમને અપાર આદર અને આસ્થા હતી. અમારા ઘરમાં સ્ત્રી બાળકો સુદ્ધાં ઉત્તમ રીતે લખી વાંચી શકતા.....કબીર સંપ્રદાયના શિષ્ય હોવાને નાતે માંસ-મદિરાનું નામોનિશાન ઘરમાં નહોતું. નિર્વ્યસની જીવન એ અમારા પરિવારની પરંપરા હતી. કબીર પંથના અનુયાયી હોવાથી ભજન-અભંગ દોહા ને સાખીઓ તો મોઢે રહેતી. સવારે શૌચ-સ્નાન કર્યા સિવાય રસોડામાં અમને પ્રવેશ મળતો નહીં. રાત્રે મારી બત્રે બહેનો અને મોટાભાઈ સહિત અમારે બધાને દેવમૂર્તિ સમક્ષ બેસી ભજન-પ્રાર્થના કરવાનો કડક નિયમ પાળવો જ પડતો. મારી બહેનો મધુર કંઠે ભજન ગાતી ત્યારે વાતાવરણ ભકિતમય બની જતું.”

આવી પારિવારિક જીવન પૃષ્ઠભૂમિની અસર વ્યક્તિ ઘડતર અને વિચાર ઘડતર પર ન પડે તો જ નવાઈ લાગે.

૨.૧ (૨) શાળા અને વિશ્વવિદ્યાલયોના વાતાવરણનો પ્રભાવ :

“બાળક જ્યારે પારિવારિક વાતાવરણ છોડી શાળા-મહાશાળાના આંગણે પહોંચે છે ત્યારે સીમિત વાતાવરણ વ્યાપક બને છે અન્યના સંપર્કને કારણે સામાજિક દંષ્ટિ કેળવાય છે જો કે ભીમરાવની શૈક્ષણિક કારકીર્દિમાં અનેક ખટમીઠા અનુભવો એમના થયેલા. તે દલિતવર્ગના હોવાને લીધે એમને અસ્પૃશ્યતાનો તિરસ્કાર અને ઘુણા ભોગવવી પડેલી. આ કારણે જ હિંદુ ધર્મની સામાજિક ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવસ્થા વિરુદ્ધ વિદ્રોહની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી અને દલિતોદ્ધારને એમણે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું હતું.”

૧૮૯૬ના નવેમ્બરમાં કેમ્પ સ્કૂલ સતારામાં પાંચ વર્ષની વયે એમને શાળામાં દાખલ કર્યા પણ અસ્પૃશ્યતાનો અનુભવ બાળમાનસ પર કોતરાઈ ગયો હતો. અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો વ્યવહાર ભીમરાવ અને એમના મોટાભાઈ સાથે સારો નહોતો. પિતા ભીમરાવને રોજ કહેતા કે ‘તારે ઘણું ભણવાનું છે અને મોટા બનવાનું છે. શાળામાં જીવનમાં સૌથી ખુશીની ઘટના એમના શિક્ષકના નિર્વાજ પ્રેમની હતી. શિક્ષક એમને બપોરની રીસેસમાં પોતાના ટીફીનમાંથી થોડુંક ખાવા આપતા. ભીમરાવની મૂળ અટક ‘આંબાવડેકર’ હતી. શિક્ષકની અટક ‘આંબેડકર’ હતી. શિક્ષકે પોતાની અટક આંબેડકર ભીમરાવના નામ સાથે જોડી અને ભીમરાવ ‘આંબાવડેકર’ માંથી જીવનભર ‘આંબેડકર’ બની ગયા. શિષ્યની પ્રગતિ સાથે શિક્ષકનું નામ પણ વિશ્વ વિખ્યાત બની ગયું.’

હાઈસ્કૂલમાં એક બ્રાહ્મણ શિક્ષક નારાયણરાવ જોશી અને કોલેજ જીવનમાં પરિચિત ભાષાના

માયાળુ અધ્યાપક ખુદાબક્ષ બહેરામજી ઈરાણી સાથેના મીઠા સંબંધો એમને જીવનભર યાદ રહ્યા. આ બંને શિક્ષકો એમની સાથે સમતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરતા.

વિદેશમાં ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગયા ત્યાં પ્રોફે. સેલિગ્મન અને પ્રોફેસર સિડનીવેબ સાથે સંબંધ બંધાયેલો અને સમતા તથા લાગણીનો અનુભવ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં થયેલો. સમાનતાનો વહેવાર એમને ખૂબજ ગમ્યો હતો. ભારતમાં પણ માનવી માનવી વચ્ચે સમતા સ્થપાય અને સમતા-સામાજિક જીવનમાં વ્યાપક બને એવી દૃઢ વિચારણા એમણે આત્મસાત કરી હતી. ડૉ. આંબેડકરના ઘડતરમાં શાળા અને મહાશાળાઓના વાતાવરણે ભારે અસર કરી હતી.

૨.૧ (૩) સામાજિક ભેદવભાવના કડવા અનુભવોની અસર :

ભીમરાવને શાળામાં દાખલ કર્યા ત્યારે એમને અન્ય બાળકોથી અલગ લગભગ વર્ગની બહાર બેસવું પડતું. એમને શાળાના પાથરણા પર નહીં પણ ઘેરથી પોતે લાવેલા પાથરણા પર બેસવું પડતું. શાળાના અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડતો. તરસ લાગે તો શાળાના નળેથી પાણી પી શકતા નહીં. પટાવાળો આવીને પાણી રેડે તો જ પાણી પીવા મળતું. બ્લેકબોર્ડ પર ગણિતનો દાખલો ગણવા જતા ત્યારે સર્વજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓ બૂમાબૂમ કરીને બોર્ડની પાછળ મૂકેલા પોતાના ટીફીનો ઉઠાવી લેતા. એક શિક્ષકે તો એટલે સુધી કહેલું કે 'તુ મહાર છે. તારે વળી ભણવાનું કેવું' 'જા કયાંક વેઠ કરી ખાજે' આ શબ્દો ભીમરાવને હાડોહાડ લાગી આવેલા અને એણે શિક્ષકને એમણે એવો જ સણસણતો જવાબ આપેલો કે 'તમે મને સલાહ ના આપશો નહીં તો ઠીક નહીં થાય.'

કોલેજ જીવન દરમ્યાન 'સંસ્કૃત' ભણવાની ઈચ્છા હતી પણ પંડિતજી, દેવવાણી અસ્પૃશ્ય યુવકને ભણાવવા જ તૈયાર નહોતા એટલે ભીમરાવને પરિશિયન ભાષા વિષય તરીકે પસંદ કરવી પડેલી. કોલેજમાં હોટલવાળા કેન્ટીનમાં એમને ચા આપતો નહીં. અધ્યાપકોનું વલણ પણ તિરસ્કારપૂર્ણ હતું. રોજ રોજ નાની નાની બાબતોમાં ચાર્તરવર્ણ અને જાતિભેદની વ્યવસ્થાને કારણે ભીમરાવને વિના કારણે અપમાનીત થવું પડતું. આ અનુભવોની કડવાશે એમને લડાયક બનાવ્યા અને સમાજ વ્યવસ્થા બદલવા પ્રેર્યા.

વડોદરામાં નોકરી દરમ્યાન પટાવાળો દૂરથી ટેબલ પર ફાઈલ ફેંકતો. એમને માટલામાંથી પાણી આપતો નહીં. અધિકારીઓની કલબમાં પણ ભેદભાવનો વહેવાર થતો. વડોદરા શહેરમાં કયાંય ભાડાનું મકાન ન મળ્યું. પારસીની વીંશીમાં નામ બદલીને રહ્યા તો પારસીઓએ પણ એમને વીંશી ખાલી કરાવી.

સિડનહામ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે નોકરીમાં જોડાયા તો અધ્યાપકો પણ ભેદભાવ અને તિરસ્કારપૂર્ણ વર્તાવ કરતા. એમની સાથે કોઈ વાતચીત કરતું નહીં. પરિણામે ભીમરાવ મોટે ભાગે પુસ્તકાલયમાં જ સમય પસાર કરતા.

વાઈસરોયની કાઉન્સિલના લેબરમંત્રી બન્યા પછી પણ જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં એમને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો નહોતો.

આમ સંવેદનશીલ વિદ્વાન આંબેડકરે વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતાને સૌથી મોટો પ્રશ્ન ગણીને દલિતોને મુક્તિ અપાવવા અને ન્યાયી સમાજની સ્થાપના કરવામાં પોતાની તમામ શક્તિ કામે લગાડી હતી.

૨.૧ (૪) વિદ્વાન અધ્યાપકોનો અને અન્ય મહાનુભાવોનો પ્રભાવ :

ડૉ. આંબેડકર પર એમના અધ્યાપકોનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો હતો. શ્રી કૃષ્ણાજી કેલુસ્કર એક શાળાના આચાર્ય હતા. ભીમરાવ જે બગીચામાં બેસીને વાંચતા તે બગીચામાં આચાર્ય કૃષ્ણાજી કેલુસ્કર નિયમિત રીતે વાંચતા. આમ બંને વચ્ચે સ્નેહ સંબંધ બંધાયો અને જીવનભર ટક્યો. સયાજીરાવ દ્વારા ભીમરાવને છાત્રવૃત્તિ પણ કૃષ્ણાજીના પ્રયાસોને લીધે મળી. ભીમરાવ જીવનભર એમનો ભારે આદર કરતા. આ ઉપરાંત રામચંદ્ર ભાગવત, પેંડસે ગુરુજી, પ્રોફે. મુર, એડવીન આર. સેલિગ્મન, સયાજીરાવ ગાયકવાડ (વડોદરા નરેશ) છત્રપતિ શાહુ મહારાજ (કોલ્હાપુર નરેશ) સંત ગાડગે મહારાજ જેવા મહાનુભાવોનો પ્રભાવ એમના વિચારો અને વ્યક્તિત્વ ઘડતર પર પડ્યો હતો.

૨.૧ (૫) ચિંતકો અને દાર્શનિકોનો પ્રભાવ :

ડૉ. ભીમરાવ પર ભગવાન તથાગત બુદ્ધના વિચારોનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો હતો. કૃષ્ણાજી કેલુસ્કરે પોતાનું લખેલું બુદ્ધચરિત્ર એમને ભેટ આપ્યું તે વખતે જે બીજાંકુર ઉગ્યું તે જીવનના અંતે વટવૃક્ષ બનીને વંચિતોનું આશ્રયસ્થાન બન્યું હતું. ભીમરાવ આંબેડકર જીવનના અંત સમયે બુદ્ધમય બની ગયા હતા એજ રીતે પરિવાર કબીરપંથી હોવાથી કબીરનું કાન્તિકારી તત્વજ્ઞાન પણ એમને ખૂબજ ગમ્યું હતું. કાર્લમાર્ક્સની વર્ગ-સંઘર્ષની અવધારણાની અસર પણ એમના પર પડેલી જો કે તે ઉદારમતવાદી ચિંતક હતા એટલે લોકતંત્રના ભારે ચાહક હતા. કાર્લોઈલ, ઈમર્સન, પ્રોફે. હેરોલ્ડ લાસ્કી, બર્ટાન્ડ રસેલ, એડમંડ બર્ક, વિલિયમ ગેરીસન, જહોન ડયૂઈ, બુકર ટી. વોશિંગ્ટન, જેફરસન, અબ્રાહમ લિંકન, થોમસપેન, જે.એસ. મીલ વોલ્ટર, કર્નીંગહામ, વિલ્સન, મેક્સમૂલર, લેકી, ટોયન્બી, બિરેલ, લોર્ડ એક્શન, જેમ્સ બોયસી, ડાયસી, બેઝોટ, જહોન એડમ્સ, વોલ્ટર બિથોટ વગેરે તત્વજ્ઞાનીઓનો એમણે ઉંડાણથી અભ્યાસ કર્યો હતો અને આ વેસ્ટર્ન ચિંતકોની અસર એમની પર પડી હતી. જો કે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બધા તત્વ ચિંતકો રાષ્ટ્રની આઝાદી અને રાષ્ટ્રમાં રહેતા લોકોની આઝાદી વચ્ચેનો ફરક કરતા નથી કારણ કે એ પ્રકારનો એમનો સીધો અનુભવ હોતો નથી. પણ ડૉ. આંબેડકર 'રાષ્ટ્રની આઝાદી'

અને રાષ્ટ્રમાં રહેતા. વિવિધ સમુદાયોની આઝાદીમાં ફરક પાડીને વધારે ઊંડાણથી પોતાના વિચારોની માંડણી કરે છે. આ ચિંતકોનો વૈચારિક ફાળો તો આંબેડકર પર પડ્યો પણ એમના પોતાના ચિંતનની એક અલગ પૃષ્ઠભૂમિ હતી અને તે વાસ્તવિકતા પર આધારિત હતી.

૨.૧ (૬) પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો પ્રભાવ :

ડૉ. ભીમરાવ ને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. ભારતમાં જાતિભેદ અને અસમાનતાથી ખદબદતા વાતાવરણથી અલગ પ્રકારનું શિક્ષણ અને વાતાવરણ એમને ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા અને જર્મનીમાં અભ્યાસકાળ દરમ્યાન મળ્યું હતું. ભીમરાવ છાત્ર જીવનથી જ મેઘાવી અને કુશાગ્ર બુદ્ધિના હતા. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને લીધે એમનામાં આધુનિક વિચારો લોકતંત્ર, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, ઉદારવાદ, વિશ્વબંધુત્વ, શોષણરહિત સમાજ વ્યવસ્થા, સમાજવાદ વગેરેની ઊંડી અસર તાત્વિક રીતે પડી હતી. નવો સમાજ રચવા આ શિક્ષણ એમને ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. સામાજિક આડંબરો, ભેદભાવ, ઉંચનીચની ભાવના, સામાજિક અન્યાય ના તે કડવા ટીકાદાર બન્યા હતા.

૨.૧ (૭) વિદેશભ્રમણ અને વિદેશી વહીવટકર્તાઓ સાથેના સંબંધો અને અનુભવો:

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા, ગ્રેટ બ્રિટન, બ્રહ્મદેશ, નેપાળ, જર્મની, શ્રીલંકા સહિત યુરોપના અનેક દેશોનો પ્રવાસ કર્યો હતો. દુનિયાભરના લોકો સાથે એમનો સંપર્ક હતો. એમણે વિશ્વના દેશના ખુલ્લા સમાજને જોયો અને અનુભવ્યો હતો. એની ભારે અસર ચિંતન પર પડી હતી. બિશપ કલાર્ક બ્લેક, અમેરિકન વિદ્વાન વીન્ટ સી.એન., કુમારી મ્યુરિએલ લિસ્ટર, કુ. મિલ્ડેડમીનરવા, માઉન્ટબેટન, લોર્ડ લિન લિથગો, વડાપ્રધાન ચર્ચિલ વગેરે ઉપરાંત વિદેશી આઈ.સી.એસ. અધિકારીઓના પરિચય અને પુસ્તકોએ એમનું વૈશ્વિક દૃષ્ટિ બિંદુ ઘડ્યું હતું.

૨.૨ ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક, રાજનૈતિક વિચારોને ઘડનારા દાર્શનિક આધારો

ડૉ. આંબેડકરના વિચારોનું અધ્યયન કરતાં પહેલાં એમના સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક વિચારો ઘડવામાં ક્યા ક્યા વિચારકોએ મહત્વનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો એ જાણવું અને સમજવું આવશ્યક છે.

ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ત્રણ વૈચારિક ગુરુઓ ગણાવ્યા છે જેમાં...

(૧) ભગવાન બુદ્ધ

(૨) સંતકબીર

(૩) મહાત્મા જયોતિબા કુલેનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

બુદ્ધ ડૉ.આંબેડકરે સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા તથા ન્યાય વગેરે માનવતાવાદી વિચારોનો એમના પર ભારે પ્રભાવ પડ્યો છે એવું સ્વીકાર્યું છે. એટલું જ નહીં આ માનવતાવાદી તત્વો પર એમનું પોતાનું તત્વજ્ઞાન આધારિત છે, એવું પણ એમનું વિધાન છે.

૨.૨ (૧) ડૉ. આંબેડકરનું જીવન દર્શન :

૧૩ ઓક્ટોબર ૧૯૫૪ ના દિવસે દિલ્હીના આકાશવાણી કેન્દ્ર પરથી પ્રસારિત પોતાના ભાષણમાં એમણે કહ્યું કે,

“મારુ જીવન દર્શન ત્રણ શબ્દો પર આધારિત છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ.

આ ત્રણ શબ્દો કેન્દ્ર રાજ્યકાંતિ વખતે લોકપ્રિય બન્યા હતા, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે મેં કેન્દ્ર રાજ્યકાંતિ પાસેથી આ શબ્દો ઉધાર લીધા નથી. આ વિધાન હું દાવા સાથે કરું છું. મારુ જીવન-દર્શન રાજનીતિ પર આધારિત નથી. એનું મૂળ તો ધર્મમાં છે. મારા ગુરુ તથાગત ગૌતમબુદ્ધના શિક્ષણથી મને આ તત્વજ્ઞાન લાધ્યું છે. અને મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે.”

જાતપાંત તોડક મંડળ લાહોરના વાર્ષિક સંમેલન માટે તૈયાર કરેલા અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં પણ એમણે પોતાના આદર્શ સમાજની રુપરેખા આપતાં આજ ત્રણ મહત્વના મુદ્દાઓનો ઉલ્લેખ ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં કરેલો.

૨.૨ (૨) બુદ્ધ પ્રત્યે અનન્ય આકર્ષણ :

ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય તેમજ પાશ્ચાત્ય દર્શનનો ગંભીર અભ્યાસ કર્યો હતો. આ દર્શનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને એમણે તથાગત ગૌતમબુદ્ધના દર્શનને ગ્રહણ કર્યું હતું. બચપણથી જ બુદ્ધ પ્રત્યેનું એમનું આગવું આકર્ષણ હતું. શાલેય શિક્ષણ દરમ્યાન આચાર્ય કૃષ્ણાજી કેલુસ્કરે પોતે લખેલું ગૌતમબુદ્ધનું જીવનચરિત્ર ભીમરાવ આંબેડકરને ભેટ આપેલું. એ બીજ-જીવનના સંઘર્ષો સાથે વિકસતું ગયું હતું અને તે જીવન તત્વજ્ઞાન બન્યું હતું. બુદ્ધના શ્રમણ તત્વજ્ઞાનનો એમના પર ખૂબજ પ્રભાવ પડ્યો હતો.

૨.૨ (૩) બે સમાંતર વિચારધારાઓ :

ભારતના તત્વજ્ઞાનના ઈતિહાસમાં બે વિચારધારાઓ સમાંતરે વહેતી રહી છે. એક છે વર્ણાશ્રમવાળી વૈદિક વિચારધારા અને બીજી છે વર્ણાશ્રમ-વેદવિરોધી શ્રમણ વિચારધારા. ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામી શ્રમણ વિચારધારાના મહાપુરુષો છે. ડૉ. રામમનોહર લોહિયા આ વિચાર ધારાઓને કટ્ટરવાદ વિરૂદ્ધ ઉદારવાદના નામે ઓળખાવે છે.

૨.૨. (૪) ગૌતમબુદ્ધ :

તથાગત ગૌતમબુદ્ધ વિશ્વના પહેલા માનવતાવાદી દાર્શનિક હતા. તે વૈદિક પરંપરાથી અલગ

શ્રમણ પરંપરાના ઉદ્ગાતા હતા. એમણે વેદોનો વિરોધ કર્યો કારણ કે એમના મત અનુસાર વેદ 'નિર્જન રણભૂમિ સમાન નિરુપયોગી છે.' બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલા વૈદિક ઋષિ મુનિઓ પાસે અભ્યાસ અને સાધના તે કરી ચૂક્યા હતા. પણ એમને જે પ્રાપ્ત કરવું હતું તે મળ્યું નહોતું. વૈદિક ઋષિ મુનિઓના સિધ્ધાંતો તર્ક, અનુભવ કે વસ્તુસ્થિતિ પર આધારિત નહોતા. એમના સિધ્ધાંતો કલ્પના માત્ર હતા. વૈદિક ઋષિઓએ જે દાર્શનિક વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા એના પરિણામે કોઈપણ પ્રકારનું સામાજિક મૂલ્ય નિર્માણ થયું નહોતું. એવું બુદ્ધનું અનુભવો અને અભ્યાસ આધારિત માનવું હતું.

૨.૨ (૫) બ્રાહ્મણોની વૈદિક વિચારધારા :

વૈદિક વિચાર ધારા પાસે ચાર વેદો ઉપરાંત ધાર્મિકગ્રંથ, બ્રાહ્મણગ્રંથો હતા. વાસ્તવમાં બ્રાહ્મણગ્રંથો મૂળભૂત રીતે વેદોનો જ એક ભાગ હતા. (૧) બ્રાહ્મણગ્રંથો અનુસાર વેદ પવિત્ર છે (૨) વેદ અચૂક સત્ય છે અને (૩) વેદોનો અધિકાર સાર્વભૌમિક છે (૪) ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા બંધનકારી અને વાદાતીત છે. (૫) આ ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો પર આધારિત છે.

૨.૨. (૬) ચાર્તુવર્ણના વિશિષ્ટ નિયમો :

૧. પહેલો નિયમ એ છે કે સમાજ ચાર વર્ણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે.
(૧) બ્રાહ્મણ (૨) ક્ષત્રિય (૩) વૈશ્ય (૪) શૂદ્ર. અને આ વર્ણો ઈશ્વરનિર્મિત છે.
૨. બીજા નિયમ અનુસાર આ ચાર વર્ણોમાં સામાજિક સમતા થઈ શકે નહીં. વર્ણવાર વિષમતાના નિયમ અનુસાર પરસ્પર એક બીજા સાથે બંધાયેલા હોવા જોઈએ. બ્રાહ્મણોનો દરજ્જો સૌથી ઉપર છે. એનાથી ઉતરતો દરજ્જો ક્ષત્રિયનો છે. ક્ષત્રિયથી ઉતરતો દરજ્જો વૈશ્યનો છે. અને શૂદ્રો એટલે કે કારીગર જાતિઓનો દરજ્જો સૌથી નીચેનો છે. હક્ક અને ફરજના સંદર્ભમાં વર્ગાનુસાર વિષમતા અવલંબે છે.
૩. ચાર્તુવર્ણનો ત્રીજો નિયમ વ્યવસાય અંગે છે. દરેકના વ્યવસાય નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે. વ્યવસાયમાં ફેરબદલી ઉચિત ગણાતી નથી.
૪. ચોથો નિયમ શિક્ષણના અધિકાર અંગેનો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ ત્રણે વર્ણોને શિક્ષણનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. શૂદ્ર અને સ્ત્રીઓને સેવાનો અધિકાર છે. એમને શિક્ષણનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો નથી.

૨.૨ (૧) અ - બુદ્ધની શ્રમણ વિચારધારા :

બુદ્ધનો જન્મ ક્ષત્રિયકુળમાં થયો હતો. એમના પિતા ખેડૂત હતા. બુદ્ધે વેદ અને બ્રાહ્મણોનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો 'વેદ વિચાર બંધનકારક છે. અને એનો અધિકાર સાર્વભૌમિક છે' એ વાત બુદ્ધ સ્વીકારવા કે માનવા તૈયાર નહોતા. એમણે આ વાતનો ઈન્કાર કરી દીધો. બુદ્ધનું માનવું હતું કે વિચારની સ્વતંત્રતા સૌથી મહત્વની બાબત છે. અને સત્યને પામવા માટે વૈચારિક સ્વતંત્રતા અત્યંત જરૂરી છે એટલે વેદને ઈશ્વરકૃત, પવિત્ર અને અચૂક સત્ય માનીએ તો એનો અર્થ એટલો જ થાય કે વૈચારિક સ્વતંત્રતાનો ધરમૂળથી ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ચાર્તુવર્ણના નામે બ્રાહ્મણધર્મ દ્વારા બનાવવામાં આવેલી સમાજ વ્યવસ્થા બુદ્ધને પ્રાકૃતિક રીતે જ અનુચિત સમાજવ્યવસ્થા લાગી હતી. આ સમાજ વ્યવસ્થા પ્રકૃતિના નિયમો વિરુદ્ધ હતી. આ વર્ણ રચના કઠોર અને અસમાનતા તથા જુલમને પેદા કરનારી વ્યવસ્થા હતી. આ વ્યવસ્થા વિશિષ્ટ વર્ગો માટે નિર્માણ કરવામાં આવી હતી. બુદ્ધ મુક્ત અને સ્વતંત્ર સમાજ વ્યવસ્થા ઈચ્છતા હતા.

'બ્રાહ્મણી સમાજ રચનામાં કેવળ અસમાનતા જ નહોતી પણ અેથીય વિશેષ તો એમાં વર્ણ અનુસાર વિષમતા હતી. આ વર્ણવાર વિષમતાને લીધે સમાજમાં પારસ્પરિક અતિ દ્વેષ અને તિરસ્કાર પેદા થયો જે સતત કલહનું કારણ બનેલ છે.' એવું બુદ્ધનું માનવું હતું.

ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા બંધિયાર વ્યવસ્થા હતી એટલે માનવીય સંવેદન શીલતા નષ્ટ થઈ હતી. શૂદ્ર અને સ્ત્રીઓ પાસે આ સમાજ વ્યવસ્થાને લીધે વિદ્રોહ કરવાની શક્તિ પણ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતી ગઈ. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો એમને અધિકાર નહોતો જેને લીધે આ વર્ગો પર વિપરીત અસર પડી. શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓ ઉપર લાદવામાં આવેલા અજ્ઞાનને લીધે એમની દુર્ગતિ થઈ. આ મૂળભૂત વાત જ સ્ત્રી અને શૂદ્રોના - બન્ને સમુહો ભૂલી ગયા. બ્રાહ્મણ ધર્મે એમના જીવનને અર્થશૂન્ય બનાવી દીધું. ચાર્તુવર્ણની સામે વિદ્રોહ કરવાને બદલે બ્રાહ્મણધર્મના તે ભક્ત બની ગયા અને એનું આંખમીંચીને સમર્થન કરવા માંડ્યા.

મહત્વની વાત તો એ હતી કે ચાર્તુવર્ણ આધારિત સમાજ વ્યવસ્થા ઈશ્વરે બનાવી છે એવું આમ જનતાના માનસમાં ઠસાવી દેવામાં આવ્યું હતું. એટલે જનતાને લાગતું હતું કે જો વ્યવસ્થા ઈશ્વર નિર્મિત હોય તો એને કઈ રીતે બદલી શકાય ? બુદ્ધે ઈશ્વરનો જ ઈન્કાર કરી દીધો એટલે ચાર્તુવર્ણનો મજબૂત આધાર તૂટી પડ્યો. એમણે લોકોને સમજાવ્યું કે ચાર્તુવર્ણની સમાજવ્યવસ્થા મનુષ્યોએ પેદા કરેલી છે અને તેથી તેને બદલી શકાય છે. આ વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ એમણે કર્યો.

૨.૨ (૧) બ - યજ્ઞ સિધ્ધાંતનો અસ્વીકાર :

ચાર્તુવર્ણના સિધ્ધાંતની જેમજ યજ્ઞનો સિધ્ધાંત પણ એમણે નકારી કાઢ્યો. યજ્ઞથી પૂણ્ય અને સ્વર્ગ મળે છે એ વાતનો પણ એમણે ઈન્કાર કર્યો. આ રીતે બુદ્ધે, વેદ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, ઉપનિષદ જેવા તમામ ધાર્મિક ગ્રંથોનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો. કારણ કે, આ તમામ ગ્રંથો વિષમતા અને અસમાનતા,

ઈશ્વર અને આત્મા, સ્વર્ગ અને નર્ક, યજ્ઞ-યાગના સમર્થકો હતા. એમાં સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા સ્થાપવા માટેનું વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય અને માનવ કર્તવ્યને માટે કોઈ સ્થાન નહોતું.

૨.૨. (૧) ક - કપિલનું દર્શન અને બુદ્ધ :

કપિલ એક મહાન દાર્શનિક હતા. એમણે પ્રબોધેલા દર્શનને 'સાંખ્ય દર્શન' કહેવામાં આવે છે. એમનું દર્શન તર્કશાસ્ત્ર અને વાસ્તવિકતા પર આધારિત હતું. બુદ્ધે કપિલને એક વાસ્તવિક દાર્શનિક માન્યા હતા. આપણે કહી શકીએ કે બુદ્ધના દર્શન પર થોડી ઘણી અસર કપિલના દર્શનની છે. ડૉ. આંબેડકર પણ બુદ્ધના દર્શન પર કપિલનો પ્રભાવ હતો એવું સ્વીકારે છે. જો કે કપિલની બધીજ બાબતોનો એમણે સ્વીકાર કર્યો નથી. બુદ્ધે પોતાના અનુભવોને આધારે કપિલની ત્રણ જ વાતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

(૧) સત્ય પ્રમાણો દ્વારા સિદ્ધ થવું જોઈએ. અને ક્રિયાઓને બુદ્ધિવાદનો આધાર હોવો જોઈએ. બુદ્ધે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એટલે તો બુદ્ધને બુદ્ધિવાદી ગણવામાં આવે છે.

(૨) ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે અથવા ઈશ્વરે વિશ્વનું નિર્માણ કર્યું છે. એ વાતનો સ્વીકાર કરવા માટે માત્ર નિરાધાર કલ્પનાઓ હોવી જોઈએ નહીં. એને માટે સિદ્ધાંતો અને અનુમાનોનો આધાર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. જીવનના તથ્યો અને વાસ્તવિકતાઓ સાથે એનું અનુબંધ શક્ય છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ.

(૩) એવી જ રીતે દુનિયામાં દુઃખ છે એ વાતનો સ્વીકાર પણ બુદ્ધે કર્યો છે.

આ રીતે બુદ્ધે કોઈપણ કાલ્પનિક દેવ-દેવીઓ, દૈવી આત્માઓ પૂર્નજન્મ જેવી વાતોને મહત્વ આપ્યું નથી પણ વાસ્તવિકતા, સત્ય, સામાજિક સમાનતા, વિચારોની સ્વતંત્રતા, સૌનું કલ્યાણ વગેરે વાતોને વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે.

ટૂંકમાં બુદ્ધે વેદ, આત્મા, પુર્નજન્મ ચાર્તુવર્ણ, ઈશ્વર, મોક્ષ, યજ્ઞયાગ વગેરે તમામ બાબતોને વિરોધ કર્યો અને સમાજને મધ્યમમાર્ગ બતાવી દુઃખ મુક્તિ અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિનું તત્વજ્ઞાન શીખવ્યું.

અહીં આપણે તથાગત બુદ્ધના સમગ્ર ચિંતન અને ઉપદેશો અંગે વિસ્તારથી વાત કરવા માગતા નથી પણ એટલું સાર રૂપે નોંધી લેવા માંગીએ છીએ કે,

(૧) બુદ્ધ માનવતાવાદી હતા એટલે માનવ જીવનને કુશળ કર્મો કરવા પ્રેરતા હતા.

(૨) બુદ્ધના ઉપદેશો તાર્કિક અને વાસ્તવિક જગત સાથે સંકળાયેલા છે. કાલ્પનિક ચમત્કારોને તે સ્વીકાર કરતા નહોતા. આજના યુગના સંદર્ભમાં કહેવું હોય તો તે 'રેશનલ' (લૌકિક) હતા.

(૩) બુદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી વિચારધારાને વરેલા હતા એટલે સમાજમાં સમાનતા, વૈચારિક સ્વતંત્રતા અને લોકશાહી જીવનમૂલ્ય સ્થાપાય એવું એમનું ધ્યેય હતું. એટલે તો કહેવું પડે કે ડૉ. આંબેડકર આધુનિક ભારતના લોકતાંત્રિક સમાજની સ્થાપના કરનારા ચિંતક તરીકે બુદ્ધ સિવાય અન્યનું શરણ કઈ રીતે સ્વીકારે ?

૨.૨. (૨) સંતકબીર : 'ન હિન્દુ ન મુસલમાનની ઓળખ'

ડૉ. આંબેડકરનો પરિવાર કબીરપંથી હતો. બચપણથી જ કબીરના ભજનો ઘરમાં ગુંજતા અને તેથી કબીરના જીવનકાર્યનો પ્રભાવ એમના ઉપર બાળવયથીજ પડ્યો હતો. કબીર અ-વૈદિક પરંપરાના સંત હતા એટલે તો ડૉ. આંબેડકર પોતાના બીજા વિચાર ગુરુ તરીકે સંત કબીર ને ગણાવ્યા છે. સંત કબીરનો જન્મ ૧૫ મી સદીમાં બનારસ શહેરમાં થયો હતો. એક જુલાહાએ (મુસ્લીમ વણકર)એમનું પાલન પોષણ કર્યું હતું. કહેવાય છે કે સંત રામાનંદ પાસેથી એકલવ્યની જેમ એમણે ગુરુમંત્ર અને શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યું હતું. જો કે આ લોકમાન્યતાના ઐતિહાસિક કે અન્ય પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી.

બુદ્ધ અંગે નોંધતાં આપણે આગળ જોયું તેમ વેદનિર્મિત ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાની વૈદિક પરંપરા વિરુદ્ધ સમાનતાની સ્થાપના કરવા ઈચ્છતી શ્રમણ પરંપરા સમાંતરે વહેતી હતી. ક્યારેક વૈદિક પરંપરાનું વર્ચસ્વ સ્થપાતું તો ક્યારેક શ્રમણ પરંપરાનું પ્રભુત્વ સમાજ પર રહેતું. બન્ને વિચારધારાઓ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં આપ-લેની પ્રક્રિયા પણ ચાલતી રહેતી. વૈદિક પરંપરાની મૂળભૂત બાબત વર્ણવ્યવસ્થા હતી. બ્રાહ્મણોએ એને શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા ગણાવી એનો બચાવ કરતા કારણ કે એ વ્યવસ્થાને લીધે બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા સાબિત થઈ હતી.

આ વ્યવસ્થા વિરુદ્ધ મધ્યકાલિન સમયમાં ભક્તિસંપ્રદાય પેદા થયો. નિર્ગુણની ઉપાસના કરનારા સંતોએ ચાર્તુવર્ણવ્યવસ્થાનો વિરોધ કર્યો. દક્ષિણ ભારતમાં સંત તુકારામ, સંત વામદેવ, સંત નામદેવ, સંત યોબામેળા, સંત જ્ઞાનેશ્વર વગેરેએ સમાનતાનો ઉપદેશ આપ્યો અને વર્ણભેદ અને જાતિભેદનો વિરોધ કર્યો. ઉત્તર ભારતમાં સંત-કબીર, ગુરુ નાનકદેવ, સંત રોહિદાસ, ગોરખનાથ, સંત ઘાસીદાસ વગેરેએ માનવ એકતા અને સમાનતાનો ઉપદેશ આપી કર્મકાંડો, બાહ્યાચારો, અંધવિશ્વાસો, સમાનતા વિરોધી વિચારો અને પાપંડી પ્રચારનો પોતાના ભજનો અને પ્રવચનો વડે સક્રિય પ્રતિકાર કર્યો. આ સમગ્ર સંતપરંપરામાં સૌથી વિશેષ અસરકારક અને આક્રમક સંત કબીરની વાણી હતી. કબીર માત્ર હિન્દી સાહિત્યના જ મહાન કવિ જ નહોતા પણ માનવ-મનના ઊંડાણને સમજનારા મનીષી હતા. ભારતીય સમાજમાં એકતા, સમતા અને બંધુભાવ પેદા થાય, પારસ્પરિક દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને અહંકાર નષ્ટ થાય તે માટે તેમણે જીવનભર સંઘર્ષ કર્યો હતો અને અનેક લોકોનો રોષ ઘોંટી લીધો હતો. કારણ કે સમાજમાં પ્રસ્થાપિત થયેલી ખોટી રૂઠિઓને તોડવાનો એમણે પ્રયાસ જીવનભર ચાલુ રાખ્યો હતો.

સંત કબીરનો જન્મ ૧૫ મી સદીમાં ઉત્તરપ્રદેશના બનારસમાં થયો હતો. કબીરનું લાલન-પાલન મુસ્લીમ દંપતિ નીમા અને નીરુએ કર્યું હતું. કબીરના જાતિ વિશે ચોક્કસપણે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે એમના ભજનોમાં એમણે પોતાના શૂદ્ર, કોરી અને જુલાહા તરીકેની ઓળખાણ આપી છે. મુસ્લીમ સમાજમાં વણાટકામ જુલાહા લોકો કરે છે. કબીરને પણ ઝીણી ઝીણી ચદરિયા વણવાનું ભારે કૌશલ પ્રાપ્ત થયું હતું.

ઈબ્રાહીમ લોદીના શાસનકાળમાં કબીર પોતાની નિર્ભય વાણીને બુલંદ કરી રહ્યા હતા. તે કુળ, ધર્મ, જાતિ, વર્ણની શ્રેષ્ઠતાને અસાર અને નિરર્થક માનતા હતા. કર્મ, આચરણ, વ્યવહાર અને શીલને જ શ્રેષ્ઠ કે અ-શ્રેષ્ઠની કસોટી માનતા હતા. એમનું કહેવું હતું કે જન્મથી કોઈ શ્રેષ્ઠ કે અશ્રેષ્ઠ હોતું નથી એમણે બ્રાહ્મણો અને મુલ્લા મૌલવીઓની શ્રેષ્ઠતાનો ઈન્કાર કર્યો હતો. કબીરનું માનવું હતું કે બ્રાહ્મણો અને મુલ્લા મૌલવીઓ પોતાને શ્રેષ્ઠ ગણાવતા હોય તો તેમાં છળકપટ અને સ્વાર્થ રહેલો છે. આમ જનતાને ભ્રમમાં રાખી તેઓ પોતાનો વ્યવસાય કરે છે.

૨.૨. (૨) અ - બ્રાહ્મણો અને મુલ્લાઓનો વિરોધ :

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે બ્રાહ્મણો અને મુલ્લા મૌલવીઓની ભારતીય સમાજજીવન પર મજબૂત પકડ હતી. બ્રાહ્મણોએ હિંદુ સમાજને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણોમાં અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ એમ ચાર આશ્રમોમાં વિભાજિત કરી હતી. આ વિભાજન કરીને એની ઉપર પોતાનું નિયંત્રણ સ્થાપી દીધું હતું. ચાર વર્ણોને અંકુશમાં રાખવા, સંયમિત કરવા અને સંસ્કારિત કરવા વિવિધ પ્રકારના વિધિ-નિષેધોનાં બંધનો લાદી દીધાં હતાં. આ ચાર્તુવર્ણના ચોકઠામાંથી કોઈ બહાર જઈ શકે નહીં એ માટે એને ધર્મ સાથે સાંકળી દરેકના કર્મ, આચરણ અને અધિકાર નિર્ધારિત કરી દેવામાં આવ્યા હતા તમામ અન્ય લોકોની સહજ સ્વતંત્રતા અને માનસિક ક્ષમતા ચાલાકી પૂર્વક છીનવી લેવામાં આવી હતી. લોકો પાસે માત્ર આસ્થા અને વિશ્વાસની જ અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્યનો વારસો આમ સમુદાય પાસેથી જૂંટવી લેવામાં આવ્યો હતો. એવું જ અન્ય રીતે ઈસ્લામમાં મુલ્લા-મૌલવીઓએ કર્યું હતું. કબીરે એટલે જ પંડિતો, બ્રાહ્મણો, મુલ્લા મૌલવીઓનો વિરોધ કર્યો હતો. કબીરે તો કહેવું કે 'તું તો કાગળમાં લખેલું કહે છે, હું તો આંખે જોયું કહું છું.' (મૈં કહતા આંખન દેખી)

૨.૨. (૨) બ - મધ્યકાલીન સમયની ધાર્મિક માન્યતાઓ :

આ સમયમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે કેટલીક માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી.

- (૧) એવું કહેવામાં આવતું કે ગાયનું પૂછડું પકડીને વૈતરણી પાર કરી શકાય. અર્થાત્ બ્રાહ્મણોને ગાયનું દાન કરો એટલે ભવસાગર તરી જવાશે અને ભવનબંધનથી મુક્તિ મળી જશે.
- (૨) બ્રાહ્મણને દાન કરો એટલે બધાજ પાપ માફ થઈ જશે અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે.
- (૩) બ્રાહ્મણના આદેશ અનુસાર કર્મ કરશો તો વ્યક્તિગત, પારિવારિક અને સામાજિક વિઘ્નો દૂર થશે.
- (૪) જન્મ વખતે બ્રાહ્મણને નામકરણ માટે બોલાવવો જોઈએ અને તેજ બાળકના સંપૂર્ણ જીવનની રુપરેખા અને ભવિષ્ય લખી આપશે.
- (૫) યજ્ઞ-યાગ અને પૂજા પાઠ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે અને વિપત્તિઓ ટળે છે.
- (૬) યાત્રા કરતાં પહેલાં બ્રાહ્મણની સલાહ લેવી જોઈએ.
- (૭) કોઈપણ શુભકાર્ય બ્રાહ્મણની હાજરી વિના શક્ય નથી. દેશનું રક્ષણ પણ બ્રાહ્મણના આદેશ અનુસાર થાય છે.
- (૮) દિકરી-દિકરાના લગનનું મુહુર્ત, દિકરીને સાસરે મોકલવાની અને સાસરેથી પરત લાવવાની સલાહ જ્યોતિષ પાસેથી લેવી.
- (૯) વ્યક્તિનું મૃત્યુ અને દાહસંસ્કાર તથા મૃત્યુ પછીની વિધિ માટે પણ બ્રાહ્મણનો આદેશ માનવો.
- (૧૦) જાતિવાર નિર્ધારિત કરેલા કર્મો અને અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ધર્મ વિરોધી ગણાય.

આમ બ્રાહ્મણોએ લોકજીવનની પ્રત્યેક અગત્યની ઘટના પર પોતાનો અધિકાર અને અનિવાર્યતા જમાવી દીધી હતી. લોક માનસમાં એવી માન્યતા ઘર કરી ગયેલી કે જન્મ અને મૃત્યુના બંધનો દૈવે સોંપેલ છે અને બ્રાહ્મણ દેવતા એમાંથી મુક્તિ અપાવે છે.

કબીરે આ સઘળી માન્યતાઓ વિરુદ્ધ પોતાનો આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો. કબીરના સમયમાં દેશમાં ઈસ્લામનું આગમન થઈ ચૂક્યું હતું. સમાજ સુસ્ત અને ચેતના વિહિન બની ગયો હતો એવા વખતે મુલ્લા મૌલવી અને બ્રાહ્મણ જેવા સ્થાપિત અને અસરકાર લોકો વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરવાનું જોખમ, ઉઠાવનાર કબીરનું ઉચિત મૂલ્યાંકન હજુ સુધી થયું નથી. કબીરે કહ્યું કે જન્મ મૃત્યુના બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવવાનું કાર્ય ન તો મુલ્લા મૌલવીઓ કે પંડિતો કરી શકશે. પોતાના પુરુષાર્થમાં વિશ્વાસ અને શ્રમ પર ભરોસો રાખી કાર્ય કરવાથી માર્ગ પ્રાપ્ત થશે. કબીરની વાણી છે કે,

“ના તીરથ મેં, ના મૂરત મેં, ના એકાંત નિવાસ મેં,
ના મંદિર મેં, ના મસ્જિદ મેં, ના કાશી કેલાસ મેં
ના મેં જપ મેં, ના મેં તપમેં, ના મેં વરત ઉપવાસ મેં.”

આમ કબીરે કહ્યું બાહ્યાંડબરોને ખોટા અને નિરર્થક ગણાવ્યા છે.

ગંગા - યમુનામાં સ્નાન કરવાથી પાપ કપાય છે, પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતાનો વિરોધ

કરી કબીરે કહ્યું

“ગંગા નહાઈન, યમુના નહાઈન

નો મન મૈલ લિહિન ચઢાઈ”

(ગંગા અને યમુનામાં સ્નાન કરવાથી શું વળે ? જો મન ચોખ્ખું હોય તો બધું જ પાણી ગંગાનું છે મનમાં મેલ રાખીને સ્નાન કરવાથી તો અહંકારનો નવમણ મેલ બીજો શરીર પર ચઢી જાય છે.)

ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થામાં આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે કેટલાકને ઊંચા અને કેટલાકને નીચે માનવામાં આવ્યા છે આમ શ્રેષ્ઠતાનું કમબદ્ધ વિભાજન કરીને શૂદ્રને સૌથી નીચે રાખીને એના સઘળા નાગરિક, સામાજિક અને માનવીય અધિકારો છીનવી લઈ એને પશુની શ્રેણીમાં પહોંચાડી દેવાયેલો એટલે કબીરે આ વ્યવસ્થા સામે પડકાર ફેંક્યો કે,

“ઉંચ નીચ અબ કહે સે કરિયે, સબસે બ્રહ્મનિહારો હો,

ઉંચ નીચે સૌ કર્મ કહાવે, યો ઘોખા નિરુઆરા હો. ” અર્થાત્

(આપણે કોને ઉંચ અને કોને નીચ કહીશું ? જે લોકો બધામાં બ્રહ્મ છે એવું કહે છે તો પછી એક

ઉંચ અને બીજો નીચ કઈ રીતે હોઈ શકે ? દુષ્ટકર્મ કરનાર નીચ અને કુશળકર્મને ઉંચ માનવામાં આવે તો ઉંચ-નીચની વાત કરનારા લોકો આપણને ઘોખો આપે છે. ગેરમાર્ગે દોરે છે.

૨.૨. (૨) ક - કબીર ચિંતન અને ઉપદેશ.

અહીં આપણે મહાનસંત કબીરના સમગ્ર ચિંતન અને ઉપદેશો અંગે વિસ્તારથી વાત કરવા માગતા નથી પણ સારરૂપે એટલું નોંધી લેવા માંગીએ છીએ કે,

(૧) સંત કબીર મધ્યયુગમાં મહાન સમાજસુધારક ભક્ત કવિ હતા. એમણે સાધારણ માનવીને એના સન્માન અને સ્વાભિમાનને ઉંચે ઉઠાવવા માટે પૂરેપૂરો પ્રયાસ કર્યો હતો. ચાર્તુવર્ણનો વિરોધ કર્યો હતો. તે પોતાને ‘ના હિન્દુ ના મુસલમાન’ ગણતા હતા.

(૨) વંચિત સમાજને અશિક્ષા, અજ્ઞાન અને ધાર્મિક અંધ વિશ્વાસના અંધકારમાંથી બહાર કાઢીને સુખી, સમૃદ્ધ અને સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ કરવા રેશનલ થિકીંગ. (વાસ્તવવાદી વિચારણા) નો માર્ગ ચિંધીને વૈચારિક ક્રાંતિ કરી હતી.

(૩) કબીર હિંદુ-મુસ્લીમના લોકજીવનની પ્રત્યેક બાબતોથી પરિચિત છે એમણે હિંદુ મુસ્લીમ એકતાની ઈચ્છા એમની વાણીમાં ઠેરઠેર કરી છે. એમનું માનવું છે કે હિંદુ અને ઈસ્લામ બંનેનું સારતત્વ તો એકજ છે. મુશ્કેલી અને પરેશાની બાહ્યાંડબરની છે. બાહ્યાચાર નિરર્થક છે. બંનેનું મન એક અને નેક બને તે જરૂરી છે કારણ કે બંનેમાં એક પરમતત્વનો વાસ છે.

(૪) કબીરના ઉપદેશોને કારણે હારેલા અને હતાશ લોકોના મનમાં આશા અને વિશ્વાસનો સંચાર થયો. એમણે બ્રાહ્મણો, પીરો મુલ્લાઓ મૌલવીઓ કાઝીઓ, દરવેશોના જનવિરોધી વિશ્વાસો, લોકવિરોધી આચરણો વિરુદ્ધ નિડરતાથી પડકાર ફેંક્યો પરિણામે સમાજમાંથી સાંપ્રદાયિકતા, ધાર્મિક કટ્ટરતા, અંધવિશ્વાસ આધારિત રૂઢિ રિવાજો, ભ્રષ્ટ સામંતી આચરણોની ધારા કમજોર પડી. વંશ, કુળ, વર્ણ દ્વારા સ્થાપિત શ્રેષ્ઠતા ઉપહાસનો વિષય બની.

પ્રાચીન બુદ્ધની મધ્યકાલિન આવૃત્તિ એટલે જ નિર્ભય કબીર. ડૉ. આંબેડકરે એટલે જ કબીરને સન્માનપૂર્વક પોતાના વૈચારિક ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

૨.૨ (૩) મહાત્મા જ્યોતિરાવ કૂલે :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ત્રીજા ગુરુ મહાત્મા જ્યોતિરાવ કૂલે છે. એમના જીવન અને તત્વજ્ઞાન અંગેની ટૂંકનોંધ ધ્યાનમાં લઈએ એ પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે મહાત્મા કૂલે અંગે જે કહ્યું એના બે અવતરણો નોંધી લઈએ.

“જેમણે હિંદુ સમાજની નાની જાતિઓને કહેવાતી ઉચ્ચવર્ણની જાતિઓ પ્રત્યેની માનસિક ગુલામીનું ભાન કરાવ્યું, એમને જગૃત કરી અને વિદેશી શાસનથી મુક્તિ મેળવવા કરતાં પણ સામાજિક લોકતંત્ર (ની સ્થાપના) અધિક મહત્વપૂર્ણ છે, એ સિદ્ધાંતને પ્રાસ્થાપિત કર્યો તે આધુનિક ભારતના ‘મહાન શૂદ્ર’ મહાત્મા જ્યોતિબા કૂલેની સ્મૃતિને સાદર સમર્પિત”

(શૂદ્રો કોણ હતા ? આ પુસ્તકનું સમર્પણ કરતાં ડૉ. બાબાસાહેબે લખેલી નોંધ તા. ૧૦-૧૦-૧૯૪૬)

મારા ત્રીજા ગુરુ જ્યોતિબા કૂલે છે. બ્રાહ્મણેતર સમાજના તે સારા ગુરુ છે.

દરજી, કુંભાર, નાઈ, કોળી, મહાર, માંગ, ચમાર (કરીગર જાતિઓ) ને માનવતાનો બોધપાઠ ફૂલે એ જ આપ્યો અને શિખવાડ્યો. પહેલાની રાજનીતિમાં અમે બધાજ એમના માર્ગે ચાલતા હતા. પછી એવો સમય આવ્યો કે 'મરાઠા' અમારાથી અલગ થઈ ગયા. કોઈ કોંગ્રેસનું બોટેલું તો કેટલાક હિંદુમહાસભાનો એકવાડ ખાવા જતા રહ્યા. પણ અમે તો જ્યોતિબાના ચિંધેલા માર્ગેજ ચાલતા રહીશું.

(ડૉ. બાબાસાહેબનું પ્રવચન, પુરંદરે સ્ટેડિયમ, મુંબઈ. તા. ૨૮-૧૦-૧૯૫૪)

૨.૨. (૩) અ- જ્યોતિબાનું પ્રારંભિક જીવન ઘડતર :

મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેને જન્મ અત્યારે જેને આપણે ઓ.બી.સી. અર્થાત્ અધર બેકવર્ડ ક્લાસની જાતિઓ ગણીએ છીએ તે પૈકીની માળી જાતિમાં ૧૧ એપ્રિલ ૧૮૨૭માં મહારાષ્ટ્રના શહેર પુનામાં થયો હતો. (જેને અત્યારે પૂણે નામે ઓળખવામાં આવે છે.) એમના પિતાનું નામ ગોવિંદરાવ અને માતાનું નામ ચિમનાબાઈ હતું.

જ્યોતિબાને સાત વર્ષની ઉંમરે મરાઠી શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. બાળપણથી જ અભ્યાસમાં અવ્વલ રહેવાને કારણે એમના શિક્ષકો એમને બેહદ ચાહતા.

૧૩ વર્ષની ઉંમરે ૯ વર્ષની સાવિત્રીબાઈ સાથે ફૂલેના લગ્ન કરવામાં આવ્યા. એ સમયકાળમાં બાળલગ્નો થતાં હતા. ડૉ. આંબેડકરનું પણ બાળવયે લગ્ન કરવામાં આવેલું. અભ્યાસુ જ્યોતિરાવની પ્રતિભા જોઈને મુસલમાન વિદ્વાન ગફૂરબેગે ગોવિંદરાવને કહ્યું કે, "તમારો દિકરો ભણવા-ગણવામાં ખૂબ જ હોશિયાર છે. એટલે એને સારી શાળામાં ભણવા મૂકો."

ઈ.સ. ૧૮૪૧ માં જ્યોતિબાને અંગ્રેજી મિશન વિદ્યાલયમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. અભ્યાસકાળમાં જ્યોતિબા ફૂલેએ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને અનેક પ્રતિભાવાન સ્ત્રી પુરુષોના જીવન ચરિત્રો વાંચ્યા. થોમસ પેનનો વૈચારિક ગ્રંથ 'માનવ હક્કો' પણ વાંચ્યો. ખ્રિસ્તી પાદરીઓને મળવાનો અવસર મળ્યો. ભગવાન બુદ્ધ, માર્ટિન લ્યુથર કીંગ, પ્રોફે વિલ્સન અને સર વિલિયમ જોન્સનના વિચારો અને કાર્યોની અસર એમના જીવન ઘડતરમાં થઈ. ઈ.સ. ૧૮૪૮ ના આરંભિક દિવસોની એક ઘટનાએ જ્યોતિબાના વિચારતંત્રને હચમચાવી દીધું.

૨.૨. (૩) બ - બ્રાહ્મણો દ્વારા અપમાન :

જ્યોતિબા ફૂલે એક બ્રાહ્મણ મિત્રના નિમંત્રણથી એના વરઘોડામાં સામેલ થયા. એક શૂદ્ર બ્રાહ્મણના વરઘોડામાં સામેલ થાય તે બ્રાહ્મણો સહન કરી શક્યા નહીં. અને જાનમાંથી જ્યોતિબાને હડધૂત અને અપમાનીત કરીને બહાર કાઢવામાં આવ્યા. આ અપમાન એમને હાડોહાડ અસર કરી ગયું. આ ઘટનાનું ચિંતન અને મંથન કરી સમાજમાં પ્રવર્તતી ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા અને તેની પાછળની ઉંચનીચની ભેદભાવની નીતિ તથા અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવા જીવનભર સમાધાનો કર્યા વિના જ્યોતિબાએ સંઘર્ષ કર્યો. એટલે તો બહુજન લોકો એમને 'આધુનિક ભારતની સામાજિક ક્રાંતિના પ્રતિક પુરુષ' તરીકે નમન કરે છે.

૨.૨. (૩) ક - કેટલીક મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ :

ઈ.સ. ૧૮૪૮માં દુનિયાભરમાં પરિવર્તનનો પવન ફૂંકાયો. કેટલીક મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ બની.

(૧) કાર્લ માર્ક્સ નામના ચિંતકે શોષણનો ભોગ બનેલા - સર્વહારા વર્ગના લોકો માટે આર્થિક ક્રાંતિનું તત્વજ્ઞાન પોતે લખેલા 'કમ્યુનિસ્ટ મેનીફેસ્ટો' માં જાહેર કરીને 'ઔદ્યોગિક મુડીવાદ'ને ચોંકાવી દીધો.

(૨) અમેરિકામાં ચાલતા સ્ત્રી મુક્તિ આંદોલને સંસારની પહેલી સ્ત્રી અધિકાર પરિષદ ન્યુયોર્કમાં ઈ.સ. ૧૮૪૮માં આયોજિત કરી. પ્રકારાન્તરે આ એક ગણનાપાત્ર ક્રાંતિ હતી.

(૩) ભારતમાં તીવ્રતાથી રાજનૈતિક પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. અંગ્રેજી વહીવટ અને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ મેળવીને તૈયાર થયેલી મહારાષ્ટ્રની નવી પેઢી સામાજિક સુધારણાનું મહત્વ સમજી સુધારણાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ હતી.

(૪) જ્યોતિરાવ ફૂલેએ અહમદનગર ખાતે મિશનરી સેવિકા કુમારી ફરાર સંચાલિત કન્યાશાળા જોઈને પુનામાં શૂદ્ર અને અતિશૂદ્ર સમાજની કન્યાઓ માટે કન્યાશાળા ખોલવાનો નિર્ણય કરી ૧૫ મે ૧૮૪૮ના દિવસે કન્યા શાળાની સ્થાપના કરી. કોઈ ભારતીય દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલી આ પ્રથમ કન્યાશાળા હતી. ફૂલેના પત્નિ સાવિત્રીબાઈ સદર કન્યાશાળાના પ્રથમ શિક્ષિકા બન્યા.

આ જમાનામાં કન્યા શિક્ષણ અધાર્મિક બાબત ગણાતી. પુના પેશ્વાની રાજધાનીનું શહેર હતું અને બ્રાહ્મણ વર્ચસ્વ ત્યાં વિશેષ હતું. કન્યાશાળા થતાં બ્રાહ્મણો ઉશ્કેરાયા. કન્યાશાળા બંધ કરાવવા એમણે અનેક અવરોધો ઉભા કર્યા. બ્રાહ્મણોએ ફૂલે દંપતિને કન્યાશિક્ષણ આપવાના કરેલા ગુન્હા બદલ સજા રૂપે ઘર છોડવાની ફરજ પાડી. એમનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો પણ જ્યોતિબા અને સાવિત્રીબાઈ અડગ રહ્યા. પિતાનું ઘર છોડ્યું પણ કાન્તીકારી પ્રવૃત્તિન છોડી. જ્યોતિબાના મિત્ર ઉસ્માન શેખે એમને રહેવાનું ઘર અને ઘરમાં જરૂરી એવો સરસામાન આપી ઘર વસાવી આપ્યું. આજે પણ પુનામાં એ સ્થાન 'ફૂલેવાડા' નામે પ્રખ્યાત છે.

એ સમયે શૂદ્રો અને અછૂતોના બાળકોને સાર્વજનિક કુવા કે વાવ-તળાવમાંથી પાણી લેવાની મનાઈ હતી. જ્યોતિબા ફૂલેએ આ બાળકોની પાણી પીવાની સગવડ પોતાના ઘરના કુવામાંથી કરી આપી. જ્યોતિબાના કાર્યમાં મદદરૂપ થવા મોરો વિઠ્ઠલ વાલવેકર અને દેવરસ ઠોસર નામના યુવકોએ હાથ લંબાવ્યો. શાળામાં પુસ્તકો પુરા પાડવા મેજર કેન્ડી નામના અંગ્રેજ અધિકારીએ મદદ કરી. જ્યોતિબાની પત્નિએ અધ્યાપિકા તરીકે એમને સાથ અને સહકાર આપ્યો.

જ્યોતિબા ફૂલે શિક્ષણનું મહત્વ સમજતા હતા. શિક્ષણ નહીં મળવાને લીધે શૂદ્રોનું કેવું પતન થયું એ વાત એમણે એક રચનામાં કરી છે કે,

“વિદ્યાના અભાવથી મતિ નાશ પામી,
મતિના અભાવથી નીતિ નાશ પામી,
નીતિના અભાવથી ગતિ નાશ પામી,
ગતિના અભાવથી વિક્ત નાશ પામ્યું,
વિક્તના અભાવથી શૂદ્રો હતાશ નિરાશ થયા
આટલો મોટો અનર્થ એક માત્ર અ-વિદ્યાર્થી થયો”

૨.૨. (૩) ડ - બાળ લગ્ન અને વિધવા વિવાહ :

૨૮ વર્ષની ઉંમરે જ્યોતિબાએ કારીગરો અને મજૂરો માટે રાત્રીશાળાની સ્થાપના કરી. ભારતની આ પ્રથમ રાત્રી શાળા હતી. જ્યોતિબાએ સમાજમાં વિધવાઓની અત્યંત કઠોર-અમાનુષી સ્થિતિ જોઈ હતી. બાળલગ્નોએ સમયમાં પ્રચલિત હતા. પરિણામે કેટલીય બાળાઓ બાળ વિધવા બનતી. આવી વિધવાઓ માટે પુર્નલગ્નની મનાઈ બ્રાહ્મણોએ ફરમાવી હતી. પરિણામે આવી નિરાધાર વિધવાઓ ઘરના કે બહારના પુરુષોની હવશનો શિકાર બનતી. આવી વિધવાઓને કુલ્ટા ગણવામાં આવતી. વિધવાના વાળ કાપી એને કુરુપ બનાવાતી. અર્ધભૂખી રાખી ઘરના ખૂણેજ બેસી રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. જ્યોતિબા ફૂલેએ ઈ.સ. ૧૮૬૦ માં રઘુનાથ નામના વિધુરને નર્મદા નામની વિધવા સાથે પુર્નલગ્ન કરાવ્યું. વિધવા પુર્નલગ્ન અને ઘુંઘટપ્રથા બંધ કરવા તાર્કિક લેખો લખ્યા પરિણામે પરંપરાવાદી રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણો ઉશ્કેરાયા. વિધવા સ્ત્રીઓના વાળ ન મુંડી નાખવા એમણે બ્રાહ્મણોને સમજાવ્યા પણ બ્રાહ્મણો તો પોથી પંડિતો હતા. એમણે જ્યોતિરાવની વાત ન સ્વીકારી એટલે એમણે નાઈ સમાજના ભાઈઓ પાસે વિધવાના વાળ ન કાપવાનો નિર્ણય કરાવ્યો.

ઈ.સ. ૧૮૬૩માં એમણે બ્રાહ્મણ વિધવાના ત્યજી દેવાયેલા બાળકોને સંરક્ષણ આપવા અનાથાલયોની સ્થાપના કરી. જેનું નામ ‘બાળહત્યા પ્રતિબંધક ગૃહ’ રાખવામાં આવ્યું.

એટલું જ નહીં જ્યોતિબાએ કાશીબાઈ નામની વિધવાના પુત્રને દત્તક તરીકે અપનાવ્યો. એનું નામ યશવંત રાખ્યું. દારુની દુકાનોના લાઈસન્સ ન આપવા સરકારમાં રજૂઆત કરી. દેવદાસી પ્રથા પર પ્રહારો કર્યા. અસ્પૃશ્ય બાળકોના શિક્ષણ માટે અંગ્રેજ વહીવટી તંત્ર પર સતત દબાણ કરતા રહ્યા.

૨.૨. (૩) ઘ - ‘સત્ય શોધક સમાજ અને તેના ઉદ્દેશો’

૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૩માં એમણે ‘સત્ય શોધક સમાજ’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. જેના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે હતા.

- (૧) બ્રાહ્મણી શાસ્ત્રોની માનસિક તથા ધાર્મિક ગુલામીમાંથી લોકોને મુક્ત કરાવવા.
- (૨) બ્રાહ્મણો દ્વારા થતું તમામ પ્રકારનું શોષણ અટકાવવું.
- (૩) અછૂતોનો ઉદ્ધાર કરી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવી.
- (૪) મહિલાઓના માનવ અધિકારોનું સંરક્ષણ કરવું.
- (૫) દીન, દુઃખિયા, અપંગ અને અંધજનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી.
- (૬) સત્ય આચરણ અને સત્યનિષ્ઠા અપનાવવી.

૨.૨. (૩) ઙ - મજૂર આગેવાન ફૂલે :

સામાજિક ક્રાન્તિના આંદોલનમાં ‘સત્ય શોધક સમાજ’ એક ઐતિહાસિક ઘટના ગણાવી શકાય. જ્યોતિબા કામદારોના નેતા હતા. કામદારોની સમસ્યા અને કામદારોના આંદોલનનો પાયો નાખનાર પ્રથમ મજૂરનેતા હતા. એમણે ૧૦,૦૦૦ મજૂરોનું સંમેલન યોજી રવિવારની રજા અને કામદારોના કામના કલાકો નિર્ધારિત કરવામાં સફળતા મેળવી હતી.

૨.૨. (૩) ઞ - મહાત્મા ફૂલેનું સાહિત્ય સર્જન :

પોતાના વિચારોને સરળ ભાષામાં અનુભવ આધારિત તથ્યોથી લખવાનું એમણે શરૂ કર્યું હતું. ‘બ્રાહ્મણાયે કસબ’ નામનું પુસ્તક એમણે ૧૮૮૮ માં લખીને પ્રકાશિત કર્યું. આ પુસ્તકમાં બ્રાહ્મણો ભગવાનને નામે શૂદ્રો અને અતિશૂદ્રોને કેવી રીતે લૂટે છે એનો ચિતાર આપ્યો છે. ગુલામગીરી (૧૮૮૩) ગ્રંથમાં સૃષ્ટીક્રમથી વિસંગત, તર્ક વિપરીત અને કાલ્પનિક પ્રકારના ધર્મગ્રંથોના આચાર-વિચારની ભારોભાર ટીકા કરી છે. મનુસ્મૃતિના વર્ણશ્રેષ્ઠત્વની શબ્દ પ્રમાણ પર તથા ભાગવદ્ ઇત્યાદિ ગ્રંથોના મત્સ્ય કુર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ વગેરે અવતારોની કલ્પનાઓ સાથે સંકળાયેલી જુઠી અને બનાવટી કથાઓની ભારે ટીકાઓ કરી છે.

‘યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ’ દ્વારા ગુલામોની દાસતાને દુર કરવા અંગે બતાવેલી ઉદારતા, નિરપેક્ષતા અને પરોપકારી બુદ્ધિની પ્રસંશા કરી ‘ગુલામગીરી’ ગ્રંથ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને સમર્પણ કર્યો છે. બ્રાહ્મણોની દાસતાથી શૂદ્રોને મુક્તિ મળે એવી કાષ્ઠના વ્યક્ત કરી હતી.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કૂલેએ લખ્યું છે કે, સેંકડો વર્ષોથી - બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય બન્યું ત્યારથી શૂદ્ર અને અતિશૂદ્ર ગણાતી જાતિઓ સતત અત્યાચાર અને દુઃખમાં દહાડા ગુજારે છે એટલે એમને સંકટમાંથી ઉગારવા ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. બ્રાહ્મણોના અન્યાયો અને જુલમોથી પોતાનું રક્ષણ કરવામાં આવે એ હેતુથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

કૂલે એ ‘સાર્વજનિક સત્યધર્મ’ નામનું પુસ્તક લખી વિવિધ ધર્મોની પારસ્પરિક અને આંતરિક સંઘર્ષની વિગતો લખી પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે.

મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં મૂળભૂત રીતે જાતિભેદ છે નહીં એવું સ્પષ્ટ તારણ કાઢી કૂલે વાચકને પૂછે છે કે પશુ પક્ષીઓમાં જો જાતિભેદ હોય નહીં તો પછી મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં જાતિભેદ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

હિંદુ સમાજ પર હજારો વર્ષોથી બ્રાહ્મણી વિચારો, સંસ્થા તથા બ્રાહ્મણ જાતિનું વર્ચસ્વ કઈ રીતે સ્થાપાયું? એની શોધ કરવાનો પ્રયાસ મહાત્મા જ્યોતિબાએ કર્યો. એમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે હિંદુઓના જીવન પર સામાજિક બંધન લાદી દેવા માટે અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાનો ઉપયોગ બ્રાહ્મણોએ કર્યો. ભ્રામક, કાલ્પનિક, ખોટી, અતિશયોક્તિપૂર્ણ, ચમત્કારપૂર્ણ માયાજાળ પેદા કરીને બ્રાહ્મણોએ હિંદુઓને જકડી રાખ્યા છે.

બ્રાહ્મણધર્મ અર્થાત્ વર્ણાશ્રમ, જાતિભેદ, શ્રુતિ સ્મૃતિ, પુરાણ તથા ભાગવદ્ધર્મની અસર જ્યાં સુધી દેશની જનતાના મન પર હશે, ત્યાં સુધી નાગરિક સમાનતા અથવા માનવીય સમાનતા આ દેશમાં સ્થાપિત થઈ શકશે નહીં. એવું કૂલેનું માનવું હતું. એટલે એમણે ચાર્તુવર્ણ, જાતિ વ્યવસ્થા, બ્રાહ્મણવાદને પોષનારા ધાર્મિક ગ્રંથોના વર્ચસ્વનો ઈન્કાર કરી દીધો જો કે સ્વામી દયાનંદનો પુનાના બ્રાહ્મણોએ વિરોધ કર્યો ત્યારે સુધારક બ્રાહ્મણ દયાનંદ સરસ્વતીની શોભાયાત્રામાં મહાત્મા જ્યોતિબા સામેલ થયા હતા.

મહાત્મા જ્યોતિરાવ માત્ર વૈચારિક હલચલ જ પેદા કરતા નહોતા પણ એક કર્મશીલ આગેવાન હોવાના નાતે સક્રિય કદમ પણ ઉઠાવતા હતા. પોતાના ઘરના કુવામાંથી અછૂતોને પાણી આપવાનું એમણે શરૂ કર્યું. કન્યાઓ માટે પહેલી પાઠશાળા શરૂ કરી. પોતાની અભણ પત્નીને ઘરમાં જાતે ભણાવી અધ્યાપિકા બનાવી. ૧૮૬૩માં બાલહત્યા પ્રતિબંધ ગૃહની સ્થાપના કરી. બ્રાહ્મણી વિધવાઓ અને તેમના ત્યજાયેલા બાળકો માટે અનાથગૃહ શરૂ કર્યું. હંટર કમિશન સામે પોતાની લેખિત રજૂઆત કરી, પુરોહિતગીરીનો અંત લાવવા એમણે ‘સત્યશોધક સમાજ’ સ્થાપ્યો. કેવળ સામાજિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક સુધારા પૂરતાજ જ્યોતિરાવ કૂલે સીમિત ન રહ્યા પણ એમણે આંદોલનો કરીને ખેડૂતો, ખેતમજૂરી અને કારખાનાના કારીગરોની સમસ્યાઓનો ઉકેલ પણ સૂચવ્યો હતો.

મહાત્મા જ્યોતિબા સમગ્ર સમાજનું ઘરમૂળથી પરિવર્તન ઇચ્છતા હતા. એમનું માનવું હતું કે ઉપર ચોટિયા ઉપાયોથી પરિવર્તન આવે નહીં. જ્યાં કોહવાટ હોય ત્યાં સર્જરી કરવી જ પડે. નહીં તો સડો આગળ વધતો જાય. એટલે એમણે ‘સત્યશોધક સમાજ’ની સ્થાપના કરી અને ‘સત્યધર્મ’ ના સ્વરૂપને સુસ્પષ્ટ કર્યું સત્યધર્મ-વિશ્વધર્મ હશે એવી આશા એમણે વ્યક્ત કરી. જેમાં માનવીઓ વચ્ચે પારસ્પરિક બંધુતા અને સમાનતા હશે.

આમ, માનવતાવાદ, વિશ્વબંધુત્વ અને સંઘર્ષ અને રચનાશીલતા જ્યોતિરાવના જીવનની નિષ્ઠાના ત્રણ પ્રમુખ તત્ત્વો હતા.

૬૦ વર્ષની વયે એમના મિત્રો, શુભેચ્છકો, સહયોગીઓ અને અનુયાયીઓ દ્વારા તા. ૧૧ મે ૧૮૮૮ ના રોજ મુંબઈ ખાતે માંડવી-કોલીવાડામાં ૪૦ વર્ષની અવિરત ક્રાંતિકારી સામાજિક સુધારણાના કાર્યને બિરદાવવા મળેલી વિશાળ સભામાં રાવબહાદુર શ્રી વિઠ્ઠલરાવ બંડકરે જ્યોતિબા કૂલેને પુષ્પમાળા અર્પણ કરી મહાત્માની પદવી એનાયત કરી. ૨૮ નવેમ્બર ૧૮૮૦ ના દિવસે એમનું અવસાન થયું. એમના અવસાનના એક જ વર્ષ પછી જ્યોતિરાવે જલાવેલી જ્યોતને આગળ ધપાવવા ડૉ. આંબેડકરનો જન્મ મહારાષ્ટ્રમાં ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૮૮૧ના દિવસે થયો.

અહીં આપણે ૧૯ મી સદીના લડાયક વિચારક અને કર્મશીલ જ્યોતિબા કૂલેના સમગ્ર ચિંતન, ઉપદેશો, સાહિત્ય અને યજ્ઞવળો અંગે વિસ્તારથી વાત કરવાનો ઉપક્રમે રાખ્યો નથી પણ સારરૂપે એટલું નોંધી લેવા માગીએ છીએ કે,

- (૧) સ્વતંત્રતા, સમાનતા, પ્રજાતંત્ર, વિજ્ઞાન લૌકિકવાદ (રેશનલ થિંકીંગ) વગેરે આધુનિક જીવનમૂલ્યોનાં બીજ રોપવાનો પ્રયાસ જ્યોતિબા કૂલેએ મહારાષ્ટ્રમાં કર્યો હતો.
- (૨) ધર્મ-વ્યવસ્થા જેને આપણે ‘ચાર્તુવર્ણાશ્રમ ધર્મ’ અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ‘બ્રાહ્મણધર્મ’ કહી શકીએ તેનો અસ્વીકાર કરવાનું તથા જાતિવ્યવસ્થા નષ્ટ કરવાનું મહાત્મા જ્યોતિબાકૂલેનું કાર્ય મૌલિક ગણી શકાય.
- (૩) કૂલેના સર્વગ્રાહી વિચારો અને કાર્યો આધુનિક સમાજના નિર્માણને માટે પ્રેરણાદાયક બન્યા છે જેની ઊંડી અસર વિચારશીલ લોકોમાં ૨૧ મી સદીમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રાચીન બુદ્ધ અને મધ્યકાલિન કબીરની અ-વૈદિક જ્યોતને વીસમી સદીમાં મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેએ દ્રઢતા પૂર્વક પ્રજ્વલિત કરીને વૈચારિક વારસો પોતાના પનોતા માનસ શિષ્ય ડૉ. આંબેડકરને આપ્યો એટલી મહત્વની નોંધ આપણે યાદ રાખવી જોઈએ.

૨.૨ (૪) બુદ્ધ, કબીર અને ફૂલેના વિચારોમાં સમાનતા

બુદ્ધ, કબીર અને ફૂલેના વિચારો વચ્ચેનો સમયગાળો ઘણો લાંબો છે. ભગવાન બુદ્ધ ઈ.સ.પૂ.૫૦૦ ની આસપાસ તો સંત કબીર ૧૫ મી સદીમાં અને મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે ૧૯ મી સદીમાં પેદા થયા અને અવૈદિક વિચારધારાનું સમર્થન કર્યું. એમના વિચારોનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીએ તો મહદ્અંશે નીચે પ્રમાણેની સમાનતા એમના વિચારોમાં જોવા મળે છે.

- (૧) વેદ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, ઉપનિષદ મનુસ્મૃતિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોના દર્શનનો અસ્વીકાર કરવો.
- (૨) વેદ આધારિત વર્ણ વ્યવસ્થાનો વિરોધ તથા આ વ્યવસ્થાને ઇશ્વરકૃત છે એવો વિશ્વાસ નહીં કરવો.
- (૩) યજ્ઞ-યાગનો વિરોધ કરવો.
- (૪) બ્રાહ્મણોને જન્મના આધારે શ્રેષ્ઠ માનવાનો ઇન્કાર કરવો. તમામ મનુષ્યો સમાન છે એ વાત પર વિશ્વાસ કરવો.
- (૫) આત્મા, પૂર્નજન્મ, મોક્ષ વિગેરે વાતો પર વિશ્વાસ નહીં કરવો.
- (૬) વ્યક્તિના પુરુષાર્થ પર વિશ્વાસ કરવો.
- (૭) જાતિપ્રથા, અસ્પૃશ્યતા ઇશ્વરે નિર્મિત કરી નથી પણ કહેવાતી ઊંચી વર્ણોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા આ વ્યવસ્થા ચાલાકી પૂર્વક ઉભી કરી છે એના પર વિશ્વાસ રાખવો.
- (૮) સામાજિક સમાનતા, બંધુતા અને ન્યાય વગેરે તત્ત્વો પર અટલ શ્રદ્ધા રાખવી.
- (૯) સૌ કોઈને શિક્ષણનો અધિકાર છે એ વાત માનવી.
- (૧૦) પુરુષોની જેમ જ સ્ત્રીઓને પણ શૈક્ષણિક-ધાર્મિક વગેરે અધિકારો મળવા જોઈએ એ વાત પર વિશ્વાસ કરવો.

૨.૩ ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક-રાજનૈતિક વિચારોના ઘડતરમાં પાશ્ચાત્ય ચિંતકોનો ફાળો

૨.૩ (૧) પ્રસ્તાવના :

૨૦ જુલાઈ ૧૯૧૩ના દિવસે સયાજીરાવ ગાયકવાડે વિદેશમાં ભણવા માટે આપેલી સ્કોલરશીપ લઈને ભીમરાવ આંબેડકરે અમેરિકાના ન્યુયોર્ક શહેરમાં પદાર્પણ કર્યું અને સપ્ટે ૧૯૧૩ થી શરુ થતા સત્ર માટે કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં એમ.એ. (અર્થશાસ્ત્ર)ના વર્ગમાં પ્રવેશ મેળવ્યો.

૨ જુન ૧૯૧૫ના દિવસે એમ.એ. (અર્થશાસ્ત્ર) ની પદવી પ્રાપ્ત કરી અને પી.એચ.ડી. ના અભ્યાસક્રમમાં પોતાનું નામ રજીસ્ટર્ડ કરાવ્યું. મે. ૧૯૧૭ માં એમણે કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી પી.એચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી અને વધુ અભ્યાસ માટે લંડન સ્કુલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ પોલીટીકલ સાયન્સમાં એમ.એસ.સી. તથા ડી.એસ.સી.નો અભ્યાસ શરૂ કરેલો. એવામાં વડોદરા રાજ્યની શિષ્યવૃત્તિની મર્યાદાપૂર્ણ થતાં લંડનનો અભ્યાસ અધૂરો મૂકી ડૉ. આંબેડકર ભારત પરત આવ્યા અને પૈસા બચાવી પુનઃ ૫ જુન ૧૯૨૦ના દિવસે લંડન પહોંચ્યા. ત્યાં એમ.એસ.સી. ડી.એસ.સી. અને બેરીસ્ટર એટ લૉ પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી ૩ એપ્રિલ ૧૯૨૩ના દિવસે સ્વદેશમાં પરત આવ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૧૩ થી માંડીને ૧૯૨૩ સુધીના સમયગાળામાં ડૉ. આંબેડકર અનેક પાશ્ચાત્ય ચિંતકોના સીધા અથવા આડકતરા સંપર્કમાં આવ્યા. એમણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથો ખૂબજ ઝીણવટપૂર્વક વાંચ્યા જેના કારણે એમના વિચારો ઘડાયા જેની અસર એમના ચિંતન પર પડી.

૨.૩ (૨) ભારતીય નેતાઓ પર પાશ્ચાત્ય ચિંતનની અસર :

આપણે નોંધવું જોઈએ કે મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ નહેરુ, સરદાર પટેલ, જયપ્રકાશ નારાયણ, ડૉ. રામમનોહર લોહિયા, એમ.એન.રૉય, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, મહંમદ અલી ઝીણા જેવા અનેક નેતાઓ પર ૧૮ મી ૧૯ મી સદીના પાશ્ચાત્ય વિચારકો અને પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓના સંપર્કની અસર રાષ્ટ્રવાદના ઘડતરની અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે થઈ હતી. માત્ર ભારતનાજ નહીં પણ અન્ય ઇતિહાસ પુરૂષો જેવા કે, લેનિન, કમાલપાશા, મુસોલીની, ડી વેલેરા અને કાર્લમાર્ક્સ જેવા આગેવાનો ઉપર પણ પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને વિચારોની અસર થઈ હતી.

૨.૩ (૩) પ્રોફેસર સેલિગમેન :

અમેરિકામાં અભ્યાસ દરમ્યાન પ્રોફે. આર.એ. સેલિગમેનના વિચારોની ભારે અસર ડૉ. આંબેડકર પર પડી હતી. તે આંબેડકરના શિક્ષક હતા અને 'પબ્લીક ફાયનાન્સ' ના નામાંકીત અધ્યાપક હતા. આંબેડકર એમની પાછળ પાછળ દરેક પીરીયડમાં પરમીશન મેળવીને બેસતા. એમના પ્રવચનો શબ્દે શબ્દ નોંધતા. વિદ્યાર્થીઓના તે માનીતા અધ્યાપક હતા. અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત સ્નેહ અને ભાવનાથી ભણાવતા. સંશોધનની સર્વોત્તમ મેથડ કઈ છે ? એવું ડૉ. આંબેડકરે પૂછ્યું ત્યારે પ્રોફે. સેલિગમેને કહેલું 'તું તારું કામ કરવા માંડ અને તારી જાતેજ તારી સંશોધનની પદ્ધતિ વિકસીત કર.'

પ્રોફે. સેલિગમેને લાલા લજપતરાયને કહ્યું હતું કે "આંબેડકર માત્ર ભારતીય વિદ્યાર્થીઓમાં જ નહીં પણ અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે."

૨.૩ (૪) પ્રોફે. જહોન ડ્યુઇ :

પ્રોફે. જહોન ડ્યુઇ આંબેડકરના કોલંબિયા યુનિવર્સિટી અમેરિકામાં અધ્યાપક હતા. તત્વજ્ઞાની તરીકે તે વિશ્વ વિખ્યાત હતા. એમના તત્વજ્ઞાનને 'સાધનવાદ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ડ્યુઇ એ જુના આદર્શવાદી દર્શનનું ટીકાત્મક વિશ્લેષણ કર્યું હતું "પ્રત્યેક વ્યક્તિને એનો વ્યવસાય - પછી તે ગૌરવપ્રદ હોય કે ન હોય છતાં એનો સામાજિક મોભો સચવાવો જોઈએ" એવું એમનું માનવું હતું. તત્વજ્ઞાનીઓએ જીવનના દુઃખો અને વ્યથાઓનો વિચાર કરીને માર્ગ અને સાધન સૂચવવા જોઈએ. ડ્યુઇનું માનવું હતું કે શિક્ષણ વિશ્વપરિવર્તનનું સાધન છે. ડૉ. આંબેડકરે ડ્યુઇના વિચારોને ઉંડાણથી સમજીને સ્વીકાર્યા હતા.

૨.૩ (૫) વિલિયમ ગેરીસન :

અમેરિકાના બીજા ચિંતક વિલિયમ ગેરીસનના વિચારોની ભારે અસર આંબેડકરના ચિંતનમાં જોવા મળે છે. અમેરિકન નિગ્રોજની ગુલામી વિરુદ્ધ એમણે વૈચારિક યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું. લીબરેટર (મુક્તિદાતા) નામનું પેપર ગેરીસને શરૂ કર્યું હતું (ડૉ. આંબેડકરે 'મૂકનાયક' તથા 'બહિષ્કૃત ભારત' નામના સામાયિકો શરૂ કર્યા હતા.) અને આ માધ્યમ દ્વારા નિગ્રો લોકોની મુક્તિ માટે લોકવિચારનું ઘડતર તે કરતા હતા. ડૉ. આંબેડકરે એમના લખાણો તથા પ્રવચનોમાં અસંખ્યવાર ગેરીસનના ઉચ્ચારણોની સાદર નોંધ લીધી છે.

ડૉ. આંબેડકરે માત્ર ઈંગ્લેન્ડના ઉદારમતવાદીઓને વાંચીને સંતોષ મેળવ્યો નહોતો પણ ૧૮ મી અને ૧૯ મી સદીના વિશ્વભરના તમામ ઉદારમતવાદીઓ, ઇતિહાસકારો, તત્વજ્ઞાનીઓને વાંચ્યા હતા. જેમના દર્શનમાં માનવીની ઉન્નતિ અને વિકાસની વ્યુહરચના હતી. વિખ્યાત ગ્રીક તત્વજ્ઞાની, થુસિડાઇસનું વિધાન એમણે પોતાના પુસ્તક "કોર્ગેસ અને ગાંધીજીએ અછૂતો માટે શું કર્યું?" માં નોંધ્યું છે કે તમને અમારા માલિક બનવામાં રસ હોય શકે, પણ અમને તમારા ગુલામ બનવામાં શું રસ હોય શકે ? થુસિડાઇસના આ તત્વજ્ઞાને જ ભારતની જાતિપ્રથાની ગુલામીનો સામનો કરવાની શક્તિ પૂરી પાડી હતી.

૨.૩ (૬) ડૉ. આંબેડકરના વિચારો પર અસર કરનારા ચિંતકો :

ડૉ. આંબેડકર વિશ્વ પ્રસિધ્ધ લંડન મ્યુઝિયમમાં બેસીને સવારથી સાંજ સુધી પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞાનીઓના પુસ્તકો વાંચતા હતા. આ સ્થળે જ લેનિન, માર્ક્સ મેઝીની જેવા લડાયક આગેવાનોએ અભ્યાસ કર્યો હતો. ડૉ. આંબેડકરના માનીતા ચિંતકોમાં વોલ્ટર, ડ્યુઇ, સેલિગ્મન, પ્રોફે. હેરોલ્ડ લાસ્કી, એડમંડ બર્ક, માર્ક્સ વિન્ટરનિઝ, જે.એસ. મીલ, કાર્લાઈલ, લોર્ડ એક્શન, કનિંગ હામ, લેઈનપુલે, વોલ્ટર બેઝોટ, ડેનિયલ ઓ કોનેલ, રેનન, જેફરસન, ડાઈસી, ઈમીલ સેનાર્ટ, હર્બટ અપાથેકર, સ્ટેન્લી રાઈસ, વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા અનેક નામો ગણાવી શકાય. આ ચિંતકોના ચિંતનનો પ્રભાવ ડૉ. આંબેડકર પર પડ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય ઉદારવાદી ચિંતન (લિબરલ થોટ્સ) ની જ નહીં પણ વેસ્ટર્ન ડેમોક્રેટીક ઈન્સ્ટીટ્યુશનની અસર પણ તેમના પર થઈ હતી. જો કે ઉદારમતવાદી ચિંતનની મર્યાદાઓથી તે પરિચિત હતા.

૨.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ અથવા ચાર લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરે પોતાનું તત્વજ્ઞાન ક્યા ક્યા મહાપુરુષોના ચિંતનમાંથી તારવ્યું છે ?

ડૉ. આંબેડકરનું આ અંગે શું કહેવું છે ?

.....

(૨) અવૈદિક વિચારધારાના પ્રવર્તક ગૌતમબુદ્ધે વૈદિક વિચારધારાનો વિરોધ શા માટે કર્યો ?

.....

(૩) ચાર્તરવર્ણના વિશિષ્ટ નિયમો ક્યા ક્યા છે ?

.....

(૪) મહાન દાર્શનિક કપિલની કઈ કઈ બાબતો બુદ્ધે સ્વીકારી છે ?

.....

.....

(૫) કબીરના ઉપદેશની આમ જનતા પર કેવી અસર પડી ?

(૬) કઈ ઘટનાથી મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેના જીવન અને ચિંતનમાં પરિવર્તન આવ્યું ?

(૭) સત્ય શોધક સમાજના ઉદ્દેશો કયા કયા હતા ?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના વિધાનો કોણે કર્યા છે તે જણાવો.

(૧) ના મંદિર મેં, ના મસ્જિદ મેં, ના કાશી કેલાસ મેં (.....)

(૨) આધુનિક ભારતના મહાન શૂદ્રને સાદર સમર્પિત. (.....)

(૩) વિદ્યાના અભાવથી મતિ નાશ પામી. (.....)

(૪) સત્ય પ્રમાણો દ્વારા સિધ્ધ થવું જોઈએ. (.....)

(૫) ફેન્ય રાજ્ય કાન્તિ પાસેથી આ શબ્દો મેં ઉધાર લીધા નથી. (.....)

પ્રશ્ન-૩ એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) શ્રમણ વિચારધારાના પ્રાચીન મહાપુરૂષો કોણ છે ?

(૨) ચાર્તુવર્ણમાં કઈ કઈ વર્ણોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે ?

(૩) ચાર આશ્રમો કયા કયા છે ?

(૪) કપિલના દર્શનને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

(૫) દક્ષિણ ભારતમાં કયા કયા સંતોએ સમતાનો ઉપદેશ આપ્યો ?

(૬) કબીરના માતા પિતાનું નામ શું હતું ?

(૭) મહાત્મા ફૂલેને રહેવાનું ઘર અને જરૂરી સરસામાન કોણે આપ્યો ?

(૮) જ્યોતિબાને મદદરૂપ થવા કયા યુવકો તૈયાર થયા ?

(૯) જ્યોતિબાને 'મહાત્મા' ની પદવી કયારે અને કોણે આપી ?

(૧૦) દેશમાં ભારતીય વ્યક્તિ દ્વારા પહેલી કન્યા શાળા કયાં અને કયારે શરૂ થઈ ?

પ્રશ્ન-૪ ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (૧) કમ્યુનિસ્ટ મેનીફેસ્ટો.....નામના ચિંતકે લખ્યો.
- (૨) કુમારી ફરારની કન્યા શાળા.....માં હતી. જેને જોઈને મહાત્મા કૃલેએ કન્યા શાળા સ્થાપી.
- (૩) સંત કબીરનો જન્મ.....ખાતે.....સદીમાં થયો હતો.
- (૪) વૈદિક ધર્મની માન્યતા હતી કે.....વ્યવસ્થા ઇશ્વર નિર્મિત છે. બુદ્ધે એનો વિરોધ કર્યો.

પ્રશ્ન-૫ નીચેના પ્રશ્નોના બે અથવા ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) કયા કયા ભારતીય નેતાઓ પર પાશ્ચાત્ય ચિંતનની અસર જોવા મળે છે ?

.....
.....

(૨) વિલિયમ ગેરીસને, નિત્રોઝ લોકોને ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવવા શું કર્યું ?

.....
.....

(૩) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વિશે પ્રોફે. સેલિગ્મેનનું શું મંતવ્ય હતું ?

.....
.....

(૪) થુસિડાઈસનું કયું વિધાન ડૉ. આંબેડકરને વધુ ગમ્યું હતું ? એ કથન એમણે કયા પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે

.....
.....

(૫) મહાત્મા જ્યોતિબા કૃલેનું કયું કાર્ય મૌલિક ગણી શકાય ?

.....
.....

એકમ

રૂપરેખ

૩.૦

૩.૦૧ સાહિત્યક પૂર્વ ભૂમિકા.

૩.૦૨ આંબેડકરના ચિંતનની પ્રાસંગિકતા.

૩.૦૩ આંબેડકરના લેખનનું વિષય વૈવિધ્ય.

૩.૦૪ સાહિત્યનું પુનઃમુદ્રણ.

૩.૦૫ આંબેડકરના સાહિત્યનું પુનઃમુદ્રણ અને

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની પ્રસંશનીય કામગીરી.

૩.૦૬ ઉપલબ્ધ સાહિત્ય.

૩.૦૭ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

૩.૦૮ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૩.૦ ઉદ્દેશો

- ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરના રાજનૈતિક સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારોને સંદર્ભ સાહિત્ય સમજવા માટે પ્રાથમિક સ્ત્રોતની માહિતી જરૂરી છે.
- આ એકમ દ્વારા
- ડૉ. આંબેડકરના લેખિત ગ્રંથોની સામાન્ય માહિતી આપવાનો છે.
- ડૉ. આંબેડકરના સાહિત્યની વિવિધ વિષયોની વ્યાપકતા દર્શાવવાનો છે.
- મહારાષ્ટ્ર સરકારે બનાવેલી “ડૉ. સાહેબ આંબેડકર સોર્સ મટિરિયલ - પબ્લીકેશન કમિટી” ના કાર્યનો અહેવાલ આપવાનો છે.
- વિદ્યાર્થી પોતે મૂળ સાહિત્ય વાંચવાનો પ્રયાસ કરે તે માટે પ્રેરવાનો છે.
- ભવિષ્યમાં હોનહાર વિદ્યાર્થી ડૉ. આંબેડકરના જીવન-સંઘર્ષ અને તત્ત્વજ્ઞાન અંગે વિશેષ સંશોધન કરવા પ્રયાસ કરે તો તેને હાથવગું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય તે માટેનો સોર્સ પૂરો પાડવાનો છે.
- પોતાના સમયના અગ્રવર્ગોના મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ રીતે વંચિતોના સંદર્ભમાં વિવિધ રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નોને ડૉ. આંબેડકરે કઈ રીતે તપસ્યા અને મૂલવ્યા તેની તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનો છે.

૩.૧ પ્રસ્તાવના

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વીસમી સદીના જાહેરજીવનમાં લડાયક, અજ્ઞાનમ આગેવાન અને પ્રતિભાસંપન્ન, બુદ્ધિજીવી, લેખક રાજપુરુષ હતા. એમના સંપૂર્ણ જીવનનું ધ્યેય પદ્દલિત સમુહોને સામાજિક યાતનાઓમાંથી મુક્તિ અપાવવાનું હતું. એમણે તે માટે જીવનભર અવિરત સંઘર્ષ કર્યો હતો. ટૂંકા સ્વાર્થ માટે કે વ્યક્તિગત લાભ માટે એમણે અવાંછિત સમાધાનો ક્યારેય કર્યા ન હતા. એમણે રાજનૈતિક સંસ્થાઓ સ્થાપી. શાસન પ્રણાલિઓ અને જે તે સમયની રાજકીય સ્થિતિ પર બેધડક પોતાના મંતવ્યો દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યા. તેમણે જે જે લેખન કર્યું એ ચર્ચાનો અને વિચાર પ્રેરનારો વિષય બની રહ્યો. પણ એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર અસ્પૃશ્ય અને વંચિતવર્ગોની મુક્તિનો જ રહ્યો હતો.

૩.૨ ઐતિહાસિક પૂર્વભૂમિકા

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પોતાના જાહેર જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં મોટા ભાગનો સમય અસ્તતામાં ગાળ્યો. પોતાના અંતરંગ સાથી સમક્ષ એકવાર એમણે કહ્યું હતું કે, “કોઈ વ્યસ્ત વ્યક્તિ પોતાના સમગ્ર જીવન દરમ્યાન જેટલું કાર્ય કરી શકે એના કરતાં દશ ગણું કાર્ય અનેક અભાવો અને ઈરેશનીઓ વેઠીને મારે કરવું પડ્યું છે અને તે પણ મારા સ્વાસ્થ્યના ભોગે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જાહેર જીવનનું ક્ષેત્ર ઇ.સ. ૧૯૧૬થી માંડીને ૧૯૫૬ સુધીના ગાળામાં એટલે કે ૪૦ વર્ષના સુદીર્ઘ પટલ પર ફેલાયેલું છે. આ ગાળામાં એમણે બૌદ્ધિક, ક્રિયાત્મક અને મેદાની લડાઈઓની સાથે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી છે. વ્યક્તિગત સુખ ચેન અને આરામની ક્ષણો તો એમને ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ સમયગાળામાં એમનો રચના સંસાર પણ સંજોગો અનુસાર ચાલતો રહ્યો હતો. આ લેખન જ એમના યુગનું અને એમના નેતૃત્વનું સજીવ ચિત્ર આપણી મક્ષ ખડું કરે છે.

૩.૨ (૧) ડૉ. આંબેડકરના ચિંતનની પ્રાસંગિકતા

એમના ટીકાકારો ઓછા નહોતા પણ એમનું લેખન એટલું તલસ્પર્શી, ધારદાર અને તથ્ય આધારિત રહેતું કે તેને અવગણવું એમના વિરોધીઓ માટે પણ શક્ય નહોતું. એમને લેખન, એમની વૈચારિકતા અને એમના કાર્યો સાથે સંમત થઈ શકાય કે અસંમત થઈ શકાય, પરંતુ તેનો સદંતર ઈન્કાર તો કોઈ પણ કાળે થઈ જ ન શકે. ભલેને પછી તે કોઈને ગમે કે ન ગમે. આ એકરાર એમના એક ટીકાકારે કરીને એમનું પ્રભુત્વ સ્વીકાર્યું છે. આ દેશમાં જ્યાં સુધી વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા એક યા બીજા પ્રકારે અસ્તિત્વમાં હશે ત્યાં સુધી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું ચિંતન સદાય પ્રાસંગિક રહેવાનું છે. ડૉ. આંબેડકર નું કહેવું હતું કે “વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતાનું આચરણ કરનારાં દલિતતેર લોકો છે. એ લોકો રોગગ્રસ્ત માનસિકતાથી પીડાય છે અને અન્ય લોકોના સ્વાસ્થ્યને પણ ચેપ લગાડે છે, એટલે તેને તિલાંજલિ આપવાની જવાબદારી એમને માથે છે. એમની પ્રગતિશીલતાને માપવાનો માપદંડ પણ વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા છે. સુધરવાની જવાબદારી વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારાઓની છે. દલિતોએ તો માત્ર પોતાના માનવીય અધિકારો ઝુંટવાઈ ન જાય તેની કાળંજી રાખવાની છે.

૩.૨ (૨) ડૉ. આંબેડકરના લેખનનું વિષય વૈવિધ્ય.

ડૉ. બાબાસાહેબના સાહિત્યને આપણે પાંચ વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકીએ. જે (૧) ધર્મ (૨) સમાજ વ્યવસ્થા (૩) અર્થશાસ્ત્ર (૪) રાજનીતિ અને (૫) ઈતિહાસ તથા ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અંગે છે.

ધર્મ પર એમના સૌથી ઓછા ગ્રંથો છે. જો કે બાબાસાહેબ મૂળભૂત રીતે ધાર્મિક વ્યક્તિ હતા પણ અનેક વ્યસ્તતાઓ વચ્ચે ધર્મ પર લખવાનો એમને ઓછો સમય મળ્યો છે. એમણે કેટલીક યોજનાઓ આ અંગે વિચારી રાખેલી. ધર્મ પર એમની ત્રણ રચનાઓ છે. (૧) હિન્દુધર્મનું તત્વજ્ઞાન (૨) હિન્દુ ધર્મના કૂટ પ્રશ્નો (૩) બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મ.

એમણે સમાજ વ્યવસ્થા અંગે ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. (૧) ભારતમાં જાતિ પ્રથા: તેની યાંત્રિક સરંચના, ઉદ્ભવ અને વિકાસ. (૨) જાતિનો વિનાશ (૩) અદ્યૂતો અથવા ભારતની બહિષ્કૃત વસાહતો (ઘેટોઝ)ના વર્ણબહારના લોકો.

અર્થશાસ્ત્ર પર એમના ચાર ગ્રંથો છે. (૧) ભારતમાં ખેતીની જમીનના ટુકડા અને તેનો ઉકેલ. (૨) ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો વહીવટ અને અર્થવ્યવસ્થા (૩) ભારતમાં પ્રાંતિય વિત્ત વ્યવસ્થાનો વિકાસ અને (૪) રૂપિયાની સમસ્યા.

રાજકારણ અને તત્કાલિન રાજનીતિ પર એમનું સૌથી વધારે લેખન છે અને જે બેહદ ચર્ચા પ્રેરનારું હતું. તેમાં (૧) મહારાષ્ટ્ર : ભાષાકીય પ્રાંત તરીકે (૨) નિયંત્રણ અને સંતુલન (૩) ભાષાવાર રાજ્ય રચના (૪) સંઘ વિરૂદ્ધ સ્વતંત્રતા (૫) સાંપ્રદાયિક ગતિરોધ અને એનો ઉકેલ (૬) રાજ્ય અને લઘુમતિઓ (૭) પાકિસ્તાન અથવા ભારતનું વિભાજન.

આ ઉપરાંત ઈતિહાસ અંગેના એમના બે પુસ્તકો છે (૧) શુદ્રો કોણ હતા ? (૨) અદ્યૂતો કોણ અને કેવી રીતે અદ્યૂત બન્યા ?

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અંગે (૧) રાનડે ગાંધી અને ઝીણા (૨) ગાંધી અને કોંગ્રેસે અદ્યૂતો માટે શું કર્યું. (૩) મિ. ગાંધી અને અદ્યૂતોની મુકિત. જો કે બાબાસાહેબ આંબેડકરે જે તે સમયના પ્રશ્નો પર વિચારોત્તેજક પુસ્તકો લખવા ઈચ્છતા હતા પણ લખી શક્યા નહોતા.

એમણે રાજ્યોના નિર્માણથી માંડી દેશ વિભાજન અને દેશ સંરક્ષણ સુધીના વિષયોને આવરી લાઈને રાજકીય પૃષ્ઠભૂમિમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે.

૩.૩ (૧) ડૉ. આંબેડકરના સાહિત્યનું પુર્નમુદ્રણ અને

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની પ્રસંશનીય કામગીરી.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના પુસ્તકો, એમના પ્રવચનો અને લખાણોને પુનઃગ્રંથસ્થ કરવા માટેના પ્રયાસો કેટલીક પ્રકાશન સંસ્થાઓ અને સંગઠનોએ એમની હયાતીમાં જ કર્યા હતા પણ એમનું સમગ્ર સાહિત્ય શોધખોળ અને સંશોધન આદરીને પુનઃ સંકલન કરીને પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય અત્યંત મહેનત અને આર્થિક ખર્ચ માગી લે તેવું હતું.

કેટલીક કર્મશીલ વ્યક્તિઓ અને રીસર્ચ સ્કોલર્સની સતત માગણી હતી કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સમગ્ર સાહિત્ય આજના સંજોગોમાં લોકો સમક્ષ મુકાવું જોઈએ. એનું બીજું કારણ એ હતું કે સાહિત્યના અભાવે લોકો ભળતા અને મનમરજી મુજબના અર્થગઠનો કરીને ગુંચવાડો પેદા કરતા હતા. પરિણામે એક અસાધારણ વ્યક્તિના કાન્તિકારી કાર્યો અંગે ગેરસમજ ઉભી થતી હતી જેની ભારે નારાજગી તળભૂમિના અભ્યાસુ વિદ્વાનોને થતી હતી.

મહારાષ્ટ્ર સરકારે એની પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિની સાબિતી રૂપે વૈદિક ધારાના વિરોધી મહાત્મા કુલેનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ કર્યું હતું તે જ પ્રમાણે મહાત્માગાંધી અને આપણા સંતો જેવા કે સંત તુકારામ, સંત જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને અન્યના જીવન ચરિત્રો અને કથનો છાપ્યાં હતાં. એ શૃંખલામાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ કરવાનો નિર્ણય ઈ.સ. ૧૯૭૬માં મહારાષ્ટ્રના મુખ્યમંત્રી

શ્રી શરદ પવારના અધ્યક્ષપદે લેવામાં આવ્યો અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવન અને તત્વદર્શનના અભ્યાસી વિદ્વાનો અને અનુયાયીઓની એક સમિતિ બનાવી અને નીચે પ્રમાણેનું સંપાદક મંડળ રચ્યું.

(૧) પ્રોફે. એમ. બી. ચીટણીશ (૨) પ્રોફે. અનંત કાનેકર (૩) ડૉ. પી. ટી. બોરાલે (૪) ડૉ. વિનાયકરાવ ઇ. મોરે (૫) એસ.પી. ભાગવત (૬) શ્રી જી. એમ. બોમ્બલે, ડાયરેક્ટર, સ્ટેટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એજ્યુકેશન, પૂણે. (૭) શ્રી વસંત મુન, ઓફિસર ઓન સ્પેશ્યલ ડ્યુટી.

૨૪ સભ્યોની ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સોર્સ મટેરિયલ પબ્લીકેશન કમિટિ બનાવવામાં આવી. જેમાં શ્રી સદાનંદ વરદે મિનિસ્ટર ફોર એજ્યુકેશન, કલ્ચરલ એફેર્સ યુથ સર્વિસ એન્ડ સ્પોર્ટ્સને સમિતિના ચેરમેન બનાવવામાં આવ્યા.

શ્રી આર.એસ.ગવઈ, (ચેરમેન, મહારાષ્ટ્ર લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલ), શ્રી બીસી કાંબલે (સાંસદ), બેરી. બી.ડી. ખોબ્રાગડે (સાંસદ), શ્રી પી.એન. રાજભોજ (મહારાષ્ટ્ર લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલ), કુમારી શાંતાબેન દાણી, દાદા સાહેબ રુપવતે, એન.એચ. કુંભારે સહિત અન્ય દલિત આગેવાનોનો સમિતિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. શ્રી વસંત મુનને 'ઓફિસર ઓન સ્પેશ્યલ ડ્યુટી'નું ડેઝીગ્નેશન આપીને આ કામને આગળ ધપાવવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જન્મ શતાબ્દિ ૧૯૯૧માં આવે તે સમયે સમગ્ર સાહિત્ય છપાઈ જાય એવો આશાવાદ મુખ્યમંત્રીએ જાહેર કર્યો. સમિતિ પાસે લગભગ ૧૫ વર્ષનો ગાળો કાર્યપૂર્ણ કરવા માટે હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની હયાતિમાં તો એમનું ઘણું ઓછું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થયું હતું. એમની શૈક્ષણિક અને જાહેર જીવનની કારકિર્દીમાં નીચેના ગ્રંથો લેખો અને આવેદનપત્રો પ્રસિધ્ધ થયેલા.

૩.૪ ઉપલબ્ધ સાહિત્ય.

ગ્રંથો-કુલ ૯

- (૧) Administration and Finance of East India Co.
(ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો વહીવટ અને નાણાંકીય બાબતો. ગુજ. ગ્રંથ-૧૧)
કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં એમ.એ.ની પદવી માટે ૧૫મી ૧૯૧૫ના દિવસે રજૂ કરેલો આ શોધ પ્રબંધ જે મેકમિલન એન્ડ કંપનીએ પ્રસિધ્ધ કરેલો. ઇકોનોમિક જર્નલ, રોયલ ઇકોનોમિક સોસાયટીના ગ્રંથ ઉદ્દમાં ઇ.સ. ૧૯૨૬માં એનું પુર્ન મુદ્રણ કરવામાં આવેલું.
- (૨) Evolution of Provincial Finance in British India.
(બ્રિટીશ ભારતમાં પ્રાંતિક આર્થિક વ્યવસ્થાના વિકાસનું મૂલ્યાંકન)
આ સંશોધન પ્રબંધ કીંગ્સ એન્ડ સન્સ, લંડન દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલો.
૧૯૨૩માં પી.એ.ડી.ની પદવી માટેનો આ ગ્રંથ (National Dividend of India : Historical and Analytical Study) ના નામે ૧૯૨૩માં પ્રસિધ્ધ કરાયેલો. આ શોધ પ્રબંધની મુદ્રિત પ્રત યુનિવર્સિટીમાં આપવાની હતી પણ ડૉ. આંબેડકર પાસે એ માટે આર્થિક જોગવાઈ નહોતી અને સંશોધન પ્રબંધમાં થોડો ફેરફાર કરવાનો હતો એટલે આઠ વર્ષ પછી યુનિવર્સિટીમાં મુદ્રિત પ્રતો રજૂ કરી ત્યારે યુનિવર્સિટીના નિયમો અનુસાર પદવીની અધિકૃત ઘોષણા વિલંબે કરાયેલી.
- (૩) Problem of Rupee : It's origin and Solution.
(રૂપિયાની સમસ્યા : એનો ઉદ્ભવ અને ઉકેલ.)
પી.એસ.કીંગ્સ એન્ડ સન્સ, લંડન (૧૯૨૩) ડી.એસ.સી. માટેનો શોધ પ્રબંધ.
૧૯૪૭ની ૯મી મેના દિવસે The History of Indian currency and Banking (ભારતીય ચલણ અને બેંકીંગનો ઇતિહાસ) નામે બટલર એન્ડ ટેનર લિ. ફ્રોમ એન્ડ, લંડન-ગ્રેટ બ્રિટન દ્વારા આ શોધ પ્રબંધ પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવેલો.
- (૪) Pakistan or the Partition of India.
(પાકીસ્તાન અથવા ભારતના ભાગલા.)
આ ગ્રંથ પહેલી વખત ૧૯૪૦માં Thoughts on Pakistan (પાકિસ્તાન અંગેના વિચારો) નામે પ્રસિધ્ધ થયેલો અને ઠાકર એન્ડ કંપની મુંબઈ દ્વારા ૧૯૪૬માં એનું પુર્નમુદ્રણ થયેલું.
પાકિસ્તાન અને ભારત વિભાજનના રાજકારણ ઉપર ડૉ. આંબેડકરનું સર્વાધિક ચર્ચિત અને પ્રશંસા પામેલો આ ગ્રંથ છે. જે પહેલાં ૧૯૪૫માં પાકિસ્તાનની પરિકલ્પના નામથી પ્રસિધ્ધ થયો હતો. ૧૯૪૬માં એનું નવાનામે બીજું સંસ્કરણ પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યું. આ ગ્રંથમાં ડૉ. આંબેડકરે બે રાષ્ટ્રોના સિધ્ધાંતોને આધારે પાકિસ્તાનનું સમર્થન એક વ્યાપક સંદર્ભમાં કર્યું છે એમનો મત હતો કે બે રાષ્ટ્રો થતાં ભારતમાં શાંતિથી રહી શકાશે. આ ગ્રંથમાં એમણે મુસ્લિમ સાંપ્રદાયિકતાની જબરી ટીકા કરી છે. આ ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે, ડૉ. બાબાસાહેબે પાકિસ્તાન બનતાં પહેલાં જે પાકિસ્તાનની ભૌગોલિક સીમાઓ એમણે દર્શાવી હતી અને જે નકશો પ્રસ્તુત કર્યો હતો બરાબર એવી જ રીતે પાકિસ્તાન નિર્માણ થયું હતું.
- (૫) What Congress and Gandhi have done to the Untouchables.
(કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યો માટે શું કર્યું ?)
ઠાકર એન્ડ કંપની મુંબઈ દ્વારા ૧૯૪૫માં આ ગ્રંથ પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજી આવૃત્તિ ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત થઈ હતી.

- (૬) Who were the Shudras ? How they came to be forth varna in Indo-Aryan Society ?
(શુદ્રો કોણ હતા અને ભારતીય આર્યોના સમાજમાં તે ચોથીવર્ણમાં કઈ રીતે ગણાયા ?)
આ ગ્રંથ ઠાકર એન્ડ કંપનીએ ૧૯૪૬માં પ્રસિધ્ધ કર્યો હતો. મહારાષ્ટ્ર સરકાર દ્વારા એનું પુનર્મુદ્રણ ૧૯૯૧માં કરવામાં આવ્યું.
- (૭) The Untouchables : Who were they and why they became untouchables ?
(અસ્પૃશ્યો : તેઓ કોણ હતા અને શા માટે તેઓ અસ્પૃશ્ય બન્યા ?) આ ગ્રંથ ૧૯૪૬માં અમૃતભુક કંપની દિલ્હી દ્વારા મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો હતો.
- (૮) Thoughts on Linguistic State.
ભાષાવાર રાજ્ય રચના અંગેના વિચારોનો આ ગ્રંથ બુદ્ધ ભૂષણ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ મુંબઈ દ્વારા ૧૯૫૫માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવેલો.
- (૯) The Buddha and his Dhamma. (બુદ્ધ અને એમનો ધમ્મ.)
આ અતિ મહત્વનો ગ્રંથ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની હયાતીમાં પ્રસિધ્ધ થઈ શક્યો નહોતો. પણ એમના અવસાનની આગલી રાત્રે એમણે ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી નાખી હતી. આ ગ્રંથ પિપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટીના સિધ્ધાર્થ પબ્લીકેશન, મુંબઈ દ્વારા ૧૯૫૭માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. દેશની તમામ ભાષાઓમાં આ ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે.

લેખો અને સંશોધન પેપરો : ૪

- (૧) Caste in India : Their Mechanism, Genesis and Development.
(ભારતમાં જાતિ પ્રથા : તેની યાંત્રિક સંરચના, ઉદ્ભવ અને વિકાસ) કોલંબિયા યુનિવર્સિટી, ન્યુયોર્ક, અમેરિકા ખાતે ડૉ. એ.એ. ગોલ્ડનવાઈઝરે યોજેલા નૃવંશશાસ્ત્રના સેમિનારમાં તા. ૯મી ૧૯૧૭ના દિવસે રજૂ કરેલું સંશોધન પેપર.
- (૨) Small Holdings in India and their Remedies.
(ભારતમાં ખેતીની જમીનના ટુકડા અને તેનો ઉકેલ) આ લેખ જર્નલ ઓફ ઈંડિયન ઇકોનોમિક સોસાયટી. મુંબઈના ગ્રંથ-૧ માં ૧૯૧૮માં પ્રસિધ્ધ થયેલો.
- (૩) Mr. Russell and Reconstruction of Society.
(શ્રી રસેલ અને સમાજનું પુનર્નિર્માણ)
વિશ્વ વિખ્યાત ચિંતક બર્ટાન્ડ રસેલના 'સમાજનું પુનર્નિર્માણ' ગ્રંથની સમીક્ષા કરતો આ લેખ જર્નલ ઓફ ઈંડિયન ઇકોનોમિક સોસાયટી-મુંબઈના ગ્રંથ-૧માં ૧૯૧૮માં પ્રસિધ્ધ થયેલો.
- (૪) Mr. Gandhi and the Emancipation of the untouchables.
ગાંધીજી અને અસ્પૃશ્યોની મુક્તિ : આ સંશોધન પેપર ઠાકર એન્ડ કંપની મુંબઈએ ૧૯૪૬માં પ્રસિધ્ધ કરેલું. જે કેનેડાના કવીબેક રાજ્યના ટ્રમ્બલેટ શહેરમાં ડિસેમ્બર ૧૯૪૩માં ભરાયેલી પોસિટિવ રિલેશન ઇન્સ્ટીટ્યુટના સેમિનારમાં પ્રોફ. એન. શિવરાજે હાજર રહી પેપર પ્રસ્તુત કર્યું હતું કારણ કે ડૉ.આંબેડકર ભારતમાં અન્ય કાર્યોમાં અતિવ્યસ્ત હતા.

પ્રવચનો અને આવેદન પત્રો - ૭

- (૧) Evidence before southborough Committee.
(સાઉથ બરો સમિતિને આપેલું આવેદન પત્ર. તા. ૨૭-૧-૧૯૧૯.)
Annihilation of Caste with Reply to Mahatma Gandhi.
(જાતિ વિચ્છેદ અને મહાત્મા ગાંધીને જવાબ.)
આ પ્રવચન જાત-પાત તોડક મંડળના વાર્ષિક અધિવેશન માટે તૈયાર કરેલું પણ આયોજકો ડૉ. આંબેડકરના વિચારો સાથે બાંધછોડ કરી શક્યા નહીં અને આંબેડકર એક અલ્પવિરામ પણ બદલવા તૈયાર નહોતા પરિણામે અધિવેશન મુલતવી રહ્યું. એટલે ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ખર્ચે તે છપાવ્યું (૧૯૩૬) દેશની તમામ ભાષાઓમાં આ પુસ્તિકાના અનુવાદો થયા છે.
- (૨) Federation Versus Freedom.
(સંઘ રાજ્ય વિરૂદ્ધ સ્વતંત્રતા.)
ઈ.સ. ૧૯૩૯માં કાળે મેમોરિયલ લેકચર અન્વયે ગોખલે હોલ પુણે ખાતે "ધી ગોખલે ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પોલિટિક્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સ" ના વાર્ષિક સંમેલનમાં ૨૯ જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ના દિવસે આપેલું પ્રવચન ૧૯૩૯માં સંસ્થાએ પ્રસિધ્ધ કર્યું હતું. મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૭૯માં અંગ્રેજીમાં અને આંબેડકર ફાઉન્ડેશને હિન્દીમાં ખંડ ૨ તરીકે ૧૯૯૩માં હિન્દી ભાષામાં પુનર્મુદ્રણ કર્યું છે.
- (૩) Rande, Gandhi and Jinnah
'રાનડે-ગાંધી અને ઝીણા' નામે આ પ્રવચન એમ. જી. રાનડેની શતાબ્દિ ઉજવણી નિમિત્તે, ગોખલે ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પોલિટિક્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સ, પુણે ખાતે ૧૯૪૩માં આપેલું આ પ્રવચન દેશની ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં વિવિધ સંસ્થાઓએ પ્રસિધ્ધ કર્યું છે.

- (૪) Communal Deadlock and way to solve it.
(સાંપ્રદાયિક ગતિરોધ અને તેના ઉકેલ.)
અખિલ ભારતીય શેડયુલ્ડ કાસ્ટ ફેડરેશનના દટ્ટી મે ૧૯૪૫ના રોજ આપેલા પ્રવચનનું પુનઃમુદ્રણ અંગ્રેજી ગ્રંથ-૧માં ૧૯૭૯માં પુનઃમુદ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.
- (૫) States and Minorities : What are their rights and how to secure them in constitution of free India.
રાજ્ય અને લઘુમતિઓ નામનું આ આવેદનપત્ર બંધારણસભા સમક્ષ રજૂ કરવા ઠાકર્સ એન્ડ કંપની મુંબઈ દ્વારા ૧૯૪૭માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવેલું. અંગ્રેજી ગ્રંથ-૧માં એનું પુનઃમુદ્રણ થયું છે.
- (૬) On Parliamentary Democracy
(સંસદીય લોકતંત્ર અંગે)
સંસદીય લોકતંત્ર અંગે પુનાની લૉ લાયબ્રેરીમાં તા. ૨૨-૧૨-૧૯૫૨ના દિવસે આપેલું પ્રવચનનું પુનઃમુદ્રણ થયેલું છે.
- (૭) Baudhism and Communism.
બુદ્ધ ધર્મ અને સામ્યવાદ (વર્લ્ડ ફેલો બુદ્ધિસ્ટ કોન્ફરન્સ) વિશ્વ બૌદ્ધ પરિષદમાં ૧૫-૨૦ નવેમ્બર ૧૯૫૬ના દિવસે આપેલા આ પ્રવચનનું પુનઃમુદ્રણ થયું છે.

ઉપરોક્ત સાહિત્ય સિવાય ઘણું સાહિત્ય અપ્રસિધ્ધ સ્થિતિમાં પડી રહ્યું હતું. ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ના દિવસે એમના પરિનિર્વાણ પછી એમના તમામ કાગળો સહિત એમની અપ્રસિધ્ધ રહેલી રચનાઓ દિલ્હી હાઈકોર્ટના આદેશથી કોર્ટ-કસ્ટડીમાં લેવામાં આવી હતી અને પાછળથી એડમિનીસ્ટ્રેટીવ જનરલ, મહારાષ્ટ્ર રાજ્યને સઘળા સંબંધિત કાગળો સોંપવામાં આવ્યા હતા જે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના એડમિનીસ્ટ્રેટીવ જનરલની કસ્ટડીમાં હતા. મહારાષ્ટ્ર સરકારે રચેલી “ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સોર્સ મટીરીયલ પબ્લીકેશન કમીટી”એ તે કાગળો પોતાના હસ્તક લીધા અને મુદ્રિત અને અ-મુદ્રિત લખાણોને પ્રસિધ્ધ કરવાનું ઐતિહાસિક કાર્ય માથે લીધું.

૧૯૭૮માં શ્રી વસંત મુને ડૉ. આંબેડકરના અપ્રકાશિત ગ્રંથો અને લખાણોને ઐતિહાસિક મહત્વના દસ્તાવેજ રૂપે ગણીને પ્રકાશિત કરવાની રજૂઆત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વારસદારો સમક્ષ કરી અને કોર્ટ કસ્ટડીના અધિકારીઓ, કોર્ટમાં દાવો કરનાર એડવોકેટ બન્સોડ તથા બાબાસાહેબના વારસદારોની સભા કરી જેમાં તમામ સંબંધિત પક્ષોએ ડૉ. બાબાસાહેબના અપ્રસિધ્ધ લખાણો પ્રસિધ્ધ કરવાની સંમતિ આપી. પરિણામે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સોર્સ મટીરીયલ પબ્લીકેશન કમિટિ - મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનું કામ સરળ થઈ ગયું.

ડૉ. આંબેડકરે પોતાની હયાતિમાં કેટલાક ગ્રંથો લખવાની યોજના બનાવી હતી અને પુસ્તકોનું ચેપ્ટરઈઝેશન (પ્રકરણ યોજના) પણ તૈયાર કરી હતી. એમની અનેક પ્રકારની વ્યસ્તતાઓને લીધે કેટલાક લખાણો અધૂરા રહ્યા હતા તો કેટલાક એડીટીંગ કર્યા વિનાના પડ્યા રહ્યા હતા. એમણે શરૂઆતમાં પોતાની આત્મકથા લખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો હતો પણ જ્યારે સ્થાપિત હિતોએ તથ્યોને તોડી-મરોડી અને ભળતું પ્રદુષણ કરીને એમના કાર્યો અંગે સતત દુષ્પચાર ચાલુ રાખ્યો ત્યારે એમણે પોતાની આત્મકથા લખવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ તે કાર્ય હાથમાં લઈ શક્યા નહોતા. એવી જ રીતે મહાત્મા જ્યોતિબા કુલેના જીવન અને લડતો અંગે પણ એમણે લખવાની જાહેરાત કરેલી. ભારતીય લશ્કરનો ઇતિહાસ તથા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની સમીક્ષા લખવાની યોજના પણ બનાવી હતી. અતિવ્યસ્તતા, લથડતું જતું સ્વાસ્થ્ય, અને સામાજિક-રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને કારણે અનેક યોજનાઓ તે પૂરી કરી શક્યા નહોતા. જો એમને સમય મળ્યો હોત તો આધુનિક ભારતના કેટલાય રાજકીય રહસ્યો એમણે ખુલ્લા પાડ્યા હોત અને એમની ઇતિહાસની કૃતિઓ દ્વારા દેશ અને સમાજને નવી દૃષ્ટિ આપી હોત !

ડૉ. આંબેડકરના અપ્રસિધ્ધ લખાણોના પાંચ લોખંડના ટ્રંકમાં મળેલા કાગળોમાં કુલ ૫૧ શીર્ષકોના કાગળો હતા જેમાં ૨૬ રિડલ્સ ઓફ હિંદુઝમ (હિન્દુધર્મના કુટ પ્રશ્નો) હતા. આ ઉપરાંત સિદ્ધાર્થ કોલેજના લાયબ્રેરીયન શ્રી એસ. એસ. રેગે પાસેથી અન્ય ૧૪ નિબંધો મળેલા. જો કે ઘણાં લખાણો અધૂરા હતા અને ઘણાં એડીટીંગ કર્યા વિનાના હતા.

“ડૉ. આંબેડકર સોર્સ મટીરીયલ પબ્લીકેશન કમિટિ”એ અને ખાસ કરીને શ્રી વસંત મુને (પ્રધાન સંપાદક) અત્યંત મહેનત કરીને પ્રથમવાર નીચેના ગ્રંથો ચોકસાઈપૂર્વક એડીટીંગ કરીને જન સામાન્યને ઉપલબ્ધ કરાવ્યા છે.

૧૪ એપ્રિલ ૧૯૭૯ના દિવસે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સોર્સ મટીરીયલ પબ્લીકેશન કમિટિ : મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય દ્વારા ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર રાઈટીંગ એન્ડ સ્પીચીઝનું પ્રથમ ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં પ્રસિધ્ધ થયો.

વોલ્યુમ-૧ માં પાંચ વિભાગોમાં નીચેના લખાણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે.

ભાગ-૧ Caste in India : Their Mechanism, Genesis and Development.

(ભારતમાં જાતિ પ્રથા : તેની યાંત્રિક સંરચના, ઉદ્ભવ અને વિકાસ)

Annihilation of Cast

(જાતિ વિનાશ)

ભાગ-૨ ભાષાકીય રાજ્ય રચના અંગે.

(૧) Maharashtra as a linguistic Province : ભાષાકીય પ્રાંત તરીકે મહારાષ્ટ્ર.

(૨) Need for checks and balance. નિયંત્રણ અને સમતુલનની આવશ્યકતા.

(૩) Thoughts on Linguistic State : ભારતીય ભાષાકીય રાજ્ય રચના વિશે.

ભાગ-૩ On Hero and Hero worship : નાયક અને નાયક પૂજા

ભાગ-૪ On constitutional Reforms : બંધારણીય સુધારાઓ અંગે.

Evidence before southborough Committee.

(સાઉથબરો કમિટી સમક્ષ મતાધિકાર અંગેની રજૂઆત.)

Federation Versus Freedom. (સંઘ વિરુદ્ધ સ્વતંત્રતા)

Communal Deadlock and way to solve it.

(સાંપ્રદાયિક ગતિરોધ અને એનો ઉકેલ.)

States and Minorities : What are their rights and how to secure them in constitution of free India.

(રાજ્ય અને લઘુમતિઓ તેમના અધિકારો અને સ્વતંત્ર ભારતમાં સંવિધાનમાં

એને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરવા.)

ભાગ-૫ On Economic Prodem : આર્થિક પ્રશ્નો અંગે.

(૧) Small Holdings in India and their Remedies.

(ભારતમાં ખેતીની જમીનના ભાગલા.)

(૨) Mr. Russell and Reconstruction of Society.

(શ્રી રસેલ અને સમાજનું પુનઃગઠન.)

વોલ્યુમ-૨ પ્રથમ ગ્રંથ પ્રસિધ્ધ થયા પછીના ત્રણ વર્ષ બાદ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર.

રાઈટીંગ્સ એન્ડ સ્પીચીઝનો બીજો ગ્રંથ ૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૮૨ના દિવસે લોકાપર્ણ થયો.

ભાગ-૧ Dr. Ambedkar in the Bombay legislature.

(મુંબઈ વિધાનસભામાં ડૉ. આંબેડકર)

ભાગ-૨ Dr. Ambedkar with the simon commission

(સાયમન કમિશન અને ડૉ. આંબેડકર)

ભાગ-૩ Dr. Ambedkar at the round table conferences

(ગોળમેજી પરિષદોમાં ડૉ. આંબેડકર) તા. ૨૦-૧૧-૧૯૩૦થી માંડીને જુલાઈ ૧૯૩૩ સુધીની

કાર્યવાહીનો સમાવેશ કરેલ છે.

વોલ્યુમ-૩ (૧) Philosophy of Hinduism - ફિલોસોફી હિન્દુધર્મનું તત્વજ્ઞાન

(૨) India and Pre-requisite of Communism

- ભારતમાં સામ્યવાદ માટેની પૂર્વ આવશ્યકતાઓ.

(૩) Revolution and Counter Revolution

- ભારતમાં ક્રાન્તિ અને પ્રતિક્રાન્તિ.

(૪) Baudha and Karl Marx

- બુદ્ધ અને કાર્લ માર્ક્સ.

વોલ્યુમ-૪ Riddles in Hinduism. - હિન્દુ ધર્મના કૂટ પ્રશ્નો.

વોલ્યુમ-૫ Essays on unouchables and untouchability.

અસ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યતા અંગેના નિબંધો

વોલ્યુમ-૬ The Problem of Rupee - રૂપિયાની સમસ્યા

The Evolution of Provincial Finance in British India.

બ્રિટીશ ભારતમાં પ્રાંતિય અર્થતંત્રનું મૂલ્યાંકન

વોલ્યુમ-૭ Who were the shudras ?

શુદ્રો કોણ હતા ?

Who were the untouchables ?

અસ્પૃશ્યો કોણ હતા ?

વોલ્યુમ-૮ Pakistan or Partition of India

પાકિસ્તાન અથવા ભારતના ભાગલા.

વોલ્યુમ-૯ What congress and Gandhi ? have done to the untouchables.

ગાંધી અને કોંગ્રેસ અધૂતો સાથે શું કર્યું ?

Mr. Gandhi and the Emancipation of untouchables.

ગાંધીજી અને અધૂતોની મુક્તિ

વોલ્યુમ-૧૦ Dr. Ambedkar as Member of the Governor General's Exicutive council

1942-46.

ડૉ. આંબેડકર ગવર્નર જનરલની કારોબારી સમિતિમાં ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૬ સુધી હતા આ ગાળામાં એમણે કરેલા કાર્યો, પ્રવચનો અને કોન્ફરેન્સના અહેવાલો આ ગ્રંથમાં સમાવ્યા છે.

ડૉ. આંબેડકરનું સાહિત્ય સર્જન.
(પ્રાથમિક સ્તોત)

વોલ્યુમ-૧૧ The Buddha and this Dhamma.

બુદ્ધ અને તેમનો ધમ્મ.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અત્યંત શ્રમ લઈને આ ગ્રંથની પ્રેસકોપી તૈયાર કરાવી કેટલાક મિત્રોને અભિપ્રાય માટે પણ મોકલી હતી. મૃત્યુની આગલી રાત્રે આ ધર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના પણ એમણે લખી નાખી હતી. દેશની તમામ ભાષાઓમાં આ ગ્રંથનું પુનર્મુદ્રણ થયું છે બુદ્ધ ધર્મની સંશોધનાત્મક, લૌકિક (રેશનલ) અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ બિંદુથી આ ગ્રંથનું લેખન કરવામાં આવ્યું છે.

વોલ્યુમ-૧૨ Un published Writings (અપ્રકાશિત રચનાઓ)

(1) Ancient Indian Commerce.

પ્રાચીન ભારતીય વણિજ્ય.

(2) Notes on Laws.

કાયદાઓ ઉપર નોંધ.

(3) Waiting for a Visa.

પરવાના પ્રાપ્તિની પ્રતિશ્વામાં.

(4) Miscellaneous Notes.

પરચુરણ નોંધો.

વોલ્યુમ-૧૩ Dr. Ambedkar as Principal Architect of Constitution of India.

ભારતીય સંવિધાનના મુખ્ય નિર્માતા ડૉ. આંબેડકર

વોલ્યુમ-૧૪ Dr. Ambedkar and Hindu Code Bill

ડૉ. આંબેડકર અને હિન્દુ કોડબીલ. (બે ભાગ)

હિન્દુ કોડબીલ સંસદમાં થયેલી વિવિધ રજૂઆતો અને ડૉ. આંબેડકરે આપેલા જવાબો આ ગ્રંથમાં સમાવ્યા છે. જો કે, હિન્દુ કોડ બીલ પ્રત્યે હિન્દુ આગેવાનો અને રાજકીય નેતાઓના વિરોધી વલણને લીધે ડૉ. આંબેડકરે કેબીનેટ મિનિસ્ટર તરીકે રાજીનામું આપી દીધું હતું.

વોલ્યુમ-૧૫ Dr. Ambedkar as free India's First law minister and the member of opposition in Indian Parliament (1947 to 1956.)

સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ કાનૂનમંત્રી અને ભારતીય સંસદમાં વિરોધ પક્ષના આગેવાન.

(૧૯૪૭ થી ૧૯૫૬.)

વોલ્યુમ-૧૬ Dr. Ambedkar :

(૧) The Pali Grammer

(૧) ડૉ. આંબેડકર : પાલી વ્યાકરણ

(૨) The Pali Dictionary :

(૨) પાલી શબ્દકોશ

(a) Pali in to English

- પાલી - અંગ્રેજીની શબ્દકોશ

(b) Pali in to English Marathi and Gujarati

- અંગ્રેજી-મરાઠીમાં અને ગુજરાતી પાલી શબ્દકોશ

આ ગ્રંથો કેટલીક ટેકનીકલ ભૂલોને કારણે પરત લેવામાં આવ્યો છે.

(૩) Boudha Pooja Path.

બુદ્ધ પુજા પાઠ

વોલ્યુમ-૧૭ Dr. Babasaheb Ambedkar and his Egalitarian Revolution.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને એમની સર્વગ્રાહી ક્રાન્તિ.

વોલ્યુમ-૧૮ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ભાષણો. (ભાગ- ૧ થી ૩) (મરાઠી ભાષામાં)

વોલ્યુમ-૧૯ ડૉ. આંબેડકરનું પત્રકારત્વ (મરાઠી ભાષામાં)

વોલ્યુમ-૨૦ ડૉ. આંબેડકરનું પત્રકારત્વ (મરાઠી ભાષામાં)

વોલ્યુમ-૨૧ ડૉ. આંબેડકરના પત્રો. (અંગ્રેજી અને મરાઠી ભાષામાં)

આ ઉપરાંત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે નીચેના પ્રમાણેના સામાયિકો પ્રસિધ્ધ કર્યા હતા જેમાં

(૧) મૂકનાયક (ઈ.સ. ૧૯૨૦)

(૨) બહિષ્કૃત ભારત (પાશ્ચિક) ૧૯૨૩

(૩) જનતા (સામાયિક) ૧૯૨૯

(૪) પ્રબુદ્ધ ભારત (૧૯૫૫)

મહારાષ્ટ્ર સરકારે અંગ્રેજી ભાષામાં ઈ.સ. ૨૦૦૭ સુધીમાં કુલ ૨૧ વોલ્યુમનું પ્રકાશન કામ કર્યું છે.

હિન્દી, મલયાલમ, બંગાળી, તમિલ, ગુજરાતી, ઉડિયા, પંજાબી, તેલુગુ, કન્નડ, ઉર્દુ, મરાઠી,

અસામી ભાષામાં ભાષાંતરો કરીને સમગ્ર સાહિત્ય ભાષાદીઠ ૪૦ ગ્રંથોમાં વિભાજિત કરી છાપવામાં

આવી રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં કુલ ૨૨ ગ્રંથોનું કામ થયું છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સોર્સ મટિરીયલ પબ્લીકેશન કમિટિએ શ્રી વસંતમૂનના સંપાદન હેઠળ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર યાંચે બહિષ્કૃત ભારત આણિ મૂકનાયકના લેખોનું ખંડ-૧ અને ૨ માં

પુનમુદ્રણ કર્યું છે અને ડૉ.બી.જી. કુંતે અને બી.એન. પાઠકે સમાચારપત્રોમાંના સ્ટેટમેન્ટ, સરકારના અને પોલીસખાતાના ખાનગી અહેવાલો, વિરોધીઓની ટીપ્પણીઓ વગેરેને Source Material on Dr. Babasaheb Ambedkar and Movement of Untouchables નામના બે ગ્રંથો ૧૯૮૨માં પ્રસિધ્ધ કર્યા છે.

ઈ.સ. ૧૯૯૨માં 'આંબેડકર એન્ડ સોશયલ જસ્ટીસ' શીર્ષક હેઠળ ભારત સરકારના પબ્લીકેશન ડીવીઝને બે દળદાર ગ્રંથો પ્રસિધ્ધ કર્યા હતા.

ડૉ. આંબેડકર અંગે અનેક લેખકો હવે લખવા માંડયા છે અને એનું દેશની તમામ ભાષાઓમાં અઢળક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયું છે.

ડૉ. આંબેડકર મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ (લંડન) દ્વારા ચાર દળદાર વોલ્યુમ પ્રસિધ્ધ થયા છે તેને યુરોપની તમામ યુનિવર્સિટીઓમાં પહોંચાડવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર સરકારે પ્રસિધ્ધ કરેલું અંગ્રેજી સાહિત્ય દેશ અને દુનિયાની વિશ્વ વિદ્યાલયો અને પુસ્તકાલયોમાં હવે ઉપલબ્ધ છે.

ડૉ. આંબેડકરનું નામ કેટલીક યુનિવર્સિટીઓ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે અને તેના સર્ટિફિકેટ કોર્સ, ડિપ્લોમાં કોર્સ અને ડિગ્રી કોર્સ પણ શરૂ થયા છે. અનેક સંશોધકોએ ડૉ. આંબેડકર ના જીવન અને તત્વજ્ઞાન પર પી.એચ.ડી.ના શોધ પ્રબંધો લખી ઉપાધીઓ મેળવી છે.

૩.૫ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો.

- (૧) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર રાઈટીંગ્સ એન્ડ સ્પીચીઝ ગ્રંથ ૧ થી ૨૧. (અંગ્રેજી)
ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન ગવર્નમેન્ટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ
- (૨) ડૉ. આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ : ગ્રંથ ૧ થી ૨૨ (ગુજરાતી) રમત-ગમત
યુવા, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

બે કે ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (૧) ડૉ. આંબેડકરે કયા કયા મુખ્ય વિષયો પર પોતાના ગ્રંથો લખ્યા છે.

.....

.....

.....

- (૨) ડૉ. આંબેડકરે ધર્મ પર કયા કયા ગ્રંથો લખ્યા છે ?

.....

.....

.....

- (૩) અસ્પૃશ્યો અને શૂદ્રો અંગે ડૉ. આંબેડકરે કયા બે ગ્રંથો લખ્યા છે ?

.....

.....

.....

એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (૧) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ગ્રંથોનું પુનઃપ્રકાશન કરવાની જવાબદારી કઈ સંસ્થાએ ઉપાડી?

.....

.....

.....

- (૨) અંગ્રેજી ગ્રંથોનું સંપાદન કોણે કર્યું ? એમની નિમણુંક કઈ પોસ્ટના નામે કરવામાં આવી ?

.....

.....

.....

- (૩) ડૉ. આંબેડકરે ડી.એસ.સી.ની પદવી માટે કયો સંશોધન પ્રબંધ લખ્યો ?

.....

.....

.....

- (૪) દેશ વિભાજનની સમસ્યા પર ડૉ. આંબેડકરે કયો ગ્રંથ લખ્યો છે ?

.....

.....

.....

ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (૧) મૃત્યુની આગલી રાત્રે.....ગ્રંથની પ્રસ્તાવના ડૉ. આંબેડકરે લખી હતી.
- (૨) ડૉ. આંબેડકરે ગાંધીજી અને મહંમદ અલી ઝીણાની તુલના.....સાથે પોતાના ૧૯૪૩માં આપેલા પ્રવચનમાં કરી હતી.
- (૩)ના વાર્ષિક અધિવેશનમાં આપવા માટે તૈયાર કરેલું અધ્યક્ષીય પ્રવચન આયોજકો ની ના પસંદગીને કારણે ન અપાયું તેથી ઈ.સ.....માં પોતાના ખર્ચે છપાવીને લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યું.
- (૪) પેસિફિક રિલેશન ઈન્સ્ટીટ્યુટ - કેનેડામાં (૧૯૪૩) આંબેડકરે આપવાનું પ્રવચન શ્રી એ આપ્યું હતું.

‘અ’ વિભાગમાં આપેલા પ્રકાશન વર્ષ અને ‘બ’ વિભાગમાં આપેલ ગ્રંથનાં જોડકાં ગોઠવો.

“અ વિભાગ”

(૧) ઈ.સ. ૧૯૫૨

(૨) ઈ.સ. ૧૯૩૬

(૩) ઈ.સ. ૧૯૫૭

(૪) ઈ.સ. ૧૯૪૬

(૫) ઈ.સ. ૧૯૨૬

(૧)..... (૨).....

“બ વિભાગ”

(૧) બુદ્ધ એન્ડ હીઝ ધમ્મ

(૨) શુદ્ધો કોણ હતા ? અને ભારતીય આર્યોમાં અને સમાજમાં તે ચોથી વર્ણ કઈ રીતે બન્યા ?

(૩) સંસદીય લોકતંત્ર

(૪) ઈકોનોમિક જર્નલમાં પુનર્મુદ્રણ.

(૫) જાતિ વિચ્છેદ.

(૩)..... (૪).....

ડૉ. આંબેડકરનું સાહિત્ય સર્જન.

(પ્રાથમિક સ્તોત)

બે અથવા ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરને પી.એચ.ડી.ની પદવીની ઘોષણા આઠ વર્ષના વિલંબ પછી શા માટે કરવામાં આવી ?

.....
.....
.....

(૨) થોડ્સ ઑન પાકિસ્તાન સૌથી વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક ગ્રંથ શાથી બન્યો છે ?

.....
.....
.....

**એકમ-૪ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને
સમકાલિન રાજકીય વિચારધારાઓ તથા રાજકીય પક્ષો.**

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને
સમકાલિન રાજકીય વિચારધારાઓ
તથા રાજકીય પક્ષો.

રૂપરેખા

૪.૦ ઉદ્દેશો

૪.૧ પ્રસ્તાવના : સાંપ્રત સ્થિતિ : ૨૦૦૭

૪.૨ માર્ક્સવાદ, સામ્યવાદી પક્ષો અને ડૉ. આંબેડકરના વિચારો.

- (૧) કાર્લમાર્ક્સનું ઐતિહાસિક કાર્ય.
- (૨) વૈશ્વિક સ્તરે માર્ક્સના વિચારોનો પ્રભાવ.
- (૩) ભારતમાં સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના અને લોકતાંત્રિક રીતે સત્તા પ્રાપ્તિનો અનુભવ.
- (૪) વર્તમાન સ્થિતિ.

૪.૩ એમ.એન. રાંધનો નવ માનવવાદ.

- (૧) માનવેન્દ્રનાથ રાંધની વૈશ્વિક રચનાપાટ.
- (૨) લેનિન અને રાંધનો સંપર્ક.
- (૩) માર્ક્સવાદથી નિરાશ થયેલા માનવેન્દ્રનાથ.
- (૪) ઈન્ડીયન રેડીકલ હ્યુમેનીસ્ટ એસોસીએશન.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૪.૪ સામ્યવાદ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો.

- (૧) ગરીબીના કટુ અનુભવો.
- (૨) સામ્યવાદી વિસ્તારવાદની ટીકા.
- (૩) બ્રાહ્મણવાદ અને મૂડીવાદની ટીકા.
- (૪) કામદારોના હિતેચ્છુ આંબેડકરની આશંકા.
- (૫) દલિત મજૂર અને સ્વૈચ્છિક મજૂર વચ્ચેનો ભેદ.
- (૬) ડૉ. આંબેડકર અંગે માર્ક્સવાદી તથા રાષ્ટ્રવાદીઓની ટીકા ટિપ્પણીઓ.
- (૭) 'વર્ગ' અને 'વર્ણ' ની દ્વિધામાં અટવાયેલા માર્ક્સવાદીઓ.
- (૮) ભારતના અગ્રવર્ગના માર્ક્સવાદીઓનું નેતૃત્વ.
- (૯) ડૉ. આંબેડકર જે લખી શક્યા નહીં.
- (૧૦) દલિત બૌદ્ધિકોમાં માર્ક્સવાદના સમર્થકો અને અન્ય લોકોનો વિપરીત મત.
- (૧૧) ડૉ. આંબેડકરની સંવાદની ઈચ્છાનો ઈન્કાર.

૪.૫ યુગ પુરૂષ મહાત્મા ગાંધીજી

- (૧) ગાંધી પ્રભાવની ચઢ-ઉતર અને હિન્દ સ્વરાજનું દર્શન.
- (૨) હિંદ સ્વરાજનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર.
- (૩) ૧૯૨૦નું અસહકારનું પ્રથમ આંદોલન.
- (૪) ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ.
- (૫) ૧૯૩૦નું દાંડીકૂચનું બીજું આંદોલન.
- (૬) મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ હિંદ છોડોનું ત્રીજું આંદોલન
- (૭) ૧૯૪૨નું હિન્દછોડોનું આંદોલન : ડૉ. આર.સી. મજમુદારનો અભિપ્રાય.
- (૮) ગાંધીજીનું જટિલ વ્યક્તિત્વ.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૪.૬ મહાત્મા ગાંધીજી અને ડૉ. આંબેડકર : સહમતિ અને અસહમતિના મુદ્દા.

- (૧) ગાંધી-આંબેડકર વચ્ચેની સમાનતા.
- (૨) અસહમતિ અને વિરોધ
- (૩) ગાંધીજી અને વર્ણવ્યવસ્થા.
- (૪) ફિલસુફ દાદાધર્માધિકારીનો તર્ક
- (૫) ટ્રસ્ટીશીપની વિભાવના.
- (૬) સામાજિક માળખાના પરિવર્તન માટે વૈધાનિક ઉપાયોની તરફેણ
- (૭) હિંદુ સામાજિક માળખામાં રહીને ઉકેલ શોધવાના ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસો.
- (૮) 'ગ્રામ્ય સ્વરાજ્ય' નો ગાંધીજીનો અભિગમ.
- (૯) મહાત્માગાંધીજી અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વચ્ચે સમાનતાના મુદ્દા
- (૧૦) કેટલીક અસમાનતાઓ
- (૧૧) પ્રસિધ્ધ પુરૂષ અને મહાપુરૂષ

૪.૭ (૧) સમાજવાદી વિચાર ધારા અને સમાજવાદી પક્ષો

- (૨) સમાજવાદનું વિશેષ આકર્ષણ.
- (૩) ભારતમાં સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના.

૪.૮ (૧) જસ્ટીસ પાર્ટી (બિન-બ્રાહ્મણપાર્ટી)

- (૨) જસ્ટીસ પાર્ટી : એક ઐતિહાસિક ઘટના
- (૩) જસ્ટીસ પાર્ટીના પતનનાં કારણો

૪.૯ એકમ માટેના કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો :

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૪.૦ ઉદ્દેશો

આ એકમ દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જાહેર જીવનની સક્રિયતાના સમય ગાળામાં રચના અને સંઘર્ષની વિગતો અંગે માહિતી મેળવવા માગીએ છીએ.

- માકર્સવાદની વૈશ્વિક અસર અને તે સમયે ભારતમાં સ્થાપાયેલ સામ્યવાદીપક્ષની ગતિવિધિથી માહિતીગાર થવાનો આશય છે.
- ૨૦૦૭ની સાલમાં સામ્યવાદીપક્ષની સ્થિતિ થી પરિચિત થવાનો ઉપક્રમ છે.
- માનવેન્દ્રનાથે સામ્યવાદી ચળવળમાં આપેલ યોગદાનથી પરિચિત થઈ સામ્યવાદના મોહભંગ પછી એમણે જે 'નવમાનવવાદ' નો વિચાર કર્યો તેની માહિતી આપવાનો છે.
- સામ્યવાદી વિચાર સાથે ડૉ. આંબેડકરના વિચારોની સમાનતા અને અસમાનતાના મુદ્દા તારવી દર્શિત વિચારકો સામ્યવાદ અંગે શું માને છે એનો પરિચય કેળવે એવો ઉદ્દેશ છે.
- યુગપુરુષ મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનની મહત્વની ઘટનાઓ, એમના સંઘર્ષો અને 'હિંદસ્વરાજ્ય' ની સમીક્ષા કરી સાંપ્રત વૈશ્વિક મૂડીવાદના સંદર્ભમાં એમના વિચારો જાણવા-સમજવાનો ઉદ્દેશ છે.
- ગાંધીજી અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોની સમાનતાઓ અને વિષમતાઓ તારવી-માહિતી મેળવવાનો ઉદ્દેશ છે.
- સમાજવાદી વિચારધારા અને સમાજવાદી પક્ષોની સાંપ્રત સ્થિતિની નોંધ કરવાનો આશય છે.
- બિન બ્રાહ્મણ પાર્ટી (જસ્ટીસ પાર્ટી) ના ઉત્થાન અને પતનના કારણોની માહિતી એકઠી કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

૪.૧ પ્રસ્તાવના :

૪.૧ સાંપ્રત વૈશ્વિક સ્થિતિ : ૨૦૦૭

ગ્લોબલાઇઝેશન (વૈશ્વિકરણ) પ્રાઇવેટાઇઝેશન (ખાનગીકરણ) અને લિબરાલાઇઝેશન (ઉદારીકરણ)ની મૂડીવાદી સિસ્ટમ ભારતે અત્યારે સ્વીકારી છે.

આપણાં સંવિધાને લોકશાહી પદ્ધતિ દ્વારા સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા આધારિત મલ્ટીકલ્ચર સમાજ ધરાવતા દેશને એકસૂત્રે બાંધીને નવો સમાજ રચવાની દિશામાં આગળ વધવાનો નિર્ણય કર્યો હતો પણ આ વૈશ્વિકરણે ૨૧મી સદીમાં ભારતીય સમાજ સામે અણધાર્યા અનેક નવા પ્રશ્નો પેદા કરી દીધા છે.

વૈશ્વિકરણ દ્વારા કોર્પોરેટ મુડીવાદ અને મેકવર્લ્ડના કોકાકોલા કે મેકડોનાલ્ડથી માંડીને મનોરંજન, મિડિયા અને ભોગ વપરાશનાં કે સુવિધાપ્રદ સાધનો દ્વારા ભારત અને ઉજા વિશ્વના બીજા સમાજોને નિસ્સંસ્કૃત (ડી-કલ્ચર્ડ) કરી વૈશ્વિકરણના મહાપ્રવાહમાં પળોટવા માગે છે.

પ્રોકે. પ્રવીણ શેઠનું આ અંગે અવલોકન છે કે,

“કોર્પોરેટ મુડીવાદને કારણે તેમજ વિકાસના ગંભીર ખામીભર્યા મોડેલોને અપનાવવાથી પર્યાવરણ નિર્ભર સમુદાયો અને તેમની સંસ્કૃતિઓનો નાશ થયો છે. એમના પરંપરાગત જીવન નિર્વાહ અને જીવનરીતિના આધારો જ છીનવી લેવાયા છે.”

“મુક્ત અર્થકારણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવહાર તેમજ આદાન પ્રદાનને નામે ખરેખર તો, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજનીતિ અને અર્થકારણનો લોકશાહી પાયો ધોવાઈ જાય છે, કારણ કે જે તે દેશો માટેના આ આર્થિક એજંડા તત્વતઃ વૈશ્વિક રાહે અર્થકારણના કેન્દ્રીકરણને પોષે છે. આથી એક બાજુ આર્થિક એજંડાને વિશ્વ બેંકે, આઈ.એફ.એફ. અને છેલ્લા દશકાથી વર્લ્ડ ટ્રેઈડ ઓર્ગેનાઈઝેશન એ હાઈજેક કર્યો છે ને તેથી દેશની લોકશાહી વ્યવસ્થા એક પોલા રાજકીય કોચલા જેવી બની જાય છે, જેમાં પછી ઘૂસવાનું અંતિમવાદ, ઉદ્દામવાદ અને ફંડામેન્ટાલિઝમ માટે અનુકુળ બની જાય છે.”

વળી, વૈશ્વિકરણની પ્રક્રિયામાં મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓ ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં પ્રવેશીને ત્યાંના નાના પાયા પરના વ્યાપાર ઉદ્યોગોને હઠાવી દે છે.”

“આવા ઉદ્યોગો પર નબત્તા લોકો રોજગારી કે આવકના સાધનો ગુમાવી દે છે. કોકાકોલા, લંડન પીલ્સ બી, બીઅરથી માંડીને અંકલ ચિપ્સ અને ડવ સાબુ અને ઑટોકાર બાબતમાં ઘણાં દેશોને આવા અનુભવો થયા છે. બીજું મનોરંજનના સાધનો અને ઉપકરણો પર વિડીયો, ડીવીડી, ટી.વી. પરના એમટીવીથી માંડીને બીજા કાર્યક્રમો દ્વારા ખાસ કરીને યુવા પેઢીને પશ્ચિમના મુક્ત અને અતિ-ઉદાર શૈલીના પ્રતીકો, વ્યંજનાઓ અને વિચારોને સંસ્કારાય (પ્રદુષિત કરાય) છે. આમ વૈશ્વિકરણથી કે તેના વિના પણ ગરીબ રહી ગયેલા કે યુવા પેઢીના પશ્ચિમાભિભૂત થવાથી નારાજ થયેલો એક મોટો વર્ગ વૈશ્વિકરણથી નારાજ બને છે એવી સ્થિતિમાં આર્થિક અસલામતિ, વંચિતપણું, સાંસ્કૃતિક ધોવાણ કે પોતાની અસ્મિતા સામેનો સાચો કે કલ્પિત ભય વગેરે ઉપસ્થિત થાય છે. તેઓને જૂના સંકીર્ણ સાંસ્કૃતિક કોચલામાં પૂરવા તાલિબાન કે ઈસ્લામી અંતિમવાદીઓથી માંડીને વિશ્વહિન્દુ પરિષદ, બજરંગ દળ, આયર્લેન્ડના કેથોલિકો કે મલ્દેશિયા-ઈન્ડોનેશિયાના મૂળભૂતવાદી મુસ્લીમ (ફંડામેન્ટલિસ્ટ) જેવા તત્વો લાભ લે છે.”

આમ વૈશ્વિકરણ અનેક સ્તરે “ફન્ડામેન્ટલિઝમ” ના વિકાસ માટેનું કારણ આપે છે એવા આંતરરાષ્ટ્રીય માહોલમાં આપણી લોકશાહી પધ્ધતિ - સમતા, બંધુતા, ન્યાય, અહિંસા, વિશ્વશાંતિ જેવા માનવીય મૂલ્યો સમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં ચરિતાર્થ થાય એવી આશા આપણાં રાષ્ટ્રીય મહાપુરુષોએ- ખાસ કરીને ગાંધીજી, ડૉ. આંબેડકર, એમ.એન.રૉય, ડૉ. રામમનોહર લોહિયા તથા વૈશ્વિક પ્રભાવવાળા માકર્સ વગેરેએ રાખી હતી. એમની વિચારધારાઓનું આછૂપાતળું વિહંગાવલોકન આધુનિકતાના સંદર્ભમાં કરવા માંગીએ છીએ. જેથી સાંપ્રત સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે.

૪.૨ માકર્સવાદ, સામ્યવાદીપક્ષો અને ડૉ. આંબેડકરના વિચારો.

૨૦ માં સૈકામાં ભારતમાં વિકસેલી સામ્યવાદી વિચારસરણીને સમજવા તેને ઐતિહાસિક પરિપેક્ષ્યમાં સમજવી પડશે.

૪.૨ (૧) કાર્લમાકર્સનું ઐતિહાસિક કાર્ય :

૧૮મી સદીના યુરોપિયન અને અન્ય સમાજવાદીઓ તથા અરાજકતાવાદીઓ (એનોંકીસ્ટ) દ્વારા સર્જાયેલી ભૂમિકા અને ૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં વિકસી રહેલી સમાજવાદી ચળવળો અને વિચારોના ક્ષેત્રે કાર્લમાકર્સએ (ઈ.સ. ૧૮૧૯ - ૧૮૮૩) સમાજવાદી વિચારકોના વિવિધ મંતવ્યો, દર્શન અને અર્થકારણના ક્ષેત્રે ઉદ્ભવેલા નવા અભિગમો વગેરેને સુગ્રથિત કરીને વૈજ્ઞાનિક અને લડાયક સમાજવાદનો પાયો નાખ્યો. તેમજ વિશ્વવ્યાપક આધાર આપી જન આંદોલનને આકાર આપ્યો. ઈ.સ. ૧૮૪૭માં લંડન મુકામે કોમ્યુનિસ્ટ લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી અને ઈ.સ. ૧૮૪૮માં લીગ દ્વારા ‘કોમ્યુનિસ્ટ મેનીફેસ્ટો’ નું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું. કાર્લમાકર્સ પ્રથમવાર સામ્યવાદી ઘોષણાપત્ર દ્વારા પોતાના વિચારો, હેતુઓ અને પદ્ધતિઓની સ્પષ્ટતા કરી. (ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય સંદર્ભમાં જાતપાંત તોડક મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે તૈયાર કરેલું પ્રવચન ‘એની હિલેશન ઓફ કાસ્ટ’ જે અધ્યક્ષ તરીકે યોજકોના વિચાર સાથે મેળ ન બેસતો હોવાને લીધે આપી શકાયું નહોતું તેને સમાજવાદી વિચારક મધુલિમયે માકર્સના મેનીફેસ્ટો સાથે સરખાવે છે.) તેણે દ્વન્દ્વાત્મક ભૌતિકવાદ (ડાયાકલેટીકલ મટિરિયાલિઝમ) ની ઈમારતનો પાયો નાખ્યો. તેણે જણાવ્યું કે ઈતિહાસનું ભૌતિકવાદી અર્થગઠન (મટિરિયાલિસ્ટીક ઈન્ટરપ્રિટેશન ઓફ હિસ્ટ્રી) તથા વર્ગ સંઘર્ષનો સિદ્ધાંત, અધિશેષ મૂલ્ય (સરપ્લસવેલ્યુ) ના સિદ્ધાંત સાથે સંકળાયેલો છે. દ્વન્દ્વાત્મક વાદને ભૌતિકવાદ સાથે સંયુક્ત કરવા પાછળ માકર્સનો મૂળ હેતુ તેને લાગણી પ્રધાન નૈતિકવાદી અને કલ્પનામાં રાચતા સમાજવાદને બદલે લડાયક અને વ્યહવારુ કાર્યક્રમ આપવાનો હતો. આજ કારણથી તેણે ઘોષણા કરી કે,

“સમગ્ર માનવ ઈતિહાસ સાધનસંપન્નો (હેવ્ગ) અને સાધન વિહિનો (હેવનોટ) પ્રજાઓ વચ્ચેના યુદ્ધની ગાથા છે.” માકર્સે માનવજીવનના વિવિધ વિકાસના તબક્કાઓનું વિશ્લેષ કરતાં નોંધ્યું કે, “જેવી રીતે સામંતશાહી કરતાં મૂડીવાદી રીતરસમો ચઢિયાતી છે તેવીજ રીતે મૂડીવાદની સરખામણીમાં સામ્યવાદ ચઢિયાતો છે. માકર્સે વર્ગવિહિન સમાજ રચનાની હિમાયત કરતાં ઈ.સ. ૧૮૭૦ ની જુલાઈની ૨૩મી તારીખે પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનની મહાસમિતિમાં પ્રવચન કરતાં કહેલું કે, “એક નવો સમાજ વિકસી રહ્યો છે. એનું આંતરરાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય શાંતિની પ્રતિષ્ઠાનું હશે, કારણ કે તે સમાજમાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ શ્રમજીવી વર્ગના હાથમાં હશે. આ નવા સમાજની સ્થાપના માટે પુરુષાર્થનો પ્રારંભ આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠને હાથ ધર્યા છે.” કાર્લમાકર્સે આશા સ્પદ ભાવિની ઘોષણા કરતાં કહ્યું કે “વિશ્વના હે શ્રમિકો! એકઠા થાવ, તમારે ગુલામીની જંજીરો સિવાય કશું જ ગુમાવવાનું નથી” માકર્સનું આ ઐતિહાસિક કાર્ય છે.

૪.૨ (૨) વૈશ્વિક સ્તરે માકર્સના વિચારોનો પ્રભાવ :

આપણે નોંધવું જોઈએ કે કાર્લમાકર્સ, ફેડરિક એંગલ્સ, નિકોલાઈ લેનિન, જોસેફ સ્ટાલિન, માઓત્સે તુંગ અને હોચિમિન્હના નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન હેઠળ દુનિયાના ૧૫૦ દેશોમાં સામ્યવાદી સંગઠનો ઉભા થયાં અને ઈ.સ. ૧૯૧૭માં રશિયામાં ઓક્ટોબર ક્રાંતિ થયા પછી ક્યુબા, લાઓસ અને કંપુચિયામાં સફળક્રાંતિઓ થઈ હતી. વીસમી સદીના અંતિમ દશકામાં ગ્લોબલાઈઝેશન (વૈશ્વિકરણ) પ્રાઈવેટાઈઝેશન (ખાનગીકરણ) અને લિબરાલાઈઝેશન (ઉદારીકરણ)નો મૂડીવાદી ઝંઝાવાત વિશ્વભરમાં ફેલાઈ ચૂક્યો છે. રશિયાની લોખંડી તાકાત છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. માઓત્સેતુંગનું ચીન આજકાલ મુડીવાદી વિકાસની આંધીમાં આવી ગયું છે. ભારતમાં સામ્યવાદી શાસન કેરાલામાં બંધારણીય પદ્ધતિએ પહેલીવાર સ્થપાયેલું. પશ્ચિમ બંગાળમાં લોકતાંત્રિક રીતે સામ્યવાદી શાસન ચારેક દાયકાથી ચાલી રહ્યું છે. સામ્યવાદી પક્ષ કેડરબેઈઝડ પાર્ટી હોવાને લીધે લોકતાંત્રિક પદ્ધતિમાં પોતાનો ન્યાયી હિસ્સો જાળવી રાખવામાં સફળ થયો છે. જો કે કેરાલા અને ત્રિપુરામાં એમના વિચારને સમર્થન મળ્યું છે. પણ દેશના અન્ય રાજ્યોમાં પક્ષે વૈચારિક કાઠુકાઠી શક્તિને સાબિત કરી નથી.

૪.૨ (૩) ભારતમાં સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના અને લોકતાંત્રિક રીતે સત્તા પ્રાપ્તિનો અનુભવ

ઈ.સ. ૧૯૨૦ અને ૦૩ના ગાળામાં ઉદ્દામવાદી ડાબેરી વિચાર ધરાવતા અનેક જુથો ભારતમાં આકાર લઈ રહ્યા હતા. આ તમામ જુથોએ રાષ્ટ્રીય ચળવળને ઉદ્દામવાદી ઝોક આપવાનો પ્રયાસ કરેલો.

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને જવાહરલાલ નહેરુ ભારતીય રાષ્ટ્રિય કોંગ્રેસ સાથે સંકળાયેલા પ્રતિષ્ઠિત અને સ્વીકૃતિ પામેલા નેતાઓ હતા. તેઓ આ સમયગાળામાં સમાજવાદી-ઉદ્દામવાદી વિચારધારાના પ્રતિકો બની ગયા હતા. દેશમાં અસહકારની ચળવળ ચાલતી હતી પણ કોઈ ફલિતાર્થ નજરે ન ચડતાં ગાંધીજી અને સ્વરાજ્ય પાર્ટીથી અનેક વિચારવંત યુવકો નિરાશ અને નારાજ થયેલા. આવા યુવકોએ સમાજવાદી-સામ્યવાદી વિચારોનો આધાર લઈ આગળ વધવાનું નક્કી કર્યું. મુંબઈમાં એસ.એ. ડાંગે, બંગાળમાં મુજફર એહમદ, કાઝીનઝરુલ ઈસ્લામ, પંજાબમાં ગુલામ હુસેન દક્ષિણમાં એમ.સિંગરાવેલું વગેરેએ વિવિધ સામાયિકો દ્વારા ઉદ્દામવાદી પ્રચાર આરંભ્યો. કાઝી નઝરુલ ઈસ્લામ અને મુજફર હુસેને બંગાળમાં ૧૯૨૫ ના નવેમ્બર માસમાં ઈડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ સાથે સંયોજિત 'લેબર-સ્વરાજ્ય પાર્ટી' ની સ્થાપના કરી હતી. તો ૧૯૨૬માં મુંબઈમાં પણ પાર્ટીની સ્થાપના થઈ. પંજાબમાં કિરતી કિસાન પાર્ટી બનાવામાં આવી. તો મદ્રાસમાં ૧૯૨૩ થી લેબર કિસાન પાર્ટી ઓફ હિંદુસ્તાન કામ કરતી થઈ ગઈ હતી. આ બધા વિભિન્ન સંગઠનોએ ઈ.સ. ૧૯૨૮માં વર્ક્સ એન્ડ પીઝન્ટ પાર્ટીનું દેશવ્યાપી સંગઠન ઉભું કર્યું અને ઉ.પ્રદેશ, રાજસ્થાન અને દિલ્હીમાં એની શાખાઓ સ્થાપી.

રાષ્ટ્રીય સ્તરે કામદારો અને કિસાનોમાં સામ્યવાદી પક્ષની ફેલાતી જતી અસરથી અંગ્રેજ સરકારને ભારે ચિંતા થઈ અને આના કારણે માર્ચ ૧૯૨૮માં ૩૨ આગેવાનોની ધરપકડ કરવામાં આવી. જેમાં ટ્રેઈડ યુનિયન ચળવળને મદદ કરવા બ્રિટનથી ભારતમાં આવેલા ફિલિપ સ્પાર્ટ, બ્રેન બ્રેડલી અને લેસ્ટર હિંચિન્શન જેવા અંગ્રેજોનો પણ સમાવેશ થયેલો. મેરઠ ષડયંત્ર કેસ પછી વર્ક્સ એન્ડ પીઝન્ટ પાર્ટી નેતા વિહોણી બની ગઈ અને નવું નેતૃત્વ કામદાર ચળવળને ઉપલબ્ધ થયું નહીં એથી ચળવળને મોટો ફટકો પડ્યો.

છટ્ટી આંતરરાષ્ટ્રિય સામ્યવાદી કોંગ્રેસ ના ઠરાવ અનુસાર સામ્યવાદીઓએ રાષ્ટ્રીય ચળવળ સાથેના સંબંધો તોડી નાખ્યા અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને બુર્જવાની વર્ગીય પાર્ટી ગણીને એનો વિરોધ કરવા માંડ્યો. કોંગ્રેસને સામ્રાજ્યવાદીઓના સમર્થકો જાહેર કરી - નહેરુ સુભાષને બુર્જવાવર્ગના એજંટ ગણાવી ટીકાઓ કરવા માંડી એટલે સામ્યવાદીઓ રાષ્ટ્રિય ચળવળથી અલગ પડી ગયા. વર્ક્સ અને પીઝન્ટ પાર્ટીને વિખેરી સામ્યવાદીપક્ષને જ મજબૂત કરવાનો નિર્ણય લીધો. ધીરેધીરે સામ્યવાદીઓ અનેક જુથોમાં વિભાજિત થઈ ગયા. ઈ.સ. ૧૯૩૫ માં બદલાયેલી રાજકીય સ્થિતિમાં પી.સી.જોશીની આગેવાની હેઠળ સામ્યવાદીપક્ષને પુર્નગઠિત કરવામાં આવ્યો. ઓગષ્ટ ૧૯૩૫ માં મોસ્કો ખાતે મળેલ 'સેવંથ કોંગ્રેસ ઓફ ઈન્ટરનેશનલ' મળવાની હતી ત્યારે સામ્યવાદી પક્ષને ફાસીવાદીનો ભય સતાવી રહ્યો હતો. સામ્યવાદીઓએ એન્ટી ફાસિસ્ટ નો નારો આપી સંયુક્ત મંચ ઉભો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ફરીથી એકવાર સામ્યવાદીઓને રાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે કામ કરવાની ફરજ પડી અને કોંગ્રેસના સભ્ય બનીને કામ કરવાની હાકલ કરવામાં આવી. કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું કે કોંગ્રેસ ભારતીય પ્રજાનું વિસ્તૃતપણે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને સામ્રાજ્યવાદીઓ સામે કારગત હથિયાર બની શકે તેમ છે. ૧૯૩૬ થી ૪૨ ના ગાળા દરમિયાન કોંગ્રેસ સાથે રહીને સામ્યવાદીઓ કેરાલા, આંધ્રપ્રદેશ અને પંજાબમાં સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી પોતાની ઈમેજ ઉભી કરી શક્યા અને શક્તિશાળી કિસાન ચળવળનું નિર્માણ કરી શક્યા.

ભારતમાં સામ્યવાદીઓ એમની આંતરરાષ્ટ્રીય વફાદારી મુજબ વિદેશમાંથી સૂચનો મેળવીને કાર્ય કરતા હતા પરિણામે સંઘર્ષ અને હિંસાને પણ અનિવાર્ય માનતા હતા.

ભારતને રાજકીય આઝાદી મળી ત્યાર પછી માર્ક્સવાદી-સામ્યવાદી પક્ષ અને ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ જેવા બે ભાગ આ પક્ષમાં પડી ગયા. ટ્રોટસ્કાઈટ અને નક્સલવાદી જુથો પણ માર્ક્સવાદની વિચારધારા પ્રમાણે પ્રવૃત્ત છે. પશ્ચિમ બંગાળ, કેરાલા અને ત્રિપુરામાં સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને શાસન કરવાનો અનુભવ આ પક્ષને આઝાદી પછી પ્રાપ્ત થયો છે. આજકાલ કોંગ્રેસ સમર્થિત યુ.પી.એ. (યુનાઈટેડ પ્રોગ્રેસીવ એલાયન્સ) સરકારમાં પ્રભાવશાળી જુથ તરીકે મનમોહન સરકારને બધા પ્રગતિશીલ પક્ષોએ સમર્થન એટલા માટે આપ્યું છે કે કોમવાદી પરિબળો પુનઃ સત્તા પર સવાર થઈ ન જાય.

૪.૨ (૪) વર્તમાન સ્થિતિ.

આજકાલ ભારતીય સામ્યવાદીપક્ષ અને ભારતીય માર્ક્સવાદી સામ્યવાદી પક્ષની જેમ નેપાળથી માંડી, બંગાળ, આસામ અને દરીયાકાંઠાના પ્રદેશોમાં નક્સલવાદી ચળવળો જોરદાર પ્રભાવ પાડ્યો છે. નક્સલાવાદીઓ લોકશાહી દેશમાં સમાંતર રાજકીય તંત્ર પણ ચલાવી રહ્યા છે. સ્થાનિક પરિબળો એમની તરફેણ કરે છે. પરિણામે સરકારી તંત્ર અસરકારક પગલા લઈ શકતું નથી. આથી મૂડીવાદી પરિબળો થોડા ભયભીત જરૂર થયા છે. લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થા દ્વારા છેવાડાના માનવીને રાજકીય આઝાદી પછીના વિકાસમાં ભાગીદાર નહીં બનાવવાનું આ પરિણામ છે. જેના અંગે ડૉ. આંબેડકરે સંવિધાન રજૂ કરતા દેશને ચેતવણી આપી હતી.

૪.૩ એમ.એન. રૉયનો નવ માનવવાદ :

(૧) માનવેન્દ્રનાથ રૉયની યૈશ્વિક રાજનપાટ

૨૧ મી માર્ચ ૧૮૮૭ ના રોજ બંગાળના બ્રાહ્મણ દિનબંધુ ભટ્ટાચાર્ય અને માતા વસંતકુમારીને પેટે જન્મેલા માનવેન્દ્રનાથ રૉય જે પાછળથી એમ.એન.રૉય તરીકે વિશ્વપ્રસિદ્ધ બન્યા તેમણે સાધારણ બ્રાહ્મો સમાજના અગ્રણી શિવનાથ શાસ્ત્રી (૧૮૪૭-૧૯૧૯) બંકીમચંદ્ર (૧૮૩૮-

૧૯૦૪) અને સ્વામી વિવેકાનંદ (૧૮૬૩-૧૯૦૨) ની અસર બાળવયે ઝીલી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં બંગાળના ભાગલા પડતાં 'ભૂગર્ભ ક્રાંતિકારી અનુશીલન સમિતિ'ના સભ્ય બની સશક્ત ક્રાંતિ દ્વારા અંગ્રેજોને ભારતમાંથી ભગાડી મુકી રાષ્ટ્રીય આઝાદીનાં સ્વપ્નો યુવાવયે જોવા માંડેલા અને શસ્ત્રો મેળવવા ઈંગ્લેન્ડ, ચીન, જાપાન, જર્મન, મલાયા, ફિલિપાઈન્સ, કોરિયા, અમેરિકા અને મેક્સિકો સુધીની રજળપાટ કરતાં સ્ટેન્ફોર્ડ યુનિવર્સિટીના સામ્યવાદી પ્રમુખ ડૉ. જોર્ડન અને ઈવેલિયન ટ્રેન્ટ તથા ભારતીય રાજનેતા લાલા લજપતરાયના સંપર્કમાં આવેલા. લાલા લજપતરાય ક્રાંતિકારી યળવળના સમર્થક હતા.

ડૉ. આંબેડકર કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૨૨ માં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે પ્રોફે. સેલિગ્મને લાલા લજપતરાયને આંબેડકરની ઓળખાણ આપતાં કહેલું કે, “આ ભીમરાવ આંબેડકર માત્ર હિન્દી વિદ્યાર્થીઓમાં જ નહીં પણ અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. લાલા લજપતરાય અને આંબેડકર વચ્ચે વિવિધ વિષયો પર વિચાર વિનિયમ થયેલો. આંબેડકરના જ્ઞાનથી પ્રભાવિત થયેલા લાલાજીએ એમને રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જોડાઈ જવાનો આગ્રહ કરેલો ત્યારે આંબેડકરે સવિનય ઈન્કાર કર્યો હતો એજ રીતે ગદ્ગદપક્ષના કાર્યકરો તેમજ ડૉ. હાર્ડીકર પ્રેરિત ‘ઈડિયન હોમરુલ લીગ ઓફ અમેરિકા’ ના પદાધિકારીઓને પણ ના પાડી દીધી હતી.” વિદ્યાર્થી આંબેડકરે કહેલું કે “તમારી સ-વર્ણોની ગુલામીમાં અસ્પૃશ્યો સબડે છે. તેમને સબડતા રાખી તમે સ-વર્ણો તમારી રાજકીય સ્વતંત્રતાની યળવળ ચલાવી રહ્યા છો તેમાં અસ્પૃશ્યો કઈ રીતે સક્રિય થઈ શકે ?” આટલી આડવાત પછી આપણે રૉય અંગે આગળ વિચારીએ.

૪.૩ (૨) લેનિન અને રૉયનો સંપર્ક.

ડૉ. જોર્ડન અને ઈવેલિયન ટ્રેન્ટના સંપર્કમાં આવીને એમ.એન.રૉય ‘કોમ્યુનિસ્ટ ઈન્ટરનેશનલ’ સાથે જોડાયેલા. ૩૧ મે ૧૯૨૦માં લેનિનને મોસ્કો ખાતે રૉય મળ્યા ત્યારે જુલાઈમાં મળનારી કોમિન્ટર્નની દ્વિતિય પરિષદમાં સહભાગી થવાનું અને રાષ્ટ્રીય તેમજ સાંસ્થાનિક સમસ્યાઓ અંગેની નોંધ રજૂ કરવાનું કામ લેનિને રૉયને સોંપ્યું હતું.

રૉયે ઈન્ટરનેશનલ ઓર્ગેના સભ્યોની સહાયથી તારકંદમાં એક સંસ્થા શરુ કરાવી અને ખિલાફતની યળવળમાં ભાગ લેવા જતા અફઘાન મુહાજિરોને એકઠા કરી, સમજાવી, તાલિમ આપી ભારતમાં સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના કરવાનો પ્રયાસ કરેલો. ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૦ના રોજ ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના કરવામાં આવી અને એમ.એન.રૉયે એના કાર્યવાહક મંત્રીની જવાબદારી સંભાળી. શાંતિદેવી (ઈવેલિયનરૉય) મહંમદશહી (મંત્રી) અવની મુખર્જી, રોજા મુખર્જી, મસુદ અલી શાહ, અબ્દુલ રબ, ચિરુમલ આચાર્ય, શૌકત ઉસ્માની અને અબ્દુલ સફદર વગેરે સામ્યવાદી પક્ષના પદાધિકારીઓ હતા.

૪.૩ (૩) માર્ક્સવાદથી નિરાશ થયેલા માનવેન્દ્રનાથ :

એમ.એન.રૉય જેવા ક્રાંતિકારી દાર્શનિક અને પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાને સામ્યવાદનો ભારતમાં પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો જો કે પાછળના વર્ષોમાં તે માર્ક્સવાદથી નિરાશ થયેલા અને એમણે નવ-માનવવાદ નો સિદ્ધાંત પ્રચલિત કર્યો હતો યળવળમાં સક્રિય માનવેન્દ્રનાથ રૉયે વિશ્વની રજળપાટ અને પ્રવૃત્તિઓમાં સતત વ્યસ્ત રહ્યા છતાં વિચાર પ્રેરક વિશાળ સાહિત્યનું એમણે સર્જન કર્યું જે એમની કુશાગ્ર પ્રતિભા દર્શાવે છે.

૪.૩ (૪) ઇન્ડિયન રેડીકલ હ્યુમેનીસ્ટ એસોસીએશન :

રૉયની જેમ જ ભારતને આઝાદી અપાવવા અને સમાજવાદી વિચારધારાનો પ્રચાર પ્રસાર કરવા અનેક નામાંકીત સ્ત્રી પુરુષોએ ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા છે. જેમાં શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, માદામ ભીખાઈજી કામા, સરદારસિંહ રાણા, વિરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, મણિલાલ ડૉક્ટર, શાપુરજી સકલાતવાળા વગેરેનો સન્માનભેર ઉલ્લેખ આ તબક્કે અત્યંત જરૂરી છે.

રૉયે દાર્શનિક દ્રષ્ટિએ પ્રબોધેલી ક્રાંતિ માટે લાંબાગાળાનો અને ટૂંકાગાળાનો કાર્યક્રમ નિર્ધારિત કર્યો હતો. ભારતમાં એમણે સૂચિત કરેલા લક્ષ્ય અને મૂલ્યો સાથે સુસંગત રહીને કાર્ય કરી રહેલા અનેક જુથો દેશમાં અત્યારે સક્રિય છે. ભારતમાં મુખ્ય પ્રશ્ન લોકશાહીને દ્રઢ કરવાનો, આપખુદશાહી કે સરમુખત્યારશાહી બળોના વિકાસ સામે ચાંપતી નજર રાખવાનો છે. લોકશિક્ષણ અને સંગઠનનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને થઈ શકે તે માટે ટૂંકાગાળાનો કાર્યક્રમ નક્કી કરેલ છે. આ સાથે માનવવાદી મૂલ્યો અને મૂલસ્થ સંગઠનોના પ્રસારનું કાર્ય જોમપૂર્વક હાથ ધરવાની જરૂરિયાત હોવાથી નવ માનવવાદીઓએ ટૂંકાગાળાના કાર્યક્રમ માટે “પિપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ” તથા લાંબા ગાળાના કાર્યક્રમ માટે “જનતંત્ર સમાજ”ની રચના કરી છે. નવ માનવવાદીઓની ધારણા છે કે આ દ્વારા સર્વગ્રાહી સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય લોકશાહીની દિશામાં આગળ વધી શકાશે. જસ્ટીસ વી.એમ. તારકુંડેને કારણે ઈડિયન રેડિકલ હ્યુમેનીસ્ટ એસોસીએશનને વૈચારિક માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે. ગુજરાતમાં પણ એની શાખા સક્રિય છે.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) સામ્યવાદીપક્ષની અસર કયા કયા રાજ્યમાં ગણનાપાત્ર છે ?

(૨) નક્ષલવાદી ચળવળ અત્યારે કયા કયા વિભાગોમાં સક્રિય હોવાનું કહેવાય છે ?

(૩) અંગ્રેજોએ વર્કર્સ એન્ડ પીઝન્ટ પાર્ટીને ગેરકાનૂની શા માટે જાહેર કરી ?

(૪) સામ્યવાદીઓએ જવાહરલાલ અને સુભાષચંદ્ર બોઝની ટીકા શા માટે કરવાનું નક્કી કર્યું ?

(૫) ભારત સરકારે અત્યારે કઈ આર્થિક નીતિ સ્વીકારી છે?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના આપેલા વાક્યની ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દ મૂકીને પૂરો.

(૧) કોમ્યુનિસ્ટ મેનીફેસ્ટોનું પ્રકાશન.....ના વર્ષમાં કરવામાં આવ્યું.

(૨) વિશ્વનો ઇતિહાસએ.....અને.....વચ્ચેના યુદ્ધની ગાથા છે.

(૩) સમાજવાદી અને ઉદ્દામવાદી વિચારધારાના પ્રતિકો.....અને.....ગણાતા હતા.

(૪) માનવેન્દ્રનાથના પિતા.....અને માતા.....હતા.

પ્રશ્ન-૩ નીચેના પ્રશ્નોના બે કે ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) વૈશ્વિક ઉદારીકરણના કયા ખતરાઓ ઉભા થવાનો સંભવ છે ? ગમે તે ત્રણ લખો.

(૨) માનવેન્દ્રનાથ રાંચે વૈશ્વિક રઝળપાટ શા માટે કરી ?

(૩) ઈડિયન રેડીકલ હ્યુમેનીસ્ટ એસોસીએશન દ્વારા કયા હેતુથી બે સંગઠનો ઉભા કરવામાં આવ્યા ?

(૪) રાંચે સ્થાપેલા સામ્યવાદીપક્ષમાં પદાધિકારીઓ કોણ કોણ હતા ?

(૫) કાર્લમાર્ક્સના કયા કાર્યને ઐતિહાસિક કાર્ય ગણવામાં આવે છે ?

૪.૪ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સામ્યવાદ અંગેના વિચારો :-

(૧) ગરીબીના કટુ અનુભવો :

ડૉ. આંબેડકરે એકવાર પોતાના પ્રવચનમાં જીંદગીની ગરીબી અંગેના કટુ અનુભવો અંગે વાત કરતાં કહ્યું હતું કે,

“મુંબઈની દાદરની ડી. ડી. ચાલીની ૧૦'x ૧૦' ની ઓરડીમાં મા-બાપ, ભાઈબહેનો અને અન્ય સગાંઓ સાથે રહીને કેરોસીનના ઘાસલેટિયા દિવાના પ્રકાશમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે.”

“હું ગરીબને ત્યાં જનમ્યો છું અને ગરીબીમાં ઉછરેલો છું, પરિવારની સાથે ભેજવાળી જગ્યામાં કંતાનમાં ટુકડા પર સૂઈ રહી મેં રાતો વિતાવી છે. અને પરિવારની મુશીબતોમાં ભાગીદાર બન્યો છું. મને ગરીબીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે. તેથી મજૂરોનું કલ્યાણ થાય અને એમના હિતોનું સંરક્ષણ થાય તે જોવાની મારી ઈચ્છા છે. હું મજદૂરોની સ્થિતિ સુધારવાનું કાર્ય કદાપિ છોડીશ નહીં.”

----- ગરીબોને કેવી ભયંકર યાતનાઓ સહેવી પડે છે. તેનો મને જાત અનુભવ છે. આર્થિક પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે આપણાં સંઘર્ષોનું આયોજન કરવું પડશે. આપણે આર્થિક દ્રષ્ટિએ પ્રગતિ કરવી જોઈએ અને સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો પણ કરવા જોઈએ. આ વિચારોનું હું સમર્થન કરું છું. મેં જાતે પણ આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે જીવનભર પ્રયત્નો કર્યાજ છે. મારી સૌથી મોટી મહત્વાકાંક્ષા છે કે બધા માનવ પ્રાણી આર્થિક દ્રષ્ટિએ સુદ્રઢ થાય.”

(૨) સામ્યવાદી વિસ્તારવાદની ટીકા.

આમ આર્થિક સુદ્રઢતા અને સામાજિક સમાનતાની જેમજ આર્થિક સમાનતા સૌને મળે એવી એમની ખેવના હતી. એ માટેની યોજના પણ એમણે વિચારી રાખી હતી. જેને “રાજ્ય સમાજવાદ” (State Socialism) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે

કેટલાક વિવેચકો એવો પ્રશ્ન ઉભો કરે છે કે “ડૉ. આંબેડકર જો આર્થિક સમાનતાવાળો સમાજ ઈચ્છતા હોય તો પછી એમણે ભારતમાં સામ્યવાદીપક્ષની સાથે સહકાર સાધી કામ શા માટે ન કર્યું?” કેટલાક વળી એવો પ્રશ્ન પૂછે કે ડૉ. આંબેડકરે શા માટે સામ્યવાદી વિચારધારાને દાવાનળ જેવી ગણાવી હતી અને સામ્યવાદનો વિરોધ શા માટે કર્યો હતો ?

હા, એ વાત સાચી છે કે ડૉ. આંબેડકરે સામ્યવાદને સ્વીકાર્યો નહોતો. એટલું જ નહીં પણ એને દાવાનળ કહ્યો હતો. રાજસભામાં ૨૪-૯-૧૯૫૪ ના દિવસે વિદેશનીતિ અંગે પ્રવચન કરતાં એમણે કહ્યું હતું કે,

“મને લાગે છે કે અત્યારે આપણી સામે સૌથી મોટી સમસ્યા છે, તે સામ્યવાદની વિસ્તારવાદી નીતિ અને વલણની છે. વિશ્વની સમક્ષ આજે જે ગંભીર સમસ્યાઓ છે એ સમસ્યાઓને સમજ્યા વિના કે એનો સાચો પરિચય મેળવ્યા વિના ઉકેલ આવી શકે તેમ નથી. વિશ્વમાં એક વિભાગ એવો છે જે સંસદીય પ્રજાતંત્ર અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને એક વિભાગ આનાથી વિપરીત કમ્યુનીઝમનો છે જે દિવસે દિવસે ફેલાતો જાય છે, અત્યારે જે સંઘર્ષ છે તે પ્રજાતંત્ર વિરુદ્ધ સામ્યવાદનો છે. આ અંગે મેં જે જાણકારી મેળવી છે તે રજૂ કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. હું લાંબા ભૂતકાળમાં જવા માંગતો નથી. હું તો માત્ર ૧૯૪૫ ના મે મહિનાથી જ આગળ વધવા માગું છું કારણ કે બીજું વિશ્વયુદ્ધ ત્યારે સમાપ્ત થઈ ગયું હતું અને ૧૯૪૫ સુધીમાં રશિયા દશ રાજ્યોને ગળી ગયું છે.”

..... આ ઉપરાંત રશિયાએ જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, નોર્વે, બિલ્જિયમ અને ડેન્માર્કના કેટલાક દ્વિપ સમુહોના હિસ્સા પર કબજો કરી લીધો છે.

ડૉ આંબેડકરના પ્રવચન વખતે સામ્યવાદીપક્ષના સંસદસભ્યો ભૂપેશ ગુપ્તા, સુદરૈયા, ગોવિંદ રેડ્ડી વગેરેએ સતત એમને ટોકવા માટે આડખીલી ઉભી કરી હતી. છતાં ડૉ. આંબેડકરે એનાથી જરાય ડગ્યા વિના કહ્યું હતું કે,

“હું ભારત ઉપર આક્રમણનો ખતરો નથી ? મારું તો સ્પષ્ટ માનવું છે કે ભારત ઉપર ગમે ત્યારે આક્રમણ થવાનું છે. મારા પાસે અત્યારે સમયનો અભાવ છે. નહીં તો હું એ વાત વિસ્તારથી કહી શકત કે પાકીસ્તાન અને અન્ય ઈસ્લામિક રાષ્ટ્રોથી ભારત કેવી રીતે ઘેરાઈ ગયું છે. લ્હાસા ઉપર ચીની લોકોએ અધિકાર કરી લીધો છે અને ચીનની સીમા ભારતની સીમા નજીક આવી ગઈ છે. આ બધી બાબતો અંગે વિચાર કરતાં નિકટ ભવિષ્યમાં ભારત ઉપર આક્રમણનો ખતરો છે. અને આ આક્રમણ એવા લોકો દ્વારા જ થવાનો છે જેમને આક્રમણો કરવાની કરવાની આદત પડી ગઈ છે.”

૧૯૫૪માં આ પ્રવચન કર્યું અને આપણે જાણીએ છીએ કે ૧૯૬૨માં ચીને ભારત પર આક્રમણ

કર્ચું હતું અને ભારતનો ૯૦ હજાર ચોરસ માઈલ વિસ્તાર પર કબજો જમાવી લીધો હતો. જે ૨૦૦૭ની સાલ સુધીમાં પણ આપણે છોડાવી શક્યા નથી. તાજેતરમાં અરુણાચલના વિસ્તારમાં એમણે પગ પેસારો કરીને ભારતની ઘણી જમીન દબાવી દીધી છે. આમ, ડૉ. આંબેડકરની ભવિષ્યવાણી વાસ્તવિક રીતે સાચી પુરવાર થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૯૧માં અગાઉના સોવિયેત સંઘના વિઘટન પછી દક્ષિણ એશિયા, મધ્ય એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયામાં કટ્ટરવાદીઓનો આંતકવાદ વિસ્તરતો જાય છે અને ભારતને માટે અત્યારે મોટો પડકાર સાબિત થઈ રહ્યો છે.

(૩) બ્રાહ્મણવાદ અને મૂડીવાદની ટીકા

જેવો સામ્યવાદી પક્ષ અંગે, એમની નીતિઓ અંગે ડૉ. આંબેડકરનો અભિપ્રાય હતો એવો જ મુડીવાદ અને મુડીવાદી નીતિઓ અંગે પણ એમનો ટીકાત્મક અભિગમ હતો. એમણે બ્રાહ્મણવાદ અને મૂડીવાદને દલિતો, શોષિતો અને મજદૂરોના સૌથી મોટા શત્રુ ગણાવ્યા હતા. એમણે ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળના કોંગ્રેસ પક્ષ વિશે પણ એવું કહ્યું હતું કે,

“કોંગ્રેસનું મહોરું ગમે તે હોય પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે તે મધ્યમવર્ગીય હિંદુઓનું સંગઠન છે. વળી કોંગ્રેસનું સમર્થન એવા મૂડીવાદીઓ કરે છે જેમનું ધ્યેય ભારતને સ્વતંત્ર કરાવવાનું નથી પરંતુ બ્રિટીશ નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત થવાનું છે. જેથી દેશના સંસાધનો પર કબજો મેળવી શકે જે હાલ બ્રિટીશ શાસકોના હાથમાં છે.”

આપણે આગળના પૃષ્ઠોમાં નોંધ્યું છે કે, ડૉ. આંબેડકરની દરેક રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય પ્રશ્નો અંગે વિચારવાની એક વિશેષ દ્રષ્ટિ અને પદ્ધતિ હતી. અને તે અનુસાર દેશના આગેવાનો એમની વિચારસરણી અને એમનાં સંગઠનોની મૂલવણી અને ચકાસણી તે કરતા હતા.

૪. કામદારોના હિતેચ્છુ આંબેડકરની આશંકા :

ઈ.સ. ૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈ ધારાસભામાં “ઔદ્યોગિક વિવાદ વિધેયક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. કોંગ્રેસી શાસને આ વિધેયક રજૂ કર્યું હતું. ડૉ. આંબેડકરે વિધેયકને “કામદારોના નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનું દમન કરનારું વિધેયક” ગણાવી સખત વિરોધ કર્યો અને ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૩૮ના દિવસે જડબેસાક હડતાળ પાડી. જેમાં સામ્યવાદી પક્ષ સહિત અન્ય મજૂર સંગઠનો એ સંયુક્ત રીતે ભાગ લીધો હતો. હડતાળને સફળ કરવામાં ડૉ. આંબેડકરનો “સ્વતંત્ર મજદૂર પક્ષ” સૌથી મોખરે હતો અને સરકારની ચોતરફી આક્રમક ભીંસ છતાંય હડતાળને સફળ કરવામાં દલિત મજદૂરોએ પાછી પાની કરી નહોતી. મીલોમાં સફળતાપૂર્વક હડતાળ પાડ્યા પછી ડૉ. આંબેડકરની ગણતરી આગેવાન મજદૂર નેતા તરીકે થવા માંડી હતી.”

એ જમાનામાં મીલ ઉદ્યોગમાં કાપડ ખાતાના કેટલાક વિભાગોમાં દલિતોને નોકરીએ રાખવામાં આવતા નહોતા. થ્રોસલ ખાતુ જ એમને માટે નિર્ધારિત કરી દેવામાં આવ્યું હતું. જેમાં શ્રમ વધારે અને પગાર થોડો હતો. આ ભેદભાવ અંગે ડૉ. આંબેડકરે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો પણ પોતાને પ્રગતિશીલ અને સામ્યવાદી માનતા અન્ય મજૂર સંગઠનોએ ચૂપકીટી ધારણ કરી લીધી હતી. “મજદૂરોમાં કોઈ જાત હોતી નથી, કોઈ નાત હોતી નથી. મજદૂર મજદૂર છે અને એનું શોષણ જ એને એક વર્ગમાં એકઠા કરે છે.” એવી અવાસ્તવિક વાતો કરનાર ઉદામવાદી ગણાતા. મજૂર મંડળોની ઘોષણાઓ ડૉ. આંબેડકરને ખોબલી લાગવા માંડી હતી. રેલ્વે જેવી સાર્વજનિક સેવામાં સૌથી નિમ્ન પ્રકારની પોર્ટરની સેવામાં પણ અસ્પૃશ્યોને લેવામાં આવતા નહોતા. કારણ કે સ્ટેશન માસ્ટર્સ આ પોર્ટરો પાસે ઘરનું કામ પણ કરાવતા હતા. જેમ પોલીસબેડામાં ઓર્ડરલી પાસે લેવામાં આવે છે. એટલે અસ્પૃશ્ય હોવાને લીધે એમને ઘરમાં તો પેસવા દેવાય નહીં. પરિણામે પોર્ટર બનવા માટે પણ સ્પૃશ્ય હોવું જરૂરી હતું. ડૉ. આંબેડકરે આ વાસ્તવિકતા જોઈ હતી એટલે એમનું મન શંકાશીલ બની ગયું હતું.

૫. દલિત મજૂર અને સ્વૈચ્છિક મજૂર વચ્ચેનો ભેદ

- ડૉ. આંબેડકરે તથાત્મકે નિવેદન આ અંગે કર્યું હતું કે ;
- (૧) “એક સ્વૈચ્છિક મજદૂર પોતાની ઈચ્છાથી મજદૂર બને છે. પણ દલિત મજદૂર તો જન્મથી જ મજદૂર હોય છે.”
 - (૨) “એક સ્વૈચ્છિકમજદૂર ક્યારેક માલિક બની શકે છે, પણ દલિત મજદૂર અસ્પૃશ્યતાને કારણે મજદૂરના રુપેજ જન્મે છે અને મજદૂર તરીકે જ મરી જાય છે એને માલિક બનવાનો અવસર સ્થાપિત સમાજ વ્યવસ્થા લેવા દેતી નથી.”
 - (૩) એક સ્વૈચ્છિક મજદૂર જો એની ઈચ્છા ન હોય તો માલિક સાથેનો અનુબંધ તોડી શકે છે પણ દલિત મજદૂર એવું કરી શકતો નથી. એને માથેથી વેઠ ખતમ જ થતી નથી.
 - (૪) એક સ્વૈચ્છિકમજદૂર રજા પર રહીને કામથી નિવૃત્ત રહી શકે છે. પણ દલિત મજદૂરને પોતાના સ્થાને પોતાની પત્નિ અથવા પુત્ર-પુત્રીને કામે મોકલવી પડે છે.
 - (૫) એક સ્વૈચ્છિક મજદૂરને નિયમિત વેતન મળે છે. પણ દલિત મજદૂરને કોઈ નિયમિત વેતન મળતું નથી.
 - (૬) સ્વૈચ્છિક મજદૂર પોતાનું કામ છોડી મુક્ત થઈ શકે છે પણ દલિત મજદૂર જો પોતાનું કામ છોડે તો એનો દંડ કરવામાં આવે છે.

૬. ડૉ. આંબેડકર અંગે માર્ક્સવાદીઓ તથા રાષ્ટ્રવાદીઓની ટીકા ટીપ્પણીઓ :

માર્ક્સવાદની તાત્વિક વાતને બાજુએ રાખી ભારતમાની તળભૂમિની વાસ્તવિકતાને જોઈને ડૉ. આંબેડકરે માર્ક્સવાદનો વિરોધ કર્યો પરિણામે રૂઢિચુસ્ત હિન્દુઓની જેમ જ માર્ક્સવાદી વિચારકોએ પણ ડૉ. આંબેડકરનો સતત વિરોધ કર્યો છે. ડબ્લ્યુ એન. કુબેર, જિલિએટ તથા અન્ય ઉદામવાદીઓએ અને રાષ્ટ્રવાદીઓએ રાજકીય કારણોસર આંબેડકરની ટીકા કરી છે.

સામ્યવાદી અને કોંગ્રેસી આલોચકોની ટીકાઓનો જવાબ આપતાં દલિત માર્ક્સવાદી ચિંતક કંવલભારતીએ લખ્યું છે કે ;

“વાસ્તવમાં ડૉ. આંબેડકર એવા સમાજના સભ્ય હતા.” જેને ભારતના સ-વર્ણો અછૂત સમજતા હતા અને એવો વ્યહવાર કરતા હતા.

સવર્ણો અસ્પૃશ્યોનો સ્પર્શ પણ કરતા નહોતા, કારણ કે સ્પર્શ કરવાને લીધે તે અપવિત્ર થઈ જતા હતા. અછૂતો તો એમના જન્મજાત દાસ ગણાતા. સ-વર્ણોએ તમામ કઠોર અને ગંદા કામ કરવાની એમને ફરજ પાડી હતી. સંવિધાન પહેલાં તમામ માનવાધિકારોથી એમને વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા. ડૉ. આંબેડકર અછૂત સમાજની મુક્તિની લડાઈ લડી રહ્યા હતા. સામ્યવાદી અને રાષ્ટ્રવાદીઓ - બન્નેની પ્રાથમિકતામાં દલિતો તો હતા જ નહીં. આ લડાઈ ન તો કોંગ્રેસી લડી રહ્યા હતા કે ન તો સામ્યવાદીઓ લડી રહ્યા હતા. બન્ને અંગ્રેજી સત્તા વિરુદ્ધ સ્વાધીનતાની લડાઈ લડી રહ્યા હતા. ડૉ. આંબેડકરે આ સ્વાધીનતા સંગ્રોમોમાંથી જ અછૂતોની મુક્તિની ઉર્જા ગ્રહણ કરી હતી. જો દેશની આઝાદી માટે અંગ્રેજો સામે લડાઈ લડી શકાતી હોય તો હિન્દુઓની ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેની લડાઈ શા માટે ન લડી શકાય ? ડૉ. આંબેડકરે સતત એવી ઘોષણા કરી હતી કે દેશની આઝાદી અને દેશમાં વસતા લોકોની આઝાદી બે અલગ અલગ બાબતો છે. આંબેડકર બેવડી લડાઈ લડી રહ્યા હતા. ડૉ. આંબેડકર અસ્પૃશ્ય સમાજમાં જન્મ્યા હતા. એમનામાં સમગ્ર અછૂત સમાજ ધબકતો હતો. એટલે અછૂતોની મુક્તિ એ એમની વ્યક્તિ તરીકેની અને સમાજ તરીકેની પ્રાથમિકતા હતી. એટલે તો નિશ્ચો ચિંતક ગેરીસનની જેમ એમણે પણ રણશિંગુ ફુક્યું હતું કે, “તમે અમારા માલિક બનો એમાં તો તમારું હિત છે, પણ અમે તમારા ગુલામ રહીએ એમાં અમારું હિત ક્યાંથી હોઈ શકે ? અછૂતોની સર્વાંગી લડાઈ એ આંબેડકરની પ્રાથમિકતા અને નૈતિક ફરજ હતી. એમાંથી લગીર પણ ચૂકે તો એમાં એમના પૂર્ણત્વને દોષ લાગે. એમનું મુઠ્ઠી ઉચેરું માનવીપણું પતિત થાય ?”

૭. ‘વર્ગ’ અને ‘વર્ણ’ ની દ્વિધામાં અટવાયેલા માર્ક્સવાદીઓ :

હકીકતમાં પૂના-કરાર તથા પછીજ કોંગ્રેસના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં દલિત પ્રશ્નોને થોડીક જગ્યા મળી હતી. અન્ય હિંદુ સંગઠનોને પણ સમાજ-સુધારની આવશ્યકતા જણાઈ હતી. પણ નવાઈની વાત એ છે કે ; વામપંથી શક્તિઓમાં કંઈજ પરિવર્તન આવ્યું નહોતું. એવું માનવામાં આવે છે કે વામપંથી શક્તિઓ આર્થિક સમાજવાદ માટે લડી રહી છે, જો તેઓ પોતાના આંદોલનમાં સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન કરવા માટેનો મુદ્દો પણ સામેલ કરી શક્યા હોત તો દલિતવર્ગોના લોકો એમની સાથે હોંશભેર જોડાયા હોત ! હકીકતમાં ભારતના માર્ક્સવાદીઓ વર્ણ અને વર્ગની દ્વિધામાં અટવાઈ ગયા હતા તે અનિર્ણાત્મકતામાં અથડાતા હતા.

માર્ક્સ અને આંબેડકર બન્ને અલગ-અલગ સમાજોમાં જન્મ્યા હતા. બન્નેની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અલગ અલગ હતી. એટલે બન્નેનું સામાજિક અધ્યયન અને નિષ્કર્ષ એક જેવા હોઈ શકે નહી. માર્ક્સનો સમાજને ઔદ્યોગિકરણને પરિણામે પેદા થયેલ આર્થિક શોષણનો ઉકેલ શોધવાનો હતો. ડૉ. આંબેડકરના સમાજને બે હજાર વર્ષથી ધાર્મિક, સામાજિક માન્યતા પ્રાપ્ત અમાનવીય શોષણનો સામનો કરવાનો હતો. બન્નેની પ્રાથમિકતા અલગ હતી, કારણ કે માર્ક્સનો સમાજ વર્ગભેદથી ગ્રસ્ત હતો તો ડૉ. આંબેડકર ને જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતાથી ગ્રસ્ત ચાર્ટુવર્ણી-નાતજાતવાદી સમાજમાંથી માર્ગ કાઢવાનો હતો. માર્ક્સના મજદૂર કરતાં આંબેડકરના દલિત શૂદ્રનું શોષણ તો સદીઓનું હતું તે તો વિશ્વમાં સૌથી વધુ સત્તાવાયેલો હતો.

ડૉ. આંબેડકર સમાજ નિર્માણમાં વર્ગ-સંઘર્ષની ભૂમિકાનો સ્વીકાર તો કરતા હતા પણ એમને લોકતાંત્રિક સમાજવાદની ખેવના હતી, પણ વર્ગમાંથી જાતિઓ કેવી રીતે બની અને જાતિઓએ અસ્પૃશ્યતાનું રુપ કેવી રીતે ધારણ કર્યું એ આંબેડકરની ખોજનો મહત્વનો મુદ્દો હતો. શા માટે પોતાને માર્ક્સના અનુયાયીઓ ગણાવતા લોકોમાં આ પ્રશ્ન પેદા થયો નહીં ? ડૉ. આંબેડકરના ચિંતનમાં તો આપણને બન્ને પ્રશ્નો જોવા મળે છે.

માર્ક્સ શોષણ વિરોધી હતા તો એથી રજમાત્ર ઓછા શોષિત હિતેથી ડૉ. આંબેડકર નહોતા. માર્ક્સની જેમ તે પણ મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના વિરોધી હતા. પણ સાથે સાથે તે બ્રાહ્મણવાદને પણ મજદૂરવર્ગના શત્રુ માનતા હતા. એમનું કહેવું હતું કે બ્રાહ્મણવાદ અને મુડીવાદ વચ્ચે તો મસિયાઈ ભાઈ જેવો સંબંધ છે. આ બંન્નેને સમામ કર્યા પછીજ દેશમાં સમાજવાદ લાવી શકાય. કહેવાતા ઉદામવાદીઓએ આ તથ્યની ઉપેક્ષા શા માટે કરી ? એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

“સૈદ્ધાંતિક રુપે ડૉ. આંબેડકર અને માર્ક્સ વચ્ચે ઘણી સમાનતાઓ છે. જે થોડુ ઘણું અંતર દેખાય છે તે ભારતીય નાતજાતવાદી સમાજના સંદર્ભમાં છે એના અંગે વિચાર કરી શકાય. બન્ને દ્વન્દ્વાત્મક

પ્રણાલિને પસંદ કરતા હતા. બન્ને વર્ગવિહિન સમાજના નિર્માણના પક્ષધર હતા. ડૉ. આંબેડકરે તો એટલે સુધીનું વિધાન કર્યું હતું કે “જાતિ અને વર્ગવિહિન સમાજની સ્થાપના વિના સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું કશુંજ મહત્વ નથી.” એવું ઉદ્દામવાદી ચિંતક કંવલ ભારતીનું કથન છે.

૮. ભારતના અગ્રવર્ગના માર્ક્સવાદીઓનું નેતૃત્વ :

શ્રમિક જનતા અને મજદૂરી પર નિર્ભર જનતાનું નેતૃત્વ કરનારો અને એમના હિતોનો રક્ષક બનનારો વર્ગ માર્ક્સવાદીઓનો હતો. શ્રમિકોના સંગઠનોની આગેવાની કરનારો આ વર્ગ શોષણવિહિન સમાજ રચનાનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને દેશમાં કાર્ય કરવા માંડ્યો હતો. પણ આ માર્ક્સવાદી કર્મશીલો અને વિચારકો એવું માનતા હતા કે મનુષ્ય આર્થિક પ્રાણી છે. હકીકતમાં મનુષ્ય મૂળભૂત રીતે તો સામાજિક પ્રાણી છે. આ દેશમાં માર્ક્સનું ચિંતન અને દર્શન વ્યાપક નહીં બની શક્યું એનું એક કારણ ભારતની પ્રકૃતિને અનૂકૂળ તે દર્શન નહોતું. માર્ક્સવાદ માત્ર શ્રમિક અને મૂડીવાદીતંત્ર વચ્ચેના આર્થિક વ્યવહાર અને વ્યાપારનું અધ્યયન કરતો રહ્યો છે પણ એના મૂળમાં જે સમાયેલ સામાજિક તંત્રને એમણે મહત્વ આપ્યું નહીં. બ્રાહ્મણવાદના કીલ્લાને સુરક્ષિત રાખવા માટે બ્રાહ્મણોને માર્ક્સવાદ ઘણોજ માફક આવ્યો. તે માર્ક્સવાદના ભાષ્યકારો બની ગયા. પરિણામે એમને પ્રગતિવાદી ગણવામાં આવ્યા અને ધર્મ વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત મામલો છે. એમ ગણીને લેનિનવાદી ચિંતનના સહારે પોતાના ધર્મના રક્ષક પણ બની ગયા. તેથી પરિણામ એવું આવ્યું કે દુનિયાના મજદૂરો એક ધાવ, તમારે કશુંજ ગુમાવવાનું નથી સિવાય કે માત્ર ગુલામીની બેડીઓ જ.... એ નારો નિરર્થક બની ચીમળાઈ ગયો.

૯. ડૉ. આંબેડકર જે લખી શક્યા નહીં :

ડૉ. આંબેડકર “ભારત અને સામ્યવાદ” વિષય પર લખવા ઈચ્છતા હતા. આ ગ્રંથને ત્રણ વિભાગોમાં પૂરો કરવાની એમની ઈચ્છા હતી. ત્રણ વિભાગો નીચે મુજબ હતા.

- (૧) સામ્યવાદની પૂર્વાપેક્ષાઓ
- (૨) ભારત અને સામ્યવાદની પૂર્વાપેક્ષાઓ
- (૩) તો પછી આપણે શું કરીશું ?
આ ગ્રંથની રુપરેખામાં નીચે પ્રમાણેના અધ્યાય લખવાની એમની ઈચ્છા હતી.
- (૧) સામ્યવાદનું જન્મસ્થાન.
- (૨) સામ્યવાદ અને લોકતંત્ર
- (૩) સામ્યવાદ અને સમાજવ્યવસ્થા
- (૪) હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા
- (૫) હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાના આધારો
- (૬) સમાજ વ્યવસ્થામાં સામ્યવાદને નડનારી અડચણો
- (૭) માર્ક્સ અને યુરોપિય સમાજ વ્યવસ્થા
- (૮) મનુ અને હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા

માર્ક્સ અને યુરોપિયન સમાજ વ્યવસ્થા, સામ્યવાદની બાધાઓ, સામ્યવાદ અને સમાજ વ્યવસ્થા અને સામ્યવાદ અને લોકશાહી વગેરે પ્રશ્નો પર ડૉ. આંબેડકર લખી શક્યા નહોતા. પણ ભારતમાં સામ્યવાદ અંગે આ પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરવાથી ચાલી શકે તેમ નથી. જો ઉપરના પ્રશ્નોની છણાવટ એમણે કરી હોત તો અત્યારે જે વિવાદ ચાલે છે તેનો અંત એવી ગયો હોત.

૧૦. દલિત બૌદ્ધિકોમાં માર્ક્સવાદના સમર્થકો અને અન્ય લોકોનો વિપરીત મત :

મહારાષ્ટ્ર અને દેશભરમાં જે નવી પેઢી અત્યારે કાર્યરત છે એમાં માર્ક્સના વિચારો અંગે બે વિભાગ પડી ગયા છે. મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક રાવ સાહેબ કસબેએ “આંબેડકર આણિ માર્ક્સ” ગ્રંથ લખ્યો છે. પોતાના ગ્રંથને અનેક તથ્યોથી આવરી લઈ એમણે તત્વ અને તથ્યોને યથાવત રજૂ કર્યા છે. આ વિચરપ્રેરક ગ્રંથનું સમર્થન કરનાર લોકો મહારાષ્ટ્રમાં અને દેશભરમાં છે. તારાચંદ ખાંડેકર, કંવલ ભારતી, આર.ડી. આનંદ, આનંદ તેલતુંબડે ઇત્યાદિ લેખકો-વિચારકો ડૉ. આંબેડકરને કાર્લમાર્ક્સની વિચારસરણીના સમર્થક હોવાનું જણાવે છે. એ સિવાય સર્વશ્રી બાબુરાવ બાગુલ નામદેવ ઢસાળ, નારાયણ સુર્વે, પ્રભાકર વૈદ્ય વગેરેને આ શાખા સાથે સાંકળવામાં આવે છે. શ્રી પ્રભાકર વૈદ્યે આંબેડકર “આણિ ત્યાંચા ધર્મ” શ્રી તારાચંદ ખાંડેકરની “આંબેડકર તત્વજ્ઞાન પ્રચીતી આણિ આવિષ્કાર” શ્રી બાબુરાવ બાગુલનું “આંબેડકર ભારત” શ્રી કંવલભારતી, ડૉ. આંબેડકર પુર્નમૂલ્યાંકન શ્રી આર.ડી.આનંદ “દલિત ચિંતન ઓર કમ્યુનિઝમ” અને ડૉ. આનંદ તેલતુંબડે, આર. સંગીતારાવ, “આંબેડકર એન્ડ હીઝ પોલિટીકલ થોટ્સ” થોસમ મેથ્યુ. આંબેડકર : રિકોર્મ ઓર રિવોલ્યુશન વગેરે દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને માર્ક્સના ચિંતનની સમાંતરે ગોઠવે છે.

આ વિચારથી વિપરીત એક લોકતાંત્રિક-સંસદિય પ્રથાનું સમર્થન કરનાર કાર્યકરોનો વર્ગ છે. જેમાં રાજાઢાલે અને અન્ય યુવકો છે. એમનું ચિંતન કંઈ વિશેષ ઊંડાણવાળું નથી પણ સંસ્થાકીય ખંચતાણમાં આ ગ્રુપ ઉભું થયેલું છે. આ લોકો સામ્યવાદી વ્યવસ્થાની કટુ આલોચના કરે છે. એમનું કહેવું છે કે ડૉ. બાબાસાહેબના વિચારોની તુલના અન્ય કોઈ મહાપુરુષ કે વિચારક સાથે કરવી એ બાબત જ ખોટી છે. આ લોકો ડૉ. સાહેબના વિચારોને ‘આંબેડકરવાદ’ કહીને એની સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠાપના કરવા ઈચ્છે છે.

એમના પોતાના અલગ સ્વતંત્ર રાજનૈતિક વિચારો હતા. તે મૂળભૂત રીતે તો સામાજિક પુનરચનાના પક્ષધર હતા. એમની ઉપર માર્ક્સને ઠોકી બેસાડવામાં એમને અન્યાય કરવા બરાબર છે. એવી એમની માંડણી છે. શ્રી રાવસાહેબ કસબે એ “આંબેડકર આણિ માર્ક્સ” માં એમના ભાષણો અને લેખો તથા ગ્રંથોમાં સેંકડો એવા ઉદાહરણો આપે છે અને કહે છે કે, એમનો બુદ્ધધર્મ માર્ક્સવાદનું પરિવર્તિત રુપ જ છે. ૨૦મી નવેમ્બર ૧૯૫૬માં ખાટમંડુમાં થયેલ “વિશ્વબૌદ્ધ ભાતૃસંઘ” પરિષદમાં ડૉ. સાહેબે બુદ્ધ અને માર્ક્સના વિચારોમાં જે સમાનતા છે. એની સ્પષ્ટતા કરી હતી. બુદ્ધ માર્ક્સની જેમ શોષણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. પરંતુ એમણે પોતાના ધર્મને દુઃખ ના પાયા પર ઉભો કર્યો છે, જે શોષણનો સમાનાર્થ શબ્દ છે. બન્ને શબ્દોનો અર્થ એકજ છે.

એને સિદ્ધ કરવા માટેનો પ્રયાસ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પોતાના પ્રવચનમાં કર્યો હતો. બાબાસાહેબ જાણતા હતા કે બૌદ્ધધર્મની પરંપરામાં દુઃખ શબ્દની વ્યાખ્યા ભિન્ન રીતે કરવામાં આવી છે. એટલે જ પરંપરાગત વિશ્લેષણને એમણે નકારી કાઢ્યું હતું. અને કહ્યું હતું કે, “બુદ્ધે દુઃખ શબ્દ જે અર્થમાં વાપર્યો હતો એનો અર્થ પરંપરાવાદીઓએ પુનર્જન્મ, જન્મ-મરણનું ચક્ર” આ અર્થમાં કર્યો છે. પણ મને આ પારંપરિક અર્થગઠન માન્ય નથી. મને લાગે છે કે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એવી અનેક જગ્યાઓ છે જેમાં દુઃખ શબ્દનો અર્થ દરિદ્રતાના અર્થમાં થયેલો છે. એટલે જ બુદ્ધ અને માર્ક્સના દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ તો વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ થાય છે કે ; બન્ને દર્શનોનો આધાર એક જ છે. એમણે ઘણીવાર કહ્યું છે કે “ધર્મ જો સામ્યવાદને ઉત્તર આપી નહીં શકે તો તે જીવી શકશે નહીં” એટલે જ સામ્યવાદને ઉત્તર આપવા માટે જ સામ્યવાદના અધિકતમ તત્વોનો સ્વીકાર કરીને તે બૌદ્ધધર્મને પ્રસ્તુત કરી રહ્યા હતા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને માર્ક્સવાદ અંગેનો વિષય ખાટમંડુમાં શ્રોતાઓના તત્કાલીન આગ્રહને કારણે પસંદ કરવો પડ્યો હતો. કારણ કે નેપાળ સહિત ભારતની સરહદે પાંચમા છઠ્ઠા દશકામાં સામ્યવાદી ચળવળ બળવાન બની હતી. બ્રહ્મદેશમાં પણ સામ્યવાદની ભારે અસર થઈ હતી એટલે તો “બુધ્ધિઝમ આન્સર્સ માર્કિસઝમ” નામનો દળદાર-વિચાર પ્રેરક ગ્રંથ બર્મીઝ લેખકે બૌદ્ધયુવકો અને ચિંતકો માટે આ ગાળામાં લખી કાઢ્યો હતો. બૌદ્ધ ચિંતકોએ પણ સામ્યવાદનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એ સમયગાળામાં સામ્યવાદ ચિંતનનો “હોટ સબ્જેક્ટ” હતો.

૧૧. ડૉ. આંબેડકરની સંવાદની ઇચ્છાનો ઇન્કાર :

શ્રી કંવલ ભારતી પૂછે છે કે, શું કોંગ્રેસીઓ અને સામ્યવાદીઓ તથા સમાજવાદીઓની કોઈ નૈતિક જવાબદારી નહોતી ? અંગ્રેજોના જુલમ એમને જુલમ લાગતા હતા અને દલિતો પરના જુલમો એમને શા માટે વિદ્રોહી બનાવતા નહોતા ? જો છુઆછૂતની લડાઈ કોંગ્રેસીઓએ, હિંદુ સંગઠનોએ અને માર્ક્સવાદીઓએ લડી હોત તો પછી જ ડૉ. આંબેડકરની ટીકા કરવાનો એમને હક્ક મળ્યો હોત ! પણ અસ્પૃશ્યતા જાતિભેદ અને વર્ણવ્યવસ્થાના વિનાશનું આંદોલન લડ્યા વિના જ ડૉ. આંબેડકર પર આક્ષેપો કરવામાં કોઈ ઔચિત્ય રહેતું નથી.

એવું તો છે જ નહીં કે ડૉ. આંબેડકરે પોતાના સમયના સમકાલીન આંદોલનનો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનતા દાખવી હતી. છેક મદ્રાસમાં જઈને એમણે જસ્ટીસ પાર્ટીને જે સલાહ આપી હતી એ સમજ્યા વિના ડૉ. આંબેડકરનું વ્યાપક દ્રષ્ટિબિંદુ પૂર્વગ્રહાયુક્ત લોકો પ્રમાણી શકે નહીં.

અને એવું પણ નહોતું કે અસ્પૃશ્યતા અંગે એમણે સંવાદની ભૂમિકા લીધી નહોતી. તો પછી એવું તે કયું કારણ હતું કે કેવળ ઉદામવાદી ગણાતા સામ્યવાદીઓ સાથે જ નહીં બલકે રાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે પણ તે સહયોગ કરી શક્યા નહીં ? આ પ્રશ્ન તો ત્યારે જ સમજી શકાય જ્યારે કોંગ્રેસ અને સામ્યવાદીઓએ જાતિ-વિનાશને પોતાના આંદોલનના એજંડામાં સામેલ કર્યો હોત ! સામ્યવાદીઓ તો ‘વર્ણ’ અને ‘વર્ગ’ ના દ્વન્દ્વ વચ્ચેની અનિર્ણાયક સ્થિતિમાં અથડાતા રહ્યા હતા.

ડૉ. આંબેડકર તો ઈચ્છતા જ હતા કે દેશની સ્વાધિનતા પહેલાં દલિતોની સ્વાધિનતાનો પ્રશ્ન ઉકેલી જાય કારણ કે દેશની બે ત્રણ સદીની પરાધીનતા કરતાં દલિતોની પરાધીનતા હજારો વર્ષો જૂની હતી. દલિતોના તમામ શૈક્ષણિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક અધિકારો એમને મળવા જ જોઈએ જે હિંદુઓને પહેલેથી જ પ્રાપ્ત હતા. અને એટલે તો ડૉ. આંબેડકરે રાજનૈતિક અધિકારોની માંગણી કરી હતી પણ એની વિરુદ્ધ ગાંધીજીએ હિંદુ સમાજની અખંડતાનો કૃત્રિમ પ્રશ્ન ઉભો કરી દીધો હતો. જ્યારે બ્રિટીશ સરકારે દલિતોના રાજનૈતિક અધિકારોનો સ્વીકાર અન્ય લોકોની જેમ કર્યો ત્યારે ગાંધીજી એની વિરુદ્ધ આમરણાંત ઉપવાસ બેસી ગયા અને એ ઉપવાસ ત્યારે જ છોડ્યા જ્યારે હિંદુ આગેવાનોએ ડૉ. આંબેડકર ઉપર દબાણ ઉભું કરી એમના ન્યાયી અધિકારો વિરુદ્ધ એમને સમજૂતિ કરવા ફરજ પાડી.

ઈતિહાસ બહુ કુર હોય છે. સત્ય ક્યારેક તો બહાર આવી જ જાય છે. સરદાર પટેલ સાથેની વાતચીતમાં ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યોને હિંદુઓથી અલગ પાડવાનું પોષાય તેમ નથી એમ કહ્યું હતું કારણ કે એમની સંખ્યા હિંદુઓમાંથી બાદ થઈ જાય તો મુસલમાનોની સરખામણીમાં હિંદુઓની સંખ્યા ઘટી જાય અને સત્તાની સમતુલા તૂટી જાય એવું જણાવ્યાનું લખ્યપ્રતિષ્ઠિત સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. ઘનશ્યામ શાહે તાજેતરમાં જ કહ્યું છે. એટલે તો દલિત સાહિત્યકારો ગાંધીજીના આમરણાંત ઉપવાસને ત્રાગુ ગણાવે છે. અને હકીકત એ પણ છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ એમના રાજકીય જીવનમાં અનેકવાર ઉપવાસના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે પણ ક્યારેય દલિતોના હક્ક હિતોની જાળવણી માટે ઉપવાસ કર્યાનું નોંધાયું નથી.

૪.૫ યુગ પુરૂષ મહાત્મા ગાંધીજી :

એકમ ૧ માં હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના (૧૮૮૫ થી ૧૮૪૭) મવાળવાદથી જહાલવાદ અને ગાંધીવાદ અને કોંગ્રેસની પરંપરા અને ગાંધીજીવન : તત્વજ્ઞાન નજરમાં રાખી રાજકીય આઝાદીમાં ગાંધીજીના યોગદાન અને એમના પ્રભાવની ટૂંકનોંધ આપણે કરી હતી. આ એકમમાં આપણે ગાંધી આંબેડકરના વિચારોમાં જે ભિન્નતા હતી પરિણામે બન્ને વચ્ચે દલિતોના પ્રશ્ને જે સંઘર્ષ થયો એની નોંધ કરીને બન્નેના વિચારોને સમજવા માંગીએ છીએ. વ્યક્તિ માટે, સમાજ માટે કે રાષ્ટ્ર માટેના વિકાસ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ તથા પુનરચના અંગે જ્યારે પણ વાત કરવાની સ્થિતિ પેદા થાય ત્યારે મહાત્મા ગાંધી, માર્ક્સ, ડૉ. આંબેડકર, એમ.એન.રોય, ડૉ. લોહિયા જેવા વિચાર પુરુષોને યાદ કરવા પડે છે. જો કે જે તે મહાપુરુષના વિચારોનું મૂલ્યાંકન જે તે સમય અને સંજોગોમાં જ કરી શકાય પણ આ મહાપુરુષોના વિચારો કેટલાક સમય અનુસારના તો કેટલાક કાયમી ધોરણના મૂલ્યો ધરાવે છે. મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારોને એમના ઐતિહાસિક પરિપેક્ષમાં તપાસીએ.

૧. ગાંધી પ્રભાવની ચટ-ઉત્તર અને હિંદ સ્વરાજ્યનું દર્શન :

મહાત્મા ગાંધીજીનો ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૫ સુધી સમયગાળો ગાંધીપ્રભાવનો ગાળો છે. જ્યારે ૧૯૪૬ થી તે પ્રભાવ ઓસરવા માડે છે. અને ત્યાર પછીના વર્ષોમાં ગાંધીજીની સ્મૃતિ રહે છે. જ્યારે એમના વિચારોનું સતત નિકંદન થતું રહે છે એ વાત આપણે શરૂઆતમાં જ નોંધી લીધી હતી.

૧૯૧૭ના ચંપારણના સત્યાગ્રહને કારણે પહેલીવાર ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય રાજનીતિમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યા. ૧૯૦૭ માં તેમણે 'હિંદ સ્વરાજ્ય' નામની સવાલ જવાબ શૈલીમાં એક નાનકડી પુસ્તીકા લખી. રેલ્વે, ડૉક્ટરી અને વકીલોની ટીકા કરનારી આ પુસ્તીકા એક અર્થમાં સંપૂર્ણ પશ્ચિમી સભ્યતા અને વિકાસનો ઈન્કાર અને નાપસંદગી કરનારી છે. આ પુસ્તીકા અંગે એ જમાનામાં મોટો વિવાદ પણ થયેલો. જ્યારે ગાંધીજીના હાથમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળના સૂત્રો આવ્યા ત્યારે આ વિવાદ ઘેરો થયેલો. સ્વાતંત્ર્ય ચળવળને માત્ર સ્વાતંત્ર્ય પૂરતાં મર્યાદિત હેતુને બદલે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને આવરી લેતી આ વિચારધારાના સમર્થકો આ પ્રકારના પ્રયોગ કરવા અંગે બેચેની અનુભવતા રહ્યા હતા. જ્યારે આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે ફરીથી એકવાર ગાંધીજીને પૂછવામાં આવેલું કે હજુ તમે હિંદ સ્વરાજ્ય માં વ્યક્ત કરવામાં આવેલા વિચારો સાથે સંમત છો ? ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબ આપેલો કે 'હિંદ સ્વરાજ્ય' માંથી એક શબ્દ પણ બદલવા તે તૈયાર નથી. આમ, ગાંધી વિચાર 'હિંદ સ્વરાજ્ય' માં પાચારુપ છે.

આઝાદીની ચળવળમાં સેંકડો નેતાઓ, લાખો કાર્યકર્તાઓ અને ભાલુક આમ જનતાએ ગાંધીજીની દોરવણી હેઠળ ભાગ લીધો એ એક અર્થમાં અનોખી ઘટના હતી. પણ એક વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, ગાંધીજીને આંદોલનમાં સામે પ્રવાહે તરવાની સ્થિતિનો સામનો કરવો પડ્યો નથી.

ડૉ. આંબેડકરને તો ડગલેને પગલે સામા પ્રવાહની ભીંસ ભોગવવી પડી હતી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેની રાહબરી હેઠળ શરુ થયેલી ગાંધીજીની રાજકીય યાત્રા ટિળક સામે ટકરાઈ નહોતી. ટિળકના સ્વદેશી, સ્વાધીનતા અને બહિષ્કારના ચિસિસને લઈને ગાંધીજી આગળ વધ્યા. જનતાનો સ્વાભાવિક સાથ તો એમને મળીજ ગયો હતો કારણ કે વિદેશી શાસન સામેનો સંઘર્ષ હતો. ઓગષ્ટ ૧૯૨૦ના દિવસે ગાંધીજી રાતોરાત રાષ્ટ્રીય લોકપ્રિયતા પામી ગયા. લોકમાન્યના અવસાનને કારણે રાષ્ટ્રીય રાજનીતિનું ખાલી સિંહાસન ગાંધીજીના હાથમાં આવી ગયું. એટલે 'હિંદ સ્વરાજ્ય' નો વિચાર આંદોલન સાથે જોડવાનો મોકો એમને મળ્યો.

૨. હિંદ રાજ્યનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર :

'હિંદ સ્વરાજ્ય' નો કેન્દ્રવર્તી વિચાર એ હતો કે,

“ઈંગ્લેન્ડની સિદ્ધિઓથી અંજાવાને બદલે આપણે એની દયા ખાવી જોઈએ. આપણો ઉદ્ધાર એમને અનુસરવામાં નથી પણ આપણાં આત્માને ઓળખવામાં છે. આપણું આત્મબળ કેળવી, અને સત્યાગ્રહના રુપમાં આત્મનિર્ણયનો અધિકાર આપણે વિજેતાઓ પાસેથી મેળવવાનો છે.”

સાચું હિંદ ગામડાઓમાં વસે છે. યાંત્રિક ક્રાંતિની ભટ્ટીમાં પીગળી ગયેલો ગામડાનો ગૃહઉદ્યોગ આપણે ફરીથી જીવિત કરવાનો છે. આવું થઈ શકે તો જ આપણે આપણી અસલ આબાદી ફરીથી મેળવી શકીએ. હિંદુ-મુસલમાનોએ એક થવું જોઈએ. હજારો સાલથી આપણું જે બંધારણ ચાલ્યું આવે છે તેના દોષો દૂર કરીને તેને કાયમ રાખવું જોઈએ.

‘પરદેશી કેળવણી, ચંચો, દારુગોળો અને રેલ્વેનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. વકીલ અને દાકતરના ફંદામાંથી છૂટવું જોઈએ. આટલું થાય તો સ્વરાજ્ય આપણી હથેળીમાં છે.’

હિંદના શ્રેષ્ઠ સમાજબંધારણ વિશે એમણે લખ્યું કે, “આવું જે પ્રજાનું બંધારણ છે તે પ્રજા બીજાને શીખવી શકે. બીજા પાસેથી શીખવા લાયક કશું નથી.”

અંતમાં ગાંધીજીએ સમાપન કરતાં લખ્યું કે, “જે કંઈ મેં કહ્યું છે તે અંગ્રેજોના દ્વેષ ભાવે નહીં પણ એમના સુધારાના દ્વેષભાવે કહ્યું છે. મને લાગે છે કે આપણે સ્વરાજ્યનું નામ લીધું છે, તેનું સ્વરુપ સમજ્યા નથી. તે જેવું હું સમજ્યો છું તેવું સમજાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્વરાજ્ય લેવા ખાતર આ દેહ અર્પણ કરવો પડે તો તે કરવાની મારી તૈયારી છે.”

૩. ૧૯૨૦ નું અસહકારનું પ્રથમ આંદોલન

ગાંધી વિચાર સ્થાપિત થયો અને એના પછી આંદોલન શરુ થયું ૧૯૨૦માં અસહકારનું પ્રથમ આંદોલન ગાંધીજીની નેતાગીરી હેઠળ શરુ થયું. ગાંધીજીએ પ્રજાને વચન આપ્યું.

“મારા કાર્યને જો એક નિષ્ઠાથી અનુસરશો, તો એક જ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય તમારા ચરણોમાં આવી પડશે.”

ગાંધીજીના ભરોસે પ્રજા આંદોલનમાં જોતરાઈ. વકીલોએ વકીલાત છોડી. દાક્તરોએ દાક્તરી ત્યજી દીધી. વિદ્યાર્થીઓએ શાળા કોલેજો છોડી દીધી. સ્ત્રીઓએ ઘરેણાં મૂક્યા. ચળવળ જોરજોરથી ચાલવા માંડી. રામપતિ ચમારને ચૌરાચૌરી ગામે પોલીસે વિના કારણે ગોળીથી ઠાર કર્યો. સ્થાનિક દલિતોએ વિરોધ કરવા પોલીસ સ્ટેશને જઈ પોલીસચોકી સળગાવી દીધી. ચૌરાચૌરીની નાનકડી ઘટનાને કોઈ અગમ્ય કારણોસર મુદ્દો બનાવીને ગાંધીજીએ અસહકારનું આંદોલન પાછું ખેંચી લીધું અને કહ્યું ;

“શુદ્ધ ધ્યેય માટે સાધન પણ શુદ્ધ હોવું જોઈએ. હિંસાથી સ્વરાજ્ય આવતું હોય તો તે પણ મારે ન ખપે. મારું રાજકારણમાં ઝંપલાવવું પણ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર અર્થે છે.”

ઈશ્વરભીરુ ભારતીય પ્રજા શરમિંદી બની. અસહકારના આંદોલનમાં ઓટ આવી. ગાંધીજીને ૬ વર્ષની જેલ થઈ. જેલમાં એમને એપેન્ડીસાઈટીસનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. સરકારે એમને મુક્ત કર્યા. એટલે ચોમેર ફેલાયેલી નિરાશામાં પોતાના અનુયાયીઓને રચનાત્મક કાર્યોમાં લાગી જવાનો અને ગામડાઓમાં દટાઈ જવાનો એમણે આદેશ આપ્યો. જેમને ધારાસભામાં જવું હતું એમના માર્ગમાંથી હટી જઈ બાકીના અનુયાયીઓને જણાવ્યું કે આપણું બરું સ્થાન ગામડાઓમાં છે. પ્રજાની તાકાત વધારવા ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પ્રજાજીવનના એકેય અંગની ઉપેક્ષા ન કરી.

૪. ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ :

- (૧) ગ્રામ્ય સમૃદ્ધિ વધારવા રેંટિયાને કેન્દ્રમાં રાખી ગૃહઉદ્યોગ વિકસાવવાની વાત કરી.
- (૨) સત્તા અને ધનનું કેન્દ્રીકરણ કરવું એ હિંસાનું મૂર્ત સ્વરુપ છે. એટલે વિકેન્દ્રીત અર્થરચના કરવી.
- (૩) હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે એકતા સ્થાપવી.
- (૪) અંદરો અંદરના ઝઘડા અને વિવાદ માટે સરકારી કોર્ટોને બદલે ઘરમેળે પતાવવા. પંચ પરમેશ્વરની નિમણૂકો કરવી અને કોર્ટ અને વકીલના ફંદામાંથી છુટવું.
- (૫) ગામડાની પ્રજામાં સાદા, સસ્તા અને સુલભ ઉપચારોનો પ્રચાર કરવો.
- (૬) સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બન્નેએ જીવનમાં સંયમનો પ્રાધાન્ય આપવું. નીતિનાશના માર્ગે લઈ જનારા સંતતિ નિયમના ભ્રષ્ટ સાધનોની હિંદને જરૂર નથી.
- (૭) કેળવણીની પુનરચના કરવી. એનો નમૂનો પૂરો પાડવા ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી.
- (૮) મહાત્માજીએ ચેતવણી આપી કે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ નહીં હાય તો હિંદુ ધર્મનો નાશ થયો.
- (૯) ગાંધીજીએ હેટની સામે ટોપી, અંગ્રેજી સામે હિન્દી, પોલીસની સામે સ્વયં સેવકો અને જુલમની સામે કષ્ટ સહન કરવાના વિકલ્પો સૂચવ્યા.

૫. ૧૯૩૦નું દાંડીકૂચનું બીજું આંદોલન :

૧૯૨૦ પછી ૧૯૩૦માં ૧૨ મી માર્ચે પોતાના ૭૯ અણનમ અનુયાયીઓ સાથે મહાત્માજીએ દાંડીકૂચ આરંભી. ડૉ. આંબેડકરે એ પહેલાં ૧૯૨૭ની ૨૦મી માર્ચે દલિતોની મહાડમાં પાણી પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવા ઈતિહાસમાં પહેલી વાર દલિત-સ્ત્રી પુરૂષોની વિશાળ કૂચ રાજકીય આઝાદી માટે નહીં પણ માનવાધિકારના માટે કરી દીધી હતી. દાંડીના દરિયા કિનારે મીઠાનો સત્યાગ્રહ થયો. ધરપકડો, લાઠીચાર્જ, ગોળીબાર થયા. એક લાખ લોકો જેલમાં ગયા. જેમાં ૧૨૦૦૦ તો મુસ્લીમ હતા. હિંદના વાઈસરોય લોર્ડ ઈરવીને સમાધાન ઈચ્છ્યું અને ગાંધી-ઈર્વીન કરાર થયા. અને બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા દેશના એકમાત્ર પ્રતિનિધિની હેસિયતથી ગાંધીજી લંડન ગયા. પણ ત્યાંથી ઠાલા હાથે પાછા ફર્યા. પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં સપ્ટે-ઓક્ટોબર ૧૯૩૦માં ભારતના દલિતોના પ્રતિનિધિ તરીકે ડૉ. આંબેડકર ગયેલા અને અંગ્રેજોને એમના જ દેશમાં જઈ દલિતોની દુર્દશા નિવારવા અંગ્રેજોએ કશું જ કર્યું નથી અને દેશના દલિતો લોકોની, લોકો દ્વારા અને લોકો માટે ચલાવાતી સરકાર ચ્છે છે - સ્વરાજ્ય ઈચ્છે છે એવી વાત કરી આવ્યા હતા. આ પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદ પછી જ ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૩૧ના દિવસે ડૉ. આંબેડકરને પત્ર લખી ગાંધીજીએ મળવા બોલાવ્યા. ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૩૧ના દિવસે મુંબઈના મણિભુવનમાં ગાંધીજી અને ડૉ. આંબેડકરની મુલાકાત થઈ એનો અહેવાલ ગાંધીજીની રોજબરોજની પ્રવૃત્તિની નોંધ લેનાર શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈએ બન્ને વચ્ચેની વાતચીત નોંધી છે. આજે જે લોકો તટસ્થતાથી તે વાતચીત વાંચે છે એવા લોકોને લાગે છે કે ગાંધીજીએ ડૉ. આંબેડકર સાથે ઉચિત વ્યવહાર કર્યો નહોતો. બન્ને વચ્ચે વૈચારિક મતભેદ દેખાયા તો શાબ્દિક ચક્રમક પણ ઝરી જેની અસર ઠાલા હાથે ગાંધીજીને પાછા ફરવું પડ્યું એના ઘણાં કારણોમાં એક કારણ ગાંધીજી -આંબેડકર સંઘર્ષ પણ હતો તે નોંધવું જોઈએ. (અહ અંગેનો સમગ્ર ઘટનાક્રમ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનના પેપરમાં જોવા મળશે જેથી અહીં તે નોંધવાનો અવકાશ નથી.)

૧૯૩૨ ની ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે મહાત્માજીએ કોમ્યુનલ એવોર્ડ (કોમીયુકાદો) વિરુદ્ધ કોઈ તાર્કિક કે વૈચારિક ભૂમિકા વિના અસ્પૃશ્યોને મળેલા બેવડા મતાધિકાર વિરુદ્ધ - દલિતોને મળેલા અલગ

મતાધિકારને નામે યરવડા જેલમાં આમરણાંત ઉપવાસનું ત્રાગુ કરીને ડૉ. આંબેડકરને ઝુકાવ્યા. માત્ર છ જ દિવસમાં ગાંધી આંબેડકર વચ્ચે પૂના કરાર થયા. (પૂના કરારની વિગતો આંબેડકર જીવનના પેપરમાં પ્રાપ્ત થશે. એટલે એને અહીં રજૂ કરતા નથી.)

૧૯૩૪માં ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા. ૧૯૩૭ માં ૧૧ માંથી ૭ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસે પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યાં.

૧૯૩૮માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ૧૯૪૦ માં કોંગ્રેસે પુના ખાતે ઠરાવ કરી સરકારને શરતી મદદ આપવાની તૈયારી બતાવી. મહાત્માજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કરાવ્યો.

૧૯૪૨ માં ગાંધીજીએ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને પોતાના વારસદાર તરીકે જાહેર કર્યાં. કિપ્સ મિશન યોજનાને દેવાળિયા બેંકનો ચેક ગણી નકારી કાઢ્યો. અંગ્રેજો તરફથી પોતાના કાર્યક્રમને અનુકુળ પ્રત્યાઘાત ન મળવાથી 'હિંદ સ્વરાજ્ય' ના પયગંબરે 'અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ' નો અંતિમ આદેશ આપ્યો. ગામડે ગામડે સૂચના પહોંચી ગઈ. ૧૯૪૨નું આંદોલન શરૂ થયું. ગાંધીજીને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યાં.

૬. મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ હિંદ છોડોનું ત્રીજું આંદોલન

અગાઉ ૨૦ અને ૩૦ ના આંદોલનનો લોકો તથા નેતાઓને અનુભવ હતો કે ગાંધીજી અધવચ્ચે આંદોલન બંધ કરી દેશે. એટલે ભારતના પહેલા ગવર્નર જનરલ બનેલા ગાંધીભક્ત સી. રાજગોપાલાચારીએ ઘોષણા કરી કે, "મને લાગે છે કે ગાંધીજીએ એવું કહ્યું છે કે પહેલાંની જેમ હું આંદોલન અધવચ્ચે બંધ કરી નહીં દઉં. ભલે ને પછી લૂંટફાટ, ખૂન ખરાબો કે હિંસાચાર ફેલાઈ જાય. (Quit India Movement પૃષ્ઠ ૫૨-૫૫) એવી જ ધરપરત લોકોને મૌલાના આઝાદ અને પંડિત જવાહરલાલે પણ આપી હતી.

૭. ૧૯૪૨નું હિન્દ છોડોનું આંદોલન : ડૉ. આર.સી. મજમૂદારનો અભિપ્રાય :

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર આર.સી. મજમૂદારે ૧૯૪૨ ની ઓગષ્ટ યળવળની ફળશ્રુતિ નોંધતા લખ્યું કે, "લોકોએ કરો યા મરો" નારાનો અમલ કર્યો અને દેશની આઝાદી માટે જેવું કોંગ્રેસી નેતાઓએ આહ્વાન કરેલું તે પ્રમાણે કૂદી પડ્યા. પરંતુ કોઈ નેતા યોજના બદલ કાર્યક્રમ અને સંગઠનના અભાવે કશુંજ કરી શક્યો નહીં. લોકો બિચારા શું કરે ? અનેક લોકો કષ્ટો અને અત્યાચારોના ભોગ બન્યા, જેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી."

"૧૯૪૨ ના ઓગષ્ટ આંદોલન વિશે એવું લખવામાં આવશે કે કોંગ્રેસી નેતાઓ અયોગ્ય હતા અને સંગઠનના સ્તરે અત્યંત નબળા હતા. ૧૯૪૨ નો વિદ્રોહ વાસ્તવમાં સૈનિક ક્રાંતિ હતી. જનરલોએ ગરબડ કરી પણ તમામ યશના ભાગીદાર તો એ સૈનિકો હતા. જે દેશની આઝાદી માટે શહીદ થયા અને યળવળમાં ઉત્તમ સાબિત થયા."

ડૉ. મજમૂદારે નોધ્યું છે કે, કોઈ પણ માણસ એ વાતનો ઈન્કાર કરી જ નહીં શકે કે આંદોલનમાં જનતામાં જાગૃતિ લાવવાનો યશ ગાંધીજીને ફાળે જાય છે પણ ભારતની સ્વતંત્રતાનો મુકુટ એમને માથે મૂકવો એ સચ્ચાઈની મજાક ઉડાડવા બરાબર છે. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ અને ચરખાથી આઝાદી મેળવી એવું કહેવું મૂર્ખતા છે.

જાત પાંત તોડક મંડળના વિદ્વાન લેખક - કર્મશીલ પંડિત સંતરામજી એ એમના પુસ્તક 'હમારા સમાજ' માં આ જ વિગતને અન્ય રીતે કહી છે કે, "કોઈ એક રાજનૈતિક પક્ષે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર કાઢ્યા એમ કહેવું એ વધારે પડતું લેખાશે. હકીકતમાં બદલાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનું પરિણામ હતું કે ભારતને આઝાદ થવાનો મોકો મળ્યો. નહીં તો આપણે પૂછી શકીએ તેમ છીએ કે પાકીસ્તાને કયું બલિદાન આપ્યું હતું કે તેને આઝાદી મળી ? શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, ઈંડોચાઈના, ઘાના, મલાયા અને ફિલીપાઈન્સની સ્વતંત્રતા કોના બલિદાનોનું ફળ છે ?

૧૯૪૨ માં જ્યારે અંગ્રેજોની સ્થિતિ ભયજનક કક્ષામાં હતી, જ્યારે જર્મની અને જાપાને અંગ્રેજોના નાકે દમ લાવી દીધો હતો તે સમયે કોઈ પક્ષના દબાણને કારણે ભારતને આઝાદ ન કર્યું તો પછી વિશ્વયુદ્ધમાં વિજયી થયા પછી કેવી રીતે કોઈનાય ડરથી ભારતને મુક્ત કરી શકે ?

૧૯૪૩ માં કસ્તુરબાનું જેલમાં અવસાન થયું. ૧૯૪૪ માં ગાંધી-ઝીણા વચ્ચેની મંત્રણા નિષ્ફળ નીવડી. ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગષ્ટે હિંદુસ્તાનને આઝાદી મળી પણ પાકીસ્તાન નામનો અલગ દેશ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. હિંદ દેશ ખંડિત થયો.

હિંદના હજાર વર્ષના ઇતિહાસનું પંજાબમાં એક હજાર કલાકમાં પુનરાવર્તન થયું. હિંદુ, મુસ્લીમ રમખાણોમાં થયેલી કતલની પાશવિકતા જોઈને ગાંધી, સરદાર અને નહેરુ ચોંકી ઉઠ્યા. મહાન સત્યાગ્રહી યોધો પોતાની પ્રજા આગળ હારી ગયો. એમણે ઘોષણા કરી "જો આ જ રીતે ભાઈ ભાઈના ગળાં કાપવાનાં હોય તો મારે આ દેશમાં સવાસો વર્ષ જીવવું નથી. હવે હું મારું બાકીનું જીવન પાકીસ્તાનમાં પુરું કરીશ"

ગાંધીજીએ ઘોષણા કરી, "મેં શાંત પ્રતિકારને સત્યાગ્રહ માન્યો. અને કાયરતાને અહિંસા માની. પરમેશ્વરને મારી પાસે મોટું કામ કરાવવું હતું એટલે એણે મારી આંખે પડળ યઢાવ્યાં. હું વાસ્તવિક હકીકતોને એના સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યો નહીં. મારું બાકીનું જીવન વીરની અહિંસા કેવી હોય છે તે આ દેશની પ્રજાને શીખવવામાં જશે"

વીરની અહિંસા જોવા મળે એ પહેલાં કટ્ટર હિંદુત્વવાદી સાવરકરના સાથી ઝનુની બ્રાહ્મણ નાથુરામ ગોડસેએ યોજના બદ્ધ રીતે ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ને શુક્રવારના દિવસે ગાંધીબાપુને ગોળીઓ મારીને હત્યા કરી આમ એક મહાપુરુષનો કરુણ અંત આવ્યો.

ગાંધી પ્રભાવના વર્ષોમાં એમના પ્રત્યેનો અહોભાવ આમ જનતામાં એટલો બધો હતો કે એમના વિરોધની વાત કોઈ સાંભળતા તૈયાર જ નહોતું. સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવો ભડવીર પુરુષ ગાંધીના વિરોધમાં કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયો તો ખરો પણ આખરે એમને રાજનામું આપી દેવું પડ્યું. આપણાં ગુજરાતના લડાયક લોકનેતા ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક હોય કે આપણાં મહાકવિ નાનાલાલ હોય.... ગાંધી વિરોધમાં ઉભા થતાં જ લોક નજરમાંથી ભૂંસાઈ જતા. અનેક લોકોની રાજકીય કારકિર્દી ગાંધી વિરોધને કારણે રોળાઈ ગઈ હતી.

મહાત્માજી પ્રત્યેના અહોભાવને લીધે અઢળક સાહિત્ય સર્જાયું. ૧૯૪૫ પછી બાપુનો પ્રભાવ ઓસરવા માંડ્યો. એમણે જ કહ્યું હતું કે હવે કોઈ મારું કહ્યું માનતું નથી. એમને પ્રભાવ ઓસરતાં અતિસ્નેહ અને અતિષુષ્ણા ના વાદળો ઠઠતાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વને શાંત ચિત્તે વિચારવાનો લોકોને મોકો મળ્યો.

૮. ગાંધીજીનું જટિલ વ્યક્તિત્વ :

સર્વોદય કે સામ્યવાદ ની લેખમાળામાં ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક વસુબંધુ ગાંધીજી અંગે નોંધે છે.

“ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો.” એમ કહેનાર નમ્રતામૂર્તિને ઇતિહાસની કસોટીએ કસીને એમનું જટિલ વ્યક્તિત્વ અને એમના વિરોધાભાસી વિચારો અને કાર્યોને મૂલવવાનો પ્રયાસ કેટલા લોકોએ કર્યો છે એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. મહાત્માજીના અસંખ્ય અનુયાયીઓ, ભક્તો અને ભાવુક પ્રસંશકોએ એમની સત્ય સાધના, માનવજાત માટેનો પ્રેમ, પીડિતો પ્રત્યેની લાગણી, નમ્રતા, દ્રઢતા, તીવ્રતા, ચોકસાઈ, કરકસર બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ, રોગીઓની સારવાર, પરગુણ પરમાણું ને પર્વત જેવો કરીને જોવાની વૃત્તિ, ભૂલનો એકરાર કરવાની ભવ્ય નૈતિક હિંમત, તેમજ બીજા અનેક માનવીય ગુણો અંગે અત્યંત વિશાળ સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે પણ એ બધામાં - મહાત્માજી પ્રત્યેનો અહોભાવ છલકાય છે.

ગાંધીદર્શન એ કોઈ મૌલિક દર્શન નથી. મોટાભાગે ગાંધી વિચારણા એ ઉછીની અને થાગડથીગડ વિચારણા છે. ગાંધીજી મહાન કર્મવીર હતા અને એમનું જીવન અને કાર્ય એ જ એમનું દર્શન છે.

મહાત્માજીએ પ્રબોધેલા હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો સેંકડો વર્ષોથી જાણીતા હતા જ. એમાં કોઈ નવીનતા ગાંધીજી ઉમેરી શક્યા નથી. ગીતા પર એમના પૂર્વ આચાર્યોએ ભાષ્યો કર્યા જ છે અને ગાંધી વિચારણા કરતાં એમાં ઉંડાણ વધુ છે.

સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો ટોલસટોયે વિચાર અને વ્યહવાર કરી બતાવ્યો હતો.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે વિવાહીત જીવનમાં બ્રહ્મચર્યપાળી બતાવ્યું હતું. ખુદ જયપ્રકાશ નારાયણે ગૃહસ્થાશ્રમને બ્રહ્મચર્યશ્રમમાં ફેરવી બતાવેલો.

“નિર્મળ સ્વાતંત્ર્ય અમારું ધ્યેય અને સત્યાગ્રહ અથવા નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર એ અમારું સાધન છે” એવું બિપીનચંદ્ર પાલે છેક ૧૯૦૬માં જાહેર કર્યું હતું. સર્વધર્મ સમભાવનો પ્રયોગ તો થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ વર્ષો પૂર્વે કર્યો જ હતો.

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સ્ત્રી ઉદ્ધાર અને હિન્દી પ્રચારનો વિચાર દયાનંદ સરસ્વતીએ એક પેઢી પૂર્વે મૂક્યો હતો.

દારુબંધીની જરૂરિયાત લોકમાન્ય ટિળકને સમજાઈ હતી.

પરદેશી કાપડની પહેલી હોળી ઝનુની હિંદુત્વવાદી આગેવાન સાવરકરે કરી હતી.

આમ, ગાંધીજીના પૂર્વ પુરુષોએ ગાંધી-યોજના પ્રમાણેના કાર્યો તો કર્યા જ હતા. ગાંધીજીએ અનેક સરવાણીઓને એક સૂત્રે બાંધી એકાદશવ્રત દેશ સમક્ષ રજૂ કરી, આઝાદીની ઈચ્છા રાખનાર સૌ કોઈને કંઈને કંઈ કામ આપ્યું. ૪૦ કરોડની વસ્તી ધરાવતા દેશમાં દરેકને પોતાની પસંદગીનું કામ કરવાનું ક્ષેત્ર ગાંધી એકાદશવ્રતમાંથી મળી રહ્યું.

ગાંધીજીએ ભારતના રાજકારણને શ્રીમંતો પાસેથી લઈને મધ્યમવર્ગને સોંપ્યું અને દેશના કરોડો લોકોને રાજકારણના રંગે રંગ્યા. એ એમનું સૌથી મોટું યોગદાન છે.

ગાંધીજીએ સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અભય, અપરિગ્રહ, ખાનપાનમાં સંયમ વૈરાગ્ય, આત્મત્યાગ, શરીરશ્રમ, સ્વદેશી, સર્વધર્મ સમભાવ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો આદર્શ રજૂ કર્યો. આ એવા આદર્શો હતા કે જેનો સાંગોપાંગ અમલ કરવામાં આવે તો વ્યક્તિ શ્રમણ કે સંત બની જાય. આ આદર્શોને કારણે જ ગાંધી અનુયાયીઓ પાખંડી બની ગયા. દરેકે દરેકનું ક્યાંકને ક્યાંક સ્ખલન થયું.

ગાંધી પ્રભાવનો સમયગાળો પૂરો થયો અને અભાવનો સમય શરૂ થતાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ગાંધી વિચારની હાંસી થવા માંડી.

રાજકોટ જેવા મામુલી રજવાડાનો સાવ સામાન્ય અન્યાય દૂર કરવા જતાં સરદાર પટેલ અને મહાત્માજી જેવા મહારથી-મહાપુરુષોને કંઠે પ્રાણ આવી ગયા હતા અને એમને રણભૂમિ છોડી દેવી પડી હતી જેનો ઉલ્લેખ મહદ્અંશે ગાંધી અનુયાયીઓ કરવાનું ટાળે છે.

દેશી રાજ-રજવાડાઓના હૃદય પરિવર્તન તો ત્યારેજ થયાં હતા. જ્યારે કોંગ્રેસના હાથમાં અંગ્રેજોએ કેળવેલું શિસ્તબદ્ધ સૈન્ય, ટેંકો અને તોપો આવ્યા. આરઝી હકૂમત જેવી ચળવળ કે મનોદશા દરેક રજવાડામાં ઉભી થઈ જ હતી. પ્રજા સાથ નહીં આપે એવી સ્થિતિ પેદા થતાં રાજ-રજવાડા બદલાયેલી સ્થિતિ પારખી ગયા અને સરદાર વલ્લભભાઈ સામે નમી પડયા.

મહાત્માજીના આદર્શ પ્રમાણે કોઈ ધનવાન પોતાના સંપત્તિનો ટ્રસ્ટી બન્યો નહીં.

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ બનેલા ફિલ્મફેર સાધાકૃષ્ણન જેવાને ગાંધી ઉપદેશોની અસર થઈ નહોતી અને 'સર' ના ખિતાબની અસારતા સમજાઈ નહોતી.

પશ્ચિમની કેળવણીનો મોહ પ્રજાને ક્યારેય છૂટ્યો નહીં. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો ફારસરુપ બની ગઈ છે. જે આજે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પશ્ચિમનો મોહ વધ્યો છે અને વકર્યો છે.

ગાંધી ચળવળને કારણે આજ દિન સુધી કોઈ કોર્ટ કે કચેરી બંધ થઈ નથી.

બ્રહ્મચર્ય દ્વારા સંતતિ નિયમન સાધ્યાનો એક પણ ગામડાનો દાખલો આપણી પાસે નથી. ટી.વી. અને રેડિયો પર આજે નિરોધની ખુલ્લેઆમ જાહેરાતો કરવામાં આવે છે. અને ગર્ભપાતને કાયદેસરતા બક્ષવામાં આવી છે. એની આડઅસર એ થઈ છે કે ટિકરીઓનું જન્મતાં પહેલાંજ રામ બોલો ભાઈ રામ થઈ જાય છે. બેટી-બચાવ અભિયાન રાજ્ય સરકારોને ચલાવવવી પડી રહી છે. એમાં કામ ઓછું અને પ્રચાર વધારે છે.

આર્થિક સંકટના ઈલાજ તરીકે પ્રજાએ રેંટિયાનો અસ્વીકાર કર્યો છે. ખાદી હાટો સરકારી સબસીડીથી ચાલે છે અને ગાંધીનો વ્યાપાર કરનારા કરોડોની સબસીડી કમાય છે. ખાદી સેવકોને આજકાલ "ગાંધીની વિધવાઓ" ગણી આ કરોડો કમાઈ લેવાની સગવડ કરી આપવામાં આવેલ છે.

જગને હિંસક યુદ્ધોમાંથી છોડાવવાની ઈચ્છા રાખનાર મહાત્માજી એમના જીવન દરમ્યાન સૌ સાચા સત્યાગ્રહીઓ શાંતિસેના માટે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા એ નોંધવું જોઈએ.

હિંદુ-મુસલમાનનો પ્રશ્ન આઝાદી આવતાંની સાથે જ વિસ્ફોટક બન્યો છે અને આજકાલ રમખાણો રોજની રામાયણ બની ગઈ છે. નાઝીવાદને પગલે ભાજપ હિંદુત્વની વાતો કરવા માંડ્યો છે. બાબરી મસ્જિદ તોડી પાડ્યા પછી રાજ્ય પ્રેરીત જેનોસાઈડનો ૨૦૦૨નો અનુભવ આવનારા દિવસોમાં દેશના પ્રજાકીય તાણાવાણાં સંભવતઃ તોડી નાખશે અથવા તો પાકીસ્તાન પ્રેરિત આતંકવાદ ભારતીય શાંતિ ડહોળી નાખશે. ફિદાઈન હુમલા એ હિંસાનો નવતર નમૂનો પાકિસ્તાનને પૂરો પાડ્યો છે.

પ્રજાએ સાદગી સ્વીકારી નથી. પણ એશ્વર્ય માટે કાળાબજાર, બ્રહ્મચાર, છેતરપીંડી અને સરકારી તંત્રોની ઉઘાડી લૂંટે આમ આદમીનું જીવન નર્ક બનાવી દીધું છે. નાગાની પાંચશેરી સાડાસાતની બની ગઈ છે.

ગાંધીજીનો 'હરિજનપ્રેમ' બહુ પ્રચારિત કરવામાં આવેલો. જો કે વાસ્તવિકતા કંઈક જૂદી જ છે. ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં ગંભીરતા નહોતી. દલિતોના મહાન નેતા ડૉ. આંબેડકરને તે ક્યારેય આશીર્વાદ આપી શક્યા નહોતા. ગાંધીજીએ કેરળના મંદિર પ્રવેશ આંદોલનનું ય સમર્થન કર્યું નહોતું.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરના સંસદમાં પ્રવચન વખતે કોણે-કોણે અડચણો પેદા કરી હતી ?

(૨) દલિતોને રેલવેમાં પોર્ટર જેવી મામુલી નોકરીમાં પણ શા માટે રાખવામાં આવતા નહોતા?

(૩) ગાંધી પ્રભાવનો સમયગાળો કયો ગણાવી શકાય ?

(૪) લોકમાન્ય ટિળકના કયા મુદ્દાઓનો મહાત્માજીએ સ્વીકાર કર્યો હતો ?

(૫) ડૉ. આંબેડકરે પોતાના બાળપણમાં કયાં અને કેવી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો ?

(૬) ગાંધીજીએ કિપ્સ મિશન યોજનાને કયા નામે ઓળખાવી ?

પ્રશ્ન-૨ નીચે આપેલી બાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દ મૂકીને પૂરો.

- (૧) ચીને ભારતનો.....ચો. માઈલ વિસ્તાર કબજે કરી રાખ્યો છે.
(૨) ભારતના સામ્યવાદીઓ.....અને.....ની દ્વિધામાં અટવાતા હતા.
(૩) સામ્યવાદ.....સંઘર્ષના સિધ્ધાંતમાં વિશ્વાસ રાખે છે.
(૪) ગાંધીજીએ એમના વિચારો અને કાર્યક્રમ સમજાવી પુસ્તીકા.....લખી.

પ્રશ્ન-૩ બે અથવા ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (૧) સ્વૈચ્છિક મજૂર અને દલિત મજૂર વચ્ચે કયો તફાવત હોય છે ?

- (૨) માર્ક્સ અને આંબેડકર વચ્ચે કયા કયા ભેદ હતા ?

- (૩) ભારતમાં માર્ક્સવાદી વિચાર વ્યાપક કેમ બની શક્યો નહીં ?

- (૪) ૧૯૨૦નું અસહકારનું આંદોલન ગાંધીજીએ શા માટે પાછું ખેંચી લીધું ?

- (૫) જાહેર તળાવોમાંથી અસ્પૃશ્યોને પાણી પીવાનો અધિકાર મળે તે માટે ડૉ. આંબેડકરે શું કર્યું ?

- (૬) હિંદ છોડોનું ૧૯૪૨ના આંદોલન અંગે ડૉ. મજમુદારનું શું કહેવું છે ?

- (૭) ગાંધીજીનું સૌથી મોટું યોગદાન આઝાદીના ચળવળમાં શું ગણી શકાય ?

૪.૬ મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. આંબેડકર : સહમતિ અને અસહમતિના મુદ્દા :

ગાંધી અને આંબેડકર ઈતિહાસના બે ચર્ચિત મહાપુરુષો. એમની હયાતિમાં એકબીજાથી જેટલા દૂર હતા એટલાજ એમની મૃત્યુની અડધી સદી પછી પણ દૂર છે. ગાંધી અનુયાયીઓ માને છે કે ડૉ. આંબેડકરની સાથે ગાંધીની તુલના થઈ જ ન શકે અને આંબેડકરવાદી ગણાવતા આંબેડકરના અનુયાયીઓ પણ એટલી જ મક્કમતાથી ગાંધીજી સાથેની બાબાસાહેબની તુલના ને અસ્વાભાવિક અને નિરર્થક ગણાવે છે. બન્નેના અનુયાયીઓ એવું માને છે કે એમની વચ્ચે મેળમિલાપની શક્યતા જ નથી. અને આવી માન્યતામાં ખોટું પણ નથી.

પ્રતિષ્ઠિત પત્રકાર ગણેશમંત્રીનું કથન છે કે ;

“બન્ને મહાપુરુષોના સ્વભાવ, આસ્થાઓ, વિચારો, સંવાદ-શૈલી અને કાર્ય પ્રણાલીમાં એટલી બધી ભિન્નતા હતી કે બન્ને વચ્ચે સમાનતાનું કોઈ સૂત્ર નજરે જ ચઢતું નથી.

- એમના વ્યક્તિત્વ ભિન્ન, એમની પ્રાથમિકતા ભિન્ન, એમની સંઘર્ષ શૈલીઓ ભિન્ન.....
- એમાં વળી સમન્વયનું શું કામ ?
- અનેક સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો તથા પ્રસંગો અને ઘટનાઓ માં બન્ને વચ્ચે માત્ર મતભેદ જ નહોતા પણ સંઘર્ષ થયેલો.

આ આતિહાસિક તથ્યોએ નજરઅંદાજ કરીને કોઈ ગાંધી અને આંબેડકર વચ્ચે સમન્વય કરવા ઈચ્છે તો એને રોકવાનો કોઈ અર્થ નથી પણ એમાં વાસ્તવિકતા નહીં હોય. એક બૌદ્ધિક કસરત અને બૌદ્ધિક આનંદ સિવાય બીજું કશું નહીં મળે !

૪.૬ (૧) ગાંધી આંબેડકર વચ્ચેની સમાનતા.

આમ છતાં માનવીને હંમેશા વ્યક્તિ, સમુહ, સમાજ, સંગઠન, વિચાર કે અન્ય બાબતની સાથે તુલનાત્મક રીતે મુકીને સમજવામાં આનંદની સાથે સરળતાનો અહેસાસ થાય છે.

- ડૉ. આર.જી. સિંહ ગાંધીજી અને ડૉ. આંબેડકરની વચ્ચેની સમાનતાના મુદ્દા નોંધતાં લખે છે કે, ગાંધી અને આંબેડકર વચ્ચે ઉંમરની દ્રષ્ટિએ વીસ વર્ષનો તફાવત છે આમ છતાં ભારતના જાહેર જીવનમાં બન્નેએ સાથે પદાર્પણ કર્યું હતું. બન્નેને સમકાલિન ગણી શકાય.
- બન્નેના લક્ષ્ય લગભગ સમાન હતા એમ કહેવામાં વાંધો નથી.
- બન્ને ભારતીય સમાજનો સર્વાંગીણ વિકાસ અને ઉન્નતિ ઈચ્છતા હતા.
- બન્ને પોતાના લક્ષ્ય પ્રત્યે સમર્પિત હતા. જાનની બાજી લગાવવાની બન્નેની તૈયારી હતી.
- બન્ને કર્મમાં વિશ્વાસ કરતા હતા. જીવનની કષ્ટો કષ્ટોનો એમણે મહત્તમ ઉપયોગ કર્યો હતો.
- ગાંધી અને આંબેડકર બન્ને મૌલિક વિચારક હતા. બન્ને એ ઉચ્ચશિક્ષણ વિદેશમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું.
- બન્નેના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા હતી.
- બન્નેની શબ્દ પસંદગી અત્યંત સુંદર હતી.
- બન્નેમાં વક્તૃત્વતા અને લેખનની અદ્ભૂત ક્ષમતા હતી.
- જો કે બન્ને પોતાના વિચારોમાં ખૂબજ દ્રઢ હતા. આમ, છતાં સમય અને સંજોગો અનુસાર પોતાના અનુભવોને આધારે બન્નેએ પોતાના વિચારોમાં પરિવર્તન સ્વીકાર્યું હતું. એમનામાં જડતા ને બદલે તરલતા હતી.
- ગાંધી અને ડૉ. આંબેડકર બન્ને વ્યવસાયે વકીલ હતા.
- બન્નેનું કાર્યક્ષેત્ર રાજકારણ, સમાજ સુધારણા, સમાજસેવા, માનવ-કલ્યાણ હતું અને એમાં મહદઅંશે સમાનતા જોવા મળે છે.
- બન્ને મહાપુરુષો વ્યક્તિગત અને સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં ધર્મનું મહત્વ સ્વીકારતા હતા.
- બન્ને આડંબરહીન હતા. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં પ્રમાણિકતાના આદર્શ સમા અને આગ્રહી હતા.

૨. અસહમતિ અને વિરોધ :

મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરમાં અનેક સમાનતાઓ હતી એવું શોધવું હોય તો શોધી શકાય. તેમ છતાં બન્નેના વિચારો, કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ અને જાહેર જીવનની પ્રાથમિકતાઓ અને વિચારોમાં મૌલિક અંતર હતું. બન્ને ભારતીય સમાજનું પુનરુત્થાન ઈચ્છતા હતા પણ બન્નેના દ્રષ્ટિકોણ અલગ અલગ હતા. ગાંધીજીના દ્રષ્ટિકોણ પરંપરાવાદી હતો તો આંબેડકર આધુનિકતા અને વિજ્ઞાનવાદી હતા. એમનું કહેવું હતું કે જે વાત વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સાથે મેળ ન ખાય તે વાત સમાજપુનરુત્થાન માટે બપમાં આવે નહીં.

ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાને હિંદુસમાજની ખૂબ મોટી બુરાઈ માનતા હતા. એમનું કહેવું હતું કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મનું કલંક છે. એને મટાડવું જરૂરી છે. (હરિજન : ૧-૧૨-૧૯૩૬) જો અસ્પૃશ્યતા રહેતી હોય તો પછી હિંદુધર્મ નષ્ટ થઈ જાય એજ ઠીક છે. એમણે કહ્યું કે હું મારી જાતને અછૂત માનું છું. ભલે આ જન્મમાં હું અછૂત જન્મ્યો ન હોઉં. મારી ઈચ્છા છે કે આગલા જન્મમાં પણ હું અછૂત તરીકે જ જન્મું. આ વાક્યો પરથી લાગે છે કે ગાંધીજી છૂત-અછૂતમાં ભેદ માનતા નહોતા. એમણે એક અછૂત કન્યાને ગોદ લીધી હતી. અછૂત કન્યા લક્ષ્મી - જાણકારો જાણે છે કે મૃત્યુ સુધી બુરી દશામાં જીવી હતી.) એમના આશ્રમમાં સવર્ણોની સાથે અછૂત પરિવારો પણ રહેતા હતા. એમની વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ નહોતો.

૩. ગાંધીજી અને વર્ણવ્યવસ્થા :

ગાંધીજીનું માનવું હતું કે, જીવનનિર્વાહ માટે વ્યવસાયને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી પ્રત્યેક જાતિએ વર્ણવ્યવસ્થા અનુસાર પોતાનો વ્યવસાય કરવો જોઈએ. પોતાની જ જાતિના લોકો વચ્ચે લગન કરવા, એની સાથેજ ખાવું પીવું, સાથે બેસવું વગેરે સવાલો અંગે ગાંધીજીનું માનવું હતું કે, એમાં કોઈ બુરાઈ નથી. પણ જાતિના આધારે ઉંચ-નીચનો વર્તાવ કરવો તે બુરો માને છે. ગાંધીજીની દ્રષ્ટિમાં વર્ણ-જાતિની તુલનામાં વધારેપ્રગતિશીલ અને તરલ છે. એમનું માનવું હતું કે, “વર્ણવ્યવસ્થામાં કોઈ જ દોષ છે નહીં. સમયાંતરે વર્ણવ્યવસ્થામાં કઠોરતા આવી. વિભિન્ન વર્ણોમાં જે ઊંચનીચની લાગણી અને દ્વેષભાવ પેદા થયો તે દોષ પૂર્ણ છે.”

ગાંધીજીના આ વિચારો થોડાક વિસ્તારથી સમજવા પડશે તો જ એમના વિચારો જાણી શકાશે. ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે, (વર્ણવ્યવસ્થા, ગુજ. વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન)

“હિંદુધર્મને જો કોઈ સાચું નામ આપવું હોય તો તેને વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવો જોઈએ. હિંદુ નામ તો પરદેશીઓએ આપેલું છે અને તેનો સંબંધ ભૂગોળ સાથે છે. આપણે જે ધર્મ પાળીએ છીએ તેને કોઈ સાચું અર્થવાહી નામ આપવું હોય તો તે વર્ણાશ્રમ ધર્મજ કહી શકાય.” ગાંધીજી કહેતા હતા કે,

“આજે વર્ણશ્રમધર્મ મરી પરવાર્યો છે.” જો કે પાછળથી તો તે વર્ણશ્રમધર્મની પુનઃ સ્થાપનાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યા હતા. વર્ણશ્રમધર્મમાં માણસના ધંધાઓનો નિર્ણય પહેલાથી જ કરી દેવામાં આવે છે. માણસ પોતાના ગુજરાન માટે પોતના બાપદાદાના ધંધાનું અનુસરણ કરે તે જ વર્ણધર્મ. ગાંધીજીને પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નો અને જવાબો જોઈએ.

- પ્રશ્ન : શું માણસને પોતાની પસંદગીનો ધંધો કરવાની છૂટ નથી ?
ગાંધીજી : પણ બાપ દાદાઓનો ધંધોજ એનો એક માત્ર ધંધો હોવો જોઈએ આવો ધંધો કરવામાં કોઈ બુરાઈ નથી.
- પ્રશ્ન : કોઈ શૂદ્રમાં બ્રાહ્મણના બધાજ ગુણ હોયતો તે બ્રાહ્મણનો વ્યવસાય ન કરી શકે ?
ગાંધીજી : શૂદ્રને બ્રાહ્મણ ન જ કહી શકાય અને પોતે જે વર્ણમાં જન્મ્યા નથી તેને તે ધારણ ન કરે તેજ તેના માટે સારું છે. એ સાચી નમ્રતાની નિશાની છે.
- પ્રશ્ન : આપ એમ માનો છો કે વર્ણના ગુણો વારસામાં જ મળે છે. અને સ્વપ્રયત્ને ન મેળવી શકાય ?
ગાંધીજી : મેળવી શકાય. વારસામાં મળેલા ગુણો દ્રઢ કરી શકાય પણ આપણે ધન મેળવવાને સારુ નવા નવા માર્ગો શોધવાની જરૂર નથી. તે શોધવા અઘટિત છે. આપણાં બાપદાદાઓ તરફથી જે ધંધા મળ્યા હોય તે શુદ્ધ હોય ત્યાં સુધી માત્ર તેમનાથી જ સંતોષ માનવો જોઈએ.
- પ્રશ્ન : કોઈ માણસના કુટુંબનાં ગુણો કરતા જૂદા જાતના ગુણો છે એવું આપ નથી જોતા ?
ગાંધીજી : એ અઘરો સવાલ છે. વ્યક્તિનો બધો ભૂતકાળ આપણે જાણતા હોતા નથી. પણ મેં તમને સમજાવ્યો છે એવા ધર્મને સમજવા સારુ ઊંડા ઉતરવાની જરૂર નથી. મારા પિતા વેપારી હોય તો હું વિના પગારે સૈનિક તરીકે દેશની સેવા ભલે કરું પણ મારે મારી આજીવિકા તો વેપારમાંથી જ મેળવવી જોઈએ અને સંતોષ માનવો જોઈએ.
- પ્રશ્ન : આજે જે જાતિભેદ દેખાય છે તે તો માત્ર વર્ણાંતર - રોટી બેટીના વ્યહવાર વિશેના બંધનોમાં જ આવી રહેલો છે. વર્ણની રક્ષા સારુ આ બંધનો કાયમ રાખવાની જરૂર ખરી ?
ગાંધીજી : ના, જરાય નહીં. વર્ણની શુદ્ધતમ અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારના બંધનો કાયમ ન હોઈ શકે.
- પ્રશ્ન : એ બંધનો દૂર કરી શકાય ?
ગાંધીજી : કરી શકાય. બીજા વર્ણમાં પરણવાથી પણ વર્ણ તો સચવાય છે.
- પ્રશ્ન : ત્યારે એમાં સ્ત્રીનો વર્ણ કયો ગણાય ?
ગાંધીજી : પતિનો વર્ણ એ પત્નિનો.
- પ્રશ્ન : આપે વર્ણધર્મના સિદ્ધાંતોનું જે વિવરણ કર્યું છે એવું આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં મળે છે ? કે આપનું પોતાનું છે ?
ગાંધીજી : મારું પોતાનું નથી. મેં ભગવદ્ગીતામાંથી મેળવેલું છે.
- પ્રશ્ન : આપ તો ભગવદ્ગીતાને અનુસરો છો. એમાં તો કહેલું છે કે; વર્ણ-ગુણ અને કર્માનુસાર નક્કી થાય છે ત્યારે આપે જન્મથી વાત શી રીતે આણી ?
ગાંધીજી : હું ભગવદ્ગીતાને અનુસરું છું. કારણ કે એ એક જ ગ્રંથ એવો ધર્મ ગ્રંથ છે. જેમાંથી દુષણ કાઢવા જેવું મને કશુંજ જડ્યું નથી. એ માત્ર સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે અને એનો અર્થ શોધી લેવાનું આપણને સોંપી દે છે. વર્ણ ધર્મ ગુણ અને કર્મને અનુસરે છે, એમ ગીતા કહે છે ખરી, પણ ગુણ-કર્મ જન્મતઃ વારસામાં મળે છે. ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું છે કે ચાર્તુવર્ણ્યમ્મયા સૃષ્ટમ્ એમાંથી હું જન્મતઃ નો અર્થ કાઢું છું વર્ણ ધર્મ જન્મતઃ ન હોય તો એનો કશો અર્થ નથી.

ગાંધીજીના ઉપરોક્ત વિચારો મુજબ તો વિદ્વાન ડૉ. આંબેડકર એક અતિશૂદ્ર ગણાય. આ જોતાં ગાંધીજીના વિચારો કોઈપણ સ્વમાની અસ્પૃશ્ય માનવીને આઘાત ન પહોંચાડે તો બીજું શું કરે ? અને આઘાત પામેલો માણસ ગાંધીજી પ્રત્યે કેવો ભાવ બતાવે ?

૪. ફિલસુફ દાદાધર્માધિકારીનો તર્ક :

ગાંધીજીના વિચારોને વ્યહવારિક કસોટીને ચડાવીને ગાંધીવાદી ફિલસુફ દાદા ધર્માધિકારીએ ગાંધીજીની વર્ણ-વ્યવસ્થા વિશે બોલતાં કહ્યું હતું કે,

“હું એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે વર્ણવ્યવસ્થાનો અંત આણી દેવો જોઈએ. વિધિપૂર્વક અને સન્માનપૂર્વક. વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે સમાજ વ્યવસાય નિષ્ક-ધંધાદારી બની ગયો. અને વ્યવસાયનિષ્ક સમાજમાં એક ધંધાદારીને બીજા ધંધાનું જ્ઞાન ધરાવવું ખોટું લાગે છે. પણ એથી વધુ તો એ છે કે એ બીજાધર્મને પરધર્મ માની બેઠો છે.”

“ધારો કે મેં વણકરનો ધંધો કરવાનું નક્કી કર્યું અને વણકર બન્યો. પછી મારે ઘેર દિકરો જન્મ્યો. હું એને કયો ધંધો શીખવીશ? મારો જ ધંધો મારા દિકરાને શીખવી દઉં છું. હવે એના લગ્ન કરવા છે તો કોની છોકરી શોધીશ? સોનીની દિકરી સાથે એને પરણાવું તો ઘરમાં એક એવી છોકરી આવશે જેને વણકરીના હુન્નરનું નામ માત્ર આવડતું નથી. એટલે વણકરી જાણનારી છોકરી સાથે એને પરણાવવો પડશે. એજ દ્રષ્ટિથી એ પણ જોવું પડશે કે વણકરનું ઘર પણ એવું હોય જ્યાં પેઢી દર-પેઢીથી વણકરી ચાલતી હોય, કેમ કે

આનુવંશિક-પેઢીગત-કળા એવા ઘરની છોકરીમાં જ વધારે હોય !... જાતિ આવી ગઈ. બસ આપણી વાત ખતમ થઈ ગઈ ! જાતિ નિરાકરણ કરવું અને વર્ણનું સંરક્ષણ કરવું એ એક અસંભવ વાત છે.”

ગાંધીભક્ત ફિલસુફ જે વાત આટલી સરળતાજી સમજી શક્યા છે એ જ વાત મહાત્મા જેવા મહાત્માજી કેમ સમજી નહીં શક્યા હોય ! શું ગાંધીજીમાં વર્ણવ્યવસ્થાની વ્યવહાર બાજુ અને તેના પરિણામો સમજવાની અશક્તિ હતી કે વર્ણવ્યવસ્થાને નામે એમનો સનાતની જીવ જાતિભેદને ટકાવી રાખવા માંગતો હતો એવું કોઈ આકોશપૂર્વક પૂછે તો આપણે શું જવાબ આપવો ?

ખેર ! વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા અંગેની આ વાતને લીધેજ ડૉ. આંબેડકરનો સ્વમાની સ્વભાવ ગાંધીજીની કાલ્પનિક વાતથી ભોળવાયો નહોતો.

ગાંધીજી હિંદુસમાજનું પુર્નગઠન વર્ણ સિદ્ધાંતના આધાર પર કરવા ઈચ્છતા હતા. તેઓ હિંદુધર્મની મૂળ માન્યતાના સમર્થક હતા કે તમામ માનવોમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એટલે સૌ સમાન છે. આ દ્રષ્ટિએ એમનું એવું માનવું હતું કે શિક્ષણ અને આત્મ-વિકાસનો અવસર સહુ કોઈને મળવો જોઈએ. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે જેટલું જરૂરી શિક્ષણ છે એટલું જ શૂદ્ર અને અંત્યજ અવર્ણને પણ છે. વર્ણનો આ બાબતમાં કોઈ વિરોધ હોવો જોઈએ નહીં અને એનો અસ્વીકાર પણ કરવો જોઈએ નહીં.

ભંગીનું કામ પણ એટલું જ સન્માન જનક છે. જેટલું કે પુરોહિતનું કામ. કોઈપણ કામ સારુ કે નરસુ હોતું નથી. એટલે ભંગીનું કામ કરવાથી કોઈ નીચ થઈ જતું નથી કે પુરોહિતનું કામ કરવાથી કોઈ ઉંચુ થઈ જતું નથી. આદમી સદ્ગુણોથી સદ્કર્મી અને બુરાકામોથી બુરો બને છે. (ગાંધી - ૧૯૬૨ : ૧૨૭-૨૮)

મુંબઈના એક સફાઈ કામદાર કોમના એક યુવાને એમ.બી.બી.એસ. ની ડીગ્રી મેળવી ગાંધીજીને આશિર્વાદ માટે પત્ર લખ્યો. ત્યારે ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું કે તે યુવાને ડૉક્ટરીના વ્યવસાયમાંથી મળતા નાણાં નહીં લેવા અને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા ઝાડુ મારવાની નોકરી કરવી કારણ કે વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે સફાઈ કામ કરવું તે યુવાનની જ્ઞાતિનો ધર્મ હતો.

ગાંધીજીને કોણ સમજાવે કે ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપતિ બનેલા ગાંધીભક્ત બાબુ રાજેન્દ્ર પ્રસાદે રાષ્ટ્રપતિ પદે હોવા છતાં અનેક બ્રાહ્મણોના પગ જાતે ધોયા હતા. અને બ્રાહ્મણોના પગમાં આખા રાષ્ટ્રના ગૌરવને હણ્યું હતું. ભંગીઓના સામુહિક રીતે પગ ધોવાનો દાખલો ક્યાંય ઈતિહાસમાં નોંધાયો નથી.

કર્મ અને પુર્નજન્મ વર્ણના અભિન્ન અંગો છે એટલે વર્ણવ્યવસ્થામાં ગાંધીજી જે વિશ્વાસ મૂકે છે એનો એટલો જ અર્થ થાય કે તે કર્મ અને પુર્નજન્મના સિદ્ધાંતોમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. આ સિદ્ધાંતની માન્યતા એવી છે કે, પ્રત્યેક કર્મનું ફળ હોય છે જે સંચિત થતું રહેતું હોય છે. જેનું મૂલ્યાંકન જન્મ જન્માંતર સુધી ચાલતું રહેતુંહોય છે.... જ્યાં સુધી માનવીને મોક્ષ મળી ન જાય ત્યાં સુધી આ જન્મ-પુર્નજન્મની પ્રક્રિયા ચાલતી રહે છે. કર્મોનું ફળ હોય છે અને વર્તમાન જન્મના કર્મોના ફળોને અનુરુપ ભાવિ જન્મ થાય છે. પાપ અને પુણ્ય ક્રમશઃ દુષ્કર્મો અને સદ્કર્મોનું ફળ હોય છે. એટલે નર્ક, સ્વર્ગ અને મોક્ષ કર્મના ફળો અનુસાર જ નિશ્ચિત હોય છે. આ બ્રાહ્મણી ચતુરાઈ દ્વારા વર્ણધર્મ ટકાવી રાખવા બ્રાહ્મણોને કાયમી ધોરણે શ્રેષ્ઠત્વ પુરુ પાડવા અને અન્યવર્ણને કાયમી ધોરણે બ્રાહ્મણોથી નિમ્નગણવા માટેનું દાર્શનિક ધોરણ આ સિદ્ધાંતો દ્વારા રજૂ થયું છે. વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચેના સંઘર્ષનું મૂળ કારણ જ આ કર્મ અને પુર્નજન્મ સિદ્ધાંત હતો.

ડૉ. આંબેડકર સમાજ વ્યવસ્થામાં સંશોધન નહીં પણ મોલિક પરિવર્તન ઈચ્છતા હતા જેથી ગીતા જેવા ગ્રંથમાં બ્રાહ્મણો અને સવર્ણો સિવાયના લોકોને પાપયોનિમાં ગણી નાખવામાં આવ્યાની વાતનો પાયો તૂટી જાય એટલે તો ગીતાને ડૉ. આંબેડકર વર્ણવ્યવસ્થાને દાર્શનિક આધાર આપી ઈશ્વરીય આદેશનું રક્ષા કવર પુરુ પાડી એના ઓઠા હેઠળ બ્રાહ્મણવાદને મજબૂત કરનારો રાજકીય ગ્રંથ માને છે. અને તે મૌર્ય શાસનના અંત પછી બ્રાહ્મણ શાસન શરુ થયા પછી લખાયેલો અને પાછળથી મહાભારત સાથે જોડી દેવાયેલો ગ્રંથ છે. એવું ઐતિહાસિક આધારો સાથે પુરવાર કરે છે. તે માત્ર અસ્પૃશ્યતાનો અને જાતિ વ્યવસ્થાનો અંતજ નહોતા ઈચ્છતા પણ વર્ણ સહિત એની સમગ્ર સંરચના ને નષ્ટ કરવા માંગતા હતા. એમના અનુસાર વર્ણ અને જાતિ અલગ નથી. વર્ણથી જાતિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેની ચરમ વિકૃતિ અસ્પૃશ્યતા છે.

ડૉ. આંબેડકર એક એવો સમાજ ઈચ્છતા હતા જેની રચના સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના સિદ્ધાંતો પર કરવામાં આવી હોય. વર્ણ-જાતિ યજમાની અને પુરોહિત વ્યવસ્થા ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોનો વિરોધ અને નિષેધ કરે છે. એટલે આંબેડકરે એનો સ્વીકાર કરવા માટે જરાય તૈયાર નહોતા.

આમ, ગાંધીજીની સમાજરચનાનો આધાર વર્ણ હતો જ્યારે આંબેડકરની સંરચનાનું આધારભૂત તત્વ વર્ગ હતો. ગાંધીજી વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા પોષાતી કર્મ અને પુર્નજન્મના સિદ્ધાંત આધારિત હિન્દુધર્મની વિચારણાના સમર્થક હતા તો ડૉ. આંબેડકર સમાજમાં વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા અને સમાનતા આપવા ઈચ્છતા હતા. માનવીને માનવ તરીકેનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય એવી બૌદ્ધ વિચારણાને અનુસરતા હતા.

ગાંધીજીનું કહેવું હતું કે સમાજમાં જેની પાસે અપાર ધન અને સંપત્તિ છે તે સંપત્તિના માલિક નહીં પણ એના ટ્રસ્ટી તરીકે વર્તે અને તેથી સંપત્તિનો બગાડ ન કરે પણ આર્થિક ક્રિયાઓમાં એવી રીતે ઉપયોગ કરે જેથી નિર્ધન અને ગરીબોના આર્થિક હિતોનું રક્ષણ થાય. (ગાંધી - ૧૯૪૭ : ૬૬.૬૭)

ડૉ. આંબેડકર સમાજના તમામ વર્ગોની ઉન્નતિ ઇચ્છતા હતા જો કે દલિતોને જે પરંપરાગત ગુલામીમાં સબડવું પડતું હતું એને મુક્તિ અપાવવા અને એમના હિતોની રક્ષા કરવાનું એમનું પ્રધાન લક્ષ્ય હતું. ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું. સમાજ અને રાષ્ટ્ર એક સાંકળરુપ છે. સાંકળની સુદૃઢતાનો આધાર એની તમામ કડીઓની મજબૂતાઈ પર અવલંબે છે. પરિણામે સૌથી નબળી કડી જેટલી સુદૃઢ અને મજબૂત હશે, એટલી સમાજ અને રાષ્ટ્રની મજબૂતી હશે. એટલે તો દલિતોના હિતોને તે સૌથી મહત્વનું માનતા હતા.

આપણે જાણીએ છીએ કે ડૉ. આંબેડકર અને ગાંધીજી બન્ને વ્યવસ્થા પરિવર્તન ઇચ્છતા હતા પણ પરિવર્તન કરવાની શરુઆત ક્યાંથી કરવી એના અંગે બન્નેના મત અલગ હતા.

આંબેડકર વ્યક્તિને મહત્વનું એકમ માનતા હતા. પરંતુ વ્યક્તિમાં પરિવર્તનના માધ્યમથી વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન થઈ જ જશે એવી ભોળી લાગણીમાં માનતા નહોતા. ગાંધીજીની માન્યતા હતી કે વ્યક્તિને નૈતિક સમજણ આપીને મૌલિક પરિવર્તન લાવી શકાય છે. ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું હતું કે ભૂતકાળમાં અનેક મહાત્માઓ આવ્યા અને ગયા. એમણે ઊંચી ઊંચી વાતો કરી પણ સમાજનું જે મૂળભૂત માળખું હતું એમાં કશોજ ફરક પડ્યો નહીં. ધર્મ અને નીતિની ગમે તેટલી ઊંચી ઊંચી શિખામણો આપવામાં આવે પણ મુડીવાદીઓના હૃદય પરિવર્તન પામતા નથી. પોતાના સંપત્તિની માલિકી છોડી કોઈ એના ટ્રસ્ટી બનાવતા નથી. સાર્વજનિક હિતો માટે પોતાની સંપત્તિ કુરબાન કરતા નથી. ડૉ. આંબેડકર ગાંધીજીની જેમ કલ્પનાના આદર્શમાં રાચતા નહોતા પણ તે ભૌતિકવાદી અને યથાર્થવાદી હતા. ભારતની સાંપ્રત અર્થવ્યવસ્થાનું મુડીવાદી સ્વરુપ જોતા એમણે ટ્રસ્ટીશીપનો જે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો અને સંપત્તિને વ્યક્તિગત સ્વામીત્વના સંરક્ષણમાં મૂકી દીધી એને કારણે એમના મુડીવાદી સમર્થકોને ભારે પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થયું. એને લીધે રાષ્ટ્રીયકરણની સંભાવનાઓ શરુઆતમાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ. જો કે મોટાભાગના મુડીવાદીઓ અને બુદ્ધિજીવીઓને ગાંધીજીના વિચારો ખૂબજ ગમ્યા, કારણ કે એમને તો કંઈ ગુમાવવાનું નહોતું. આને ગાંધીજીની સફળતા ગણવી હોય તો ગણી શકાય. ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંતે મૂડીવાદી શોષણને બળ પુરુ પાડ્યું.

૬. સામાજિક માળખાના પરિવર્તન માટે વૈધાનિક ઉપાયોની તરફેણ :

ડૉ. આર.જી. સિંહ પોતાના અવલોકનમાં નોંધે છે કે,

ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું કે, “માત્ર નૈતિક આદર્શોની સમજાવટથી સમાજમાં ક્યારેય પરિવર્તન આવતું નથી. ભૂતકાળમાં અનેક સંતો, મહંતો, મહાત્માઓ, ઓલિયાઓ, ફકીરોએ નીતિમાન જીવન જીવવાની અને સદ્કાર્ય કરવાની શિખામણ આપી જ છે, પરંતુ સમાજના મૂળભૂત માળખામાં આ ઉપદેશોની કશી જ અસર થઈ નથી. ડૉ. આંબેડકરનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય હતું કે, નવી વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરવું હોય તો જૂની વ્યવસ્થા પર આઘાત કરવો જ જોઈએ. જો સમાજ બદલાશે તો વ્યક્તિને ખુદ બદલાવાની ફરજ પડશે. સમાજ પરિવર્તનનો ડૉ. આંબેડકરનો ખ્યાલ એવા નિયમોને બદલવાનો હતો જેનાથી સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક માળખામાં ફેરફાર થાય. એમનું માનવું હતું કે જ્યાં સુધી સામાજિક માળખાની રચના કરનારા આધારભૂત નિયમોમાં પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન થાય જ નહીં. વ્યક્તિને અને સમૂહને કંટ્રોલ કરનારા નિયમો સાથે મેળ પાડવો જ પડે છે. કારણ કે સમાજથી બહાર રહી શકાતું નથી અને સમાજ સાથે તાઘત્પ્ય સ્થાપિત કરવું જ પડે છે. એટલે તો ડૉ. આંબેડકર વૈધાનિક ઉપાયોની કાયમ તરફેણ કરતા રહ્યા હતા.”

ગાંધીજીની માન્યતા હતી કે કમજોર વર્ગોના ઉત્થાન અને વિકાસ માટે સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ જરૂરી છે. એટલે દેશની આઝાદીએ એમનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. ડૉ. આંબેડકર ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દની સ્પષ્ટતા માગતા હતા. સદીઓથી ‘સ્વરાજ્ય’ કાંતો હિંદુઓનું હતું કાંતો મુસ્લીમ કે મોગલ-મરાઠાઓનું હતું. દલિતોનું સ્વરાજ્ય એમાં ક્યાંય દેખાતું નહોતું. એટલે તો સ્વરાજ્યની તુલનામાં અંગ્રેજી રાજ્યને કંઈક અંશે તે વધારે કાર્યક્ષમ માનતા હતા. એમનું કહેવું હતું કે, સવર્ણો દલિતો તરફ દ્વેષભાવ રાખે છે. જ્યારે અંગ્રેજો તટસ્થ હોય છે. એમને આંતરિક ભેદભાવ અંગે કોઈ પસંદગી-નાપસંદગી હોતી નથી. જો ભારતનો અતિત તપાસીએ તો ડૉ. આંબેડકરની આશંકા ખોટી તો નહોતી જ. પણ એનો એવો અર્થ તો છે જ નહીં કે એ દેશને ચાહતા નહોતા. એમની નિષ્ઠા, સ્વતંત્ર ભારત પ્રત્યે હતી - અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે નહીં.

લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ વખતે ડૉ. આંબેડકરે દેશની આઝાદી માટે જોરદાર માગણી કરી હતી. એવીજ રીતે સંવિધાન સભામાં બોલતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે,

“અંદરોઅંદરની ફૂટફાટને કારણે આપણે આપણી આઝાદી એકવાર નહીં અનેકવાર ગુમાવી

છે. એટલે સૌથી મોટી આવશ્યકતા તો એ વાતની છે કે આપણે એક એવા ભારતનું નિર્માણ કરીએ. જેમાં ન તો જાતિ કે સાંપ્રદાયિકતા માટે કોઈ સ્થાન હોય. પારસ્પરિક ફૂટફાટ કે દ્વેષ માટે કોઈ અવકાશ હોય, પહેલું રાષ્ટ્ર અને અંતિમ પણ રાષ્ટ્ર, પહેલા ભારતીય અને અંતિમ પણ ભારતીયને આપણો આદર્શ હોય.” એમણે ઘોષણા કરી હતી કે,

“આપણે આપણાં ખૂનના અંતિમ બૂદ સુધી આપણી આઝાદીની કોઈપણ ભોગે રક્ષા કરવાની છે.”

ડૉ. આંબેડકર સ્વતંત્રતાના પક્ષે હતા. પરંતુ એમનું માનવું હતું કે જેટલું સ-વર્ણોને અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવું જરૂરી લાગે એટલું જ દલિતોને અંગ્રેજોની અને સ-વર્ણોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાનું લાગે છે.

મહાત્મા ગાંધી અછૂતોને હિન્દુ સમાજનું અભિન્ન અંગ માનતા હતા અને કહેતા હતા કે

“અસ્પૃશ્યતા અને અસ્પૃશ્યતાથી પેદા થતી બીજી અન્ય સમસ્યાઓ તે અસ્પૃશ્યોની નહીં પણ સ-વર્ણોની છે. હિન્દુ સમાજને જો જીવિત રહેવું હોય અને આગળ વધવું હોય તો એણે અછૂતોના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવો પડશે.

ડૉ. આંબેડકર દલિત સમાજને હિન્દુ સમાજનું અંગ માનવા તૈયાર નહોતા. એમનું કહેવું હતું કે જો દલિતો હિન્દુ સમાજનું જ અંગ હોય તો પછી એમની સામે અમાનુષી અને શત્રુભયો વ્યવહાર શા માટે કરવામાં આવે છે? દુનિયાના કોઈપણ દેશમાં પોતાના જ સમાજના એક અંગને કોઈ અસ્પૃશ્ય માનતો નથી અને એવો વ્યવહાર પણ કરતો નથી એને અલગ રહેવા ફરજ પાડતો નથી એને માટે જાહેર ક્ષેત્રના સ્થળો જેવાં કે શાળા, હોસ્પિટલ, રોડ રસ્તા, વાહનો હોટેલો વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકતો નથી. લંડનમાં પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં આ વાત એમણે એટલી સશક્ત રીતે મૂકી હતી કે ખૂદ અંગ્રેજો ચોકી ઉઠ્યા હતા અને એમને ક્રાન્તિકારી સંગઠન સાથે જોડાયેલા માનવા માંડ્યા હતા. અસ્પૃશ્યો ભારતની જનસંખ્યાનો એક અલગ પાંચમો ભાગ છે અને એટલે જ એમને અલગ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ એવી એમણે માગણી કરી હતી.”

૭. હિન્દુ સામાજિક માળખામાં રહી ઉકેલ શોધવાના ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસો.

વીસમી સદીના ત્રીજા દશકામાં ડૉ. આંબેડકરે દલિતોની ચોતરફી સમસ્યાઓનો ઉકેલ હિન્દુસમાજના માળખામાં રહીને લાવવાનો પ્રમાણિક અને સશક્ત પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ હિન્દુ સમાજના અડીયલ વલણને કારણે તથા પરંપરાગત માન્યતાઓને વળગી રહેવાની કાયમી આદતને કારણે ડૉ. આંબેડકરના નિષ્ઠાભર્યા પ્રયાસોને સફળતા મળી નહોતી. એટલે છેવટે તે એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યા કે, સુધારાત્મક ઉપચારોથી આ બહુમુખી પ્રશ્ન ઉકેલે તેમ નથી એટલે એને જડથી જ સમાપ્ત કરવો પડશે. અથવા તો બીજો અન્ય વિકલ્પ શોધી કાઢવો પડશે. જાતિપ્રથા નિર્મૂળ થવાને બદલે દિવસે દિવસે વધારે મજબૂત અને આક્રમક બનવા માંડી છે એવી પાકી ખાત્રી થતાં ડૉ. આંબેડકરે ધર્માતરનો નિર્ણય લીધો હતો જેના પ્રત્યે મહાત્મા ગાંધીએ ભારોભાર નારાજગી વ્યક્ત કરી હતી.

૮. ગ્રામ્ય સ્વરાજ્યનો ગાંધીજીનો અભિગમ.

મહાત્માજીની નજરમાં ભારતની સમૃદ્ધિ અને ખુશહાલી ગામડાઓ પર નિર્ભર છે એટલે તો ગામડાંઓને આર્થિક દૃષ્ટિથી આત્મનિર્ભર બનાવવા ઇચ્છતા હતા. તે મશીનીકરણ, ઓટોમેશન અને મોટા ઉદ્યોગોની વ્યાપકતાને જરાય પસંદ કરતા નહોતા. એમનું માનવું હતું કે ભારતમાં અઢળક જનસંખ્યા છે. જે ગામડાંઓમાં રહે છે. આ જનસંખ્યાને કામ મળી રહે તે માટે કુટિર ઉદ્યોગો અને લઘુઉદ્યોગોનો પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ એના લીધે બેકારીનો પ્રશ્ન ઉકલી જશે અને વધારે પડતી જનસંખ્યાનો પ્રશ્ન પણ ઉકલી જશે. એટલે ગ્રામ પંચાયતોને વધારે મજબૂત બનાવવી જોઈએ.

ડૉ. આંબેડકર ઔદ્યોગિકરણ, આધુનિકરણ અને નગરીકરણના સમર્થક હતા. તે ગામડાંઓને પ્રગતિ વિરોધી, અંધવિશ્વાસ અને પછાતપણાના અંધારભર્યા કિલ્લા માનતા હતા. એમનું માનવું હતું કે ગામ ભલેને ગમે તેટલી પ્રગતિ કરી લે, પણ તે પરંપરાથી મુક્ત થઈ શકે નહીં. એમને મત હતો કે આજનું ગામડું પોતાના પ્રત્યેનું ભારે મહત્વ, મોહ, અજ્ઞાન, સંકીર્ણતા અને સાંપ્રદાયિકતાની ગુફા સમાન છે. ગામડાંમાં નાત જાત, ઉંચ, નીચ અને અસ્પૃશ્યતાના ભેદભાવ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. ગ્રામીણ માળખામાં અછૂતોને માટે ન તો સમાન અધિકાર અને ન તો ન્યાયની વાત થઈ શકે. દલિતોને અત્યાચારનો ભોગ બનવું પડે છે. એટલે તો ડૉ. આંબેડકરે નારો આપ્યો હતો કે “ગામ છોડો અને શહેર ચલો” તથા અલગ વસાહતો. (સેપરેટ-સેટલમેન્ટ) નો વિચાર રજૂ કર્યો હતો.

સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન અને દલિત પ્રશ્નો અંગે બન્નેના વિચારો તદ્દન અલગ હતા. ગાંધીજીનો દૈનિકોણ સુધારાત્મક હતો તે વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન, શાંતિપૂર્ણ અને અહિંસાત્મક પ્રયત્નો

દ્વારા લાવવા માગતા હતા. નવી સમાજ વ્યવસ્થાની રચનાનો ગાંધીવાદી અભિગમ જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે પરસ્પર સૌહાર્દ અને મેળમિલાપ પર આધારિત હતો.

સમાજ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન તથા દલિત પ્રશ્નોના ઉકેલ અંગે આંબેડકરનું વલણ એવું હતું કે ટુકડે ટુકડે કે હમે હમે કામ કરવાથી ક્યારેય ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી. ઇતિહાસમાં આવું ઘણું બધું હમે હમે - રફતે રફતે કરવાના પ્રયાસો થયા છે પણ બધા જ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એટલે જ આંબેડકરનું વલણ સતત કાર્ય કરવાનું તથા કાન્તિકારી અને આક્રમક હતું. એમને વિશ્વાસ હતો કે જે લોકો પરંપરાગત રીતે હિન્દુ સામાજિક વ્યવસ્થાનો ભરપૂર ફાયદો ઉઠાવે છે અને મોજમજા કરે છે એ લોકો પોતાના વિશેષાધિકારો રાજ્યપુશીથી ક્યારેય બલિદાન કરવાના નથી.

ગાંધીજીનો આદર્શ પુરાતન રામરાજ્યનો હતો, આધુનિક પ્રજાતંત્રનો નહીં. રામ અંગે ગાંધીજીનું કહેવું હતું કે, “તે પ્રત્યેક ભારતીય માટે માનવીય છે....હિન્દુઓને માટે તો તે દેવતા છે....ગાંધીજી નવા નાગરિકોને એજ રૂપમાં જોવા ઇચ્છે છે. જો રામચંદ્રજી, સીતાજી, લક્ષ્મણજી અને ભરતજી જેવા લોકો ભારતમાં ફરીથી પેદા થાય તો ભારત સુખી દેશ બની જાય. ગાંધીજી રામને સંપૂર્ણતામાં પસંદ કરે છે પરંતુ શંબૂક પ્રકરણ પર મૌન રહે છે.”

ડૉ. આંબેડકર રામરાજ્યને લોકતંત્રનો સારો પર્યાય માનતા નથી ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું છે કે, “કેટલાક લોકો રામ ઉપર એવો આરોપ મઢે છે કે એમણે અકારણ જ શૂદ્ર શંબૂકની હત્યા કરી હતી. આવો આરોપ આખી વસ્તુસ્થિતિને ભ્રામક બનાવે છે. રામરાજ્ય ચાર્તરવર્ષ પર આધારિત હતું અને રાજાના રૂપમાં વ્યવસ્થાનું પાલન કરવું એ એમનું કર્તવ્ય હતું તેથી એમણે શૂદ્ર શંબૂકની હત્યા બ્રાહ્મણોની ચઠામણીને કારણે કરી.”

ગાંધીજી મનુસ્મૃતિને લાગુ કરવા માગતા હતા. જેમાં “વેદ સાંભળવા બદલ શૂદ્રના કાનમાં ગરમ સીસુ નાખવાનો, વેદમંત્ર બોલે તો જીભ કાપી નાખવાનો દંડ નક્કી કર્યો છે. ‘ગાંધીજી યંગ ઇન્ડિયા’માં મનુસ્મૃતિની ભાષા બોલે છે” જો શૂદ્ર પગારદાર શિક્ષકનો ધંધો કરે તો એને પતિત ગણવો જોઈએ. (યંગ ઇન્ડિયા ૨૪, નવે. ૧૯૨૭)

ગાંધીજીનું હરિજન અંગે ચિંતન હરિજનની મુક્તિને બદલે હિન્દુધર્મના અસ્તિત્વ અને સુધારા માટેની ચિંતાથી ભરેલું છે. તે કહે છે કે, “હરિજનોની સાથે બુનિયાદી ન્યાય જો નહીં કરવામાં આવે તો હિન્દુધર્મ નષ્ટ થઈ જશે. (હરિ. ૨૩-૨-૧૯૩૪) ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે મારો એવા દેશવાસી ભાઈઓ અને આંબેડકર સાથે નમ્ર મતભેદ છે જેમનો એવો મત છે કે, વર્ણશ્રમ ધર્મનો નાશ કર્યા વિના અસ્પૃશ્યતા મટશે નહીં.”

૯. મહાત્મા ગાંધીજી અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વચ્ચે - સમાનતાના મુદ્દા:

મહાત્મા ગાંધીજી અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અંગેની સમાનતાના મુદ્દા અને અસમાનતા મુદ્દાઓને સારાંશરૂપે નોંધી લઈએ. તે પછી સમાજવાદી પક્ષ અંગે ટૂંકનોંધ કરવા માગીએ છીએ.

- બન્ને શારીરિક સંઘર્ષ ને બદલે વૈચારિક સંઘર્ષને ઉચિત માનતા હતા.
- બન્ને નિર્ભય હતા. એમને મૃત્યુનો ડર ક્યારેય લાગ્યો નથી.
- બન્ને જિંદી પ્રકૃતિના અને નિર્ધારિત કાર્યક્રમને ગમે તે ભોગે પૂર્ણ કરનારા હતા.
- બન્ને શીલ (ચારિત્ર્ય) ને વ્યક્તિની મોટી મૂડી માનતા હતા.
- બન્ને રચનાત્મક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા.
- બન્ને યુરોપમાંથી શિક્ષણ લઈને દેશમાં જાહેર જીવનમાં પડયા હતા.
- બન્ને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના વ્યક્તિ હતા. બન્નેને પોતપોતાની નિષ્ઠાઓ પ્રત્યે પ્રમાણિક હતા.
- બન્ને રક્તકાન્તિ અને હિંસાનો રસ્તો પસંદ કરતા નહોતા.
- બન્ને મૌલિક વિચારકો હતા અને એમના વિચારો એક સંપૂર્ણ પેકેજ તરીકે હતા.
- પત્રકારત્વ અને ઈતર લેખનનમાં બન્ને હંમેશાં સક્રિય રહેતા.
- સત્ય અને ન્યાયની બન્ને તરફેણ કરતા જો કે એમની વ્યાખ્યાઓ અલગ હતી.
- એક જન્મથી અછૂત હતા તો બીજાએ પોતાને ભંગી (આ શબ્દ સરકારે પ્રતિબંધિત કર્યો છે પણ ગાંધીજીનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ છે તેથી ક્ષમાયાચના સાથે વાપર્યો છે.) જાહેર કર્યા હતા.
- હિન્દુ મુસ્લીમ એકતા અને બિન સાંપ્રદાયિકતાના બન્ને ચાહક હતા.
- હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષાનો દરજ્જો મળે એનું બન્ને સમર્થન કરતા હતા.
- બન્ને જવાબદારીપૂર્વક લખનારા બિન વ્યવસાયી પત્રકારો હતા.
- બન્ને અત્યંત લોકપ્રિય અને લોકાભિમુખ વ્યક્તિ હતા. આમ જનતાના આગેવાન હતા.
- ભાષા પરનું બન્નેનું પ્રભુત્વ અદ્ભૂત હતું.
- ગાંધીજી ‘એકાદસ વ્રત’ અને આંબેડકર ‘પંચશીલ’ અને ‘આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ’ માં માને છે જે પર્યાયવાચી ગણી શકાય.

આવી અનેક સમાનતાઓ બન્નેના જીવન અને દર્શનમાંથી શોધી શકાય તેમ છે. આ યાદી પૂરી નથી પણ અભ્યાસુઓએ બન્નેના જીવનનો સર્વાંગ અભ્યાસ કરી આ પ્રકારની સમાનતાઓની વિશદ યાદી બનાવવાનું કાર્ય કરવા જેવું છે.

૧૦. કેટલીક અસમાનતાઓ :

- ગાંધીજી

- ડૉ. આંબેડકર

હિન્દુ ધર્મને શુદ્ધ કરવા માટે અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કરતા માગતા હતા.

જાતિ વર્ણ અને સનાતન ધર્મમાં માનતા હતા.

સહ શિક્ષણ અને આંતરજાતિય તથા આંતરધર્મીય વિવાહોનો વિરોધ કરતા હતા.

અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર સર્વર્ષ હિંદુઓ કરે એવું ઇચ્છતા હતા.

યાંત્રિકરણ અને નવીન ટેકનોલોજી સખત વિરોધી હતા અને લઘુ ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરતા ઇચ્છતા હતા.

સંપત્તિ પર ખાનગી અને વ્યક્તિગત માલિકીને સમાપ્ત કરવાને બદલે ટ્રસ્ટીશીપના સિધ્ધાંત દ્વારા સંરક્ષણ ઇચ્છતા હતા.

સનાતની મરજાદી વૈષ્ણવ ધર્મમાં બાળપણનું ઘડતર થયું હતું. એટલે પરંપરાને પૂજનારા - આધુનિકતા વિરોધી હતા.

સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પ્રશ્નો પર મહદ્અંશે મૌન હતા.

મહાત્માજીનો આદર્શ પૌરાણિક કથાના 'રામરાજ્ય' અને ગ્રામ સ્વરાજ્યનું હતું.

અહિંસાને પરમ મૂલ્ય ગણતા હતા. વ્યવહારમાં એને ચરિતાર્થ કરવાનો એમણે જીવનભર પ્રયાસ કર્યો હતો.

પરંપરાગત વિવાહોમાં માનતા અને પ્રેમ લગ્નની વિધવાના લગ્નને નકારતા હતા.

સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય દ્વારા દાંપત્ય જીવનના સમર્થક હતા.

માનવતાવાદી અહિંસક સમાજની સ્થાપનાનું ધ્યેય હતું.

આપણે અહીં અટકી જઈએ કારણ કે અસમાનતાના મુદ્દાઓ જો શોધવા જઈશું તો ઉપર કહ્યા તે કરતાં પણ અધિક મુદ્દાઓની નોંધ કરી શકાશે. પ્રત્યેક મહાપુરુષ અન્ય કરતાં અનેક બાબતોમાં અદ્વિતિય હોય છે. મુદ્દ ડૉ. આંબેડકરના વિચારો જે એમણે "રાનડે, ગાંધી અને ઝીણા" નામના પોતાના પ્રવચનમાં નોંધ્યા છે એનો ઉલ્લેખ કરી લઈએ.

૧૧. પ્રસિદ્ધ પુરુષ અને મહાપુરુષ :

કાર્લાઈલે 'વીરપૂજા' અંગે પોતાના વિચારો આ પ્રમાણે રજૂ કર્યા છે.

"મહાપુરુષ અંગે કંઈ કહેવું હોય તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે તે 'સત્યનો શોધક' હોવો જોઈએ. 'સત્ય' એજ મહાપુરુષનો આધાર ગણી શકાય, એવું મને લાગે છે. કોઈપણ એક વિષય પરત્વે એની પૂર્ણ નિષ્ઠા ના હોય તો એણે સ્વીકારેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા તે સમર્થ બની શકતો નથી. આવા માણસને જ હું નિષ્ઠાવાન પુરુષ

અસ્પૃશ્યતાનું મૂળ-જાતિભેદ અને વર્ણવ્યવસ્થાને માનતા હતા. એટલે વર્ણ ધર્મને એના વિવિધ આયામોમાં નષ્ટ કરવા માગતા હતા.

જાતિ વર્ણ બંનેને રાષ્ટ્રીય શાંતિ અને વિકાસમાં બાધક માનતા હતા.

સહ શિક્ષણ અને આંતરજાતિય આંતર ધર્મીય વિવાહનું સમર્થન કરતા હતા.

અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર અછૂતો પોતે જ કરી શકે એવું માનતા હતા. અસ્પૃશ્યતા અસ્પૃશ્યોનું દુઃખ છે અને તેનો નિકાલ અસ્પૃશ્યો જ કરી શકે એવી એમની ધારણા હતી.

મશીનીકરણ, નવીન ટેકનોલોજી અને આધુનિકતાના ભારે પ્રસંશક અને સમર્થક હતા. એમની માન્યતા હતી કે ગરીબાઈનો ઉકેલ યાંત્રિકરણના વિપુલ ઉત્પાદન અને ન્યાયી વહેંચણીથી થશે.

ડૉ. આંબેડકર જમીનોનું રાષ્ટ્રીયકરણ અને મહત્વના ઉદ્યોગોને રાજ્ય હસ્તક રાખી ઉત્પાદન અને વિતરણમાં સમાનતા ઇચ્છતા હતા.

વિદ્રોહી કબીરની પરંપરામાં ઉછરેલા અને અંગ્રેજી લશ્કરી શિસ્ત અને વાતાવરણમાં ઉછરેલા એટલે વૈજ્ઞાનિક વલણ અને આધુનિકતાના સમર્થક હતા.

સ્ત્રી અને પુરુષોમાં સમાન સંપત્તિનો હક્ક, છૂટાછેડા અને પૂર્ણવિવાહની સ્વતંત્રતા આપવા ઇચ્છતા હતા. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે સમાનતાનો વ્યવહાર ઇચ્છતા હતા. દલિત મુકિત સ્ત્રી મુકિત વિના અધૂરી રહેશે એવું માનતા.

એમનો આદર્શ આધુનિક લોકતાંત્રિક સમાજ વ્યવસ્થા હતી.

અહિંસાને જીવ હત્યા કરવાની ઇચ્છા (Will) અને જીવહત્યા કરવાની આવશ્યકતા (Need) બંનેને અલગ કરે છે અને એનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર વ્યક્તિને આપે છે.

બાળ વિવાહના વિરોધી અને વિધવા વિવાહના સમર્થક હતા.

જાતિય આવશ્યકતાને પ્રાકૃતિક ગણતા અને કુટુંબ નિયંત્રણને આવશ્યક ગણતા. દેશમાં સંતતિ નિયમની સૌથી પહેલીવાત કરનાર આંબેડકર હતા.

ઉદારવાદ અને ઉપયોગિતાવાદ દ્વારા સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા આધારિત લોકતાંત્રિક સમાજની સ્થાપનાનું ધ્યેય રાખતા હતા.

સમજું છું. સત્યનિષ્ઠા - ગંભીર અને પૂર્ણ સત્યનિષ્ઠા જ કોઈપણ મહાપુરુષની માપણીનો માપદંડ હોવો જોઈએ.”

“પોતે જ સત્યનિષ્ઠ છે અને પોતાનું સત્ય એ જ સત્ય છે એવું માનવું એ સત્યનિષ્ઠા નથી.”

“નિષ્ઠાની સાથે બુદ્ધિ તો હોવી જ જોઈએ. સત્યનિષ્ઠા સાથે બૌદ્ધિક નિષ્ઠા ભળે નહીં ત્યાં સુધી કોઈપણ વ્યક્તિ મહાન બની જ શકે નહીં અને છતાંય પ્રશ્ન તો રહે જ છે કે, શું સત્યનિષ્ઠા અને બૌદ્ધિક નિષ્ઠાજ માનવીને મહાન બનાવે છે.”

“આ સ્થળે આપણે બે શબ્દોના ભેદ સમજી લેવા જોઈએ. બે શબ્દો છે, પ્રસિધ્ધ પુરુષ (Popular man) અને મહાપુરુષ (The great man) મારી દૃષ્ટિએ મહાપુરુષએ પ્રસિધ્ધ પુરુષ કરતાં કંઈક જુદી જ વિભાવના છે સત્ય નિષ્ઠા અને બૌદ્ધિક નિષ્ઠાને લીધે ઈતરજનોની સરખામણીમાં પ્રસિધ્ધ પુરુષ અલગ તરી આવતો હોય છે, પણ પ્રસિધ્ધ પુરુષને મહાપુરુષનો દરજ્જો એટલાજ કારણસર આપી શકાય નહીં. મહાપુરુષમાં વિશેષ ગુણોની આવશ્યકતા રહે છે તે કયા ગુણો હોઈ શકે? અહીં તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કામમાં આવે છે.”

“મહાપુરુષ સમાજને ગતિશીલ કરવાના કાર્યમાં પરોવાયેલા હોય છે અને એટલે જ તેણે વિધાયક અને વિનાશક એમ બેવડી ભૂમિકા એકી સાથે નિભાવવી પડે છે. એટલે સમાજનું પ્રશાસન એણે કરવું પડે છે પ્રસિધ્ધ પુરુષ અને મહાપુરુષ વચ્ચે ભિન્નત્વ દર્શાવનારા આ મૂળભૂત તત્ત્વો છે. તે તત્ત્વો વ્યક્તિને “મહાપુરુષ” ના પદે આરૂઢ કરે છે. આ તત્ત્વોને કારણે જ વ્યક્તિ આદર પામે છે અને સમાજમાં પૂજ્યભાવ પામે છે.”

ગાંધીજી અને આંબેડકરને ઉપરની કસોટીએ કસી જોઈએ તો બન્ને મહાપુરુષ અને યુગપુરુષ હતા. ઠીક છે કે બન્ને પરસ્પર અનેક બાબતોમાં સહમત નહોતા પણ એમના જીવનમાં એવા પ્રસંગો પણ આવ્યા છે કે જેમાં બન્ને પરસ્પર આદરભાવ દાખવતા રહ્યા છે. મહાત્માજી વિશે એક વાતનો ભારપૂર્વક ઉલ્લેખ કરી લેવો જોઈએ જે સમાજવાદી વિચારક અને લડાયક આગેવાન મધુ લિમચેજીએ નોંધ્યું છે કે, જીવનના અંતિમ વર્ષોમાં ગાંધીજીનો વર્ણવ્યવસ્થા પરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો અને તેથી પુનાકરાર વખતે ઉપવાસ પર ઉતરીને ડૉ. આંબેડકરને જે અન્યાય થયો હતો એને અન્ય રીતે ભરપાઈ કરી રહ્યા હોય એવી એક ઘટના આઝાદી પછી બની હતી કારણ કે ગાંધીજી ડૉ. આંબેડકરની પ્રતિભા અને કાર્યક્ષમતાથી પરિચિત હતા. એટલે રાષ્ટ્રીય હિતમાં એમની શક્તિનો અધિકતમ ઉપયોગ કરવા ઈચ્છતા હતા. જ્યારે પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને સરોજીની નાયડૂ ગાંધીજી પાસે એ વિષય અંગે એમનો અભિપ્રાય મેળવવા ગયા કે સ્વતંત્ર ભારતનું સંવિધાન બનાવવાના કાર્ય માટે સર આયવર જેનીંગ, જેમને એશિયાઈ દેશોના સંવિધાન બનાવના અનુભવ હતો, એમની સેવા લેવામાં આવે કે નહીં....ત્યારે ગાંધીજીએ એમને સૂચન કર્યું હતું કે હું એક એવા ભારતીય સંવિધાનજ્ઞને જાણું છું જેમનું નામ ડૉ. આંબેડકર છે. આપણે એમની સેવાઓ કેમ લેતા નથી? આમ ડૉ. આંબેડકરને કાયદાપ્રધાન બનાવવામાં રાજાજી, ગાંધીજી અને અન્ય લોકોનો ફાળો હતો.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મૂળભૂત ઉદ્દેશો સહિત સ્વાધીનતા, ન્યાયપૂર્ણ સમાજની રચના, દલિત અને કમજોર વર્ગોનો ઉત્કર્ષ વગેરે અંગે બન્નેમાં સહમતિ હતી. એ નોંધી લઈ આ પ્રકરણ પુરૂ કરીએ...

૪.૭ (૧) સમાજવાદી વિચારધારા, સમાજવાદી પક્ષો :

‘સમાજવાદની ચોક્કસ વ્યાખ્યા બાંધવી અનેક રાજનૈતિક ચિંતકોને અત્યારે મુશ્કેલ લાગે છે. ઈટાલિમાં આ શબ્દ પ્રથમવાર વપરાયો હતો. ત્યારબાદ ફ્રેંચોએ તેને આગવા અર્થમાં અપનાવ્યો. બ્રિટન, જર્મની, રશિયા અને છેવટે ભારતમાં તેને વિવિધ વિચારકો અને રાજપુરુષોએ પોત પોતાની રીતે પ્રયોજ્યો છે તેને કારણે સમાજવાદનો અર્થ અને તે દ્વારા ઈંગિત વ્યવસ્થામાં સારા પ્રમાણમાં વૈવિધ્ય પ્રવેશ્યું છે. આમ છતાં કેટલીક મૂળભૂત બાબતોમાં સામ્ય શોધી શકાય. સમાજવાદના ખ્યાલ આસપાસ વિકસેલી વિચારધારાઓ કેટલીક બાબતોમાં એકસૂત્રમાં બંધાયેલી છે. પરિણામે સમાજવાદને અનેક વિચારસરણીઓનો સમૂહ અથવા સમાજવાદી વિચારધારા તરીકે ઘટાવી શકાય. શ્રી જયંતીભાઈ પટેલ જેવા રાજનીતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનનું કથન છે કે સમાજવાદના છત્ર નીચે, તેમાં પ્લેટોથી માંડીને ટાન્કાનિયાના ન્યુરેરે સુધીના વિચારકો, અરાજકતાવાદી, શ્રમસંઘવાદ, મહાજન સમાજવાદ, ખ્રિસ્તી સમાજવાદ ફેબિયન સમાજવાદ તેમજ અનેક શાખાના સામ્યવાદીઓ વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે.

૪.૭ (૨) સમાજવાદનું વિશેષ આકર્ષણ :

સમાજવાદનું એક વિશેષ આકર્ષણ દેશમાં અને દુનિયામાં જોવા મળ્યું છે. સમાજવાદીઓ મહદ્અંશે માનવતાવાદ અને નિસ્વાર્થવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હોવાથી આમ જનતાનું એને ભારે સમર્થન સ્વાભાવિક રીતે જ મળી રહેતું. સમાજવાદ અને સમાજવાદી સમાજ સ્થાપવાનું લક્ષ્ય સંપત્તિની સમાન

વહેંચણી, ઉત્પાદનોનું કેન્દ્રીયસ્થાન, દરિદ્રતા અને બેકારી સામે રક્ષણ, ખાનગી માલિકી અને તેના દ્વારા થતા પ્રજાના શોષણની નાબૂદી વગેરેને કારણે એક આશ્વાસપદ સામાજિક સંરચનાની ખાત્રી મળે છે. ટૂંકમાં મૂડીવાદી અને શોષણખોર વ્યવસ્થાની નાબૂદી સમાજવાદ દ્વારા જ થઈ શકે. મૂડીવાદનો મુખ્ય આધાર નફા અને શોષણ છે. સમાજવાદી વ્યવસ્થા સામાજિક સમતા અને સ્વતંત્રતા અર્પે છે.

જોકે આ હેતુઓ સાધ્ય કરવા માટેના માર્ગો અંગે પુષ્કળ મતભેદ છે. તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે. આથી રાજ્યની સંપૂર્ણ નાબુદી માગતા અરાજકવાદ, કમશ: કાયદા દ્વારા સમાજવાદ હાંસલ કરવા માગતો ફેબિયન સમાજવાદ, જર્મનીનો ઉત્કાન્તિવાદી સમાજવાદ, રાજ્ય વિના શ્રમસંઘો દ્વારા વ્યવસ્થા માગતો શ્રમસંઘવાદ અને રાજ્યને ગૌણ બનાવતો મહાજન સમાજવાદ તથા જયપ્રકાશ - અશોક મહેતાનો ગાંધીવાદી-લોકશાહી સમાજવાદ અને લોહિયાનો વિકેન્દ્રીત સમાજવાદ અને એનકુમા અને ન્યુરેરેનો આર્કિકન સમાજવાદ અને ડૉ. આંબેડકરનો 'સ્ટેટ સોશ્યાલિઝમ' એમાં સમાઈ જાય છે. એક જ પક્ષના કામદારોના નેતૃત્વવાળા સામ્યવાદનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. આમ સમાજવાદના અર્થ બાબત અનેક ગૂંચવણો પણ પેદા થઈ છે અને સી.ઈ.એમ. જોડ એને વ્યંગમાં "સહુ કોઈના પહેરવાથી આકાર વિહિન બની ગયેલી ટોપી" સાથે સરખાવે છે. અને રામ્સેમ્પર તેને "પરિવેશ મુજબ રંગ બદલતા કાચિંડા" કહીને ટીકા કરે છે. આ બધા માર્ગોને એકંદરે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય.

(૧) રાજ્ય દ્વારા શાંતિમય અને બંધારણીય માર્ગે ઉત્પાદનના સાધનો ઉપર રાજ્યની માલિકી સ્થાપવા માગનારા લોકશાહીવાદી સમાજવાદીઓ... આ અંગે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના અભિગમ અંગે આપણે અલગથી વાત કરવાના છીએ.

(૨) શ્રમજીવીઓ દ્વારા કાન્તિકારી-રાજ્ય કામદારોની સરમુખત્યારશાહીના હાથમાં મૂકીને તેના દ્વારા ઉદ્યોગોનું સંચાલન થાય તેવી હિમાયત કરનારા સામ્યવાદીઓ - અલબત્ત સામ્યવાદીઓમાં પણ માર્ક્સ, લેનિન, ટ્રોટસ્કી, સ્ટાલિન, ટીટો, માઓ અને અત્યારે ૨૦૦૬ની સાલમાં માર્ક્સની પદ્ધતિનું નવું અર્થગઠન કરનાર સમીર અમીન વગેરેની અલગ રંગ-છાંટ છે.

૪.૭ (૩) ભારતમાં સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના :

આ પ્રકરણમાં કોંગ્રેસ, ગાંધીજી અને સામ્યવાદી વિચારધારાની વાત કરતી વખતે આપણે સમાજવાદમાં બૌદ્ધિક રીતે અને નિષ્ઠાની રીતે વિચાર કરનારા યુવકો ગાંધીજીના નરમ વલણને કારણે નારાજ થયા હતા અને કોંગ્રેસમાંજ સમાજવાદીઓનું એક જુથ બનાવીને કામ કરતા હતા એ વાત આગળ નોંધી છે.

ગાંધીજીના સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલનમાં નરમ વલણને કેટલાક ઉત્સાહી અભ્યાસુ અને તરવરિયા નવજુવાનો નિરર્થક ગણવા માંડયા હતા. એટલે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનને સમાજવાદી દૃષ્ટિકોણથી નવો ઓપ અને વળાંક આપવા માટે નાસિક જેલમાં ભેગા થયેલા યુવકોએ નિર્ણય કર્યો. જયપ્રકાશ નારાયણ, અચ્યુત પટવર્ધન, અશોક મહેતા અને અન્ય સમાજવાદી વિચાર ધરાવનાર યુવકો જેલ ભોગવી રહ્યા હતા. કોંગ્રેસી યુવકોએ "કોંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટી" એવું નામ આપ્યું. જેલમાંથી મુક્ત થયા પછી ૧૯૩૪માં પટણામાં થયેલ અધિવેશનમાં આ દળની સ્થાપના કરવામાં આવી. જયપ્રકાશ નારાયણને એના સંયોજક-સચિવ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. જો કે પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ કોંગ્રેસના અગ્રગણ્ય નેતા ગણાતા હતા પણ વિચિત્રતા એ હતી કે સમાજવાદીઓ એમને પોતાના નેતા માનતા હતા અને જવાહરલાલ ખુદ પોતાને સમાજવાદી વિચારધારાને વરેલા ગણાવતા, પણ કોંગ્રેસ પક્ષ છોડી એમણે ક્યારેય સમાજવાદીપક્ષનું સભ્યપદ સ્વીકારી આગેવાની લીધી નહોતી. કેટલાક લોકોએ આ સમય ગાળામાં એવી ભ્રમણા ધરાવતા હતા કે નહેરૂજી ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદની વચ્ચે સેતુસમાન હતા. હકીકતમાં ન તો તે ગાંધીવાદી હતા કે ન તો સામ્યવાદી હતા. એક વસ્તુ ખરી કે તે ગાંધીજીની નીકટ હતા અને ગાંધીજીએ એમને પોતાના રાજકીય વારસદાર ગણાવ્યા હતા. ૧૯૩૬માં કોંગ્રેસના લખનૌ મુકામે મળેલા અધિવેશનમાં જવાહરલાલજીને અધ્યક્ષપદે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. એ સમયમાં કિસાન આંદોલન ઘણું તીવ્ર થયું હતું. સરકારના શોષણનો, જમીનદારોના ત્રાસનો અને મનમાની મહેસૂલનીતિના વિરોધમાં ખેડૂતો સંગઠીત અને આક્રમક બન્યા હતા. જવાહરલાલે કોંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટિમાં જય પ્રકાશનારાયણ, આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ અને અચ્યુત પટવર્ધનને કાર્ય સમિતિમાં સ્થાન આપ્યું. આ ત્રણેય આગેવાનો કટ્ટર સમાજવાદીઓ હતા. લખનૌ અધિવેશનમાં નહેરૂજી ખેતીકામ અંગેનો ઠરાવ અને કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રને માનવવા માગતા હતા જો કે, આ ઠરાવ સ્વીકૃત ન થયો અને નહેરૂજી નિરાશ થયા. એમને એવું લાગ્યું કે જાણે પોતે એકલા પડી ગયા ન હોય ! આમ છતાં નહેરૂ સમાજવાદીઓ સાથે જોડાયા નહોતા.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ બૌદ્ધધર્મના અત્યંત વિદ્વાન અને માર્ક્સવાદી વિચારક હતા. આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ કહેતા કે,

"સમાજવાદ એક એવા જનતાંત્રિક સમાજવાદી સમાજની સ્થાપના કરવા ઇચ્છે છે જેમાં ઉત્પાદનના સાધનો પર સમાજનો જ અધિકાર થઈ જાય અને શોષક અને શોષિત બન્ને વર્ગો નષ્ટ થઈ જાય તથા સમાજવાદી સંસ્કૃતિ પેદા થાય."

આ હેતુ સિધ્ધ કરવા માટે રાજકીય પ્રભુત્વ આવશ્યક હતું. શરૂઆતમાં સમાજવાદી પક્ષનું મુખ્યકાર્ય કોંગ્રેસની ટીકા કરવાનું હતું જેથી તે સમાજવાદી વલણ અખત્યાર કરે. કોંગ્રેસમાં સમાજવાદીઓના સૌથી

મોટા શત્રુ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. ૧૯૩૭માં કોંગ્રેસે વિવિધ પ્રાંતોમાં સત્તાના સૂત્રો કબજે કરતાંજ સમાજવાદીઓની ટીકા અતિ ઉગ્ર બનવા માંડી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૪૨માં 'ભારત છોડો' આંદોલન અને ગાંધીજીએ 'કરો યા મરો' નો જનતાને આદેશ તો આપી દીધો પણ એના માટેની કોઈ તૈયારી કે તાલીમ ન તો નેતાઓને આપી હતી કે ન તો જનતાને આપી હતી. અંગ્રેજોની વિશેષતા એ હતી કે એમની પાસે સમગ્ર દેશની નાનામાં નાની વિગતોનો રેકોર્ડ હતો. એટલે જેવી ઘોષણા થઈ કે તરત જ બધા નેતાઓને પકડી લેવામાં આવ્યા અને નેતાઓ પણ કોઈપણ પ્રકારનું માથે જોખમ ન આવે એટલે જેલમાં જઈને બેસી ગયા. જનતાને નધણિયાતી છોડી દીધી. આ વખતે સૌથી મહત્વનું કાર્ય સમાજવાદી યુવક આગેવાનોએ કર્યું. એમાં સૌથી મોટું નોંધપાત્ર નામ ડૉ. રામમનોહર લોહિયાનું હતું. જયપ્રકાશ અને એમના સાથીઓ પણ લોહિયાની જેમ ભૂગર્ભમાં જતા રહેલા અને એમણે જીવના જોખમે જનતાને માર્ગદર્શન અને ઉત્સાહ આપ્યો હતો. ૧૯૪૨ની યજ્ઞવળમાં ગાંધીજી થી માંડીને તમામ કોંગ્રેસી આગેવાનોનો જેલમાં જઈને આરામ ફરમાવવા સિવાયનો કશોજ ફાળો નહોતો. સહન કર્યું તો સમાજવાદી આગેવાનોએ અને માર ખાઈને માલમિલકતનું નુકશાન ભોગવ્યું. તો તે આમ જનતાએ. સરકાર સમાજવાદી આગેવાનોથી તંગ આવી ગઈ હતી, એટલે પક્ષને ગેરકાનૂની જાહેર કર્યો.

૧૯૪૨થી ૧૯૪૬ સુધીના સમયગાળાનો કઠણ સમય સમાજવાદીઓએ અપ્રતિમ સહનશીલતા, બલિદાન અને સાહસ બતાવ્યું હતું. અંગ્રેજ સરકાર આ બહાદૂર-બુદ્ધિજીવી આગેવાનોની પાછળ પડી ગઈ હતી. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે આ દળની લોકપ્રિયતા એટલી બધી હતી કે જય પ્રકાશ નારાયણ અને ડૉ. રામમનોહર લોહિયા દેશના સૌથી લાડીલા આગેવાનો અને રાષ્ટ્રીય 'હિરો' હતા. આઝાદી પછી કેટલાક લોકો કોંગ્રેસમાં ભળી ગયા. આ પક્ષના યુવક બુદ્ધિજીવીઓ સામે કોંગ્રેસ પક્ષના આગેવાનો પણ ઝાંખા પડતા હતા. પણ અત્યંત બુદ્ધિજીવી હોવાથી એમાં મતભેદ અને અંતે ભાગલા પડ્યા. પ્રજાસમાજવાદી અને સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ડૉ. રામમનોહર લોહિયા ૧૯૬૩માં કુરુખાબાદ સંસદીય મતવિસ્તારમાંથી પેટા ચૂંટણીમાં વિજયી થઈને જ્યારે સંસદમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે પહેલીવાર કોંગ્રેસ પક્ષ સામે એક લીટીનો અવિશ્વાસનો પ્રસ્તાવ મૂકાયો અને નહેરૂનીતિ અને કોંગ્રેસી નિર્બળતાઓ વારંવાર સંસદપટલ પર છતી થઈ. પહેલીવાર સંસદ જીવંત બની પ્રધાનો અને સ્પીકર ખડે પગે થઈ ગયા. કમનસીબે ૧૨ ઓક્ટોબર ૧૦૬૭ના દિવસે પ્રોસ્ટેટના મામુલી ઓપરેશનમાં અત્યારે જેને આપણે દિલ્હીની "ડૉ. રામમનોહર લોહિયા હોસ્પિટલ" તરીકે ઓળખીએ છીએ. ત્યાં ડૉ. લોહિયાનું અવસાન થયું. એક પછી એક સમાજવાદીઓ તૂટતા ગયા. જયોર્જ ફર્નાન્ડીઝ જેવો લડાયક આગેવાન હિંદુત્વના ઝંડાધારીઓ સાથે બેસી ગયો તો મુલાયમસિંહ યાદવે મધ્ય જાતિઓની ગુંડાગીરીને ખુલ્લો દોર આપી ઉત્તરપ્રદેશ કબજે કર્યું. નીતિશ, દિગ્વિજયસિંહ, લાલુ યાદવ, કર્પુરી ઠાકુર, શરદ યાદવ જેવા લોહિયાના સમાજવાદીઓ પલ્ટાયેલા સમયમાં વેરવિખેર થઈ ગયા. સમાજવાદ જેવો પવિત્ર શબ્દ હાંસીપાત્ર બની ગયો. એક સોનેરી પ્રકરણ દેશવાસીઓ ભૂલી ગયા.....

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનો શેડ્યુલ કાસ્ટ ફેડરેશન અને ડૉ. રામમનોહર લોહિયાનો 'સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ' બન્ને ભેગા મળીને એક ઉદ્દામવાદી વિચારસરણીવાળો પક્ષ બને એ માટેના પ્રયાસો સમાજવાદી પક્ષ તરફથી કરવામાં આવેલા. કેટલીક ઔપચારિક વાતચીત પણ થયેલી. ખુદ ડૉ. લોહિયા, ડૉ. આંબેડકરને રૂબરૂ મળવા જનાર હતા પણ ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ના દિવસે ડૉ. આંબેડકરનું અવસાન થતાં દલિતો અને સમાજવાદીઓ નવાભારતનું સાથે મળીને સર્જન કરે એવી સંભાવના અટકી પડી.

૪.૮ (૧) જસ્ટીસપાર્ટી (બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટી)

સમકાલીન રાજનૈતિક વિચારધારાઓમાં હિંદુ મહાસભા, આર.એસ.એસ., મુસ્લીમ લીગ, લિબરલ પાર્ટી, યુનિનિસ્ટ પાર્ટી, રૉયવાદી દલ, ફોરવર્ડ બ્લોક, ક્રાન્તિકારી સમાજવાદી પક્ષ અસરકારક પક્ષો ન હતા પણ એના અંગે વિશિષ્ટ નોંધ લઈ શકાય એમ નથી. છતાં મદ્રાસની જસ્ટીસ પાર્ટી અંગે થોડુંક નોંધી લઈએ કારણ કે આજકાલ દક્ષિણ ભારતમાં અત્યારે જે વિવિધ પ્રાંતિક સ્તરના રાજકીયપક્ષો રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં અસરકારક બન્યા છે એની પાછળ મદ્રાસમાં અગાઉ જે બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટી-અર્થાત્ જસ્ટીસ પાર્ટીનો વિચાર હતો તે કારણભૂત છે.

તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪ના દિવસે મદ્રાસમાં ડૉ. આંબેડકરે જે પ્રવચન જસ્ટીસપાર્ટીના કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ આપેલું તે રજૂ કરીએ છીએ.

૪.૮ (૨) જસ્ટીસપાર્ટી : એક ઐતિહાસિક ઘટના :

“હું મારા અભ્યાસ દ્વારા જે વસ્તુ સ્થિતિ જાણી શક્યો છું કે ભારતમાં બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટીનું પેદા થવું તે પોતે જ એક ઐતિહાસિક ઘટના છે. દેશના ઘણાં બધા લોકો એ વાતથી પરિચિત નથી કે બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટીનો આધાર સાંપ્રદાયિકતા નથી “ગૈર-બ્રાહ્મણ” શબ્દથી તે સાંપ્રદાયિક પાર્ટી હોય એવો આભાસ થાય છે. આ પાર્ટીને કોઈ અછૂત યલાવે કે બ્રાહ્મણો વચ્ચેનો વર્ગ યલાવે - પણ જો પાર્ટીનું બંધારણ જનતંત્રીય - અર્થાત્ લોકશાહી વિચારનું ન હોય તો પછી તેનો કંઈ અર્થ નથી. પાર્ટી લોકશાહી વિચારને અનુસરતી હોવી જોઈએ. જે જે લોકોને લોકતંત્રમાં વિશ્વાસ છે તે સૌને સ્વાભાવિક રીતે જ જસ્ટીસપાર્ટીમાં પોતાનું હિત અને ભવિષ્ય દેખાશે. હું ફરીથી કહેવા માંગુ છું કે, દેશમાં બિન-બ્રાહ્મણપક્ષ ઉભો થાય અને સક્રિય રીતે કાર્ય કરતો થાય અને હું મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ઘટના ગણું છું.”

અને એનું જે રીતે પતન થયું એને પણ ઐતિહાસિક ઘટના ગણું છું. જસ્ટીસ પાર્ટીનું પતન એ દુઃખદ બાબત છે. પાર્ટીના નેતાઓએ પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે ૧૯૩૭ની ચૂંટણી વખતે પાર્ટીના ટૂકડે ટુકડા કેમ થયા ?

૪.૮ (૩) જસ્ટીસપાર્ટીના પતનનાં કારણો :

વ્યવહારિક અને વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો ૨૪ વર્ષ પહેલા મદ્રાસમાં બિન-બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય હતું. આટલો લાંબો સમય શાસન ભોગવ્યા પછી શા માટે પક્ષ પત્તાના મહેલની જેમ તૂટી પડ્યો ? પાર્ટી બિન-બ્રાહ્મણોમાં જ શા માટે આટલી બધી અપ્રિય બની ગઈ ? મારા વિચાર પ્રમાણે એનાં બે કારણો છે.

(૧) પહેલી વાત તો એ હતી કે “બ્રાહ્મણવર્ગ” સામે એમના વાસ્તવિક મતભેદ કયા હતા ? એમણે બ્રાહ્મણોની ટીકા કરી, પણ કોઈએ બ્રાહ્મણો સામેના સિધ્ધાંતોની ચર્ચા કરી એમનામાં ખુદમાં કેટલું બ્રાહ્મણત્વ છે એ એમણે જોયું નહીં ? તે જનોઈ પહેરતા હતા અને પોતાને બીજી કક્ષાના બ્રાહ્મણ માનતા હતા. બ્રાહ્મણત્વને છોડવાને બદલે તેઓ બ્રાહ્મણત્વને એવી ભાવનાથી પકડી રહ્યા હતા જાણે કે તે જ એક આદર્શ છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરવાની છે. બ્રાહ્મણો પ્રત્યે એમનો રોષ એટલા માટે જ હતો કે તેઓ જસ્ટીસ પાર્ટીના આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓને નીચા દરજ્જે ગણતા હતા.

જે પક્ષના આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓને પોતાનો સૈધ્ધાંતિક મતભેદ શું છે એની જ ખબર ન હોય તે પાર્ટીના મૂળિયાં ઊંડા કઈ રીતે ઉતરે ? એવી પાર્ટીનું ભવિષ્ય શું હોઈ શકે ?

“બ્રાહ્મણ” અને “બિન બ્રાહ્મણ” વર્ગો વચ્ચેનો સૈધ્ધાંતિક મતભેદ સ્પષ્ટ ન કરી શક્યા એટલે પાર્ટીનું પતન થયું.

(૨) પાર્ટીના પતનનું બીજું કારણ સંકુચિત રાજનૈતિક કાર્યક્રમ. પાર્ટીના વિરોધીઓએ પ્રચાર કર્યો કે “નોકરીઓની શોધખોળ કરનારા રખડુઓની પાર્ટી” જસ્ટીસ પાર્ટી છે. હિંદુઓએ આ શબ્દ પ્રયોગ અનેકવાર કર્યો છે. હું એવી ટીકા-ટીપ્પણીને મહત્વ આપતો નથી. કારણ કે નોકરીઓની શોધખોળ કરનારા આપણાંથી ઓછા એ લોકો નથી. બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટીની યોજનાઓમાં એક દોષ એ હતો કે સભ્યોને નિશ્ચિત સંખ્યામાં નોકરી અપાવવામાં પક્ષે વિશેષ રસ દાખવ્યો. જો કે આ બાબત ન્યાય સંગત હતી છતાં શું જેમને પક્ષે નોકરીઓ અપાવી તેઓએ પાર્ટીનો વીસ વર્ષોનો સંઘર્ષ યાદ રાખ્યો છે ખરો ?

“પાર્ટી ૨૦ વર્ષ સુધી શાસનમાં રહી પણ તે ગામડાંની ૯૦ ટકા બિન-બ્રાહ્મણ વસ્તીને ભૂલી ગઈ જે મહાજનોના વ્યાજના ફંદામાં ફસાઈને તરફડીને મરી રહ્યા હતા. અભાવોનું જીવન જીવી રહ્યા હતા. એ સમયે જે કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા તેનો પણ મેં અભ્યાસ કર્યો છે. કેવળ એક ભૂમિ સુધાર કાયદો ઘડ્યો એ સિવાય બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટીના ખેડૂતો, ખેત મજૂરો અને કારીગરો માટે કોઈ જ ચિંતા - પરવા રાખી નથી. એટલે જ કોંગ્રેસીઓએ ધીરે ધીરે આ પક્ષને વચ્ચેનું કરી દીધો.”

“આ ઘટનાઓના વળાંકથી મને ઘણું દુઃખ થયું છે મારે તમને કહેવું છે કે, તમને માત્ર તમારી પાર્ટી જ બચાવી શકશે. પાર્ટીને એક સારા નેતાની, એક સારા સંગઠનની અને સશક્ત રાજનૈતિક કાર્યક્રમની આવશ્યકતા છે.”

“પણ આપણે આપણાં નેતાઓની સીમા બહારની ટીકાઓ કરવાથી બચવું જોઈએ. જ્યારે ભારતને સ્વતંત્રતા મળવાની હતી ત્યારે ગાંધીજીના પ્રયત્નોથી કંઈ વિશેષ મળવાનું હતું એવું તો નહોતું. હમણાં બે ત્રણ વર્ષ પહેલાં મિ. જીણાએ પાકિસ્તાન મુદ્દા અંગે ચર્ચા આરંભી તો ગાંધીજીએ એના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં અને પાકિસ્તાનની માગણીને પાપ ગણાવ્યું. અને જ્યારે સમસ્યાએ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યારે ગાંધીજી બેબાકળા બની ગયા અને એને ઉકેલ લાવવા માટે બિલકુલ વિપરીત દિશામાં કામ કરવા માંડ્યા અને છતાંય તે આ દેશના નેતા રહ્યા, કારણ કે કોંગ્રેસે એમની વિરૂદ્ધ મુકદ્દમો માંડ્યો નહોતો.”

મિ.જીણાનું ઉદાહરણ લઈએ, તમને એ વિગત વિશેષ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે, મુસ્લીમલીગમાં તે જ એકમાત્ર નેતા હતા... જે ગણો તે બધું જ જીણા હતા. પણ મુસલમાનોએ એમનામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ જાહેર કર્યો અને એક રીતે એ ઠીક પણ હતું. કોંગ્રેસ પણ જાણતી હતી કે ગાંધીજી પર કોઈ આરોપ મુકીશું તો સંગઠન તૂટી પડશે. એટલે લોકશાહી તત્વોનો પણ સ્વીકાર કરી લીધો. એટલે હું બિન-બ્રાહ્મણવાદીઓને કહેવા માંગુ છું કે જાહેરમાં એકતાનું સર્વોચ્ચ મહત્વ છે, અને મોડું થઈ જાય એ પહેલાં આપ સૌ બોધપાઠ લો તો સારું”

“લોકતાંત્રિક શાસન પ્રથા અને પધ્ધતિમાં વિશ્વાસ ધરાવતા ડૉ. આંબેડકરનું ઉપરોક્ત પ્રવચન માત્ર જસ્ટીસપાર્ટીની સમીક્ષા જ નથી કરતું પણ પક્ષને ચલાવવા, આગળ ધપાવવા માટે બૌદ્ધિક, લોકતાંત્રિક અને સર્વજન નિષ્ઠાનો માર્ગ ચિંધે છે. આ સંદર્ભમાં જ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના રાજનૈતિક વિચારો (Conceptual Framework) વૈચારિક માળખામાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરવાની જરૂરત છે.

૪.૯ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

(૧) રણસુભે (ડૉ.) સૂર્યનારાયણ, “ડૉ. આંબેડકર”

લક્ષ્મી કોલોની, લાતૂર,
મહારાષ્ટ્ર ૧૯૯૧ (હિન્દી)

(૨) ભટનાગર (ડૉ.) રાજેન્દ્ર “ડૉ. આંબેડકર : જીવન ઓર દર્શન”

કિતાબધર, દરીયાગંજ, નવી દિલ્હી. ૧૯૯૨. (હિન્દી)

- (૩) રાષ્ટ્રપાલ પ્રવીણ, “વરશીર્ષીંગ ફોલ્સ ગૉડ : એક અવલોકન”
સ્વમાન : ફાઉન્ડેશન ફોર દલિત લિટરેચર, અમદાવાદ (૧૯૮૮)
- (૪) આનંદ (ડૉ.) તેલતુંબડે, “ડૉ. આંબેડકર અને મુસ્લીમો : શું સાચું, શું જુદું”
વિકાસ અધ્યયન કેન્દ્ર, મુંબઈ, ૨૦૦૩ (ગુજરાતી અનુવાદ)
- (૫) ધર્મવીર (ડૉ.) “આંબેડકર કી પ્રભાવવાદી વ્યાખ્યા”
શેષ સાહિત્ય પબ્લીકેશન, શાહદરા, દિલ્હી ૧૯૮૦. (હિન્દી)
- (૬) કવલેકર (ડૉ.) કે. કે. “પોલિટીકલ આઈડીયાઝ એન્ડ લિડરશીપ ઓફ ડૉ. આંબેડકર”
ચૌસલકર (ડૉ.) એ.એમ.
વિશ્વનિલ પબ્લીકેશન્સ, પૂણે-૩૦, (૧૯૮૯) અંગ્રેજી
- (૭) પરમાર (ડૉ.) રમેશચંદ્ર “યુગ પુરૂષ ડૉ. આંબેડકર : ભાગ-૧-૪”
દલિત પેંથર, પ્રકાશન : ગોમતીપુર, અમદાવાદ-૨૧. ૧૯૮૦. (ગુજરાતી)
- (૮) ખેરમોડે ચાંગદેવ / ભવાનરાવ “ડૉ. આંબેડકર આણિ હિન્દુકોડબીલ”
સુગાવા પ્રકાશન, પૂણે-૩૦ - ૨૦૦૨ (મરાઠી)
- (૯) રાજકિશોર “જાતિ કા જહર”
વાણી પ્રકાશન, નયી દિલ્હી-૧૧૦૦૦૨ - ૧૯૮૭ (હિન્દી)
- (૧૦) જાટવ (ડૉ.) ડી.આર. “ડૉ. બી.આર. આંબેડકર કા રાજનીતિ દર્શન / નૈતિક દર્શન /
સામાજિક દર્શન”
સમતા સાહિત્ય સદન, જયપુર, ૧૯૮૦ (હિન્દી)
- (૧૧) મેઘવાલ ભાગીરથ “ભારત કા ઇતિહાસ” શ્રમણ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિયો કા સંઘર્ષ
મૂલનિવાસી પ્રકાશન, ઉદયપુર, રાજસ્થાન, ૨૦૦૫ (હિન્દી)
- (૧૨) નઈમ ઇન્તિજાર, “દલિત સમસ્યા જડ મેં કૌન?”
સાહિત્ય સૌરભ, હોજ સુઈવાલાન, નયી દિલ્હી. ૧૯૮૬ (હિન્દી)
- (૧૩) થોમસ મેથ્યુ, “આંબેડકર : રિફોર્મ ઓર રિવોલ્યુશન”
સેગમેન્ટ બુક્સ, નયી દિલ્હી. ૧૯૯૧ (અંગ્રેજી)
- (૧૪) આંબેડકર (ડૉ.) બી.આર, “રાઈટીંગ્સ એન્ડ સ્પીચીઝ ઓફ ડૉ. બાબાસાહેબ
આંબેડકર” ભાગ-૧ થી ૨૨, એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ, મહારાષ્ટ્ર સરકાર,
મુંબઈ. ૨૦૦૦ (અંગ્રેજી)

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના બે અથવા ત્રણ વાક્યોમાં જવાબ આપો.

- (૧) ડૉ. આંબેડકર સામાજિક માળખાના પરિવર્તન માટે વૈધાનિક ઉપાયોની તરફેણ શા માટે કરતા હતા?

.....
.....
.....

- (૨) ગામડાં વિશે ડૉ. આંબેડકરનો મત કેવો હતો ?

.....
.....
.....

- (૩) ડૉ. આંબેડકર ‘રામરાજ્ય’ ની વિભાવનાની તરફેણ કેમ કરતા નહોતા?

.....
.....
.....

- (૪) સમાજવાદનું વિશેષ આકર્ષણ આમ જનતામાં શા માટે હતું ?

- (૫) ડૉ. આંબેડકર ‘સ્વરાજ્ય’ ની વ્યાખ્યા શા માટે માગતા હતા?

.....
.....
.....

- (૬) જસ્ટીસ પાર્ટીના પતનના કારણે કયા હતા?

.....
.....
.....

પ્રશ્ન-૨ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) 'ગ્રામ્ય સ્વરાજ્ય' ને બદલે ડૉ. આંબેડકરે દલિતોને કયો નારો આપ્યો ?

(૨) સી.ઈ.એમ. જોડે સમાજવાદ માટે વ્યંગમાં શું કહ્યું હતું ?

(૩) ભારતમાં સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના કયારે કરવામાં આવ્યા ?

(૪) આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવે સમાજવાદી કેવી વ્યાખ્યા કરી છે ?

પ્રશ્ન-૩ યોગ્ય શબ્દ મૂકી ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧) ગાંધીજીએ પોતાના રાજકીય વારસદાર તરીકે.....ને જાહેર કર્યા.

(ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જવાહરલાલ નહેરૂ)

(૨) ૧૯૪૨માં ગાંધીજીએ આમ જનતાને.....નો નારો આપો.

(શાંત રહો, અહિંસાના અમલ, કરો યા મરો)

(૩) જસ્ટીસપાર્ટી.....પાર્ટી કહેવાય છે.

રૂપરેખા

૫.૦ ઉદ્દેશો :

૫.૧ પ્રસ્તાવના : જીવનકાર્યના પાંચ તબક્કા

૫.૨ ડૉ. આંબેડકરનું રાજનૈતિક ચિંતન

- (૧) મનુષ્ય, સમાજ અને તત્ત્વજ્ઞાન
- (૨) સામાજિક વાતાવરણ અને રાજનૈતિક દર્શન
- (૩) આધુનિકતા અને ઉપયોગિતાની કસોટી
- (૪) 'ઈશ્વર' અંગેના વિચારો
- (૫) અંધવિશ્વાસ અને આધુનિકતા વિરોધી માન્યતાઓનો ઈન્કાર
- (૬) પ્રકૃતિ અને ભૌતિક સંસાર
- (૭) અનુભવવાદી અને વ્યહવારવાદી દ્રષ્ટિકોણ
- (૮) પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રેમ અને આકર્ષણ
- (૯) વિકાસનું પ્રથમ પગથિયું જાગરણ
- (૧૦) યથાર્થવાદ અને માનવવાદ.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

- ૫.૩
- (૧) વ્યક્તિ, સમાજ અને રાજ્ય
 - (૨) રાજ્યનું બદલાતું સ્વરૂપ અને રાજનૈતિક ચિંતકોની માન્યતાઓ.
 - (૩) લોકતંત્રમાં રાજ્યનું સ્વરૂપ અને તેની ફરજો.
 - (૪) રાજ્યના મુખ્ય કાર્યો.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

- ૫.૪
- (૧) રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રવાદ
 - (૨) પશ્ચિમમાં રાષ્ટ્રવાદ
 - (૩) રાષ્ટ્રવાદ અંગે ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા.
 - (૪) સાંપ્રદાયિકતા અને રાષ્ટ્રવાદ
 - (૫) ધર્મ અને રાજનીતિ
 - (૬) રાષ્ટ્ર અને જાતિભેદ
 - (૭) દેશની સ્વતંત્રતા અને દેશવાસી શોષિતોની સ્વતંત્રતા
 - (૮) લોકમાન્ય ટિળક, મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. આંબેડકર : મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય
 - (૯) ગોરા અને કાળાઓની આઝાદીમાં ફેર
 - (૧૦) રાજકીય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સ્વતંત્રતા
 - (૧૧) ભારતની એકતા અને અખંડતાના સમર્થક ડૉ આંબેડકર

- ૫.૫
- (૧) લોકશાહી
 - (૨) ભારતના સંવિધાનનું આમુખ
 - (૩) લોકશાહી તંત્રનો ઉદ્દેશ
 - (૪) લોકતંત્રની વ્યાખ્યાઓ
 - (૫) લોકશાહીની વ્યહવારિક બાજુ
 - (૬) લોકતંત્રની સફળતાની આવશ્યક શરતો
 - (૭) લોકતંત્રમાં શાસનપ્રણાલિનું સ્વરૂપ
 - (૮) લઘુમતિઓના હિતોનું રક્ષણ કરવા અંગેની વ્યવસ્થા
 - (૯) પુષ્પવયના નાગરિકોને મતાધિકાર
 - (૧૦) લોકતંત્ર, વિભૂતિ પૂજા અને સ્વતંત્રતા
 - (૧૧) બે-પક્ષિય વ્યવસ્થા
 - (૧૨) રાષ્ટ્રમંડલની તરફેણ
 - (૧૩) સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ
 - (૧૪) સાધનશુદ્ધિ, અહિંસા અને સત્યાગ્રહ

૫.૬ ગ્રામ પંચાયત અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો

- (૧) ગ્રામ્ય પંચાયતો અને દલિતો અને લઘુમતિઓ :
- (૨) માથાભારે તત્વોની ગામમાં દાદાગીરી અને અત્યાચાર :
- (૩) દલિતોનો ગામડાઓમાં થતો સામાજિક બહિષ્કાર :
- (૪) સરકારી યોજના પાછળના આશયો :
- (૫) પંચાયતો : સત્તા કેન્દ્રોના બંધ દ્વાર ખોલવાની શરૂઆત :
- (૬) પંચાયતોની સાંપ્રત સ્થિતિ :
- (૭) ચૂંટણી, સરપંચપદ અને અસામાજિક તત્વો :

પ.૦ ઉદ્દેશો

- આ એકમમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના રાજકીય વિચારોનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવવાનો છે.
- મનુષ્ય, સમાજ અને તત્વજ્ઞાનના પારસ્પરિક સંબંધો અને અનુભવવાદી અને વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિકોણનો આધુનિક ચિંતનના સંદર્ભમાં પરિચય પ્રાપ્ત કરવાનો છે.
- વ્યક્તિ, સમાજ અને રાજ્યના સંદર્ભમાં હક્કો અને ફરજોથી પરિચિત થવાનો છે.
- રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રવાદ અંગે રાજનીતિ શાસ્ત્રની વ્યાખ્યાઓ અને ડૉ. આંબેડકરે રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રવાદ અંગે કરેલા વિધાનોની જાણકારી મેળવવી. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચેના ફરકથી પરિચિત થવું.
- સાંપ્રત લોકશાહી, લોકતંત્રની કામચાબીની શરતો, વિભૂતિ પૂજા અને તેને લગતા અન્ય મુદ્દાઓથી પરિચિત થવું.
- દેશમાં ૭૩માં બંધારણીય સુધારાના સંદર્ભમાં પંચાયતી રાજ્ય અંગે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોથી પરિચિત થવું.

પ્રસ્તાવના-૧

ડૉ. આંબેડકરનું રાજનૈતિક ચિંતન સમજવા માટે એમના સમગ્ર જીવનકાર્યોના જુદા જુદા તબક્કાઓ પર એક ઉડતી નજર નાખી દેવી જોઈએ. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનને આપણે મહદ્ અંશે નીચે પ્રમાણેના પાંચ તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરી શકીએ.

(૧) ઇ.સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૮ :

ડૉ. આંબેડકરના જીવનમાં જાહેર આગેવાન તરીકે પોતાને પ્રસ્થાપિત કરવા માટેનો આ સમયગાળો છે. જેમાં એમણે કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં (રૂપિયાની સમસ્યા) નામનો શોધપ્રબંધ રજૂ કરી ડૉક્ટરેટ પ્રાપ્ત કરી. મહાડ તળાવનો સત્યાગ્રહ આરંભ્યો અને દલિતો માટે માનવીય અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા અને પાણીપીવાનો અને જાહેરસ્થળેથી પાણી મેળવવાનો નૈસર્ગિક અધિકાર મેળવવા ભારતની અસ્પૃશ્ય ગણાતી પદ્દદલિત જનતાનું નેતૃત્વ લીધું. આ પ્રથમ તબક્કામાં માનવીય ગૌરવની પ્રમાણિક માંગણીની, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના અધિકારો ભોગવવાની અને નાગરિક તરીકે નાગરિકો માટેની સર્વ સુલભ સગવડો મેળવવાના હક્કને પ્રસ્થાપિત કરવાની શરૂઆત આ તબક્કાએ કરી.

(૨) ઇ.સ. ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૬ :

આ બીજા તબક્કામાં કાનુની લડત આરંભી અને અસ્પૃશ્યો માટે તે સમયની રાજકીય સ્થિતિનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરીને અલગ-મતાધિકારની માંગણી રજૂ કરી અલગ મતાધિકાર એટલે હિંદુઓથી અલગ થવાની નહીં, પણ દલિતો પોતાના સાચા પ્રતિનિધિઓ કોઈપણ જાતની જબરદસ્તી કે બહુમતિની જાતિવાદી માનસિકતાથી અલગ રાજકીય અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરે તે હેતુથી કરી હતી. જે લોકોને સામાજિક રીતે તિરસ્કૃત અને હડપૂત કરવામાં આવ્યા છે એમને રાજકીય રીતે હડપૂત કરનારની સાથે કઈ રીતે બાંધી શકાય ? એમણે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં દલિતોનું અલગ અસ્તિત્વ છે એ પ્રસ્થાપિત કરવાનો તાલુકા સ્તરે અલગ વસાહતો ઉભી કરીને વસાવવામાં એવી માંગણી કરી જેથી ગામડામાં અત્યંત લઘુમતિ અને પરાશ્રિત હોવાથી બહુમતિના અત્યાચારો વેઠવામાંથી મુક્તિ મળે. માનવાધિકારોના ભોગવટા માટેની આ સાચી યોજના હતી. હિંદુઓ દલિતોને એમના માનવાધિકારો ભોગવવા દેતા નહોતા અને હિંદુઓથી અલગ પડે એ પણ ઇચ્છતા નહોતા. મુસ્લીમો કરતાં હિંદુઓની સંખ્યા વધારે દેખાય એવો આશય હિંદુ આગેવાનોનો હતો. આ સમયગાળામાં જ પુના કરાર થયા અને ગાંધીજી સાથે ડૉ. આંબેડકરની વૈચારિક ટકરામણ થઈ.

(૩) ઇ.સ. ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૬ :

ડૉ. આંબેડકરે સ્વતંત્ર મજદૂર પક્ષની સ્થાપના કરી જેમાં દલિતો અને સ-વર્ણો સાથે રહીને રાજકીય હક્કો પ્રાપ્ત કરે અને લોકતાંત્રિક રીતે સ-વર્ણો અને અ-વર્ણોમાં એકતા સર્જાય એવો હેતુ હતો. ૧૯૩૭ માં બોમ્બે લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલની ચૂંટણીમાં સ્વતંત્ર મજદૂર પક્ષે ૧૫ અનામત બેઠકોમાંથી ૧૩ બેઠકો જીતી લીધી અને તદ્ ઉપરાંત બે સામાન્ય બેઠકો પણ જીતીની વિરોધપક્ષના નેતા તરીકે પોતાને રાજકીય રીતે પ્રસ્થાપિત કર્યા. ૧૯૪૨માં વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં મજદૂરમંત્રી બનીને એમણે મજદૂરોના કલ્યાણ માટે ભેદભાવ ભૂલી વંચિતો એક છત્ર હેઠળ ભેગા થઈ માનવાધિકારો ભોગવે એવી એમની વિચાર સરણીની આ ગાળામાં સાર્થક ઓપ આપવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો અને એમણે તે સારી રીતે નીભાવ્યો. ૧૯૪૬ સુધી તે મજદૂરમંત્રી તરીકે ફરજ બજાવતા રહ્યા.

(૪) ઇ.સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૦ :

ડૉ. આંબેડકરના જીવનનો આ ચોથો તબક્કો હતો. દેશને આઝાદી મળી. કોંગ્રેસની ચોતરફી વ્યુહરચના ડૉ. આંબેડકરને બંધારણ સભામાં આવતા રોકવાની હતી તેમ છતાં જોગેન્દ્રનાથ

માંડલ અને સાથીઓની સહાયથી બંગાળમાંથી સૌથી વધારે મત મેળવી તે કોન્સ્ટીટ્યુએન્ટ એસેમ્બલીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા. એમને સૌથી વધુ મત મળ્યા હતા. દેશનું બંધારણ ઘડવા અને બંધારણનો મુસદ્દો તૈયાર કરનાર સમિતિના તેમને અધ્યક્ષ ચૂંટવામાં આવ્યા. પંડિત નહેરુની કેબિનેટના તે સ્વતંત્ર ભારતના પહેલા કાયદા પ્રધાન બન્યા અને શરીર સ્વાસ્થ્યની પરવા કર્યા વિના બંધારણને અંતિમ સ્વરૂપ આપી ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૪૯ ના દિવસે સંવિધાન રાષ્ટ્રને સમર્પણ કર્યું. બંધારણ સભાના સભ્યોએ એમણે 'આધુનિક મનુ' ગણાવ્યા તો ગાંધીવાદી તત્વ ચિંતક વિનોબા ભાવેએ સંવિધાનને 'ભીમસ્મૃતિ' ગણાવી.

(૫) ઇ.સ. ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૬

ડૉ. આંબેડકરે ૧૩ ઓક્ટોબર ૧૯૩૫ ના દિવસે હિંદુધર્મ વર્ણવ્યવસ્થા, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતાના કળણમાંથી મુક્ત ન થાય તો ધર્માતર કરવાની જાહેરાત કરી હતી. હિંદુધર્મમાં સુધારો કરવાના પોતાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં એમણે ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૯૫૬ના દિવસે બુદ્ધધર્મનો સ્વીકાર નાગપુર મુકામે પોતાના લાખો અનુયાયીઓ સાથે કર્યો. એમણે 'હિંદુકોડબીલ' તૈયાર કર્યું હતું પણ હિંદુધર્મના સાધુસંતો, મારવાડી શેઠીયાઓ અને રાજકારણીઓએ સંસદમાં આ બીલ પસાર ન થાય તે માટેના અધક પ્રયાસો કરેલા પરિણામે પ્રગતિશીલ આંબેડકર નારાજ થયા હતા અને એમણે કાયદાપ્રધાન તરીકે રાજીનામું આપી વિરોધપક્ષમાં બેસવાનું શરૂ કર્યું. આ ગાળામાં એમણે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનું અને પોતાના વૈચારિક ગ્રંથો પૂરા કરવાનું કામ કર્યું. ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ના દિવસે એમનું અવસાન થયું.

આ સમગ્ર તબક્કામાં દેશસમક્ષ અને વિશ્વ સમક્ષ જુદા જુદા સ્વરૂપે એમણે પોતાની પ્રતિભા દેખાડી છે. વિદ્યાર્થી પ્રિય અધ્યાપક, બેરીસ્ટર, અર્થશાસ્ત્રી, કાનુનવિદ્, સાંસદ, મિનિસ્ટર, રાજકીય નેતા, શિક્ષણકર, સમાજ સુધારક, રાજકીય ચિંતક, લેખક, ધર્મપુરુષ અને વંચિતોના મસિહા તથા આધુનિક ભારતના ઘડવૈયા એવા અનેક પાસાં એમના જીવનનાં છે. એમની સાથે અસહમત થનારા અનેક લોકોએ એમની બહુમુખી પ્રતિભા અને સમર્પિત જીવન નિષ્ઠાના ભારોભાર વખાણ કર્યા છે. જહોનસને ગોલ્ડસ્મિત અંગે કહેલું કે એવી એક પણ વસ્તુ નહોતી જેનો એમણે સ્પર્શ કર્યો અને કથિરને કંચનમાં ન ફેરવ્યું હોય ! ડૉ. આંબેડકર માટે પણ આ જ શબ્દો સાર્થક રીતે પ્રયોજી શકાય છે.

ડૉ. આંબેડકરનું રાજનૈતિક ચિંતન

પ.૨ (૧) મનુષ્ય, સમાજ અને તત્ત્વજ્ઞાન :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવન-તત્ત્વજ્ઞાનના આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત વિદ્વાન ડૉ. ડી. આર. જટવનું વિધાન છે એ નોંધી લઈએ.

“પરંપરાવાદી અર્થમાં ડૉ. આંબેડકર દાર્શનિક નહોતા. આમ છતાં એમના સામાજિક અને રાજનૈતિક વિચારો અને આદર્શોને વધારેમાં વધારે દાર્શનિકની જેમ રજૂ કર્યા છે. ખુદ ડૉ. આંબેડકર સ્કોલર રાજનીતિજ્ઞ હતા.” એમના વિચારમાં તાર્કિકતા હતી. એક વિચાર જ્યારે સુધારવા જેવો અથવા બદલવા જેવો લાગે ત્યારે એકક્ષણનો વિલંબ કર્યા વિના તે વિચારો બદલીને નવી માંડણી કરતા. પોતે બહુશ્રુત વિદ્વાન હોવાને નાતે

- આદર્શવાદ અને યથાર્થવાદ
- પ્રકૃતિવાદ અને માનવવાદ
- વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ
- રાષ્ટ્રવાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ

વગેરેને એમણે ઉંડાણથી વાંચ્યા હતા. જહોનલૉક, જેફરસન, જહોન ડ્યૂઈ એડમંડ બર્ક જેવા પશ્ચિમી ચિંતકોનો એમના પર પ્રભાવ પડ્યો હતો. જો કે ડૉ. આંબેડકર વિદ્રોહી વિભૂતિ હતા એટલે કોઈપણ વિચારને પોતાના તર્કો અને અનુભવોથી ચકાસવાનું તે ક્યારેય ચૂકતા નહીં એટલે દરેક વિચારમાં એમનું પોતાનું પણ એક દ્રઢ મંતવ્ય હંમેશાં રહેતું અને તેની ઝલક અભ્યાસુ વાચકોને જોવા મળતી. તે સમયે વિવિધ વિચારસરણીઓ રાજનૈતિક ચિંતકોએ રજૂ કરી હતી એના દ્વંદ્વોમાંથી એમણે પોતાની વિચારસરણી વિકસાવી હતી. એક અર્થમાં વીસમી સદીના સમયગાળાના રાજકીય ચિંતકોમાં તે આધુનિકતમ્ ચિંતક ગણી શકાય. એમનું માનવું હતું કે રાજનીતિ દર્શન કાલ્પનિક અને નૈતિક વિચારોથી પૂરેપૂરી રીતે બંધાયેલું નથી. આમ છતાં માનવીય પ્રશ્નોના વાસ્તવિક સ્વરૂપ સાથે પણ રાજનીતિદર્શનને ઝઝુમવું પડે છે.

પ.૨ (૨) સામાજિક વાતાવરણ અને રાજનૈતિક દર્શન :

ડૉ. આંબેડકર માનતા હતા કે સામાજિક વાતાવરણ અને રાજનીતિ-દર્શન પરસ્પર સંકળાયેલા છે અને એકબીજાના પૂરક છે. એટલે ડૉ. આંબેડકરનાં રાજનૈતિક ચિંતનનું વિશ્લેષણ કરીએ છીએ ત્યારે એમાં વિચાર અને વ્યહવારનો સમન્વય જોવા મળે છે. એમના રાજનૈતિક-દર્શનને એક અર્થમાં મૌલિક માનવ વિષયોની અભિવ્યક્તિ કહી શકાય.

રાજ્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાંતોના મતે ડૉ. આંબેડકરનું ચિંતન એમની જ્ઞાનાત્મક બાજુએ - અનુભવવાદ દર્શાવે છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું
રાજકીય ચિંતન

તત્વજ્ઞાનમાં - યથાર્થવાદને સુચિત કરે છે.

નીતિશાસ્ત્રમાં - માનવવાદ સમાયેલો છે.

એમને આધુનિક વિજ્ઞાનમાં વિશેષ પ્રેમ હતો એટલે વૈજ્ઞાનિક (સાયન્ટીફિક) અને લૌકિક (રેશનલ) નીતિશાસ્ત્રના ઘરની બારીઓ દ્વારા ભગવાન બુદ્ધના શિક્ષણને તેમણે જોયું છે. એમની માન્યતા છે કે બુદ્ધનો ધર્મ વૈજ્ઞાનિક અને માનવવાદ સિવાય બીજું કશું જ નથી. ધર્મપણ 'સામાજિક નૈતિકતા' થી વિશેષ હોવો જોઈએ નહીં. કારણ કે માનવીને ધર્મની અને સમાજની જરૂરિયાત છે. સમાજમાં અનેક વ્યક્તિઓ અને સમુહો હોય છે. એમના પરસ્પરના સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં ધર્મ બાધક બનવો જોઈએ નહીં પણ તે માનવીય સંબંધો વિકસિત કરવામાં સહયોગી બનવો જોઈએ. ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા છે કે માનવતા એજ સર્વોચ્ચ ધર્મ છે.

સમાજ સ્થિર કે જડ ન હોવો જોઈએ એમાં નિરંતર પરિવર્તન થતું રહેવું જોઈએ. બુદ્ધધર્મમાં જેને 'અનત' નો નિયમ કહે છે તે દર્શાવે છે કે પરિવર્તન એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. દરેકે દરેક વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી રહે છે. કોઈપણ વસ્તુ સ્થિર નથી હોતી એટલે પરિવર્તનશીલ સમાજમાં નિરંતર પુરાતન મૂલ્યોમાં ક્રાંતિ થતી રહેવી જોઈએ.

પ.૨ (૩) આધુનિકતા અને ઉપયોગિતાની કસોટી :

ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા છે કે દર્શનશાસ્ત્રનો સીધો સંબંધ માનવજીવન સાથે હોવો જોઈએ એટલે દર્શન સીધું અને સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. સમાજમાં પેદા થતા માનવીય પ્રશ્નોના ઉકેલો શોધવા જોઈએ. નૈતિકતાની ચકાસણી આધુનિકતા (મોડર્નનીટી) અને ઉપયોગિતા (યુટીલીટી) ના આધારે કરવી જોઈએ. આધુનિકતા એટલે જ વૈજ્ઞાનિકતા. જે વસ્તુ વિજ્ઞાનની કસોટીએ ખરી ન ઉતરે એમાં વિશ્વાસ મૂકવો ન જોઈએ.

ડૉ. આંબેડકરની દાર્શનિક પદ્ધતિ વ્યાખ્યાત્મક અને આલોચનાત્મક છે. તે કટ્ટરપંથી નથી. કટ્ટરપંથી ન તો વૈજ્ઞાનિક હોય છે ન તો ઉપયોગી હોય છે એવી જ રીતે સંદિગ્ધતા અને ધર્માધિતાને એમણે પોતાના દર્શનમાં સ્થાન આપ્યું નથી.

“પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનું જીવન-દર્શન નક્કી કરવું જોઈએ અને તેના અંગે વિચારવું જોઈએ કારણ કે વ્યક્તિએ અન્ય સાથે વ્યવહાર કરવાનો છે અને પોતાના વ્યવહારને માપવા માટે જીવન-દર્શન આવશ્યક છે. દર્શનશાસ્ત્ર મૂળભૂત રીતે તો જીવનને માપવાનું સાધન છે એ સિવાય કશુંજ નથી.” એવું ડૉ. આંબેડકરનું માનવું છે.

પ.૨ (૪) ઇશ્વર અંગેના વિચારો :

ડૉ. આંબેડકરની પૂર્ણ આસ્થા મનુષ્ય અને માવન સમાજમાં હતી. મનુષ્ય અને મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓમાં એમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. એમણે માનવીને ઇશ્વર કરતાં અધિક મહત્વપૂર્ણ ગણ્યો છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો એમણે ઇશ્વર કે દેવી દેવતાઓને માન્યા નથી. ઇશ્વર કે દેવી દેવતાઓની માન્યતાથી માનવીનાં દુઃખોનો અંત આવી શકે છે એવું પણ તે માનતા નથી.

“મનુષ્ય પોતે જ પોતાના દુઃખો માટે જવાબદાર છે અને પોતાનાં દુઃખો તે જાતે જ દૂર કરી શકે છે. ગરીબી, અન્યાય અને અત્યાચારોનો અંત લાવવો એ માનવીના પોતાના હાથમાં છે.” એવું એમનું માનવું છે.

એકવાર શોષિતોની સભામાં એમણે કહ્યું હતું.

“તમારે તમારી દાસતા અને ગુલામી જાતે જ નષ્ટ કરવી પડશે. કોઈક ઇશ્વર અથવા અતિમાનવ (સુપરમેન) ઉપર નિર્ભર ન રહેશો. તમારી મુક્તિ સામાજિક અને રાજનૈતિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં છે, તીર્થયાત્રા, પૂજા પાઠ કે ભક્તિમાં તમારી મુક્તિ થવાની નથી. શાસ્ત્રો પ્રત્યે ભક્તિ બતાવવાથી મનુષ્યોની ગુલામી અને ગરીબીથી છૂટકારો મળશે નહીં. તમારા પૂર્વજોએ આવું જ કર્યું હતું. આમ છતાં ન તો એમને સુખ મળ્યું કે ન તો એમના દુઃખોથી મુક્તિ મળી. તમારા પૂર્વજો ફાટ્યા તૂટ્યા કપડાં પહેરતા હતા. અને તમેય એમનાં જેવા જ ચિંથરા જેવા કપડાં પહેરો છો. તમારા પૂર્વજોની જેમજ તમે ફેંકી દીધેલા રોટલીની ટુકડા ખાઈને જીવતા રહ્યા છો. ગટરો અને નાળાં પાસે ગંદી વસ્તીઓ અને ઝુપડપટ્ટીઓમાં પોતાનું જીવન પસાર કરી રહ્યા છો, અને તમારા પૂર્વજોની જેમજ અનેક પ્રકારના રોગોથી ગ્રસ્ત છો. વધારેમાં વધારે મૃત્યુદર તમારા જ સમાજને શા માટે છે? તમારા ધાર્મિક ઉપવાસો, ધાર્મિક વિશ્વાસો અને તપશ્ચર્યાઓએ તમને ભૂખમરો અને ગુલામી સિવાય શું આપ્યું છે ?”

પ.૨(૫) અંધવિશ્વાસ અને આધુનિકતા વિરોધી માન્યતાઓનો ઇન્કાર :

મનુષ્ય પ્રત્યેક અટૂટ આસ્થા લઈ અને ડૉ. આંબેડકર દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા હતા. મનુષ્ય એમનું કેન્દ્રબિંદુ હતું. અને માનવી માત્રનું કલ્યાણ એમનું ધ્યેય હતું. આધુનિકતા અને ઉપયોગિતા એમના માપ બિંદુઓ હતા પરિણામે એમણે ઘણીબધી પૂર્વ ધારણાઓ, માન્યતાઓ, અંધવિશ્વાસો અને અતાર્કિક શ્રદ્ધાઓનો છેદ ઉડાડી દીધો.

- (૧) એમણે ભાગ્યવાદનો ઈન્કાર કર્યો કારણ કે ભાગ્યવાદ માણસને અકર્મણ્યતા શીખવે છે. અને જવાબદારીથી ભાગવાનો મોકો આપે છે. માનવીય પુરુષાર્થોમાં અવરોધરૂપ બને છે.
- (૨) એમણે ઈશ્વર નો ઈન્કાર કર્યો કારણ કે ઈશ્વરને કોઈએ જોયો નથી.
- (૩) ઈશ્વરે સૃષ્ટીનું સર્જન કર્યું છે એ વાત નો પણ ઈન્કાર કર્યો કારણ કે દુનિયા સ્વ-વિકસિત છે. ઉત્ક્રાંતિથી સર્જન થયું છે.
- (૪) ઈશ્વર પણ વિશ્વાસથી પંડા-પૂજારીઓની જમાત ઉભી થાય છે. એના કારણે ‘માયાવાદ’ અને રહસ્યવાદનું ચક્કર ઉભું થાય છે.
- (૫) એમણે આસ્થાવાદ અને અવતારવાદનો ઈન્કાર કર્યો અને જણાવ્યું કે અન્ય દેશોના લોકો સંકટ સમયે એકઠા થઈ સામુહિક શક્તિ અને પ્રયાસોથી સંકટનો મુકાબલો કરી વિજય મેળવે છે. જ્યારે ‘આસ્થાવાદ’ યજ્ઞ-યાગ અને અવતારવાદ સહિયારા પ્રયાસોમાં બાધારૂપ બને છે.
- (૬) એમણે પ્રશ્ન કર્યો કે જે ઈશ્વર કે અવતાર પોતાના વ્યહવારમાં અશુદ્ધ અને અનૈતિક હોય તે કેવી રીતે માનવ સમાજનું કે રાષ્ટ્રીય સંકટનો અંત કરી શકે ?
- (૭) કર્મના આધારે થતા આત્માના આવાગમનના સિદ્ધાંતને નકારી એમણે કાઢ્યો.
- (૮) ડૉ. આંબેડકરે અલૌકિકતા અને અતિ પ્રાકૃતિક કહેવાતી ઘટનાઓમાં અવિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો.
- (૯) ડૉ. આંબેડકરે પ્રાકૃતિક નિયમો માં વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો. આમ, આંબેડકર માનવીને પ્રકૃતિની નજીક લાવે છે. એમનું મંતવ્ય છે કે મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સંબંધ-વિચ્છેદ અસંભવ છે. એવો પ્રયાસ પણ ભયંકરતા નોતરે છે.

પ.૨(૬) પ્રકૃતિ અને ભૌતિક સંસાર :

ડૉ. આંબેડકર માનવીને પ્રકૃતિની નજીક લાવે છે એનો અર્થ એ છે કે ભૌતિક સંસાર અને પ્રકૃતિમાં જે કંઈ ફેરફારો થાય છે એનું કોઈને કોઈ કારણ હોય છે જ. ક્યારેક કાર્ય અને કારણ એટલા બધા નજીક હોય છે તો ક્યારે કાર્ય અને કારણ એટલા બધા દૂર હોય છે કે બંને વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરવો અને બંને વચ્ચેની ભિન્નતા દર્શાવવામાં મૂશ્કેલી પડે છે.

પ્રત્યેક ઘટનાનું કોઈને કોઈ કારણ હોય છે જ પછી તે પ્રાકૃતિક હોય કે માનવીય હોય. ભલે ને વ્યક્તિ તાત્કાલિક કારણ શોધી ન શકે, પણ મનુષ્ય બુદ્ધિ એકને એક દિવસે તે શોધી કાઢશે. ટેકનોલોજીના વિકાસને લીધે અનેક બાબતો જે માણસની ભૌદ્ધિક પહોંચની બહાર હતી તે હવે સરળતાથી જાણી શકાય છે.

ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે “જો માનવી પ્રકૃતિ-સમય-આવશ્યકતા, ભાગ્ય ઈશ્વર વગેરેના હાથનું રમકડું હોય તો પછી મનુષ્ય સ્વતંત્ર નથી એવું માનવું પડે અને જો મનુષ્ય સ્વતંત્ર ન હોય તો એવી સ્થિતિનો લાભ શો ?” આમ ડૉ. આંબેડકર યથાર્થવાદી છે જેમ એક વૈજ્ઞાનિક હોય છે. એમની આ યથાર્થવાદી દ્રષ્ટિએજ એમને ‘સત્યની શોધ અને સાધના’ માં નિરંતર વ્યસ્ત રાખ્યા. તે ‘પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો’ અને ‘ધર્મ’ વચ્ચે ઘનિષ્ટતા સ્થાપવા માગતા હતા.

ડૉ. આંબેડકરે બુદ્ધના ઉપદેશોનો ગંભીરતા પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. એમની ‘સત્યની ખોજ’ ની એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ હતી જે એક ન્યાયાધીશમાં હોય છે. ડૉ. આંબેડકર સંવિધાનના નિર્માતા અને કાનૂનના જ્ઞાતા હતા. એટલે એમના મનમાં ‘અતિ પ્રકૃતિવાદ’ અને ‘અલૌકિકતા’ વિરુદ્ધનું વલણ વિકસ્યું હતું. આ ભાવનાની પાછળ ત્રણ કારણો હતાં. એવું ડૉ. જાટવનું માનવું છે.

(૧) મનુષ્યને બુદ્ધિવાદી માર્ગ તરફ લઈ જવામાં આવે.

(૨) મનુષ્યને ‘સત્યની ખોજ’ માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે.

(૩) મનુષ્યમાં ઘર કરી ગયેલા અંધવિશ્વાસો અને ધર્માધતાનો અંત કરવામાં આવે.

પ.૨ (૭) અનુભવવાદી અને વ્યહવારવાદી દ્રષ્ટિકોણ :

કોઈપણ વાત કે સિદ્ધાંત જો વિજ્ઞાન વિરોધી અને બુદ્ધિની કસોટી પર યથાર્થ ન ઠરે તો તેને અમાન્ય કરવો. આમ ડૉ. આંબેડકરનો દાર્શનિક દ્રષ્ટિકોણ ‘અનુભવવાદી’ અને ‘વ્યહવારવાદી’ એમ બેન્ને પ્રકારનો છે.

પ.૨(૮) પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રેમ અને આકર્ષણ

ડૉ. આંબેડકરનો વિચાર અને વસ્તુઓને જોવાનો અને મૂલ્યવાનો અભિગમ વિકાસનો રહ્યો છે. તે પશ્ચિમની ભૌતિક પ્રગતિથી પ્રભાવિત થયેલા છે. પશ્ચિમમાં એમનું ભણતર થયું અને અવારનવાર પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની મુલાકાતો અને સંપર્કને કારણે એમનું આકર્ષણ પશ્ચિમના વિકાસ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ દોરાયું હતું. એમનું માનવું છે કે ;

“આધુનિક સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું શ્રેય આધુનિક મનુષ્યના પુરુષાર્થ, સતત શ્રમ અને ભૌદ્ધિક શારીરિક શ્રમને આભારી છે. આધુનિક માનવીના જીવનનો આધાર તે સ્વયં છે.”

તેમની માન્યતા છે કે “મનુષ્ય સ્વભાવે સારો હોય છે અને મનુષ્યમાં જે અસીમ શક્તિઓ છે એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.”

પ.૨ (૯) વિકાસનું પ્રથમ પગથિયું જાગરણ :

ઈતિહાસનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યા પછી તે એવા નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે જ્યાં સુધી સમાજમાંના દબાયેલા, કચડાયેલા, વંચિત સમૂહોમાં જાગરણ નહીં થાય અને દાસતા વિરુદ્ધ લડવાની શક્તિ પેદા નહીં ત્યાં સુધી ગુલામીના બંધનો તૂટશે નહીં. એને માટે પાયાની બાબત એ છે કે ગુલામોને પોતાની ગુલામીનો અહેસાસ થવો જોઈએ. ગુલામીને ઈશ્વરેચ્છા માની અને સ્વીકારીને જીવવાની લઠણ તૂટવી જોઈએ. ડૉ. આંબેડકરે સિંહ ગર્જના કરીને કહ્યું હતું કે, “ગુલામો કો ગુલામી કી પહચાન કરા દો તો વે સ્વયં વિદ્રોહ કર ઉઠેંગે.” આ કથનનો ઉપયોગ આ દેશના અસ્પૃશ્ય ગણાતા કરોડો લોકોને જાગૃત કરવા એમણે વિવિધ આયામો દ્વારા પ્રયાસો કર્યા અને એનું સુખદ પરિણામ આવ્યું કે આજે સંવૈધાનિક રીતે ‘અસ્પૃશ્યતા’ નો અંત થયો છે એક કદમ પદ્દલિત વંચિત સમૂહો આગળ વધ્યા છે પણ વ્યહવારમાં અસ્પૃશ્યતાનો અમલ આજે પણ એવોને એવો અમાનુષી રીતે ચાલુ રહ્યો છે. આ કામને અંજામ સુધી પહોંચાડવા માટે જાગૃત અસ્પૃશ્યોએ કાર્ય કરવાનું છે. એમણે કહેલું કે

“આપણે કેવળ ત્યારે જ ઉત્થાન કરી શકીએ જ્યારે આપણે આપણી જાતમાં વિશ્વાસ મૂકીને જાતેજ પોતાની મદદ કરવાનું શરૂ કરીએ. પોતાનું ‘સ્વમાન’ જાળવો. અને સન્માનને ભોગે કશુંજ ન સ્વીકારો. અસીમ જ્ઞાનની સતત સાધના કરો. જ્ઞાન મુક્તિનું ઓજાર છે.”

ડૉ. આંબેડકર કરુણા સભર મહાપુરુષ હતા. વંચિતોના દયામણા ચહેરા જોઈ એમને ભારે વ્યથા થતી. કોષ પણ ચઢતો. એક પ્રવચનમાં એમણે જાગરણનું મહત્વ સમજાવી ગુસ્સામાં કહ્યું કે,

“જો તમે નવાજીવનની પ્રાપ્તિ કરવા તૈયાર ન હો, અને તમારું ખુદનું ઉત્થાન કરવાની તમારી તાલાવેલી ન હોય તો સારો રસ્તો એ છે કે તમે મરી જાવ. અને આ સંસારનો ભાવ ઓછો કરો. તમને પણ અન્ય લોકોની જેમ ભોજન ખાવાનો અને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે. તમારે પણ સારા મકાનોમાં રહેવાનો અધિકાર છે. સારા કપડાં પહેરી માનવીય ગૌરવથી રહેવાના તમારા અધિકારને કોઈ રોકી શકે નહીં. આ તમારા માનવી તરીકેના જન્મસિદ્ધ હક્કો છે. જો તમે એક સન્માનપૂર્વકની જિંદગી જીવવા માગતા હો તો તમારે તમારી જાતને જ એને માટે તૈયાર કરવી પડશે.”

પ.૨ (૧૦) યથાર્થવાદ અને માનવવાદ :

સમાજમાં પ્રચલિત અનેક અંધવિશ્વાસો અને ધાર્મિક બુરાઈઓમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવા માટેની ભાવનાથી પ્રેરાઈને ડૉ. આંબેડકરે ‘યથાર્થવાદ’ અને ‘માનવવાદ’ ના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એમણે યથાર્થવાદમાં કોમ્પ્ટેની જેમ “સામાજિક પુનરુત્થાનનો આધાર શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, જેથી તમામ લોકો સારું જીવન જીવવા તરફ ગતિ કરે. અહીં તે કોમ્પ્ટેની એ વાત સાથે સંમત થઈ શકે છે કે “તાત્વિક રીતે એવું જ્ઞાન જે અનુભવ અને બુદ્ધિથી પર હોય, તે અનિશ્ચિત હોય છે અને ભાવનાત્મક હોતું નથી” વાસ્તવમાં યથાર્થવાદ વિજ્ઞાનમાં અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. જેના લીધે માનવ કલ્યાણમાં સહાયતા મળે છે.

(પોલીટીકલ આઈડિયાઝ એન્ડ લીડર શીપ ઓફ ડૉ. બી.આર. આંબેડકર ગ્રંથના લેખકો ડૉ. કે.કે. ક્વલેકર અને ડૉ. એ.એસ.ચૌસલકર તથા ડૉ. ડી.આર.જાટવ આંબેડકર કા રાજનૈતિક દર્શન)તથા ડૉ. પ્રદીપ આગલાવે (મહાન સમાજશાસ્ત્રી બાબા સાહેબ આંબેડકર) વગેરે નો મત એવો છે કે “ડૉ. આંબેડકરની વિચારણાના બે મહત્વના બિંદુઓ છે. (૧) મનુષ્ય (૨) સમાજ. આ બન્ને વચ્ચે સુમેળ સર્જાય એવી ડૉ. આંબેડકરની લાગણી છે. એમણે નિરંતર માનવીય જીવનમાં સામાજિક, રાજનૈતિક અને ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક સંબંધોમાં સુમેળ તથા એકતા સ્થપાય એને મહત્વનું માન્યું છે અને તે પ્રમાણે કાર્યો કર્યા છે. સમાજમાં માનવીમાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા જોવા મળે છે એટલે આવો ઉંચો આદર્શ સો એ સો ટકા સફળ થાય એવું શક્ય નથી, પણ ક્યારેય નીચું નિશાન ઉપયોગી અને આવશ્યક ગણાતું નથી. મૂળભૂત બાબત છે માનવીએ પોતાના પ્રયત્નોમાં ક્યારેય કમી રાખવી જોઈએ નહીં. મહાન ઉદ્દેશ્યોમાં સંપૂર્ણ સફળતા ન મળે તો પણ નાની નાની તુચ્છ બાબતોમાં મળતી શૂદ્ર સફળતાઓ કરતાં તેવી અસફળતા વાસ્તવિક રીતે મહાન ગણાય છે. ડૉ. સાહેબે આ આદર્શો તથા મૂલ્યોની સ્થાપનામાં ભારે સહયોગ આપ્યો હતો જે માનવકલ્યાણને માટે કાયમી ધોરણે પ્રભાવશાળી બની રહેશે.”

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ યોગ્ય શબ્દ મૂકીને ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (૧) ડૉ. આંબેડકરે.....સ્થાપના કરી.
(ભારતીય મજૂર પક્ષ, દલિત મજદૂર પક્ષ, કિશાન મજદૂર પક્ષ)
- (૨) ડૉ. આંબેડકર ૧૯૪૬ સુધી.....રહ્યા.
(મજૂરમંત્રી, કાયદામંત્રી, ગૃહમંત્રી)

(૩) કોન્સ્ટીટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલીમાં.....ની મદદથી ડૉ. આંબેડકર ચૂંટાઈ આવ્યા.

(વિનોબાભાવે, મહાત્માગાંધી, જોગેન્દ્રનાથ માંડલ)

(૪) આપણાં સંવિધાનને ભીમ સ્મૃતિ નામે.....એ નવાજ્યું.

(વિનોબાભાવે, દાદા ધર્માધિકારી, સરદાર પટેલ)

પ્રશ્ન-૨ નીચેના પ્રશ્નોના બે કે ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરની રાજનૈતિક વિચારસરણીના બે મહત્વના બિંદુ કયા હતા ? એમની આ બે બિંદુઓ અંગે કેવી માન્યતા હતા.

(૨) ડૉ. આંબેડકરના વિચારો કોમ્પ્ટેની કઈ વાત સાથે મળતા આવે છે ?

(૩) ડૉ. આંબેડકરે આધુનિકતા વિરોધી કઈ કઈ બાબતોનો વિરોધ કર્યો ?

(૪) ડૉ. આંબેડકરને વૈચારિક ક્ષેત્રના કયા દ્વંદ્વોમાંથી પોતાની વિચારસરણી વિકસાવી હતી.

(૫) ડૉ. આંબેડકરે દર્શનશાસ્ત્રના સિધ્ધાંતોને તપાસવા કઈ બે કસોટી પ્રયોજી હતી.

પ.૩ (૧) વ્યક્તિ-સમાજ અને રાજ્ય

આજકાલ રાજ્ય એના જુદા જુદા અંગો દ્વારા સમસ્ત જીવન પ્રત્યે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી રહ્યું છે. સમાજ અને રાજ્ય આજે વ્યક્તિના જીવન સાથે જેટલી નક્કરતાથી જોડાયું છે એટલું અગાઉ ક્યારેય જોડાયેલું નહોતું.

મનુષ્યની જુદી જુદી ક્રિયાઓ અને વ્યહવારો પર રાજ્યનો ગંભીર પ્રભાવ પડતો હોય છે. રાજ્ય માનવ-વ્યવહાર માટે પ્રેરક તરીકેનું કામ કરે છે. અને જે કાર્યો કરવા જેવા હોય છે. તે વ્યક્તિ અને સમાજ સમક્ષ રજૂ કરે છે જેનું આચરણ અને અનુકરણ આવશ્યક છે.

રાજનૈતિક સંસ્થાઓ આજકાલ ખૂબજ જટિલ બની ગઈ છે. એનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. એનો વિસ્તાર પણ વધતો જાય છે. રાજ્યનું જે સ્વરૂપ આજે છે એવું જટિલ સ્વરૂપ અગાઉ ક્યારેય નહોતું. જ્યારે આપણું સંવિધાન નિર્માણ થઈ રહ્યું હતું અને જે રીતે સરકારી વ્યવસ્થાને ચલાવવામાં આવતી હતી. એની તુલના આજની ૬૦ વર્ષની આઝાદી પછીની બદલાયેલી સ્થિતિ સાથે કરીએ તો સમય બદલાયો છે, સ્થિતિઓ પણ બદલાઈ ગઈ. વૈચ્છિક રાજનીતિ પણ પરિવર્તન પામી છે.

પ.૩(૨) રાજ્યનું બદલાતું સ્વરૂપ અને રાજનૈતિક ચિંતકોની માન્યતાઓ

રાજ્યનું સ્વરૂપ સમજવા આપણે ઈતિહાસમાં દ્રષ્ટિ નાખીએ તો આપણને જાણવા મળે છે કે ૧૯ મી શતાબ્દમાં જ્યારે રાજકીય નિરંકુશ રાજ્યનો ઉદય થયો ત્યારે સત્તાધારીને જ શ્રેષ્ઠ સમજવામાં આવતો હતો. એ કાનૂનથી ઉપરવટ હતો. એનું એકે એકે કાર્ય ઉચિત જ માનવામાં આવતું. રાજ્ય એક શક્તિશાળી સંસ્થામાં વિકસિત થઈ ગયું હતું. રાજનીતિને નૈતિક મૂલ્યોથી અલગ રાખવામાં આવેલ. જેને કારણે વખત જતાં શુભ અને અશુભ એમ બંને દ્રષ્ટિએ એમનો ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો.

આધુનિક ફાસિસ્ટ લોકો રાજ્યને સર્વ શક્તિમાન માને છે. ફાસિસ્ટ વિચાર સરણી ધરાવતા લોકો પ્રજાતંત્ર, શાંતિ, સ્વતંત્રતા, સંવાદ જેવા મૂલ્યોને કોઈ સ્થાન ન હોવું જોઈએ એવું વલણ ધરાવે

પગલાં ઉઠાવે જેથી ન્યાય નિષ્ઠ સામાજિક પ્રજ્ઞાલિ સ્થાપિત થઈ શકે જે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ભાતૃભાવના સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય, બીજા શબ્દોમાં કહેવું હોય તો આંબેડકર સમાજસુધારણા અને ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરવા રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ અનિવાર્ય માને છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે.

૫.૪(૧) રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રવાદ

રાષ્ટ્રવાદની વિચારધારાને સામાન્ય રીતે દેશ પ્રત્યેની ભક્તિ અને પ્રેમની ભાવના પર આધારિત માનવામાં આવે છે. ભાવના જન્મને લીધે અથવા કોઈક ઈચ્છાને લીધે જાગૃત થાય છે. જેટલા રાષ્ટ્રો છે. એટલી રાષ્ટ્રવાદની ભાવના છે.

રાષ્ટ્રવાદ મનુષ્યના દિમાગની પેદાશ છે. એટલે એનો સીધો સંબંધ માનવજીવન અને તેનીક્રિયાઓ સાથે છે. ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે રાષ્ટ્રવાદ એક શક્તિ છે. એની આજના સંદર્ભમાં ઉપેક્ષા કરી શકાય નહીં. સામ્રાજ્યવાદીઓના આક્રમણો અને વિસ્તારવાદની નીતિ સામે રાષ્ટ્રવાદ સ્વાતંત્ર્યનું પોષક બળ છે. રાષ્ટ્રવાદ એ ૧૯ મી સદીમાં ભારતમાં પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો સાથેના સંપર્કને કારણે જન્મ્યો. રાષ્ટ્રવાદની વિચારણા આપણે પશ્ચિમમાંથી લીધેલી છે. એકમ ૧ માં રાષ્ટ્રવાદ અંગેની છણાવટ આપણે કરી છે.

૫.૪ (૨) પશ્ચિમમાં રાષ્ટ્રવાદ

પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોમાં રાષ્ટ્રવાદ હિંસાત્મક તત્વો સાથે પેદા થયો. જે લોકો આ વિચારનો મુકાબલો ન કરી શક્યા એમનું ભારે દમન થયું. એટલે તો સિડેન બુક્સ અને નોર્મન એન્જલ જેવા વિચારકો રાષ્ટ્રવાદને માનવતાનો શત્રુ માને છે. બીજા એક ચિંતક રોબર્ટસને તો એટલે સુધી કહી નાખ્યું કે “રાષ્ટ્રવાદ એક અ-બૌદ્ધિક ભાવના છે અને માનવતાનું ભલું ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે આ રાષ્ટ્રવાદથી છૂટકારો મળે.” રાષ્ટ્રવાદ એ લુચ્યા રાજકારણીઓનું અંતિમ શરણ સ્થાન છે. એવું પણ એક ચિંતકે કહ્યું છે.

રાષ્ટ્રવાદની આ અતિશયવાદી અથવા અંતિવાદી ટીકા છે. રાષ્ટ્રવાદ પાછળ માનવતત્વ છે એની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહી. ભારતમાં શાંતિપ્રિય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને રાષ્ટ્રવાદને જાગૃત કરવામાં આવ્યો. લોકમાન્ય ટિળકે ‘શિવાજી જયંતિ’ અને ‘ગણેશોત્સવ’ ની ઉજવણી કરીને ધાર્મિક રાષ્ટ્રવાદ ઉભો કર્યો. જેના બુરા પરિણામો ૨૧ મી સદીમાં આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ. ધાર્મિક રાષ્ટ્રવાદ વધતો જાય છે એટલે દેશમાં સમન્વયની ભૂમિકા ધીરે ધીરે તૂટવા માંડી છે. દાદાભાઈ નવરોજી અને ડૉ. આંબેડકરે આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ પેદા કર્યો આ બધી વિગતો આપણે એકમ એક(૧) માં જોઈ ગયા છીએ.

૫.૪.(૩) રાષ્ટ્રવાદ અંગે ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા

રાષ્ટ્રવાદ અંગે ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું છે કે,

“રાષ્ટ્રવાદને કોઈપણ રુપમાં જોવામાં આવે, તપાસવામાં આવે અને ચકાસવામાં આવે, કોઈ એને છોડી દેવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે, પણ રાષ્ટ્રવાદ એક એવું તથ્ય બની ગયું છે. જેને માનવ સમાજથી અલગ કરી શકાય તેમ નથી.”

(૧) રાષ્ટ્રવાદ એક તથ્ય છે. નક્કર તથ્ય છે.

(૨) એને અ-બૌદ્ધિક ભાવના કે વાસ્તવિક ભ્રમ કહેનારા લોકોએ વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જાય છે કે રાષ્ટ્રવાદમાં શક્તિ છે. આ ગત્યાત્મક શક્તિ (ડાયનામિઝમ) છે. જેના લીધે અનેક સામ્રાજ્યો છીન્નમિત્ર થયાં છે.

(૩) રાષ્ટ્રવાદ સાચો છે કે માનવામાં માટે હાનિકારક છે એ વસ્તુસ્થિતિ આપણે એને ક્યા દ્રષ્ટિકોણથી જોઈએ છીએ તેના પર આધારિત છે.

(૪) રાષ્ટ્રવાદ અનેક લોકો માટે જીવન મરણનો પ્રશ્ન બની ગયેલ છે.

(૫) રાષ્ટ્રવાદ વિઘટનકારી છે તો તે નવીન સ્થાપના કરનાર તત્વ પણ છે.

૫.૪(૪) સાંપ્રદાયિકતા અને રાષ્ટ્રવાદ

સાંપ્રદાયિકતા લઘુમતિ ધરાવતી પ્રજામાં હોય છે. તો બહુમતિ ધરાવતી પ્રજામાં પણ હોય છે. લઘુમતિઓની સાંપ્રદાયિકતા બહુમતિના ડર અને ક્યારેક સ્વરક્ષણાર્થે પેદા થતી હોય છે. એમની મજબૂરી એમને સાંપ્રદાયિકતા તરફ પ્રેરે છે. તો બહુમતિઓની સાંપ્રદાયિકતા રાષ્ટ્રવાદ કે એવા જ કોઈ અન્ય નામે પ્રગટ થતી હોય છે.

ડૉ. આંબેડકર સાંપ્રદાયિકતાને રાષ્ટ્રવાદ વિરોધી વિચાર ગણે છે. એમનું માનવું છે કે સાચો રાષ્ટ્રવાદી તે છે જે રાષ્ટ્રમાં રહેતા વંચિતો માટે પ્રેરણા સ્ત્રોત બને. બહુમતિની સાંપ્રદાયિકતા રાષ્ટ્રવાદ બની જતી નથી. થોડીક ક્ષણો માટે બહુમતિ એવો ભ્રમ ઉભો કરે છે પણ તે રાષ્ટ્રશક્તિને તોડનારા અને આમ લોકોને ગેરમાર્ગે દોરે છે. ડૉ. આંબેડકરનું માનવું છે કે રાષ્ટ્રવાદનો આધાર ‘લોકોની એકતા’ અને ‘સામાજિક સમાનતા’ છે. એમનું કહ્યું કે,

“હું જાણું છું કે મારા દેશમાં મારા સ્થાન અને વિચાર અંગે ઉચિત રીતે સમજણ ઉભી થઈ નથી. મારા અંગે ભ્રમ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે ... હું કહેવા માંગુ છું કે મારા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અને દેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યો માટે જ્યારે પણ કંઈ નિર્ણય લેવાનો થયો હોય તો મારા વ્યક્તિગત સ્વાર્થને બાજુએ રાખી મેં હંમેશા દેશના હિતને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે..... મેં ક્યારેય વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કર્યો નથી..... દેશ સમસ્તની માંગણીઓમાં હું ક્યારેય પાછો રહ્યાં નથી. એક દિવસ એવો જરૂરથી આવશે કે મારા દેશવાસીઓ સાચી વસ્તુથી માહિતગાર થઈ મારું ઉચિત મૂલ્યાંકન કરશે”

પોતાની પ્રાથમિકતા અંગે વાત કરતા એમણે કહ્યું હતું કે,

“એક વાત હું સ્પષ્ટ કરી દેવા માંગુ છું કે હું એક વફાદારીથી બંધાયેલો છું અને એ વફાદારી અને નિષ્ઠાને કદી પણ દગો દઈ શકું નહીં. એ વફાદારી છે અછૂત સમાજ તરફની એ મારી પ્રાથમિકતા છે. જેમાં મારો જન્મ થયો છે, તેની સાથે હું સર્વાંગીણ રીતે સંકળાયેલો છું. જ્યારે અસ્પૃશ્ય અને દેશના હિતો વચ્ચે ટકરામણ થશે ત્યારે અછૂતોની વાતને હું પ્રાથમિકતા આપીશ. દેશ માટે મારા વ્યક્તિગત હિતોનો ભોગ આપવામાં હું ક્યારેય પાછી પાની નહીં કરું.

હું અત્યાચારી બહુમતિનું સમર્થન કરી શકું નહીં. પછી ભલેને એ કહેવાતી બહુમતિ દેશને નામે ઢંઢેરો પીટતી કેમ ન હોય ! અછૂતો અને દેશના હિતોની ટકરામણ હશે ત્યાં હું અછૂતોના પક્ષે રહેવાનો છું. એ વાત નિર્ભળ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી જોઈએ.”

● આઝાદીની ચળવળ : કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ

આઝાદીની ચળવળ ચાલતી હતી. એ ચળવળમાં વિવિધ હિતો પોત પોતાના ભાવિ ઉત્થાનને નજરમાં રાખીને ભાગ લઈ રહ્યા હતા. ડૉ. આંબેડકર લગભગ ૧૯૨૦ થી જાહેર જીવનમાં સક્રિય હતા અને અછૂતજાતિઓને એમના માનવાધિકારો સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ દરમ્યાન જ વિવિધ પક્ષકારો દ્વારા સ્વીકારાય એવી એમની ચળવળ વિવિધ સ્તરે અને સ્વરુપે ચાલતી હતી. પણ મુખ્યત્વે બે પક્ષો વચ્ચે મોટી હરિકાઈ હતી. એક તરફ હિંદુઓ મોટી સંખ્યામાં કોંગ્રેસ સાથે જોડાયેલા હતા તો મુસ્લીમો મુસ્લીમલીગ સાથે સંકળાયેલા હતા. આ બન્ને પક્ષો ક્યારેક સાથે સાથે અને ક્યારેક સામ સામે સતત ટકરાતા રહ્યા હતા.

● કોંગ્રેસ અંગે આપણે એકમ ૧માં વિચાર્યું છે અત્યારે મુસ્લીમલીગ અને મુસ્લીમોમાં સુધારક પ્રવૃત્તિ અંગે વાત કરી લઈએ અને રાષ્ટ્રવાદ કેવી રીતે કસોટીએ ચડ્યો તે સમજીએ.

ઈતિહાસમાં થોડાક પાછા વળીને નજર નાખી લઈએ તો ભારતીય મુસ્લીમ પ્રજા માટે, રાજકીય દ્રષ્ટિએ ૧૯ મી સદી ખૂબજ ભય અને ચિંતા ઉપજાવનારી સદી ગણાય છે. ભારતના જુદા જુદા રાજ્યો પર ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સત્તાજાળ ઉત્તરોત્તર ફેલાતી જતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૭ના બળવા પછી અંગ્રેજોએ મુસ્લીમોને પોતાના સાચા દુશ્મનો અને બળવાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ માનીને તેમની સામે ખુન્નસ અને ઝનુનથી વર્તવા માંડ્યું હતું. પરિણામે મુસ્લીમોમાં ‘અસુરક્ષાની ભાવના’ વધતી જતી હતી. જેના ગંભીર પ્રત્યાઘાતો પડ્યા હતા.

હિંદમાં વહાબી આંદોલન (૧૮૨૭ થી ૧૮૭૦) ધાર્મિક આંદોલન ના સ્વરૂપમાં શરૂ થયું. આ ધાર્મિક આંદોલન રાયબરેલીના સૈયદ અહમદ (૧૭૮૬-૧૮૩૧) ના નેતૃત્વમાં ધાર્મિક-રાજકીય આંદોલનમાં ફેરવાઈ ગયું. આપણે ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ કે અંગ્રેજો સામેના ૫૦ વર્ષના સંઘર્ષ દરમ્યાન આ આંદોલન હિંદુઓ સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યું નહોતું. જો કે આ આંદોલનને હિંદુઓએ ટેકો કે સમર્થન પણ આપ્યું નહોતું. આ આંદોલન અંગે એવું કહી શકાય કે આ મુસ્લીમોનું, મુસ્લીમો વડે ચાલતું, મુસ્લીમોનું આંદોલન બની ગયેલું.

મુસ્લીમોમાં બીજું આંદોલન ‘દેવબંડ આંદોલન’ તરીકે ઓળખાય છે. આ સંસ્થા મુસ્લીમ પ્રજાના ‘શિક્ષણ’ અને ‘ચારિત્ર્ય’ ના પ્રશ્નોને પોતાની રીતે ઉકેલવા પ્રયત્નશીલ હતી. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને દેવબંડ સ્કૂલ સાથે આપવાનું નક્કી કર્યું. દેવબંડના વિદ્વાન અધ્યક્ષ રસીદ અહમદ ગાંગોહીએ નિર્ણય લીધો કે ભારતમાનાં બધા ધર્મના પંથોની એકતા પર આધારિત રાષ્ટ્રીયતાનો ખ્યાલ ઈસ્લામધર્મના કોઈ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી.

સર સૈયદ અહમદ ખાને ‘અલીગઢ આંદોલન’ નો પાયો નાખ્યો. મુસ્લીમોની સમાજ સુધારણાની સમસ્યાને સમજવા માટે એ તથ્ય સમજી લેવું જોઈએ કે ભારતનો મુસ્લીમ સમાજ બે વિભાગમાં વહેંચાયો હતો. (૧) ઉચ્ચ અમીર ઉમરાવ વર્ગ (૨) સાધારણ જનસમુદાય વર્ગ આ

સામાન્ય વર્ગના મોટાભાગના મુસ્લીમો હકીકતમાં ધર્મપરિવર્તન કરીને મુસ્લીમ બનેલા હતા. એ લોકો પછાતવર્ગના હિંદુઓમાંથી મુસ્લીમ બનેલા હતા.

સર સૈયદ અહમદે બ્રિટીશ સરકાર સાથે મુસ્લીમ પ્રજા વચ્ચેના સંબંધો સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો અને મુસ્લીમકોમના પુનરુત્થાનના પ્રયાસો કર્યા. અલીગઢમાં મોહમ્મદન ઍંગલો-ઍરિએન્ટલ કોલેજ સ્થાપી. જે અત્યારે અલીગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી કહેવાય છે જેમાં તમામ કોમના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન લોર્ડ લિટનના હસ્તે કરાવ્યું. અલિગઢ આંદોલનને લીધે મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓનું બહુ ઝડપથી આધુનિકરણ થયું.

૨૦ મી સદીના પૂર્વાધમાં ઈસ્લામિક વિચારધારા અને શિક્ષિત મુસ્લીમો પર મહત્વનો પ્રભાવ પાડનારા ડૉ. સર મહમ્મદ ઈકબાલ (૧૮૭૩-૧૯૩૮) હતા. એમના રાજકીય વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓએ હિંદમાં મુસ્લીમ રાજકારણ અને તેની વિચાર સરણીને એક નવો વળાંક આપ્યો.

“સારે જહાં સે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા” હમ બુલબુલે હૈ ઈસકી, વો ગુલસિતાં હમારા જેવી અમર અને પ્રેરણાદાયક રચના કરનાર ઈકબાલ મૂળતો રાજકીય ચિંતક અને મહાકવિ હતા. એમણે ભગવાન બુદ્ધના તત્વજ્ઞાનને બદલે ખયાલી ફલસફા (કાલ્પનિક ફિલોસોફી) માં ગૌરવ લેનારા ભારતીય સમાજે કથાગત બુદ્ધને કદર ન કરી એમ કહીને લખેલું કે,

કૌમને પૈગામે ગૌતમ કી, જરા પરવા ન કી
કદ્ર ન પહેયાની આપને ગૌહરૈયક-દાનાકી
આસકર ઉસને કિયા થા જિંદગીકા રાજ થા
હિંદ કો લેકિન ખયાલી ફલસફે પર નાઝ થા.....

ઈ.સ.૧૯૦૩ માં અલ્હાબાદમાં મળેલા મુસ્લામલીગના અધિવેશનમાં તેમણે સૌ પ્રથમવાર ‘પાકીસ્તાન’ નો વિચાર રજૂ કર્યો.

સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ કોંગ્રેસ આઝાદીની ચળવળ ને તબક્કાવાર પ્રજાકીય ખુવારી ઓછામાં ઓછી ધાય અને વધારેમાં વધારે જનસમર્થન પ્રાપ્ત ધાય એવી ગણતરીપૂર્વકની વ્યૂહરચના અહિંસાના તત્વજ્ઞાન નામે ચલાવી રહ્યા હતા. ૧૯૦૬માં મુસ્લીમ લીગની સ્થાપના થયેલી અને ૧૯૩૧માં કોંગ્રેસથી છૂટા પડેલા મહમ્મદઅલી ઝીણાનું નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થતાં લીગે પોતાના બંધારણમાં સુધારો કરીને દેશના પ્રવર્તમાન વિચારને અનુકુળ સ્વાયત્ત સ્વરાજ્ય ની પ્રાપ્તિની નીતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો આદર્શ ઘોષિત કર્યો.

૧૯૨૭માં લીગ અને કોંગ્રેસ વચ્ચે મતભેદ પેદા થયા અને ઈ.સ.૧૯૨૮ માં ‘ઓલ પાર્ટીઝ મુસ્લીમ કોન્ફરન્સ’ માં નહેરુ રિપોર્ટનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. જો કે ૧૯૩૭ સુધી મુસ્લીમલીગ દ્વારા ‘રાષ્ટ્રીયતા અને પ્રજાતંત્ર’ ની તરફદારી થતી રહેલી.

૧૯૪૦ માં લાહોર ખાતે ભરાયેલા અધિવેશનમાં મુસ્લીમરાજ્ય ‘પાકીસ્તાન’ ની માંગણી કરવામાં આવી. ૧૯૪૭માં દેશ ખંડિત બનીને આઝાદ થયો. બન્ને પક્ષે લાખો લોકોના ખૂનો થયાં. અહિંસાનું રટણ સરહદ પર રોળાઈ ગયું. પાકીસ્તાન નામનું નવું રાષ્ટ્ર પેદા થયું. પણ પાકીસ્તાન બે ભાગમાં વહેંચાયું હતું. પૂર્વ પાકીસ્તાન અને પશ્ચિમ પાકીસ્તાન. મુજબુર રહેમાનની આગેવાની હેઠળ પૂર્વ પાકીસ્તાન-ભારતપાક યુદ્ધના પરિણામે ‘બંગલાદેશ’ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પશ્ચિમ પાકીસ્તાનને માથે લોકતંત્રને નામે સદાય લશ્કરી સરમુખત્યારી વેઠવાનો વારો આવ્યો છે. લશ્કરી જો હુકમથી પાકીસ્તાનનું શાસન ચાલે છે. સાંપ્રતમાંતે મુડીવાદી અમેરિકાનું રમકડું અને આતંકવાદી ગતિવિધિનું કેન્દ્ર બન્યું છે. પાકીસ્તાનની અશાંતિ અને ભારતમાં આતંક નિર્ધારિત કરવાને પગલે ભારતમાં હિંદુમુસ્લીમ રમખાણોની કરુણાંતિકા દેશને માથે કલંક બની ગઈ છે. ઉગ્રહિંદુ રાષ્ટ્રવાદને નામે કેટલાકને રાજકીય-ધાર્મિક એજંડા મળી ગયો છે. અને સાચા રાષ્ટ્રવાદને ધીરે ધીરે તે કોરી ખાવા માંડ્યો છે. સંવિધાનનો બ-ખૂબી ઉપયોગ કરીને ધર્મના નામે શૂદ્ર રાજનીતિનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે. નવાઈની બાબત એ છે કે એમાં ડૉ. આંબેડકરના લેખનનો વધારેમાં વધારે દુરુપયોગ કટ્ટરવાદી તત્વો દ્વારા થઈ રહ્યો છે.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) હિટલર, મુસોલિની અને સ્ટાલિનને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

(૨) રાજ્ય ખોટા કામો કરે ત્યારે શું કરવું જોઈએ ?

(૩) ડૉ. આંબેડકરે રાષ્ટ્રવાદને એક શક્તિ કેમ માને છે ?

(૪) કયા રાજ્ય ચિંતકે રાષ્ટ્રવાદને માનવતાને શત્રુ માને છે ?

(પ) વહાબી આંદોલન કોના નેતૃત્વમાં શરૂ થયું ?

(દ) 'પાકિસ્તાન' નો વિચાર કોણે રજૂ કર્યો ?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના બે કે ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) વ્યક્તિવાદી દૃષ્ટિકોણ પરવાનાર લોકોની રાજ્ય અંગેની માન્યતા કેવી હોય છે ?

(૨) પ્રત્યેક સમાજ વ્યવસ્થાને જટિલ શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

(૩) ડૉ. આંબેડકર રાજ્ય અને સરકાર પાસે કઈ અપેક્ષાઓ રાખે છે ?

(૪) દેવબંદ આંદોલનને પ્રગતિશીલ આંદોલન શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

પ્રશ્ન-૩ "અ" વિભાગ "બ" વિભાગમાં આપેલી વિગતોને યોગ્યતા મુજબ જોડો.

"અ"

"બ"

- (૧) મુસ્લીમલીગ
- (૨) અલીગઢ આંદોલન
- (૩) બહિષ્કૃત ભારત
- (૪) બંગલાદેશ
- (૫) દેવબંદ આંદોલન

- (૧) ડૉ. આંબેડકર
- (૨) મુજબુર રહેમાન
- (૩) મહંમદ અલી ઝીણા
- (૪) રશિદ અહમદ ગાંગોરી
- (૫) સર ઐયદ અહમદ.

(૧)..... (૨)..... (૩)..... (૪)..... (૫).....

પ.૪. (પ) ધર્મ અને રાજનીતિ

"આજકાલ ધર્મ અને રાજનીતિ અંગેની ચર્ચાએ જોર પકડ્યું છે રાજનીતિમાં ધર્મનો ઉપયોગ હોવો જોઈએ કે રાજનીતિને ધર્મથી મુક્ત રાખવી જોઈએ. આ પ્રશ્ન અંગે રાજનૈતિક પંડિતોમાં મતભેદ છે. હિંદુરાજની રાજનીતિને લીધે આખા દેશમાં સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવ બગડ્યો છે. એવું કેટલાક વિચારકોનું કહેવું છે. દેશમાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણો હવે કાયમી ધોરણે પેદા થયેલી સમસ્યા બની ગઈ છે. એટલે કેટલાક વિચારકો એવું કહેવા માંડ્યા છે કે રાજનીતિ ધર્મથી અલગ રાખવી જોઈએ. રાજકારણમાં ધર્મનો વિશેષ ઉપયોગ લોકતંત્રના ધર્મ નિરપેક્ષ ચરિત્રને ખતમ કરી શકે છે. અને દેશની અખંડતાને માટે ખતરો બની જાય તેમ છે." એવું સાહિત્યકાર કંવલ ભારતીનું મંતવ્ય છે.

"ડૉ. આંબેડકર ધર્મની આવી વિધ્વંસક રાજનીતિના સમર્થક નહોતા.

એમણે પોતાના સમગ્ર રાજનૈતિક જીવનમાં ક્યારેય રાજનીતિના ઉદ્દેશને માટે ધર્મનું શોષણ કર્યું નહોતું. એટલું જ નહીં જાતિના પાયા પર રાજનીતિના સોગઠાં ક્યારેય ગોઠવ્યા નહોતાં. ઝીણાએ જે રીતે પાકીસ્તાનની વાત કરી એવી વાત દલિતો માટે અલગ દેશ માટેની તે સહેલાઈથી કરી શકે તેમ હતા. પણ એવું એમણે ક્યારે વિચાર્યું નહોતું. એટલા માટે કે જાતિની બુનિયાદ પર તે સત્તા ઈમારતનું નિર્માણ કરવાનું એમને પસંદ નહોતું. ભારતીયતા પ્રત્યે એમનું વલણ એટલું બધું મજબૂત હતું કે ધર્મ અને જાતિજ નહીં પણ ભાષાના આધારે પણ ભારતીયતાનું વિભાજન થાય તે એમને જરાય પસંદ નહોતું."

ભાષાવાર પ્રાંત રચનાની કવાયત જ્યારે ચાલતી હતી ત્યારે જ ડૉ. આંબેડકરે દેશવાસીઓને ચેતવ્યા હતા. અને જણાવ્યું હતું કે કોઈપણ રાજ્ય ક્ષેત્રિયભાષાને રાજ્યની ભાષા ન બનાવી શકે એવી જોગવાઈ બંધારણમાંજ કરી દેવી જોઈએ એનું કારણ એ હતું કે, કોઈપણ રાજ્યની ક્ષેત્રિય ભાષાને રાજ્યભાષાનો દરજ્જો મળી મળી શકે તો 'સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીયતા' વિકસિત થઈ શકશે નહીં, પરિણામ

એવું આવશે કે દેશ વિવિધભાષાભાષી રાષ્ટ્રીયતાનો સમૂહ બનીને રહી જશે, જે પરસ્પર એક બીજા વિરુદ્ધ હરિફાઈ અને સંઘર્ષમાં ફસાઈ જશે. એટલા માટે જ એમણે હિન્દીને જ રાજ્યોની રાજભાષા બનાવવાનું સૂચન કર્યું હતું. એમની દ્રઢ માન્યતા હતી કે હિન્દીભાષાજ દેશવાસીઓને એક સૂત્રમાં સાંકળી રાખશે. ભારતની વ્યક્તિ સો ટકા મરાઠી, બંગાળી; તમિલ, ગુજરાતી કે પંજાબી થઈ શકશે પણ સાચા અર્થમાં તે ભારતીય નહીં બની શકે. એટલે તો એમણે હિન્દીભાષાની જોરદાર વકીલાત લોકસભા સમક્ષ કરી હતી.

ડૉ. આંબેડકરે 'પાકીસ્તાન' નું સમર્થન તે વખતના સંજોગો અને સ્થિતિ જોઈને કર્યું હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ એમના રાજનૈતિક ચિંતનનો એક પક્ષ છે, જે મહદ્ અંશે હિંદુનેતાઓના ગળે ઉતરતો નહોતો. પણ, પાકીસ્તાનનું સમર્થન ડૉ. આંબેડકરની સૈદ્ધાંતિક રાજનીતિનું અંગ હતું. પાકીસ્તાન માત્ર મુસલમાનોની દ્રષ્ટિએ જ નહીં પણ હિન્દુઓની દ્રષ્ટિએ પણ આવશ્યક હતું. સિંધ, બલુચિસ્તાન અને પૂર્વ બંગાળમાં જે પ્રમાણે શાસન-પ્રશાસનમાં હિંદુઓનો આધિપત્ય હતું અને મુસલમાનોની ભાગીદારી પૂરેપૂરી રીતે ઉપેક્ષિત હતી. એટલા કારણે પાકીસ્તાનનું નિર્માણ મુસ્લીમોના હિત માટે આવશ્યક હતું. એનાથી વિપરીત હિંદુઓ જે એક રાષ્ટ્રીયતા અને સ્વાધીનતાનો વિકાસ દેશમાં કરવા ઈચ્છતા હતા તે બે રાષ્ટ્રોની સરકારોમાં સંભવ બની શકે તેમ ન હોતું. મોટે ભાગે એમને મુસલમાનોની મરજી પર નિર્ભર રહેવું પડત. એટલા માટે પાકીસ્તાનનું નિર્માણ હિન્દુઓના હિતમાં પણ હતું. જો કે આ સૈદ્ધાંતિક બાજુમાં તથ્ય લાગે છે પણ આજકાલ હિંદ અને પાકીસ્તાન વચ્ચે આતંકવાદી હુમલા અને છેક સંસદગૃહ સુધી ફિદાઈન હુમલા થાય છે એ જોતાં તો ડૉ. આંબેડકરને પણ વ્યહવારિક બાજુને લક્ષમાં લઈ પોતાનો અભિપ્રાય બદલવો પડ્યો હોત એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

આપણે આગળ જોયું કે રાષ્ટ્રવાદ અને સાંપ્રદાયિકતા પરસ્પર વિરોધી બાબતો છે. સાંપ્રદાયિકતાની વ્યાપકતા વધી છે અને એના ઝેરી પરિણામો આજ દેશને અને દેશની જનતાને ભોગવવા પડે છે. એવી જ રીતે જાતિવાદ એ પણ રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાની વિરુદ્ધની સંકલ્પના છે.

પ.૪ (૬) રાષ્ટ્રવાદ અને જાતિવાદ

ભારતીય સમાજમાં સૌથી મોટી વાસ્તવિકતા જાતિ છે. જીવનના પ્રત્યેક તબક્કે જાતિને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જાતિ વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે અને નવાં નવાં રુપો ધારણ કરે છે. ભારત સરકારના એન્થ્રોપોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા કે.એસ. સીંગ ના નૈતૃત્વ હેઠળ 'પિપલ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' શીર્ષક હેઠળ વિવિધ પ્રકાશનો તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં છે.

જેમાં દેશમાં ૨૮૦૦ જાતિઓ ઓળખવામાં આવી છે. અત્યારે ભારતમાં ૬૦૦૦ જાતિઓ છે. અનુસુચિત જાતિઓની દેશમાં ૪૫૦ જાતિઓ છે. શેડ્યુલ્ડ ટ્રાઈબ્સ ની ૪૬૧ જાતિઓ છે અને અધર બેકવર્ડ ક્લાસની ૭૬૬ જાતિઓ છે.

ડૉ. આંબેડકર સાંપ્રદાયિકતાની જેમ જાતિવાદના પણ વિરોધી હતા કારણ કે જાતિવાદને કારણેજ એમના સમાજને સૌથી વધારે શોષાવું અને પીડાવું પડ્યું હતું. એમણે કહ્યું હતું કે

“આપણે એક રાષ્ટ્ર છીએ એવું માનવું એ તો આત્મવંચના છે. હજારો જાતિઓમાં વહેંચાયેલા આપણે એક રાષ્ટ્ર છીએ એવી વાત કેવી રીતે કરી શકીએ ? આ જાતિઓ અને વર્ણ રાષ્ટ્ર વિરોધી છે. આ બધા પર વિજય પ્રાપ્ત કરીએ તો જ આપણે એક રાષ્ટ્ર બની શકીએ.”

“જાતિવાદ એ રાષ્ટ્રવાદની ભાવના વિરુદ્ધની બાબત છે. જો રાષ્ટ્રવાદ સાચા સંદર્ભમાં વિકસ્યો હોય તો ત્યાં જાતિવાદ હોઈ શકે નહીં. અને જો જાતિવાદ રહેતો હોય તો રાષ્ટ્રવાદ સદાય અપંગાવસ્થામાં જ રહેશે એવું સ્વીકારી લેવું જોઈએ.”

ડૉ. આંબેડકરે વધુમાં કહેલું કે,

‘સદ્ગુણો જાતિ આધારિત બની જાય છે. અને નૈતિકતાને જાતિવાદનું બંધન જકડી રાખે છે. જાતિવાદ સામાજિક નીતિમત્તાને સીમિત કરી નાખે છે. એટલે રાષ્ટ્રવાદ એના સાચા અને પૂરા સંદર્ભમાં ચરિતાર્થ થવો જોઈએ. તે ચરિતાર્થ ત્યારે જ થાય જ્યારે રાષ્ટ્રમાં રહેતા લોકોમાં પરસ્પર ભાતૃભાવની લાગણી હોય. એક પરિવાર જેવી ભાવના જ રાષ્ટ્રવાદને સાચો અર્થ આપે છે. એમાં જાતિભેદ, વર્ણભેદ, ધર્મભેદને માટે કોઈ અવકાશ રહેવો જોઈએ નહીં.’

પ.૪ (૭) દેશની સ્વતંત્રતા અને દેશવાસી શોષિતોની સ્વતંત્રતા

દેશમાં જ્યારે આઝાદીની ચળવળ ચાલતી હતી ત્યારે ‘સ્વરાજ્ય’ ની વાતો થતી હતી. ડૉ. આંબેડકરે દેશ સમક્ષ પ્રશ્ન ઉભો કર્યો હતો કે ‘સ્વરાજ્ય’ એટલે કોનું ‘સ્વરાજ્ય’? માગવામાં આવે છે ? શું બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો માટેનું સ્વરાજ્યએ શૂદ્રો કે અછૂતોનું સ્વરાજ્ય હશે ? રાણાપ્રતાપ કે છત્રપતિ શિવાજીનું ‘સ્વરાજ્ય’ પેશ્વાઓનું સ્વરાજ્ય કે મોગલોનું સ્વરાજ્ય

એ અછૂતો માટેનું સ્વરાજ્ય તો નહોતું જ. છેક ૧૯૨૭ માં ‘બહિષ્કૃત ભારત’ નામના પોતાના સામાયિકમાં ડૉ. આંબેડકરે લખેલું કે “જો લોકમાન્ય ટિળક અછૂતજાતિમાં પેદા થયા હોય તો ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને તે હું લઈને જ જંપીશ’ એવી ઘોષણા કરવાના બદલે એમણે સર્વ પ્રથમ એવી ઘોષણા બુલંદ સ્વરે કરી હોત કે ” અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવો એ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને અસ્પૃશ્યતાને ખતમ કરીને જ હું જંપીશ.’

૫.૪ (૮) લોકમાન્ય ટિળક, મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. આંબેડકર : મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય

ડૉ. આંબેડકરે લોકમાન્ય ટિળક અંગે જે વાત કરી તે એક મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય છે. અને આ વાત તમામ સ-વર્ણ નેતાઓને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. વિજયકુમારી પુજરીએ ડૉ. આંબેડકર જીવન દર્શનમાં નોંધ્યું છે કે,

ગાંધીજી પોતાને સ્વેચ્છાથી અછૂત માનતા હતા. પૂના પેકેટ થયો એ વખતે એમણે ડૉ. આંબેડકરને કહ્યું હતું “ડૉક્ટર - આપ તો જન્મથી અછૂત છો, પરંતુ હું તો સ્વેચ્છાએ અછૂત બન્યો છું” પરંતુ ગાંધીજીનું પોતાને સ્વેચ્છાએ અછૂત માનવાનો કોઈ અર્થ છે ખરો ? જો ગાંધીજી ખરેખર અછૂત હોત તો શું વાત ? આ અંગે કેટલી બાબતો ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ છે.

- (૧) જો ગાંધીજી અછૂત હોત તો હિંદુ સમાજમાં એમને મહાત્મા અને નેતાનું પદ પ્રાપ્ત થા નહીં. હા, તે એક અછૂત સંત બની શક્યા હોત ! અછૂતોમાં ઘણાં સંતો થયા છે, પરંતુ તે જીવનભર અછૂતજ રહ્યા છે.
- (૨) “જો ગાંધીજી અછૂત હોત તો ગાંધીજી જન્માનુસાર વર્ણભેદ અર્થાત્ જાતિભેદના ગુણગાન ગાતા ન હોત ! કે એનું સમર્થન પણ કરતા ન હોત. કારણ કે કોઈપણ સ્વાભિમાની અછૂત ‘જન્મના’ કે ‘કર્મણા’ જાતિભેદ સ્વીકારવાની ગાળ ખાવા તૈયાર થઈ શકે જ નહીં.”
- (૩) “જો ગાંધીજી અછૂત હોત તો તે અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધ પ્રારંભથી જ સત્યાગ્રહ કરત. પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે, ગાંધીજીએ ક્યારેય અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ કર્યો નથી પણ જ્યારે ડૉ. આંબેડકરે મંદિર પ્રવેશ સત્યાગ્રહ કર્યો ત્યારે ગાંધીજીએ એનું સમર્થન કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ પોતાની મનમાની દલીલો કરીને એમણે સત્યાગ્રહના ઔચિત્યને જ નકારી કાઢ્યું હતું.”
- (૪) “જો ગાંધીજી અછૂત હોત તો ‘સ્વરાજ્ય’ માટે આટલા ઉતાવળા ક્યારેય બન્યા ન હોત ! કારણ કે સદીઓથી રાજ્ય હિંદુઓનું હોય કે મુસલમાનોનું હોય - અછૂતોની હાલતમાં તો ક્યારેય ફેર પડ્યોજ નહોતો. હકીકતમાં કરોડો અછૂતોને દેશપ્રેમથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા.”
- (૫) “જો ગાંધીજી અછૂત હોત તો ગાંધી- આંબેડકર સંઘર્ષ થયો જ ન હોત ! ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચે સંઘર્ષનું મૂળ કારણ જ એ હતું કે ગાંધીજી વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારા સનાતની સ-વર્ણ હિંદુ હતા. અને ડૉ. આંબેડકર અછૂત હતા. અછૂત હોવું અને અછૂત બનવું એમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. જો ગાંધીજી અછૂત હોત તો એવું જ કરત જે ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ઢંગે કર્યું હતું.”

આમ દેશની સ્વતંત્રતા અને શોષિતોની સ્વતંત્રતામાં બુનિયાદી ફરક છે. ડૉ. આંબેડકર દેશની સ્વતંત્રતાની સાથે શોષિત-વંચિત-તિરસ્કૃત સમાજની સ્વતંત્રતા પણ ઈચ્છતા હતા. એટલે તો સ્થાપિત હિંદોની આંખમાં તે કણાંની જેમ ખૂંચતા હતા. એમના અંગે અનેક પ્રકારની ગેર-સમજ આઝાદીની ચળવળ વખતે ઉભી કરવામાં આવી હતી અને આજકાલ બદલાયેલા સત્તાના સમીકરણોમાં પણ એમની પ્રવૃત્તિઓનું મન માન્યુ અર્થગઠન કરાઈ રહ્યું છે.

● ગોરા અને કાળાઓની આઝાદીમાં ફેર :

પશ્ચિમના રાજનૈતિક વિચારકો અને લેખકો “દેશની સ્વતંત્રતા અને દેશમાં રહેતા લોકોની સ્વતંત્રતા” માં કોઈ ભેદ કરતા નથી. એમનું માનવું છે કે “કોઈપણ દેશની સ્વતંત્રતા એ ત્યાંના લોકોની સ્વતંત્રતા છે. એટલે કે જ્યારે કોઈ દેશ વિદેશી શાસનથી સ્વતંત્રતા મેળવે છે તો ત્યાંના રહેવાસીઓને પણ સ્વતંત્રતા મળી જાય છે. પણ ડૉ. આંબેડકર આ મત સાથે સહમત થતા નથી. એમનું કહેવું છે કે, “ઘણાં લોકો એવા દેશોમાં ગુલામીનું જીવન વ્યતિત કરે છે. જે સ્વતંત્ર દેશો છે. નિશ્ચો લોકોનું ઉદાહરણ આપણી સમક્ષ છે. સાઉથ આફ્રિકામાં એમનું જીવન અત્યંત પીડાદાઈ છે. એમને અલગ વસાહતોમાં રાખવામાં આવે છે. તમામ માનવાધિકારોથી આ નિશ્ચોઝ વંચિત છે. અમેરિકામાં પણ નિશ્ચોને દાસ ગણવામાં આવે છે. ગોરા લોકો એમની સાથે ભેદભાવ રાખે છે. અને એમને સમાનતાનું સ્થાન આપતા નથી. આ બંને સ્વતંત્ર દેશોમાં - એવું કહી શકાય તેમ નથી કે બધાજ લોકો સ્વતંત્ર છે. કેટલાક લોકો પરતંત્ર હોય છે. એટલે તો ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું છે કે દેશની સ્વતંત્રતા અને તેમાં વસનારા લોકોની સ્વતંત્રતામાં ભેદ કરવો જોઈએ. ભૌગોલિક સ્થળની આઝાદી અને માનવ વસ્તી આઝાદી અલગ છે.”

રાષ્ટ્રવાદ, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય, રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એક મોટો વિષય છે. એની સર્વાંગી ચર્ચાને માટે અહીં અવકાશ નથી પણ આપણે નોંધવું જોઈએ કે, ડૉ. આંબેડકરના રાષ્ટ્રવાદ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશભક્તિના સંદર્ભમાં કેટલીક ભ્રામક ધારણાઓ પ્રચાર માધ્યમોએ અને હિત ધરાવતા તત્વોએ વહેતો કર્યો હતો અને જેની અસર આજ જનતાના માનસમાં પેદા થઈ હતી. ડૉ. આંબેડકરે ‘રાનડે, ગાંધી અને ઝીણા’ ની સરખામણી કરતું પ્રવચન આપેલું જેમાં પોતાની સ્થિતિ અને અન્યનેતાઓની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને લખેલા એક પત્રમાં એમણે કડકાઈથી લખ્યું હતું કે,

“દેશભક્તિ એ કોઈનો ઈજારો નથી અને ઈજારો હોઈ શકે નહીં. જે લોકો કોંગ્રેસના વિરોધમાં છે. એમની દેશભક્તિ વિશે શંકા કરવાની ઘુષ્ટતા નહીં કરવી જોઈએ. કોંગ્રેસ વિરોધીઓને પણ સન્માન સાથે જીવવાનો અને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે.”

● રાજકીય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સ્વતંત્રતા

બંધારણ સભા સમક્ષ રાષ્ટ્રના ભવિષ્યનો વર્તારો કરતાં એમણે કહેલું કે,
“કોઈપણ રાષ્ટ્રની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ (૧) તેના ગૃહસ્થજીવન પર (૨) તેની વ્યાપારિક સચોટતા પર (૩) તેના ઉચ્ચ દરજ્જાના સદાચાર પર (૪) તેની સામાજિક ચેતના પર (૫) સમાજની સરળ આદતો પર (૬) ધીરજ અને સત્યનિષ્ઠા પર (૭) બહિર્નિષ્ઠ અને ચારિત્રિક નિર્ણય પર અવલંબે છે.

કોઈપણ એક રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય અંગે તમારે અનુમાન કરવું હોય તો ઉપરોક્ત ગુણોનો વિકાસ થાય છે કે કેમ તે બારીકાઈથી જોવું જોઈએ. સાર્વજનિક જીવનમાં ક્યા મૂલ્યો પર વિશેષ ભાવ દર્શાવવામાં આવે છે. ચારિત્ર્ય ઘડતર પર વિશેષ ભાવ દર્શાવાય છે કે કેમ, એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રના સામાન્ય લોકો પક્ષ નિરપેક્ષ વિચાર કરીને રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ સ્થાને બેઠેલા લોકો અંગે ખરેખર આદરપૂર્વક બોલે છે કે નહીં, લોકોમાં શ્રદ્ધા, પ્રમાણિકતા ને જીવનની સુસંબંધતા અંગે એકરૂપતા છે કે કેમ, એ બધું વિચારીને કોઈપણ રાષ્ટ્રના ભવિષ્યનો વર્તારો કરી શકાય છે.

ડૉ. આંબેડકર અંગે ભ્રામક ધારણાઓ પેદા થવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ હતું કે તે રાષ્ટ્રની રાજકીય સ્વતંત્રતાની તુલનામાં રાષ્ટ્રની સામાજિક સ્વતંત્રતાને પ્રાથમિકતા આપતા હતા. જે સદીઓના શાસનકાળમાં ક્યારેય આપવામાં આવી નહોતી. અસ્પૃશ્ય સમાજની મુક્તિને તે ભારતની મુક્તિ કરતાં અધિક મહત્વની ગણતા હતા. દેશની આઝાદી માગનારાઓ માટે પદ્દત્તિ સમુદોની આઝાદી ગૌણ હતી અથવા તો એજંડા બહારની વસ્તુ હતી.

ક્રાંતિકારી દલિત વિચારક ડૉ. ધર્મવીરે કાવ્યાત્મક રીતે ડૉ. આંબેડકરના એજંડા અને મિશનને નીચે પ્રમાણેના શબ્દોમાં રજૂ કર્યા છે.

“ડૉ. આંબેડકર એક વ્યક્તિ હતા પણ અંતિમ વિશેષતો તે વ્યક્તિમાં જીવતો સમાજ હતા. - બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે સમાજની વ્યથા અને અસ્પૃશ્યતા સમાજની શક્તિ હતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિ થોડોક ‘વ્યક્તિગત’ હોય છે અને થોડોક ‘સામાજિક’ હોય છે. આંબેડકરનું વ્યક્તિત્વ દલિત સમાજ સાથે એકાકાર થઈ ગયું હતું.”

“ભારતના ઇતિહાસે ડૉ. આંબેડકરના રુપમાં પોતાની સદીઓ જૂની ભૂખ અને તરસ સંતોષી છે. આ દેશમાં - એમ કહોને કે જ્યારથી મનુસ્મૃતિ લાગુ થઈ ત્યારથી એક એવા મહાપુરુષની જરૂરિયાત ઉભી થયેલી અને ભારત દેશ જેની લાંબા ગાળાથી પ્રતિક્ષા કરી રહ્યો હતો. જે સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને માટે સંપૂર્ણ લડાઈ લડી બતાવે. ભારતનું પીડિત મન પોતાના આવા લાડલા સપૂતને જોવા તડપી અને તરસી રહ્યું હતું. ડૉ. આંબેડકર આ લડાઈના ચેમ્પિયન હતા.”

એમની વાતમાં તો સંપૂર્ણ - ભારોભાર સત્ય હતું કે, - મારી નાખવામાં આવતા લોકોને બચાવવાના કાર્ય જોતરાયેલો આગેવાન કોઈની વાત સાંભળે તો શું સાંભળે ?

મારનારાનો તર્ક તો એવાજ હોય છે કે - થોડાક દિવસ અમને આવી કતલ કરવા દો. કતલ કરવાની મંજૂરી આપો કે જેથી અમે કતલ કરી શકીએ - પછી જ્યારે સમય આવશે ત્યારે અમે જાતે જ કતલ બંધ કરી દઈશું.

ભલા એવા લોકો સાથે ડૉ. આંબેડકર નો ‘ડાયલોગ’ કેવી રીતે થઈ શકે ? સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પ્રત્યે જે ઐતિહાસિક દમનચક્ર ચાલી રહ્યું હતું એને રોકવા માટે તે કોઈ “સુધારાવાદી” કે “સમાધાનવાદી” સાથે વાતચીત કરવા જરાય તૈયાર નહોતા. આ કામમાં સામાજિક તત્વજ્ઞાનીઓએ સ્થાપેલા સામાજિક સિદ્ધાંતો સાથે પણ એમને કંઈ લેવા દેવા લાગતી નહોતી, કારણ કે એમનું કહેવું તો એટલું જ હતું કે, સામાજિક સ્વતંત્રતાનું આ કામ ઐતિહાસિક તબક્કાઓમાં કરવામાં આવ્યું નથી. એટલે હવે પણ તબક્કાઓમાં થશે એવું શક્ય નથી.

આંબેડકરનો અંતિમ અને ખુલ્લો 'ડાયલોગ' એટલોજ હતો કે, કતલ કરવાનું છોડી દો, આજે જ અને અત્યારથીજ.

આવી વિરલ લાગણી ધરાવનાર આંબેડકર અંગે સ્થાપિત હિતો ભ્રમ ન ફેલાવે તો જ નવાઈ લાગે ! જેમને ડૉ. આંબેડકરની આ ભૂમિકા નડતર રુપ લાગી એમણે એમની રાષ્ટ્રભક્તિ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાષ્ટ્રવાદ અંગે શંકા - કુશંકાઓ ઉભી કરી હતી. ડૉ. આંબેડકરના રાષ્ટ્રવાદ અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવનારા પછી તે વાલ્મિકી ચૌધરી હોય કે અરુણ શૌરી હોય, કે એવા જ અન્ય સેંકડો લોકો હોય તો એટલું જ સમજવું કે કાં તો એમનો માપવાનો માપદંડ ટૂંકો અને સ્થાપિત હિતનો છે અથવા વાસ્તવિક સ્થિતિથી અજાણ છે. એક વાત સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે તે રાષ્ટ્રવિરોધી અથવા રાષ્ટ્રદ્રોહી અથવા હિંદુત્વ વિરોધી કે મુસ્લીમ વિરોધી કે બ્રિટીશ ભક્ત ક્યારેય બન્યા નહોતા કે હતા નહીં. એ વજ્રપુરુષ હતા અને એમની ભૂમિકા પણ વજ્ર સમાન હતી.

● ભારતની એકતા અને અખંડતાના સમર્થક આંબેડકર

ડૉ. આંબેડકરે ગોળમેજી પરિષદમાં દેશી રાજા-રજવાડાઓ અને જમીનદારો સહિત અંગ્રેજોનો વિરોધ કર્યો હતો અને એવો વિરોધ કરનારા ભારતીય પ્રતિનિધિઓમાં તે એકમાત્ર પ્રતિનિધિ હતા. એમના દિમાગમાં ભારતને એક ધર્મ નિરપેક્ષ, સમતામૂલક રાજ્ય બનાવવાની સ્પષ્ટ રુપરેખા હતી. તે રાષ્ટ્રીય એકીકરણના સમર્થક હતા. એમણે સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ વખતે દેશી રાજા-રજવાડાઓને સલાહ આપી હતી કે,

“તમારે તમારું સાર્વભૌમત્વ ભારતીય સંઘમાં સામેલ કરી દેવું જોઈએ..... સ્વતંત્ર ભારતમાં તમે સ્વતંત્ર રહીને તમારા રજવાડાઓને 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ' માં માન્યતા અને સુરક્ષા મેળવશો. એવા ખોટી કલ્પનામાં રાચવાનું માંડી વાળો. એવું ક્યારેય શક્ય બનવાનું નથી.”

ડૉ. આંબેડકર ભારતની એકતા અને અખંડતાના સમર્થક હતા. એમણે સંવિધાન સમિતિને ૧૩ મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૬ની બેઠકમાં ભાષણ આપતા કહ્યું હતું કે,

“આજે આપણે ભલે ને રાજકીય સામાજિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ અલગ અલગ અને છિન્ન ભિન્ન હોઈએ પણ પરિસ્થિતિ અને સમય અનુકુળ થતાં જ આપણને એક થતાં કોઈ રોકી શકે તેમ નથી. આજે ભલે ને મુસ્લીમ લીંગ દેશના ભાગલા પાડવા માટે આંદોલન કરી રહ્યું હોય, પણ એક એવો દિવસ જરૂર ઉગવાનો છે. જે વખતે એમને પણ લાગશે કે આપણાં સોની ભલાઈ એકતામાં છે. એક હોઈશું તો સમર્થ હોઈશું. અખંડ ભારત આપણાં સૌ કોઈ માટે હિતકારી અને કલ્યાણકારી બનવાનું છે.” (જુઓ પરિશિષ્ટ : પ્રવચનો)

વિદાન ડૉ. આંબેડકરે પોતાના પ્રવચનમાં આગળ વધતાં રાજનૈતિક તત્વચિંતક બર્કના શબ્દોના પુનરુચ્ચાર કરતાં કહ્યું હતું કે,

“શાસનાધિકાર મેળવવો એ તો સહેલી અને સરળ બાબત છે, પણ સમજદારી તો આપી શકાતી નથી. સમજદારી તો મુશ્કેલ છે.”

“સૌને સાથે લઈને આગળ વધતા અને આગળ ઉપર આપણી એકતાને બળવાન બનાવવાનો માર્ગ અપનાવવાની ક્ષમતા આપણામાં છે. એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ પણ છે. આપણે આપણાં વ્યહવારથી એ વસ્તુ સ્થિતિને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.”

ડૉ. આંબેડકરનું આ વિચારોત્તેજક પ્રવચન દેશ સમક્ષ “અખંડ હિંદુસ્તાનની ઘોષણા” હતી. અને તે પછી તે બંધારણ સમિતિના સલાહકાર બન્યા. ત્યાર પછી સંવિધાન સભાએ એમને ૨૯ ઓગષ્ટ ૧૯૪૭ના દિવસે બંધારણનો મુસદ્દો ઘડનારી સમિતિના અધ્યક્ષ બનાવ્યા.

ડૉ. આંબેડકર સમાજના તમામ વર્ગો (બહુસંખ્યક અને અલ્પસંખ્યક) ને માટે સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા હતા. એમને એવું લાગતું હતું કે જ્યાં સુધી દલિત સમાજ જાગૃત અને સંગઠીત નહીં થાય અને પોતાના અધિકારો માટે સંઘર્ષ નહીં કરે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય - જો મળી ગયું તો પણ તે શોષિત જ રહેવાના છે. જાગૃતિના અભાવે રાજ્ય વહીવટ શોષકોના હાથમાં સરકી પડશે.

રાષ્ટ્રવાદ ત્યારેજ ઔચિત્યપૂર્ણ બને છે. જ્યારે માનવ-માનવ વચ્ચે જાતિભેદ, વર્ણભેદ, વંશીય ભેદભાવનું નામો નિશાન ન હોય, અને સામાજિક ભાતૃભાવને સર્વોચ્ચ વ્યહવાર પ્રાપ્ત સ્થાન મળ્યું હોય એવું ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું.

રાષ્ટ્રવાદના સંદર્ભમાં અલ્પમત અને બહુમત ના વિષયમાં કહ્યું હતું કે,

“અલ્પમત દ્વારા જ્યારે સત્તામાં થોડોક અધિકાર માંગવામાં આવે છે, તો તે સાંપ્રદાયિકતા કે કોમવાદ કહેવાય છે પરંતુ જ્યારે બહુમતના જોરે સત્તા પર એકાધિકાર જમાવી દેવામાં આવે છે તો એને 'રાષ્ટ્રીયતા' નું નામ આપવામાં આવે છે.”

રાષ્ટ્રીયતા અંગે એમના વિચારો કેવળ ગુલામ દેશોની મુક્તિ સુધીજ મર્યાદિત નહોતા બલકે

તે પ્રત્યેક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા હતા અને સ્વતંત્ર દેશોમાં પરવશ લોકોની આઝાદી ઈચ્છતા હતા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું
રાજકીય ચિંતન

ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા હતી કે

“રાષ્ટ્રીયતાનો અર્થ એકત્વની ભાવના થાય છે. રાષ્ટ્રના સંદર્ભમાં એનો એવો અર્થ થવો જોઈએ. “સામાજિક એકતાની દ્રઢ ભાવના” અને આંતરરાષ્ટ્રિય સંદર્ભમાં એનો અર્થ થાય છે ભાઈચારો - ભાતુભાવ. તે એવા રાષ્ટ્રવાદને સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા. જે બીજા રાષ્ટ્ર અથવા સમુદાય પ્રત્યે નિર્દયતા બતાવે અથવા જેના કારણે ભય પેદા થાય.”

૫.૫ (૧) લોકશાહી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં ઉંડી આસ્થા ધરાવતા હતા. આપણાં દેશનું સંવિધાન ઘડતી વખતે એના આમુખમાં એમણે નીચે પ્રમાણેના શબ્દો રજૂ કર્યા છે, જે પ્રત્યેક ભારતવાસીને માટે જીવનનો આદર્શ અને ભાવિ ભારતને ઘડવાનો નકશો છે. શબ્દો આ પ્રમાણે છે.

PREAMBLE

We the People of India.

We the People of India having solemnly resolved to constitute India in to a SOVEREIGN, SOCIALIST SECULAR, DEMOCRATIC REPUBLIC and to all its citizens.

JUSTICE, Social economic and Political,

LIBERTY of Thought, Expression, belief, faith and worship

EQUALITY of status and opportunity, and to promote among them all,

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and intergrty

of the Nation

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty sixth day of November 1949

do.

HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION

૫.૫ (૨) ભારતનું સંવિધાન : આમુખ

અમે ભારતના લોકો ભારતનું સાર્વભૌમ લોકતંત્રાત્મક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત કરવાનો અને તેના સર્વનાગરિકો માટે

- સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય

- વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા

- દરજ્જા અને તકની સમાનતા નિશ્ચિત કરી આપવાનો અને સર્વમાં વ્યક્તિના ગૌરવ અને

રાષ્ટ્રની એકતા સાધી આપતી બંધુતા વિકસાવવાનો.

ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને અમારી સંવિધાનસભામાં આજે સને ૧૯૪૯ ના નવેમ્બર મહિનાની છઠ્ઠીસમી તારીખે આથી આ સંવિધાન અપનાવી તેને કાયદાનું રૂપ આપી અને અમને અર્પિત કરીએ છીએ.

૫.૫ (૩) લોકશાહીતંત્રનો ઉદ્દેશ :

ડૉ. આંબેડકરે લોકતંત્રના ઉદ્દેશો અંગે જે કહ્યું છે તે આપણાં સંવિધાનના આમુખમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. એમણે કહેલું કે લોકતંત્રના ઉદ્દેશ અને સ્વરૂપ બદલાતું રહે છે. આજકાલ લોકતંત્રનો વિરોધ કરવો એટલો જ સીમિત નથી. લોકશાહીનો ઉદ્દેશ તો લોકકલ્યાણનો છે. લોકતંત્રના ઉદ્દેશોમાં આ મહત્વપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ પરિવર્તન છે. લોકતંત્રનું લક્ષ્યજ અત્યારે તો બદલાઈ ગયું છે. લોકતંત્ર માત્ર રાજકીય રીતે શાસન કરવાની પ્રથા માત્ર નથી. લોકતંત્રનું સામાજિક લોકશાહી અને આર્થિક લોકશાહીમાં રૂપાંતર થાય તો જ સ્વતંત્રતા સમતા અને બંધુતા આધારિત વર્ણ-વર્ગ શોષણ રહિત સમાજ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવે જે આપણા સંવિધાનના આમુખમાં લખી છે.

સ્વતંત્ર, સાર્વભૌમ, પ્રજાસત્તાક ભારતના સંવિધાનના ઉપરોક્ત આમુખમાં જ સ્વતંત્રતા, સમાનતા, વિશ્વબંધુત્વ અને ન્યાય આ ચાર મહાન મૂલ્યોની ઘોષણા કરવામાં આવી છે.

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, બાબા સાહેબ આંબેડકરના જીવનના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક તત્વજ્ઞાનનો પાયો આ તત્વો પર આધારિત છે. પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન આ મૂલ્યોને પાયાના મૂલ્યો ગણીને જ એમણે જીવન સંઘર્ષ આદર્યો અને આચર્યો હતો. અને એક નવા યુગનું સપનું એમણે આ મૂલ્યોના પાયા પર ઉભા કરવાનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખ્યો હતો.

કેન્દ્ર રાજ્યકાંતિએ અર્પણ કરેલા આ મહાનમૂલ્યોને વિશ્વના મહાન વિચારકોએ તથા નાના મોટા રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર કરેલો છે. અને પોતપોતાના દેશમાં વસતા લોકોનું જીવન ઘડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતે પણ ઈ.સ. ૧૯૪૯ની ૨૬ મી નવેમ્બરના રોજ અભ્યુદયનો આ રાજમાર્ગ સ્વીકાર્યો છે.

ભારતમાં પ્રવર્તતી વિષમતા-યુક્ત સમાજ વ્યવસ્થાના જૂના પુરાણાં શોષણ આધારિત મૂલ્યોને સ્થાને સર્વધારણ, ગરીબ, શોષિત, દલિત જનતાને પોતાનો સર્વાંગીણ ઉત્કર્ષ કરવાનો માર્ગ મળે તે માટે સમતાના મૂલ્યને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે એમણે જીવન સંઘર્ષની શરૂઆત કરી હતી.

જે સમાજમાં એમનો જન્મ થયો એ સમાજને અસ્પૃશ્ય સમાજ ગણવામાં આવતો હતો. એટલે પ્રાથમિક તબક્કેજ અસ્પૃશ્ય સમાજને એમના માનવીય હક્કો ઉપલબ્ધ થાય એ વિચાર એમની નજર સમક્ષ હતો, કારણ કે ભારતમાં વસતા અસ્પૃશ્યોનું જીવન માટીમૂલું બની ગયું હતું. અજ્ઞાન, દારિદ્ર અને અપમાનમાં સબડતા દસ કરોડ દલિતો ઉપર હિન્દુધર્મ લાદેલી ગુલામગીરીમાંથી બંધનમુક્ત કરવા ૧૯૨૭માં એમણે સુપ્રસિદ્ધ ચવદાર તળાવનો સત્યાગ્રહ શરૂ કરીને એમણે યુદ્ધનું રણશિંગુ ફૂક્યું હતું. અને પોતાના ધારદાર, સશક્ત પ્રવચનમાં કેન્ય રાજ્યકાંતિએ પ્રબોધેલા સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બંધુતાના તત્વોનો ઉલ્લેખ કરીને અસ્પૃશ્યોની ચળવળ દ્વારા ભારતમાં સમતાનું પરોઢ ઉગે એ માટેની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. ભારતીય ઇતિહાસના સામાજિક અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના પ્રકરણોમાં આ ઘટના અભૂતપૂર્વ અને અનન્ય હતી.

ભારતના પૂર્નનિર્માણ માટે લોકશાહી મૂલ્યો આધારિત રાજકીય અને સામાજિક જીવનની સ્થાપના કેટલી આવશ્યક છે. એનો અંદાજ આ ઘટનાઓના ગર્ભિતાર્થોથી જ આવી જાય છે. એટલે તો ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પોતાની ચળવળોનો આધાર સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાના તત્વો પર રચ્યો હતો. આ ઉદાત્ત મૂલ્યોને કેન્ય કાંતિના ઉદ્દેભવમાંથી ઉપસી આવેલાં ગણવામાં આવે છે. જે કે ડૉ. સાહેબે એનો સ્વીકાર ભારતભૂમિના મહાન સપૂત ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના માનવતા શીખવતા સમાનતાના સિદ્ધાંત ઉપરથી તારવ્યાનું જણાવ્યું છે. પ્રજા, શીલ, કરુણા અને મૈત્રીના તત્વો માનવીય જીવનનો મહાન આવિષ્કાર છે. બુદ્ધના તત્વજ્ઞાનનો જગતના મહાન વિચારકો પર પ્રભાવ પડ્યો છે.

૫.૫ (૪) લોકતંત્રની વ્યાખ્યાઓ

જિલ્લા ગ્રંથાલય, પૂનાના સભ્યો સમક્ષ તા.૨૨-૧૨-૧૯૫૨ના દિવસે આપેલા પ્રવચનમાં ડૉ. આંબેડકરે લોકતંત્રની વ્યાખ્યા કરતાં જે કહ્યું તે યાદ રાખવા જેવું છે. એમણે કહેલું કે,

“લોકતંત્રનો અર્થ શું છે ? હું આ વિષય અંગે આગળ વધુ એ પહેલાં લોકતંત્રને સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. તમે જાણો જ છો કે ઘણાં લોકોએ અલગ-અલગ સમયે લોકતંત્રની અલગ અલગ વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે. રાજનીતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો, લેખકો, તત્વચિંતકો અને સમાજ શાસ્ત્રીઓએ લોકતંત્રની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મારી વાત તમને સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે બે વ્યાખ્યાઓ તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. મને ખબર નથી કે અંગ્રેજી સંવિધાન પર વોલ્ટર બેગોટે લખેલ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકથી તમે પરિચિત છો કે નહીં. લોકતંત્રનું આધુનિક ચિત્ર સ્પષ્ટ રુપે ઉપસાવવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એનો પ્રયાસ આધુનિક છે. એણે લોકતંત્રની વ્યાખ્યા આપી છે કે “ચર્યા વિચરાણાથી ચાલતી સરકાર એ લોકતાંત્રિક સરકાર છે.”

બીજું ઉદાહરણ અબ્રાહમ લિંકનનું છે. લિંકને ગેટીસબર્ગમં સુપ્રસિદ્ધ પ્રવચન આપેલું એમાં એણે લોકતંત્રની વ્યાખ્યા આપી છે. “લોકોની, લોકો દ્વારા, લોકો માટે ચલાવાતી સરકાર” એ લોકતંત્ર છે.

આ ઉપરાંત પણ કેટલીક સુંદર વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે જેનાથી લોકતંત્ર અંગેનો બોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. પણ હું લોકતંત્રની વ્યાખ્યા જુદી કરું છું, જે અન્ય લોકો કરતાં અલગ છે. મારી લોકતંત્રની પરિભાષા આવી છે.

“શાસનનું એક એવું રૂપ અને એક એવી પદ્ધતિ જેમાં સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં રક્તપાત કર્યા વિના કાંતિકારી પરિવર્તન લાવી શકાય.”

મારી લોકતંત્રની વ્યાખ્યા અન્ય કરતાં એ રીતે અલગ પડે છે કે એમાં સંચાલન કરનારાઓના માથે જવાબદારી રહે છે. તેઓ લોકજીવનમાં મૂળભૂત આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તન લાવે અને રક્તપાત કર્યા વિના લોકોમાં એને સ્વીકૃતિ મળે. આવી સ્થિતિને હું લોકતંત્ર કહું છું.

લોકતંત્રની ચકાસણી કરવા તો આ ઉચિતિ માપદંડ છે. આ પ્રકારનું વ્યવસ્થાતંત્ર અને વલણ કેળવવામાં પરેશાની તો થશે પણ જ્યારે આપ કોઈ વસ્તુના ગુણની પરીક્ષા કરવા માંગતા હો તો તમારી એની કડકમાં કડક તપાસ કરવીજ પડે.

૧૯૪૭માં ભારતને જ્યારે આઝાદી મળી ત્યારે આપણાં પહેલા વડાપ્રધાન અને આદર્શવાદી આગેવાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ લાલકિલ્લા પરથી જે ભાષણ આપ્યું એમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે લોકતંત્રની જે વ્યાખ્યા આપી છે એનો જ પડઘો પાડતા હોય તેમ કહેલું કે, “Service of India, means service of millions, who are suffering from ignorance, diseases, poverty and Un equality of opportunity” ભારતમા હજારો એવા લોકો જેમને બે ટંકનું પુરતું ખાવાનુંય મળતું નથી, એમને પહેરવા માટે કપડાં મળતાં નથી, એમની પાસે માત્ર ગરીબી અને ભૂખમરો છે, અજ્ઞાન અને રોગો છે. એવા લોકોની સેવા એજ આપણાં

લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ છે. સામાન્યમાં સામાન્ય માણસના કલ્યાણ નજરમાં રાખીને લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ આપણે સ્વીકાર્યો હતો.

ભારતને લોકશાહીનું પારણું કહેવામાં આવે છે. અહીં ગણતંત્રો હતા અને ગણતંત્રોમાં લોકો સામુહિક રીતે નિર્ણય લઈને શાસન વ્યવસ્થા ગોઠવતા હતા. આપણી જેમ ગ્રીસની અંદર પણ લોકશાહી પાંગરી હતી. ગ્રીસમાં કહેવત છે કે લોકોનો મત એટલે પ્રભુનો મત. આપણે ત્યાં પણ લોકબોલીમાં 'પંચ ત્યાં પરમેશ્વર' એવી કહેતી પ્રચલિત છે. Demo શબ્દ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. Demo એટલે લોકો એટલે Krato સત્તા. લોકોની સત્તા એટલે લોકશાહી. ગ્રીસમાં પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલ જેવા ઘણાં મહાન માણસો થઈ ગયા. તે મોટા ગજાના તત્ત્વચિંતકો તે જમાનમાં ગણાતા હતા. ભારત અને ગ્રીસને લોકતંત્રની પાઠશાળા ગણવામાં આવે છે.

આપણે જ્યારે આપણી લોકશાહીની અને સંસદીય પ્રણાલિકાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે તે બ્રિટનની વેસ્ટ મિનિસ્ટર પ્રણાલિકા છે એના આધાર ઉપર આપણી પ્રણાલિકા નિર્ભર થયેલી છે. આ વેસ્ટમિનિસ્ટર પ્રણાલિકા એ આજથી ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બ્રિટન અને યુરોપની અંદર જે લોકશાહી પાંગરી એજ લોકશાહી યુરોપમાંથી ધીમે ધીમે એશિયાના દેશોમાં અને આફ્રિકાના દેશોની અંદર આવી. ત્યાં જે લોકશાહી છે એ લોકશાહીની પેટર્ન ઉપર આપણે આગળ વધ્યા છીએ. કારણ કે આપણે અંગ્રેજોના શાસન અને સંપર્ક હેઠળ હતા. અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ અને ચાર્ટર ઓફ ડિમાન્ડ જે ૧૭૭૬ માં હતી તેનાં આધારનો સહારો બંધારણમાં લેવામાં આવ્યો છે. આમ જૂની સંસ્કૃતિ અને નવી પદ્ધતિનો સમન્વય કરાયો છે.

પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલને સામાજિક અને રાજનૈતિક વિચારોના જન્મદાતા માનવામાં આવે છે. જો કે એમના પછી અનેક વિચારકો પેદા થયા જેમણે પોતપોતાની રીતે લોકશાહી અંગે વિચારો રજૂ કર્યા પણ એક વાત આપણે નોંધવી જોઈએ કે અગાઉના તમામ રાજનૈતિક ચિંતકોએ પ્રજાતંત્ર અથવા લોકશાહીની સૈદ્ધાંતિક બાજુઓ પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. અને પોતાની વાતો વૈચારિક જગત સુધીજ સીમિત રાખી હતી. અર્થાત્ એમના વિચારોને વ્યહવારિક રુપ મળ્યું નહોતું. ડૉ. આંબેડકરે પહેલા વિચારક છે જે એવું સ્પષ્ટ મંતવ્ય ધરાવતા હતા કે જે તત્ત્વજ્ઞાનનો સામાજિક ઉપયોગ ન હોય તો એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો માનવજીવનની બહેતરી માટે શું અર્થ છે? તત્ત્વજ્ઞાન વ્યહવારિક હોવું જોઈએ અને વ્યહવારિક હોવું જોઈએ.

પ.પ (૫) લોકશાહીની વ્યહવારિક બાજુ

ડૉ. આંબેડકરે પ્રજાતાંત્રિક વિચારોને વૈચારિક ક્ષેત્ર સુધીજ સીમિત રાખાવનું ઉચિત માન્યું નહોતું. એમણે લોકશાહીની વ્યહવારિક બાજુઓને મહત્વ આપ્યું હતું. વ્યહવારિક જનતંત્રમાંજ એમને રસ હતો અને અતૂટ આસ્થા હતી. એકવાર એમણે એવી ઘોષણા કરી હતી કે,

આપણું પવિત્ર કર્તવ્ય છે કે લોકશાહી અંગેના સિદ્ધાંતોને સંસારમાંથી નષ્ટ થવા ન દઈએ. જો આપણે લોકતંત્રમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હોઈએ તો આપણે એના પ્રત્યે એકદમ ઈમાનદાર અને વફાદાર બનીને રહેવું જોઈએ. લોકશાહીમાં માત્ર વિશ્વાસ પ્રગટ કરીને અટકી જવું જોઈએ નહીં પણ જે લોકો લોકતંત્રના શત્રુઓ છે. તેઓ લોકતંત્રની પાયાની વિચારણા અર્થાત્ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ભાતૃભાવનો અંત કરવાનો પ્રયાસ કરે તો એના રક્ષણ માટે કટીબદ્ધ થઈ પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. એટલું જ નહીં જનતાંત્રિક દેશોની સાથે સુમેળ સાધીને ચાલવું જોઈએ.

ડૉ. બાબાસાહેબ યથાર્થવાદી (વ્યહવારવાદી) દાર્શનિક હતા અને એવા રાજનૈતિક ચિંતકોના સમર્થક હતા જે યથાર્થવાદી સ્કૂલ સાથે સંકળાયેલા હતા.

ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું હતું કે,

જનતંત્ર અથવા લોકશાહી સંગઠીત રીતે રહેવાની એક પદ્ધતિ છે. જે

લોકો સંગઠીત રીતે સમાજનું નવનિર્માણ કરવા પ્રયાસ કરે છે. એમના સામાજિક સંબંધોની જાળવણીથી જનતંત્રના મૂળિયાં મજબૂત થાય છે.

તે એક વ્યહવારવાદી-લોકતાંત્રિક વિચારક હતા. અને સમાજના લોકતાંત્રિક માળખામાં એમને અતૂટ વિશ્વાસ હતો. ભારતીય સમાજ અંગે એમણે કહ્યું હતું કે, “અહીંની ગરીબી, શિક્ષણનો અભાવ, જાતિય ભેદભાવ. ધાર્મિક ભેદભાવ વગેરે લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાના વાસ્તવિક શત્રુઓ છે.” એટલે એમની માન્યતા હતી કે, રાજ્ય દ્વારા શૈક્ષણિક સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે અને વંચિતોને આર્થિક સહાયતા આપવી જોઈએ. જેથી પ્રજાતંત્રનું રક્ષણ થઈ શકે. જાતિવાદ તમામ દુષણોની જનની છે. એટલે લોકશાહીને દ્રઢ કરવા માટે જાતિવાદનો જેટલો વેળાસર અંત લાવવામાં એટલું રાષ્ટ્રનું ભલું છે.

લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થા નાજૂક શાસન વ્યવસ્થા છે. એમાં વ્યક્તિનું નૈતિક અને સામાજિક ચારિત્ર્ય વિકસિત હોય તો જ શાસન વ્યવસ્થા સુદ્રઢ બને છે. એટલે તો ભારતમાં પ્રત્યેક નાગરિકને પોતાના કાનૂની અધિકારોનું અને સંવિધાનને બક્ષેલી ફરજોથી જાણકાર કરવાની આવશ્યકતા પર તે વિશેષ ભાર મૂકતા હતા. લોકતંત્રમાં વિવિધ પક્ષો હોય છે. એમની અલગ અલગ વિચારસરણીઓ હોય છે. ભારતનો નાગરિક એ વાત જાણે અને પોતાના મતનો ઉપયોગ રાજનૈતિક નારાબાજી કે

લોભ લાલચમાં વેડફી ન મારે એની સાવચેતી રાખે તો થાય તો જ લોકતંત્ર દ્વારા ઈચ્છિત લાભ જનતા સુધી પહોંચે. લોકજાગૃતિ વિના લોકશાહી સફળ થાય નહીં એવી ડૉ. આંબેડકરની દ્રઢ માન્યતા હતી.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું
રાજકીય ચિંતન

૫.૫ (૬) લોકતંત્રની સફળતાની આવશ્યક શરતો

લોકતંત્રની કાર્ય-સફળતા માટે ડૉ. આંબેડકરે કેટલીક શરતો એમના તા.૨૨-૧૨-૧૯૫૨ ના પુના ખાતેના પ્રવચનમાં જણાવી હતી કે,

- (૧) લોકતંત્રમાં એકજ પક્ષની નિરંતર સત્તા રહેવી જોઈએ નહીં. જનતંત્ર નો અર્થજ છે કે એક પક્ષની કાયમી સત્તા ન હોવી. સત્તાની સતત ફેરબદલી થતી રહેવી જોઈએ. જેથી કોઈ સ્થાપિત હીત પેદા થાય નહીં. જો એકજ પક્ષની સત્તા કાયમ માટે રહી તો દેશ માટે અને લોકતંત્ર માટે દુર્ભાગ્ય પૂર્ણ સ્થિતિ ગણાશે. સત્તાની ફેરબદલી પક્ષોને સક્રિય કરે છે. તેઓ જનતા સમક્ષ જઈને પુનઃ સત્તા મેળવવા પોતાની નીતિ સમજાવે છે. પરિણામે શાસનમાં યુસ્તી અનેગતિ આવે છે.
- (૨) જનતંત્રની કાર્ય સફળતા માટે એક સબળ વિરોધ પક્ષનું હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. સબળ વિરોધપક્ષના ભયથી સત્તા પક્ષ ક્યાં ભૂલ કરે છે અને ક્યાં કાનૂન વિરુદ્ધનું કાર્ય કરે છે તે બતાવવાનું અને એની સરમુખત્યારી વલણને કાબુમાં રાખવાનું છે. જનતંત્ર સબળ વિરોધ પક્ષ વિના સક્રિય અને લોકકલ્યાણ તરફી રહી શકે નહીં.
- (૩) જો સંસદીય લોકતંત્રની કાર્ય પદ્ધતિને સંતોષનજક અને સફળ બનાવવી હોય તો કાયદાની દ્રષ્ટિએ બધાને સરખા સમજવા જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે તમામ સ્ત્રી-પુરુષો મૌલિક દ્રષ્ટિથી સમાન નથી હોતા પણ એમને સમાન વ્યહવાર થાય એવો અધિકાર મળવો જોઈએ. જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં સમાનતા સંભવ ન હોય એ વાત જુદી છે પણ શાસનકર્તાઓની દ્રષ્ટિમાં કાનૂન-કાયદા આગળ તમામ નાગરિકને રંગ, જાતિ, ધર્મ, સંપત્તિ વગેરેના ભેદભાવ વિના સમાન સમજીને વ્યહવાર થવો જોઈએ. જે પક્ષ સત્તામાં હોય એણે એવું વલણ કે દબાણ ક્યારેય કરવું જોઈએ નહીં કે અમુક વ્યક્તિને કોઈ પણ કારણ વિના લાભ મળવો જોઈએ. યોગ્યતા અને ગુણવત્તાના આધારે તમામ નિર્ણયો લેવાવા જોઈએ જેથી ન્યાય સંભવ બની શકે.
- (૪) જનતંત્રને સફળ કરવું હોય તો સંવેધાનિક નૈતિકતાનું પાલન કરવું જોઈએ. સંવેધાનિક નૈતિકતાનો અર્થ એટલોજ કે કેટલીક એવી પરંપરાઓ અને ફરજો જેનો સૌ કોઈએ અમલ કરવોજ જોઈએ. વિવિધ હિત ધરાવતા પક્ષો વચ્ચે સુમેળની ભાવના સ્થાપના માટે આ મહત્વનો આધાર છે. દરેકે દરેક બાબત કંઈ બંધારણમાં લખી શકાય નહીં અને લખવી જોઈએ નહીં. પરિણામે કેટલીક બંધારણીય પરંપરાઓની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે, જેવું કે બ્રિટનમાં થાય છે. જો આપણે બ્રિટનનો ઇતિહાસ જોઈશું તો આપણને જાણવા મળશે કે જ્યારે કોઈ એક પાર્ટીને ઘણાં પ્રલોભનો અને લાલચો આપીને કેટલીક પક્ષો થોડીક બેઠમાની કરે તો દેશની સત્તા સરળતાથી એમના હાથમાં આવી જાય તેમ હતું છતાંય એમણે એવું નહીં કર્યું. સત્તાનો મોહ ત્યાગ્યો કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે એવું કરવાથી સંવેધાનિક નૈતિકતાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. સામાજિક ચારિત્ર્ય ઉમદા હોય તો જ સંવેધાનિકતા પ્રજાકીય ગુણ બને છે.
- (૫) લોકતંત્રમાં લઘુમતિ અને બહુમતિ હોય છે. લઘુમતિ ઉપર બહુમતિનું દબાણ હોવું જોઈએ નહીં. બહુસંખ્યકનું રાજ્ય હોય એ તો સ્વાભાવિક છે પણ એનો એવો અર્થ ન થવો જોઈએ કે લઘુમતિઓના ઉપર અત્યાચાર કરીને એને કચડી નાખવામાં આવે. એમનાં હિતોનું ધ્યાનજ આપવામાં ન આવે. જનતંત્રની સફળતાનું માપ એ છે કે લઘુમતિઓ પોતાને સુરક્ષિત છે એવી લાગણી ધરાવે. લઘુમતિઓને પણ વિધાનસભાઓ અને અન્ય રાજનૈતિક સંસ્થાઓમાં કમ સે કમ એમની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ. આવી સ્થિતિ હોય તો જ સંસદીય સરકાર સફળ કહી શકાય.
- (૬) સફળ અને સંતોષનજક લોકતંત્ર માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ‘જનચેતના’ - લોકજાગૃતિ અને લોકપેરવી પર અધિક ભાર મૂક્યો છે. કોઈપણ અન્યાય કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા સમુહ પર થાય તો એનો વિરોધ આમ સમુદાયમાંથી સશક્ત રીતે ઉભો થાય એનો અર્થ છે લોકચેતના કે લોકજાગૃતિ. કોઈપણ પ્રકારના સીધા કે આડકતરા સંબંધ વિના પણ એક માનવીય સંવેદના સાથે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા અને પીડિતનું સમર્થન કરવા અને ઢૂંક આપવા નાગરિક પેરવી કરે એ લોકજાગૃતિ છે. અને તેનાથી જ સમાજમાં ભાતૃભાવની લાગણી પેદા થાય છે.
- (૭) ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ધારદાર અને વિચાર પ્રેરક પ્રવચનમાં છેવટે કહ્યું હતું કે એમના જે શબ્દોમાં નોંધી લઈએ.

“મારું પ્રવચન પુરુ કરતાં પહેલાં હું એકવાતનો નિર્દેશ કરવા માગું છું. મને લાગે છે કે લોકતંત્રની કામચાબી માટે સમાજમાં નૈતિકતાનું હોવું

અત્યંત જરૂરી છે. રાજનીતિના કોઈપણ અભ્યાસુએ આ બાબત અંગે ધ્યાન આપ્યું નથી. નીતિ રાજનીતિથી તદ્દન નિરાળી બાબત છે. તમે રાજનીતિનો અભ્યાસ કરી શકો છો અને છતાંય નીતિનું આચરણ જરૂરી બની જાય છે. કારણ કે નીતિ વિનાની રાજનીતિ નિરર્થક બની જાય છે. જે લોકો એવી ઘોષણા કરે છે-કે નીતિ વિના પણ રાજનીતિ ચલાવી શકાય છે. આવા વિધાન સાંભળીને મને ઘણીવાર ચિંતા થાય છે અને ડર પણ લાગે છે. આખરે લોકતંત્રમાં શું કરવાનું હોય છે ?

લોકતંત્રમાં સ્વતંત્રતા હોય છે. સરકાર પણ સ્વતંત્ર હોય છે. સ્વતંત્ર સરકારનો અર્થ શું થાય છે ? સ્વતંત્ર સરકારનો મતલબ એટલો જ કે સામાજિક જીવનના વિવિધ અંગોમાં કાયદાની રુકાવટોથી લોકો મુક્ત રહે અને ક્યારેક કાયદો બનાવવાની જરૂરત ઉભી થાય તો કાયદાનું નિર્માણ કરનારા લોકોએ એ વાતનું ધ્યાન રાખવું પડે કે સમાજમાં એવી નીતિ અને સ્થિતિ બની રહેવી જોઈએ કે કાયદાની વ્યવસ્થા સારી રીતે ચાલતી રહે.

મને લાગે છે કે, હેરોલ્ડ લાસ્કી જ એક એવા વિચારક છે જેણે આ પ્રકારના વિચારો રજૂ કર્યા છે. એમના એક પુસ્તકમાં એમણે નિર્વિવાહ રીતે વિધાન કર્યું છે કે, લોકતંત્ર શબ્દમાં નૈતિકતા સમાયેલી છે. જો નૈતિકતા ન હોય તો લોકતંત્રના ટુકડે ટુકડા થઈ જશે અને મને લાગે છે કે આપણાં દેશમાં ધીરે ધીરે એવી સ્થિતિનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે.”

..... “તમે દક્ષિણ આફ્રિકાનું ઉદાહરણ લો. મોટા ભાગના ભારતીયો ત્યાં પીડિત અવસ્થામાં છે. ગોરાઓ પીડિત નથી. છતાંય રેવ. સ્કોટ જે ગોરો માનવી છે તે પોતે પોતાનાથી બનતું બધુજ પીડિતો માટે કરતો રહે છે. હમણાં જ મેં વાંચ્યું કે ગોરાં યુવક યુવતીઓ રેવ. સ્કોટની ચળવળમાં એને મદદ કરી રહ્યા છે. આવા સાર્વજનિક વલણને જ લોકચેતના-સંવેદનશીલતા કહે છે.”

“હજારો માઈલ દૂર આવેલા દક્ષિણ આફ્રિકાની વાતો આપણે જોરશોરથી કરીએ છીએ પણ મને મનોમન આશ્ચર્ય થાય છે કે, આપણે આપણી આજુબાજુના જગત પર આંખ શા માટે ઠેરવતા નથી ? આપણાં ભારતીય સમાજમાંના અંગ વિશેષને એકદમ હડધૂત રાખવાની કેટલી બધી કોશીશો થઈ રહી છે”

“શું આપણાં દેશમાં પ્રત્યેક ગામમાં એક દક્ષિણ આફ્રિકા હયાતિ ધરાવતું નથી ? શિક્ષિત લોકોએ દક્ષિણ આફ્રિકાને બદલે આપણાં ગામડાઓમાં જવાની અને જોવાની જરૂરત છે. પ્રત્યેક ગામમાં ચારેકોર દક્ષિણ આફ્રિકાના ટુકડા વેરાયેલા છે. અનુસુચિત જાતિના ન હોય છતાંય અનુસુચિત જાતિઓ માટે સ્કોટ જેવી ઉગ્રતાથી માત્ર માનવતાને ધોરણે લડનારો એકેય વિરલો આજદિન સુધી જોવા મળ્યો નથી. એનું કારણ મને લાગે છે કે, આપણાં દેશમાં નાગરિક જાગરુકતા, નાગરિક નીતિમત્તા, સંવાદનશીલતા દ્રઢીભૂત થઈ નથી.”

“હું અને મારો એટલું વિશ્વ અહીં માની લેવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં બહુ સંખ્યક લોકોમાં આ પ્રકારની મર્યાદિત ભાવના દ્રઢ થઈ ચૂકી છે. જો આ ભાવના ચાલતી રહે તો જે લોકો લઘુમતિમાં છે અમને ક્યારેય ન્યાય સાંપડવાનો નથી અને અન્ય લોકોની સહાય પણ એમને ઉપલબ્ધ થશે નહીં. આવી અનિવાર્ય સ્થિતિ સર્જાય તો પછી વિદ્રોહની ભાવના અને વિદ્રોહી માનસિકતા બળવત્તર બનતી જશે એને પરિણામે રાષ્ટ્ર માટે અને લોકતંત્ર માટે ખતરો પેદા થશે.”

પ.પ (બ) લોકતંત્રમાં શાસન પ્રણાલિનું સ્વરૂપ :

“મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ જે શરતો ગણાવી તે કોઈ રાજનીતિ શાસ્ત્રો ના દ્વારા સતત શોધ અને પૃથ્થકરણ કરીને કાઢેલા સિદ્ધાંતો નથી. મેં જે કંઈ કહ્યું એ તો માત્ર મારા અભ્યાસનો નિષ્કોડ છે. એક એવી છાપ જે વિભિન્ન દેશોના ઈતિહાસ, રાજ્યશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્રો અને સંવિધાનો વાંચવાથી મારા મન પર પડેલી છે. પણ હું માનું છું કે લોકતંત્રને સુરક્ષિત રાખવા, એને કામચાબ બનાવવા માટે આ શરતોનું ભાવાત્મક સંદર્ભમાં પાલન થાય તે જરૂરી છે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ અંગે એમના ચરિત્રકાર શ્રી ધનંજયકીરનું કથન છે કે,

“ડૉ. આંબેડકર કેવળ ભારતીય લોકતંત્રના જ નહીં પણ વિશ્વ લોકતંત્રના પણ મહાન પુરસ્કર્તા અને આધાર સ્તંભ છે. સાંપ્રતના વિશ્વમાં લોકતંત્રના જે સમર્થકો છે એવા વિચારકોમાં

ડૉ. આંબેડકરનું નામ આદર સાથે ઉલ્લેખનીય છે. ભારતીય પ્રજાતંત્રને બળવાન, પ્રભાવી અને ઉન્નત બનાવવાને માટે તે રાત-દિવસ તન્મયતા સાથે ચિંતન કરતા હતા.”

ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું હતું કે, “અમર્યાદ સ્વતંત્રતા ને લીધે સમતા નો વિનાશ થાય છે અને માત્ર સમતાથી સ્વાતંત્ર્યને સ્થાન મળતું નથી. સમતા વિના પ્રાપ્ત થયેલ સ્વતંત્રતા મુઠ્ઠીભર લોકોનું અનેક લોકો પર રાજ્ય બની જાય છે. સ્વાતંત્ર્ય વિનાની સમતા એટલે વ્યક્તિની સ્વયંપ્રેરણાનો વિનાશ બની જાય છે. જો બંધુતાનો ભાવ વ્યાપક ન હોયતો સ્વાતંત્ર્ય અને સમતાની વૃદ્ધિ સહજતાથી થઈ શકતી નથી. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનું અતિક્રમણ ન થાય તે માટે કાયદાનું મહત્વ છે. કાયદો ધર્મ નિરપેક્ષ હોય છે એને એકાદ વ્યક્તિ તોડી શકે છે પણ બંધુતાનો ભાવતો મનવતાનો ભાવ છે. પારસ્પરિક બંધુતા એજ પવિત્ર ધર્મ છે. સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાના પાયા પર લોકતંત્ર ટકે છે.”

જવાહરલાલ નહેરુના શબ્દોમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે, (લોકતંત્રનો અર્થ છે સહિષ્ણુતા, તમારી સાથે જે સંમત હોય એના પ્રત્યેજ સહિષ્ણુતા નહીં પણ તમારી સાથે સંમત ન હોય એના પ્રત્યે પણ સહિષ્ણુતા એ લોકતંત્ર છે.) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે જે આદર્શ અને ઉદારતાની ખેવના લોકતંત્રમાં રાખી છે તે આ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

૪.૫ (૭) ડૉ. આંબેડકરે સંસદીય શાસન પ્રણાલિનું સમર્થન કર્યું હતું. તે એક એવી શાસન પ્રણાલિનું સમર્થન કરતા હતા. જેમાં મંત્રીમંડળ અને વહીવટીતંત્ર સક્ષમ હોવા ઉપરાંત મંત્રીમંડળના નિયંત્રણમાં રહે. બહુમત કે અલ્પમતની હિતોની ઉપેક્ષા ન કરે. જેમાં એવી ખુલ્લી વ્યવસ્થા હોય કે જેમાં નિર્ણયો પર જનમતનો સીધો પ્રભાવ પડે જેમાં સંસ્થાગત અને પ્રક્રિયાગત વ્યવસ્થાઓ એવી હોય કે જેમાં શક્તિઓનો દુરુપયોગ ન થઈ શકે અને શક્તિસંતુલન પોતાની મેળેજ કાર્ય કરતું રહે.

ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ગ્રંથ સ્ટેટ્સ એન્ડ માઈનોરીટીઝ (રાજ્ય અને લઘુમતિઓ) ના હિતોનું રક્ષણ નીચે પ્રમાણેની સંસ્થાગત અને પ્રક્રિયાગત વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫.૫ (૮) લઘુમતિઓના હિતોનું રક્ષણ કરવા અંગેની વ્યવસ્થા

- (૧) બહુમતને સરકારનું નિર્માણ કરવાનો અધિકાર તો હોવોજ જોઈએ પરંતુ તેના દ્વારા લઘુમતિઓના હિતોનો ઈન્કાર કરવો જોઈએ નહીં. લઘુમતિઓના હિતોની ઉપેક્ષા કરવાનો અધિકાર સરકારને નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો લઘુમતિએ-લઘુમતિઓ પર પોતાની ઈચ્છા ઠોકી બેસાડવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ નહીં.
- (૨) અલ્પસંખ્યક કે લઘુમતિઓમાંના વિશ્વાસપાત્ર પ્રતિનિધિઓને બહુમત મંત્રીમંડળ માં પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ અથવા એવી વ્યવસ્થા સ્વીકારવી જોઈએ. જેથી એમનું શાસનમાં પ્રતિનિધિત્વ હોય અને એમનો અવાજ શાસન સાંભળે.
- (૩) કાર્યપાલિકા ની સ્થિરતાને સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ જેથી વહીવટીકુશળતા કાર્યરત રહી શકે.
- (૪) વહીવટીતંત્ર પર મંત્રીમંડળનું નિયંત્રણ સૈધ્ધાંતિક અને વાસ્તવિક એમ બંને રીતનું હોવું જોઈએ. જેથી નિર્દેશો અને નિર્ણયોની અવગણના ન થાય.
- (૫) અવરોધ અને સંતુલન ના સિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે જેથી શાસન વિભાગો એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહે અને એક બીજા પર નિયંત્રણ રાખી શકે અને શાસનમાં સંતુલન (બેલેન્સ) જળવાઈ રહે.

૫.૫ (૯) પુષ્કવયના નાગરિકને મતાધિકાર :

- (૧) ડૉ. આંબેડકર સરકારની જવાબદેહી માટે પુષ્કવયના નાગરિકોને મતાધિકાર આપવાનો આવશ્યક ગણે છે.
- (૨) તે મતાધિકારને શિક્ષણ, સંપત્તિ અથવા અન્ય કોઈ યોગ્યતા પર મતાધિકારને આધારિત રાખવા માંગતા નથી.
- (૩) ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું હતું કે, મતાધિકારનો ખરેખરો અર્થ એ છે કે
 - પોતાની જિંદગી
 - પોતાની જાયદાદ
 - પોતાની આઝાદીનું રક્ષણ કરવાનો નાગરિકને હક્ક છે. એટલે મતનો ઉપયોગ સમજીને કરવો જોઈએ.
- (૪) કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને જ મતાધિકાર આપવામાં આવે તો જે સરકાર બને તે લઘુમતિઓની સરકાર હશે. એનું પરિણામ એ આવશે કે બહુસંખ્યકોના હિતોની જાળવણી કરવાનો અધિકાર લઘુમતિ પાસે હશે.
- (૫) ધન દોલત અથવા શિક્ષણના અભાવને કારણે કોઈપણ ભારતવાસીને સરકાર પસંદ કરવાના અધિકારથી વંચિત કરી શકાય નહીં.
- (૬) ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું કે અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તો પણ માણસમાં સમજદારી તો હોય છે વ્યક્તિ પોતાનું હિત સારી રીતે સમજે છે. કેવળ ગરીબીને કારણેજ કોઈ પોતાના રાજ્યનો પ્રતિનિધિ ન ચૂંટી શકે એ વાત વ્યક્તિને માટે અન્યાયકર્તા ગણાશે.

૫.૫ (૧૦) લોકતંત્ર વિભૂતિ પૂજા અને સ્વતંત્રતા

ડૉ. આંબેડકરનું મંતવ્ય છે કે લોકતંત્રમાં વ્યક્તિ પૂજા (વિભૂતિપૂજા) થી દૂર રહેવું જોઈએ. તે હીરોવર્શિય ના વિરોધી હતા. એમનું કહેવું હતું કે પોતાની સ્વતંત્રતાને કોઈપણ મહાપુરુષ સમક્ષ સમર્પિત કરવી જોઈએ નહીં. સ્વતંત્રતાનું સમર્પણ એ વ્યક્તિ માટે અને સમાજ માટે અધઃપતનનો સંકેત કરે છે. એટલે એમણે લોકતંત્રનો માર્ગ ચિંધ્યો છે. નેતાની પસંદગીનો અધિકાર એટલે પોતાની સ્વતંત્રતાને જાળવી રાખવી. જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલની ચેતવણીનું સ્મરણ કરતાં એમણે કહ્યું હતું કે, “પોતાની આઝાદીને કોઈપણ મહાન વ્યક્તિના ચરણમાં પાથરી દેવી ન જોઈએ. અને જે લોકો તમારી સંસ્થાઓને કચડી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે એને પર ભોળો વિશ્વાસ ન મૂકવો. આવરીશ દેશભક્ત ઓનીલ એ પણ કહ્યું છે કે,

કોઈ પુરુષ પોતાના આત્મ સન્માનની કિંમત પર ઋણ સ્વીકાર કરી શકે નહીં. કોઈ મહિલા પોતાની આબરુ અનેચરિત્ર્યના ભોગે ઉપકારવશ થવી જોઈએ નહીં. અને કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાની સ્વતંત્રતાના ભોગે ઉપકારનો બદલો ચૂકવી શકે નહીં.”

ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું હતું કે,

‘ધર્મમાં ભક્તિ આત્માના ઉદ્ધારનો માર્ગ ભલે ગણાતો હોય પરંતુ રાજનીતિમાં હીરોવર્શિય (નેતૃત્વ પૂજા) વ્યક્તિનું અધઃપતન જરૂર કરે છે અને નેતાની સામે ઘૂંટણિયે પડવાનો અર્થ થાય છે, સરમુખત્યારશાહીનો માર્ગ મોકળો કરવો.’

૫.૫ (૧૧) બે પક્ષીય વ્યવસ્થા

ડૉ. આંબેડકર લોકતંત્રને સાચા અર્થમાં કાર્યસાધક બનાવવા માટે રાજકીય પક્ષોની ‘પ્રાથમિક આવશ્યકતા’ માને છે પણ એક પક્ષીય વ્યવસ્થાને પણ સ્વીકારતા નથી. તે એક પક્ષીય વ્યવસ્થા સરમુખત્યારશાહી ને અનુકુળ બની જાય છે. એમાં સ્વેચ્છાચારી તત્વો વધે. સ્વેચ્છાચાર સ-જાતીય લોકોનો હોય અથવા વિ-જાતીય લોકોનો હોય સ્વાધીનતા માટે નકારાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે. ડૉ. આંબેડકર માને છે કે,

- લોકતંત્રમાં બહુદલિય પ્રથા હોય છે. પણ આદર્શ વાત દ્વિપક્ષીય વ્યવસ્થાની છે. એમનું કહેવું છે કે સત્તાધારી પક્ષને ટક્કર આપે એવો સબળ વિરોધપક્ષ હોવો જરૂરી છે. જે સમય આવે ત્યારે સત્તાધારી પક્ષને શાસન પરથી હઠાવી શકે અને એને વિરોધપક્ષમાં બેસવાની ફરજ પાડે.

તટસ્થ વહીવટ :

ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું હતું કે પ્રજાતંત્રમાં વહીવટીતંત્ર તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ હોવું જોઈએ. કોઈ એક વિચાર, જાતિ વિશેષ કે સંપ્રદાય વિશેષ કે અન્ય રીતે વચનથી બંધાયેલું હોવું ન જોઈએ. એની નિષ્ઠા માત્ર સંવિધાન અને કાયદા-કાનૂન પ્રત્યેજ હોવી જોઈએ. કોઈ વિશિષ્ટ અથવા સત્તા રુઢ પક્ષ પ્રત્યે નહીં.

ડૉ. આંબેડકર સિવિલ સેવાઓની તટસ્થતાની રક્ષા માટે એમના કામચલાઉ નહીં પણ કાયમી બનાવવાની તરફેણ કરે છે. સિવિલ સેવામાં લૂંટપ્રથા અને ભ્રષ્ટાચારના વિરોધી હતા. એમનું માનવું હતું કે સત્તાધારી પક્ષનું પરિવર્તન થાય એટલે વહીવટી અધિકારીઓની અદલા-બદલી થવી જોઈએ નહીં. વહીવટી અધિકારીઓએ વહીવટી નિયમોને આધીન રહીને પોતાનો વહીવટ ચલાવવો જોઈએ.

૫.૫ (૧૨) રાષ્ટ્રમંડલની તરફેણ :

ડૉ. આંબેડકર ભારતનો રાષ્ટ્રમંડલમાંથી સંબંધ વિચ્છેદ કરવાની બાબતને ઉચિત માનતા નહોતા. રાષ્ટ્રમંડલ (કોમનવેલ્થ) સાથેના સંબંધોને બનાવી રાખવાની એમની વ્યુહાત્મક ઈચ્છા હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૮ માં એમણે એક મેમોરેન્ડમ નાણાંમંત્રીને મોકલી આપેલું અને એમાં એવું સૂચન કર્યું હતું કે “ભારતને રાષ્ટ્રમંડલની સાથે રહેવાની જેટલી આવશ્યકતા છે એટલીજ આવશ્યકતા રાષ્ટ્રમંડલને ભારતને સાથે રાખવાની છે. બન્ને પરસ્પર સહયોગ ઈચ્છે છે. ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માટે તેમજ સંરક્ષણ માટે જેટલી જલ્દી બ્રિટીશ કોમનવેલ્થમાંથી મદદ મળી શકે તેમ છે. એટલી જલ્દી બીજી કોઈ જગ્યાએથી મળી શકે તેમ નથી એટલે બ્રિટીશ કોમનવેલ્થ-રાષ્ટ્રમંડલ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવા ઉચિતિ નથી.”

૫.૫ (૧૩) સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ

જાતિવાદ પછી જો કોઈ અન્ય વિચારનો સૌથી મોટો વિરોધ ડૉ. આંબેડકરે કર્યો હોય તો તે સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ હતો. સામ્રાજ્યવાદને તે માનવજાત માટે સૌથી ઘાતક માનતા હતા. સામ્રાજ્યવાદી રાજનીતિ એમણે ક્યારેય પસંદ કરી નહોતી. જ્યારે બ્રિટીશ સરકારે ૧૯૩૫નો અધિનિયમમાં સંધ શાસન (ફેડરેશન પ્લાન) ને સામેલ કર્યો ત્યારે ડૉ. આંબેડકરે જ એનો સૌથી તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો, અને દેશને એના કારણે પેદા થનારા ખતરાઓથી સાવધાન કરાવ્યો હતો. એમણે ૨૦ જુલાઈ ૧૯૩૮ના દિવસે ‘યુનાઈટેડ પ્રેસ’ને એક વક્તવ્ય આપીને જણાવ્યું હતું કે, ફેડરેશન એક

એવો મુદ્દો છે. જેના અંગે તમામ પક્ષોએ પોતાના પક્ષીય પૂર્વાગ્રહો અને ભેદભાવો બાજુએ રાખીને વિરોધ કરવો જોઈએ. અને એના વિરોધમાં શક્તિ એકઠી કરી કરવી જોઈએ. જેથી દેશ મોટી મુશિબતમાં ફસાઈ ન પડે. ફેડરેશનનો વિરોધ કરવા તે દરેક પક્ષ સાથે હાથ મિલવવા તૈયાર છે. એટલે સુધી કે કોંગ્રેસ સાથે પણ હાથ મિલાવવાની એમની તૈયારી છે. ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૩૮ના દિવસે એક જાહેરસભાને સંબોધતાં એમણે કહ્યું હતું કે,

“અમે ભારતમાં સૌથી વિશેષ ભૂખ્યા વંચિત લોકો છીએ. અમારે જે અન્યાયો સહવા પડે છે એવા તો અન્ય કોઈનેય સહવા પડતા નથી. પણ આજના સમયે હિંદુઓ સાથે અમારા મતભેદો અને વિરોધ બાજુએ મૂકવા તૈયાર છીએ. અને અમારી જે માંગણીઓ છે એને પણ હાલતુરત મુલતવીરાખવા તૈયાર છીએ. અને કોંગ્રેસની સાથે ભળી જવાની જરૂરત પેદા થશે તો એ પણ કરવા તૈયાર છીએ. સવાલ એટલો જ છે કે શું કોંગ્રેસ અને અન્ય પક્ષો સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ કરવા કટીબદ્ધ છે ?”

જો કે એ સમયે કોંગ્રેસ સામ્રાજ્યવાદ સામેના સંઘર્ષમાં ભાગીદારી ન કરી. તે સંવેધાનિક તંત્રનો ઉપયોગ મુડીવાદીઓ અને અન્ય સ્થાપિત હિતોને પોષવામાં કરી રહી હતી. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ કરવા માટે સુભાષચંદ્ર બોઝ પણ ડૉ. આંબેડકરની દરખાસ્ત સાથે સંમત હતા, પણ ગાંધીજીએ સુભાષચંદ્ર બોઝના મતનો વિરોધ કર્યો હતો. આ અંગે ડૉ. આંબેડકરે ગાંધીજીને ખુલ્લો વિરોધ કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, “એમણે ફેડરેશનની યોજનાનો સ્વીકાર કરી લીધો હોય એવું એમના વલણ પરથી લાગે છે. શું આટલું આટલુંજ એમનું રાજકીય લક્ષ્ય છે.”

ડૉ. આંબેડકરની રાજનીતિનો અને “દેશની સ્વાધીનતા અને દેશનાં હિત” સાથે જોડાયેલું ડૉ. આંબેડકરનું આ વલણ ભારતની રાજનીતિના ઇતિહાસમાં હંમેશાં આદર સાથે યાદ કરવામાં આવશે.

૫.૫ (૧૪) સાધન શુદ્ધિ, અહિંસા અને સત્યાગ્રહ

સાધન, શુદ્ધિ, અહિંસા અને સત્યાગ્રહ અંગે ડૉ. આંબેડકરે પ્રચલિત વિચાર પદ્ધતિઓથી અલગ પોતાનો મત વ્યક્ત કર્યો છે. એમના વિચાર તદ્દન સાફ સુથરા અને અભ્યાસ આધારિત છે.

સાર્વજનિક સ્થળોએથી એક નાગરિક તરીકે પાણી લેવાનો અને પાણી પીવાનો અધિકાર સૌ કોઈને મળેલો છે. અસ્પૃશ્ય જાતિના લોકો પણ નાગરિક છે અને તેથી એમને પણ સાર્વજનિક સ્થળેથી પાણી લેવાનો અને પાણી પીવાનો અધિકાર મળેલો છે. મહાડના ચવદાર તળાવમાંથી કાયદો હોવા છતાં દલિતોને પાણી લેવા-દેવામાં આવતું નહોતું. કૂતરા બિલાડાં અને પશુઓ સહિત હિંદુ-મુસલમાન તે તળાવમાંથી પાણી લઈ શકતા હતા પણ માત્ર દલિતો પર જ પ્રતિબંધ હતો. માનવીય અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવા મહાડમુકામે ચવદાર તળાવે સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. ડૉ. આંબેડકરે આગેવાની લીધી. એ વખતે ‘સત્યાગ્રહ’ અને ‘અહિંસા’ અંગે ડૉ. બાબાસાહેબે તાત્વિક ચર્ચા કરી હતી. એમણે કહેલું કે,

ગીતામાં ‘સત્યાગ્રહ’ને વળગી રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. સત્યાગ્રહી પોતાનો આગ્રહ ક્યા સાધનોથી પાર પાડે છે. એના આધારે તે સત્યાગ્રહ કરે છે. દુરાગ્રહ એનો નિર્ણય થઈ શકે છે. જો કાર્ય નૈતિક હોય તો તે સત્યાગ્રહ છે અને અનૈતિક હોય તો તે દુરાગ્રહ છે.

પણ સવાલ એ છે કે સત્યને માટે કરવામાં આવતો આગ્રહ ‘સાચો આગ્રહ’ છે. કે ‘દુરાગ્રહ’ એને નિર્ધારિત કઈ રીતે કરવું ? શું આ નિર્ણય કરતી વખતે હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ? એનો જવાબ ડૉ. બાબાસાહેબે આ પ્રમાણે આપ્યો હતો.

હિંસા અને અહિંસા કેવળ એવો આગ્રહની સિદ્ધિનું સાધન છે. અર્થાત્ કર્મના અથવા કર્તાના બદલાવથી ક્રિયાનું રુપ બદલાય છે. એવી રીતે સાધનોના બદલાવથી આગ્રહનું નૈતિક રુપ બદલાતું નથી, કારણ કે કોઈ એક દુરાગ્રહીએ પોતાનો આગ્રહ પુરો કરવા માટે અહિંસાનો માર્ગ અપનાવ્યો તો એના દુરાગ્રહને પોતાના આગ્રહ પૂરો પાડવા માટે અહિંસાનો માર્ગ અપનાવ્યો તો એના દુરાગ્રહને સત્યાગ્રહ કરી શકાય નહીં અથવા કોઈ સત્યાગ્રહીએ સત્યાગ્રહની સિદ્ધિ માટે હિંસા કરી તો એટલા જ કારણસર સત્યાગ્રહને દુરાગ્રહ કરી શકાય નહીં. જો એવું હોય તો ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સત્યાગ્રહની સિદ્ધિ માટે જે માર્ગ અપનાવવા મજબૂર કર્યો હતો એને અંગે શું કહી શકાય ?

અહિંસા તત્વનું વિશ્લેષણ કરતી વખતે બાબાસાહેબે આગળ કહે છે “અહિંસા પરમો ધર્મ” તત્વ બધાજ સ્થળે પાળી શકાય નહીં. આંખો પટપટાવો એવી નાની ક્રિયામાં પણ જંતુ મરતા હોય છે. પાણી, ફળ, વાયુ બેજ જંતુઓ ભય છે. વૃક્ષમાં પણ જીવિત છે. એટલે પાણી પીવું, ફળ ખાવા, શ્વોસાશ્વાસ લેવા, વૃક્ષ કાપવું, આ બધું જ વર્જ્ય કરવું પડશે.

પોતાના પર થયેલ જીવલેણ હુમલામાં સ્વબચાવ કરતાં હુમલાખોરનું મૃત્યુ થાય તો સ્વબચાવ કરનારને હત્યાનું પાપ લાગુ ન પડે એજ રીતે ચોરી કરનાર કે બળાત્કારી ઉપર સ્વબચાવ કરતાં મૃત્યુ પામે તો પાપ ન લાગે. જે દુષ્ટ મરે છે તે પોતાની અ-ધર્મને કારણે માર્યો જાય છે.

હિંસાનો અર્થ જો સાચી વ્યક્તિને આઘાત પહોંચાડવો એવો થતો હોય તો ગાંધીજીની અહિંસા પણ હિંસાજ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, અહિંસાનો યથાશક્તિ ઉપયોગ કરવો જોઈએ પણ જ્યારે હિંસા સિવાયનો વિકલ્પજ નહોય, હિંસાની જરૂરત ઉભી થાય તો 'સત્યાગ્રહ' ને સિદ્ધ કરવા માટે હિંસા કરવી પડે તે કરવીજ પડશે. એટલું જ નહીં નીતિની દ્રષ્ટિએ પણ આ તથ્યપૂર્ણ વાત ગણાવી શકાય.

ડૉ. બાબાસાહેબે પોતાના પક્ષના 'સમતા સૈનિક દળ' ને ઉપદેશ આપતાં ૧૯૪૨માં નાગપુર ખાતે કહેલું કે,

“અહિંસા ને હું પ્રેમ કરું છું, પણ અહિંસા અને શરણાગતિ વચ્ચે હું ફરક કરું છું. શરણાગતિ વાળું જીવન ગુલામી અને નિરધારતાનું જીવન છે. આવું જીવન જીવવું એ માનવીય દ્રષ્ટિએ અ-શોભનીય છે. મને તુકારામના શબ્દો માન્ય છે કે, દુષ્ટોનું દલન અને સજ્જનોનું રક્ષણ અને પાલન એ પણ અહિંસા છે. પ્રાણીઓ પર દયાભાવ રાખવો એ પણ અહિંસા તત્વો જ એક ભાગ છે. જો આવું માનવામાં ન આવે તો 'અહિંસા' શબ્દ માત્ર શબ્દ જ છે. તમારું ધ્યેય શીલ અને શક્તિ છે.”

સાપેક્ષ અહિંસા એક પરિણામકારી વિચાર અને સાધન છે. એવું ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું. એમનું કહેવું હતું કે ગાંધીજીની અહિંસા બુદ્ધધર્મનું તત્ત્વે નથી પણ તે જૈન ધર્મમાંથી લીધેલું છે. કારણ કે બુદ્ધની 'અહિંસા' જૈનોની જેમ બીજા છેડા સુધી ખેંચવામાં આવી નથી. 'ભગવાન બુદ્ધ અને એમનો ધર્મ' પુસ્તકમાં ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું છે કે, “અહિંસા પરમોધર્મ એ વાત સાચી છે પણ એને આત્યંતિક સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં. જૈનો એને આત્યંતિક સિદ્ધાંત ગણે છે. બુદ્ધે યજ્ઞમાં પ્રાણી હિંસાનો વિરોધ કર્યો હતો. એક બીજો પુરાવો પ્રાપ્ત થાય છે જે સાંયોગિક પુરાવા કરતાં સીધો પુરાવો છે. અને જે એક રીતે 'અહિંસા' ની વ્યાખ્યા જ છે. ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે 'સર્વથી મૈત્રી કરો જેથી તમારે કોઈપણ પ્રાણીને મારવાની જરૂરિયાત ઉભી ન થાય.' આ અહિંસાના સિદ્ધાંતને સમજાવવાની હકારાત્મક પદ્ધતિ છે. આ કથનને કેન્દ્ર રાખીને વિચારતાં અહિંસા બાબતે ભગવાન બુદ્ધનો શો મત હતો, સમજવું અઘરું નથી. ભગવાન બુદ્ધ જીવહત્યા કરવાની ઈચ્છા અને જીવ હિંસા કરવાની જરૂરિયાત બંને ને અલગ ગણે છે. આમ, અહિંસા બાબતે બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોમાં ક્યાંય ગૂંચવાડો નથી. આ એક અણિશૂદ્ધ, પાકો, સ્થિર અને નૈતિક સિદ્ધાંત છે.”

બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમયગાળામાં બાબાસાહેબે કહેલું કે,

“વિશ્વની બૌદ્ધિક જનતાએ હિંસાનો માર્ગ ધિક્કાર્યો છે. આ સત્ય છે. પરંતુ બળનો ઉપયોગ કરીને હિંસાને પરાજય આપવો તે એક વાત છે અને બળ દ્વારા વિજય મેળવીને પરાજિત લોકો ઉપર હીનતાભર્યા અને અન્યાયી હુમલા કરવા તથા શોષણ કરવું એ તદ્દન અલગ બાબત છે. આ પ્રકારની વિચારણા ગાંધીજીની નથી. મારો મત છે જે કે દુઃખનું મૂળ-બળના ઉપયોગમાં નહીં પણ વિજયના દુરુપયોગ કરવામાં છે.

ગાંધીજી અને બુદ્ધ વિરોધી પ્રચાર કરનારા તમામ લોકો અહિંસાની વાત કરે છે અને અહિંસામાં પોતાની આસ્થા વ્યક્ત કરે છે. પણ જ્યારે પુના કરારની સ્થિતિ ઉભી થઈ હતી ત્યારે વંચિતોને મળેલા બે-વડા મતના અધિકાર વિરુદ્ધ એમણે આમરણાંત ઉપવાસનું ત્રાંગુ ક્યું હતું. અત્યારે વિશ્વયુદ્ધમાં જે લોકો પરાજિત થાય છે અને જે પ્રકારની સંધિની શર્તો એમને હીન અને અન્યાયી લાગતી હોય તો શા માટે આમરણાંત ઉપવાસ કરતા નથી ? જો તેઓ આવું કરશે તો માનવજીવન પર એક ચિરંતન ઉપકાર ગણાશે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આગળ કહ્યું

“મને લાગે છે કે બુદ્ધવિરોધી પ્રચાર કરનારા લોકોએ પોતાના જીવનના ઉદ્દેશોથી વિપરીત અર્થાત્ અહિંસા વિરોધી વલણ લીધું છે. બુદ્ધમાં બળનો ઉપયોગ ન કરો, એવું કહેનારા શાંતિવાદી લોકો-બળનો ઉપયોગ વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવો જોઈએ એવું કહેનારાઓની જ સહાયતા કરે છે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તો પોતાની કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી તાલિમ આપવા માટે એક અલગ અભ્યાસ ક્ષમ તૈયાર કરવાનો વિચાર કરતા હતા. આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે એમની વિચારણામાં આચાર અને વિચાર અંગે વિરોધાભાસ નહોતો. એમના વિચારોમાં એકસુસંગતતા હતી.

એ વખતે અર્થાત્ બીજા બુદ્ધ વખતે પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં એમણે કહ્યું હતું કે,

“આ વિશ્વયુદ્ધ સરમુખત્યારશાહી અને લોકતંત્રની વચ્ચેનું બુદ્ધ છે.

આ બુદ્ધમાં જે સરમુખત્યારશાહી છે તે કોઈપણ નૈતિક આધાર વિનાની છે. -

નૈતિક રીતે તેનું કોઈપણ વ્યક્તિ સમર્થન કરી શકે નહીં, કારણ કે વંશીય

અભિમાન પર ઉભું થયેલું છે. નાઝીવાદે મનુષ્યના ભવિષ્યને ખતરામાં મૂક્યું છે. આ વિશ્વમાં માનવ-માનવ વચ્ચે જે માનવીય સંબંધો છે એને જોડનારું તત્વ તો લોકતંત્ર છે એટલે લોકતંત્રને જરાય અસર થવી જોઈએ નહીં. લોકતંત્ર નષ્ટ થશે તો માનવી ઘણું ગુમાવશે. એટલે તો મજદૂરોએ એમનાથી શક્ય હોય તે તમામ પ્રયત્નો કરીને વિશ્વના અન્ય લોકતાંત્રિક રાષ્ટ્રોને સાથે આપી, ઉત્પાદન ચાલુ રાખવું જોઈએ કારણ કે લોકતાંત્રિક મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિનું આપણે સંરક્ષણ કરવાનું છે અને તે માટે યુદ્ધ લડવાનું છે. જો લોકતંત્ર નષ્ટ થશે તો આપણું ભવિષ્યનો વિનાશ થશે.”

ડૉ. બાબાસાહેબનો અભિપ્રાય હતો કે બીજું વિશ્વયુદ્ધ કેવળ પૃથ્વી ઉપરના પ્રદેશોને વહેંચી લેવા માટે શરુ થયું નથી, કેવી રીતે પણ માનવ-માનવ વચ્ચે, રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે સહજીવનનો સંબંધ કેવી રીતે જળવાઈ રહે, એના માટે પાયાનું પરિવર્તન લાવવા શરુ થયું છે. સહજીવન જીવવા માટેની શરતો કંઈ હોઈ શકે એનું મૂલ્યાંકન કરવાની માંગણી ઉભી થઈ છે. અને તેથી આ યુદ્ધ એક અર્થમાં ક્રાંતિ છે. સામાજિક પુનરચનાની માંગણી છે. જો નાઝીવાદનો વિજય થશે તો નાઝીવાદી સમાજ રચના હેઠળ સ્વતંત્રતા માટે જોખમનું ઉભું થશે. સમાનતાના મૂલ્યનો અસ્વીકાર કરવામાં આવશે અને બંધુતાનો વિચાર સમૂળો નષ્ટ થશે.

જો લોકતાંત્રિક રાષ્ટ્રોનો વિજય થશે તો શું થશે ? એ અંગે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં એમણે કહ્યું હતું કે,

“સ્વતંત્રતા અને નવીન સમાજ રચના સ્થાપવી હોય તો લોકતંત્રમાંજ શક્ય છે. પરંતુ માત્ર સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રકારની સમાજ રચના વિશ્વમાં ઈચ્છો છો, કેવું સંવિધાન ઈચ્છો એના ઉપર જ સ્વતંત્રતાની કિંમત આધારિત છે. એટલે મજદૂરો પોતાની સઘળી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને ‘ભારત છોડો’ ની માંગ હાલ પૂરતી કરવાને લીધે ‘નવભારત રચવા’ ની માંગણી બુલંદ કરો.”

હિંસક શક્તિનો સહારો અને શરણું સ્વીકારીને પ્રાપ્ત કરેલી શાંતિ સાચી શાંતિ હોતી નથી.... તે આત્મહત્યા સમાન છે... દુશ્મન જ્યારે હુમલો કરે ત્યારે લડાઈનો સામનો કરવાને બદલે શરણ સ્વીકારવાથી કંઈ યુદ્ધ ટળી જતું નથી. જો યુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો અંત કરવો હોય ત્યારે એને નિર્મૂળ કરી દેવું જોઈએ. યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને જ ન્યાય આધારિત સંધિ કરી શકાય.

વિશ્વયુદ્ધની મિમાંસા કરતાં એમણે કહ્યું કે બ્રિટન યુદ્ધ પર રોજ ૧૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. અમેરિકા પણ રોજ એટલું જ ખર્ચ કરે છે અને ભારત પણ કંઈ ઓછો ખર્ચ કરતું નથી. મને એ વાતનીજ ખબર પડતી નથી કે યુદ્ધના સમયમાં આટલો બધો ખર્ચ કરનારા રાષ્ટ્રો શાંતિના સમયમાં ગરીબી અનેદરિદ્રતાના નિવારણ માટે અડધોખર્ચ પણ કરવા શા માટે તૈયાર થતા નથી ? ગરીબી અને ભૂખમરો ખતર કરવા માટે દુનિયાના રાષ્ટ્રોને શાંતિના સમયમાં ખાસ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રએ દબાવી રાખેલા અધિકારો લોકોને સોંપવા જોઈએ.

ભારત વિશ્વયુદ્ધમાં આટલો બધો ખર્ચ કરે છે તો પદ્દલિત લોકો માટે પીવાના પાણીની સુવિધા કેમ ઉભી કરતા નથી ?

આઝાદી મળ્યા પછી ભારતને પાકીસ્તાન સાથે ત્રણ અને ચીન સાથે એક યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. એમાં કરોડો રૂપિયાનું આંધણ થયું પણ ભારતના શાસકો પીવાના સ્વચ્છ પાણી ગ્રામવાસીઓને પીવા મળે તે માટે પૈસા નથી એવી દલીલ કરે છે ત્યારે મને આશ્ચર્ય થાય છે એવું કહીને ડૉ. આંબેડકરે શાસકોની વંચિતો તરફના વલણ અંગે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું.

૫.૬ ગ્રામ-પંચાયત અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો

ભારતના બંધારણમાં ગામ અને ગામ પંચાયતની વ્યવસ્થાને માન્યતા આપવામાં આવી નહોતી. એમાં ગામને એકમ માન્યું નહોતું. પણ વ્યક્તિનો એકમ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ કેન્દ્ર સરકારે ૭૨મું સંશોધન કરીને ગામને એકમ તરીકે માન્યતા આપી છે એ પછી ૭૩માં બંધારણીય સુધારાને પરિણામે દેશમાં સ્થપાયેલી પંચાયતી રાજ્ય વ્યવસ્થાને બીજા તબક્કાનું પંચાયતી રાજ્ય તજજો ગણે છે. ઈ.સ. ૧૯૫૮થી દેશમાં પંચાયતી રાજ શરૂ થયું એને પંચાયતી રાજનો પ્રથમ તબક્કો ગણવામાં આવે છે.

આપણાં દેશના મહત્વના આગેવાનો - મહાત્મા ગાંધી પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણ વગેરે ગ્રામ સ્વરાજની બુનિયાદ પર ભારતીય રાજ્યની ઈમારત ઉભી કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. પરંતુ સંવિધાનની પ્રારૂપ સમિતિના અધ્યક્ષ ડૉ. બી.આર. આંબેડકર ‘ગ્રામ શાસન પધ્ધતિ’ ની તરફેણમાં નહોતા. એટલે એમણે બંધારણના મુસદ્દામાં ગ્રામ પંચાયતો અને જિલ્લા પંચાયતોને મૂળ એકમ ગણ્યું નહોતું. જ્યારે બંધારણ અંગેની

ચર્ચા સંવિધાન-સભામાં થઈ ત્યારે અનેક સભ્યોએ સંવિધાનની ટીકા એટલા માટે કરી હતી એમાં ગ્રામ પંચાયતને મૂળ એકમ માન્યું નહોતું. આ સભ્યો તો ભારતને કેવળ ગ્રામીણ-સરકારોનો સમૂહ માત્ર હોય એવું ઈચ્છતા હતા.

પ.૬ (૧) ગ્રામ્ય પંચાયતો અને દલિતો અને લઘુમતિઓ :

સંવિધાન સભામાં ડૉ. આંબેડકરે પોતાના મંતવ્યની તરફેણમાં અનેક તાર્કિક દલિલો આપી હતી, જેમાં મુખ્ય દલિલ એ હતી કે ગ્રામ-પંચાયતની વ્યવસ્થા દેશની લઘુમતિઓના હિતમાં નથી. લઘુમતિઓમાં દલિત વર્ગોના લોકોને પણ ગણવામાં આવતા હતા.

ડૉ. આંબેડકરનું માનવું હતું કે,

“ભારતીય બુદ્ધિજીવીઓને પોતાના ગ્રામવાસીઓ માટે જે પ્રેમ ઉભરાઈ રહ્યો છે એવું કારણ કરૂણા નહીં પણ એક પ્રકારનો પક્ષપાત છે. અંગ્રેજ લેખક મેટકાફે ભારતની ગ્રામ પંચાયતોની ભારોભાર પ્રશંસા પોતાના પુસ્તકમાં કરી છે. ગ્રામ પંચાયતોનું ભારે ગૌરવીકરણ કયું છે. મેટકાફે મહોદયનું માનવું હતું કે, નાની-નાની ગામ પંચાયતોને કારણે જ ભારતની જનતાને ભૂતકાળમાં સૌથી વિશેષ સંરક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું કારણ કે આ ગ્રામ-પંચાયતોએ પોતાની ભીતર નાના-નાના રાજ્યોની ભૂમિકા ભજવી હતી.”

એ વાત સાચી છે કે જ્યાં ઘણી બધી ચીજો નષ્ટ થઈ ગઈ છે ત્યાં ગામપંચાયતો આજે પણ યથાવત રહી છે. પણ સવાલ એટલો છે કે આ પંચાયતોએ દેશનું ભવિષ્ય બનાવવામાં અને સમાજમાં પેઢા થતાં પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવામાં શું ફાળો આપ્યો છે ? ખુદ શ્રી મેટકાફે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જ્યારે શત્રુઓની સેનાઓ ગામમાંથી પસાર થતી ત્યારે ગ્રામવાસીઓ પોતાના પશુઓને ગામની દિવાલોની અંદર લઈ લેતા અને શત્રુઓ સાથે કોઈપણ પ્રકારની ઇડછાડ કર્યા વિના એમને પસાર થવા દેતા.

‘ગામ-પંચાયતોએ આપણા દેશમાં આ પ્રકારનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ હકીકત-વિશેષ જાણ્યા પછી આપણાં મનમાં ગામપંચાયતો તરફ કેવું અને કેટલું માન રહે? સ્વાભિમાનના ભોગે આ પંચાયતોએ અસ્તિત્વ ટકાવ્યું છે. તમામ પ્રકારના ઉત્થાન અને પતનમાં આ પંચાયતો અસ્તિત્વમાં રહી. પણ સ્વમાન વિનાનું, હીણપત ભયું જીવન જીવવાનો શો અર્થ છે? મારો તો સ્પષ્ટ મત છે કે નિમ્નસ્તરનું, સ્વાર્થપૂર્ણ જીવન જીવીને હયાતિ ટકાવી રાખનાર ગામ પંચાયતોને કારણે જ ભારતનું પતન થતું રહ્યું છે.’

“જે લોકો પ્રાંતિયતા અને સાંપ્રદાયિકતાની નિંદા કરે છે, એજ લોકો ગ્રામ-પંચાયતોનો પણ લઈને સામે આવે છે. આજના ગામડાં સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, સંકુચિતતા અને સાંપ્રદાયિકતાથી બદબદતા ખાડા નથી તો બીજું છે શું ? મને આનંદ છે કે સંવિધાનમાં ગ્રામને એકમ ગણવાને બદલે એના સ્થાને વ્યક્તિને એકમના રૂપમાં પ્રસ્થાપિત કરેલ છે.”

પંચાયતી રાજ્ય વ્યવસ્થા માત્ર સ્વાયત શાસનનો જ મામલો નથી, પણ એનાથી જીવન, સ્વતંત્રતા અને સંપત્તિના હિતો પણ પ્રભાવિત થાય છે. એટલે જ ડૉ. આંબેડકરે આ વ્યવસ્થા અંગે મુંબઈ વિધાનસભામાં વિસ્તારથી પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા, આ અંગે એમણે સદનને જણાવ્યું હતું કે. ગામ પંચાયત અધિનિયમ ૫-૨૦ ની કાર્યપ્રણાલિ પર અહેવાલ આપવા માટે જે સમિતિ ૧૯૨૫માં બની હતી. એનો રિપોર્ટ ઉત્સાહજનક નહોતો. એ સમિતિને સંપૂર્ણ સિંધ પ્રાંતમાં એવું એક પણ ગામડું મળ્યું નહોતું. જ્યાં પંચાયત વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ હોય !

ગામડામાં દલિતો પ્રત્યેક ગામમાં લઘુમતિમાં હોય છે. એમની સ્થિતિ પરાશ્રિત હોય છે. એવી સ્થિતિમાં ગામ પંચાયતનો મતલબ એટલો જ થાય કે જે લોકો ગામમાં શોષણ કરનારા તત્વો છે, એમના જ હાથમાં સત્તાના સૂત્રો આવશે. ગામ પંચાયતની વ્યવસ્થાને કારણે દલિતોનું કે લઘુમતિઓનું ઉત્થાન નહીં થાય પણ તાકાતના જોરે કેટલાક લોકો એમનું જીવન દયનીય બનાવી દેશે. એમની સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતા જોખમાશે. એમની પાસે જે થોડી ઘણી જમીન હશે એના પર અવૈધ કબજો કરી લેવામાં આવશે. જો કે આવી તમામ સંભાવનાઓ સાચી સાબિત થઈ છે.

પ.૬ (૨) માથાભારે તત્વોની ગામમાં દાદાગીરી અને અત્યાચાર :

પંચાયતી રાજની સત્તા જ્ઞાતિવાદી અને સામંતવાદી સ્થાપિત હિતોના હાથમાં સરકી પડે છે અને નીચલા વર્ગનું શોષણ થાય છે. ગુજરાતના કેટલાક ગામો અને તાલુકાઓ એવા છે જ્યાં સરપંચ, કે તાલુકા પંચાયતના હોદ્દેદારો માથાભારે તત્વો હોય, જેમની સામે ચૂંકેચા કરવાની હિંમત સ્થાનિક પ્રજામાં તો ન હોય તે તો સમજી શકાય છે. પરંતુ ખૂબીની વાતો એ છે કે, સરકારી કર્મચારીઓ અને અધિકારીઓ પણ એવા સ્થાને બદલી થાય ત્યારે જવાને બદલે રજા ઉપર ઉતરી જાય છે. એક તાલુકા પંચાયતમાં તો એ વિસ્તારની એક માથાભારે વ્યક્તિના સાગરિતો માટે જગા કરી આપવા માટે શાસક

પક્ષના તમામ ઉમેદવારોએ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધેલી. આવી માથાભારે વ્યક્તિઓ હોય છે તો આંગળીને વેઠે ગણી શકાય એવી પરંતુ એમની દાદાગીરીથી ડરનારો ભીડ વર્ગ વિશાળ હોય છે એવી નોંધ પંચાયતની રાજ્યના તજજ્ઞ ડૉ. બલદેવ આગજાએ નોંધી છે.

પ.૬ (૩) દલિતોનો ગામડાઓમાં થતો સામાજિક બહિષ્કાર :

ગામડું વિવિધ જાતિ સમુહોનું વાડાબંધ એકમ હોય છે. દરેક જાતિનો પોતાનો અલગ વાડો કે મહોલ્લો હોય છે. આ જાતિઓના પારસ્પરિક પૂર્વાગ્રહો અને દ્વંદ્વ ચાલતા હોય છે. ક્યારેય આ દ્વંદ્વ ભિષણ સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. આ દેશમાં જેટલા દલિતો વિરૂદ્ધના અમાનુષી હત્યાકાંડ સામુહિક રીતે થયા છે એ બધાજ ગામડાઓમાં થયા છે અને અપરાધીઓમાંથી ભાગ્યે જ કોઈને સજા થઈ છે. જ્યાં ગામ પંચાયતની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં પણ આ લોમહર્ષણ અમાનુષી હત્યાકાંડો ખતમ કરી શકાયા નથી. હવે બદલાયેલા સંજોગોમાં ધાર્મિક લઘુમતિઓ માટે પણ ખતરો પેદા થયો છે. હિન્દુ મુસ્લિમ રમખાણો એ હવે શહેરી ઘટના રહી નથી પણ ૨૦૦૨ પછી તો તે ગ્રામ્ય સ્તર સુધી પહોંચી ગઈ છે.

ગામમાં જ્યારે દલિત વિરોધી વાતાવરણ અને સંઘર્ષ ઉભો થાય છે ત્યારે ગામ લોકો દલિતોનો બહિષ્કાર કરે છે. એમના રસ્તાઓ બંધ કરી દેવામાં આવે છે. દુકાનદાર ચીજ વસ્તુઓ આપવાનું બંધ કરે છે. રોજગારીનું એકમાત્ર સાધન દાડિયું હોય છે એટલે ખેતમજૂરી પર બોલવવાનું બંધ કરી દેવાય છે. શાળામાં જતા બાળકોને રોકટોક થાય છે અને જુલ્મના દ્વિપમાં માત્ર શરણાગતિ સિવાયનો ભાગ્યે જ કોઈ વિકલ્પ બાકી રહે છે. સરકારી કાયદા કાનૂન તો હોય છે પણ એનો અમલ કરનાર દલિત તરફી થઈ શકતા નથી કારણ કે જે લોકોએ સામાજિક બહિષ્કાર કર્યો હોય છે એ જ કોમ અને કુળ સાથે સરકારી કર્મચારીઓ, પોલીસો અને અમલદારો સંકળાયેલા હોય છે.

શ્રી કંવલભારતીએ નોંધ્યું છે કે,

“શું નવી પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા ભારતના ગામડાઓમાં દલિતોનું ગણતંત્ર બનાવી શકે તેમ છે? જે લોકો ગ્રામ-ગણતંત્રનાં ગાણાં ગાય છે. એમને આ સીધો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે.

પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા કોઈ નવી વ્યવસ્થા તો છે નહીં છેલ્લા પચાસ વર્ષોથી ગામડાઓમાં પંચાયતી રાજ્ય અમલમાં છે. આ લાંબા ગાળામાં દલિતોને માટે સામાજિક પરિવર્તન અને આર્થિક મુક્તિનો માર્ગ શા માટે ખૂલ્યો નથી? ગામડું ગઈ કાલે પણ સામાજિક બુરાઈઓનું કેન્દ્ર હતું અને આજે પણ એમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. ગામ પંચાયતો આ બુરાઈઓને ખતમ કરી શકી નથી કારણ કે તે એવું કરવા ઈચ્છતી નથી.

ગામડાઓમાં જુદી જુદી જાતિઓના જ્ઞાતિપંચો અસ્તિત્વમાં હોય છે. આ જ્ઞાતિ પંચો સદીઓથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બ્રાહ્મણોની પંચાયત, ઠાકુરની પંચાયત, જાટોની પંચાયત, રોહિત સમાજની પંચાયત વગેરે.... આ સઘળી પંચાયતો સામંતી માનસ ધરાવતી સંસ્થાઓ છે. તે એક જ કામ કરે છે અને તે એ કે ધર્મની જે વ્યવસ્થાએ સામાજિક મર્યાદાઓ સ્થાપિત કરી છે તે સુરક્ષિત રહે. કોઈએ આંતરજાતીય લગ્ન કર્યા, કે જ્ઞાતિબહાર ભોજન કર્યું કે સ્થાપિત વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કર્યું તો પંચાયત એ વ્યક્તિને દંડિત કરે છે. સંવિધાન બહારની આ સમાંતર સત્તા જ્ઞાતિપંચો પાસે હોય છે. તે વ્યક્તિનો કે સમુહનો સામાજિક બહિષ્કાર કરે છે અને સામાજિક બહિષ્કાર કરતાં મોટો બીજો કોઈ દંડ ગ્રામ જીવનમાં હોતો નથી. આંતરજાતિય લગ્ન કરનાર દલિત યુવકને ઝાડ સાથે બાંધી જીવતો સળગાવી દેવાનો કે દલિત મહિલાને ગામ વચ્ચે નગ્ન કરી સામુહિક બળાત્કાર કરાવવાની ઘટનાઓ તો તાજેતરમાં ટી.વી. માધ્યમોએ રજૂ કરી છે. બેલછી હત્યાકાંડ માટે મોટી હોળી સળગાવી દલિતોને જીવતા એમાં નાખવામાં આવ્યા હતા.

પ.૬ (૪) સરકારી યોજના પાછળના આશયો :

સરકારી પંચાયતી રાજ-વ્યવસ્થા ગામની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિને બદલવા માટે નહીં પણ ગામનો વિકાસ કરવા માટે હોય છે. સરકારનું કહેવું છે કે પંચાયતી રાજવ્યવસ્થાને લીધે ગ્રામીણ યુવકોની શહેરો તરફની દોટ બંધ થશે. એમને ગામડાઓમાં જ રોજગાર પ્રાપ્ત થશે. ગામમાં મળતા કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ વિકાસ કાર્યોમાં થશે. આ સોનેરી સૂત્રો પાછળની વાસ્તવિકતાએ છે કે, શું ગામડાઓમાંથી સામંતવાદ ખતમ થયો છે? દલિતો પરના જુલમો બંધ થયા છે? ગામમાં દલિતોને કયો રોજગાર મળે છે? એવું કહેવાય છે કે ગામડામાં કુટિર ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરાશે. પણ કુટિર ઉદ્યોગનો અર્થ શું છે? લુહાર, સુથાર, તેલી, કુંભાર અને પદ્દલિત જાતિઓ એમના પરંપરાગત વ્યવસાયમાં જ જોતરાઈ રહે એવો તો અર્થ નથીને? પરંપરાગત વ્યવસાયમાં થોડા ઘણાં સુધારા સાથે નવી ટેકનીકનો ઉપયોગ સંભવતઃ થાય તો પણ જ્ઞાતિ માળખું તો તૂટવાનું જ નથી અને ટેકનોલોજીની હરણકાળમાં કુટિર ઉદ્યોગવાળા કેટલું કાઠું કાઠશે? વિશાળ મૂડી રોકાણવાળા કુટિર ઉદ્યોગ અને એન્સીલિયરી ઈન્ડસ્ટ્રીઝનું ભારે શોષણ કરી એમને હંમેશા પાંગળા બનાવી દેશે. તો હંમેશા પાછળનો પાછળ જ રહેવાના છે અને ગામડાઓમાં કયા યુવકો ભાગે છે? દલિત જાતિઓના યુવકો સિવાય અન્ય લોકોને ભાગવાનું શું કારણ હોઈ શકે?

પ.૬ (૫) પંચાયતો : સત્તા કેન્દ્રોના બંધ દ્વાર ખોલવાની શરૂઆત :

કેટલાક સામો સવાલ કરે છે કે ટૂંકગાળામાં ભલે આવી સ્થિતિ રહેતી હોય પણ આખરે તો લોકશાહીમાં સત્તા સંખ્યામૂલક છે. વિશાળ ભિરૂ શોષિત વર્ગ કાયમ માટે તો દબાયેલો નહીં જ રહે. અને ત્યારે પોતાની સંખ્યાના બળે ગ્રામ પંચાયત કે તાલુકા પંચાયત જેવા નિમ્નસ્તરના કે મધ્યસ્તરના સત્તા કેન્દ્રો હાથવગા કરવાની શક્યતા દેખાશે ત્યારે મુઠ્ઠીભર સ્થાપિત હિતોના સિંહાસનો મતપેટી દ્વારા ઝુંટવી લેશે. આ સંભાવના સાથે અસંમત થઈ શકાય તેમ નથી. આ પ્રક્રિયા સાવ સરળ અને અહિંસક ન પણ હોય. આના કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં ઘર્ષણ વધશે અને ક્યાંક ક્યાંક ખૂનરેણું પણ થાય, પરંતુ આટલું જોખમ તો ગ્રામીણ ગરીબોના હિતમાં લેવું જ રહ્યું. પંચાયતી રાજ એ કોઈ રામબાણ ઈલાજ નથી, પરંતુ મતપેટી દ્વારા ગ્રામીણ ગરીબો માટે સત્તા કેન્દ્રોના અત્યાર સુધી બંધ રહેલા દારો ખોલી આપવાની સંભાવના તો તેમાં છે જ.

૫.૬ (૬) પંચાયતોની સાંપ્રત સ્થિતિ :

પ્રોફે. બળદેવ આગજાએ ૭૩માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચવાદ ભારતમાં પંચાયતી રાજમાં બેદપૂર્વક નોંધ્યું છે કે,

“આજની જે રાજકીય સત્તા છે તે પણ લોકો વડે પ્રસ્થાપિત બંધારણીય સત્તા જ છે. એ સત્તાથી બંધારણીય અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશો કરતાં અંગત લાભાલાભના વલણો બળવત્તર બન્યા છે. સ્થાનિક કક્ષાએ હાલ જે સત્તા માળખું અસ્તિત્વ ધરાવે છે એના વિશ્લેષણના લગભગ તમામે તમામ અભ્યાસો દર્શાવે છે કે, પંચાયતોમાં રૂઢિગત રીતે બળવાન અને સબળ નીવડેલી ઉજળિયાત કોમો, જમીન માલિકો તથા પૈસે ટકે સુખી લોકો વાસ્તવિક અને છેવટનું વર્ચસ્વ ધરાવે છે. ક્યાંક અપવાદ હોઈ શકે છે, પરંતુ બહુજન સમાજના લોકોને સત્તા મળી હોય તો આજની વિટંબણા ન હોય! લોકોને ‘સત્તાનો ખ્યાલ’ અનુસૂચિત જાતિઓ, જમીન વિહોણા ખેતમજૂરો, મહિલાઓને સક્ષમ, સભાન અને સચેત બનાવવાનો હોવો જોઈએ. જો એમ હોય તો આપણે ઘડીક વિચારવું જોઈએ, કે હાલની પંચાયત સ્તરની જોગવાઈઓની નવી કાર્યપદ્ધતિની નીપજ રૂપ આ નબળા વર્ગોની સ્થિતિ કેવી છે. સ્થાનિક કક્ષાએ જો લોકોને સત્તાનો હવાલો સોંપવાનો હોય તો તેમ કરવામાં હાલ પ્રવર્તમાન પરિબળો અને પ્રથાઓને અવરોધતાં કેવી રીતે અટકાવાશે?”

શ્રી શિવદાન ગઢવીનું અવલોકન છે કે, સામાન્યતઃ ગામડાંના બહુમતી લોકોનું માનસ સારી વ્યક્તિને પંચાયતના સભ્યપદે બેસાડવા ઝંખે છે. આમ હોવા છતાં કેટલાંક ગામડાંમાં અતિ ઈચ્છાએ પણ તેમની સામે મજબૂરી આવતા તેમના મતો બીજી વ્યક્તિ તરફ જાય છે. જેમાં ગામમાં અમુક માણસો ધાક બેસાડતા હોય છે અને તે રીતે તેમના મતો તે તરફ ઢસડાઈ જાય છે. દલીલ ખાતર એવું કહીએ કે, મતદાન તો ગુમ છે પછી શું વાંધો હોય? મતદાન ગુમ હોવા છતાં ગામડાંની ચૂંટણીમાં તેનું ચિત્ર સ્પષ્ટ બનતું હોય જ છે. આમ આઝાદીના લાંબા સમયગાળે પણ હજુ ક્યાંક ક્યાંક આ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. કારણ કે આવા લોકોને તેમની સાથે રાત-દિવસનો પનારો પડ્યો હોય છે.

૫.૬ (૭) ચૂંટણી, સરપંચપદ અને અસામાજિક તત્વો :

ગામતળમાં દબાણ કરનાર, ગૌચર ખેડનાર, ઉભા મોલું ભેલાણ કરનાર, દારૂ પીનારા, ગામના તળાવ, ટ્યુબવેલ વગેરેના પાણીનો દુર્વ્યય કરનારને ગામડાંની ચૂંટણીમાં ઝંપલાવનાર કુનેહબાજ વ્યક્તિઓ મદદગાર બને છે. તેમના ઉપકાર તળે લાવી ‘પોતાના માણસ’ નું ભિરૂદ આપીને બચાવ કરે છે. આવી અહેસાનમંદ વ્યક્તિ ખરેખર તો ગામસમૂહની ગુનેગાર છે. તોય પંચાયતની ચૂંટણીમાં ઉભા રહેનાર વ્યક્તિએ તેને મદદ કરેલી હોવાથી તેમને પોતાનો અને કુટુંબના સભ્યોના મતો આપે છે. ચૂંટનાર હોદ્દેદારો ચૂંટાયા પછી આવી વ્યક્તિઓ સામે પગલાં લઈ શકે ખરા? ક્યારેક જ્ઞાતિવાદ જ નહીં, શાખા, પ્રશાખાવાદનું એટલું બધુ વિષ ગામ લોકોમાં રેડવામાં આવે છે કે, તેમના સિવાય બીજા કોઈને ‘સરપંચપદે’ બેસાડાય જ નહીં. એકલદોકલ કુટુંબને તો સરપંચમાં લવાય નહીં. જ્યાં જ્ઞાતિસમૂહના બે જૂથ હોય ત્યાં આવી એકલદોકલ વ્યક્તિને પણ સરપંચની ક્યારેક તક મળે છે. અગર ગામસમૂહનો ડખો ટાળવા ડાહ્યા માણસોએ આવી વ્યક્તિને સરપંચપદે બેસાડ્યા હોવાના કિસ્સાઓ પણ છે.

સરપંચની બેઠક મહિલા અનામતની હોય તો ક્યાંક ક્યાંક તેના પતિને લક્ષમાં લઈને જ મહિલાની પસંદગી કરવામાં આવે છે. મહિલાના પતિ તેની સાથે ને સાથે રહે છે! આવા સંજોગોમાં મહિલા તલાટી કઈ રીતે કામ કરી શકે? સરપંચપદની અનુસૂચિત જાતિના અનામત બેઠક હોય ત્યારે ગામના સબળ જૂથવાળા માણસો બહુ હોશિયાર વ્યક્તિને સરપંચપદ માટે આવકારતા નથી તેની પાછળનું કારણ ઉપસરપંચને સર્વેસર્વા બનાવવાનું હોય છે.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ ગરીબ મતદારોને નાણાંની કે એવી બીજી લાલચો અપાય છે, પૈસા વહેંચાય, દારૂની કોથળીઓ ખુલ્લી કરવામાં આવે. આ બધી બાબતો ચૂંટણીમાં ગુના તરીકે ભલે ગણવામાં આવે, પરંતુ આવી ફરીયાદની ઝંઝટમાં કોઈ પડતુ નથી. ચૂંટણી વખતે બખાળા કરે ને પછી ભૂલાઈ જાય ! સાબિત કરવાનું અઘરું કામ છે.

કોઈક કોઈક ઠેકાણે કંઈ વિકલ્પ ન મળતા સાર્વજનિક કે ધાર્મિક કામ માટે ગામમાં વધુ રકમ આપે તેને ‘સરપંચપદ’ આપે છે.

કોઈ કોઈ ગામોમાં તે અમુક વર્ગની જાગીરી હોય તે રીતે સરપંચપદના વારા કાઢે છે. સરકારે

બંધારણીય રીતે પછાત વર્ગો માટે અનામત બેઠકો ન રાખી હોય તો તેમનો તો ક્યારેય વારો જ ન આવત! મહિલાઓ માટે પણ ગામડામાં તેવી જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૩ નીચેનું વિધાન ખરું છે કે ખોટું તે જણાવો.

પરા વિધાન માટે (✓) નું નિશાન અને ખોટા માટે (x) નું નિશાન કરો. ખોટું વિધાન સુધારો.

(૧) જહોન લૉક અને જહોન ડયૂઈના વિચારોની અસર ડૉ. આંબેડકરે ઝીલી હતી. ()

(૨) ડૉ. આંબેડકરે ૧૯૩૨માં ધર્માતરની જાહેરાત કરી હતી. ()

(૩) ડૉ. આંબેડકર ઈશ્વરમાં આસ્થા ધરાવતા હતા. ()

(૪) ડૉ. આંબેડકરે યથાર્થવાદ અને ભાગ્યવાદના સિધ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ()

(૫) ગુલામીની અવસ્થા ઈશ્વરેચ્છા હોતી નથી. ()

પ્રશ્ન-૧ નીચેનું વિધાન કોણે કર્યું છે. ()

(૧) લોકોની લોક દ્વારા લોકો માટે ચાલતી સરકાર.

(૨) લોકોની સેવાએ લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ છે.

(૩) ડૉ. આંબેડકરનો અંતિમ અને ખુલ્લો ડાયલોગ એટલોજ હતો કે કતલ કરવાનું છોડી દો...આજે જ અને અત્યાર થી જ.

(૪) ચર્ચા વિચારણાથી ચાલતી સરકાર એ લોકતાંત્રિક સરકાર છે.

(૫) શાસનાધિકાર મેળવવો સહેલો છે પણ સમજદારી તો મુશ્કેલ છે.

(૬) 'સારે જહાં સે અચ્છા, હિંદોસ્તાં હમારા'

(૭) દેશ ભકિત કોઈનો ઈજારો હોઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન-૨ પાંચ-છ વાક્યોમાં ટૂંકનોંધ મુદ્દાસર લખો.

(૧) 'રાષ્ટ્રવાદ' અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો જણાવો.

(૨) 'દેશની સ્વતંત્રતા' અને 'દેશવાસીઓની સ્વતંત્રતા' અલગ છે એમ ડૉ. આંબેડકરે શા માટે કહ્યું છે.

(૩) ડૉ. આંબેડકરે રાષ્ટ્રમંડલની તરફેણ શા માટે કરી.

(૪) સરપંચપદ મેળવવા માટે માથાભારે તત્વો શું શું કરે છે ?

(૫) ગામડાઓમાં જ્ઞાતિપંચોની ભૂમિકા કેવી હોય છે ?

પ્રશ્ન-૩ એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) કયા અંગ્રેજ લેખકે ભારતીય ગ્રામ પંચાયતોની પ્રશંસા કરી છે ?

(૨) ભારતીય રાજ્યની ઈમારત પાયો ગ્રામ સ્વરાજ્યની બુનિયાદ પર હોવો જોઈએ એવું કયા નેતાઓ માનતા હતા ?

(૩) આપણાં સંવિધાનમાં મૂળ એકમ કોને ગણ્યું છે ?

(૪) સંવિધાનના કયા સંશોધનછથી ગામને એકમ તરીકેની માન્યતા આપવામાં આવી છે ?

(૫) કયા લોકો ગ્રામસ્તરે પરાશ્રિત હોય છે ?

રૂપરેખા

- ૬.૦ ઉદ્દેશો
- ૬.૧ પ્રસ્તાવના
- ૬.૨ ડૉ. આંબેડકર અને ભારતીય સામાજિક વિકાસ :
- ૬.૩ સામાજિક તત્વજ્ઞાન એટલે શું ?
- ૬.૪ સામાજિક તત્વજ્ઞાનના ડૉ. આંબેડકરના લેખિત આધારો :
- ૬.૫ ચાર્તુવર્ણ અંગે ડૉ. આંબેડકર :
- ૬.૬ 'અસ્પૃશ્યતા'ના ઉદ્ભવ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
- ૬.૭ ભારતની જાતિપ્રથા અંગે ડૉ. આંબેડકર :
- ૬.૮ ડૉ. આંબેડકરની દૃષ્ટિએ જાતિપ્રથાના દુષ્પરિણામો
- ૬.૯ જાતિપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ કરવાના ઈલાજો :
- ૬.૧૦ સામાજિક ક્ષેત્રના ઉપાયો :
- ૬.૧૧ સંવૈધાનિક ધોરણો :
- ૬.૧૨ રાજનૈતિક ધોરણો :
- ૬.૧૩ ધાર્મિક ક્ષેત્રના ધોરણો :
- ૬.૧૪ સમાપન :
- ૬.૧૬ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો
- ૬.૧૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૬.૦ ઉદ્દેશો

- આ એકમનો ઉદ્દેશ ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક તત્વજ્ઞાનને સમજવાનો છે.
- શરૂઆતમાં માત્ર ત્રણ જ વર્ણો હતી. પાછળથી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો વચ્ચેના સંઘર્ષને લીધે ચોથી વર્ણ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી તેની માહિતી પૂરી પાડવાનો છે.
- ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાને લીધે સમાજ પર તેની કેવી ઘાતક અસર થઈ એનો ચિંતાર આપવાનો છે.
- શૂદ્રોને નીચાજોણું કરાવવા અને નિમ્નસ્તરે પહોંચાડવા બ્રાહ્મણોએ કેવી વ્યુહરચના કરી તેની વિગતથી પરિચિત કરાવવાનો છે.
- અસ્પૃશ્યતાના ઉદ્ભવ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો જણાવવાનો છે.
- જાતિપ્રથા મુખ્ય લક્ષણો જાણી પોતાની આજુબાજુ વસતા લોકો કેવી ચીલાચાલુ રીતે અજાગૃતપણે જાતિનું આચરણ કરે છે તેની નોંધ કરે એ બતાવવાનો છે.
- સમાજશાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ડૉ.આંબેડકરે કઈ નવી વિચારણા રજૂ કરી તે અંગેની માહિતી આપવાની છે.

૬.૧ પ્રસ્તાવના :

ડૉ. આંબેડકરનું વ્યક્તિત્વ બહુઆયામી અને વૈવિધ્ય સભર હતું, તે પ્રકાંડ પંડિત, લોકપ્રિય વિધિવેત્તા, મહાન ધારાશાસ્ત્રી, શક્તિશાળી લેખક અને બંધારણના નિષ્ણાંત હતા.

ડૉ. આંબેડકર આપણાં મહાન સમાજશાસ્ત્રી અને સામાજિક વિચારકોમાના એક હતા. “જાતિ પ્રથા એની યાંત્રિક સંરચના વિકાસ” અને એના દુષ્પરિણામો અંગે એમણે લખેલા લખાણોએ ભારતીયોને નવી દૃષ્ટિ આપી છે અને પ્રગતિ માટે નવી ક્ષિતિજો ખુલ્લી કરી છે.

‘શૂદ્રો’ વિશે એમણે તારવેલા તારણો શૂદ્રોની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને અસ્પૃશ્યતાના ઉદ્ભવનાં કારણો વગેરે અંગે કરેલા સંશોધનો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. જે એમની બૌદ્ધિક નિષ્ઠા અને પ્રશ્નને ઊંડાણથી તપાસવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાનો અહેસાસ કરાવે છે.

૬.૨ ડૉ. આંબેડકર અને ભારતીય સામાજિક વિકાસ :

ભારતીય ઇતિહાસનું ડૉ. આંબેડકરે સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું છે. ઇતિહાસની ઘટનાઓનું પૃથકકરણ કર્યું છે અને સમાજશાસ્ત્રની વિકાસધારામાં અનેરું યોગદાન આપ્યું છે. ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય સામાજિક ઇતિહાસ વિશે નિર્ભયતાપૂર્વક નોંધ્યું છે કે,

“ભારતનો સામાજિક ઇતિહાસ બીજું કંઈ પણ નથી પણ ઉપલીવર્ણોના ગૌરવીકરણનો ઇતિહાસ છે. પદ્દલિત સમુહોને જાતિપ્રથામાં જકડી રાખવાનું ધરૂંચંત્ર છે. એમને નિમ્નસ્તરે કાયમી ધોરણે ગોંધી રાખવાનું કપટપૂર્ણ કાવતરું છે.”

ઈતિહાસ અને સમાજવિજ્ઞાનનો ગહન અભ્યાસ કરી એમણે બતાવી આપ્યું કે,

“જાતિપ્રથા સ્થાપિત હિતોના સંરક્ષક વિચારકોએ સર્જેલું કૃત્રિમ વિભાજન છે. એને કારણે જનસમુહના ભાગલા પડ્યા અને કૃત્રિમ વિભાજનને સત્ય માની લોકો પરંપરાવાદી બની ગયા. ઉપલીવર્ણોએ વિશેષાધિકાર ભોગવ્યા તથા નિમ્ન જાતિ સમુહો પ્રગતિક્રમમાં કદમ મિલાવી શક્યા નહીં અને ગુલામીપૂર્ણ જીવનમાં સંબંધિત રહ્યા. ભારતના સામાજિક ઈતિહાસનું આ સાર તત્વ છે અને તે અત્યંત દુઃખદ અને નિરાશાજનક છે.”

૬.૩ સામાજિક તત્વજ્ઞાન એટલે શું ?

તત્વજ્ઞાનને સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક એવા વિભાગોમાં વિભાજીત કરવું એ દુષ્કર કાર્ય છે કારણ કે “વિષય-વસ્તુ અંગે દૃઢતાથી વળગી રહીને સમાજને સમગ્રતાથી સમજવાનો પ્રયાસ કરવો, એના અસ્તિત્વને નિયંત્રીત કરનારા નિયમોનું પૃથકકરણ કરી એની સ્વાભાવિકતામાં - જીવન અને કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવું એનું નામ તત્વજ્ઞાન છે.”

તમામ સામાજિક ઘટકોનું એકમ મનુષ્ય છે. મનુષ્ય દ્વારા જ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની એક મંજિલ હોય છે. એનું ગંતવ્ય તે નક્કી કરે છે. એ માટે કેટલાક જીવન મૂલ્યોને આધારે આગળ વધે છે. મનુષ્ય જીવનનો અંતિમ હેતુ શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ એ જ સામાજિક તત્વજ્ઞાનનું કાર્ય અને હેતુ છે. ડૉ. આંબેડકરે આ સંદર્ભમાં જ કાર્ય કર્યું છે.

હિંદુઓની સામાજિક વ્યવસ્થા અને પ્રચલિત પરંપરાઓનું પોતાની તિક્ષ્ણ બુદ્ધિ પ્રતિભાથી અધ્યયન કરી એના ઉપચારાત્મક ઉકેલો, પૃથકકરણ કરીને સમજવાનો પ્રયાસ ડૉ. આંબેડકરે કર્યો હતો. (૧) હિંદુ સામાજિક સંસ્થાઓ પ્રણાલીકાઓથી બંધાયેલી છે. (૨) તે રૂઢિચિસ્ત અને અસમાનતાપૂર્ણ છે (૩) હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક કાનૂનો, અમાનવીય, અવૈજ્ઞાનિક અતાર્કિક છે. એમ ગણાવીને સખત ટીકા કરી છે.

(૧) હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થાને કારણે જ દલિતો અત્યંત બેહુદી સ્થિતિમાં જીવવા મજબૂર બન્યા છે. (૨) અસ્પૃશ્યોમાં હતાશા અને નિરાશા ઘર કરી ગઈ છે. (૩) હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક કાનૂનોને કારણે જ અસ્પૃશ્યો શોષિત, વંચિત, તિરસ્કૃત અને દલિત બન્યા છે. (૪) એમની અસંગઠીતતા અને દરિદ્રતાનું મૂળ સામાજિક વ્યવસ્થામાં છે, એવી ડૉ. આંબેડકરની સ્પષ્ટ માન્યતા હતી અને એટલે જ હિંદુ સામાજિક માળખાનો અને તેના ધાર્મિક કાનૂનોને ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં તપાસવાનો એમણે નિર્ધાર કર્યો. અસ્પૃશ્યો અને શૂદ્રોની ઉત્પત્તિ વિકાસની પ્રક્રિયા અને અસ્પૃશ્યતાના ઘાતકી ચલણનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. હિંદુઓની સામાજિક વ્યવસ્થા, એના વિધિ નિષેધો, પ્રણાલિકાઓ અને માન્યતાઓમાં ઊંડા ઉતરીને એમણે શોધી કાઢ્યું કે, આવી વ્યવસ્થા સર્જવા પાછળ દંભ, ઢોંગ અને ષડ્યંત્ર છુપાયેલાં છે. કહેવાતી ઉપલીવર્ણોના બૌદ્ધિકો, ઋષિ મુનીઓ અને સત્તાધીશોએ મેળવેલા વિશિષ્ટ સ્થાનનો ગેરલાભ ઉઠાવ્યો છે અને એવા કાનૂનો રચ્યા છે જે અમાનવીય હતા, અવૈજ્ઞાનિક હતા, અતાર્કિક, અક્ષમ્ય અને માન્યામાં ન આવે તેવા હતા. સામાજિક ધાર્મિક કાનૂનો દ્વારા અતિ નિરાશાજનક સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે.

સામાજિક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે એવી સ્થિતિ પેદા થઈ કે જેમાં દેશના દલિતો-શોષિત, વંચિત, ઉપેક્ષિત અને તિરસ્કૃત બની ગયા. સંગઠીત થઈને પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠા. આર્થિક દષ્ટિએ સતત પંગુતા એમના લલાટે લખાઈ ગઈ. હિન્દુઓએ નિર્માણ કરેલી કોટીકમ (ચઢતા ઉતરતા કમની) વ્યવસ્થા સદીઓથી અતૂટ રીતે ચાલતી આવી છે. કદાચ આ નિરાશાજનક સ્થિતિનો ઉકેલ શોધવા માટે જ ડૉ. આંબેડકરને આ પ્રશ્નમાં ઊંડા ઉતરવાની ફરજ પડી અને તેથી જ શૂદ્રો અસ્પૃશ્યો અને જાતિપ્રથા અંગે એમણે અમર ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું

૬.૪ સામાજિક તત્વજ્ઞાનના ડૉ. આંબેડકરના લેખિત આધારો :

ડૉ. આંબેડકરના નિમ્નલિખિત પુસ્તકો અભ્યાસુઓએ જોવા જેવા છે.

(૧) **Caste in India, It's Origin, Genesis and Mechanism.**

ભારતની જાતિપ્રથા - એનું મૂળ, એની યાંત્રિક સંરચના.

(૨) **Annihilation of Caste :** જાતિ ઉચ્છેદ.

(૩) **Who were the Shudras and how they came to be the fourth Varna in Indo Aryan Society?**

‘શૂદ્રો કોણ હતા ? અને ઈડો-આર્યન સમાજમાં ચોથી વર્ણ તરીકે એમનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો ?’

(૪) **The Untouchables : Who were they and how they become untouchables ?**

અસ્પૃશ્યો કોણ હતા અને કેવી રીતે અસ્પૃશ્ય બન્યા ?

(૫) **The Buddha and his Dhamma.**

ભગવાન બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મ.

(૬) **Philosophy of Hindusim.**

હિંદુધર્મનું તત્વજ્ઞાન.

(૭) Revolution and Counter - Revolution

ક્રાન્તિ અને પ્રતિક્રાન્તિ.

(૮) Riddle in Hinduism.

હિંદુધર્મના કૂટપ્રશ્નો.

(૯) Essays on Untouchables and untouchability.

અસ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યતા / ભારતની બહિષ્કૃત વસાહતોના વર્ણ બહારના લોકો.

ડૉ. આંબેડકરે પ્રસ્થાપિત કરેલી 'થિયરી' ની વાસ્તવિકતા, ઐતિહાસિકતા અને સમસામાયિક પાસંગિકતા સમજવા માટે એમના ઉપરોક્ત પુસ્તકોમાં લખેલા વિચારોને ઊંડાણથી વિચારી લેવા જોઈએ. આ પુસ્તકો દ્વારા સમાજ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ અને વિશેષ કરીને નૃવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઘણી ઉપયોગી ાહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ છે. આ પુસ્તકોના વાચનથી કેટલાક નક્કર તારણો તારવી શકાય તેમ છે. તારણોને આધારે નવી સૈદ્ધાંતિક રચના કરી પ્રવર્તમાન થિયરીઓમાં રહેલા વિરોધાભાસો ટાળીને વૈચારિક સ્પષ્ટતા પામી શકાય તેમ છે. આ વિષય અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારોનું વિહંગાવલોકન કરી લઈએ.

૭.૫ ચાર્તુવર્ણ અંગે ડૉ. આંબેડકર :

એ વાત તો સર્વસ્વીકૃત છે કે પ્રાચીન ભારતનો સમાજ વર્ણ આધારિત હતો. સમાજને ચારવર્ણોમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચાર વર્ણો હતી. આ વર્ણો શ્રમ વિભાજન અને વંશાનુગત કૌશલ્ય જાળવી રાખવાના સિધ્ધાંત અનુસાર રચવામાં આવેલી એવું કેટલાક લેખકો માને છે. શરૂઆતમાં તોત્રણ જ વર્ણો હતી. ચોથી વર્ણ પાછળથી અસ્તિત્વમાં આવી.

કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓ એવી દલીલ કરે છે કે, ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા આર્થિક દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખીને નિર્માણ કરવામાં આવી હતી. સામાજિક દૃષ્ટિને લક્ષમાં લેવામાં આવી નહોતી. એટલે ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા શ્રમવિભાજનની સંપૂર્ણ પધ્ધતિ હતી અને એનો આધાર વૈજ્ઞાનિક હતો. પી.એચ. પ્રભુ એમના પુસ્તકમાં ઠોંધે છે. એમનું મંતવ્ય છે કે વ્યક્તિમાં રહેલા નિહિતગુણોના આધારે વિભાજન કરનારી આ પધ્ધતિ હતી.

આ તર્કને કોઈપણ સમજદાર વ્યક્તિ સ્વીકારી શકે તેમ નથી. કોઈપણ વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય એના જન્મના આધારે નક્કી કરી શકાય નહીં. એને ચોક્કસ માળખામાં મૂકી શકાય નહીં કારણ કે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં ઘણાં પરિબળો કામ કરે છે. ઉચિત શિક્ષણ નિયોજિત તાલીમ અને પ્રોત્સાહક સામાજિક વાતાવરણમાં વ્યક્તિમાં સર્જનાત્મક વલણો વિકસાવી શકાય છે. વ્યક્તિમાં રહેલા નિહિતગુણોને પૂર્ણ વિકાસની તકો ઉપલબ્ધ કરાવીને વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરી શકાય છે. જાતિવિચ્છેદ નામના સવિસ્તાર વચનમાં જાતિપ્રથા અંગેની પરંપરાવાદીઓની તમામ દલીલોના ડૉ. આંબેડકરે ઉત્તરો આપ્યા છે.

ડૉ. આંબેડકર ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાની અત્યંત કડક અને કડવા શબ્દોમાં ટીકા કરી છે. એમના મત અનુસાર ચાર્તુવર્ણ શ્રમ વિભાજનની પધ્ધતિ નથી પણ શ્રમિકોનું વિભાજન કરનારી પધ્ધતિ છે. પ્લેટોના 'આદર્શ રાજ્ય' ની જેમ વર્ણવ્યવસ્થા પણ અતિ આદર્શવાદી અને વ્યવહારિક ક્ષેત્રે અક્ષમ્ય વ્યવસ્થા છે.

ડૉ. આંબેડકર વ્યક્તિ સ્વતાંત્ર્યના પુરસ્કર્તા હતા અને પોતાની ક્ષમતા અને પસંદગી અનુસારનો યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતા સૌને મળવી જોઈએ એવી એમની સ્પષ્ટ માન્યતા હતી. વ્યવસાયને કારણે ગૌરવ મળે, વ્યવસાયને કારણે લાભ અર્જીત કરી શકે અને વ્યવસાયનો આનંદ મેળવી એમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિને મળવું જોઈએ પણ હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થા આ બુનિયાદી સ્વાતંત્ર્ય નકારી કાઢે છે. ચાર્તુવર્ણનો સિધ્ધાંત કુદરતી ન્યાયની વિભાવના વિરુદ્ધનો સિધ્ધાંત છે. માનવીને એના ગૌરવથી વંચિત કરનારી વ્યવસ્થા છે. પદ્દલિત સમુહો માટે તો આ સિધ્ધાંત માનવીય ગૌરવને હણનારો તથા વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કાપ મૂકનારો સિધ્ધાંત છે. ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે,

“વર્ણવ્યવસ્થાનો સિધ્ધાંત સમગ્ર પદ્દલિત સમાજને આર્થિક, સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોથી વંચિત રાખવાનું સીધેસીધું કાવત્રુ છે. એમાં માત્ર બદમાશી અને ધૂર્તતા છે એ સિવાય બીજું કશું જ નથી.”

ડૉ. આંબેડકર “મનુ મહારાજ” ના ઉગ્ર ટીકાકાર હતા. મનુએ રચેલી હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થાના તેઓ કંટરતાથી નિષેધ કરતા. એમણે ‘મનુ મહારાજની’ ની થિયરીને સંપૂર્ણપણે અસ્વીકૃત કરી દીધી. ડૉ. આંબેડકરે લખ્યું છે.

“સામાજિક અધિકારો અંગે મનુ મહારાજના કાયદાકાનૂનો કરતાં બદનામ બીજા કોઈ કાનૂનો છે જ નહીં. ગમે તે દૃષ્ટિએ તોલમાપ કરીએ તો પણ મનુ મહારાજે સામાજિક ક્ષેત્રે જે અન્યાયોની હારમાળા પેદા કરી છે એની સામે દુનિયાના તમામ અન્યાયો ઝાંપા પડી જાય તેમ છે.”

ડૉ. આંબેડકરે મનુરચિત સામાજિક વ્યવસ્થાને તિરસ્કારીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “આ મનુ છે કોણ? સમાજને વિભાજિત કરીને લોખંડી દિવાલોમાં જકડી દેવાનો અધિકાર તેમને કોણે આપ્યો? માનવીઓ માટે આવા અભદ્ર અમાનવીય અને જડતાભર્યા કાનૂનો રચવાનો એમને શું અધિકાર છે? લોકો આવા બિન લોકતાંત્રિક, અવૈજ્ઞાનિક, અતાર્કિક કાયદાનો ભોગ બનીને માનવતા વિહોણી પધ્ધતિના ભોગ શા માટે બન્યા?”

ડૉ. આંબેડકર તો ઉદારમતવાદી વિચારધારાના પુરસ્કર્તા હતા. “પ્રત્યેક માનવી સ્વતંત્ર રહેવા જ સર્જાયો છે. શાસકો દ્વારા અમલી બનાવતા કાયદાઓ અને વ્યવસ્થાની તાર્કિકતા અને એની માન્યતાના આધારોને પડકારવાનો અધિકાર માનવી ધરાવે છે. એમણે કહ્યું કારણ કે શૂદ્રોએ અમાનવીય કાયદાઓનો સ્વીકાર કર્યો તેથી અમાનવીય કૂર અને ગંભીર સામાજિક વ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો. એના લીધે જ એક વિષયુક્ત વર્તુળ પેદા થયું અને શૂદ્રો પૃથ્વી ઉપરનો સૌથી બદતર વર્ગ બનીને રહી ગયા.”

એમણે આગળ લખતાં ઉમેર્યું કે, “ભારતની નિમ્ન જાતિઓ સંપૂર્ણપણે હતવીર્ય થઈ ગઈ અને પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠી.”

મનુ રચિત ધર્મશાસ્ત્ર અને એવાં જ બ્રાહ્મણવાદી ગ્રંથોમાં લખેલા અવૈજ્ઞાનિક કાયદાઓનો અભ્યાસ કરવાને કારણે એમને એવડી મોટી વેદના અને વ્યથાના ભોગ પડવું પડ્યું કે એમનું માનસતંત્ર સંપૂર્ણપણે ખળભળી ઉઠ્યું. એમનું ચિત્ત ચિત્કાર પાડી ઉઠ્યું એટલે ‘શૂદ્રો’ અંગે એમણે ચિંતન, મનન અને અધ્યયન શરૂ કર્યું. (Who were the shudras and how they came to be the fourth Varna in Indo-Aryan Society?) (શૂદ્રો કોણ હતા અને ઈડો-આર્યન સમાજમાં ચોથી વર્ણ તરીકે એમનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો?) નામના અપૂર્વ અને અમરગ્રંથનું સર્જન કરી એક નવી દૃષ્ટિ રજૂ કરી. પુસ્તક લખવાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં પ્રસ્તાવનામાં એમણે નોંધ્યું કે,

“આ પુસ્તક એવા શૂદ્રોને માટે લખ્યું છે. જેમની પાસે માહિતીનો અભાવ છે અને એમનામાં અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તથા પોતાના ઉદ્ભવનાં કારણોથી અપરિચિત છે. માત્ર શૂદ્રો જ ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાને ખતમ કરી શકે તેમ છે. આ ઉમદાકાર્ય માટે શૂદ્રોને શિક્ષીત કરવાનું હું જરૂરી માનું છું. શિક્ષીત શૂદ્રો તૈયાર થાય તો ચાર્તુવર્ણ તોડવાનું મોટું કાર્ય પુરું થાય.”

ડૉ. આંબેડકરે ચાર્તુવર્ણની થિયેરીને નકારી કાઢી અને એવું સાબિત કર્યું કે, આર્યોના સમાજમાં ત્રણ વર્ણો જ હતી. શૂદ્રોની અલગ વર્ણ નહોતી પણ ક્ષત્રિયોનો જ એક ભાગ જેમને પાછળથી શૂદ્ર ગણવામાં આવ્યા. તેમના લીધે ચોથો વર્ણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

શૂદ્ર વર્ણના ઉદ્ભવ અંગે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે લખ્યું, “ક્ષત્રિય રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે પ્રાચીન સમયમાં સતત સંઘર્ષ અને યુદ્ધો થતાં રહેતા. જેમાં બ્રાહ્મણોને જુલમ અને અપમાન સહેવા પડતાં. બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોના જ એક ભાગ એવા શૂદ્રોને ષિક્કારતા. આ ષિક્કારને કારણે બ્રાહ્મણોએ શૂદ્રોને જનોઈ અર્પણ કરવાના અધિકારથી વંચિત કરી દીધા. પ્રાચીન સમયમાં, માન, મરતબા અને આર્થિક-સામાજિક ઉચ્ચતાનું પ્રતિક જનોઈ ધારણ કરવાને માનવામાં આવતું. બ્રાહ્મણોએ કેટલાક ક્ષત્રિયોને જનોઈ ધારણ કરવાને માનવામાં આવતું. બ્રાહ્મણોએ કેટલાક ક્ષત્રિયોને જનોઈ અર્પણ કરવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. આમ જનોઈથી વંચિત શૂદ્રો સામાજિક રીતે નીચલી કક્ષાએ ઉતરી પડ્યા અને ત્રિવર્ણને બદલે ચોથી વર્ણ પેદા થઈ. જનોઈથી વંચિતો ચોથી વર્ણના ગણાયા.”

આ દલીલના સમર્થનમાં ડૉ. આંબેડકરે પુરુષસુકત, સતપથ અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણગ્રંથોના ઉદાહરણો આપ્યાં છે. મેકસમૂલર અને મેકસવેબર જેવા પશ્ચિમી વિદ્વાનોના મંતવ્યો પણ ટાંક્યા છે. પ્રાચીન આર્યગ્રંથોમાં માત્ર ત્રણ જ વર્ણોનો ઉલ્લેખ છે. શૂદ્રની ચોથી વર્ણનો ઉદ્ભવ તો ક્ષત્રિય રાજાઓ અને બ્રાહ્મણવર્ગ વચ્ચેના ઘર્ષણોનો કારણ થયો છે.

પોતાની થિયેરીના સમર્થનમાં ડૉ. આંબેડકરે દલીલ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, “શૂદ્ર રાજા સુદાસ અને બ્રાહ્મણ ઋષિ વશિષ્ઠનો સંઘર્ષ તો એનો સીધો પુરાવો છે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બતાવ્યું છે કે, ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ઘર્ષણ થવાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) ભેટ-સોગાદો મેળવવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણોનો જ હોવો જોઈએ. એ સિવાયના સમુદો પર પ્રતિબંધ હોવો જોઈએ.

(૨) વેદાભ્યાસ અને વેદ શિખવવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોનો જ હોવો જોઈએ.

(૩) અને “ભોગ” આપવાના સ્થળે અન્ય કોઈની અવેજીમાં માત્ર બ્રાહ્મણ જ હોવો જોઈએ.

ડૉ. આંબેડકરે પોતાના સંશોધન પછી એવું તારવ્યું છે કે બ્રાહ્મણોએ વ્યવસ્થિત રીતે ગણતરીપૂર્વક ક્ષત્રિયોને “પવિત્ર જનોઈ” ન પહેરાવીને ઉપનયન વિધિનો સંસ્કાર પામવાના અધિકારથી વંચિત કરી દીધા. તેથી એમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ચઢિયાતી સાબિત થાય એટલું જ નહીં સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે થયેલી પડતીને અટકાવી પુનઃઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી શકાય - જે ક્ષત્રિયો સાથેના સંઘર્ષમાં બ્રાહ્મણોએ ગુમાવી દીધી હતી. ક્ષત્રિયો તરફની ઘૃણા અને દ્વેષનો અમલ કરી બતાવવા બ્રાહ્મણોએ ગણતરીપૂર્વક જનોઈ સંસ્કારથી વંચિત કરવાનું ઘાતક શસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું અને આ ઘાતક હથિયારની અસર એટમબોમ્બથી પણ મરણતોલ પુરવાર થઈ. બ્રાહ્મણોના શબ્દોમાં કહીએ તો શૂદ્રો મસાણિયા (Grave Yardmen) બની ગયા.

ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરતા અને એમની ઉપર જોરજુલમ કરતા. ક્ષત્રિયો શાસન કરતા એમનું રાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણો શાસન સામે બૌદ્ધિક રીતે લડી લેવા માગતા હતા. એટલે એમણે બ્રાહ્મણોમાં દેવત્વ અને અનંતત્વ હોવાનો પ્રચાર કર્યો. ધર્મ ઉપર અધિકાર બ્રાહ્મણોનો હતો. એટલે

બ્રાહ્મણોએ ધાર્મિક કાનૂનો રચી કાઢ્યા અને એ ધાર્મિક કાયદાઓ સમય પસાર થતાં ‘પવિત્ર કાયદા’ ગણાવા માંડ્યા અને માનવામાં આવ્યા.

ડૉ. આંબેડકરનો મક્કમ અભિપ્રાય છે કે, “બ્રાહ્મણોએ શૂદ્રોને કદાપિ પણ માફી બક્ષી નહીં એટલું જ નહીં એમણે શૂદ્રોની વિરૂદ્ધ સતત બૌદ્ધિક આક્રમણો ચાલુ જ રાખ્યા અને શૂદ્રોની સંતતિ (આજે જેને આપણે કારીગર જાતિઓ અથવા બક્ષીપંચની જાતિઓ ગણીએ છીએ) વિરૂદ્ધ પણ બ્રાહ્મણોનાં વંશજોએ એ વલણ જારી રાખ્યું.”

ક્ષત્રિયોને દંડ દેવા માટે ષડયંત્ર રચી કાઢ્યું અને એમને “અલગ પાડી નાખવા” અને એમની ઉપર “મનાઈ ફરમાવતા” સામાજિક અને ધાર્મિક કાનૂનો ઘડી કાઢ્યા, બ્રાહ્મણોમાં મનુમહારાજ પેદા થયા. એમણે એવા કાયદાઓ રચી કાઢ્યા જેના કારણે બ્રાહ્મણોને આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે ઉચ્ચતાક્રમ પ્રાપ્ત થયો અને ક્ષત્રિયોને નિમ્ન સ્તરે ધકેલી દીધા. આને લીધે જ ડૉ. આંબેડકર મનુસ્મૃતિને ‘કાળાકાયદાની પોથી’ કહેતા. મનુના કાયદાઓ શૂદ્રોનું દમન કરનારા હતા. ૧૯૨૭માં મહાડ મુકામે ખાતે એમણે મનુસ્મૃતિનું દહન પણ એટલા માટે જ કર્યું હતું.

ડૉ. આંબેડકરને “આધુનિક મનુ” કહેવા યોગ્ય નથી કારણ કે મનુમહારાજે તો બ્રાહ્મણો સિવાયની અન્ય તમામ જાતિ સમુહોને નિમ્નકક્ષાએ ધકેલી દેવાનું ષડયંત્ર કર્યું હતું. જ્યારે ડૉ. આંબેડકરે તો ઉદારમતવાદી, વૈજ્ઞાનિક વાસ્તવિક વિચારધારાને અપનાવી હતી. તેનો સાંપ્રત સંસારમાં મોટા પાયે સ્વીકાર કરાયો છે. મનુએ પ્રાચીન સમયમાં વિષમતા આધારિત કાયદા ઘડ્યા હતા તો ડૉ. આંબેડકરે સમતા આધારિત આધુનિક કાયદા ઘડ્યા છે એ અર્થમાં એમને આધુનિક પ્રોટેસ્ટન્ટ ‘મનુ’ કહી શકાય એનાથી વિશેષ કંઈ નહીં.

૧.૬ ‘અસ્પૃશ્યતા’ના ઉદ્ભવ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો

પ્રાચીન કે આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓ, ઇતિહાસકારો અને પૌરાણિકો કદાપિ પણ અસ્પૃશ્યતાના ઉદ્ભવ અંગે એક નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી. અનેક વિરોધાભાસો, મુંઝવણો મતભેદો અને વિકૃત ચારણાઓ ઇતિહાસકારોમાં અને સમાજશાસ્ત્રીઓમાં પ્રવર્તે છે. અને તેથી આજ દિન સુધીમાં ‘અસ્પૃશ્યતા’ નું કારણ અને તેનો અમલ કરવા પાછળની ભૂમિકા અને કારણો શોધવાના પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. હિંદુઓના પુરાણો અને બ્રાહ્મણવાદી સાહિત્યમાં ચાર્તુવર્ણનો ઉલ્લેખ છે પણ ‘અસ્પૃશ્યતા’ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી અને પ્રચલિત બની એના વિશે ઘણું ઓછું જાણવા મળે છે.

અસ્પૃશ્યોને ‘અવર્ણ (વર્ણ વ્યવસ્થા બહારના) અને અત્યંજ જ (સૌથી છેલ્લે જન્મેલા) અંત્યવાસિત (ગામને છેવાડે વસનારા) ગણવામાં આવે છે. અસ્પૃશ્યતાના વિવાદાસ્પદ મુદ્દાની ઐતિહાસિકતા અને પનોવૈજ્ઞાનિક પૃષ્ઠભૂમિકા સમજવા માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે તેમના પુસ્તક ‘અછૂતો કોણ હતા અને તેઓ અછૂતો કઈ રીતે બન્યા?’ માં નોંધ્યા છે.

૬.૭ ભારતની જાતિપ્રથા અંગે ડૉ. આંબેડકર :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો અનુસાર “જાતિપ્રથાની સંસ્થા” ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાના કારણે પેદા થઈ અને એનો વિકાસ થયો. સમયાંતરે ૪ વર્ણોમાંથી ૪૦૦૦ જાતિઓ પેદા થઈ અને હજારો ઉપજાતિઓનો રાફડો ફાટ્યો.

ડૉ. આંબેડકર જાતિપ્રથાના કટ્ટર વિરોધી હતા અને એનાં મૂળિયાં સમૂળગા ઉચ્છેદી નાખવા આતુર હતા. એની શાખાઓ અને પ્રશાખાઓને નષ્ટ કરવા માગતા હતા. સામાજિક એકતા અને સામાજિક સદ્ભાવનાને અંકુરીત થવા દેવામાં સૌથી મોટી અડચણ જાતિપ્રથાએ પેદા કરી છે. ભારતમાં જાતિપ્રથા એક એવું નક્કર એકમ છે જે એક જાતિનો બીજી જાતિ સાથે સુમેળ થવા દેતી નથી. એની ઉપર સીધા કે આડકતરા અંકુશો પ્રગટપણે એક અપ્રગટપણે મૂકે છે. જાતિને અન્ય જાતિથી અલગ રાખી પરસ્પર ડરની ધાગણી પેદા કરે છે. જાતિભેદને કારણે સમાજના જુદા જુદા ઘટકોમાં એકતા થઈ શકતી નથી. એટલું જ નહીં જાતિ-જાતિ વચ્ચે તિરસ્કાર અને ધૂણાનું સર્જન કરે છે. ઈર્ષાના બીજ એને કારણે રોપાયાં છે અને એકબીજાને નીચા જોણું કરાવવાની મનોવૃત્તિનું ઘડતર થયું છે.

હિન્દુ પૌરાણિકોએ અવૈજ્ઞાનિક અતાર્કિક અનુદાર અને માન્યામાં ન આવે તેવી દંતકથાઓ ઉભી કરીને નિમ્નજાતિઓનું જ નહીં પણ વિશેષ કરીને ભારતીય સમાજનું અક્ષમ્ય નુકશાન કર્યું છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનો સ્પષ્ટ મત હતો કે, “પુરાણકારોએ કૃત્રિમ રીતે આ જાતિ સંસ્થાનું પોતાનાં હિતોની જાળવણી કરવા નિર્માણ કર્યું છે.”

ઉચ્ચવર્ણોની વંશાવળી બનાવવા વંશની ઉત્પત્તિ માટેના ઉદાત્ત કારણો આપીને વંશ અને જાતિને ગૌરવયુક્ત બનાવવાના પ્રયાસોમાં જ હિન્દુ સાહિત્ય સીમિત થયેલું છે.

નિમ્ન જાતિઓ વિરૂદ્ધ સતત દમનચક્ર ચલાવવા, એમને ગરીબીની નાગચૂડમાં જકડી રાખવા, જાતિપ્રથાનું શસ્ત્ર વાપરવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણોએ પોતાની ઉચ્ચતાને સામાજિક રીતે બરકરાર રાખવા માટેનો સતત જાગૃત પ્રયાસ બ્રાહ્મણી સાહિત્ય દ્વારા કર્યો છે.

ડૉ. બાબાસાહેબે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે,

“હિન્દુઓએ હિન્દુ ધર્મનું જડબેસલાક માળખું જાળવી રાખ્યું છે. કહેવાતી

નિમ્ન જાતિઓ ઉચ્ચવર્ણોની સમકક્ષ ન બને એ માટેનો યોજનાબદ્ધ પ્રયાસ કર્યો છે અને બૌદ્ધિક રીતે નિમ્ન જાતિઓની હત્યા કરી છે.”

“જાતિપ્રથાએ સામાજિક સંબંધોને વણસાવ્યા છે. અનુસૂચિત જાતિઓને માનવીય સ્તરથી નીચે ધકેલી દઈને બદતર સ્થિતિમાં સબડતા કર્યા છે. નિમ્ન જાતિઓનું શોષણ જાતિપ્રથાને કારણે થાય છે. જાતિપ્રથાએ સદ્ગુણોનો છેદ ઉડાડી મૂક્યો છે. સદ્ગુણોનો ઈજારો માત્ર ઉપલીવર્ણમાં જ હોય છે એવી ભ્રમજાળ પેદા કરી છે અને એવી ભ્રમણામાં ઉપલીવર્ણો રાય છે. કમનસીબી એ છે કે, પદ્દલિત જાતિઓ પણ અજાણતાં એવું માની બેઠી છે.”

“જાતિપ્રથાએ નાગરિકભાવનાને જ કચડી નાખી છે. ‘લોકમત’ ને અશક્ય બનાવી દીધો છે. ‘હિન્દુ પ્રજા’ એટલે એની ‘જાતિ’ એવું સમીકરણ દંઠ થઈ ગયું છે. જાતિનાં વર્તુળની બહાર જતાં હિંદુ ડરે છે. પ્રત્યેક જાતિની વફાદારી એની જાતિ પૂરતી જ સિમિત બની ગઈ છે - નાગરિક ભાવના સુધી પહોંચવાની શક્તિ જાતિપ્રથાએ નષ્ટમૂળ કરી દીધી છે.”

“પ્રત્યેક ઉપલી જાતિ જાતિ અભિમાનથી પીડાય છે અને એટલે ગાંડપણની કક્ષાએ મૂકી શકાય એવું મનોવલણ બતાવે છે. જાતિ અભિમાનને કારણે જાતિ સંરક્ષણ તરફ સ્વાભાવિક રૂચિ ધરાવે છે. ‘જાતિસંરક્ષણ માટે ગમે તે કક્ષાએ ઉતરવાની માનસિક તૈયારી ઉપલીવર્ણોમાં મોજૂદ હોય છે. બ્રાહ્મણવાદી માનસિકતાએ જાતિવાદી વિચારોનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાનું જારી રાખ્યું છે. સમાનતા, સ્વતંત્રતા, બંધુતા, સામાજિક ન્યાય અને માનવતાના મૂલ્યો વિરૂદ્ધ બ્રાહ્મણી મૂલ્યો છે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે,

“નિઃસહાય માણસોની મજબૂરીનો કાયમને માટે ફાયદો ઉઠાવવાનો પ્રયાસ જાતિપ્રથા દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જાતિપ્રથાએ અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો ઈજાદ કર્યાં છે અને તમામ સુધારાવાદી વલણોને રોકવા માટે આ શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.”

ડૉ. આંબેડકરની દૃષ્ટિએ જાતિપ્રથાના મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

(૧) ઉચ્ચાવય કોટિકમવાળી હારમાળા (પ્રત્યેક જાતિ પોતાની ઉપરની દરેક જાતિ કરતાં હલકી કે નીચી ગણાય અને નીચેની જાતિઓ કરતાં ઉંચી કે ચડિયાતી ગણાય. અમુક એક જાતિમાં જન્મેલી વ્યક્તિનો સામાજિક દરજ્જો એ ઉચ્ચાવય કોટિકમમાં આવેલા તેની જાતિના સ્થાન પરથી નિર્ધારિત થાય. કોઈ એક જાતિમાં જન્મવાથી તેનો દરજ્જો પૂર્વનિર્ધારિત અને અફર બની રહે, પાછળથી તે ગમે તેવી બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય કરાવે કે ગમે તેટલું દ્રવ્યોપાર્જન કરે છતાં પણ તેના અસલ સામાજિક દરજ્જામાં લેશ માત્ર ફેર પડે નહીં. આમ વ્યક્તિના જન્મના આધારે એના સામાજિક દરજ્જાનું નિર્ધારણ થાય તેને “ઉચ્ચાવય કોટિકમ હારમાળા કહે છે.)

(૨) સામાજિક ક્ષમતાનો અભાવ.	(Lack of Social efficiency)
(૩) સામાજિક સ્તરની ગતિવિધિનો અભાવ.	(Social Immobility)
(૪) વિચ્છેદક વલણો.	(Disruptive Tendencies)
(૫) જાતિ-બહિષ્કાર	(Ex-Communication)
(૬) અંતલગ્ન પ્રથા : પોતાના કબીલામાં જ લગ્ન કરવાની પ્રથા. (Endogamy)	
(૭) સમાજ વિરોધી વલણો.	

૬.૮ ડૉ. આંબેડકરની દૃષ્ટિએ જાતિપ્રથાના દુષ્પરિણામો

- (૧) સામાજિક સદેશીકરણ શક્ય ન બન્યું. એક જાતિ બીજી જાતિને આત્મસાત કરે એવું વલણ જાતિપ્રથાને કારણે અટકી પડ્યું.
- (૨) જાતિ-જાતિ વચ્ચે મતભેદો અને મનભેદો પેદા થાય જેના પરિણામે એક પ્રકારની નિષ્ક્રિયતાના ભોગ હિંદુઓ બની ગયા.
- (૩) જાતિપ્રથાને કારણે સામાજિક ક્ષેત્રે સુધારાનો માર્ગ અટકી પડ્યો. જાતિ અભિમાનને કારણે સુધારાના માર્ગમાં અડચણો ઉભી થઈ.
- (૪) સામાજિક અને આર્થિક પછાતપણું વધ્યું.
- (૫) નિમ્નજાતિઓને અન્યાયના ભોગ બનવું પડ્યું.

૬.૯ જાતિપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ કરવાના ઇલાજો :

ડૉ. આંબેડકર જાતિપ્રથાના દુષ્પરિણામોથી સંપૂર્ણપણે પરિચિત હતા. જાતિપ્રથાએ સામાજિક, ધાર્મિક આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઊંડા મૂળિયાં નાખી દીધાં છે. આ અમાનવીય પ્રથાનો સમૂળો નાશ કરવાનાં ઉપાયો એમણે સૂચવ્યા છે. પોતાના જીવન અને કાર્ય દ્વારા સંવેધાનિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજનૈતિક ક્ષેત્રે લેવા જેવા ઉપાયો અંગે એમણે દિશા નિર્દેશ કર્યાં છે.

૬.૧૦ સામાજિક ક્ષેત્રના ઉપાયો :

- (૧) ઉપજાતિઓને ખતમ કરો જેના કારણે અંતિમ તબક્કે જાતિપ્રથા નષ્ટ થઈ જશે.

- (૨) આંતર જ્ઞાતિય લગ્ન સંબંધો વધે એવા પ્રયાસો કરો.
- (૩) આંતર જ્ઞાતિય ભોજન સામાજિક એકરૂપતાને માટે આવકાર્ય કદમ છે.
- (૪) જાતિપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતાને કારણે પેદા થયેલી ભયાનક વિભાજક પરિસ્થિતિથી લોકોને વાકેફ કરો અને જાતિપ્રથા સામે લડાઈ કરવા લોકોને પ્રોત્સાહન પુરું પાડો.
- (૫) ૧૯૪૨ “ન્યુસેટલમેન્ટ મુવમેન્ટ એક્ટ” હેઠળ દલિતોનાં ગંદા વસવાટોને નાબુદ કરી હિન્દુ-અછૂતની અલગતા તૂટે એ માટેના સાર્થક પ્રયત્નો કરો.

૬.૧૧ સંવેદાનિક ધોરણો :

અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના હિતોનું સંરક્ષણ કરવા માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બંધારણમાં કેટલીક જોગવાઈઓ કરી છે. આ જોગવાઈઓ પ્રોટેક્ટીવ ડીસ્ક્રિમિનેટીવ મેજર્સ (ભેદભાવના વલણો વિરૂદ્ધ સંરક્ષણ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- (૧) કલમ ૧૫ હેઠળ ધર્મ, વર્ણ, જાતિ, લિંગ કે જન્મસ્થાનના ભેદભાવનો ઈન્કાર કરવાની ઘોષણા કરવામાં આવી છે.
- (૨) કલમ ૧૭ હેઠળ અસ્પૃશ્યતાને નષ્ટ થયેલી જાહેર કરવામાં આવી છે. ડૉ. આંબેડકરે અસ્પૃશ્યતા નાબુદીને બંધારણીય અધિકાર ગણાવ્યો છે અને જાહેર કર્યું છે કે અસ્પૃશ્યતા નાબુદ થઈ ગઈ છે અને એનું કોઈપણ સ્વરૂપમાં આચરણ કરનાર કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ સજાને પાત્ર કરે છે.
- (૩) કલમ ૪૬ હેઠળ અનુસૂચિત જાતિ - અનુસૂચિત જન જાતિ અને અન્ય પછાતવર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની વૃદ્ધિ કરવાના પગલાં લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

૬.૧૨ રાજનૈતિક ધોરણો :

- (૧) કલમ ૩૩૦ હેઠળ સંસદમાં ૧૦ વર્ષની સમય મર્યાદામાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટેની અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
- (૨) કલમ ૩૩૨, રાજ્યોનાં વિધાનસભા ગૃહોમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
- (૩) કલમ ૩૩૫ હેઠળ અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો માટે નોકરીઓમાં અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
- (૪) કલમ ૩૩૮ હેઠળ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે સ્પેશિયલ ઓફિસરની નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
- (૫) કલમ ૩૩૯ અનુસૂચિત ક્ષેત્રો હેઠળ અનુસૂચિત જાતિઓના કલ્યાણ માટે મધ્યસ્થ સરકારના કાબૂ હેઠળ રાખવાની જોગવાઈ છે.
- (૬) કલમ ૩૪૧ અને ૩૪૨ હેઠળ ભારતના રાષ્ટ્રપતિને અનુસૂચિત જાતિ અનુસૂચિત જન જાતિઓની યાદી તૈયાર કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

૬.૧૩ ધાર્મિક ક્ષેત્રના ધોરણો :

જાતિપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ કરવા માટે ધર્મ પરિવર્તન સિવાય બીજો વિકલ્પ નથી એવી પુષ્ટ વિચારણાથી ડૉ. આંબેડકરને પ્રતિતિ થઈ. ૧૯૩૫ માં તેમણે ધર્માતર કરવાની ઘોષણા કરેલી અને ૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૬ના દિવસે નાગપુર ખાતે પોતાના લાખો અનુયાયીઓ સાથે એમણે ધર્માતર કર્યું. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બૌદ્ધધર્મનું શરણ સ્વીકાર્યું કારણ કે બૌદ્ધધર્મમાં ઊંચનીચના ભેદભાવ નથી. એના લોકતાંત્રિક માળખામાં ‘સમાનતા’ નો પાયો છે. બૌદ્ધધર્મ એમની બૌદ્ધિક નિષ્ઠા સાથે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ભાતૃભાવના ઉદાત્ત ગુણો વાળો નવો સમાજ સ્થાપી શકાય એવી એમની લાગણી હતી.

૬.૧૫ સમાપન :

ભારતના અન્ય તત્વજ્ઞાનીઓની માફક ડૉ. આંબેડકરે પોતાના સિધ્ધાંતોને શબ્દબદ્ધ કરીને જ સંતોષ માન્યો નહોતો. પણ પોતાના વિચારોના અમલીકરણ માટે એમણે લોકસમૂહોને સંગઠીત કર્યા હતા. પદ્દલિતોને એમણે એમના હિતોથી ભલીપેરે પરિચિત કર્યા અને પોતાના જીવન દરમ્યાન અનેક લોકલડાટોની આગેવાની લઈને લોકોને સાર્થક નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું.

આમ એમના વિચારો માત્ર વિચારો ન રહ્યા પણ એનું વાસ્તવિક અમલીકરણ થયું. વેદના અને વ્યથાથી પીડાતા લોકોના જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે એમણે ત્રણ પ્રકારની વ્યુહરચના અપનાવી હતી. એમનાં જીવનના ત્રણ આધારભૂત સિધ્ધાંતો હતા. શિક્ષીત બનો, સંગઠીત બનો અને સંઘર્ષ કરો.

૬.૧૬ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો :

- આગલાવે (ડૉ.) પ્રદીપ : મહાન સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર,
સમ્યક્ પ્રકાશન, પશ્ચિમપુરી, નઈ દિલ્હી. ૨૦૦૫ (હિન્દી)
- કીર (ડૉ.) ધનંજય, ડૉ. આંબેડકર : જીવન અને કાર્ય (ગુજરાતી અનુવાદ)
કાન્તિ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ. ૧૯૮૪. (ગુજરાતી)

જયોર્તિકર (ડૉ.) પી.જી.	આર્ષ દ્રષ્ટા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય. અમદાવાદ-૬. ૧૯૮૮ (ગુજરાતી)
પરમાર (ડૉ.) રમેશચંદ્ર	યુગ પુરૂષ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર - ભાગ-૩ અને ૪ ભારતીય દલિત પેંથર પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૧૯૯૦ (ગુજરાતી)
રઘુવંશી ગજેન્દ્ર વિઠ્ઠલ	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરોંચે ચિંતનાત્મક લેખ . રઘુવંશી પ્રકાશન, દાદર મુંબઈ ૧૯૮૬ (મરાઠી)
રાજકિશોર જાટવ (ડૉ.) ડી.આર.	'જાતિકા જહર' વાણી પ્રકાશન, દરીયાગંજ, નવીદિલ્હી. ૨૦૦૦ (હિન્દી) ડૉ. બી.આર. આંબેડકર કા રાજનીતિ - દર્શન ડૉ. બી. આર. આંબેડકર કા સમાજ દર્શન સમતા સાહિત્ય સદન, જયપુર. ૧૯૯૧ (હિન્દી)
જસ્ટીસ રેડ્ડી (ડૉ.) ચિનપ્પા પગારે તુલસી	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર : સંવેધાનિક દીર્ઘદષ્ટિ ભારતીય દલિત પેંથર પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૧૯૯૦ (ગુજ. અનુવાદ) ભારતીય ઘટને ચે શિલ્પકાર ડૉ. આંબેડકર સુગત પ્રકાશન, નાગપુર. ૧૯૮૫ (મરાઠી)
પુજારી વિજયકુમાર	ડૉ. આંબેડકર : જીવનદર્શન ગૌતમ બુક સેંટર, શહાદરા દિલ્હી, ૧૯૯૩ (ગુજરાતી)
વિજય પ્રતાપ	'જાતિ તોડો' લોકાયક, ૧૩, અલીપુર, દિલ્હી-૧૧૦૦૫૪, ૧૯૯૧. (હિન્દી)

૬.૧૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના બે અથવા ત્રણ લીટીમાં જવાબ આપો.

(૧) જાતિપ્રથાને લીધે દલિત જાતિઓ પર કેવી સામાજિક અસર થઈ ?

.....

.....

.....

.....

(૨) જાતિપ્રથાના કેવા દુષ્પરિણામો આવ્યા ?

.....

.....

.....

.....

(૩) સામાજિક તત્વજ્ઞાનનું કાર્ય શું છે ?

.....

.....

.....

.....

(૪) હિંદુઓની સામાજિક વ્યવસ્થાને ડૉ. આંબેડકરે કેવી ગણાવી છે ?

.....

.....

.....

.....

(૫) ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે સંઘર્ષ થવાના મુખ્ય મુદ્દા કયા હતા ?

.....

.....

.....

.....

(૬) ભારતીય સામાજિક ઇતિહાસ વિશે ડૉ. આંબેડકરનું શું કહેવું છે ?

.....

.....

.....

.....

(૭) જાતિપ્રથા નષ્ટ કરવા સામાજિક ક્ષેત્રના કયા ઉપાયો સૂચવ્યા છે ?

.....

.....

.....

.....

પ્રશ્ન-૨ નીચેની ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દ મૂકીને પૂરો.

- (૧) શરૂઆતમાં.....વર્ણો હતી ચોથી વર્ણ.....અને.....ના સંઘર્ષને લીધે પેદા થઈ.
- (૨) પી.એચ. પ્રભુ વર્ણ વ્યવસ્થાને.....ની સંપૂર્ણ પધ્ધતિ માને છે.
- (૩) અસ્પૃશ્યોને.....અને.....ગણવામાં આવે છે.
- (૪) સંવિધાનના અનુચ્છેદ.....દ્વારા અસ્પૃશ્યતાને નષ્ટ થયેલી જાહેર કરી છે.
- (૫) નાગરિકોને સમાનતાનો અધિકાર સંવિધાનમાં.....કલમથી આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન-૩ એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) શૂદ્રોની ઉત્પત્તિ અંગે ડૉ. આંબેડકરે કયું પુસ્તક લખ્યું છે ?

.....

.....

(૨) ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણોએ કયા પવિત્ર અધિકારથી વંચિત કરી દીધા હતા ?

.....

.....

(૩) ઉચ્ચાવચ કોટીક્રમ હારમાળા કોને કહે છે ?

.....

.....

(૪) ડૉ. આંબેડકરે સમાજવ્યવસ્થાની કોની ચિંતેરીનો ઇન્કાર કર્યો છે ?

.....

.....

રૂપરેખા

૭.૦ ઉદ્દેશો

૭.૧ પ્રસ્તાવના

૭.૨ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'અર્થ' ની અગ્રીમતા....

૭.૩ ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક દર્શનની બુનિયાદ :

૭.૪ ડૉ. આંબેડકરનો અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ અને ગ્રંથ

૭.૫ ખેતી, ઉદ્યોગ અને વીમાના ક્ષેત્રે રાજ્યસમાજવાદ :

૭.૬ સામાજિક સમાનતાવાળો આદર્શ સમાજ :

૭.૭ સ્વતંત્ર મંજૂર પક્ષનો મેનીફેસ્ટો

૭.૮ ભારતીય રીપબ્લીકન પક્ષની પરિકલ્પના :

૭.૯ ભારતીય સંવિધાનમાં આર્થિક સમાનતાનો આગ્રહ :

૬.૯ જાતિપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ કરવાના ઇલાજો :

૭.૧૦ કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથો :

૭.૧૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૭.૦ ઉદ્દેશ

- આ એકમમાં આપણે ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક વિચારો - આર્થિક દર્શન વિશે વિચારવા માગીએ છીએ. એકમના ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.
- ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'અર્થ' ની મહત્તા અંગે વિચારીશું.
- ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક દર્શનની બુનિયાદ : એમના અર્થશાસ્ત્ર અંગેના ગ્રંથોની માહિતી મેળવીશું.
- આંબેડકરે પોતાના આદર્શ સમાજ અંગે તથા એમની લોકતંત્રની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા અંગે જે કહ્યું તેની માહિતી મેળવવાનો ઉદ્દેશ છે.
- 'સ્વતંત્ર' મંજૂર પક્ષના મેનીફેસ્ટો - પાછળ સ્પષ્ટ થયેલું એમનું આર્થિક દર્શન જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.
- ભારતીય રિપબ્લીકન પક્ષની પરિકલ્પનાની માહિતી આપવાનો ઉપક્રમ છે.
- ભારતીય સંવિધાનમાં આર્થિક સમાનતાના આગ્રહ સાથે એમણે તૈયાર કરેલા 'સ્ટેટ એન્ડ માઈનોરીટીઝના આવેદનપત્રની માહિતી' આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

૭.૧ પ્રસ્તાવના

અંગ્રેજો ભારતમાંથી ગયા ત્યાર પછી પણ શોષણની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ નહોતી, કેવળ શોષણની પધ્ધતિઓ અને શોષણકર્તાઓ બદલાયા. પહેલાં અંગ્રેજો દેશનું શોષણ કરીને ભારતનું ધન ઈંગ્લેન્ડ ભેગું કરતા હતા, હવે શોષણની કમાણી મોટા શહેરોમાં પહોંચી રહી છે. પહેલાં શોષણકર્તા વિદેશીઓ હતા. અત્યારે ભારતમાં શોષણખોરોનો ત્રિકોણ રચાયો છે. આ ત્રિકોણના ત્રણ પાંખિયા રાજનેતાઓ, મુડીવાદીઓ અને નોકરશાહો છે. બીજા નાના મોટા શોષણખોરોને આ ત્રિ-ગુટ પોષે છે. ભારતમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા તો નામ માત્રની હજુ શેષ રહી છે, પરંતુ આર્થિક સ્વતંત્રતા આ ત્રિ-ગુટની મુઠ્ઠીઓમાં કેદ થઈ ગઈ છે. આ ત્રિ-ગુટે દેશને પોતાના કુપ્રબંધથી એવો લૂંટ્યો છે કે દેશ આખો દેવાળિયો બની ગયો છે. હવે નવી અર્થનીતિ દ્વારા વૈશ્વિકરણ, ખાનગીકરણ અને ઉદારીકરણના નામે વિદેશીઓની સહાયતા વિના દેશની ગાડી પાટે નહીં ચઢે એવી દલીલથી વિદેશીઓને નિવેશ કરવાનું ખુલ્લેઆમ નોંતરું આપી દીધું છે. વિદેશીઓ ક્યારેય પરોપકારીની ભાવનાથી કશુંજ આપતા નથી. એમની આર્થિક સહાયતાની શરતો હોય છે. જેને અર્થશાસ્ત્રીઓએ 'મુક્ત વ્યાપાર' નું રૂડું નામ આપ્યું છે. આ શબ્દજાળમાં ત્રિ-ગુટે શોષણનો ભાગીદાર વિદેશીને બનાવી ત્રિકોણમાંથી ચતુષ્કોણનું રૂપ ધારણ કર્યું છે." આ શબ્દો આપણાં લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત ચિંતક રાજકિશોરના છે.

આવા સંજોગોમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે રાજકીય સ્વતંત્રતાને આર્થિક-સામાજિક સ્વતંત્રતામાં ફેરવવા જે અર્થનીતિ અને યોજના તૈયાર કરી હતી એ તો શરૂઆત વર્ષોમાં જ દેશના ત્રિ-ગુટે અભરાઈ પર ચઢાવી દીધી હતી. નીજી ક્ષેત્રના વધતા જતા વ્યાપથી રોજબરોજની સાંપ્રત જિંદગીમાં આમ આદમીની વ્યથાને દલિત કવિ કિશન સોસાએ એમની કવિતામાં ધારદાર રીતે રજૂ કરી છે.

“નીજી ક્ષેત્રનો”

દી’ ઉગે ઉત્તાપ નીજી ક્ષેત્રનો,
જાય વધતો વ્યાપ નીજી ક્ષેત્રનો !
એ જ એક જ ‘બાપ’, નીજી ક્ષેત્રનો !
ભુપ જપતો જાપ, નીજી ક્ષેત્રનો !
‘સેઝ’ ની ને ‘મોલ’ ની ફરતી કટાર,
રોટલા પર કાપ નીજી ક્ષેત્રનો !
જાય સોરાતા ભુમિ આકાશ....આ,
તમ તતડે તાપ નીજી ક્ષેત્રનો !
વિસ્તર્યો ખુણે ખુણે વરદાનના,
સ્વાંગમાં કંઈ શાપ નીજી ક્ષેત્રનો!
‘શ્વાસ’ માટેની હડપતો હર ‘હવા’
નાગચુડે સાપ નીજી ક્ષેત્રનો !
યુપકીદી ઓઢી ઘોરે અદના મનુજ,
બોલકો આલાપ નીજી ક્ષેત્રનો !

અને આજના આ સંદર્ભમાં ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક ચિંતન અંગે આપણે આછો-પાતળો ખ્યાલ મેળવવા ઈચ્છીએ છીએ.

ડૉ. આંબેડકરનું આર્થિક દર્શન

૭.૨ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ‘અર્થ’ ની અગ્રીમતા....

સમગ્ર સંસારમાં “અર્થ” પ્રધાન છે. “અર્થ” એ આપણા સંસારના સામાજિક જીવનનું ચાલકબળ છે. તે સમાજ જીવનને ‘ચાલના’ પુરી પાડે છે. ગતિમાન કરે છે. વેદની ઋચાઓમાં આપણા ઋષિઓ પણ સુખ-સંપત્તિ ‘અર્થ’ ની જ યાચના કરી છે. ઋષિઓ ‘ગાય’ ની કામના કરતા કારણ કે વૈદિક સમયે ‘ગાય’ ‘અર્થ’ નું અનન્ય એકમ પરિમાણ હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પણ “દર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ” માં ધર્મ પશ્ચાત્ તુરંત ‘અર્થ’ ને મૂકવામાં આવ્યું છે. મોક્ષ તો અંતે જ રહે છે. અથવા કહો ધર્મ એ ‘લાસ્ટ લક્ઝરી છે.’

શ્રી કૃષ્ણના બાળસખા-સાંદિપનીના આશ્રમના સહાધ્યાયી સુદામાની સાધવી સહધર્મચારિણી સુદામાને આગ્રહ કરે છે કે, કૃષ્ણ તમારા મિત્ર છે તો અયાચકત્રત છોડી એમને યાચવામાં વાંધો નથી. “અર્થ” માટે જ કૃષ્ણ પાસે જવાનો અતિ આગ્રહ કરે છે. જે આપણા કવિ પ્રેમાનંદે સુંદર શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું છે.

“એવું જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિ રાયજી રે,
લાવો અન્ન, તમને લાગુ હુ પાયજી રે,
બાલુંડા મારાં ભૂખે ટળવળે.....

મહાભારતની કથાના પાત્ર આચાર્ય દ્રોણ જેવા સમર્થ મહારથીઓ પણ પોતાનું ‘બ્રાહ્મણત્વ’ બાજુએ મૂકી ‘અર્થાર્થિ’ રાજકુમારોને અસ્ત્ર-શસ્ત્ર શીખવવાનો વ્યવસાય (ટ્યુશન કરવાનો) સ્વીકાર્યો હતો. કારણ કે ગરીબીને કારણે તેમના એકના એક લાડકા દીકરાને દૂધ પીવડાવવા ‘ગાય’ નહોતી. માતા આટો ઓગાળી અન્નધામાને આપતી. સહાધ્યાયી સખા રામ દુપ્રદે પણ ‘અર્થહીન’ દરિદ્ર સખા દ્રોણાચાર્યને ભરી સભામાં હડધૂત કર્યાં. વેરના વાવેતર થયાં તેની કડ્ડણિકા Tragady છેક મહાભારતના યુદ્ધ સુધી રહી. આ અઢાર દિવસના યુદ્ધમાં વીસલાખથી વધારે માનવી અને પંદર લાખથી વધારે હાથી-ઘોડા-પશુઓ મરાયાં હતા. એવું કહી લેખક યુદ્ધની ભીષણતા વર્ણવે છે.

વળી મહાભારતના મહાનપાત્ર પિતામહ ભિષ્મ બાણશૈયા ઉપરથી ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં હોય છે, ત્યારે યજ્ઞસેની દ્રોપદીના ધારદાર પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં અસમર્થ એવા ભિષ્મપિતાને પણ “અર્થ” નું શરણું શોધવું પડ્યું.....અને કહેવું પડ્યું કે, હું અર્થદાસ છું ! હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુ અવતાર પણ ‘લક્ષ્મીપતિ’ કહેવાય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં આવા અર્થપ્રધાન અસંખ્ય ઉદાહરણો આપણને ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. સંસ્કૃતમાં સુભાષિત કહે છે - સર્વાંગુણાઃ કાંચનમ્ આશ્રયંતે :

આજના યુગમાં તો “અર્થ” જ સર્વ કાંઈ છે. છેક ગ્રામ્યસ્તરના આપણાં દલિત લોક કવિ બામણવાડા (પાટણ) ના સવાનાચક લોકબોલીના કવિત્તમાં નાણાંની મહત્તા આ શબ્દોમાં વર્ણવે છે.

“સવો કહે સંસારમાં ધન વિનાનો મનખો ધીક,
પહેરવા ના હોય પોતિયું, ને બોલતાં લાગે બીક,
બોલતાં લાગે બીક, છોકરાં માને નહિ તેની શીખ
સવો કહે સંસારમાં ધન વિનાનો મનખો ધીક.....”

આપણે સામાન્ય બોલચાલની બોલીમાં પણ પરિહાસ કરતાં બોલતા હોઈએ છીએ કે, “નાણાં વગરનો નાથિયો નાણે નાથાલાલ” આમ ‘નાણાં’ નું મહત્વ અનન્ય છે. તેના વિશે ચિંતન અનિવાર્ય હોય છે. તેમાંય વળી પદ્દલિત સમાજને તો તેની સવિશેષ આવશ્યકતા રહેતી હોય છે. તેનું તો નાણાંના અભાવે સર્વ બાજુથી (આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, માનસિક, નૈતિક) શોષણ થતું હોય છે. એના અઢળક પુરાવા જોઈતા હોય તો વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો તપાસી જોવા. આ પરિસ્થિતિમાં આપણા ચરિત્ર નાયક બોધિસત્વ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર આર્થિક ચિંતન કરે... અને પોતાનું આગવું આર્થિક દર્શન પ્રસ્તુત કરી તે સ્વાભાવિક છે અને સહજ છે.

૭.૩ ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક દર્શનની બુનિયાદ :

કોઈપણ ચિંતકના ચિંતનમાં-દર્શનમાં તેના સામાજિક પર્યાવરણનો પ્રભાવ રહેવાનો જ. સામ્યવાદના સર્જક કાર્લ માર્ક્સ (૧૮૧૯-૧૮૮૩) જર્મનીમાં જન્મ્યા. પરિણામે તેમના ચિંતનમાં યુરોપનું (સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક) પર્યાવરણ પ્રમુખ સ્થાને રહ્યું. તેવી જ રીતે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર પણ ભારતમાં જેનો સ્પર્શ પણ ‘પાપ’ ગણાય તેવી અસ્પૃશ્ય જાતિમાં જન્મ્યા. દેશની ઉંચ-નીચથી પ્રદુષિત પર્યાવરણમાં ઉછર્યા. તેમના પોતાના શબ્દોમાં.....

“હું ગરીબને ત્યાં જન્મ્યો છું અને ગરીબીમાં ઉછર્યો છું. વળી તેમની સાથે સાત રૂપિયાના (માસિક) ભાડાની ૧૦'x૧૦'ની ખોલીમાં ભેજવાળી જગ્યામાં, કંતાનના ટુકડા ઉપર રાતો વિતાવી છે...ગંદી-ગોબરી ચાલીમાં બાળપણ વિતાવ્યું છે. લંગોટી લગાવી શાળાએ ભણ્યો છું. કાવડિયાના કેરોસીનની દિવડે અભ્યાસ કર્યો છે. ગરીબીની યાતનાઓથી કેવી દારૂણ હોય છે. તેનો મને જાત અનુભવ છે.”

૭.૪ ડૉ. આંબેડકરનો અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ અને ગ્રંથ

આમ ડૉ. આંબેડકરે આર્થિક યાતનાઓ સંપૂર્ણ સજાગ હતા અને આ પર્યાવરણનો પ્રભાવ તેમના આર્થિક ચિંતન ઉપર પડે તે સહજ છે. પરિણામે જ્યારે તેમને વિદેશ અભ્યાસ માટેની શિષ્યવૃત્તિ અંગે મહારાજા સયાજીરાવ (૧૮૬૧-૧૯૩૯) એ ઈન્ટરવ્યુ લીધો અને પ્રશ્ન પુછ્યો કે તમે કયા વિષયનો અભ્યાસ કરવા માંગો છો ત્યારે તેમણે નિર્ભયતાથી કહ્યું “અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જાહેર નાણાતંત્ર.” આ વિષયો પરની પસંદગી દર્શાવી હતી. વધુ ચર્ચામાં મહારાજા સયાજીરાવના સવાલનો જવાબ આપતા કહ્યું કે,

“હું સમાજશાસ્ત્ર-જાહેર નાણાંશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સમાજ સુધારણા કરવાની ખેવના રાખું છું.” આમ ડૉ. આંબેડકરની સમગ્ર અવધારણા અર્થશાસ્ત્ર ઉપર જ હતી. એટલે જ અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં તેમણે અર્થશાસ્ત્ર વિષય પસંદ કર્યો. જેમાં તેમનું પ્રથમ સોપાન હતું. (૧) ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની : પ્રશાસન અને તેની અર્થ વ્યવસ્થા (Evolution of Provincial Finance in British India (The National Dividend of India. Historical and Analytical Study) પોતાના પી.એચ.ડી. માટેના આ મહાનિબંધ-ગ્રંથ તેમણે હજારો માઈલ દૂરથી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ દ્વારા કેવાં બીન જવાબદાર વહીવટ ચલાવવામાં આવે છે, જેને કારણે ભારતીય ગરીબ પ્રજાનું કેવું શોષણ થાય છે. તેની વિસ્તૃત છણાવટ કરી હતી. બારેક પ્રકરણમાં સમાવિષ્ટ ૩૦૦ પૃષ્ઠનો તથ્ય અને તર્ક પ્રચુર, પ્રવાહી શૈલીમાં લખેલો ગ્રંથ આ વિષયમાં પ્રથમ હતો. ચોવીસ વર્ષની ઉગતી જવાનીમાં બ્રિટીશરોને બૌદ્ધિક રીતે ખુલ્લા પાડવાની નૈતિક હિંમત પ્રશંસનીય હતી.

જ્યારે ૧૯૨૫માં ભારતમાં હિલ્ટન યંગ (રૉયલ કમીશન ઓફ ઈન્ડિયા ભારતમાં આવ્યું ત્યારે તેની સમક્ષ રજૂઆત કરવા ગયેલા. ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ગ્રંથની પ્રત દરેક સભ્ય પાસે નિહાળી આનંદ પામ્યા હતા. આ રૉયલ કમીશનની ભલામણથી ભારતીય રીઝર્વ બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. જેની નોંધ આપણે લેવી જોઈએ.

તેમણે ગ્રંથમાં લખ્યું હતું કે “શાંતિના બહાને લશ્કર માટે બેફામ ખર્ચ કરવામાં આવે છે જે વિકાસના કાર્ય માટે કરવો જોઈએ. ભારે લશ્કરી ખર્ચને કારણે વિકાસ માટે કશું જ બચતું નથી. શિક્ષણ માટે પણ ખાસ જોગવાઈઓ થતી નથી. વળી લોક કલ્યાણના કાર્યો માટે પણ નાણાં નહીવત્ ફાળવવામાં આવે છે. વેપાર ઉદ્યોગ માટે પણ ઓરમાયું વર્તન દાખવવામાં આવે છે. ખેતી અને સિંચાઈની સવલતો વિશે પણ બેદરકારી હોય છે. પરિણામે ગરીબોને શોષાવું પડે છે.” નોબલ પારિતોષિક વિજેતા ભારતીય અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્યસેને પણ ડૉ. આંબેડકરના આ વિચારો સાથે સંમતિ દર્શાવી શિક્ષણ અને આરોગ્ય વિશે વધુ નાણાં ફાળવવાની હિમાયત કરી છે. ડૉ. આંબેડકરે લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમીકસમાંથી ડી.એસસી પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. જો કે પદવીઓ પ્રાપ્ત કરવામાં ડૉ. આંબેડકર એલેકઝેન્ડર હતા. તેમનો મહાનિબંધ “રૂપિયાની સમસ્યા” (Problem of Rupee) એક ઐતિહાસિક મહામૂલો દસ્તાવેજ છે. જેમાં ચલણ પધ્ધતિ અને વિનિમય દર વિષયે વિસ્તૃત આંકડાકીય અધિકૃત વિગતો આપવામાં આવી છે. તેમણે પ્રસિધ્ધ અર્થશાસ્ત્રની કેન્સની થિયરીની સામેની બાજુ રજૂ કરી ભારતના પ્રજાજનોની ગરીબીના કારણોમાં નાણાંના વિનિમય દરને મુખ્યત્વે જવાબદાર ઠરાવ્યો હતો.

સાતેક પ્રકરણોમાં તેમણે :-

- (૧) રૂપિયાનું ચલણ - સોના અને ચાંદી એ આધારો.
- (૨) ચાંદીના પરિમાણને કારણે કથળેલી રૂપિયાની સધ્ધરતા.
- (૩) ચાંદીના કારણે અસ્થિર થયેલા રૂપિયાનાં પરિણામો.
- (૪) રૂપિયાના ચલણ સામે સોનાના પરિમાણની સ્થિતિ.
- (૫) સોનાનું પ્રમાણ અને નાણાંનો વિનિમય.
- (૬) વિનિમયની સ્થિરતા વિષેના વિચારો.
- (૭) પુનઃ સોનાના પરિમાણ પ્રતિ ગમન કરવાની મીમાંસા

આ ગ્રંથમાં ડૉ. આંબેડકરની 'દેશભક્તિ' ના દર્શન થાય છે. વિનિમયની સીકતપૂર્વકની ચાલાકીથી બ્રીટીશ શાસનકર્તા ભારતીય સમાજનું કેવી રીતે શોષણ કરે છે. તેને તેમણે 'બેનકાબ' કરી હતી.

ગુજરાતના જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફે. જાકર હુસેન લાલીવાલા આ અંગે નોંધે છે કે, હિંદુસ્તાનના ચલણ અને નાણાંતંત્ર વિષે બ્રિટીશ સરકારે રોયલ કમિશન નીમ્યું. તેની સમક્ષ ૧૦૨૫માં ડૉ. આંબેડકરને વિચાર વિમર્શ માટે અર્થશાસ્ત્રના વિદ્વાન તરીકે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. આંબેડકરે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર પોતાનું મેમોરન્ડમ પણ રજૂ કર્યું હતું. તેમના પુસ્તક 'રૂપિયાની સમસ્યા' માં અને રોયલ કમિશન સમક્ષ તેમણે રજૂ કરેલા મેમોરન્ડમમાં તેમજ રોયલ કમિશનના વિદ્વાન સભ્યશ્રીઓ સાથેની ચર્ચા કરી ડૉ. આંબેડકરે હિંદુસ્તાનના કુગાવાના કારણો અને તેને નિવારવાના ઉપાયો તેમજ સોનાધોરણ અને રૂપિયાના અવમૂલ્યન અને સોનાની આયાત વિષે જે વિચારો રજૂ કર્યા છે તે ત્યારે જ નહીં વર્તમાન સંદર્ભમાં જ માત્ર અતિ પ્રસ્તુત છે, પણ તે ખૂબ જ લાભદાયી અને માર્ગદર્શનરૂપ પુરવાર થાય તેમ છે. તદુપરાંત ભારતના બંધારણના ઘડવૈયા તરીકે તેમણે બંધારણમાં ખેતી, ઉદ્યોગ અને વીમાના ક્ષેત્રે જે રાજ્યસમાજવાદને દાખલ કરાવવા સન્નિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યા અને દલિતો માટે, દલિત બહુમતીવાળી અને મહદઅંશે આર્થિક રીતે સ્વનિર્ભર એવી અલગ વસાહતો (Separate Settlements) ઉભી કરવાનો આગ્રહ કર્યો. એના ઉપરથી તેમના આર્થિક વ્યવસ્થા વિષેના અર્થશાસ્ત્રીય અને સમાજશાસ્ત્રીય વિચારોની ભાળ મળે છે. અલબત્ત તેમની દૃષ્ટિએ, વાજબી રીતે જ અર્થશાસ્ત્ર એ (Political Economy) હતું. સર્વ સામાજિક વિજ્ઞાનો (તેમાં અર્થશાસ્ત્ર તો વિશિષ્ટપણે) એ મેડિકલ વિજ્ઞાન જેવાં હતાં. અને તેથી તેમાં સત્યશોધન ખાતર સત્યશોધન નહિ; પણ સત્યશોધન, માનવકલ્યાણ અર્થે સક્રિય થતું હતું. તેથી ડૉ. આંબેડકરે હંમેશા અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર, દેશના દલિતો અને સર્વ ગરીબોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાની દૃષ્ટિએ કર્યો હતો અને તે માટે જે વૈકલ્પિક આર્થિક, રાજકીય, બંધારણીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાઓ સૂચવી હતી. તેમણે રાજકીય લોકશાહીને આર્થિક લોકશાહી અને સામાજિક લોકશાહી સુધી વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, કેમ કે તે વિના માત્ર રાજકીય લોકશાહી સત્વવિનાની અને પાંગળી જ રહે. એક વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રી તરીકે તેમનો ફાળો સમજવાને માટે તેમણે નીચે દર્શાવવામાં આવેલ વિષયો વિષે જે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે અને જે વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા સૂચવી છે તે ખ્યાલમાં લેવી પડે અને તેમનું મૂલ્યાંકન કરવું પડે.

(૧) કુગાવો, રૂપિયાનું બાહ્યમૂલ્ય, સોનાધોરણ, ભાવસ્થિરતા વગેરે.

(૨) ખેતી, ઉદ્યોગ અને વીમાના ક્ષેત્રે રાજ્યસમાજવાદ :

(૩) દલિતો માટે દલિત બહુમતીવાળી આર્થિક રીતે બહુધા સ્વનિર્ભર એવી અલગ વસાહતો.

(૪) ધારાસભા, પાર્લામેન્ટ અને સરકારી નોકરીઓમાં દલિતો અને આદિવાસીઓ માટે અનામત જગ્યાઓ અને તેમના શૈક્ષણિક વિકાસ માટે ખાસ સવલતો.

(૫) દેશના સૌ જનો માટે એક સરખા મૂળભૂત અધિકારો.

અલબત્ત આપણે અત્રે પહેલાં મુદ્દાની મુખ્યત્વે ચર્ચા કરીશું, કેમ કે અન્ય મુદ્દાઓ અતિ મહત્વના અને પ્રસ્તુત હોવા છતાં અને અમે તેના પ્રબળ ટેકેદાર હોવા છતાં, પહેલાં બે મુદ્દાઓ શુદ્ધપણે આર્થિક છે.

કુગાવો, રૂપિયાનું બાહ્યમૂલ્ય, સોનાધોરણ, ભાવસ્થિરતા વગેરે :

કુગાવા માટે ડૉ. આંબેડકર, નાણાંના કુલ પુરવઠાની વધુ પડતી વૃદ્ધિને જવાબદાર લેખે છે અને નાણાંના પુરવઠાની વધુ પડતી વૃદ્ધિ માટે તેઓ સરકારને જવાબદાર લેખે છે. તેમની દૃષ્ટિએ, વસ્તુઓની અછત મોંઘવારી માટે કારણભૂત નથી, પણ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતા ચલણી નાણાંનો બેહદ વધારો કુગાવા માટે જવાબદાર બને છે. લોકોએ નાણું પ્રાપ્ત કરવા માટે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું પડે છે અને તેમાં નાણું એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં જાય છે, પણ નાણાંના કુલ પુરવઠામાં વધારો થતો નથી. જ્યારે સરકાર જે ચલણી નાણાંમાં વધારો કરે છે એનાથી વસ્તુઓનું કોઈ ઉત્પાદન થતું નથી અને નવું નાણું વસ્તુઓની માંગ વૃદ્ધિમાં પરિણમીને, સર્વ સામાન્ય ભાવસપાટીની વૃદ્ધિ એટલે કે કુગાવા અને મોંઘવારી માટે જવાબદાર બને છે. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, ડૉ. આંબેડકર કુગાવાના નાણાંકીય સિધ્ધાંતના પુરસ્તકર્તા છે અને કુગાવાનો નાણાંકીય સિધ્ધાંત,

કુગાવા માટે મુખ્યત્વે સરકારને જ જવાબદાર ગણે છે. ડૉ. આંબેડકર કુગાવાના સખત વિરોધી છે, કેમ કે તેમાં ભાવો વધવાથી, દેશના ગરીબ અને કમજોર લોકોની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થાય છે. અને પૈસાદાર લોકોની વાસ્તવિક આવકમાં વધારો થાય છે. આ રીતે, કુગાવો એ ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારનો કર પુરવાર થાય છે, કેમ કે સરકાર ચલણી નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરીને જે કુગાવો ઉત્પન્ન કરે છે. એનાથી ગરીબ અને મધ્યમવર્ગના લોકોની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો લાભ, સરકાર ઉપરાંત પૈસાદાર લોકોને પણ મળે છે.

તેથી કુગાવાને નિર્મૂળ કરવાને માટે, ડૉ. આંબેડકર સરકાર પાસેથી ચલણી નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરવાની સત્તા આંચકી લેવા માંગે છે. આમ થવાથી કુગાવો નાબૂદ થઈ જશે અને ચલણી નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરવા દ્વારા, કુગાવો ઉત્પન્ન કરીને ગરીબો ઉપર અન્યાયી અને બિનકાર્યક્ષમ રીતે કરબોજ નાખવાની સરકારની હિન પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જશે. કુગાવો એ સરકારની પેદાશ છે. લોકોની પેદાશ નથી અને તેથી સરકારે લોકોની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂરત નથી પણ લોકોએ સરકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ મુકવાની આવશ્યકતા છે. આ માટે હિંદુસ્તાનની ચલણ વ્યવસ્થા સંબંધે ડૉ. આંબેડકરે ૧૯૨૫ની સાલમાં ચાર મુદ્દાનો કાર્યક્રમ સૂચવ્યો હતો જે નીચે પ્રમાણે છે.

- (અ) ટંકશાળોમાં સરકાર દ્વારા રૂપિયાના સિક્કા પાડવાનું (ચલણી નાણાંમાં વધારો કરવાનું) બંધ કરવું, જે રીતે તે લોકો માટે બંધ કરવામાં આવ્યું હતું.
- (બ) ટંકશાળાં જે લોકો સોનું લાવે તેમને સોનાના સિક્કા પાડી આપવા.
- (ક) જે રૂપિયા ચલણમાં છે તેમને રહેવા દેવા, પણ નવા રૂપિયા બહાર પાડવા નહિ અને સોનાના સિક્કા અને રૂપિયા વચ્ચેનો ચોક્કસ દર નિયત કરવો.
- (ડ) સરકારે રૂપિયાનું રૂપાંતર સોનામાં ન કરવું અને સોનાનું રૂપાંતર રૂપિયામાં ન કરવું અને બંને નિયત દરે કાયદેસરના ચલણી નાણાં ચલણમાં સક્રિય રહે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી.

આના ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે ડૉ. આંબેડકર પૂર્ણપણે સોનાધોરણમાં માનતા હતા અને સોનાનો ઉપયોગ માત્ર અનામત તરીકે નહિ, પણ ચલણી નાણાં તરીકે થાય એના તેઓ આગ્રહી હતા. અલબત્ત, લોકો ટંકશાળાં સોનું લાવે અને તેના સિક્કા પાડવાનો આગ્રહ કરવાને બદલે, તેની જગ્યાએ જો તેઓ ગોલ્ડ સર્ટીફિકેટ્સનો આગ્રહ રાખે, તો તેમને તે નિમિત્તના સર્ટીફિકેટ્સ આપવા જેથી સોનાના અને રૂપિયાના સિક્કા સાથે આ ગોલ્ડ સર્ટીફિકેટ્સ પણ ચલણમાં નાણાં તરીકે ફરી શકે. સોનું એ વસ્તુ (commodity) હોવાથી અને તેનું સિક્કા તરીકેનું મૂલ્ય અને ધાતુ તરીકેનું મૂલ્ય એક સરખું હોવાથી તેમજ સોનાનું નવું ઉત્પાદન તરીકેનું મૂલ્ય એક સરખું હોવાથી તેમજ સોનાનું નવું ઉત્પાદન, તેના અસ્તિત્વ ધરાવતા કુલ પુરવઠાની સરખામણીમાં ઘણું ઓછું હોવાથી, નાણાંનો કુલ પુરવઠો અંકુશમાં રહે છે અને તેથી કુગાવો અસંભવ થઈ જાય છે.

ડૉ. આંબેડકરે સૂચવેલી આ વ્યવસ્થામાં, વસ્તુઓના ભાવો વધવાને બદલે કે સ્થિર રહેવાને બદલે ઘટવાની શક્યતાઓ વધુ છે, કેમ કે દર વર્ષે સોનાના પુરવઠામાં એટલો વધારો થતો નથી કે જેટલું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધી રહ્યું હોય છે. સરકાર નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરી શકતી નથી, કેમ કે ડૉ. આંબેડકરે સૂચવેલી વ્યવસ્થામાં એ સંબંધે સરકારના હાથ બાંધી લેવામાં આવ્યા છે. તેથી અર્થશાસ્ત્રમાં ઉત્પાદકતા વધવાની સાથે જે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધે છે તેનાથી ભાવો ઘટવાનું વલણ બતાવે છે, પણ તેનાથી ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોને ફાયદો થાય છે. કેમ કે ભાવસપાટી ઘટવાથી તેમની વાસ્તવિક આવકમાં વધારો થાય છે અને ઉત્પાદકતા વૃદ્ધિના ફળ આપોઆપ સામાન્ય જનતા સુધી પહોંચે છે. આમ, ડૉ. આંબેડકર ઉત્પાદકતા વૃદ્ધિ સાથે ભાવો ઘટતા રહે એ પ્રકારની ચલણ વ્યવસ્થામાં માને છે અને તેથી જ તેમણે ચલણી નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરવાની સરકારની સત્તા આંચકી લઈને, તે બજારતંત્રને સોંપી દેવાની સોનાધોરણની પરિસ્થિતિને વધારે પસંદ કરે છે, કેમ કે ભાવસ્થિરતાના સંજોગોમાં ઉત્પાદકતા વૃદ્ધિનો લાભ મેળવવા અર્થે વેતન વધારા માટે લક્ષ આપવું પડે. ડૉ. આંબેડકરના મતે, રૂપિયાનું બાહ્ય ચલણમાં મૂલ્ય, હિંદુસ્તાનના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા નહિ, પણ રૂપિયાની આંતરિક ખરીદશક્તિ દ્વારા નક્કી થાય છે. આ રીતે, તેઓ સમખરીદશક્તિના સિધ્ધાંત (Purchasing Power Parity Theory) ના પુરસ્કર્તા છે અને તેઓ અર્થશાસ્ત્રના નોબેલ વિજેતા પ્રો. મિલ્ટન ફ્રીડમેનની વધુ નજીક છે અને આ સંબંધેના કેઈન્સના એ અભિગમની વિરુદ્ધ છે. તેમણે આ સંબંધે કેઈન્સના એ અભિપ્રાયને ખોટો ઠેરવ્યો છે કે રૂપિયાનું પાઉન્ડ સ્ટર્લિંગમાં કે ડોલરમાં મૂલ્ય, પરદેશી વેપારના બાહ્ય પરિબળો દ્વારા નક્કી થાય છે.

ડૉ. આંબેડકરે બતાવ્યું છે કે પરદેશી વેપારના આ પરિબળો તાત્કાલિક કારણ છે, પણ તે અંતિમ કારણ નથી. અંતિમ કારણ, આંતરિક છે. જેમ ખોરાકનું પેટમાં બરાબર પાચન નહિ થવાથી, શિરદર્દ થાય છે, તે પ્રમાણે આંતરિક કુગાવાને લઈને, આપણી નિકાસ ઘટે છે અને આયાત વધવાથી, પરદેશી હુંડિયામણની માંગ વધે છે. આમ, પરદેશી હુંડિયામણની માંગ, પરદેશી હુંડિયામણના પુરવઠાથી વધી જવાથી, પરદેશી ચલણના ભાવ વધવાનું વલણ બતાવે છે. એટલે રૂપિયાના પાઉન્ડ

સ્ટર્લિંગમાં કે ડોલરમાં ભાવ ઘટવાનું વલણ દર્શાવે છે. આ રીતે, આપણી વેપાર ખાદ્ય અને રૂપિયાના અવમૂલ્યન બંને માટે આંતરિક કુગાવો જવાબદાર છે. વેપારખાદ્યનું પરિણામ બાહ્ય નહિ, પણ આંતરિક છે. નાણાંનું મૂલ્ય વ્યાજ નથી જેવું કે કેઈન્સ માનતા હતા, પણ નાણાંનું મૂલ્ય તેની ખરીદશક્તિ છે જેવું કે ડૉ. આંબેડકર માનતા હતા અને જેવું મિલ્ટન ફ્રીડમેન અને અન્ય નાણાંવાદીઓ માને છે. તેથી ડૉ. આંબેડકરે વાજબી રીતે જ એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જો સરકાર પાસે ચલણી નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરવાની સત્તા ચાલુ રાખવામાં આવશે તો તે તેનો દુરુપયોગ કરીને, નાણાંના પુરવઠામાં વધુ પડતો વધારો પેદા કરીને, કુગાવો ઉત્પન્ન કરશે જે રૂપિયાની બાહ્ય ખરીદશક્તિ ઘટાડી દેશે અને તેને પરિણામે રૂપિયાની બાહ્ય ખરીદશક્તિ પણ ઘટી જવાનું વલણ બતાવશે કે જેથી રૂપિયાનું પરદેશી ચલણમાં વ્યક્ત થતું મૂલ્ય પણ ઘટવાનું વલણ દાખવશે. આંતરિક કુગાવાને કારણે, નિકાસકારોનું ઉત્પાદનખર્ચ વધી જવા પામશે જેથી તેઓ વધારે ભાવોએ જ વેચાણ કરવા તૈયાર થશે, પરંતુ પરદેશોમાં જો કુગાવાનું એટલું પ્રમાણ ન હોય જેટલું કે આપણા દેશમાં છે, તો આપણા નિકાસકારો પરદેશમાં તેને ઊંચા ભાવે વેચી શકશે નહીં. દેશમાં કુગાવાને કારણે, વસ્તુઓના ભાવ ઉત્તરોત્તર વધતા જતાં હોવાથી, નિકાસકારો પોતાની વસ્તુઓ, પરદેશોમાં વેચવાને બદલે, દેશમાં જ ઘરઆંગણેના બજારમાં વેચવા લલચાય છે. આ રીતે, આપણી નિકાસનો દર ઘટે છે. તદુપરાંત આપણા વપરાશકર્તાઓ, આપણા દેશની મોંઘી વસ્તુઓ ખરીદવાને બદલે, પરદેશીથી સસ્તી વસ્તુઓ આયાત કરવા લલચાય છે. આ રીતે આપણી નિકાસ ઘટવાથી અને આયાત વધવાથી, આપણી વેપારતુલામાં ખાદ્ય ઉભી થાય છે અને રૂપિયાનું બાહ્યમૂલ્ય ઘટવાનું વલણ દર્શાવે છે. આ રીતે, ડૉ. આંબેડકરે સૂચવેલ ચલણી વ્યવસ્થા સ્વીકારવાથી કુગાવો લગભગ અશક્ય બને છે અને ભાવો ઘટવાથી, રૂપિયાની આંતરિક નિકાસ વધે છે અને આયાત ઘટે છે. પરિણામે લેણદેણની તુલામાં પુરાંત પેદા થાય છે અને રૂપિયો બાહ્ય રીતે પણ મજબૂત બને છે અને પાઉન્ડ સ્ટર્લિંગ અને ડોલર જેવા ચલણના અનુસંધાનમાં રૂપિયાનું મૂલ્ય વધવા પામે છે. આ રીતે ડૉ. આંબેડકરે રૂપિયાને આંતરિક અને બાહ્ય બંને રીતે મજબૂત કરવાનો વૈજ્ઞાનિક માર્ગ સૂચવે છે. ડૉ. આંબેડકરે મુળભૂત રીતે અર્થશાસ્ત્રી હતા એટલે દેશના જુદા જુદા પ્રશ્નોને એમણે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસ્યા છે એમણે રાજ્યસમાજવાદનો કંસેપ્ટ રજૂ કરેલો. એના અંગે અહીં વિગતે વાત કરાય એવો અવકાશ નથી. છતાં આપણે એનું વિહંગાવલોકન કરી લઈશું.

૭.૫ ખેતી, ઉદ્યોગ અને વીમાના ક્ષેત્રે રાજ્યસમાજવાદ :

ડૉ. આંબેડકરે પોતાના સંશોધનમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની હિમાયત કરી છે. હેરલ્ડ લાસ્કી જેવા રાજકીય ચિંતકે પણ ડૉ. આંબેડકરને કાન્તિકારી માનતા હતા. કેનને પણ પોતાના શિષ્ય ડૉ. આંબેડકરની પ્રશંસા કરતાં લખ્યું હતું કે “ડૉ. આંબેડકરના વિચારો મૌલિક” તાજગી અને ઉદ્દીપકતાથી ભરપુર છે. “જો કે ડૉ. આંબેડકરે પોતાના મહાનિબંધ (Thesis) માં પોતાના ગુરૂ પ્રોફે. કેનનના કેટલાક વિચારોને રદિયો આપ્યો હતો.” જો કે પુત્રાત્ શિષ્યત્તિ પરાજયમિચ્છતિ તે સંસ્કૃત ઉક્તિ સાર્થક નીવડી કહેવાય. ડૉ. આંબેડકરનું આર્થિક ચિંતન / દર્શન તે સમયની કોઈ રાજકીય ફેશન (Political Fashion) નહોતી. કે કોઈનું ઉછી-ઉધાર લીધેલું પણ નહોતું. તેમનું આર્થિક દર્શન (ચિંતન) સર્વોપાર્જિત હતું તેમના ચિંતનની એક આગવી શૈલી હતી. આ ચિંતન-દર્શન અનુભવોમાંથી સ્ફુટ થઈ કર્તવ્યની કસોટીએ કસાયેલું અને સમાજના શ્રેયાર્થે બહાર આવેલું હતું. તેમાં તથ્ય અને તર્ક ઉભયની ભરમાળ હતી. નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને વિશ્લેષણ ત્રણેયનો સુભગ સમન્વય તેમાં હતો. તેમના ગરિમાયુક્ત ગ્રંથો ઉપરાંત છેક ૧૯૨૭થી ૧૯૩૯ સુધી કાયદા મંડળ (વિધાન પરિષદ)માંના તેમના આર્થિક વિષયો ઉપરનાં પ્રવચનો, બજેટ તેમજ આર્થિક વિષયક વિષય ઉપર તેમણે પ્રસ્તુત કરેલા વિચારો આજે પણ એટલાજ પ્રસ્તુત જણાય છે. તે તેમના ચિંતનની વિશિષ્ટતા છે.

ખેતીનાં દૂષણો દૂર કરી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા તેમજ રાષ્ટ્રીય આવક વધારવા તેમણે જમીનના એકત્રીકરણની આવશ્યકતા આંકડા સાથેની વિગતો પ્રસ્તુત કરી હતી. ખેતી પ્રધાન રાષ્ટ્રની ઉત્પાદકતામાં કેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય. કદાચ વળી ઊંચી ઓલાદના પશુઓ ખેતી માટેના ભારવાહક પશુના આંકડા સાથેની માહિતી સાથેના નક્કર સૂચનો કરનાર કદાચ તેઓ પ્રથમ હતા. તેમની રજૂઆતમાં વિપુલ માહિતી સાથે તથ્ય અને તર્ક રહેતા હતા.

ખોતી પધ્ધતિ : જેમાં ખેડૂતો પાસેથી બળજબરીએ વેરો વસુલ કરાતો ત્યારબાદ ‘મહાર વતન’ બીલ લાવ્યા. જે તેમની ઉત્તમ આર્થિક કામગીરીની યશકલગી સમાન ગણાય. ‘વતનદારી’ માં તો એક પ્રકારની ગુલામી હતી. રશિયાના ‘ખેતદાસો’ જેવી દલિતોની સ્થિતિ હતી.

આ ખેતદાસો (Serfdom) ની મુકિતનું બીલ વિધાન પરિષદમાં લાવનાર ભારતમાં તેઓ પ્રથમ હતા. વિધાનસભામાં કેટલાક માનનીય સભ્યોએ તેમને ભારતના બુકર ટી. વાશીંગટન તરીકે નવાજ્યા હતા. આજે વસ્તી વધારો પ્રશ્ન એક પડકાર બની ગયો છે. ત્યારે ૧૯૩૭માં સંતતિ નિયમન અંગેની રજૂઆત કરીને આગળના એંધાણ પારખી દેશને ચેતવ્યો હતો. એમની ચેતવણી અવગણીને આપણે દુષ્પરિણામો ભોગવી રહ્યા છીએ.

તેઓ કહેતા....

“ગરીબોને કેવી ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી પડે છે તેનો મને જાત અનુભવ છે. આર્થિક પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને આપણાં સંઘર્ષનું આયોજન કરવું પડશે. આપણે આર્થિક દૃષ્ટિએ પ્રગતિ કરવી જોઈએ અને સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો પણ કરવા જોઈએ. આ વિચારોનું હું સમર્થન કરું છું. મેં જાતે પણ આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે જીવનભર પ્રયત્નો કર્યા જ છે. મારી સૌથી મોટી મહત્વકાંક્ષા છે કે બધા માનવ પ્રાણી આર્થિક દૃષ્ટિએ સુદૃઢ થાય.”

૭.૬ સામાજિક સમાનતાવાળો આદર્શ સમાજ :

આમ કિસાનો-કામદારોની કડ્ડણ સ્થિતિથી વાકેફ એવા ડૉ. આંબેડકર એક “સામાજિક સમાનતાવાળા આદર્શ સમાજ” નું નિર્માણ કરવા પ્રયત્નશીલ હતા કે જે સમાજમાં.....

- (૧) પોતાની સરકાર અને ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા હોય.
- (૨) સામાજિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક વિષમતાનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય તેમજ સર્વેને ન્યાયોચિત તક સાથે સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ હોય, સલામતીના અભાવથી કોઈપણ બેચેન ન હોય, ડરીને જીવતો ન હોય.
- (૩) કોઈપણ વ્યક્તિ ભૂમી ન હોય, ભયપીડાને જ્યાં સ્થાન ન હોય, તેમજ ઉત્તરદાયીત્વથી લોકો ભાગતા પણ ન હોય.

વળી ડૉ. આંબેડકર કોઈ મહેલાતી કાન્તિ પણ નહોતા ચાહતા કે જેમાં માત્ર ટોચની જ વ્યક્તિઓ બદલાય પરંતુ તેઓ એક એવી સામાજિક કાન્તિના પ્રણેતા હતા, કે જેનું કેન્દ્ર સત્તાધીશોની ભૂમિકામાં આમૂલ પરિવર્તન આણવાનું હતું. વળી સમાજમાં સમતા બંધુતા પર આધારિત માનવ સંબંધો અને વ્યવહારો સ્થાપી શકાય. સમતા સ્વતંત્રતા બંધુતા દ્વારા માનવ વિકાસની ક્ષિતિજોને વિસ્તારી શકાય. સમાજનું કલેવર બદલી તેને ઊર્ધ્વગામી બનાવી શકાય, તેવી કાન્તિના તે ઉદ્દગાતા હતા વળી તેઓ લોકમતની ગતિવિધિ તથા કાયદા કાનૂનના પરિવર્તનના માધ્યમ દ્વારા જ ભારતમાં (કાન્તિ) લાવવા માંગતા હતા તેઓ માત્ર કોરા આદર્શવાદી નહોતા. પરંતુ યથાર્થવાદી હતા. આ દેશની વાસ્તવિકતાથી પૂર્ણપણે વાકેફ હતા જ.

યુગપુરૂષ આંબેડકર અનોખા જ હતા. તેમના જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધીનો ધનિષ્ઠ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સમજાશે. તેઓ સંકુચિત પરિધિનો પરિત્યાગ કરી પોતાને સમષ્ટિમાં સમર્પિત કરનાર બોધિસત્વ હતા. ડૉ. આંબેડકર સમગ્રતયા કડ્ડણામૈત્રીથી ઓતપ્રોત હતા. સમસ્ત ઋસ્ત, પ્રાણીઓ માટે તેમના હૃદયમાં અપાર કડ્ડણા, સહાનુભૂતિ તથા પતિત દલિત પીડિત માનવીના દુઃખોને દૂર કરવાની પ્રબળ પારમિતા હતી. તેમણે સમગ્ર જીવન માનવોત્થાન માટે સમર્પિત કર્યું હતું. તેમનું ઉદારવાદી દર્શન એક ઉદાર આદર્શ સમાજના નિર્માણ માટે જ હતું.

ડૉ. આંબેડકર માનવતાવાદી સમાજની સ્થાપના પ્રખર પક્ષપાતી હતા. શોષણના ચકાવામાંથી માનવને મુક્ત કરવા માંગતા હતા. અત્યાર સુધીના તેમના આંદોલન દ્વારા તેમણે દલિત સમાજના અધિકારો અને પોતાના નેતૃત્વનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર તો કરાવી જ દીધો હતો. પરંતુ તે બધાની પાછળ કોઈ સંસ્થા નહોતી કોઈ પક્ષ નહોતો, કોઈ પરંપરા નહોતી, એક માત્ર ડૉ. આંબેડકરનું પ્રચંડ કાન્તિકારી વ્યક્તિત્વ હતું અને તેમનું મહત્વ કર્તૃત્વ હતું મહાન ત્યાગ હતો !

ડૉ. આંબેડકરનું સમગ્ર ચિંતન અને આચરણ નવ માનવ મૂલ્યવાદી નૈતિકતાની સંસ્થાપના માટે હતું. શોષણનો સામનો કરવા માટે હતું. સમાજમાં મહત્તમ સુસભ્યતા આણવા માટે હતું. જે દરેક યુગમાં દરેક સમાજ માટે ઉપયોગી હતું. વિચારોને વફાદાર એવા સિધ્ધાંતનિષ્ઠ ડૉ. આંબેડકર સત્તાને પ્રાપ્ત કરવા નહિ પરંતુ. સમાજના શ્રેયની કૃતિ માટે સતત ક્રિયાશીલ કર્મવીર હતા.

ડૉ. આંબેડકરનો આદર્શ સમાજ :

પોતાના અપાર અધ્યન ચિંતન, અસંખ્ય અનુભવોના નીચોડ સ્વરૂપે ડૉ. આંબેડકરની એક આગવા આદર્શ સમાજની પણ સુસ્પષ્ટ-સુરેખ પરિકલ્પના હતી. ૧૯૩૬ના પોતાના લાહોર અભિભાષણમાં તેઓએ તેને સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું હતું કે,

“મારો આદર્શ સમાજ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા ઉપર આધારિત હોવો જોઈએ. અને તેવો કેમ ન હોય! બંધુતા સામે શા માટે વાંધો હોઈ શકે! મને કોઈ વાંધો દેખાતો જ નથી. તેની મને કલ્પના પણ આવતી નથી.

વળી આદર્શ સમાજ પરિવર્તનશીલ હોવો જોઈએ. સમાજના એક (ભાગ) સમુદાયમાંથી બીજા સમુદાયમાં થતાં પરિવર્તનોની માહિતી મળે તેવા વ્યવહારૂ માર્ગો સામાજિક સંપર્ક સભર હોવો જોઈએ. આદર્શ સમાજમાં સભાનપણે આદાન પ્રદાન થતાં અને વહેંચાતા અનેક હિતો પણ હોવા જોઈએ. બીજા પ્રકારના મંડળો સાથેના સંપર્કના વિવિધ અને મુક્ત સ્થળો હોવા

જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો “સામાજિક સમુહતા” હોવી જોઈએ. આ બંધુત્વ છે જે લોકશાહીનો પર્યાય છે. લોકશાહી તે માત્ર સરકારનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ તે મુખ્યત્વે તો સંયુક્ત સહિયારા જીવનની અરસ-પરસના અનુભવોની રીતિ છે. દેશ બાંધવો પ્રત્યેના માન અને આદરનું તે આવશ્યક અભિગમ છે.”

આ તેમના ભારતીય સમાજ જીવન વિષેનો માપદંડ હતા. અલબત્ત આ સમતા-સ્વતંત્રતા બંધુતા પણ તેઓ લોકશાહીના માધ્યમ દ્વારા જ સ્થાપવા માંગતા હતા. તેઓ લોકશાહીના પ્રખર પુરસ્કર્તા હતા. અમેરિકા-યુરોપની મહાન યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કરીને ત્યાંના મુક્ત-લોકશાહી વાતાવરણનો તેમના પરના પ્રભાવ પડેલો તેના કારણે, લોકશાહી સભર પર્યાવરણમાં જીવાયેલા જીવનને લીધે તેમનો પિંડ લોકશાહી યુક્ત થયેલો હતો. અલબત્ત લોકશાહી માટેની પણ તેમની પોતાની આગવી વ્યાખ્યા હતી. તેઓ કહેતા,

“જે શાસન પધ્ધતિ રક્તપાત કર્યા સિવાય આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં સમતા આણી કાન્તિકારક પરિણામો લાવી શકે તે શાસન પધ્ધતિ એટલે લોકશાહી...”

લોકશાહીને તે એક જીવન પધ્ધતિ ગણતા હતા. માત્ર રાજકીય લોકશાહીએ અધૂરી બાબત છે, લોકશાહીનું રૂપાંતર આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે પણ થાય અને કાન્તિકારી પરિણામો લાવે એવી એમની આદર્શ લોકશાહીની માન્યતા હતી.

પોતાના આર્થિક વિચારોના અમલ માટે તેમણે ૧૯૩૬માં સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષની પ્રસ્થાપના કરી હતી. અને તેનો કાર્યક્રમ (MANIFESTO) પણ જાહેર કરી દીધો હતો. સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ (INDEPENDENT LABOUR PARTY) ના કાર્યક્રમમાં આપણને તેમના આર્થિક દર્શનના અમલની તથા તત્પરતાની પ્રતીતિ થાય છે. જે આ પ્રમાણે હતા.

- (૧) કૃષિ વિકાસાર્થે તથા ખેડૂતોના શોષણના અંત માટે લેન્ડ મોર્ટગેજ બેન્ક, ઉત્પાદક કિસાન વર્ગ માટે ખરીદી વિક્રય માટેની સહકારી મંડળીઓ ઇત્યાદિની સ્થાપના.
- (૨) ખેતીની સુધારણા, આધુનિકકરણતા ઉપર ભાર તથા જમીનના ટુકડાઓ પર અંકુશ અને ગરીબીમાં ઘટાડો કરવાની ભારપૂર્વક રજૂઆત.
- (૩) ઉત્પાદન વૃદ્ધિ માટે ટેકનીકલ શિક્ષણ - આધુનિકરણ અને સંશોધન.
- (૪) આર્થિક સમાનતા માટે અતિઆગ્રહ તથા લોક કલ્યાણાર્થે કેટલાંક ઉદ્યોગ ધંધાનું રાષ્ટ્રીયકરણ.
- (૫) કારખાનાના કામદારોના કલ્યાણ માટે નોકરીની સલામતી, વેતનવૃદ્ધિ, કામના કલાકો પર નિયંત્રણ ઇત્યાદિ સાથે સાથે બોનસ, વૃદ્ધાવસ્થામાં પેન્શન, બીમારીમાં સારવાર અને અકસ્માત સમયે વળતરની વ્યવસ્થા રજૂ કરી હતી.
- (૬) કામદારોને રહેવા માટે સુઘડ આરોગ્યપ્રદ રહેઠાણો તેમજ તેમના બાળકોના શિક્ષણ તથા સારા ઉછેર અંગે આનુષંગિક સગવડોનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો.
- (૭) કિસાનો, કામદારોનું શોષણ કરતાં વ્યાજખોર, શાહુકારોના પંજ્રમાંથી કિસાનો કામદારોની ઋણમુક્તિ માટે સંરક્ષણ માટે કાર્યક્રમ આ ઉપરાંત મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તથા દલિત વર્ગના શિક્ષિત યુવાનોને વધુ શિક્ષણ માટે વિદેશ મોકલવાની માંગણીઓ હતી.

“સામાજિક સુધારણા” માટે પ્રગતિશીલ પગલાં ભરવાની ખાતરી સાથે સામાજિક બહિષ્કાર કરનાર રૂઢિવાદીઓને સજા કરવાની તેમજ દરેક નાગરિકને સ્વતંત્ર નિર્ભય જીવનની ખાતરી આપવામાં આવી હતી. ધાર્મિક દેવ સ્થાનોના નાણાંનો દુર્વ્યય ન થાય તેની તકેદારી રાખવી તથા તેના ઉપર સરકારી નિયંત્રણની વાત પણ મૂકવામાં આવી હતી.

આ ઉપરાંત ગ્રામોદ્ધાર માટેના કાર્યક્રમો જેવા કે આયોજિત ગ્રામનગર, વાંચનાલય, સાર્વજનિક હોલ, રેડિયો તેમજ ફરતી સિનેમાની યોજના રજૂ કરવામાં આવી હતી. તેવી જ રીતે મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, સાક્ષરતા, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દલિતવર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણની સવિશેષ સુવિધાઓની બાંહેધરી આપવામાં આવી હતી.

કરવેરાની પ્રચલિત પધ્ધતિમાં સુધારા સૂચવી કરવેરામાં રાહતની ખાતરી સાથે કરઆવકનો પ્રજ્ઞના શ્રેય માટે ઉચિત ઉપયોગ પણ સૂચવ્યો હતો. વહીવટીતંત્ર માટે પણ આમૂલ પરિવર્તનની હિમાયત કરી તેને પ્રજાલક્ષી બનાવવાની તેમજ તમામ લોકોની સામેલગીરીની ખાતરી આપવામાં આવી હતી

આમ ડૉ. આંબેડકરે સ્વતંત્ર મજૂરપક્ષના જાહેરનામામાં શોષિત, પીડિત, દલિત, કિસાન-કામદાર, અસંગઠિત મજૂરો અને બેકાર યુવાનોના અભ્યુદયનો ધ્યેયપૂર્ણ તથા સંપૂર્ણપણે લોકશાહી સમાજવાદી મૂલ્ય આધારિત નક્કર વ્યવહારુ કાર્યક્રમ આપ્યો હતો.

“આ કાર્યક્રમ દ્વારા ડૉ. આંબેડકરે તત્કાલીન કોંગ્રેસ પક્ષ તથા ડાબેરી ચળવળને પણ પાછળ

પાડી દીધી હતી. સમર્થ મરાઠી સાહિત્યકાર બાબુરાવ બાગુલના શબ્દોમાં કહીએ તો ; આ એક એવો કાર્યક્રમ હતો જે સામ્યવાદી ચળવળના કાર્યક્રમ કરતાં મૂળભૂત રીતે જીવંત તથા સર્વવ્યાપી બની શકે તેમ હતો. જેના દ્વારા દેશની ૮૦-૮૫ ટકા ઉપેક્ષિત જનતાને સહેલાઈથી સાંકળી શકાય તેમ હતું. (આંબેડકરી ભારત (મરાઠી પુ.૬૫)) તેમના કાર્યક્રમની વર્તમાન પત્રોએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. કેટલાકે કહ્યું કે, “કાર્લમાર્ક્સ જેમ યુરોપના ભાષ્યકાર હતા. તેમ ડૉ. આંબેડકર ભારતના બહિષ્કૃત ઉપેક્ષિત વંચિત ભારતના ભાષ્યકાર છે. (માર્ક્સવાદ, ગાંધીવાદ, બ્રાહ્મણવાદ અંગેના ડૉ. આંબેડકરના વિચારો અને એમના બુનિયાદી મતભેદો અંગે આપણે અગાઉના એકમોમાં ચર્ચા કરી જ છે. એટલે વિગતોનું પુનરાવર્તન ન થાય એ માટે પુનઃ લખતા નથી.)

ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય સમાજના રોગનું સાચું નિદાન કરી કાર્યક્રમો આપ્યા હતા. તેઓ જાતિવાદને કારણે જાતિ પ્રથાના પુરસ્કર્તા બ્રાહ્મણવાદ સામે પણ સંઘર્ષ કરવા માંગતા હતા અને સામ્યવાદ સાથે પણ..... જ.આઈ.પી. રેલવે કર્મચારીઓની મનમાડની પરિષદને (૧૨ ફેબ્રુ ૧૯૩૮) સંબોધનમાં તેમણે કહ્યું,

“આપણે સામાજિક અન્યાયો સામે સંઘર્ષ કરીએ છીએ. પરંતુ આજે આપણે આર્થિક અસમાનતા સામે સંઘર્ષ કરવા એકઠા થયા છીએ. આ દેશમાં કામદારોના બે શત્રુઓ છે. એક “બ્રાહ્મણવાદ” બીજો “મૂડીવાદ” બ્રાહ્મણવાદ એટલે સમતા-સ્વાતંત્ર્ય અને ભાતુભાવનો અભાવ આ બ્રાહ્મણશાહી એટલી વ્યાપક છે કે તેણે આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતી તકો પણ બંધ કરી દીધી છે.” તેમની અધ્યક્ષતામાં મૈસૂરમાં મળેલા અધિવેશનમાં (સપ્ટે ૧૯૩૭)તેમણે સામ્યવાદ વિશે સાફ શબ્દોમાં કહ્યું કે, “હું સામ્યવાદ સાથે ભણું તેવી કોઈ શક્યતા નથી. પોતાના રાજકીય સ્વાર્થ ખાતર સામ્યવાદીઓ પણ (બ્રાહ્મણવાદની જેમ) મજૂરોનું શોષણ કરે છે. હું તેમનો કટ્ટર શત્રુ છું.”

૭.૮ ભારતીય રીપબ્લીકન પક્ષની પરિકલ્પના :

ડૉ. આંબેડકરનો કોંગ્રેસ સામે કટ્ટર વિરોધ છે. હિન્દુ મહાસભા સાથે મેળ મળતો નહોતો. સામ્યવાદ સાથે રહેવું શક્ય નહોતું. એટલે જ તેમણે સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષમાં મંડાણ કર્યાં. વળી તેઓ રાજકારણમાં પક્ષપદ્ધતિના પાકા હિમાયતી હતા. તેમને ‘સ્વતંત્ર રાજકારણી’ સ્વીકાર્યું નહોતું. ૧૯૩૮ની મનમાડની પરિષદમાં આ બાબતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેઓ કહે છે કે “રાજકારણમાં જવું એટલે રાજકીય પક્ષની સાથે જોડાવવું અથવા પક્ષની સ્થાપના કરવી. રાજકીય પક્ષ સિવાય રાજકારણ બિનઉપયોગી છે. કેટલાક રાજકારણીઓ એવા છે કે જે પોતાનું કામ સ્વતંત્રપણે કરવા ઇચ્છતા હોય છે. આવા સ્વતંત્ર રીતે રહેવા માંગતા રાજકારણીઓ વિશે મને સંશય થાય છે. એકાદ રાજકારણી વ્યક્તિ જો એટલો સ્વતંત્ર થઈ જાય કે તે અન્ય રાજકારણીઓ સાથે ભળી ન શકે તો તેનો કોઈ અર્થ નથી... તેનો વ્યવહારમાં પણ કોઈ ઉપયોગ નથી. આવી વ્યક્તિ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. આવા ચાસ-ક્યારામાં ઘાસનું તણખલું પણ ઉગી શકતું નથી. આમ છતાં ઘણાં રાજકારણીઓ એવા છે કે તેઓ પોતાની વૈચારિક બુદ્ધિમત્તાની સ્વતંત્રતા ખાતર સ્વતંત્ર રહે છે. પરંતુ હકીકતમાં એવું હોતું નથી તેઓ એટલા માટે સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હોય છે કે (સમય આવ્યો) રાજકારણમાં તેઓ પોતાની (હરાજીથી) ઉંચી બોલીએ મહત્તમ કિંમત ઉપજાવી શકે!! આવા સમયે તેમને પક્ષની શિસ્તનાં બંધનો અવરોધરૂપ બની શકે નહીં. રાજકારણમાં સ્વતંત્ર રહેવાની નીતિ અખત્યાર કરતાં ઘણાં બધા લોકો વિશેનો મારો આવો અનુભવ છે.” અપક્ષોના રાજકારણથી આજકાલ ભારતીય રાજકારણ ખરડાયું છે જેનો આપણને તાજો અનુભવ થયો છે.

થોડી સ્પષ્ટતા કરી દઈએ કે, “ડૉ. આંબેડકર કોઈપણ પ્રકારના જાતિવાદી પક્ષ કે સંસ્થાના પુરસ્કર્તા કદાપિ નહોતા. તેમની સંસ્થાઓના નામ જેવાં કે બહિષ્કૃત હિતકારણી સભા, ભારતીય શિક્ષણ પ્રસાર સંઘ, સમાજ સમતા સંઘ, પીપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટી.....તેમનાં સામાયિકોના નામ જેવા કે મૂકનાયક, બહિષ્કૃત ભારત, સમતા, જનતા (The People)... વળી આ તમામ સંસ્થાઓ સામાયિકોમાં સર્વણ હિન્દુ સમાજના પ્રગતિશીલ આગેવાનો પદાધિકારી તરીકે રહેતા. ૧૯૪૨માં તેમને ઑલ ઇન્ડિયા શીડયુલ્ડ કાસ્ટ ફેડરેશનની સ્થાપના કરવી પડી તે તેમની મજબૂરી અને રાજકીય પરિસ્થિતિની માંગ હતી. તે સમયના રાજકીય વાતાવરણની પેદાશ હતી. તે સમયે બધા જ પક્ષો જાતિના ધોરણે હતા. જેમકે મુસલમાનોની મુસ્લીમ લીગ, હિન્દુઓની હિન્દુ મહાસભા, શીખોનું અકાલીદળ અને કોંગ્રેસ પોતાને ગમે તે કહે પરંતુ મુસલમાનો (મહમદ અલી જિજ્ઞાનામતે- ડૉ. આંબેડકરના મતે) ના મતે મધ્યમવર્ગીય હિન્દુ સંગઠન જ હતું. આ માહોલમાં સ્ટ્રેફર્ડ કીપ્સના મેણાંને લીધે, સંજોગોની મજબૂરી લીધે શિ. કા. ફેડરેશનની સ્થાપના કરવાની ફરજ પડી હતી પણ એમણે ક્યારેય જાતિવાદ કે સંકીર્ણ દૃષ્ટિએ વિચાર્યું નહોતું.

“આજે ભારતીય રાજકારણ કમ સે કમ હિન્દુ ભૂમિકાનું વ્યાપારીકરણ થઈ ગયું છે. ભ્રષ્ટાચારનો પર્યાય બની ગયું છે. ઘણા સુસંસ્કૃત સજજનો તો આ “ગંદવાડા” સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવાનો સાફ ઇન્કાર કરે છે. રાજકારણ એક પ્રકારની “ગટર વ્યવસ્થા” બની ગયું છે. જે અત્યંત અરૂચિકર તથા ગંદુ છે. વર્તમાન રાજકારણમાં રાજકારણીઓ બનવું એટલે ગંદાનાબામાં કામ કરવા બરાબર છે. આમ છતાં રાષ્ટ્રને વિપત્તીમાંથી બહાર લાવવા સાચી

લોકશાહીની પ્રસ્થાપના માટે સબળ વિરોધપક્ષની આવશ્યકતાને અનુસરી એક સારા પાર્લામેન્ટરીયન તરીકે તેમણે સબળ વિરોધ પક્ષની હિમાયત કરી હતી.”

વળી તે સમયની રાજકારણની આ તાસીર જોતાં કોંગ્રેસના વિકલ્પે એક સશક્ત વિરોધપક્ષની જરૂરિયાત તેમને જણાઈ હતી. લોકશાહીમાં ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો તો હોવાં જ જોઈએ. આ બાબતે પણ તેમનું સ્પષ્ટ માનવું હતું કે,

“એક પક્ષીય પધ્ધતિ લોકશાહીને માફક નથી. ખરી રીતે તો એક પક્ષીય પધ્ધતિ એટલે લોકશાહીનો અસ્ત. રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માટે પક્ષોની આવશ્યકતા છે જ. પરંતુ સરકારને જુલમી રાજ્ય વહીવટથી દૂર રાખતા બે પક્ષોની અતિ આવશ્યકતા છે. બે પક્ષો હશે તો જ લોકશાહી સરકાર લોકશાહી તત્વાનુસાર ચાલશે અને આ પક્ષો એટલે સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધપક્ષ વળી, જે પક્ષમાં સ્ત્રીઓ, પછાતવર્ગો અને પદ્દલિતોનું પ્રાબલ્ય હશે તે જ દેશને સુખી કરશે. જાતિવિહીન સમાજ સિવાય વર્ગવિહીન સમાજ શક્ય નથી.”

આ વિચારોને અમલ માટે તેમણે સુપ્રસિધ્ધ સમાજવાદી નેતા ડૉ. રામમનોહર લોહિયા અને એસ.એમ. જોષી, આચાર્ય અત્રે તથા ભારતના પહેલા ગવર્નર જનરલ રાજાજી જોડે પત્ર-વ્યવહાર, વિચાર-વિનિમય પણ કર્યો હતો. તેમજ લોકશાહીની પુષ્ટતા માટે તેમણે ભારતીય રિપબ્લિકન પક્ષનું સંવિધાન અને કાર્યક્રમની આછી રૂપરેખા તૈયાર કરી હતી. જો કે, તેઓ પ્રથમથી જ જાતિવાદી-મર્યાદિત પક્ષના કે સંસ્થાના હિમાયતી નહોતા. સાંપ્રત સમયે ભારતીય રિપબ્લીકનપક્ષ પક્ષની પરિકલ્પના આ પ્રમાણે હતી. કોઈ પણ જાતિ, ધર્મ, લિંગ, પ્રદેશના બાધ સિવાય ભારતના દરેક નાગરિક માટે આ પક્ષના દ્વાર ખુલ્લા છે. (એક સબળ વિરોધ પક્ષ ઉભો કરવાની ઈચ્છા એમના અકાળ અવસાનને કારણે અધૂરી રહી.)

- (૧) સમતા, સ્વતંત્રતા, બંધુતાની ભાવનાનો વિકાસ.
- (૨) જાતિ અને વર્ગવિહીન સમાજવાદી સમાજની પ્રસ્થાપના.
- (૩) ભારતીય સંવિધાનનો સાચા અર્થમાં અમલની ખાતરી.
- (૪) મુઠ્ઠીભર લોકોના હાથમાંથી શાસન લઈને બહુજન સમાજને સોંપવું.
- (૫) કિસાન-કામદાર, દલિતો, લઘુમતીઓ, શોષિતોની સરકાર.
- (૬) ભૂમિહીન ખેડૂતોને જમીન તથા સામુહિક સહકારી ખેતી.
- (૭) ગ્રામોદ્યાર-કુટિર ઉદ્યોગ, ગૃહઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય.
- (૮) ભારતીય કરમાળખામાં આમૂલ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા.
- (૯) ગંદી વસ્તીઓ-ઝૂંપડપટ્ટીઓની જગ્યાએ સુઘડ આરોગ્યપ્રદ આવાસ.
- (૧૦) ભારતીય સીમા-સુરક્ષાની સક્ષમતા.

૭.૯ ભારતીય સંવિધાનમાં આર્થિક સમાનતાનો આગ્રહ :

ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક દર્શનનું આપણે પરિશીલન કરીશું તો આપણે સ્વીકારવું જ પડે કે તેમના આર્થિક ચિંતનમાં અર્કિયનો જ અગ્રહરોળમાં રહેતા હતા. કોઈપણ પ્રકારના સંકોચ, કે કોઈની શેહ-શરમની પરવાહ કર્યા સિવાય મોટા ચમરબંધીઓને ચચરે તો પણ આ પ્રાણ પુરૂષ પદ્દલિતોને પહેલાં મૂકતાં સહેજ પણ ખચકાતા નહોતા.

૧૯૪૦-૪૬માં રાજકીય રાજકારણના પ્રવાહો પળે પળે પરિવર્તન પામી રહ્યા હતા. “ભારત છોડોનો નારો” અપાયો. કિષ્કમિશન સક્ષણ ન થતાં કેબીનેટ મિશન આવ્યું. તો વેવેલયોજના પણ આવી. ભુલાભાઈ-લિયાકત કરાર થયા. તો સપ્રસમિતિ વળી કાંઈ જુદું જ કહેતી. અંતે ભારતીય સંવિધાન સભાનું સર્જન થાય એવું નક્કી થયું. જેમાં રાષ્ટ્રનું ભાવિ નક્કી થવાનું હતું. આવા કપરા કાળમાં ડૉ. આંબેડકર ભારતીય સંવિધાન સર્જનમાં પદ્દલિતો, વંચિતો માટે શું સવલતો હોવી જોઈએ કે જેથી તેમનો આર્થિક વિકાસ થઈ શકે. તેમણે માર્ચ, ૧૯૪૬ એક મેમોરન્ડમ તૈયાર કરીને સરકારને સુપ્રત કર્યું” (State and Minorities) રાજ્ય અને લઘુમતિઓ) આ મેમોરન્ડમમાં તેમણે લોકશાહી અને સમાજવાદ બંનેનો સમન્વય કરી સ્પષ્ટ માગણી કરી કે અર્ધ વ્યવસ્થા રાજ્ય સમાજવાદ અનુરૂપ અને ચરિતાર્થ કરે તેવી હોવી જોઈએ અને તે રાજ્ય સમાજવાદની વ્યવસ્થા (કાયદામંડળ) વિધાનસભાની મનસુકી ઉપર ન મૂકતાં તેને ભારતીય બંધારણમાં આમેજ કરવી જોઈએ. તે બંધારણનો એક મૂળભૂત ભાગ હોવો જોઈએ. તેમણે ચાર સૂત્રીય કાર્યક્રમ મૂક્યો હતો.

- (૧) વ્યકિત એજ ધ્યેય હોવો જોઈએ.
- (૨) વ્યકિતના કેટલાક અધિકારો અદેય હોવા જોઈએ અને આ અધિકારો બંધારણનો ભાગ હોવો જોઈએ.
- (૩) કોઈપણ વ્યકિતને સુખ, સગવડ મેળવવા માટે તે વ્યકિતને બંધારણે બક્ષેલા અધિકારો છોડવાની વેળા આવવી જોઈએ નહીં.
- (૪) રાજ્ય કોઈપણ ખાનગી વ્યકિત (સંસ્થા)ને અન્ય નાગરિકો ઉપર રાજ્ય કરવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ નહીં.

આ ચાર સૂત્રીય કાર્યક્રમ સાથે તેમણે રાષ્ટ્રના ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો (Key Industry), પાયાના

ઉદ્યોગો (Basic Industries) મહત્વના આર્થિક એકમો, ઉત્પાદનના સાધનોના રાષ્ટ્રીયકરણની માંગણીઓ મૂકી હતી. ખેતી વિકાસ સુધારામાં તેમણે ભૂમિહીન ખેત મજૂરી (Landless Labours) માટે વિસ્તૃત વિગતો સાથેની આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ પણ રજૂ કરી હતી. (રાજ્ય અને લઘુમતિઓ આ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ ઉપલબ્ધ છે.)

સંજોગો એવા ઉભા થયા કે ડૉ. આંબેડકર ને જ સંવિધાનનું સર્જન કરવાનું માથે આવ્યું !! આ સોનેરી તકનો તેમણે મહત્તમ ઉપયોગ વંચિતો-શોષિતોના શ્રેયાર્થેજ કર્યા હતા. પોતાના સમાપન પ્રવચન જે આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યો છે. તે વાંચતાં તે સ્હેજે સમજાશે. તેમણે માત્ર રાજકીય સમાનતા (એક વ્યક્તિ એકમત, સમાન વેલ્યુ) થી સંતોષ માન્યો નહોતો પણ પોતાના સમાપન પ્રવચનમાં ઘણીજ ગંભીરતાથી એમણે દેશને ચેતવણી આપી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૫) અને લોકતંત્રના ભવિષ્ય અંગે અંદેશો વ્યક્ત કર્યો છે.

પ્રો. વિષ્ણુભાઈ રાવલ નોંધે છે કે, ડૉ. આંબેડકરે દારૂ ઉપરની આબકારી જકાતનો લોભ જતો કરવા જણાવ્યું છે. તેમણે લોકોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા અને નૈતિક અધઃપતનમાંથી ઉગારવા નશાબંધીની નીતિના અમલની હિમાયત કરી છે. આજે ભારતમાં એકમાત્ર ગુજરાત સંપૂર્ણ નશાબંધીની નીતિનો અમલ કરી રહ્યું છે ત્યારે ગુજરાતને નશાબંધીની નીતિનો ત્યાગ કરવા જણાવનારાઓએ અને નશાબંધીની કારણે આબકારી જકાતની આવક ગુમાવવી પડે તેવું વળતર આપવાની બંધારણીય જોગવાઈનો અમલ કરવાનો ઈન્કાર કરનાર નાણાંપંચો અને કેન્દ્ર સરકાર ડૉ. આંબેડકરના વિચારોમાંથી પ્રેરણા લઈ ગુજરાત સહિત સમગ્ર દેશમાં સંપૂર્ણ નશાબંધી નીતિનો અમલ કરી તેને કારણે ગુમાવવી પડનાર આબકારી જકાતનું વળતર રાજ્યોને આપવાનું વિચારશે અને અમલમાં મુકશે તો ડૉ. આંબેડકરને આપેલી ભવ્ય અને સાચી શ્રધ્ધાજંલિ ગણાશે.

૭.૧૦ કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથો :

- (૧) કીર (ડૉ.) ધનંજય : 'ડૉ. આંબેડકર : લાઈફ એન્ડ મિશન' કાન્તિ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. પ્ર. સં. ૧૯૮૪ (ગુજરાતી અનુવાદ)
- (૨) કુંટે (ડૉ.) બી.જી. પાઠક બી.એન., સોર્સ મટિરિયલ્સ ઓન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર એન્ડ ધી મુવમેન્ટ ઓફ અનટચેબલ્સ વોલ્યુ-૧ શિક્ષણ વિભાગ, મહારાષ્ટ્ર સરકાર, મુંબઈ ૧૯૮૨. (અંગ્રેજી)
- (૩) જ્યોર્તિકર (ડૉ.) પી.જી. 'આર્ષદષ્ટા' ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર' ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. (ગુજરાતી)
- (૪) કાંબલે કાસારે, કાંબલે એસેન્સીયલ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, સોશયલ ફોરમ પબ્લીકેશન્સ, નાગપુર, ૧૯૯૨ (અંગ્રેજી)
- (૫) મુણગેકર (ડૉ.) ભાલચંદ્ર 'નવીન આર્થિક ધોરણ : આંબેડકર પ્રણીત દૃષ્ટિકોણ' સુગાવા પ્રકાશન સદાશિવ પેઠ પૂણે. ૧૯૯૫ (મરાઠી)
- (૬) નાગર (ડૉ.) વિષ્ણુદત્ત ડૉ. આંબેડકર કે આર્થિક વિચાર ઔર નીતિયાં નાગર (ડૉ.) કૃષ્ણવલ્લભ મધ્યપ્રદેશ હિન્દીગ્રંથ અકાદમી, ભોપાલ. પ્ર.સં. ૧૯૯૫, (હિન્દી)
- (૭) મ્હેસકર મનીષા 'લોકરાજ્ય' ધમ્મચક્ર પ્રવર્તન સુવર્ણ મહોત્સવ વિશેષાંક માહિતી અને જનસંપર્ક, મહારાષ્ટ્ર સરકાર, મહાસંચાલનાલય, મુંબઈ. પ્ર.સં. ૨૦૦૬ (મરાઠી)
- (૮) કસબે (ડૉ.) રાવસાહેબ આંબેડકરવાદ : તત્વ આણ્ણિ વ્યવહાર, સુગાવા પ્રકાશન પૂણે. ૧૯૯૫ (મરાઠી)
- (૯) જાધવ (ડૉ.) નરેન્દ્ર ડૉ. આંબેડકર આર્થિક વિચાર આણ્ણિ તત્વજ્ઞાન (મરાઠી) સુગાવા પ્રકાશન પૂણે. ૨૦૦૦ (મરાઠી)
- (૧૦) આંબેડકર (ડૉ.) ભીમરાવ સ્ટેટ એન્ડ માયનોરીટીઝ એજ્યુકેશન વિભાગ, મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય, મુંબઈ. (અંગ્રેજી)
- (૧૧) પરમાર (ડૉ.) રમેશચંદ્ર વિદ્રોહી વિભૂતિ : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્મૃતિગ્રંથ સમિતિ, કાંકરીયા, અમદાવાદ. ૧૯૯૨ (ગુજરાતી)

૭.૧૧. તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નીચેના પ્રશ્નોના બે ત્રણ વાક્યોમાં જવાબ આપો.

- (૧) રાંચલ કમિશન પાસે ડૉ. આંબેડકર રજૂઆત કરવા ગયા ત્યારે શા માટે ખુશ થઈ ગયા ?

(૨) ડૉ. આંબેડકર એક પક્ષીય લોકશાહીને શા માટે નકારે છે ?

(૩) ડૉ. આંબેડકર અંગે એમના અધ્યાપક પ્રોફે. કેઈ-સે શું કહ્યું ?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) સુદામાની પત્નિએ કયું વ્રત છોડી કૃષ્ણને ત્યાં સુદામાને યાચવા મોકલે છે ?

(૨) આચાર્ય દ્રોણે રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવાનું કેમ શરૂ કર્યું ?

(૩) દ્રૌપદીના કટાક્ષને લીધે ભિષ્મ પિતામહે પોતાની જાતને કેવી ગણાવી ?

(૪) ડૉ. આંબેડકર કોને આદર્શ સમાજ કહે છે ?

પ્રશ્ન-૩ પાંચ-સાત વાક્યોમાં ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) “પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂપિ”માં ડૉ. આંબેડકરે અંગ્રેજી શાસનની ટીકા શા માટે કરી હતી ?

(૨) કુગાવાને નાથવા ડૉ. આંબેડકરે કઈ યોજના રજૂ કરી છે?

(૩) સ્વતંત્ર મજદૂર પક્ષના મેનીફેસ્ટોમાં ડૉ. આંબેડકરે રાજ્ય સમાજવાદની રૂપરેખાના કયા કયા મુદ્દા રજૂ કર્યા હતા ?

રુપરેખા.

એ-૮.૦ ઉદ્દેશ્યો.

એ-૮-૧ પ્રસ્તાવના.

- એ-૮-૨ (૧) ચાર્તરવર્ષ : જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા.
 (૨) હિન્દુ ધર્મનું પુર્નગઠન કરવા માટેના ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસો.
 (૩) જાતપાંત તોડક મંડળનું વાર્ષિક સંમેલન અને ગાંધીજીનો જવાબ.
 (૪) હિન્દુ ધર્મનું પુર્નગઠન કરવાના સૂચનો.
 (૫) પુર્નગઠનનો અંતિમ પ્રયાસ : હિન્દુકોડબીલ.
 (૬) અસ્પૃશ્યો કોણ હતા? અને તેઓ અસ્પૃશ્ય કઈ રીતે બન્યા ?

- એ-૮.૩ (૧) ધર્માતરની ઘોષણા પાછળની આસ્થા :
 (૨) ધર્માતર ઘોષણાના પ્રત્યાઘાતો :
 (૩) બુદ્ધ ધર્મ તરફ ઢળવાના સંકેતો :
 (૪) ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના પુસ્તકો :
 (૫) ધર્મના તત્વજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન : બે કસોટીઓ
 (૬) શું હિંદુધર્મ 'સમાનતા' માં માને છે ?
 (૭) શું હિંદુધર્મ સ્વતંત્રતામાં માને છે ?
 (૮) સ્વતંત્રતાના ઉપભોગ માટેના મહત્વના ત્રણ મુદ્દા :
 (૯) શું હિન્દુધર્મ બંધુત્વભાવમાં માને છે ?

- એ-૮.૪ (૧) જાતિ વ્યવસ્થા શું છે ?
 (૨) જાતિ પ્રથાની વિશેષતાઓ :
 (૩) હિંદુઓની સામાજિક વ્યવસ્થા : સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાનો અભાવ
 (૪) હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાના ત્રણ આધાર તત્ત્વો :
 (૫) હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થાની મહત્વપૂર્ણ ત્રણ અસાધારણ વિશેષતાઓ :
 (૬) હિન્દુધર્મના કૂટપ્રશ્નો

- એ-૮.૫ (૧) ધર્મ અંગેના વિચારો :
 (૨) અધર્મ શું છે ?
 (૩) સદ્ધર્મ શું છે ?
 (૪) ધર્મને સદ્ધર્મ બનાવવા માટે સામાજિક વિષમતાને લીધે પેદા થયેલ તમામ બંધનોને નષ્ટ કરી દેવા જોઈએ.
 (૫) બૌદ્ધ ધર્મ અને અન્ય ધર્મો કરતાં કઈ રીતે અલગ છે ?

એ-૮.૬ ચાવી રૂપ શબ્દો

એ-૮.૭ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

એ-૮.૮ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

એ-૮.૦ ઉદ્દેશો

- આ એકમ ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના વિચારોની ચર્ચા કરે છે આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે.
- બૌદ્ધ ધર્મના વિકાસના તબક્કાઓની માહિતી આધુનિક રાજકીય સ્થિતિના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થશે.
 - (૧) ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના વિચારોના ઘંડતરમાં કોણે ભાગ ભજવ્યો. તે જાણી શકાશે.
 - (૨) ડૉ. આંબેડકરે ધર્માતરની ઘોષણા કરી એના પરિણામે દેશના સામાજિક ધાર્મિક અને રાજકીય જીવનમાં કેવા આઘાત પ્રત્યાઘાત પેદા થયા તેની માહિતી મળશે.
 - (૩) ધર્માતર કર્યા પહેલાં 'બુદ્ધ ધર્મ' તરફ આકર્ષણના સંકેતોની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - (૪) ડૉ. આંબેડકરે ધર્મ અંગે કયા ગ્રંથો લખ્યા તેની વિગતથી પરિચિત થવાશે.
 - (૫) ડૉ. આંબેડકરે 'હિન્દુ ધર્મ' અને 'બુદ્ધ ધર્મ' ના તત્વજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરવા કઈ બે કસોટીઓનો ઉપયોગ કર્યો અને છેવટે કયા નિર્ણય પર તે આવ્યા તેની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - (૬) ધર્મ, અધર્મ અને સદ્ધર્મ અંગે ડૉ. આંબેડકરે કરેલું વિશ્લેષણ સમજવા મળશે.
 - (૭) આધુનિકતાના સંદર્ભમાં પ્રચલિત ધર્મોનો અભ્યાસ કરવાનું વલણ વિકસે અને સંદર્ભગ્રંથો તપાસવાની ઈચ્છા પ્રબળ બને.

૮.૧ ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના વિચારો.

પ્રસ્તાવના :

ડૉ. આંબેડકરના ધાર્મિક વિચારો સમજતાં પહેલાં ભારતીય ધર્મ સાધનાના ઇતિહાસમાં થયેલા વિવિધ પરિવર્તનોની થોડીક માહિતી મેળવીલેવી આવશ્યક છે. ડૉ. આંબેડકરના વિચારોની યથાર્થતા

સમજવામાં આ પૂર્વ ઈતિહાસ મદદરૂપ બની શકે છે. કારણ કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સંશોધન પણ આ દિશામાં થયું છે. હિંદુધર્મનું પુર્નગઠન કરવા ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસોનો પરિચય મળશે.

વિક્રમ સંવતની દશમી શતાબ્દિમાં ભારત વર્ષના મહાનગુરુ ગોરખનાથનો આર્વિભાવ થયેલો. આઠમી સદીમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મને મજબૂત કરનારા અને ભારતના ચાર ખૂણે ચાર મઠો સ્થાપી અદ્વૈતનું તત્વજ્ઞાન સમજાવનારા આદિશંકરાચાર્યે ધાર્મિક નવ ઉત્થાનનો પ્રયાસ કર્યો હતો. દશમી શતાબ્દિમાં જો કે વર્ણાશ્રમ ધર્મ (બ્રાહ્મણ ધર્મ) પોતાનું સંપૂર્ણરૂપે પ્રભુત્વ અને પ્રાધાન્ય સ્થાપિત કરી દીધું હતું. છતાં પણ બૌદ્ધો, શાકતો, શૈવો વગેરેનો એક બહુજ મોટો સમાજ એવો હતો જે બ્રાહ્મણોનું પ્રભુત્વ સ્વીકારતો નહોતો. એટલું જ નહીં વેદોને પણ પ્રાધાન્ય આપતો નહોતો. આ બૌદ્ધો, શાકતો, શૈવોએ વેદોને માન્યતા આપી નહોતી. બુદ્ધ ધર્મમાંથી અલગ થયેલી શાખાઓ જેવી કે, નાથપંથના મોટાભાગના સાધકો કહેવાતી નિમ્ન જાતિઓવાળા સમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા અને તે વૈદિક પરંપરાના (બ્રાહ્મણ પરંપરાના) ચાર્તુવર્ણના અને વેદના વિરોધી હતા.

ઈ.સ. ની ચોથી શતાબ્દિથી ભારતીય સમાજમાં સામંતવાદી સમાજ વ્યવસ્થા આકાર ધારણ કરવા માંડી હતી. એનાં દુષ્પરિણામો ભારતીય સમાજના નિમ્નસ્તરના લોકોને ભોગવવા પડતા હતા. વર્ણવ્યવસ્થાની અજગરભીંસ વધવા માંડી હતી. સામંતી વ્યવસ્થા અર્થલોલુપ અને વિલાસપ્રિય પ્રથા હતી. વેદપ્રથા અને આમજનતાનું શોષણ એનાં મહત્વનાં આધારસ્તંભો હતા. મધ્યકાલીન સમય સુધીમાં આ સામંતીપ્રથા બેકાબુ બની ગઈ હતી.

ઈસ્લામનું આગમન ભારતમાં થયું. મુસલમાન સામંતોનું પ્રભુત્વ વધ્યું. આખા દેશમાં હિંદુ સમાજના ઉપલીવર્ણના સામંતો અને મુસલમાન સામંતોની વચ્ચે સ્પર્ધા વધી. આ સ્પર્ધાએ દેશને બે મુખ્ય હરિકોમાં વહેંચી નાખ્યા. બે પ્રતિસ્પર્ધીઓની હરિકાઈને લીધે બે ધાર્મિક દળોમાં દેશ વહેંચાઈ ગયો. પરિણામે હાંસિયામાં ધકકેલાઈ ગયેલી અનેક જાતિઓ અને સંપ્રદાયોને આત્મરક્ષણાર્થે આ બન્નેમાંથી કોઈ એકની પસંદગી કરી લેવાની સ્થિતિ પેદા થઈ અથવા એમ કહી શકાય કે લોકોને કોઈ એકની પસંદગી કરવાની ફરજ પડી. સમૂહ ધર્મ પરિવર્તન આ સમય ગાળાની વિશેષતા છે.

પરંપરાથી બ્રાહ્મણ અને વેદનો વિરોધ કરનારી જનતાએ બદલાયેલા રાજકીય અને આર્થિક સંજોગો અને સમયમાં બ્રાહ્મણ અને વેદના અનુયાયી થવાનું પસંદ કર્યું. આ એમની ઈચ્છા નહોતી પણ મજબૂરી હતી, તો કેટલાકે મુસલમાન બનવાનું સ્વીકાર્યું. આવી સ્થિતિમાં પણ એક વિશાળ જનસમૂહ એવો હતો જે જે 'ન તો હિન્દુ હતો કે ન તો મુસલમાન' હતો.

ડૉ. આંબેડકરના વૈચારિક ગુરુ કબીર 'ન હિન્દુ ન મુસલમાન' વાળી સંજાથી ઓળખાતા હતા. એમનું એક પદ છે કે,

'જોગી ગોરખ ગોરખ કરે, હિંદુ રામનામ ઉચ્ચરે'

મુસલમાન કે એક ખુદાઈ, કબીર કો સ્વામી ઘટ ઘટ રહ્યો સમાઈ.'

કબીરની જેમ જ 'ન હિંદુ ન મુસલમાન' વાળી ભાવના વ્યક્ત કરનાર સંત શિરોમણી રોહિદાસનું કથન પણ છે કે,

*'તરુક મસીતિ અલ્લાહ હૂંઢઈ, દેહરે હિંદુ રામ ગુસાઈ,
રવિદાસ હૂંઢિયા રામ રહિમ કું, જહાં મસ્જિદ દેહરાં નાંહિ,*

ઉપરોક્ત બાબતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કબીર અને રોહિદાસના સમયમાં હિંદુ અને મુસલમાનથી અલગ એવી આસ્થા-વિશ્વાસ રાખનાર અન્ય ધાર્મિક-દાર્શનિક પરંપરાવાળા લોકો આ દેશમાં હયાત હતા. સમગ્ર જનસમૂહ માત્ર હિંદુ કે મુસલમાન જ નહોતો. જો કે બહારથી આવેલા મુસલમાનો આ સુક્ષ્મ અને આંતરિક બાબતથી અપરિચિત હતા. આ ભીતરની બાબત એમની સમજ બહારની હતી. તેઓ આ આંતરિક ભેદ સમજી શક્યા નહોતા. હકીકત તો એ હતી કે ભારતીય સમાજના સૂક્ષ્મતર આંતરિક ભેદોને સમજવાની આ પરદેશથી આવેલા મુસલમાનોને આવશ્યકતા પણ નહોતી અને એ માટેનો એમને અવકાશ પણ નહોતો. એટલે હિંદુસ્તાનમાં વસતા તમામ લોકોને એમણે 'હિન્દુ' કહ્યા અને માન્યા.

મુસલમાનોને જે લોકો સાથે ટક્કર લેવી પડી તે હિંદુ સામંતો મહદ્ અંશે વૈદિક ધર્મના એટલે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મના અનુયાયી હતા. એટલે એમણે માની લીધું કે આ દેશમાં રહેનારો પ્રત્યેક માણસ વૈદિકધર્મને માનનારો હિંદુ છે. ઉર્દુ શબ્દ કોશમાં 'હિન્દુ' શબ્દને ફારસી ભાષાનો શબ્દ ગણ્યો છે અને એનો અર્થ એવો કરવામાં આવ્યો છે કે, 'હિંદુસ્તાનની પ્રત્યેક વ્યક્તિ જે મૂર્તિપૂજા કરે છે, અને વૈદિક ધર્માવલંબી છે તે હિન્દુ છે'

મુસલમાનોએ અજાણતાં જ જેને સત્ય માની લીધું એ ભ્રમ સામાન્ય વ્યવહાર અને સાહિત્યમાં ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલતો રહ્યો.

કારણ કે આ ભ્રમથી હિંદુત્વવાદી પરિબળોને સંખ્યાત્મક રીતે ફાયદો થતો હતો, જેનો ફાયદો આજે પણ કટ્ટરતાવાદી નાત-જાતવાદી તત્ત્વો ખૂબી પૂર્વક ઉઠાવી રહ્યા છે. લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી આ નવી ઓળખ (આઈડેન્ટીટી) હિન્દુ હોવાનો ભ્રમ ચાલતો રહ્યો. વીસમી સદીના પ્રથમ દશકામાં આ ભ્રમ તૂટ્યો અને તે પણ મુસલમાનોના હાથે જ. એ ઘટના ઈ.સ. ૧૯૦૮ની છે. ડૉ. રાજદેવસિંહ "નિર્ગુણ રામભકિત અને દલિત જાતિયાં" નામના સંશોધન ગ્રંથમાં નોંધી છે.

મધ્યકાળમાં કબીર, રોહિદાસ અને સંતોએ વર્ણાશ્રમ વિરોધી વિચારો રજૂ કર્યો હતો. પણ વર્ણાશ્રમની વિવિધ બાજુઓની પકડ સંતોની નજર બહાર હતી. એનો તમામ સ્તરે સામનો કરી એને નષ્ટ કરવાની દૃષ્ટિ સંતોએ વિકસાવી નહોતી અથવા સ્થિતિ અને સંજોગો એવા હતા કે તે વિકસાવી શકે તેમ નહોતા. સંતોએ એવું કહ્યું છે કે,

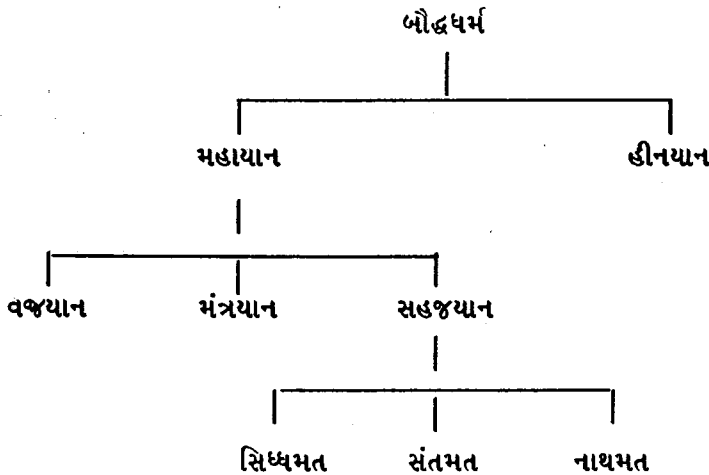
“ઈશ્વરની નજરમાં સૌ સરખાં છે” એમ કહીને એમણે પારલૌકિક સમતાની વાત કરી પણ વ્યવહાર જગતમાં આચરવામાં આવતી અસમાનતા સામે યુદ્ધ ન કર્યું અને યુદ્ધ કરવાની આછી પાતળી કોશિશ કરી તો એમાં એમને સફળતા મળી નહીં.

સવાલ એ પેદા થાય છે કે આ સંતો કોણ હતા? અને એમના ચાર્તુવર્ણ અને વેદ-બ્રાહ્મણ વિરોધનું કારણ શું હતું? ઇ.સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઇ.સ. ૧૫૦ સુધીના ત્રણસો વર્ષમાં ભારતમાં ગ્રીક, બેક્ટ્રીયન, પાર્થિયન, શુંગ, કુષાણ વગેરે વિદેશી જાતિઓ ભારતમાં આવવા માંડી અને બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારીને અહીં સ્થિર થઈ. બુદ્ધધર્મની સાથે એમણે પોતાના દેવ-દેવીઓની પૂજા ચાલુ રાખી તેના કારણે બુદ્ધધર્મના મહાયાન અને હિનયાન એવા બે ભાગ પડી ગયા.

ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સ્થાપના પછી મહાયાન શાખામાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ફરીવાર શરૂ થઈ. એવું પાંચમી સદીમાં જોવા મળે છે. આગળ જતાં બૌદ્ધધર્મને વજ્રયાન, મંત્રયાન અને સહજયાન ના નામે ઓળખવામાં આવ્યો. અસંગકાળ (ચોથી-પાંચમી શતાબ્દિ)માં રહસ્યવાદ જનમ્યો.....આઠ આચાર્ય અનુસાર તાંત્રિક તત્વ લગભગ છઠ્ઠી શતાબ્દિ પૂર્વે મહાયાન શાખામાં પ્રવેશી ચુક્યું હતું.....કેટલાક વિદ્વાનો વજ્રયાનની શરૂઆત ૮મી શતાબ્દિ માને છે....આમ છતાં વજ્રયાન બૌદ્ધધર્મ જ હતો.....વંદનાના સ્વરૂપમાં કેટલાક પરિવર્તનો જોવા મળે છે, પણ મુખ્ય બાબત એ છે કે ગૌતમબુદ્ધ જ એમના શાસ્ત્ર હતા....એમના ગુરૂ હતા. વજ્રયાન જ આગળ જતાં સહજયાન તરીકે ઓળખાતા માંડ્યો. એમનું મૂળ તો બૌદ્ધધર્મ જ છે.....આ પરંપરા બંગાળ અને બિહારમાં “સહજિયા સંપ્રદાય” ના રૂપમાં ૧૫મી અને ૧૬મી સદી સુધી ચાલતી રહી.....નાથપંથી સિદ્ધોનો સંપ્રદાય રફતે રફતે એમાં મળતો રહ્યો.....નાથ સંપ્રદાયમાં ગૌતમબુદ્ધને આદિનાથ અથવા ‘શિવ’ ગણવામાં આવ્યા....આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લનું સંશોધન છે કે ગોરખનાથનું મૂળ બૌદ્ધધર્મનું છે..... આ અંગે સારનાથના સંપ્રહાલયમાં ૧૧મી સદીની પથ્થરની બનેલી ગૌતમબુદ્ધની મૂર્તિનું પ્રમાણ છે. જેની ઉપરનો ભાગ ‘શિવ’ નો અને નીચેનો ભાગ તથાગત બુદ્ધનો છે. બુદ્ધને ‘શિવ’ ના રૂપમાં રૂપાંતર કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

૧૪મી ૧૫મી શતાબ્દિ સુધી સિદ્ધ સંપ્રદાય અને નાથ પંથ ચાલતા રહ્યા.....સિદ્ધો અને નાથોની અનુભૂતિઓ અને જ્ઞાનનો સીધો સંબંધ નિર્ગુણ સંતો અને એમના સાહિત્ય સાથે છે....અર્થાત્ જે જ્ઞાન અને સામાજિક ચિંતન સિદ્ધો અને નાથોએ એક પછી એક ૧૪મી ૧૫મી સદી સુધી આગળ વધારતા રહ્યા અને મધ્યકાળના નિર્ગુણ સંત, વિશેષ કરીને રોહિદાસ અને કબીરે આગળ વધાર્યું.....આમ બૌદ્ધધર્મ સંત રોહિદાસ અને કબીર સાહેબને નાથો અને સિદ્ધો પાસેથી વિરાસતમાં મળેલો છે.

બૌદ્ધધર્મનો વિકાસક્રમ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

આમ પ્રછન્ન બૌદ્ધોની પરંપરામાં સંત કબીર, સંત રોહિદાસ, સંત ચોખામેળા, સંત સૈના, સંત પીપા વગેરે ક્રાન્તિકારી સંતો દલિત જાતિઓમાં પેદા થયા હતા. આ સંતોના ચિંતન અને આચરણ બન્ને પર બુદ્ધધર્મના પ્રભાવ હતો. જો કે આ સંતોની ભૂમિકા “ન હિંદુ ન મુસલમાન” વાળી હતી.

આ પરંપરાને વિસ્તારથી સમજવા માટે અત્યારે અવકાશ નથી પણ ઇતિહાસના પ્રવાહમાં જે ફેરફારો થયા એમાં કેવી રીતે સમાજ વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક સમીકરણો બદલાઈ ગયા તેની નોંધ લઈ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ધાર્મિક વિચારો સમજીએ.

“હિન્દુસ્તાનમાં કેવળ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓ જ રહેતા નથી.” એવો અવાજ ઇ.સ. ૧૯૦૯માં મુસલમાનોએ ઉઠાવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૦૯માં મુસલમાનોએ પોતાના માટે (૧) ધારાસભ્ય (૨) કાર્યપાલિકા (૩) અને સરકારી નોકરીઓમાં એમને યથાયોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ એવી માગણી કરી.

ઈ.સ. ૧૯૦૯માં એક પ્રતિનિધિ મંડળ નામદાર આગાખાનની આગેવાની હેઠળ તે સમયના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોને મળવા ગયું. પ્રતિનિધિ મંડળે એક લેખિત આવેદન પત્ર વાઈસરોયને આપી એવી માગણી કરી કે જે વસ્તી ગણતરી ઈ.સ. ૧૯૦૧માં કરવામાં આવી છે તે અનુસાર ભારતમાં મુસલમાનોની સંખ્યા છ કરોડ અને વીસ લાખની છે. એટલે કે સરકાર બહાદૂરની ભારતીય પ્રજાનો ચોથો અથવા પાંચમો ભાગ છે.

જો પ્રકૃતિપૂજક જાતિઓ એટલે કે આદિજાતિઓ (અનુસૂચિત જનજાતિઓ) અને બીજા નાના મોટા ધર્માવલંબીઓની યાદીમાં આવતી 'ભટકતી જાતિઓ' (નોનમેડીક ટ્રાઈબ્સ) અસભ્ય જાતિઓ-અસ્પૃશ્ય જાતિઓ (અનુસૂચિત જાતિઓ) જેમને હિન્દુ સંખ્યામાં ગણવામાં આવે છે તે હકીકતમાં હિંદુ નથી. એમને હિંદુઓની સંખ્યામાંથી અલગ કરી દેવામાં આવે તો હિંદુઓની સરખામણીમાં મુસલમાનોની સંખ્યાત્મક સ્થિતિ વધી જાય છે.

આ આવેદનપત્ર આવ્યા પછી વસ્તીગણતરીના કમિશ્નરે ધર્માનુસાર જનસંખ્યા અંગેની જે પરંપરા ઈ.સ. ૧૮૭૦ થી ચાલી આવતી હતી એ પરંપરાને બદલીને ઈ.સ. ૧૯૧૦માં વસ્તી ગણતરી વખતે હિંદુઓના ત્રણ ભાગ પાડયા.

(૧) હિન્દુ.

(૨) પ્રકૃતિપૂજક આદિવાસીઓ (અનુસૂચિત જનજાતિ)

(૩) અસ્પૃશ્ય જાતિઓ. (અનુસૂચિત જાતિઓ)

અગાઉ જે ૧૦૦% હિન્દુ ગણાતા હતા તેમની સંખ્યામાંથી આદિવાસી જાતિઓ અને અસ્પૃશ્યોની અલગ ગણના કરવા માટે વસ્તીગણતરીના કમિશ્નરે દસ કસોટીઓ નક્કી કરી. જે નીચે મુજબ છે.

(૧) જે બ્રાહ્મણોની ઉચ્ચતાને સ્વીકારતો નથી.

(૨) જે હિન્દુ દેવતાઓને પૂજતો નથી.

(૩) કહેવાતા સારા બ્રાહ્મણો જેમનું પુરોહિતપણું કરતા નથી.

(૪) જે કોઈ બ્રાહ્મણ અથવા અન્ય માન્યતા પ્રાપ્ત હિન્દુગુરુ પાસેથી 'ગુરુમંત્ર' લેતો નથી.

(૫) જે બ્રાહ્મણને પુરોહિત તરીકે રાખતો નથી.

(૬) જે વેદોને પ્રમાણ માનતો નથી.

(૭) જે હિંદુઓના મંદિરમાં પ્રવેશ મેળવી શકતો નથી.

(૮) સ્પર્શને કારણે અથવા નિશ્ચિત સીમા મર્યાદામાં આવી જાય તો સ-વર્ણને આભડ છેટ લાગી જાય છે.

(૯) જે પોતાના મુડદાઓને દાટે છે.

(૧૦) જે ગાયનું માંસ ખાય છે અને ગાય તરફ આદર દાખવતો નથી.

આ કસોટીઓના મધ્યકાલિન સંતોના સંદર્ભમાં સમજાવે તો.....

● સંતો બ્રાહ્મણોની પ્રધાનને માનતા નહોતા.

● કોઈ બ્રાહ્મણ કે પ્રખ્યાત ગુરુ પાસેથી ગુરુમંત્ર લેતા નહોતા. કારણ કે કોઈ બ્રાહ્મણ ગુરુ બનવા કે ગુરુમંત્ર આપવા તૈયાર નહોતા.

● સંતો વેદોનેય પ્રમાણ માનતા નહોતા.

● હિન્દુ દેવદેવીઓને સંતો પૂજતા નહોતા.

● સંતો, સિધ્ધો, નાથો.....વગેરે અનેક જાતિઓ મૂતદેહોને દાટે છે. એનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે, સંતો અને સંતો સાથે સંકળાયેલી જાતિઓ 'ન હિન્દુ ન મુસલમાન' વાળી ભાવના વાળી હતી પણ અનેક સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક અને દાર્શનિક કારણોને લીધે હિંદુઓની નીકટ આવતી ગઈ અને હિંદુઓની આસ્થા-વિશ્વાસ રિત-રિવાજ વગેરે અપનાવતી થઈ. પણ શરૂઆતમાં તો આ જાતિઓ હિંદુઓથી તદ્દન જુદી જ હતી, તે વર્ણબાહ્ય હતી. એટલે કે ચાર્તુવર્ણમાં નહોતી. તે અ-વર્ણ હતી અને અંતમાં પણ ભિન્ન રહી છે. આ જાતિઓ એક અર્થમાં બિન-સાંપ્રદાયિક જાતિઓ હતી.

એ- ૮.૧ ચાર્તુવર્ણ, જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ધાર્મિક વિચારો અંગે વિચાર કરતી વખતે આપણે એ તથ્ય મોંઘવું જોઈએ કે, બૌદ્ધિકતા અને વિદ્વતા ધરાવતા આંબેડકર ધાર્મિક વ્યક્તિ હતા. એમની ધાર્મિકતામાં કર્મકાંડ અને રૂઢિઓને કોઈ સ્થાન નહોતું.

ઈ.સ. ૧૯૧૭થી એમણે સાર્વજનિક જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને છેક ૧૯૩૫માં યેવલા મુકામે ધર્માતરની ઘોષણા કરી ત્યાં સુધી હિંદુધર્મ અને હિંદુ સમાજમાં સુધારો થાય તે માટેના એમણે સતત

પ્રયાસો કર્યા હતા. એમની ઈચ્છા હતી કે હિંદુધર્મ અને હિંદુ સમાજ અસ્પૃશ્યો સાથે ઉદારતાનો વ્યવહાર કરે અને એમને એમના સ્વાભાવિક માનવીય હક્કો ભોગવવા દે. હિન્દુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજ સામે એમની મોટી ફરીયાદ હતી કે તે વિષમતાનું સમર્થન કરે છે.

“જે ધર્મ વિષમતાનું સમર્થન કરતો હોય એનું સમર્થન અમે કઈ રીતે કરીએ?” અમે એનો વિરોધ ન કરીએ તો શું કરીએ? માનવી તરીકેના અમારા સ્વમાનને એવી વિષમતાના ચરણોમાં સમર્પિત કરી દઈએ? આ પ્રશ્ન ડૉ. આંબેડકર વારંવાર ઉઠાવતા હતા. “અમે જીવના જોખમે પણ વિષમતાનો વિરોધ કરીશું” એવી ઘોષણા એમને પ્રારંભિક ઘડતરના વર્ષોમાં જ કરી હતી. “જો હિંદુધર્મ અસ્પૃશ્યતાનો ધર્મ હોય તો એણે બદલાવું પડશે અને સમતાનો ધર્મ બનવું પડશે. જો હિંદુ ધર્મ સામાજિક સમતાનો ધર્મ બનવા માગતો હોય તો એણે અસ્પૃશ્યો માટે મંદિરના દરવાજા ખુલ્લા કરવાથી નહીં ચાલે પણ ચાર્તરવર્ણ વ્યવસ્થાનો નાશ કરવો પડશે. મંદિર પ્રવેશ તો કસોટી છે અને વાસ્તવિક પરિણામે ચાર્તરવર્ણ વ્યવસ્થાનો નાશ છે. ચાર્તરવર્ણનો નાશ થશે તો જ સમતા સ્થાપિત થશે. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજમાં જે વિષમતા જોવા મળે છે એનું મૂળ તો ચાર્તરવર્ણ વ્યવસ્થામાં છે. ચાર્તરવર્ણ અસ્પૃશ્યતાની જનની છે. જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા વિષમતાના વિવિધ સ્વરૂપો છે. જો આ જડને નષ્ટ કરવામાં નહીં આવે તો અસ્પૃશ્યવર્ગ આ ધર્મનો ચોક્કસણે ત્યાગ કરશે જ.”

એ- ૮.૨ (૨) હિન્દુધર્મનું પુર્ણગઠન કરવા માટેના ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસો :

આ અવતરણથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે જ કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર હિન્દુધર્મની સીમાઓને દેખાડી એમાં શુદ્ધતા અને આધુનિકતા આવે તે માટેનો આગ્રહ કરી રહ્યા હતા. એ સમયના વિદ્વાનો અને ધર્મોના પ્રમુખોને હિન્દુધર્મમાં જ દોષ હતા તે બતાવીને અપીલ કરતા રહ્યા હતા કે, પ્રયત્ન પૂર્વક આ દોષોને દૂર કરી હિન્દુધર્મને વધારે સશક્ત બનાવે.

એ પોતે પણ હિન્દુધર્મને સમાનતાની દિશામાં લઈ જવા પ્રયત્ન કરતા રહ્યા હતા. મહાડના ચવદાર તળાવનો સત્યાગ્રહ, નાસિકના કાલારામ મંદિર પ્રવેશનો સત્યાગ્રહ, પાર્વતી મંદિર સત્યાગ્રહ આ બાબતનાં જલવંત ઉદાહરણો છે.

વર્ણવ્યવસ્થાની અ-શાસ્ત્રીયતાને તે પોતાના ગ્રંથો દ્વારા સિધ્ધ કરી રહ્યા હતા પણ હિંદુધર્મના ઠેકેદારો ડૉ. આંબેડકરની વાતને ગંભીરતાથી લેવા તૈયાર જ નહોતા, એટલું જ નહીં ડૉ. આંબેડકરના સૂચનો અને પ્રયત્નોનો વિરોધ કરી રહ્યા હતા.

ખુદ મહાત્મા ગાંધી જેવી વ્યક્તિ પણ ચાર્તરવર્ણ વ્યવસ્થાનું એમની મનમાની અને તાર્કિક રીતે ગળે ન ઉતરે એવી રીતે સમર્થન કરી રહ્યા હતા. પુરૂષાર્થ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ના દિવસે સાતવલેકરના લેખના સંદર્ભમાં ડૉ. આંબેડકરે લખ્યું હતું કે,

“અમે હિંદુઓ છીએ. હિંદુઓની સાથે જ જીવીશું. અને હિંદુઓની સાથે જ મરીશું. હિંદુઓ ભલેને અમારી સાથે ગમે તેવો વ્યવહાર કરે પણ અમે હિંદુધર્મની અને હિંદુ દેવ-દેવીઓની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખીશું અને એને જાળવી રાખવા પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીશું” એવી ઘોષણા અસ્પૃશ્યો કરે. એમની આ સહનશીલતાથી દ્રવિત થઈને કોઈક દિવસે સ-વર્ણો અમને અમારા માનવીય અધિકારો આપશે. ત્યાં સુધી અમારે પ્રતીક્ષા કરવાની છે. એવી આપની સલાહ છે. કોઈ બીજી વ્યક્તિ ભલે ને એનો સ્વીકાર કરે પણ હું એનો જરા પણ સ્વીકાર કરી શકું નહીં. (ભાલચંદ ફડકે, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર-પુ. ૧૮૬)

પત્રમાં આકોશ સાથે એમણે લખ્યું હતું કે, “મારી દૈષ્ટિએ હિન્દુ ધર્મ-ધર્મ નથી પણ લોકોને પાગલ બનાવવાની જડી-બુટ્ટી છે.”

“હિંદુ ધર્મની બુનિયાદ વિષમતાની છે. એમના શાસ્ત્રો વિષમતાનો પ્રચાર કરે છે. ઉચ્ચનીચની ધારણા આ ધર્મની વિશેષતા છે. આ ધર્મના સિધ્ધાંતો ભલેને આકર્ષક હોય પરંતુ માનવીય અધિકાર વિશેષ વર્ગ પૂરતો જ સીમિત રાખવામાં આવ્યો છે.

એવું ડૉ. આંબેડકરનું મંતવ્ય હતું.

એ- ૮.૨ (૩) જાત-પાંત તોડક મંડળનું વાર્ષિક સંમેલન અને ગાંધીજીને જવાબ :

લાહોરના જાત-પાંત તોડક મંડળના વાર્ષિક સંમેલનમાં એમને અધ્યક્ષ તરીકે નિમંત્રીત કર્યા હતા અને અધ્યક્ષીય પ્રવચન તૈયાર કરવા જણાવ્યું હતું. આ પ્રવચનમાં એમણે હિન્દુધર્મ અંગે પોતાની ધારણાઓ અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી હતી.

એમનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન જાત-પાંત તોડક મંડળના કર્તા-હર્તા આગેવાનોને પંસદ ન પડ્યું. એટલે સંમેલન રદ કરવામાં આવ્યું. જે પ્રવચન ડૉ. આંબેડકરે તૈયાર કર્યું હતું તે પોતાના ખર્ચે છપાવી એમણે વિદ્વાનોને અભિપ્રાય માટે મોકલી આપ્યું. સમાજવાદી ચિંતક મધુલિમયે આ પ્રવચનને કાર્લમાક્સના

સામ્યવાદના મેનીફેસ્ટોની કક્ષાનું ગણીને આવકારે છે પણ મહાત્મા ગાંધીજીને એ પ્રવચન નાપસંદ થયું હતું. એમણે 'હરિજન' સામાયિકમાં પોતાની નોંધ મૂકીને અ-સહમતિ વ્યક્ત કરી હતી. વર્ણવ્યવસ્થાનું ખંડન અને શાસ્ત્રો પ્રત્યેના ડૉ. આંબેડકરના વિચારો એમને માન્ય નહોતા. આ સંબંધમાં શ્રી સંતરામજી અને ગાંધીજીની નોંધ પણ પ્રકાશિત થયેલી. ડૉ. આંબેડકરે ગાંધીજીને વિસ્તૃત જવાબ આપ્યો હતો એમાં એમણે નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કર્યા હતા.

- (૧) જાતિ-ભેદને કારણે જ હિન્દુઓનું પતન થતું રહ્યું છે.
- (૨) વર્ણ-વ્યવસ્થાના આધારે હિંદુ સમાજનું પુર્નગઠન થવું અસંભવ છે. કાનુન દ્વારા વર્ણવ્યવસ્થા બંધ કરવી જોઈએ.
- (૩) વર્ણ-વ્યવસ્થાના આધારે જો હિંદુ-સમાજનું પુર્નગઠન થાય તો પણ એ શ્રેયકર નથી. કારણ કે આ વ્યવસ્થા સામાન્ય જનતાને જ્ઞાનના અધિકારથી વંચિત રાખે છે અને એનું અધઃપતન કરે છે. તો શાસ્ત્રનો અધિકાર ઈન્કારીને એને પૌરુષત્વહીન કરે છે.
- (૪) હિન્દુ સમાજનું પુર્નગઠન સમતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતાના તત્વો પર જ સંભવ છે.
- (૫) આ ઉદ્દેશની સફળતા માટે જાતિ-ભેદ અને વર્ણવ્યવસ્થા જે ધર્મનો આધાર છે તે આધારને નષ્ટ કરવો જોઈએ અને આંતરજાતિય લગ્નોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.
- (૬) શાસ્ત્રોને ઈશ્વરની વાણી માનવાની માનસિકતા નષ્ટ થશે તો જ જાતિ અને વર્ણનો આધાર નષ્ટ થશે.

આ પ્રવચનમાં જ હિંદુ ધર્મનું પુર્નગઠન આધુનિક સંદર્ભમાં કરવા માટે એમણે નીચે પ્રમાણેના સૂચનો કર્યા હતા.

“ક્રિયાકાંડવાદી ધર્મને હું વખોડું છું. પણ એનો એવો અર્થ તો છે જ નહીં કે ધર્મની આવશ્યકતા નથી. ધર્મની આવશ્યકતા છે કારણ કે ધર્મ તો સમાજનો પાયો છે.”

સાચા ધર્મના આધારે તો લોક-સરકારો ટકી રહે છે અને શક્તિ મેળવે છે. પરિણામે જ્યારે પુરાતનપંથી નિયમોને રદ કરવાની હું વકીલાત કરું છું ત્યારે માત્ર મંતવ્ય છે કે 'સિધ્ધાંતો આધારિત ધર્મ' હોવો જોઈએ.

એ-૮.૨ (૪) હિન્દુ ધર્મનું પુર્નગઠન કરવાના સૂચનો.

ડૉ. આંબેડકરે હિંદુધર્મનું પુર્નગઠન કરવા નીચેના મુદ્દા ગણાવ્યા છે.

- (૧) હિન્દુધર્મને લગતું એક જ પ્રમાણભૂત ધર્મ પુસ્તક હોવું જોઈએ. એનો અર્થ એવો થાય કે, વેદ, શાસ્ત્રો, પુરાણો વગેરે જેમને મન ફાવે તેમ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે એની પ્રમાણભૂતતા કાયદા દ્વારા દૂર કરવી જોઈએ અને આ પુસ્તકોમાં લખેલા વિધિ-વિધાનો (ધાર્મિક તથા સામાજિક સંદર્ભમાં) પ્રચાર કરનારા માટે શિક્ષાત્મક જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
- (૨) હિંદુધર્મમાં રહેલા પુરોહિતવાદનો અંત લાવવો જોઈએ. એ શક્ય બને એવું લાગતું નથી એટલે પુરોહિતવાદને વારસાગત બનતો અટકાવવો જોઈએ. હિન્દુ ધર્મ પાળતી દરેક વ્યક્તિ પુરોહિત બનવા યોગ્ય ગણાય એવી જોગવાઈ કરવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી કોઈપણ વ્યક્તિ રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવાતી પરીક્ષા પાસ ન કરે અને રાજ્ય સરકાર તેને પુરોહિત તરીકેની પ્રેક્ટીસ કરવાની સનદ ન આપે ત્યાં સુધી પુરોહિતની ફરજો ન બજાવી શકે.
- (૩) સનદ મેળવ્યા સિવાય પુરોહિત દ્વારા કરવામાં આવેલી વિધિ કાનૂની દૃષ્ટિએ અમાન્ય ગણવી જોઈએ અને સનદ મેળવ્યા સિવાય કરાતી પુરોહિતગીરી ગુન્હો ગણાવો જોઈએ.
- (૪) પુરોહિત-સરકારી નોકર ગણાવો જોઈએ અને દેશના સામાન્ય નાગરિકની જેમ દેશના પ્રવર્તમાન કાયદાઓ સાથે-સાથે સરકારી કર્મચારીઓ પ્રમાણે આચરણ, વ્યવહાર, વિશ્વાસ અને ઉપાસના વગેરે અંગે એના ઉપર રાજ્ય સરકારનું અનુશાસન લાગુ પાડવું જોઈએ.
- (૫) આઈ.સી.એસ. અધિકારીઓની જેમ પુરોહિતની સંખ્યા પણ આવશ્યકતા અનુસાર રાજ્ય દ્વારા નિર્ધારિત થવી જોઈએ.

હિન્દુ ધર્મનું નવસર્જન અને નવજીવન માટે ડૉ. આંબેડકરે આ સૂચનો કર્યા હતા પણ તેનો અમલ ઉદારવાદીઓથી માંડીને કટ્ટરપંથીઓ સુધીના કોઈપણ કરવા તૈયાર નહોતા એટલે ડૉ. આંબેડકર ખૂબજ નિરાશ થયા હતા.

એ-૮.૨ (૫) પુર્નગઠનનો અંતિમ પ્રયાસ : હિન્દુકોડબીલ.

ડૉ. આંબેડકરના ચિંતનના બે પ્રમુખ કેન્દ્ર બિંદુ હતા. એક દલિત અને બીજું સ્ત્રી. હિન્દુ કોડબીલ અંતર્ગત સ્ત્રીને વિવાહ, છુટાછેડા, ઉત્તરાધિકાર, અને દત્તક વિધાનની સ્વતંત્રતા તે આપવા ઈચ્છતા હતા. આંતરજાતિય વિવાહને કાનૂની સંરક્ષણ આપવાની એમની ઈચ્છા હતી. જે પરિવાર અન્ય જાતિના બાળકોને દત્તક લેવા ઈચ્છે એમને એવી સ્વતંત્રતા આપવાની એમની ઈચ્છા હતી. અર્થાત્ આ પ્રકારની સ્વતંત્રતાથી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે સમાનતા લાવવાની, જાતિપ્રથા નષ્ટ કરવાની કે હિંદુ સમાજને સંગઠીતરૂપ આપવાની ઈચ્છા એમાં હતી. જો કે કટ્ટરવાદી અને મુડીવાદી તત્વોએ હિન્દુકોડબીલ નો ભારે વિરોધ કર્યો હતો. એટલે ડૉ. આંબેડકર એવું માનવા પ્રેરાયા હતા કે હિન્દુ સમાજનું પુર્નગઠન શક્ય લાગતું નથી.

એ-ટ.૨ (૬) અસ્પૃશ્યો કોણ હતા? અને તેઓ અસ્પૃશ્ય કઈ રીતે બન્યા ?

એમનું પ્રસિધ્ધ પુસ્તક “અસ્પૃશ્યો કોણ હતા?” અને તેના અસ્પૃશ્ય કઈ રીતે બન્યા તેમાં તેમણે નીચે પ્રમાણેના તારણો કાઢ્યા છે.

- (૧) અસ્પૃશ્યો અને સ-વર્ણ હિન્દુઓમાં વંશ-ભેદ નથી.
- (૨) અસ્પૃશ્યો પેદા થયા એ પહેલાં હિન્દુ અને અસ્પૃશ્યો વચ્ચે જે અંતર હતું તે, પરાજિત અને વિજયી વચ્ચે હોય એવું હતું. બે ટોળિઓમાં સંગઠીત થયેલા લોકો (ટ્રાઈબ્સમેન) અને બહારના આક્રમણથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયેલા લોકો (બ્રોકનમેન) હતા. જે લોકો પરાજિત થવાને કારણે છિન્ન-ભિન્ન અવસ્થામાં રહેતા હતા તેમને કાળ પ્રવાહ સાથે અસ્પૃશ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.
- (૩) અસ્પૃશ્યતાનો આધાર જેમ વંશ-ભેદ નથી એવી જ રીતે ઉદ્યોગ-વ્યવસાય પણ એનો આધાર નથી.
- (૪) અસ્પૃશ્યતાની ઉત્પત્તિના બે કારણો છે.
 - (અ) બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો વચ્ચે સંઘર્ષ હતો. બ્રાહ્મણો બૌદ્ધોનો તિરસ્કાર કરતા હતા. એમના પ્રત્યે વેરવૃત્તિ અને દ્વેષ રાખતા હતા. એવી જ વેરવૃત્તિ અને દ્વેષ પરાજિત લોકો તરફ પણ રાખતા હતા.
 - (બ) બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારને લીધે અન્ય લોકોએ ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોએ ગૌમાંસ ખાવાનું છોડી દીધું પણ પરાજિત લોકોએ મૃત ગૌમાંસ ખાવાનું ચાલુ રાખ્યું.
- (૫) ‘ચંડાલ’ અને ‘અસ્પૃશ્ય’ આ પર્યાયવાચી શબ્દોથી અસ્પૃશ્યો ચંડાલથી અલગ છે.
- (૬) ચંડાળોનો વર્ગ ધર્મસૂત્રની રચના થઈ તે સમયગાળામાં પેદા થયો હતો. પરંતુ એના કેટલાય વર્ષો પહેલાં લગભગ ઈ.સ. ૪૦૦માં અસ્પૃશ્યોની જાતિનું નિર્માણ થયું હતું.

ટૂંકમાં ઈ.સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિધ્ધ થયેલ ‘ધી અનટચેબલ્સ, હુ વેર ધે એન્ડ વાય ધે બ્રિકમ અનટચેબલ્સ’ ગ્રંથમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ઈતિહાસનું સંશોધન કરીને ચોકાવનારા તથ્યો રજૂ કર્યા હતા અને એક તદ્દન નવો, મૌલિક ઐતિહાસિક સિધ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો હતો કે,

“આજના અસ્પૃશ્યો એક સમયે બૌદ્ધ જ હતા પરંતુ બ્રાહ્મણોના દ્વેષ અને વેરભાવને લીધે ‘બ્રાહ્મણ વિરુદ્ધ બૌદ્ધ સંઘર્ષને પરિણામે આસરે ચોથી સદીની આસપાસ આ છિન્ન-ભિન્ન થયેલા બૌદ્ધો (BROKEN MAN) ને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢવામાં આવ્યા.”

ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના વિચારો સમજતાં એવું લાગે છે કે શરૂઆતમાં તેમનું હિંદુધર્મના માળખામાં રહીને અસ્પૃશ્યો માનવીય ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે અને સન્માનપૂર્વક હિન્દુધર્મમાં પોતાનું સ્વમાનભેર અસ્તિત્વ ટકાવે એ જોવાનું હતું એ માટેના એમણે સતત પ્રયાસો કર્યા હતા પણ જ્યારે લાગ્યું કે હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા અને હિંદુધર્મમાં કોઈ સુધારાને અવકાશ નથી ત્યારે તેમણે ધર્માતર કરવાનો વિચાર કર્યો અને લાંબા સમય સુધી વિવિધ ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો અને દલિતોની જૂની ઓળખ શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો અને જ્યારે એમને લાગ્યું કે આજના અસ્પૃશ્યો મૂળે બૌદ્ધો છે ત્યારે તેમણે બૌદ્ધધર્મમાં શરણું મેળવવાની દિશામાં નક્કર પગલાં ભરવાનો નિર્ણય લીધો. એની પૃષ્ઠભૂમિકા જોઈ લઈએ.

એ-ટ.૩ (૧) ધર્માતરની ઘોષણા પાછળની આસ્થા :

ઈ.સ. ૧૯૦૮માં મેટ્રીકની પરીક્ષા આંબેડકરે ઉત્તીર્ણ કરી ત્યારે ગુરૂસમાન આચાર્ય - કૃષ્ણાજી કેલુસ્કરે સ્વલિખિત ‘બુદ્ધ ચરિત્ર’ ની ભેટ ભીમરાવને આપી હતી તે વખતે જે બીજ નંખાયુ તે વિકસતું ગયું. ઘરમાં કબીરપંથના સંસ્કારો તો બાળપણથી જ પ્રાપ્ત થયા હતા. કબીરના ભજનો એમને મોઢે હતા. કબીરને તો ‘પ્રછત્ર બુદ્ધ’ તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા. આમ યુવાવયે પડેલા ધાર્મિક વિચારો તથાગત સિધ્ધાર્થ બુદ્ધ તરફ વળી ચૂક્યા હતા. રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી (મુંબઈ) ના ઉપક્રમે તા. ૨૫-૭-૧૯૫૦ના દિવસે યોજાયેલ વ્યાખ્યાનમાં ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું હતું કે,

“મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ મને ભગવાન બુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણ હતું” પોતાના વિચાર ઘડતરના ત્રણ ગુરૂઓને યાદ કરીને એમણે કહ્યું છે કે ‘બુદ્ધ કબીર અને કુલે મારા વિચાર-ગુરૂઓ છે’

એ-ટ-૨ (૧) ચાર્તુવર્ણ : જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા.

૧૯૩૫માં યેવલા (મહારાષ્ટ્ર) ખાતે યોજાયેલી પરિષદમાં એમણે ધર્માતર કરવાની ઘોષણા કરી હતી. પોતાના પ્રવચનનું સમાપન કરતાં એમણે કહેલું કે,

‘ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ભિક્ષુસંઘને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ‘મહાપરિનિર્વાણ સુત’ નો ઉપદેશ મને અત્યારે યાદ આવે છે. પોતાના શિષ્યોને એમણે કહેલું ‘હે આનંદ ! તમે દિપકની જેમ સ્વયં પ્રકાશિત બનો. અન્યની

જેમ પર પ્રકાશિત ન બનશો.' પોતાના ઉપર જ વિશ્વાસ રાખો. અન્યના દોરવાયા દોરવાશો નહીં. સત્યને જ વળગી રહો. સત્યનો આસરો ગ્રહણ કરો. અન્ય કોઈના આશ્રયે જશો નહીં. ભગવાન બુદ્ધના આ મહાન ઉપદેશ સાથે હું મારી વાત પૂરી કરતાં કહેવા માગું છું કે 'તમે જ તમારો ઉદ્ધાર કરી શકશો. પોતાની બુદ્ધિના શરણે જાવ. અન્ય કોઈને પણ વશ થશો નહીં. બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે તમે ચાલશો તો તમારો નિર્ણય કદાપિ ખોટો ઠરશે નહીં.'

એ-૮.૩ (૨) ધર્માતર ઘોષણાના પ્રત્યાઘાતો :

ધર્માતર કરવાની ડૉ. આંબેડકરની ઘોષણાએ ભારતના વિવિધ ધર્મોમાં વૈચારિક ભૂકંપ પેદા કરી દીધો હતો. ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, શીખ જેવા ધર્મોના આગેવાનો એવું ઇચ્છતા હતા કે ડૉ. આંબેડકર પોતાના સમર્થકો સહિત પોતાના ધર્મમાં આવે. પણ ડૉ. આંબેડકર કોઈપણ પ્રકારની ઉતાવળ કરવા માગતા નહોતા. એમણે તમામ ધર્મોનો પુનઃ ધર્મની દૃષ્ટિએ અને સામાજિક વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ આરંભ્યો. ઇટાલિયન બૌદ્ધ ભિક્ષુ સવાટોરે (લોકનાથ) અને ગાંધીજીના સંપર્કમાં રહેલા વિશ્વ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રકાંડ પંડિત ધર્માનંદે કૌશાંબી સહિત અનેક વિદ્વાનોએ ડૉ. આંબેડકરની ધર્માતર અંગેની ઘોષણા પછી એમની મુલાકાત લીધી હતી. ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઇસ્લામ, શીખ ધર્મ વગેરે તરફથી લાલચો આપવામાં આવી હતી. પણ ડૉ. આંબેડકર માટે ધર્માતર એ ન તો રાજનીતિ હતી કે ન તો વ્યક્તિગત લોભ નો મામલો હતો.

ધર્માતરની ઘોષણા વખતે જ એમણે દલિતોને ચેતવીને કહ્યું હતું કે,

“ધર્મ પરિવર્તન એ બાળકોનો ખેલ નથી, કે મોજશોખ કે સનસનાટીની ઘોષણા નથી. વર્તમાનપત્રોમાં નિવેદનો કરવાનો મસાલો પણ નથી. માનવજીવનની સફળતા માટેનો ગહન વિષય છે. દલિતો માટે તો જીવન-મરણનો પ્રશ્ન છે, જેના ઉપર હવે પછીનું તેમનું ભાવિ આધારિત રહેશે.”

લગભગ ૧૯૩૫ થી માંડીને ૧૯૫૬ ના ઓક્ટોબર, ૧૪ સુધી ધર્માતરની ઘટના વચ્ચેના વીસ વર્ષના ગાળામાં ડૉ. આંબેડકરે ધર્માતર અંગેનો અંતિમ નિર્ણય જાહેર કર્યો નહોતો પણ આ સમયગાળા વચ્ચે કેટલાક સંકેતો એવા મળી રહ્યા હતા કે તે બુદ્ધધર્મ તરફ ઢળવા માંડ્યા છે. આ સંકેતો નીચે મુજબ છે.

એ-૮.૩ (૩) બુદ્ધ ધર્મ તરફ ઢળવાના સંકેતો :

- (૧) ઇ.સ. ૧૯૪૨માં બુદ્ધપૂર્ણિમાની જાહેરરજા માટેની માંગણી એમણે વાઈસરોય સમક્ષ કરી હતી. બુદ્ધ ડૉ. આંબેડકરે વાઈસરોયની કાઉન્સિલના લેબર મેમ્બર (મજૂર મંત્રી) હતા.
- (૨) ઇ.સ. ૧૯૪૪ માં દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસ સમયે દક્ષિણ ભારતીય બૌદ્ધ એસોસિએશને એમનો સત્કાર કર્યો અને સન્માનપત્ર સમર્પણ કરી બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યેની એમની અભિરુચિની સાક્ષી પૂરી હતી.
- (૩) લોકો આદરપૂર્વક પોતાના બાળકોના નામ સૂચવવા ડૉ. આંબેડકર પાસે આવતા ત્યારે બૌદ્ધધર્મ સાથે સંકળાયેલા નામો સૂચવતા. લોકો પણ એમના સૂચનને ધર્મ આદેશ માની કૃતકૃત્યતા અનુભવતા.
- (૪) ઉત્તરભારતના કાનપુર ખાતે મળેલા બુદ્ધપુરીના બૌદ્ધ અવશેષો સાચવવા પોતાના એક અનુયાયી કરણસીંગને ડૉ. આંબેડકરે કાનપુર મોકલ્યા હતા.
- (૫) ઇ.સ. ૧૯૪૪ માં તેમણે રાજગીર, નાલંદા, કુશીનારા વગેરે બૌદ્ધ ક્ષેત્રોની મુલાકાત લીધી હતી અને નાલંદામાં પંડિત થયેલી બુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈને એમની આંખોમાંથી ભાવુક્તાવશ આંસુ ખરી પડ્યા હતા.
- (૬) જ્યારે પણ રાજકાજની વ્યસ્તતામાંથી થોડો ઘણો વિરામ મળતો ત્યારે જ્યાં તથાગત બુદ્ધને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયેલું તે બુદ્ધગયાના બોધિવૃક્ષ નીચે બેસી કલાકોના કલાકો ત્યાં આત્મ ચિંતન કરવામાં ગાળતા. એમને લાગતું કે ત્યાં જાણે કે એમને બુદ્ધનો ભેટો ન થયો હોય ! આ સ્વીકૃતિ ડૉ. આંબેડકરે એમના પ્રથમ હિન્દી ચરિત્ર લેખક રામચંદ્ર બનૌષા સમક્ષ કરી હતી.
- (૭) એમણે મુંબઈ ખાતે પીપ્લસ એજ્યુકેશન સોસાયટી દ્વારા સ્થાયેલી કોલેજને સિદ્ધાર્થ મહાવિદ્યાલય નામ આપેલું અને બિલ્ડીંગના બે વિભાગોને 'બુદ્ધ ભવન' અને 'આનંદભવન' નામ આપી પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું.
- (૮) 'એસેન્સ ઓફ બુદ્ધિઝમ' (બુદ્ધધર્મનું સારતત્વ) નામનો પ્રોફે. પી. લક્ષ્મી નરસુએ લખેલા સુંદર પુસ્તકની ઇ.સ. ૧૯૪૮ માં પ્રસ્તાવના લખી પુર્નમુદ્રણ કરાવ્યું. જેથી જિજ્ઞાસુ લોકોને બુદ્ધ ધર્મ અંગેની વિગત સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય.

(૯) ઈ.સ.૧૯૪૮ માં એમનો સંશોધનગ્રંથ ધી અનટચેબલ્સ, હુવેર ધે એન્ડ વાય ધે બીકમ અનટચેબલ્સ (અસ્પૃશ્યો કોણ હતા અને કેવી રીતે તે અસ્પૃશ્યો બન્યા ?) પ્રસિદ્ધ થયો જેમાં એમણે નક્કર ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને પુરાવાઓ સાથે સાબિત કર્યું હતું કે “આજના કહેવાતા અસ્પૃશ્યો એક સમયે બૌદ્ધજ હતા પરંતુ બ્રાહ્મણોના કારણે ‘બ્રાહ્મણ વિરુદ્ધ બૌદ્ધ સંઘર્ષ’ ના પરિણામે આસરે ચૌથી સદીની આસપાસ આ વેરવિખેર થયેલા બૌદ્ધો કાળાંતરે અસ્પૃશ્ય બન્યા... અથવા એમને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢવામાં આવ્યા. આ તદ્દન નવતર ઐતિહાસિક સિદ્ધાંત હતો પણ આ પ્રસ્થાપના પછી તો લગભગ સૌ કોઈને લાગવા માંડ્યું હતું કે ડૉ. આંબેડકર પોતાના અનુયાયીઓ સહિત બુદ્ધધર્મ સ્વીકારવાના છે.

(૧૦) શ્રીલંકાના ‘યંગ મેન્સ બુદ્ધિસ્ટ એસોસીએશન’ ને મે ૧૯૫૦ માં કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા નિમંત્રણ પાઠવ્યું. જ્યાં ડૉ.આંબેડકરે ભિક્ષુસંઘનો ધાર્મિક સંસ્કાર (ઉપસંપદા) રાતના બે વાગ્યા સુધી નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાંય જીણવટથી જોયો.

(૧૧) ઈ.સ.૧૯૫૪ ના ડિસેમ્બર માસમાં બર્મામાં યોજાયેલ ત્રીજા વિશ્વ બૌદ્ધ સંમેલનમાં એમણે હાજરી આપી. ત્યાં એમણે પ્રતિષ્ઠિત બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને વિદ્વાનો સાથે ધર્મની સામાજિક વ્યવસ્થા અંગે ચર્ચા કરી. અહીં પોતાના પ્રવચનમાં એમણે કહ્યું કે,

“કેટલાક લોકો કહે છે કે બૌદ્ધધર્મ ભારતમાં બિલકુલ રહ્યો નથી, બૌદ્ધધર્મ રૂપી વૃક્ષ જડ-મૂળથી નષ્ટ થઈ ગયું છે પણ એવી વાત નથી. બૌદ્ધધર્મના ડાળા પાંદડા સુકાઈ ગયા છે પણ મૂળ તો લીલાં જ છે તેના પ્રમાણો છે કે, ભારતમાં સંસદમાં જે મુખ્ય સ્થાન પર ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ બિરાજમાન થાય તે તે સ્થળ પર ‘ધર્મચક્ર પ્રવર્તનાય’ શબ્દ અંકિત છે. ભારતીય રાજમુદ્રા તરીકે અશોક સ્તાંભના શિખરનો ભાગ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. અને ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ પર ધર્મચક્રનું નિશાન મુકેલું છે. પાલીના અધ્યયન માટે બંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જો મૂળમાં પાણી સિંચન થશે તો બોધિવૃક્ષ પુનઃ નવપલ્લવિત થશે.

ડૉ. આંબેડકર ધર્મની સાથે વ્યક્તિગત અને સામાજિક સમતા સ્વતંત્રતા અને બંધુતાનો આદર્શ ચરિતાર્થ થાય તે માટેની ખોજ છેલ્લા વીસ વર્ષથી ચલાવી રહ્યા હતા. આખરે ૧૪ મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૬ ના દિવસે નાગપુર (મહારાષ્ટ્ર) ખાતે એમણે પોતાના લાખો અનુયાયીઓ સાથે વયોવૃદ્ધ બૌદ્ધ ભિક્ષુ મહાથેરા ગુરુ ચંદ્રમણિના વરદ હસ્તે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો અને ભારતીય સામાજિક પરિવર્તનના ઇતિહાસમાં એક સ્વર્ણ પૃષ્ઠ ઉમેરાયું. ડૉ. બાબાસાહેબની અંતિમ ઇચ્છા સમગ્ર ભારતને બૌદ્ધમય બનાવવાની હતી પણ ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ ના દિવસે એમની પરિનિર્વાણ થયું. એમના અવસાન પછી એમણે લખેલો ગ્રંથ “બુદ્ધ” અને એમનો “ધમ્મ” પ્રકાશિત થયો.

બુદ્ધધર્મ અપનાવ્યા પછી આ વર્ષે એની સુવર્ણજયંતિ દિક્ષાભૂમિ ખાતે ૧૪ મી ઓક્ટોબર ૨૦૦૬ના દિવસે ઉજવવામાં આવી જેમાં દસ લાખ લોકોએ ઉત્સાહભેર ભાગ લીધો હતો. જેના અંગે આપણે આગળ વાત કરીશું પણ અત્યારે ડૉ. આંબેડકરના ધાર્મિક વિચારો ની નોંધ કરવા આપણે માંગીએ છીએ.

ડૉ. આંબેડકરે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ અને શીખધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે ધર્મ અંગે પ્રમાણમાં ઓછું લખ્યું છે પણ ધર્મોની સામાજિક બાજુના સંદર્ભમાં ઘણું વિચાર્યું હતું. એમના ધર્મ અંગે શું વિચારો હતા ? એમણે ધર્મોનો કોઈ દ્રષ્ટિએ વિચાર કર્યો ? ધર્મ અંગે એમણે કયા નવા વિચારો રજૂ કર્યા. એ બાબતો અંગે આપણે સંદર્ભ સહિત આ એકમમાં વિચારવા માંગીએ છીએ.

ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ વિશેના વિચારોનું અધ્યયન કરતી વખતે આપણને જાણવા મળે છે કે એમણે હિંદુધર્મનો વ્યાપક અને સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ કર્યો હતો.

એ-૮.૩ (૪) ડૉ. આંબેડકરના ધર્મ અંગેના પુસ્તકો :

(૧) ફિલોસોફી ઓફ હિંદુઝમ (હિંદુધર્મનું તત્વજ્ઞાન)

(૨) રિડલ્સ ઈન હિંદુઝમ (હિંદુ ધર્મના કૂટપ્રશ્નો)

આ બંને ગ્રંથો એમના સમીક્ષાત્મક અને ચિકિત્સક અભ્યાસના પ્રમાણો છે. આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત.....

(૩) ધી અનટચેબલ્સ : અથવા ચિલ્ડ્રન ઓફ ઈડિયાઝ ઘેટોઝ એન્ડ અધર એસેઝ ઓન , “અનટચેબીલીટી - સોશયલ, પોલીટીકલ, રીલિજીયસ.”

(અસ્પૃશ્યો અથવા બહિષ્કૃત વસાહતોના વર્ણબાહ્ય લોકો : અસ્પૃશ્યતાના સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક અને અન્ય અંગેના નિબંધો)

- (૪) હુવર ધી શુદ્રાઝ શુદ્રો કોણ હતા ?
- (૫) ધી અનટયેબલ્સ, હુવર ધે એન્ડ વાય ધે બિકમ અનટયેબલ્સ
(અસ્પૃશ્યો કોણ અને તેઓ કઈ રીતે અસ્પૃશ્ય બન્યા)
- (૬) એનીહિલેશન ઓફ કાસ્ટ (જાતિ વિચ્છેદ)
- (૭) કાસ્ટસ ઈન ઈન્ડિયા (ભારતમાં જાતિ પ્રથા)
- (૮) ધી બુદ્ધ એન્ડ હીઝ ધર્મ. (બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મ)

આ સઘળા ગ્રંથોમાં હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ તથા ધર્મદર્શનના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે.

ડૉ. આંબેડકરે (હિન્દુધર્મનું તત્વજ્ઞાન) નામના પોતાના ગ્રંથમાં ધર્મ-દર્શન (તત્વજ્ઞાન) ના મૂલ્યાંકનની કસોટીઓ અંગે, તત્વજ્ઞાનના અર્થ અંગે, પૌરાણિક ધર્મશાસ્ત્ર, અને નાગરિક ધર્મશાસ્ત્ર, અંગે, ધર્મવિકાસના વિવિધ તબક્કા અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા કરીને લખ્યું છે, કે ધર્મના તત્વજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેનું બે કસોટીઓ છે.

એ-૮.૩ (૫) મૂલ્યાંકન કરવા માટેની બે કસોટીઓ છે.

(અ) ન્યાયની કસોટી : ન્યાય એટલે સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા

કોઈપણ ધર્મનું મૂલ્યાંકન કરવા આ યોગ્ય કસોટી છે. કારણ કે તે આધુનિકતમ અને સામાજિક વિકાસના સંદર્ભમાં પ્રયોજાયેલી છે.

(બ) ઉપયોગીતાની કસોટી :

ઉપયોગીતાવાદની કસોટી એટલે વધારેમાં વધારે સંખ્યાનું વધારેમાં વધારે ભલું કરવું એવો મત જેને અંગ્રેજીમાં “યુટિલિટરિયેનિઝમ” કહેવામાં આવે છે. બહુજન હિતાય અને બહુજન સુખાય.

હિંદુધર્મ દર્શનનું મૂલ્યાંકન કરવા સૌથી પહેલા એને ન્યાયની કસોટીઓ કરી જોવું છે. આપણે ઉપર નોંધ્યું એ પ્રમાણે ન્યાયમાં ત્રણ મહત્વના મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાનો ભાવ અને વ્યવહાર.

ડૉ. આંબેડકરે “બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મ” પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણેના પ્રશ્નો પુછ્યા છે.

એ-૮.૩ (૬) શું હિંદુધર્મ ‘સમાનતા’ માં માને છે ?

લગભગ તમામ હિંદુધર્મચાર્યો અને મહાત્માઓ- એટલે સુધી કે મહાત્મા ગાંધી પણ એવું માને છે કે જે “વર્ણવ્યવસ્થામાં માનતો નથી તે હિંદુ નથી” એનો એટલોજ અર્થ થાય કે વર્ણવ્યવસ્થા હિંદુધર્મનું મૂળતત્વ છે. એના સિવાય હિંદુધર્મનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. વર્ણવ્યવસ્થા એ જાતિ વ્યવસ્થાનું બીજું નામ છે. એટલે જાતિવ્યવસ્થા જ હિંદુધર્મનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે.

- જાતિપ્રથામાં પ્રત્યેક જાતિ અલગ-અલગ છે. જે એક બીજાથી ચઢિયાતી છે. વર્ણવ્યવસ્થાને મનુ મહારાજે પવિત્ર વર્ણો ગણી છે.
- એ વસ્તુ સ્થિતિમાં જરાય શંકા રહેવી જોઈએ નહી. કે જાતિવ્યવસ્થામાં દરજ્જો અને શ્રેણી વિભાજન માટે સૌથી વિશેષ જવાબદાર મનુસ્મૃતિ છે.
- ગુલામી પ્રથાને મનુસ્મૃતિએ માન્યતા આપી છે. પણ આ ગુલામી તેમણે શુદ્રોને માથે ઠોકી બેસાડી છે. કેવળ શુદ્ર જ ઉપલી ત્રણેય વર્ણો એટલે કે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોના ગુલામ બનાવ્યા છે. પણ કોઈ ઉપલી ત્રણ વર્ણોમાંથી કોઈ શુદ્રનો ગુલામ બની શકે નહીં.
- ન્યાયને માટે જે કાયદો બનાવવામાં આવ્યો છે એના પરથી આપણને બે બાબતોની ખબર પડે છે. એક બાબત એ છે કે ગુન્હો કેવો છે ? એ નક્કી કરવું. અને બીજી બાબત છે દંડનું પ્રમાણ નક્કી કરવું. અને તમામ ગુના માટે એ દંડ કરવો.

મનુસ્મૃતિમાં મનુએ જે કાયદા ઘડ્યા છે એની સૌથી ઘાતકી વિશેષતા એ છે કે જુદા જુદા ગુન્હાઓ માટે જુદી જુદી સજા નક્કી કરી છે પણ આ સજા વર્ણ-મુજબ જુદી જુદી છે. દરેક ગુન્હામાં શુદ્રને વધારેમાં વધારે અને સખતમાં સખત સજા કરવાનું વિધાન મનુસ્મૃતિ અને અન્ય સ્મૃતિઓમાં કરવામાં આવ્યું છે. દા.ત. જો કોઈ શુદ્ર ઉચ્ચવર્ણોની કોઈપણ સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો એનું લિંગ કાપી નાખવું જોઈએ. અને એની સઘળી સંપત્તિ છીનવી લેવી જોઈએ. (ગૌતમ સ્મૃતિ ૧/૨) જો કોઈ શુદ્ર ઘરમાં રહેતી વિધવા સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો એને પ્રાણ દંડ આપવો (વશિષ્ઠ ૨૧/૧) અને (મનુસ્મૃતિ ૮/૩૬૬) માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કોઈ શુદ્ર બ્રાહ્મણ સ્ત્રી સાથે એની ઈચ્છા અનુસાર અથવા ઈચ્છા વિરુદ્ધ સંભોગ કરે તો એને પ્રાણદંડ આપવો જોઈએ. પરંતુ કોઈ બ્રાહ્મણ કોઈ બ્રાહ્મણ સાથે બળાત્કાર કરે તો એને એક હજાર કાર્ષાપણનો દંડ અને કેવળ વ્યભિચાર કરે તો ૫૦૦ નો દંડ કરવો. જો કોઈ બ્રાહ્મણ કોઈ વિધવા, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર નારી સાથે સંભોગ કરે તો એને માત્ર ૫૦૦ કાર્ષાપણ નો દંડ કરવો.

આ અસમાનતાની યાદી ઘણી લાંબી છે. પણ આપણે અત્યારે આટલે જ રોકાઈ જઈએ. આ અસમાનતા કેવળ સજા પૂરતી જ મર્યાદિત નથી. પણ વર્ણોની જુદી જુદી પ્રતિષ્ઠા અને દરજ્જો જાળવી રાખવા માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. કારણ કે સામાજિક અસમાનતા જ મનુ અને મનુસ્મૃતિનું વાસ્તવિક તત્વ છે.

હિંદુધર્મમાં સામાજિક અસમાનતા તો છે જ પણ ધાર્મિક અસમાનતા પણ જોઈ શકાય છે. આ ધાર્મિક અસમાનતા ધાર્મિક વિધિઓ અને આશ્રમવ્યવસ્થા (બ્રાહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ) સાથે પણ સંબંધિત છે. હિંદુ ધર્મ માનવને હીન બનાવી દીધો છે. માનવજાતિના વ્યક્તિત્વને કલંકીત કરી નાખ્યું છે. એવું ડૉ. આંબેડકરનું માનવું છે.

એ-૮.૩. (બ) શું હિંદુધર્મ સ્વતંત્રતામાં માને છે ?

નાગરિકોના સામાજિક અધિકાર જેટલા સમાન હશે એટલી જ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ નાગરિકો કરી શકે. જો સ્વતંત્રતાના હેતુ સાધ્ય કરવો હોય તો એના માટે સમાનતા અનિવાર્ય શરત છે.

બીજી બાબત આર્થિક સુરક્ષાની અને સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા છે. કોઈપણ પ્રકારનો વ્યવસાય પસંદ કરવા માટે માનવીની સ્વતંત્રતા આવશ્યક છે.

જો વ્યક્તિને રોજગાર ન મળે તો તે વ્યક્તિ માનસિક તથા શારીરિક દ્રષ્ટિએ અયોગ્ય બની જાય છે.

ત્રીજી બાબત એ છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો અધિકાર સૌને માટે સુલભ હોવો જોઈએ. સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એની જો જાણકારી કે માહિતી ન હોય તો એવી સ્વતંત્રતાનો કંઈ જ ઉપયોગ નથી. આ વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને મનુષ્યને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર-સ્વતંત્રતાનો મૂળભૂત અધિકાર ગણાવો જોઈએ.

એ-૮.૩. (૮) સ્વતંત્રતાના ઉપભોગ માટેના મહત્વના ત્રણ મુદ્દા :

આમ સ્વતંત્રતાના ઉપભોગ માટે સમાનતા, આર્થિક સુરક્ષા મેળવવાનો અને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર-આ ત્રણ બાબતો મહત્વપૂર્ણ છે.

આર્થિક સુરક્ષાના વિષયમાં હિંદુધર્મમાં ત્રણ બાબતો જણાઈ આવે છે.

(૧) પહેલી બાબત તો એ છે કે વર્ણવ્યવસ્થા આધારિત હિંદુધર્મમાં વ્યવસાયની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ વંશાનુગત વ્યવસાય કરવો જોઈએ. અન્ય વ્યવસાય પસંદ કરવાના અધિકાર પર બંધન મૂકવામાં આવ્યું છે. ખૂદ ગાંધીજી પણ આ વાતને સ્વીકારતા હતા.

(૨) બીજી બાબત એ છે કે, બીજાઓ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલા સાધ્યોને માટે લોકો પાસે કામ કરાવવા માટે હિંદુ-ધર્મ-(વર્ણવ્યવસ્થા) સખ્તાઈથી કામ કરાવે છે. ઉચ્ચવર્ણના લોકોની સેવા કરવા માટેજ શૂદ્રોનો જન્મ થયો હોય એવું વર્ણાશ્રમવાળા હિન્દુધર્મમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

(૩) હિંદુધર્મમાં શૂદ્રોને સંપત્તિ એકઠી કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો નથી.

આમ વર્ણાશ્રમવાળા ધર્મમાં વ્યવસાય પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા નથી. આર્થિક સ્વતંત્રતા નથી તેથી આર્થિક દ્રષ્ટિથી શૂદ્રોની સ્થિતિ અત્યંત દયનીય અને ભયજનક છે.

જ્ઞાનના પ્રસાર માટે બે મહત્વપૂર્ણ બાબતો જરૂરી છે.

(૧) શિક્ષણ સમાજોન્મુખી હોવી જોઈએ.

(૨) બીજી બાબત સમાજમાં સાક્ષરતા હોવી જોઈએ.

આ બંને બાબતો પૂર્ણ ન થાય તો જ્ઞાનનો પ્રચાર-પ્રસાર થઈ શકે નહીં. વર્ણાશ્રમ ધર્મ (હિંદુધર્મ) માં સમાજોન્મુખ શિક્ષણની કલ્પના સીમિત સ્વરૂપમાં છે. વેદોની આગળ બીજું કશું જ જ્ઞાન નથી. એવી હિંદુઓની ધારણા અને માન્યતા હતી. એટલે શિક્ષણ કેવળ વેદાભ્યાસ સુધી જ સીમિત છે. વેદાભ્યાસ માટે જે પાઠશાળાઓ હતી એનો ઉપયોગ કેવળ બ્રાહ્મણો માટે જ હતો. કલાકારો અને વ્યાપારી જીવન અંગેની-કળા તથા વિજ્ઞાનના અધ્યયન માટેની શિક્ષણ સંસ્થાઓ શરૂ કરવાની જવાબદારી સરકારી વહીવટી વ્યવસ્થાએ એ સમયે લીધી નહોતી.

પ્રત્યેક જાતિએ પોતપોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય કરવાનો હતો એટલે દરેક જણ પોતાના વ્યવસાયમાં વ્યસ્ત રહેતા. વ્યવસાયનું શિક્ષણ પોતપોતાના પરિવારમાંથી કામ સાથેના અનુભવથી મળી રહેતું. એમાં નવીનતા અને કલાત્મકતા માટેનો અવકાશ ઘણો ઓછો રહેતો કોઈપણ નવાજ્ઞાનનો વિકાસ શક્ય બનતો નહીં. અનુભવ આધારિત વ્યાવસાયિક જ્ઞાન સિવાય અન્ય વ્યવસાયો, કલા, વિજ્ઞાન વગેરેનું જ્ઞાન મળતું નહીં. વેદાભ્યાસ માત્ર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પૂરતુંજ સીમિત હતું. બ્રાહ્મણોને જ વેદાભ્યાસ અને અધ્યાપનનો અધિકાર હતો. શૂદ્રોને માટે તો વેદાધ્યયનની મનાઈ હતી. એટલું જ નહીં. વેદવચનો સાંભળવાનો અધિકાર પણ ઝુંટવી લેવામાં આવ્યો હતો.

આ રીતે વર્ણાશ્રમ ધર્મ (હિંદુધર્મ) માં લેખન-અધ્યયનનો અધિકાર કેવળ ઉચ્ચવર્ણીય લોકોને મળેલો હતો, પરિણામે બાકીના લોકો વ્યાપક શિક્ષણથી વંચિત રહી ગયા. વર્ણાશ્રમધર્મમાં સાક્ષરતા મર્યાદિત રહી.

આ પ્રમાણે વિશ્લેષણ કરી ડૉ. આંબેડકર કહે છે કે સ્વતંત્રતા માટે જે જરૂરી સ્થિતિ અને વાતાવરણ આવશ્યક છે એનો અભાવ હિંદુધર્મમાં છે અને હિંદુધર્મમાં સ્વતંત્રતા માટે અવકાશ નથી. હિંદુધર્મ સ્વતંત્રતાનું તત્વ નકારી કાઢ્યું છે.

એ-૮.૩ (૯) શું હિંદુધર્મ બંધુત્વભાવને માને છે ?

વ્યક્તિવાદ વિરુદ્ધ બંધુત્વભાવ છે. બંધુત્વનું બીજું નામ આપણાપણાની ભાવના છે. આ ભાવનાથી બીજાઓના સારાગુણોની ઓળખ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે બીજાનું હિત સ્વાભાવિક રીતે જ એનું પોતાનું હિત પણ બની જાય છે, કારણ કે બંધુતા નો ભાવ હોય તો બીજી વ્યક્તિ પોતાનો હરિફ છે એવો વિચાર સામેની વ્યક્તિને આવતો નથી.

એ-૮.૪ (૧) જાતિ વ્યવસ્થા શું છે ?

- (૧) વર્ણાશ્રમ ધર્મ - (હિંદુધર્મ) માં ચાર વર્ણોમાંથી અસંખ્ય જાતિઓ પેદા થઈ છે.
- (૨) જાતિઓ - ઉપજાતિઓમાં વિભાજિત થાય છે. જેને કારણે સામાજિક જીવનનું નાના નાના ટુકડામાં વિભાજિત થાય છે.
- (૩) ફૂટફાટ અને વિભાજનની આ પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહેતી હોય છે. એટલે જાતિ-ઉપજાતિના અસંખ્ય ટુકડા થતા રહે છે.
- (૧) જાતિવ્યવસ્થા અમુકવર્ગને સબળ બનાવવાની અને અન્યને નિર્બળ બનાવવાની વ્યવસ્થા છે.
- (૨) જાતિ વ્યવસ્થા સબળના અધિકારની અને નિર્બળતા અનાધિકારની વ્યવસ્થા છે.
- (૩) આ વ્યવસ્થા એક વર્ગની બીજા વર્ગ પરના પ્રભુત્વની વ્યવસ્થા છે.
- (૪) આ વ્યવસ્થામાં એક જાતિ સૌથી ઉપર એક જાતિ સૌથી નીચે હોય છે.
- (૫) આ બંને જાતિઓ સિવાય બાકીની જાતિઓ એકબીજાની ઉપર અથવા એકબીજાથી નીચે રહેતી હોય છે.
- (૬) જાતિની શ્રેષ્ઠતાનો કમ હિંદુધર્મની વિધિ સાથે જોડાયેલો છે.
- (૭) જાતિ વ્યવસ્થાના અધિકારપદની રચનાને કારણે સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું નિર્માણ થાય છે.
- (૮) પહેલા ભાગમાં વિવિધ જાતિઓને પ્રતિષ્ઠા આપીને પ્રતિસ્પર્ધાની ભાવના પેદા કરવામાં આવી છે. બીજા એટલે કે ચઢતા કમ પ્રમાણે દ્વેષની તથા ઉતરતા કમે તિરસ્કારનું નિર્માણ થાય છે.
- (૯) પરસ્પર દ્વેષ અને તિરસ્કારનું સામાજિક મનોવિજ્ઞાન ભારતમાં વિવિધજાતિઓ અને ઉપજાતિઓ વચ્ચે જોવા મળે છે એની અસંખ્ય લોકોક્તિઓ સમજાવે તો સ્પષ્ટ થાય છે.
- (૧૦) ભારતમાં જાતિ અને વર્ગદ્વેષથી પ્રેરીત થઈને વર્ગયુદ્ધો પણ થયા છે. ઈતિહાસમાં એના ઉદાહરણો છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે ત્રિવ્ર યુદ્ધો થયાં છે. હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થા આધારિત ધર્મમાં વર્ગપદ્ધતિ પર જે સાહિત્ય છે એનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયવર્ણના વર્ગયુદ્ધોથી ભરેલો છે.

ડૉ. આંબેડકર જાતિવ્યવસ્થા - વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિભેદના ઉપરોક્ત ૧૦ મુદ્દાઓ તારવીને જણાવ્યું છે કે,

“બંધુત્વની ભાવના વધે તે માટે ‘આપણાપણા’ ની પ્રક્રિયા વધારવા માટે પરસ્પર સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાનો પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે. આનંદ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, લગ્ન, જેવા પ્રસંગો તથા અન્ય પ્રસંગોએ સહભાગીદારીતા વધવી જોઈએ. સમુહભોજન પણ જરૂરી છે. જીવનના સુખ દુઃખની અને “આપણાપણાની અને મમત્વની ભાવના વ્યાપક અને વિસ્તરતી જવી જોઈએ. કમનસીબે આ વ્યાપકતા પોતાની જાતિ સુધી આવીને અટકી જાય છે. વફાદારી પણ પોતાના ઘરપરિવાર અને સગા સંબંધીઓથી શરૂ થઈ વધારેમાં વધારે પોતાની ઉપજાતિ કે જાતિએ આવીને અટકી જાય છે. પરિણામે અલગતા પેદા થાય છે. વસુધૈવ કુટુંબકમ ની વૈશ્વિક એકતાની વાત કરનારો હિંદુ વ્યવહારમાં એટલો વ્યાપક અને વિસ્તૃત બની શકતો નથી. એનું વર્તુળ સીમિત રહે છે.”

“આ રીતે એક હિંદુના સુખમાં અને દુઃખમાં જીવિત રહે ત્યાં સુધી તો અન્ય સાથે સહભાગી બનતો નથી, પણ મર્યા પછી પણ એનો અન્ય સાથેનો અલગાવ ચાલુ રહે છે. કેટલાક લોકો પોતાના મૃતકોનું દહન કરે છે ત્યારે કેટલાક દફન કરે છે. દરેકની જાતિવાર સ્મશાન ભૂમિ પણ અલગ અલગ હોય છે.”

“વ્યાપક બંધુતાની ભાવના હિંદુજાતિઓ માટે પરાઈ બાબત બની ગઈ છે કારણ કે અન્યના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર થવાની ભાવના હિંદુધર્મ પૂરેપૂરી રીતે નકારી દીધી છે. પરિણામે બંધુત્વની ભાવનાના બીજ ઉગી શક્યા નથી. હિંદુધર્મ વર્ણવ્યવસ્થા એ નિષેધો પેદા કર્યા છે કે (૧) સહભોજન કરશો નહીં. (૨) આંતરજાતિય વિવાહ કરશો નહીં (૩) અન્યથી અંતર રાખજો (૪) દોસ્તી કરશો નહીં.” આ બધી બાબતો શરમ જનક છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ ન્યાયની કસોટી અનુસાર એટલે કે સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાભાવની કસોટીઓ હિંદુધર્મ (વર્ણાશ્રમધર્મ) ને કસી જોતા આપણે એવા નિર્ણય પર પહોંચીએ છીએ કે,

(૧) વર્ણાશ્રમ ધર્મ (હિંદુધર્મ) સમાનતાનો વિરોધી અને દ્રેષ કરનારો છે.

(૨) વર્ણાશ્રમ ધર્મ સ્વતંત્રતા આપતો નથી. તે સ્વતંત્રતા વિરોધી છે.

(૩) વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં બંધુત્વભાવ સીમિત છે. તે વધારેમાં વધારે જાતિપૂરતો જ મર્યાદિત છે.

હવે આપણે ઉપયુક્તતાની કસોટીએ અર્થાત્ ઉપયોગીતાવાદની કસોટીએ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું મૂલ્યાંકન અને પરીક્ષણ કરીએ. (૨) ઉપયુક્તતાની કસોટી (યુટિલિટેરિયેનીઝમ - વધારેમાં વધારે સંખ્યાનું વધારેમાં વધારે ભલુ કરવાનો મત. બહુજન હિતાય - બહુજન સુખાય.

આપણે જાણીએ છીએ કે, વ્યક્તિની દ્રષ્ટિએ જે બાબત અન્યાયી હોય તે સમાજની દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ શકે નહીં. વર્ણવ્યવસ્થા જાતિવ્યવસ્થા પર આધારિત છે. અને હિંદુસમાજમાં એકમાત્ર વાસ્તવિકતા હોય તો તે જાતિ છે. જાતિ સિવાય બીજી કહેવાતી બાબતો માત્ર છળ-કપટ કે બનાવટ ગણી શકાય. અનેક હિંદુ વિચારકો અને બૌદ્ધિકો જાતિવ્યવસ્થાની ઉપયોગીતાનો દાવો કરે છે. એટલું જ નહીં. આ વર્ણવ્યવસ્થાને વિચારપૂર્વક અત્યંત દ્રષ્ટિ સંપન્ન રીતે તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેને દૈવી અનુમતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. એમ ગણીને મનુમહારાજની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. ધર્મશ્રંથોમાં એનાં પુષ્કળ વખાણ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રાચીન સમયની વાતને જવા દઈએ તો આધુનિક યુગના મહાત્મા ગાંધી પણ કહે છે કે, હિંદુધર્મનું સાચું નામ વર્ણાશ્રમધર્મ છે. આ વર્ણાશ્રમધર્મને સાચવી રાખવા એમણે ‘વર્ણવ્યવસ્થા’ નામનું પુસ્તક પણ લખ્યું છે. જે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું પ્રકાશન છે. ગાંધીજીની કાલ્પનિક વર્ણવ્યવસ્થાને તર્કબદ્ધ રીતે એમના જ તત્ત્વજ્ઞાની અનુયાયી દાદાધર્માધિકારીએ નિરર્થક ગણાવી છે.

ડૉ. આંબેડકરે જાતિવ્યવસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થાનું ઉપયોગીતાની દ્રષ્ટિએ પૃથ્થકરણ અને પરીક્ષણ કર્યું હતું.

જાતિ પ્રથાની ઉપયોગિતા અથવા નિરુપયોગિતાને સમજવા માટે આપણે જાતિપ્રથાની કેટલીક વિશેષતાઓથી પરિચિત થવું પડશે. અને તેના આધારે આપણે નિર્ણય કરી શકીશું.

એ-૮.૪ (૨) જાતિ પ્રથાની વિશેષતાઓ :

જાતિ પ્રથાના કેટલીક વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જાતિપ્રથાની વ્યવસ્થાએ શ્રમિકોનું વિભાજન કર્યું છે.

(૨) જાતિપ્રથાએ વ્યક્તિની મનપસંદગીનો વ્યવસાય કરવાનો અધિકાર ઝૂંટવી લીધો છે.

(૩) જાતિપ્રથાએ પારસ્પરિક માનવસંબંધોમાં વિકાસ કરવાની ઈચ્છાને રુંધી નાખી છે.

(૪) જાતિ વ્યવસ્થાએ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે.

જાતિ વ્યવસ્થાએ હિંદુઓને કોઈપણ વ્યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતા આપી નથી. વ્યક્તિ જે વર્ણમાં જન્મી હોય એ જ વર્ણનો વ્યવસાય કરવો એને માટે નિર્ધારિત હતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના વ્યવસાયો પૂર્વનિર્ધારિત હતા. એટલે એકને એક વ્યવસાય સાથે સંકળાઈ રહેવાને લીધે વ્યક્તિમાં રહેલી સાહસવૃત્તિ, નવીન સર્જન કરવાનો ઉત્સાહ ન રહેવાને કારણે વિકાસની ગતિ થંભી ગઈ. આ વ્યવસાય પરિવર્તન બંધીને લીધે અનેક યુવકો બેરોજગારીના શિકાર બન્યા છે.

જાતિવ્યવસ્થા એ શ્રમવિભાજનની સ-રસ વ્યવસ્થા હતી એવી ભોળી-છીછરી બુદ્ધિના લોકોની દલીલમાં તથ્ય ને બરાબર ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું નથી. જાતિવ્યવસ્થા શ્રમ વિભાજનની

સાથે શ્રમિકોનું પણ વિભાજન કરે છે. એમાં વૈયક્તિક પસંદગી - ના પસંદગી - ક્ષમતા - અક્ષમતા, કૌશલ્ય - અ-કૌશલ્યનો વિચાર જ કરવામાં આવતો નથી. વ્યક્તિને મનપસંદ વ્યવસાય ન મળે એટલે પ્રમાદ વધે, ગમે તેમ કરીને કામને પુરુ કરવાની ઈચ્છા બળવત્તર બને પરિણામે વ્યાવસાયિક કૌશલ્યનો વિકાસ થાય નહીં. ભારતમાં અનેક વ્યવસાયો એવા છે જેને હિંદુઓ હલકો વ્યવસાય ગણે છે. વ્યવસાયને વ્યવસાય તરીકે ગણવાને બદલે એને પ્રતિષ્ઠા સાથે અને જાતિના અભિમાન સાથે સાંકળામાં આવે છે. પરિણામે આવા પ્રકારનું કામ કરતા લોકો અચકાય છે. અને જેને તે કામ કરાવની ફરજ પાડવામાં આવે છે. એનું માનવીય જીવન તિરસ્કૃત, ઘૃણાસ્પદ અને નૈરાશયથી બદ્ધતર બની જાય છે. ડૉ. આંબેડકરે સાચુ નિદાન કર્યું છે કે જાતિ વ્યવસ્થા એ માત્ર શ્રમવિભાજન જ નથી પણ શ્રમિકોનું ઉચ્ચનીચની ભાવના પેદા કરતું અ-વૈજ્ઞાનિક વિભાજન પણ છે.

જાતિ વ્યવસ્થાનો સૌથી મોટો દોષ એ છે કે, એણે બુદ્ધિ અને કામ વચ્ચે ભેદ પાડી દીધો છે. શૂદ્રોને માથે માત્ર શ્રમ અને સેવા કાર્ય સોંપ્યું છે જ્યારે બ્રાહ્મણોએ માત્ર બૌદ્ધિકકામ રાખ્યું છે એક બાજુ બૌદ્ધિક વિકાસ થયો તો બીજા બાજુ માત્ર શ્રમ રહ્યો પરિણામે બુદ્ધિએ પાખંડનો વ્યવહાર કર્યો જ્યારે શ્રમ કરનાર લોકોની બુદ્ધિનો વિકાસ જ થયો નથી. આમ બંને વચ્ચે મોટી ખાઈ ઉભી થઈ. એમાંથી અસમાનતાભર્યાં સમાજ પેદા થયો. સમગ્ર સમાજનો વિકાસ હંમેશને માટે એક સપનું બની ગયો.

ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે

“જાતિવ્યવસ્થાએ માણસની દિશા બદલી નાખી છે. આ એક વંધીકરણની પ્રક્રિયા છે. દરેક મુક્ત માનવી કલ્યાણકારી જીવન જીવવા માટે શિક્ષણ, સંપત્તિ અને શ્રમ કરવાની અતિ આવશ્યકતા હોય છે. સંપત્તિ અને શ્રમ વિના કેવળ શિક્ષણ નિરુપયોગી અને નિરર્થક બની જાય છે. શિક્ષણ અને શ્રમ વિના એકઠી કરવામાં આવેલી સંપત્તિ કુરતાભરી અને અસભ્યતાભરી ગણી શકાય. આ સંપત્તિ નિરર્થક છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઉપરોક્ત ત્રણેય વસ્તુઓ જરૂરી છે. મનુષ્યની પ્રગતિ અને વિકાસ માટે તેની આવશ્યકતા છે.”

(Caste devitalizes a man. It is a process of sterilization Education, wealth, labour are all necessary, for every individual if he is to reach a free and full manhood. Mere education without wealth and Labour is barren wealth without education and labour is brutal. Each is necessary to every one. They are necessary for the growth of a man.)

વર્ણશ્રમધર્મ (હિંદુધર્મ) અનુસાર બ્રાહ્મણોને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરાવનો, ક્ષત્રિયોને શસ્ત્ર વિદ્યાનો અને શસ્ત્રો રાખવાનો, વૈશ્યોને વ્યાપાર કરવાનો અને શૂદ્રોને માત્ર સેવા જ કરવી એવું વિધાન અને સામાજિક બંધારણ છે. આ એક પારિવારિક વ્યવસ્થા પદ્ધતિ જેવું લાગે છે. ત્રણેય વર્ણોનો સાથ હોય તો પછી શૂદ્રોનો સંપત્તિ એકઠી કરવાની શી જરૂરીયાત ? હકીકતમાં તો વર્ણવ્યવસ્થાને લીધે એવી ભાવના પેદા થાય છે કે શૂદ્ર સેવક છે અને અન્ય ત્રણેય વર્ણો એની પાલક છે.

આમ, એક જાતિનું બીજી જાતિ પર આધારિત રહેવું અનિવાર્ય અને અટલ છે. સવાલ એટલો જ છે કે પોતાની મનપસંદ આવશ્યકતાઓના વિષય અંગે પણ એક બીજા પર નિર્ભર શા માટે રહેવું ? બીજાઓ પર આધારિત રહેવાની ફરજ શા માટે પાડવામાં આવે છે ?

(૧) પ્રત્યેક વ્યક્તિને શિક્ષણ તો મળવું જ જોઈએ.

(૨) પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાનું સંરક્ષણ કરવા માટે સાધન હોવુંજ જોઈએ.

(૩) પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના વિકાસ માટે સંપત્તિ અને ધન હોવુંજ જોઈએ.

(૪) પાડોશીનો સુશિક્ષિત અને સશસ્ત્ર વ્યક્તિ અશિક્ષિત અને નિ:શસ્ત્ર વ્યક્તિની મદદ કરશે જ એવું કઈ રીતે સંભવ બને ? વ્યવહારમાં આવું ભાગ્યેજ બનતું હોય છે.

ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા અંગે ઉપરોક્ત પ્રશ્નો પૂછીને ડૉ. આંબેડકર કહે છે કે ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાનું આ સંપૂર્ણ દર્શન અનુચિત, અવાસ્તવિક છે. ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા માં પાલક-સેવકના સંબંધનો ઉલ્લેખ છે, આ છતાં પ્રત્યક્ષ અને વાસ્તવિક રીતે તો તે માલિક અને નોકરનું જ સ્વરૂપ છે.

ભારતમાં સામાજિક ક્રાંતિ ન થઈ એનું મોટામાં મોટું કારણ તો ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા છે. ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાને કારણે વર્ણશ્રમધર્મમાં નીચેના સ્તરે રહેલો સમાજ જાતે જ કંઈ કરી બતાવવાની દ્રષ્ટિથી અપંગ બની ગયો. તે શસ્ત્ર રાખી શકતો નહી. અને શસ્ત્ર વિના વિદ્રોહ પણ કરી શકતો નહોતો.

હિંદુ ધર્મમાં તત્વજ્ઞાનનું પરીક્ષણ કરીને ડૉ. આંબેડકરે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે ઉપયુક્તા અર્થાત્ ઉપયોગિતાવાદની કસોટીએ કસી જોતાં, હિંદુ ધર્મ દર્શન સામાજિક

ઉપયોગીતાવાદની દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી નથી. તેમજ ન્યાયની કસોટીએ જોતાં પણ નિરુપયોગી સાબિત થાય છે.

હિંદુધર્મના તત્વજ્ઞાનને ચિકિત્સકની પૃથ્થકરણ કરવાની રીતે પરીક્ષણ કરીને ડૉ. આંબેડકર એવું તારણ તારવે છે કે,

“હિંદુધર્મ દર્શનને માનવતાનો ધર્મ કહી શકાય નહીં. આ ધર્મદર્શન અતિ માનવો (Super-man) નું સ્વર્ગ અને સામાન્ય માણસોની નરક યાતના સમાન છે. (The philosophy of Hinduism is such that it can not be called the religion of humanity. It is superman's heaven and common man's damanation)”

આ રીતે ડૉ. આંબેડકરે ધર્મ-દર્શનનું પરીક્ષણ કરવા માટેની બે કસોટીઓ ‘ન્યાય’ અને ‘ઉપયોગીતા’ ની બનાવી છે. આ બંને કસોટીઓને આધારે એમણે હિંદુધર્મનું મૂલ્યાંકન કર્યું અને એવું તારણ તારવ્યું કે હિંદુધર્મ દર્શન ન્યાય અને ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિએ ખરો ઉતરતો નથી.

એ-૮.૪ (૩) હિંદુઓની સામાજિક વ્યવસ્થા : સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાનો અભાવ

હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરતાં પહેલાં મુક્ત સમાજ વ્યવસ્થાની સંકલ્પનાને સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક છે’ એવું ડૉ. આંબેડકરનું કહેવું છે કે ‘મુક્ત સમાજ વ્યવસ્થાની બે વિશેષતાઓ છે.’

(૧) પહેલી વિશેષતા વૈયક્તિક સ્વરૂપની છે. જે સમાજ વ્યવસ્થામાં વૈયક્તિકસ્તરે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય તે વ્યવસ્થાને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કહી શકાય.

આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિની તુલનામાં સમાજને મોટો માનવામાં આવતા નથી. જો વૈયક્તિક સ્તરે મનુષ્યે સમાજમાં બીજી ભૂમિકા સ્વીકાર કરે તો આ બીજી ભૂમિકા પણ વ્યક્તિના હિતને માટે જ હોય છે. એની ખાસ નોંધ કરવી જોઈએ.

(૨) બીજી વિશેષતા પરિવારના સભ્યોના સંબંધ અંગે અથવા પારિવારિક સહજીવનની છે. સ્વતંત્રતા, બંધુત્વભાવ તથા સમાનતા આ ત્રણ સૂત્રો પર સહજીવન પદ્ધતિ આધારિત હોય છે.

મુક્ત સમાજ વ્યવસ્થાની આ બંને વિશેષતાઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે. પહેલી વિશેષતાને માનવામાં આવે તો બીજી આપોઆપ આવી જ જાય છે. એકવાર માનવ વ્યક્તિત્વની પવિત્રતાને માનવામાં આવે તો એ પછી સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ પણ વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે જરૂરી છે એવું સ્વીકારવું પડે છે.

હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિગત ગુણવત્તા અને વ્યક્તિગત ન્યાય અર્થાત્ સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા માટેનું સ્થાન નથી અને જો કોઈને એવો અધિકાર હશે તો તે એનો વ્યક્તિગત અધિકાર નહીં હોય પણ એક વિશિષ્ટ વર્ણનો હોવાને લીધે એ વર્ણને મળેલા અધિકારોનો તે ઉપભોગ કરી રહેલ છે. એવી જ રીતે કોઈ વ્યક્તિને કોઈક ભૂલને કારણે પરેશાની ભોગવવી પડતી હોય તો એને માટે એનો વ્યવહાર જવાબદાર ગણાતો નથી, પણ તે જે વર્ણમાં પેદા થયો હોય છે એ વર્ણની અસમર્થતા એની ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે.

“સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાના ત્રણ તત્વોનો અભાવ હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થામાં દેખાતો હોય છે. જેને લીધે સમાજ વ્યવસ્થામાં પારિવારિક સહજીવન જોવા મળતું નથી. સ્વતંત્ર સમાજ વ્યવસ્થાની જે બે મહત્વની વિશેષતાઓ છે તે બંને વિશેષતાઓ આ સમાજ વ્યવસ્થામાં નથી, એવું દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.” એવું કથન ડૉ. પ્રદિપ આગલાવે નોંધ્યું છે.

એ-૮.૪ (૪) હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાના ત્રણ આધાર તત્વો :

હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા નીચે લખેલા ત્રણ તત્વો પર આધારિત છે.

(૧) અસમાનતા એ પહેલું તત્વ છે. વર્ણાશ્રમધર્મમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને આ ચાર વર્ણો સમાન નથી. આ ચાર વર્ણો અસમાન છે. એટલું જ નહીં પણ એનો સામાજિક દરજ્જો પણ સમાન નથી. બ્રાહ્મણ પહેલી શ્રેણીમાં છે. એની નીચે ક્ષત્રિય છે. ક્ષત્રિયની નીચે વૈશ્ય છે અને વૈશ્યની નીચે શૂદ્ર છે. શૂદ્રની નીચે વર્ણવ્યવસ્થા બહારની અવર્ણ-જેને અતિશૂદ્ર અથવા અસ્પૃશ્ય કહેવામાં આવે છે. આ વર્ણશ્રેણીને કેવળ સુવિધાજનક જ ગણવામાં આવી નથી પણ એને આધ્યાત્મિક, નૈતિક તથા ન્યાયિક અધિષ્ઠાન પણ આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) બીજું તત્વ છે પ્રત્યેક વર્ણને માટે વ્યવસાય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે અને એજ વ્યવસાયને પેઢી દર પેઢી આગળ ચાલુ રાખવાનો હોય છે. જે વ્યક્તિ જે વર્ણનો હોય તે વર્ણ માટે

નિર્ધારિત વ્યવસાય જ એને કરવાનો હોય છે.

- (૩) હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા જે ત્રીજા તત્વ પર ઉભેલી છે તે છે વ્યક્તિ જે વર્ગનો હોય, એ જ વર્ગમાં એ વ્યક્તિને જકડીને રાખવામાં આવે છે. પોતાના વર્ગ બહાર જવાની એને મનાઈ છે.

આમ ડૉ. આંબેડકરે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા વ્યક્તિગત પ્રકારની નહીં પણ વર્ગપદ્ધતિ પર આધારિત છે. આ વ્યવસ્થામાં વર્ગોની શ્રેણીઓ છે. જે એક બીજાની ઉપર છે. આ સમાજ વ્યવસ્થામાં પ્રત્યેકનો દરજ્જો અને વ્યવસાય નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ છે. હિંદુ વ્યવસ્થા કઠોર વ્યવસ્થા છે. વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત તથા સામાજિક દરજ્જો બદલવાની વ્યવસ્થા હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થામાં નથી.

એ-૮.૪ (૫) હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાની મહત્વપૂર્ણ ત્રણ અસાધારણ વિશેષતાઓ :

“ઉપરોક્ત ત્રણ તત્વોની જેમ ત્રણ મહત્વપૂર્ણ વિશેષતાઓ હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થામાં છે. આ વિશેષતાઓ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. આ સંદર્ભ સમજ્યા વિના હિંદુ વ્યવસ્થાનું અધ્યયન અધુરું રહેશે.” એવું ડૉ. આંબેડકરનું સ્પષ્ટ વિધાન છે.

- (૧) “હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાની એક વિશેષતા અતિમાનવ (Superman) ની પૂજા છે. અતિમાનવ વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ છે અને સર્વ સામાન્ય માણસ શૂદ્ર છે. અતિમાનવ પાસે અધિકારો છે, પણ કર્તવ્ય કંઈ નથી. પ્રત્યેક બાબત બ્રાહ્મણોના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને જ બનાવવામાં આવી છે. એનાથી વિપરીત શૂદ્રોને ઉતરતો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણોની સરખામણીમાં શૂદ્રોને જીવવાનો અધિકાર નથી. બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠાને માટે એણે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગવા માટે સદાય તૈયાર રહેવું જોઈએ. બ્રાહ્મણોને માટે ત્યાગ કરવો એ જ મહત્વપૂર્ણ કર્તવ્ય શૂદ્રોનું છે.”

- (૨) “હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતાએ છે કે, આ વ્યવસ્થાની રક્ષા કરવા માટે એમણે એક તંત્ર ઉભું કર્યું છે. આ તંત્રને વિકસિત કર્યું છે. આ તંત્ર બે પ્રકારનું છે.”

(અ) પહેલાં આ તંત્રનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી એમણે રાજાઓને સોંપી હતી. રાજાને ગૌ-બ્રાહ્મણ રક્ષક ગણવામાં આવતો.

(બ) સ્થાપિત સમાજ રચનાની સુરક્ષા માટે જે બીજું તંત્ર ઉભું કર્યું છે તે પહેલાં થી બિલકુલ અલગ પ્રકારનું છે અને તે હિંદુ સમાજની વાસ્તવિકતા છે.

આ તંત્ર અનુસાર શૂદ્ર અને અસ્પૃશ્યોને...

- શિક્ષણનો

- વિદ્રોહ કરવાનો અને

- શસ્ત્રોનો પ્રયોગ.....વગેરે કરવાનો અધિકાર આપ્યો નહીં. આ એવી તરકીબ હતી કે જેના લીધે સમાજ વિરુદ્ધ થનાર વિદ્રોહને રોકવાની ક્ષમતા વ્યવસ્થામાં જ ઉભી કરી દેવામાં આવી હતી. હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા એ આ તંત્ર અપનાવીને શૂદ્રો અને અસ્પૃશ્યોના અધિકારોનો જ ઈન્કાર કરી દીધો હતો.

- (૩) “હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાની ત્રીજી ખાસ વિશેષતા સ્વયં દેવો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ દેવી આદેશ છે, જેને પવિત્ર હોવાને કારણે રદ્દ કરી શકાય નહીં, એમાં સુધારો કરી શકાય નહીં, કેવળ એટલું જ નહીં, પણ સાર્વજનિક રીતે ટીપ્પણી કે ટીકા પણ કરી શકાય નહીં. ”

હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થાની કેવળ આ એક જ ખાસ વિશેષતા છે એવું નથી. પણ આ એક અસાધારણ વિશેષતાઓ છે. સંસ્કારો દ્વારા ધાર્મિક શ્રદ્ધાની છાપ મન પર પડે એવી પાકી ગોઠવણ કરવામાં આવેલ છે. આ બધું સંસ્કારો દ્વારા જ શીખવવામાં આવે છે અને તે પરમ પાવન શ્રદ્ધા છે એવું ઠસાવવામાં આવે છે. દુનિયાભરમાંની કોઈપણ સમાજ વ્યવસ્થામાં એવું ઉદાહરણ નહીં મળે જેમાં ધર્મ દ્વારા સમાજ વ્યવસ્થા પર સંસ્કારની વ્યવસ્થા લાદીને એને પવિત્રતામાંનો ઓપ આપ્યો હોય ! પણ વિશ્વમાં હિંદુઓ જ એક માત્ર એવા લોકો છે જેમની સમાજ રચનામાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો પર ધાર્મિક પ્રભાવ પડે છે. વિશ્વમાં હિંદુઓ જ એક માત્ર એવા લોકો છે જેમની અર્થવ્યવસ્થામાં શ્રમિક અને અન્ય શ્રમિકો વચ્ચેના સંબંધો પર ધાર્મિક સંસ્કાર પડ્યા છે”

૧. અતિમાનવની પૂજા. (બ્રાહ્મણની પૂજા)
૨. વ્યવસ્થાને બચાવવા માટે શૂદ્રોને અધિકાર નહીં આપનારું તંત્ર અને તેનો સહારો.
૩. અને દેવો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા દૈવી આદેશો.

આ ત્રણ વિશેષતાઓ ડૉ. આંબેડકરે પ્રતિપાદિત કરી છે. વિશેષ બાબત એ છે કે આ ત્રણેય વિશેષતાઓ હિંદુ સમાજ વ્યવસ્થા પર લાગુ પાડવામાં આવી છે.

એ-૮.૪ (૬) હિન્દુધર્મના ફૂટપ્રશ્નો

ડૉ. આંબેડકરે હિંદુ ધર્મનું અત્યંત વસ્તુનિષ્ઠ (ઓબ્જેક્ટીવ) રીતે અધ્યયન કરીને લગભગ ૩૩ ફૂટપ્રશ્નો શોધી કાઢ્યા છે. આ ફૂટપ્રશ્નો એમણે પુસ્તક 'રિડલ્સ ઈન હિંદુઝમ' (હિંદુ ધર્મના ફૂટપ્રશ્નો)માં વિસ્તારથી લખ્યા છે. એમના અપ્રસિધ્ધ લખાણોમાંથી મળી આવેલા લખાણોમાંથી આ પુસ્તક સંપાદિત કરીને પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે, જેમાં બ્રાહ્મણી ધર્મશાસ્ત્રનો શ્રદ્ધા અને સમજદારીનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિ સનાતન અથવા અપરિવર્તનીય નથી. હિંદુસમાજ વખતોવખત બદલાતો રહ્યો છે. એમાં વિવિધ તબક્કે પરિવર્તનો થયાં છે. ક્યારેક આવાં પરિવર્તનો મૂળભૂત સ્વરૂપના હતાં' એ વસ્તુ સ્થિતિનું ડૉ. આંબેડકરે હિંદુધર્મનું અત્યંત સમીક્ષાત્મક પધ્ધતિથી ઊંડુ અધ્યયન કર્યું છે. હિંદુધર્મનું અધ્યયન કરતી વખતે એમણે સંશોધકની ભૂમિકા નિભાવી છે.

એ-૮.૫ (૧) ધર્મ અંગેના વિચારો :

ડૉ. આંબેડકરે 'ધી બુદ્ધ એન્ડ હીઝ ધર્મ' ગ્રંથમાં બુદ્ધધર્મ અંગેના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે. ભગવાન બુદ્ધે પોતાની આગવી રીતે ધર્મોનું ધર્મ, અધર્મ અને સદ્ધર્મ એમ ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે. જેને ડૉ. આંબેડકરે નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યું છે.

અધર્મ શું છે ?

(અ) જીવનની પવિત્રતા જાળવવી એ ધર્મ છે.

જીવનની પવિત્રતા ત્રણ પ્રકારની છે. મનસા, વાચા, અને કર્મણા, વ્યકિત હિંસા, ચોરી અને મિથ્યાચારથી દૂર રહે તેને કર્મણા અથવા દેહની પવિત્રતા કહે છે. અસત્ય ન બોલવું. આ વાચા પવિત્રતા છે. હૃદયની મલિનતા, અનૈતિક વિચાર વગેરેથી દૂર રહેવું તે મનસા - માનસિક પવિત્રતા છે. એમેશા સમ્યક્ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ આમ કાયા, વાણી તથા મનથી શુદ્ધ રહીને જીવન પવિત્રતાનું પાલન કરવું જોઈએ.

(બ) જીવનમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એ ધર્મ છે.

શારીરિક, માનસિક અને વાચિક એમ ત્રણ પ્રકારે જીવનમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. રાગ, દ્વેષ - અહંકારનો ત્યાગ કરીને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી 'બોધિસત્વ' ને માટે આવશ્યક છે, કારણ કે એને પોતાનું અને સાર્વજનિક કલ્યાણ કરવાનું હોય છે. જીવનમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના આધારે જ આવું થઈ શકે.

(ક) નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવો એ ધર્મ છે.

વાસ્તવિક આનંદ નિર્વાણ સિવાય બીજી કોઈપણ રીતે મળી શકે નહીં. રાગદ્વેષથી દૂર રહેવું. ઈંદ્રિયો પર નિયંત્રણ રાખવું. એ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે. અષ્ટાંગિક માર્ગનું પાલન કરીને જ નિર્વાણની અવસ્થા સુધી જઈ શકાય છે. નિર્વાણની સ્થિતિ સદાચારની અવસ્થા છે. ઈંદ્રિયો પર પૂર્ણ નિયંત્રણ રાખ્યા પછી જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. નિયંત્રણ જ સદાચારના માર્ગે દોરી જાય છે.

(ડ) તૃષ્ણાનો ત્યાગ ધર્મ છે :

દુઃખોનું મૂળ કારણ તૃષ્ણા છે. તૃષ્ણાને કારણે દુઃખ પેદા થાય છે. તૃષ્ણા-લાલચ રાખવી ઠીક નથી. એનું કારણ બુદ્ધે આનંદને (બુદ્ધના શિષ્ય) જણાવ્યું છે કે ઘણી ખરાબ અને દુષ્ટ વાતોનો જન્મ તૃષ્ણાને કારણે થાય છે. આ તમામનું મૂળ કારણ તૃષ્ણા અથવા લોભ લાલચમાં છે. ડૉ. આંબેડકર કહે છે કે વર્ગ સંઘર્ષના વિષયમાં બુદ્ધનું વિશ્લેષણ યોગ્ય છે. એમાં કોઈ શંકા છે નહીં. એટલે બુદ્ધે પોતાના ધર્મમાં તૃષ્ણાના ત્યાગને મહત્વનું ધ્યેય માન્યું છે.

(ઈ) તમામ સંસ્કારો અશાશ્વત છે, એવું માનવું ધર્મ છે :

અશાશ્વત અથવા અનિત્ય સિધ્ધાંતોના ત્રણ આયામ છે.

(૧) અનેક તત્વોથી બનેલી વસ્તુ અનિત્ય છે. (૨) વ્યકિતગત રૂપથી પ્રાણી અનિત્ય છે.

(૩) પ્રતિત્યસમુત્પન્ન વસ્તુનું મૂળતત્વ અનિત્ય છે.

આ વૈજ્ઞાનિક તથ્યોનું બહુ જ મોટું મહત્વ છે. બુદ્ધ કહે છે કે 'કોઈ પણ વિષયની આસક્તિ

નહીં રાખવી જોઈએ. કારણ કે તમામ વસ્તુ, મિત્ર, સગાસંબંધી અનિત્ય છે. આ બધા પ્રત્યે આસક્તિ રાખવી એ દુઃખનું કારણ છે’

(ક) ‘કર્મ’ ને માનવ જીવનની નૈતિક વ્યવસ્થાનો આધાર માનવો ધર્મ છે :

“ સમાજમાં નૈતિક વ્યવસ્થા કોઈ પણ ઈશ્વરીય અથવા દેવી શક્તિનું દાન નથી. પણ એનું મૂળ સ્ત્રોત સ્વયં વ્યક્તિ પોતે જ છે. વ્યક્તિના યોગ્ય અથવા અયોગ્ય કર્મ જ નૈતિક વ્યવસ્થાનું મૂળ હોય છે. કર્મને નૈતિક વ્યવસ્થાનું કારણ માનવું જોઈએ.”

એ-૮.૫ (૨) અધર્મ શું છે ?

બુદ્ધના શિક્ષણના આધારે ડૉ. આંબેડકર ‘અ-ધર્મ’ નું નીચે પ્રમાણે વિશ્લેષણ કર્યું છે.

(i) દેવી ચમત્કાર પર વિશ્વાસ રાખવો ‘અ-ધર્મ’ છે.

બુદ્ધનો ધર્મ બુદ્ધિવાદી શીખવે છે. બૌદ્ધધર્મ બુદ્ધિવાદથી અલગ નથી. મનુષ્ય પ્રકૃતિનું એક અંગ છે.... તે કાળ, નિસર્ગ, આકસ્મિકતા, ઈશ્વર દેવ, વગેરેના હાથોનું રમકડું છે નહીં. જો વ્યક્તિ સ્વતંત્ર ન હોય તો પછી એના જીવનનું કોઈ મહત્વ જ રહેતું નથી. દેવી ચમત્કારોનું ખંડન કરવા પાછળ બુદ્ધના ત્રણ ઉદ્દેશો હતા.

(૧) વ્યક્તિને બુદ્ધિવાદી બનાવવો.

(૨) વ્યક્તિને સ્વતંત્રતાપૂર્વક સત્યની શોધ કરે તે માટે પ્રવૃત્ત કરી લાયક બનાવવો.

(૩) જે ભ્રામક બાબતો મનુષ્યની શોધ-ખોળ કરવાની પ્રવૃત્તિ ને નષ્ટ કરે છે એના ઉદ્ભવ સ્થાનને નષ્ટ કરવું.

આને બૌદ્ધધર્મનો ‘ધર્મ સિધ્ધાંત’ અથવા ‘હેતુવાદ’ કહે છે. આ હેતુવાદ બૌદ્ધધર્મનો મુખ્ય સિધ્ધાંત છે.

(ii) ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખવો એ ધર્મનું આવશ્યક અંગ નથી.

બુદ્ધે ઈશ્વરને સૃષ્ટીકર્તા માન્યો નથી. કારણ કે ઈશ્વર અજ્ઞાત અને અદૃશ્ય છે. એટલે સમગ્ર સંસારનો નિર્માતા ઈશ્વરને માનવી એ ખોટી બાબત છે. સંસારની રચના કરવામાં આવી નથી, બલકે તેનો વિકાસ થયો છે. એટલા માટે બુદ્ધ કહે છે, ‘ઈશ્વર પર આધારિત ધર્મ ઉપયોગી નથી. હકીકતમાં એને કારણે ભ્રમ પેદા થાય છે.’

(iii) બ્રહ્મ-સામુજ્ય પર આધારિત ધર્મ ‘અ-ધર્મ’ છે.

“ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખવો એ ધર્મનું અંગ નથી એ જ પ્રમાણે ‘બ્રહ્મ’ પણ ધર્મનું આવશ્યક અંગ નથી. એવું બુદ્ધનું માનવું છે. ઈશ્વરની જેમ જ ‘બ્રહ્મ’ પણ અદૃશ્ય છે એનો કોઈપણ અનુભવ કરી શકતો નથી. એટલે જે લોકો ‘બ્રહ્મ’ની વાત કરે છે તે ‘કાલ્પનિક’ છે. એના પર વિશ્વાસ કરવો એ અંધશ્રદ્ધા પેદા કરવા સમાન છે.”

(iv) આત્મા પર વિશ્વાસ ‘અ-ધર્મ’ છે.

બુદ્ધના ઉપદેશ અનુસાર “આત્મા પર આધારિત ધર્મ કાલ્પનિક ધર્મ છે. કોઈએ આત્માને જોયો નથી. અથવા આત્મા સાથે સંવાદ કર્યો નથી. આત્મા અજ્ઞાત અને અદૃશ્ય છે.” જે વાસ્તવિક છે તે આત્મા નહીં પણ મન છે. મન આત્મા નથી. એટલે આત્મા પર વિશ્વાસ કરવો તે નિરર્થક અને નિરૂપયોગી છે”

(v) યજ્ઞો દ્વારા પર વિશ્વાસ રાખવો ‘અ-ધર્મ’ છે.

“બ્રાહ્મણી ધર્મ (વૈદિક ધર્મ) યજ્ઞો પર આધારિત હતો. યજ્ઞોમાં પશુઓની બલિ આપવામાં આવતી નથી. બુદ્ધે યજ્ઞ અને યજ્ઞમાં અપાતી પશુબલિનો ભારે વિરોધ કર્યો હતો. યજ્ઞ-યાગ પર વિશ્વાસ રાખવાથી મનુષ્યની સમ્યક્ દૃષ્ટિ સમાપ્ત થઈ જાય છે. જે ધર્મ પશુબલિ અર્પણ કરીને મનુષ્યના કલ્યાણની અપેક્ષા રાખે છે તે ધર્મ અયોગ્ય છે.”

(vi) કાલ્પનિક અનુમાનો પર આધારિત ધર્મ ધર્મ નથી.

“આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? સંસાર ક્યારે અને કેવી રીતે નષ્ટ થશે? એવા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો, તે પોતાનો અમૂલ્ય સમય તથા જીવનને નષ્ટ કરવા બરાબર છે. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મનુષ્ય તથા સમાજનું કલ્યાણ થાય એ બાબત સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી. આ પ્રકારના પ્રશ્નો કરવા અને આ સંદર્ભમાં સમય બરબાદ કરવો વ્યર્થ છે.”

(vii) ધર્મગ્રંથોને કેવળ વાંચવા એ જ ધર્મ નથી.

“જે વિદ્વાન છે એની પાસે ‘શીલ’ પણ હોવું જોઈએ. કારણ કે ‘શીલ’ રહિત વિદ્યા નાશકારક છે. ‘શીલ’ પણ ‘વિદ્યા’ વિના અપૂર્ણ છે. શીલ અને વિદ્યા બન્ને હોવા જોઈએ. કેવળ વિદ્યા ધર્મ નથી. શીલ રહિત વિદ્યાનો દુરૂપયોગ પણ થઈ શકે છે.”

(viii) 'ધમ્મ પુસ્તક' પ્રમાદાતિત છે એવું માનવું 'અ-ધમ્મ' છે.

“ધાર્મિક ગ્રંથો અંગે અંધ વિશ્વાસ પાળવો અને પોષવો તે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. જેને કારણે વ્યક્તિની શોધખોળની વૃત્તિ રહેતી નથી. એવી જ રીતે ધાર્મિક ગ્રંથો પર ટીકા પણ કરી શકતા નથી. પ્રત્યેક બાબતની પરીક્ષા થવી જોઈએ. અને એની સાથે સમયાનુસાર એમાં પરિવર્તન કરવું પણ આવશ્યક છે.”

એ-ટ.૫ (૩) સદ્ધમ્મ શું છે ?

બુદ્ધના શિક્ષણ અને ઉપદેશોના આધારે ડૉ. આંબેડકરે એમના ગ્રંથ ધી બુદ્ધ એન્ડ હીજ ધમ્મમાં સદ્ધમ્મનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ કર્યું છે.

(૧) “માનવી મલિનતાને દૂર કરવી એ સદ્ધમ્મનું પહેલું કાર્ય છે. વ્યક્તિના જીવનમાં ‘મન’ મુખ્ય છે. તમામ ક્રિયાઓ પર મનનો કાબુ હોય છે. મનમાં જેવા વિચાર હશે તેવું જ કાર્ય અને તેવા જ શબ્દો બોલાશે. જો માણસના મનમાં સદ્વિચાર હશે તો મનુષ્યનું કાર્ય શુભ થશે. શબ્દો પણ શુભ હશે અને તેને લીધે પેદા થનાર સદ્ભાવથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. જે મનુષ્યના પડછાયાની જેમ એની પાછળ ચાલે છે. જેને કારણે સમાજના દયા, સદ્ભાવના, પ્રેમ, મૈત્રી જેવા માનવીય ગુણો વિકસે છે અને સમાજમાં ન્યાય અને શાંતિની ભાવનાનું નિર્માણ થાય છે. એટલે મનમાં રહેલ મલિનતા દૂર કરવી અને દુષ્ટ વિચારોથી દૂર રહેવું તે સામાજિક કલ્યાણ અને એકતાને માટે આવશ્યક છે.”

(૨) “સંસારને ધમ્મ રાજ્ય અર્થાત્ સદાચારનું સામ્રાજ્ય બનાવવું એ સદ્ધર્મનું બીજું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે. બૌદ્ધધર્મમાં સ્વર્ગ-નર્ક જેવી વાતોને માટે કોઈ સ્થાન છે નહીં. ઈશ્વરના શાસન હેઠળ સઘળું છે એ વાત પર બૌદ્ધધર્મને જરા જેટલો પણ વિશ્વાસ છે નહીં. આ સંસાર વ્યક્તિના સદાચારને લીધે ધમ્મ રાજ્ય બની શકે છે. સંસારમાંથી દુઃખોનો નાશ કરવા માટે સદાચાર અત્યંત જરૂરી છે એટલે ધમ્મ રાજ્ય અને સદાચારમાં ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.”

“બુદ્ધના મત અનુસાર દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ બીજા મનુષ્યની સાથે ધર્મ અનુસાર વ્યવહાર કરવો જોઈએ. આવા વ્યવહારથી જ સંસારમાં ધમ્મ રાજ્યની સ્થાપના કરવી જોઈએ.”

મનુષ્યના જીવનનો આ ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવા માટે બૌદ્ધ ધર્મ પંચશીલ પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે. પંચશીલ નીચે મુજબ છે. આ પંચશીલને અકુશલ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

- (૧) હિંસા નહીં કરવી.
- (૨) ચોરી નહીં કરવી.
- (૩) અસત્ય નહીં બોલવું.
- (૪) દારૂ નહીં પીવો.
- (૫) વ્યભિચાર નહીં કરવો.

એવી જ રીતે અષ્ટાંગિક માર્ગ અને દસ પારમિતાઓનું પાલન કરવું પણ આવશ્યક છે.

- (૧) સમ્યક્ દૃષ્ટિ
- (૨) સમ્યક્ સંકલ્પ
- (૩) સમ્યક્ વાચા
- (૪) સમ્યક્ ધર્મ
- (૫) સમ્યક્ આજીવિકા
- (૬) સમ્યક્ વ્યાયામ
- (૭) સમ્યક્ વિચાર
- (૮) સમ્યક્ સમાધિ.

આ અષ્ટાંગિક માર્ગ છે. અષ્ટાંગિક માર્ગનો ઉદ્દેશ ચિત્તની નિર્મળતા અને આચાર વિચારની શુદ્ધિ છે. સમ્યક્નો અર્થ થાય છે યોગ્ય અથવા કુશળ. દસ પારમિતાઓમાં (૧) શીલ (૨) ઉપેક્ષા (૩) દાન (૪) વીર્ય (૫) શાંતિ (૬) સત્ય (૭) અધિષ્ઠાન (૮) કરૂણા (૯) મૈત્રી (૧૦) નૈષ્કમ્ય. પારમિતા શબ્દોની અર્થ પરિશુદ્ધ ગુણ, પરમોત્તમપૂરણતા વગેરે સાથે જોડવામાં આવે છે પરંતુ આ શબ્દથી પરમોચ્ચ અવસ્થા, પરમોત્તમ દશા તથા પૂર્ણતાનો બોધ થાય છે.

“પંચશીલ, અષ્ટાંગિક માર્ગ અને દસ પારમિતાઓ પર બુદ્ધિ ધમ્મ આધારિત છે. આ ત્રણના અનુસરણથી મનુષ્ય સદાચારી બની શકે છે. એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય સાથે અનુચિત વ્યવહારને પરિણામે દુઃખ પેદા થાય છે. મનુષ્યે અનુચિત વ્યવહાર ટાળવો જોઈએ જેથી દુઃખ પેદા થાય નહીં.”

“મનુષ્યને કુશળ કર્મ કયા છે એની ખબર પડવી જોઈએ. કુશળ કર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ. એવી જ રીતે અકુશળ કર્મ કયા છે. તેની ખબર પડવી જોઈએ અને તેનાથી વિરત રહેવું જોઈએ.”

આ સિવાય સદ્ધર્મના બીજા બે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

- (૧) ધર્મનો પહેલો ઉદ્દેશ વ્યક્તિને ધાર્મિક વિધિઓ, યજ્ઞયાગ વગેરે શીખવવાને બદલે એની પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિને દિશા આપવી એટલે કે સંસ્કારિત કરવી.
- (૨) ધર્મનો બીજો ઉદ્દેશ જેને બુદ્ધ બૂબ જ મહત્વપૂર્ણ માને છે. તે એ છે કે જે કોઈ તત્વ ઉચિત છે અને જાણ્યા પછી જો કોઈ સહારો ન મળે તો પણ ધીરજપૂર્વક આ માર્ગથી વિચલિત થવું જોઈએ નહીં.

જો લોકોએ આ માર્ગનું અનુસરણ કર્યું તો સમાજમાં બુરી બાબતો નષ્ટ થશે અને સમાજમાં શાંતિ અને ન્યાય સ્થાપિત થશે.

ધર્મને સદ્ધર્મ બનાવવા માટે પ્રજાનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

- (૧) “ધર્મને સદ્ધર્મનું રૂપ આપવા માટે પ્રજાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. જ્યારે ધર્મ તમામને વિદ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તે સદ્ધર્મ બની જાય છે. ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થામાં જ્ઞાન કેવળ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો જ પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા. શૂદ્રોને જ્ઞાનગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નહોતો. પરંતુ બુદ્ધે એનો વિરોધ કર્યો અને જ્ઞાનાર્જન કરવાનો અધિકાર સૌને મળે એ જ સદ્ધર્મ છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું.”
- (૨) કેવળ વિદ્યા જ પર્યાપ્ત નહીં. માત્ર વિદ્યાર્થી પાંડિત્ય પેદા થાય છે. વ્યક્તિ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય પણ એણે બીજાઓને તિરસ્કાર કરવો ન જોઈએ અને પોતાને શ્રેષ્ઠ ન માનવો જોઈએ.
- (૩) ધર્મ જ્યારે પ્રજાની આવશ્યકતા વિંધે છે ત્યારે જ તે સદ્ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે. બુદ્ધે પ્રજા અને વિદ્યામાં ફરક કર્યો છે. વિદ્યા કેવળ જ્ઞાન છે. પ્રજા યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ છે. પ્રજા વિનાનું જ્ઞાન હાનીકારક છે એટલે બુદ્ધે સદ્ધર્મમાં પ્રજાને અધિક મહત્વ આપ્યું છે.

ધર્મને સદ્ધર્મ બનાવવા માટે મૈત્રીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

- (૧) કેવળ પ્રજા જ બધું છે એવું ન માનવું જોઈએ. પ્રજાની સાથે ‘શીલ’ પણ હોવું જોઈએ. એવું શિક્ષણ ધર્મ આપે છે. પ્રજા આવશ્યક છે પણ એથીય વિશેષ આવશ્યકતા ‘શીલ’ ની છે. શીલ વિના પ્રજા ભયાનક છે. વિચાર ધર્મ અર્થાત્ યોગ્ય વિચાર કરવાની પદ્ધતિ છે, તો શીલ આચારધર્મ અર્થાત્ યોગ્ય વ્યવહાર કરવાની પદ્ધતિ છે. ‘શીલ’ અંગે બુદ્ધે પાંચ મૂળતત્વો બતાવ્યા છે. એને જ પંચશીલ કહે છે. શીલ પ્રારંભ તથા અંત છે. તમામ પ્રકારના કલ્યાણનું ઉદ્ભવસ્થાન શીલ છે. તમામ કુશળ અવસ્થાઓમાં તે એક સર્વોત્તમ અવસ્થા છે એટલા માટે પ્રજાની સાથે શીલ પણ હોવું જોઈએ.
- (૨) ડૉ. આંબેડકરે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, ‘પ્રજા તથા શીલની સાથે જ્યારે કરૂણા ભળે છે ત્યારે ધર્મ સદ્ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે. પ્રજા બુદ્ધધર્મનો આધાર સ્તંભ છે. એવી જ રીતે કરૂણાપણ મહત્વનો આધાર સ્તંભ છે.’ કરૂણાના ભાવ વિના માનવ સમાજ જીવિત રહી શકે નહીં. કરૂણા વિના શીલ પણ અધિક પ્રભાવશાળી બની શકે નહીં. એટલા માટે પ્રજા અને શીલની સાથે કરૂણાનું હોવું આવશ્યક છે.
- (૩) જ્યારે ધર્મ કરૂણાથી વધારે મૈત્રી આપે છે ત્યારે તે સદ્ધર્મનું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. કરૂણાનવો અર્થ થાય છે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા અને મૈત્રી ભાવ-અર્થાત્ સમસ્ત જીવ-જાતિ પ્રત્યે પ્રેમભાવ. બુદ્ધ કેવળ કરૂણા સુધી જ સીમિત રહ્યા નથી પણ તે સમસ્ત જીવ-જાતિઓને પ્રેમ કરવાનો ઉપદેશ અને આદેશ આપે છે. મૈત્રીનો અર્થ અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા છે. તે તમામ પૂર્ણકર્મોને પોતાનામાં સમાવીને ચમકે છે. પ્રકાશિત થાય છે અને પ્રજ્જવલિત રહે છે. એટલા માટે બુદ્ધ મૈત્રીને અધિક મહત્વ આપે છે.

એ-૮.૫ (૪) ધર્મને સદ્ધર્મ બનાવવા માટે સામાજિક વિષમતાને લીધે પેદા થયેલ તમામ ભંધનોને નષ્ટ કરી દેવા જોઈએ.

- (૧) “ધર્મ ને સદ્ધર્મનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે ઉભા કરવામાં આવેલા ભેદભાવોને મટાડી દેવા જોઈએ. હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે ભેદભાવ ઉભો કરનારી સામાજિક નિયમો પર આધારિત છે. બુદ્ધધર્મ એ ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા અને જાતિભેદનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો છે. બુદ્ધધર્મ અને જાતિ, પંથ, શ્રેષ્ઠ, કનિષ્ઠ એવી કોઈ પણ વાતને માન્યતા આપી નથી. જેને લીધે મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે વિષમતા પેદા થાય. બુદ્ધ માને છે કે તમામ મનુષ્યો એક સમાન છે.”

- (૨) “ધમ્મ ને સદ્ધમ્મનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મનુષ્યની મહાનતા કે મોટાઈ જન્મથી નહીં બલ્કે એના કાર્યોથી નિર્ધારિત થાય છે.” એવું બુદ્ધનું માનવું છે વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિ વ્યવસ્થાનો બુદ્ધ વિરોધ કર્યો હતો કારણ કે બન્ને વ્યવસ્થાઓ અનુસાર વ્યક્તિની મહાનતા એના જન્મના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે વ્યક્તિના ગુણ અથવા કાર્યને મહત્વ આપવામાં આવતું નથી.
- (૩) “ધમ્મ ને સદ્ધમ્મ બનાવવા માટે મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે સમાનતાનો ભાવને વધારવો જોઈએ. અસમાનતા કોઈને કોઈ રૂપે જોવા મળે છે. જીવન જીવવા માટે ગમે તેવા મનુષ્યને સંઘર્ષ કરવો પડે છે. જો જીવન સંઘર્ષમાં વિષમતાને માન્યતા આપવામાં આવે તો દુર્બળ વ્યક્તિની સ્થિતિ અસહ્ય બની જાય. આ વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને બુદ્ધનો ધમ્મ સમતા શીખવે છે. એટલા માટે ધમ્મને સદ્ધમ્મ બનાવવા માટે સમતાની ભાવના વધારવી જોઈએ એવું બુદ્ધ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે.”

એ-૮.૫ (૫) બૌદ્ધ ધમ્મ અને અન્ય ધર્મો કરતાં કઈ રીતે અલગ છે ?

બૌદ્ધ ધર્મ અન્ય ધર્મો કરતાં કઈ રીતે અલગ છે એનું વિસ્તારથી વિશ્લેષણ ડૉ. આંબેડકરે પોતાના ગ્રંથમાં કર્યું છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે મુજબ છે.

(ધર્મ) : ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા, આત્માનું અસ્તિત્વ અને એના અંગેનો વિશ્વાસ, ઈશ્વરપૂજા, પ્રાર્થના વિધિ, તથા યજ્ઞયાગ વગેરે દ્વારા પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવો આ તમામનો અર્થ “ધર્મ” શબ્દમાં વ્યક્ત થાય છે.

(ધમ્મ) : ધર્મનો અર્થ જોતાં ગૌતમ બુદ્ધ જેને ધમ્મ કહે છે તે ધર્મથી મૂલભૂત રીતે અલગ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે.

ગૌતમ બુદ્ધ જેને ધમ્મ કહે છે તે યુરોપિયન ધર્મવેત્તાઓ જેને (Religion) કહે છે એની સાથે માત્ર કંઈક અંશે સમાન છે. એટલે તો યુરોપિયન ધર્મવેત્તાઓ બુદ્ધધમ્મને Religion માનવા માટે જ તૈયાર નથી.

Religion વૈયક્તિક છે. જેને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સ્વયં સુધી જ સીમિત રાખવો જોઈએ. સાર્વજનિક જીવનમાં એને ભેળવવો જોઈએ નહીં. એવું કહેવામાં આવે છે. પણ ડૉ. આંબેડકર જેને ધમ્મ કહે છે તે સામાજિક છે. મૂળભૂત રીતે અને તાત્વિક રીતે તે સામાજિક છે. ધમ્મનો સદાયરણ છે. અર્થાત્ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં માનવી-માનવી વચ્ચેનો ઉચિત વ્યવહાર રહે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મનુષ્ય જો એકલો જ રહેતો હોય તો એને ધમ્મની આવશ્યકતા નથી પણ જ્યારે બે મનુષ્યો કોઈપણ કારણને લીધે પારસ્પરિક નિકટમાં આવે છે ત્યારે એને પસંદ હોય કે પસંદ ના હોય પણ ધમ્મની આવશ્યકતા રહે છે. એના વિના છૂટકો નથી. એટલે જ ડૉ.આંબેડકર કહે છે કે સમાજ ધમ્મ વિના રહી શકે નહીં. સમાજનો પાયો જ ધમ્મ છે.

પ્રજ્ઞા તથા કરૂણાને બુદ્ધે પોતાના ધમ્મમાં વિશેષ સ્થાન આપ્યું છે. “પ્રજ્ઞાનો અર્થ થાય છે નિર્મલ બુદ્ધિ. અહીં જુદી અથવા નિરર્થક માન્યતાઓને માટે કોઈ સ્થાન નથી. કરૂણાનો અર્થ છે પ્રેમ. કરૂણા વિના સમાજ જીવી જ શકે નહીં. અથવા ઉન્નતિ કરી શકે નહીં. એટલે બુદ્ધનો ધમ્મ કરૂણા અને પ્રજ્ઞા પર આધારિત છે.”

Religion (મજહબ) ની વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ ધમ્મની વ્યાખ્યા અલગ છે એવો ડૉ. આંબેડકરનો મત છે. બુદ્ધધમ્મની વ્યાખ્યા ઘણી પ્રાચીન છે. તેમ છતાં તે આધુનિક યુગને અનુકુળ છે. તે જેટલી પુરાતન છે એટલી જ નૂતન છે.

ટૂંકમાં બુદ્ધનો ધમ્મ પ્રજ્ઞા અને કરૂણાનું અપૂર્વ મિશ્રણ છે. જેને સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય એણે ધમ્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ધર્મ અને ધમ્મના પ્રયોજનમાં પણ ફરક છે. ધર્મનું પ્રયોજન વિશ્વના નિર્માણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું છે, જ્યારે ધમ્મનું પ્રયોજન. સંસારની પ્રજ્ઞા અને કરૂણા આધારિત પુનરચના કરવાની છે.

વસ્તુતઃ ધર્મમાં નીતિનું પ્રાથમિક સ્થાન નથી ધર્મનો વિષય દેવ, આત્મા, પરમાત્મા, સ્વર્ગ-નર્ક, પવિત્ર, કર્મકાંડ, વિધિ વિધાન તથા યજ્ઞો છે. જ્યારે મનુષ્યનો અન્ય મનુષ્ય સાથે સંબંધ થાય છે. ત્યારે નીતિનો આરંભ થાય છે. સમાજમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા રાખવા માટે ધમ્મ (નીતિ) ની આવશ્યકતા છે. ‘તમારા પાડોશીઓ સાથે સારો વ્યવહાર રાખો કારણ કે તમે બન્ને પરમેશ્વરના સંતાનો છે’ એવી ધર્મની વિચારધારા છે. પ્રત્યેક ધર્મ નીતિ શીખવે છે પણ નીતિ એ તમામ ધર્મોના મૂળમાં નથી. ધર્મમાં તથા વ્યવહારમાં નીતિનું કાર્ય આકસ્મિક અથવા પ્રાસંગિક છે. જેને લીધે ધર્મમાં નીતિ પ્રભાવશાળી સાબિત થતી નથી.

પણ બુદ્ધના ધમ્મમાં નીતિને માટે વિશેષ સ્થાન છે. કારણ કે નીતિનો અર્થ જ ધમ્મ થાય છે. નીતિ સ્વયંનું અને અન્યનું હિત કરે છે. બંધુતાનો અર્થ માનવી માનવી વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ એટલે નીતિ છે. ગૌતમ બુદ્ધનું કહેવું છે કે, ધમ્મ પવિત્ર છે એવી જ રીતે નીતિ પણ પવિત્ર છે.

ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે, બુદ્ધનો ધર્મ તો એક પ્રાપ્તિ છે. કારણ કે સંસારના જીવનનું ગહન અધ્યયન કરીને તે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે, જે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્ય જન્મ લે છે એની ક્રિયા-પ્રક્રિયા, ઇતિહાસ, પરંપરાને કારણે પ્રાપ્ત થયેલા સારા-ખોટા અનુભવોને પરિશુદ્ધ કરવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ધર્મ મોક્ષનું આશ્વાસન આપે છે. ગૌતમ બુદ્ધ મોક્ષનું આશ્વાસન આપતા નથી. તે મોક્ષદાતા નથી પણ માર્ગદાતા છે. તે માત્ર માર્ગ ચિંધે છે અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા સ્વતંત્રતા આપે છે. એટલે પરંપરાગત ધર્મો કરતાં બુદ્ધધર્મ અલગ છે.

ડૉ. આંબેડકરના મતાનુસાર બૌદ્ધધર્મ યથાર્થવાદી ધર્મ છે. “કેવળ કાલ્પનિક વાતો પર બુદ્ધે પોતાના ધર્મનું નિર્માણ કર્યું નથી. ઈશ્વર, આત્મા, પુર્નજન્મ વગેરે બાબતોને બુદ્ધ માનતા નથી. જેનો મનુષ્ય અનુભવ ન કરી શકે એવી કોઈ પણ વાતમાં બુદ્ધ વિશ્વાસ મૂકતા નથી.”

વેદ, આત્મા, પુર્નજન્મ ચાર્તુવર્ણ્ય, ઈશ્વર, મોક્ષ, યજ્ઞયાગ વગેરે તમામ બાબતો તથા અન્ય પ્રકારે એનું સમર્થન કરનારી સઘળી બાબતોને બુદ્ધધર્મ અસ્વીકૃત કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ માનવ અને સમાજ સાથે છે. બુદ્ધધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ કલ્યાણનો છે. એટલે ડૉ. આંબેડકર કહે છે કે બૌદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રારંભથી માંડીને અંત સુધી માનવતાવાદી છે. ઈશ્વરવાદી નથી.

કોઈપણ ધર્મ દર્શન યોગ્ય છે. કે અયોગ્ય છે એની કસોટી ન્યાય અને ઉપયોગીતા છે. ન્યાય એટલે સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા. ડૉ. આંબેડકરે આ બંને કસોટીઓને આધારભૂત કસોટીઓ માની છે. આ કસોટીઓના સંઘર્ષમાં જ એમણે હિંદુ ધર્મની જેમ જ બુદ્ધધર્મની પણ સમીક્ષા કરી છે.

આ બંને કસોટીઓને આધારે બુદ્ધધર્મનું વિશ્લેષણ કરીને ડૉ. આંબેડકરે બુદ્ધ ધર્મના સંદર્ભમાં નીચે પ્રમાણેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે.

- (૧) શું બુદ્ધે ન્યાય (સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા) નું શિક્ષણ આપ્યું છે ?
- (૨) શું બુદ્ધે પ્રેમ (મૈત્રી)નું શિક્ષણ આપ્યું છે ?

બુદ્ધધર્મનું સમીક્ષાત્મક વિશ્લેષણ કરીને ડૉ. આંબેડકર કહે છે કે “મારો ઉત્તર ‘હા’ માં છે. ‘બુદ્ધને સામાજિક સંદેશ આપવો હતો’ એટલે બુદ્ધે સમતા, સ્વતંત્રતા, બંધુતા, ન્યાય તથા સમાજમાં ‘ઉપયોગિતાના સંબંધમાં પોતાનું દર્શન પ્રસ્તુત કર્યું છે.’”

‘ડૉ. આંબેડકર બૌદ્ધ ધર્મને કાન્તિ માને છે. કેવળ એટલું જ નહીં, તે ગૌતમબુદ્ધને પહેલા સમાજ સુધારક માને છે અને તમામ સમાજ સુધારકોમાં શ્રેષ્ઠ માને છે. સામાજિક સુધારના ઇતિહાસની શરૂઆત બુદ્ધથી શરૂ કરવી પડશે અને ભારતમાંના સુધારાનો ઇતિહાસ એમનું મૂલ્યાંકન કર્યા વિના પૂરો થઈ શકે નહીં.’

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દર્શનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેની ‘ન્યાય’ અને ‘ઉપયુક્તતા’ (ઉપયોગિતા) આ બંને કસોટીએ કસી જોતાં બૌદ્ધધર્મ શુદ્ધ સૌનાની જેમ સાચો પુરવાર થાય છે. કારણ કે બૌદ્ધધર્મમાં ‘સમતા’, ‘સ્વતંત્રતા’, ‘બંધુતા-ન્યાય’ અને ‘ઉપયુક્તતા’ ના માનવતાવાદી તત્વો છે. એટલે બુદ્ધધર્મ દર્શનને જેટલા અંશે અપનાવવામાં આવશે એટલે અંશે સંસારમાંથી કલહ અને યુદ્ધ દૂર થશે અને શાંતિ સમીપ આવશે. એટલે ‘માનવતાનું સંપૂર્ણ સંરક્ષણ કરવા માટે સંસારમાં બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ’ એવી સ્પષ્ટ માન્યતા ડૉ. આંબેડકર ધરાવે છે.

આ રીતે ડૉ. આંબેડકરે ધર્મના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે. આ વિચારોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ધર્મ અંગે એમની દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી. ધર્મ કેવળ કર્મકાંડો સુધી સીમિત નહીં રહેવો જોઈએ. સમાજનો પ્રત્યેક વ્યક્તિને સમતા, સ્વતંત્રતા અને ન્યાય મળવો જોઈએ. અને બંધુતાનું નિર્માણ થવું જોઈએ. ધર્મ આ વ્યાપક તત્વો પર આધારિત હોવો જોઈએ. બૌદ્ધધર્મ માનતાવાદી તત્વો પર આધારિત છે. એટલે વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણને માટે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારને તે આવશ્યક માની આહવાન કરે છે.

ડૉ. આંબેડકરની અધ્યયનની અને વિશ્લેષણની પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે. એટલે એમના તારણો વસ્તુનિષ્ઠ છે. માનવતા અને વૈજ્ઞાનિક ડૉ. આંબેડકરના દૃષ્ટિકોણનો પાયો છે.

એ-૮.૬ ચાવી રૂપ શબ્દો

ધર્મ : (૧) જીવનની પવિત્રતા જાળવવી. (૨) જીવનમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી (૩) નિર્વાણમય જીવન (૪) તૃષ્ણાનો ત્યાગ (૫) સંસારની અનિત્યતામાં વિશ્વાસ (૬) કર્મને માનવ જીવન માટેનું નૈતિક સાધન માનવું તે ધર્મ છે. ધર્મ અને ધર્મમાં ફરક છે. ધર્મનો સાર એટલે સદાચાર.

અષ્ટાંગિક માર્ગ : ધમ્મના આઠ અંગો છે.

(૧) સમ્યક્ દૃષ્ટિ :

સમ્યક્ દૃષ્ટિનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય અવિધાનો નાશ. વ્યકિત કર્મકાંડ વિધિ વિગેરેને વ્યર્થ સમજે, શાસ્ત્રોની પવિત્રતાની ખોટી માન્યતામાંથી મુક્ત બને, પ્રકૃતિના નિયમ વિરૂદ્ધ કશું જ થઈ શકે નહીં એવું જાણે, વ્યકિત મિથ્યા ધારણાઓ અને કલ્પનાઓથી મુક્ત થાય. એ સમ્યક્ દૃષ્ટિનો હેતુ છે.

(૨) સમ્યક્ વાણી :

વ્યકિત સાચું બોલે : અસત્ય ન બોલે, નિંદા ન કરે, ગાળાગાળી કે કઠોર વચનો ન કહે, વિનમ્ર વાણી રાખે, મૂર્ખતાપૂર્ણ વાતો ન કરે, વાણી બુદ્ધિ સંગત, સાર્થક અને ઉદ્દેશ્યવાળી હોય તેને સમ્યક્ વાણી કહે છે.

(૩) સમ્યક્ કર્માત :

યોગ્ય વ્યવહારનું શિક્ષણ આપે. જીવનના જે મુખ્ય નિયમો છે. તેની જોડે સમન્વય રાખે તેને સમ્યક્ કર્માત કહે છે.

(૪) સમ્યક્ વ્યાયામ :

અવિધાનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ. ચિત્ત પ્રવૃત્તિઓની ઉત્પત્તિ રોકવી, ઉત્પન્નથઈ હોય તો તેને દબાવવી, અષ્ટાંગિક માર્ગનાં સહાયક બનવું. સમ્યક્ વ્યાયામના ઉદ્દેશ્યો છે.

(૫) સમ્યક્ સ્મૃતિ :

દરેક વસ્તુ પર જાગૃક રહીને ધ્યાન આપવું. મનમાં જે અકુશળ વિચાર ઉદ્ભવે તેની ચોકીદારી કરવી.

(૬) સમ્યક્ સંકલ્પ :

અવિધાથી ઉત્પન્ન સમસ્ત સંસ્કારોને પરિશુદ્ધ કરીને જ્ઞાનમય સંકલ્પ એ જ સમ્યક્ સંકલ્પ છે.

(૭) સમ્યક્ આજીવિકા :

અશુભ અને અનુચિત ઉપાયોથી આજીવિકા મેળવવાના સાધનોનો ત્યાગ કરવો તે સમ્યક્ આજીવિકા છે. ચોરી, છળકપટ, હિંસા, શોષણ, જૂઠથી આજીવિકા કમાવી એ નિષિધ્ધ છે.

(૮) સમ્યક્ સમાધિ :

ઉપરોક્ત સાત માર્ગોમાં પ્રવિણ થયા પછી ભિક્ષુ સમ્યક્ સમાધિ માટે પ્રવેશને યોગ્ય બને છે. સમાધિની ચાર અવસ્થાઓ છે. જેનો ભિક્ષુએ અનુભવ લેવાનો હોય છે.

એ-૮.૭ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

- (૧) ડૉ. પ્રદીપ આગલાવે, અનુવાદ : મીના કાંબલે, મહાન સમાજશાસ્ત્રી, બાબા સાહેબ આંબેડકર, સમ્યક્ પ્રકાશન, ૩૨/૩, કલબ રોડ, પશ્ચિમપુરી ચોક, નવી દિલ્હી (૨૦૦૫)
- (૨) ડૉ. બી. આર. આંબેડકર : ફિલોસોફી ઓફ હિન્દુઈઝમ' ડૉ. આંબેડકર રાઈટીંગ્સ એન્ડ ચીઝ વોલ્યુમ-૩ એજ્યુકેશન ડીપાર્ટમેન્ટ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ (૧૯૮૭)
- (૩) ડૉ. બી.આર. આંબેડકર 'એની હિલેશન ઓફ કાસ્ટ' ડૉ. આંબેડકર રાઈટીંગ્સ એન્ડ ચીઝ વોલ્યુમ-૧ એજ્યુકેશન ડીપાર્ટમેન્ટ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ (૧૯૮૮)
- (૪) ડૉ. બી.આર. આંબેડકર, 'ઈન્ડિયા એન્ડ ધી પ્રી-રિકવીઝીટ ઓફ કમ્યુનીઝમ' ડૉ. આંબેડકર (વોલ્યુમ) રાઈટીંગ્સ એન્ડ ચીઝ, એજ્યુકેશન ડીપાર્ટમેન્ટ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ (૧૯૮૭)
- (૫) ડૉ. બી.આર. આંબેડકર, 'રીડલ્સ ઈન હિન્દુઈઝમ' ડૉ. આંબેડકર રાઈટીંગ્સ એન્ડ સ્પીરીઝ વોલ્યુમ-૪, (૧૯૮૮)
- (૬) ડૉ. બી.આર. આંબેડકર, 'રિવોલ્યુશન એન્ડ કાઉન્ટર રિવોલ્યુશન' ડૉ. આંબેડકર રાઈટીંગ્સ એન્ડ સ્પીરીઝ વોલ્યુમ-૩, ગવર્નમેન્ટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ (૧૯૮૭)
- (૭) ડૉ. બી. આર. આંબેડકર, અનુ. ડૉ. પી. જી. જ્યોર્જીકર, ભગવાન બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મ, ગ્રંથ-૨૨, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર : સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર (૨૦૦૬)

- (૮) ડૉ. ડી. આર. જાટવ, ડૉ. આંબેડકર કા સમાજદર્શન તથા બુદ્ધ ઓર ધર્મ દર્શન, સમતા સાહિત્ય સદન, ૪૦, મીના કોલોની, ઇમલીવાલા ફાટક, જયપુર (૧૯૯૬)
- (૯) પી. લક્ષ્મી નરસ, 'ધી ઇસેન્સ ઓફ બુદ્ધિઝમ, ઠક્કર એન્ડ કંપની, મુંબઈ (૧૯૪૮)
- (૧૦) ધર્માનંદ કૌસાંબી, 'ભગવાન બુદ્ધ' જીવન ઓર દર્શન, લોકભારતી પ્રકાશન, અલ્હાબાદ, (૧૯૮૨)
- (૧૧) ભદંત આનંદ કૌશલ્યાયન, તથાગત કા શાશ્વત સંદેશ, વાય.એમ.બી.એ. પ્રકાશન, નાગપુર-૧૯૭૩.
- (૧૨) સંઘ રક્ષિત ભિક્ષુ, આંબેડકર એન્ડ બુદ્ધિઝમ, વિન્ડ હોર્સ પબ્લીકેશન્સ, ગ્લાસગો (૧૯૮૬)
- (૧૩) ચતુરસેન આચાર્ય, બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ધર્મ, અરૂણ પ્રકાશન, નવી દિલ્હી (૧૯૯૨)
- (૧૪) ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર, વિદ્રોહી વિભૂતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, સ્મૃતિગ્રંથ સમિતિ, વિજયનગર સોસાયટી, કાંકરિયા, અમદાવાદ.

એ-૮.૮ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના ચાર કે પાંચ વાક્યોમાં જવાબ આપો.

(૧) બુદ્ધધર્મમાં મહાયાન શાખામાં કોણે કોણે પ્રવેશ મેળવ્યો ?

(૨) વર્ણવ્યવસ્થા સામેના સાર્થક વિદ્રોહમાં સંતો નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યા ?

(૩) સંતોએ કઈ પ્રચલિત માન્યતાઓનો વિરોધ કર્યો ?

(૪) હિંદુધર્મનું પુનઃગઠન કરવા ડૉ. આંબેડકરે કયા કયા પ્રયાસો કર્યા ?

(૫) હિંદુધર્મનું પુનઃગઠન કરવા ડૉ. આંબેડકરે કયા સૂચનો કર્યા ?

(૬) "બોધિવૃક્ષના મૂળ સુકાયા નથી" એવું ડૉ. આંબેડકરે શા માટે કહ્યું ?

(૭) ડૉ. આંબેડકરે ધર્માતરની ઘોષણા કરી તેના કેવા પ્રત્યાઘાતો પડ્યા ?

(૮) અસ્પૃશ્યો કોણ હતા ? પુસ્તકમાં ડૉ. આંબેડકરે કયા ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષો તારવ્યા છે ?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) મુસ્લીમોનું પ્રતિનિધિ મંડળ કઈ સાલમાં વાઈસરૉયને મળ્યું ? શા માટે ?

(૨) બૌદ્ધ ધર્મની કઈ બે શાખાઓ અલગ પડી ?

(૩) કયા લોકોને ચોથી સદીમાં અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢવામાં આવ્યા ?

(૪) ધર્માતરની ઘોષણા કયારે, ક્યાં અને કોણે કરી ?

(૫) ડૉ. આંબેડકરની મુલાકાત કયા બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ લીધી ?

પ્રશ્ન-૩ ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરે બૌદ્ધભિષ્મુ.....ના હસ્તે ધર્મ દિક્ષા લીધી હતી.

(૨) હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થામાં.....,..... અને.....નો અભાવ છે.

(૩) વસ્તી ગણતરીના કમિશ્નરે હિંદુઓના.....,..... અને..... એમ ત્રણ ભાગ ૧૦ કસોટીઓને આધારે કર્યા.

એકમ-૮-બી ડૉ. આંબેડકર હિન્દુકોડબિલ અને સ્ત્રી ઉન્નતિ :
વિચાર અને આચરણ

ડૉ. આંબેડકર હિન્દુકોડબિલ અને
સ્ત્રી ઉન્નતિ :
વિચાર અને આચરણ

રુપરેખા

બી-૮.૦ ઉદ્દેશો

બી-૮.૧ પ્રસ્તાવના

- બી-૮.૨ (૧) મહિલાઓની મુક્તિ માટે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો અને તેમણે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓ.
(૨) સ્ત્રી મુક્તિ માટે શિક્ષણની આવશ્યકતા.
(૩) ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં સ્ત્રીઓ અંગે પ્રચલિત કુપ્રથાઓ.
(૪) આંદોલનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી : નવતર પ્રયોગો.
(૫) કામઠી આંદોલન.
(૬) શ્રમિક મહિલાઓ માટે કાયદા.
(૭) ભારતીય દલિત મહિલા કોન્ફરન્સીસ.
(૮) મુસ્લીમ મહિલાઓ અને બુરખા પધ્ધતિનો વિરોધ.
(૯) ૧૮મી સદીનો ઘૃષ્ણિત રિવાજ : બ્રાહ્મણો દ્વારા દલિત સ્ત્રીઓને સ્તન પ્રદેશ ખુલ્લો રાખવાની પડાયેલી ફરજ.
(૧૦) વ્યવસ્થિત વસ્ત્રો પહેરવાની તાલીમ.
(૧૧) દિક્ષાભૂમિ પરનો ચમત્કાર.
(૧૨) ઔરંગાબાદમાં કન્યા મહા વિદ્યાલય

- બી-૮.૩ (૧) બંધારણ ઘડતર અને સંવિધાન દ્વારા નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોને મળેલા માનવાધિકાર અને ડૉ. આંબેડકરનું યોગદાન.
(૨) સંવિધાનનો મુસદ્દો ઘડનારી સમિતિ.
(૩) સંવિધાન નિર્માતા ડૉ. આંબેડકર.
(૪) સંવિધાન દ્વારા નાગરિકોની મળેલા માનવાધિકારો.
● સમાનતાનો અધિકાર.
● સ્વતંત્રતાનો અધિકાર.
● શોષણ વિરૂદ્ધનો અધિકાર.
● ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર.
● સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ સંબંધી અધિકાર.
● સંવૈધાનિક ઉપચારોનો અધિકાર.

- બી-૮.૪ (૧) હિંદુકોડબીલની રચના - વિરોધીઓનો ચક્રવ્યુહ અને ડૉ. આંબેડકરનું કેબિનેટ મંત્રી તરીકે રાજીનામું.
(૨) હિંદુકોડબીલ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા અને તેના અંગેના કારણો. - ૧૦૦ વર્ષના સીમાસ્તંભો.
(૩) હિંદુકોડબીલ પહેલાં કાનૂની અને ભૌતિક પ્રશ્નો ઉકેલવાના આધારો.
(૪) હિંદુકોડબીલને કેબિનેટની મળેલી મંજૂરી
(૫) ડૉ. આંબેડકર પર સંસદમાં કૃતક આક્ષેપોનો મારો અને કૃતક આંદોલન.
(૬) 'અમારો ધર્મ - અમારી સંસ્કૃતિ' : સનાતનની હિંદુ ધર્માચાર્યોનો પડકાર.
(૭) પડદા પાછળનું રાજકારણ અને નહેરૂજીની પીછેહઠ.
(૮) કૃતક લડાઈની મોડસ ઓપરેટી.
(૯) અખિલ ભારત વર્ષીય હિંદુ કોડબીલ વિરોધી સમિતિ અને તેના ઠરાવો.
(૧૦) ડૉ. આંબેડકરનું રાજીનામું અને કારણોની ખુલાસો.

- બી-૮.૫ (૧) હિંદુકોડબીલમાં સમાવેશ થયેલા કાયદાઓ.
(૨) હિંદુ વિવાહિત સ્ત્રીઓને અલગ રહેવાનો અને ભરણ પોષણ મેળવવાનો કાયદો.
(૩) હિંદુદત્તક પુત્ર ગ્રહણ તથા ભરણપોષણ અધિનિયમ.
(૪) અશક્ત વૃદ્ધો અને અનાથોને દત્તક લેવાની અને આપવાની વ્યવસ્થા અંગે.
(૫) ભરણપોષણ મેળવવાનો વિશિષ્ટ સ્થિતિઓમાં અધિકાર.
(૬) હિંદુ સગીરાવસ્થા તથા અભિભાવકતા અધિનિયમ.
(૭) હિન્દુ વિવાહ અધિનિયમ
(૮) હિન્દુ ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ અને તેનો પ્રભાવ.
(૯) હિન્દુકોડબીલ એટલે નિરાધાર લોકોને એક પ્રકારનો જીવન-વીમો.

બી-૮.૬ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

બી-૮.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

બી-૮.૦ ઉદ્દેશો :

- ૭.૦ સ્ત્રીઓની મુક્તિ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારોનો સંદર્ભ સહિત સમજવાનો છે. તેને નીચે પ્રમાણેના ઉદ્દેશો ધ્યાનમાં રાખીને લેખન કરવામાં આવ્યું છે.
- (૧) મહિલાઓની સામાજિક અને પારિવારિક સમસ્યાઓ અંગે ડૉ. આંબેડકરના યુવાવયથી માંડીને નિર્વાણ સુધીના સમયગાળામાં વિચારોની માહિતી મેળવવાનો છે.
 - (૨) દલિતોના વિકાસનું પ્રથમ ચરણ મહિલા વિકાસ શરૂઆત થાય છે એવું માનનારા ડૉ. આંબેડકરે સતીપ્રથા, વૈધવ્ય જાતિપ્રથા વગેરે અંગે ઇ.સ. ૧૯૧૬માં લખેલા વિચારપ્રેરક પેપરથી પરિચિત થવાનું છે.
 - (૩) ડૉ. આંબેડકરે શ્રમિક મહિલાઓ અંગે લીધેલા કાનૂની પગલાની માહિતી મેળવવાનો છે.
 - (૪) સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે ડૉ. આંબેડકરે કરેલા પ્રયાસોથી પરિચિત થવાનો છે.
 - (૫) સંવિધાનના ઘડતર વખતે નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓને મળેલા માનવાધિકારોની માહિતી આપવાનો છે.
 - (૬) હિન્દુકોડબીલની રચના કરવા પાછળના કારણોનો ઇતિહાસ તપાસવો.
 - (૭) મનુસ્મૃતિના દહન પછી નવી સ્મૃતિ રચીને મુક્તિનો માર્ગ મોકળો કરવાની ઇચ્છા પૂરી કરવા આંબેડકરે શું કર્યું તેની વિગતોની જાણકારી મેળવવાનો છે.
 - (૮) કટ્ટરપંથી હિંદુત્વવાદીએ શું કર્યું એનાં લેખાં જોખા કરવાનો ઉદ્દેશ છે.
 - (૯) સ્થાપિત હિતો દ્વારા સંચાલિત આંદોલનની પાછળ ઉભી થતી કૃતક સંસ્થાઓનું રાજકારણ સમજવાનું છે.
 - (૧૦) ડૉ. આંબેડકરને શા માટે મજબૂર થઈ કેબિનેટમાંથી રાજીનામું આપવું પડ્યું તેની વિગતો તપાસવાનો છે.
 - (૧૧) હિન્દુકોડબીલની કાનૂની જોગવાઈઓથી પરિચિત કરાવવાનો છે.

બી-૮.૧ પ્રસ્તાવના :

જ્યારે સમાજની સ્થાપિત વ્યવસ્થાઓ ઉપર રૂઢીઓ અને પરંપરાઓનું વર્ચસ્વ સ્થપાઈ જાય ત્યારે મૂળ વ્યવસ્થાઓ ભૂલાઈ જાય છે. ભારતમાં રૂઢીઓ અને પરંપરાઓ જ્યારે બળવાન બની ત્યારે ધર્મના ઠેકેદારો અને સ્મૃતિકારોએ તેનું સમર્થન કર્યું. પરિણામે ભારતની નારી નિઃસહાય, પરતંત્ર અને ઘરકુકડી બની ગઈ. પુરૂષવર્ગે સ્ત્રીઓના પારિવારિક અધિકારો સુદ્ધાં છીનવી લીધાં અને સ્ત્રીને દાસી બનાવી દીધી. આ સ્થિતિમાંથી મુક્તિ અપાવવા અનેક સમાજ સુધારકોએ અને સમાજ ક્રાંતિકારીઓએ પોતાની શક્તિ-મતિ મુજબ પ્રયાસ કર્યા. મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે અને ડૉ. આંબેડકરનું નામ સમાજ ક્રાંતિકારીઓમાં અગ્રિમ પંકિતમાં મૂકી શકાય એવું તેજસ્વી છે. મહિલાઓને એમના માનવીય અધિકારો અપાવવા માટે ડૉ. આંબેડકરે જે પ્રયાસો કર્યા તેની વિગત આ લેખમાં આપણે નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં લેવા માગીએ છીએ.

- (૧) મહિલાઓની મુક્તિ માટે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો અને એમણે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓ.
- (૨) બંધારણ ઘડતર અને સંવિધાન દ્વારા નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોને મળેલા માનવાધિકારો અને ડૉ. આંબેડકરનું યોગદાન.
- (૩) હિંદુકોડબીલની રચના-આશય, વિરોધીઓનો ચક્રવ્યુહ અને ડૉ. આંબેડકરનું કેબિનેટ મંત્રી તરીકેનું રાજીનામું.

બી-૮.૨ (૧) મહિલાઓની મુક્તિ માટે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો અને એમણે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓ.

સ્ત્રી મુક્તિ વિના દલિત શોષણ મુક્તિ સંભવ નથી એવી સ્પષ્ટ ધારણા ડૉ. આંબેડકરની હતી એટલે તો છેક ૧૯૧૩માં સયાજીરાવ ગાયકવાડે માન્ય કરેલી સ્કોલરશીપની સહાયથી કોલંબિયા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવા ગયા ત્યારે માત્ર ૨૨ વર્ષની યુવા વયે પોતાના એક હમદર્દ વડીલને લખેલા પત્રમાં એમણે લખ્યું હતું કે

‘જો આપણે યુવકોની સાથે-સાથે યુવતીઓને પણ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આગળ આવવા પ્રોત્સાહિત કરીશું નહિ. તો દલિત સમાજ ઇચ્છિત ઝડપથી પ્રગતિ કરી શકશે નહીં. દલિતોના વિકાસનું પ્રથમ ચરણ મહિલા વિકાસનું છે.’

બી-૮.૨ (૨) સ્ત્રી મુક્તિ માટે શિક્ષણની આવશ્યકતા :

યુવક આંબેડકરની ચિંતા અને લાગણી વાજબી હતી કારણ કે કોઈપણ વ્યક્તિની ઉન્નતિને માટે શિક્ષણ અતિ આવશ્યક છે. સાચી દિશાનું શિક્ષણ મુક્તિનો માર્ગ મોકળો કરે છે. સમાજ જીવનના રથના બે પૈડાં છે સ્ત્રી અને પુરૂષ. બન્ને શિક્ષિત હોય તો પરિવારની પ્રગતિનો માર્ગ અવરોધ મુક્ત બને છે. શિક્ષિત માતા એક આખા પરિવારને આગળ લઈ જઈ શકે છે.

ડૉ. આંબેડકર માનતા હતા કે શિક્ષણ એ કોઈ જાતિ વિશેષ કે વર્ગ વિશેષનો ઈજારો નથી. શિક્ષણ પર કોઈ એકાધિકારનો દાવો કરી શકે નહીં. સમાજના દરેક વર્ગને અને દરેક વ્યક્તિને શિક્ષણનો સમાન અધિકાર મળવો જોઈએ. એવી માન્યતા એમના માનસમાં વિદ્યાર્થીકાળમાં જ સ્થિર થઈ ચૂકી હતી. વિદેશમાં અભ્યાસ કરવા ગયા તે દરમ્યાન દલિતો અને સ્ત્રીઓ સહિત સમાજના પ્રશ્નો સમજવામાં એમણે ઊંડો રસ લીધો હતો. એટલે તો ૧૯૧૬માં ગોલ્ડનવેજર દ્વારા આયોજીત સેમિનારમાં સતીપ્રથા, વૈધવ્ય અને જાતિપ્રથા વગેરે અંગે 'કાસ્ટ ઈન ઈન્ડિયા, ધેર મિકેનીઝમ, જેનેસીસ એન્ડ ડેલવપમેન્ટ' નામનું વિચારકપ્રેરક પેપર રજૂ કર્યું હતું જેની ભારોભાર પ્રસંશા થયેલી.

બી-૯.૨ (૩) ભારતીય સમાજમાં પ્રચલિત કુપ્રથાઓ :

ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં સ્ત્રીઓ અંગે પ્રચલિત કુપ્રથાઓ જેવી કે દેવદાસી પ્રથા, બાલ વિવાહ, સતીપ્રથા, નિયોગપ્રથા, બહુપતિત્વ, બહુપત્નિત્વ, વિધવા પુનર્વિવાહ બંધી, દહેજ પ્રથા જેવી મૂર્ખતાપૂર્ણ પ્રથાઓ દ્વારા નારી શોષણ થતું હતું. મનુસ્મૃતિના કાનૂનો દ્વારા આ પ્રથાઓને ધાર્મિક-સામાજિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. આંબેડકરે પોતાના એક લેખ "હિન્દુ નારીકા ઉત્થાન ઔર પતન" માં આ અંગેની તમામ જવાબદારીઓ મનુમહારાજની મનુસ્મૃતિને તથા હિન્દુ ધર્માચારીઓ, શાસ્ત્રકારો અને સ્મૃતિકારોને માથે નાખી છે.

મુંબઈમાં મહિલાઓની એક સભામાં પોતાના પ્રવચનમાં એમણે હાકલ કરી હતી કે,

'સ્ત્રી વાસ્તવિક રીતે જ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરનારી નિર્માત્રી છે. રાષ્ટ્રનો પ્રત્યેક નાગરિક એનો ખોળો ખુંદીને મોટો થાય છે. જ્યાં સુધી નારી જાગશે નહીં ત્યાં સુધી દેશના દુઃખોનો અંત આવશે નહીં.'

દલિત મહિલાઓને સામાજિક આઝાદીની લડાઈમાં સામેલ થવા નાગપુરની મહિલા કોન્ફરન્સમાં એમણે આહવાન કર્યું હતું કે,

'મહેનત કરો' અને શિક્ષણ મેળવો. શિક્ષણ તો સિંહણના દુધ જેવું છે. તમારી ઉગતી પેઢી સિંહ જેવી બનવી જોઈએ. વિવાહ એક જવાબદારી ભર્યું કર્તવ્ય છે. એને બોજ માનશો નહીં. તમારા બાળકોના વિવાહ જલ્દી કરશો નહીં. એમને શિક્ષિત બનાવજો. કન્યાઓને શિક્ષણ આપવાનું ચૂકશો નહીં. પોતાનો પરસેવો રેડીને જવાબદારીપૂર્ણ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ બાળકોના વિવાહ કરજો. જે કન્યાઓ લગ્ન કરે તે પતિના કાર્યોમાં અને પરિવારની ઉન્નતિમાં સહયોગી બને. એમણે પતિની દાસી બનવાનું નથી પણ મિત્ર અને સાથીદાર બનવાનું છે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે શિક્ષણનું મહત્વ સમજીને પરિવારને યશ અને સમાજની ઉન્નતિમાં સહભાગી બનશો.'

૧૨ અને નારી વચ્ચે સમાન સ્વરૂપે પારસ્પરિક ભાગીદારી ઉભી થાય એને ડૉ. આંબેડકર અનિવાર્ય માનતા હતા. એમણે કહ્યું કે

'કોઈપણ સમાજે કેટલી પ્રગતિ કરી છે. એને માપવાનો માપદંડ એ છે કે તે સમાજમાં મહિલાઓને કેવું સન્માન અને સાંસ્કારિક કામોમાં કેવી ભાગીદારી આપવામાં આવે છે. જે સમાજમાં મહિલાઓનું મહત્વ સ્વીકારાય છે, અને વ્યવહારમાં એનો અમલ થાય છે તે સમાજ બેરોકટોક પ્રગતિ કરે છે. સ્ત્રી ઉન્નતિ વિના સમાજ કે દેશની ઉન્નતિ સંભવ નથી.'

બી-૯.૨ (૪) આંદોલનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી : નવતર પ્રયોગો

ડૉ. આંબેડકર માત્ર પ્રવચનો દ્વારા જ નહીં. પણ કર્મ દ્વારા મહિલાઓને પોતાના આંદોલનમાં સાંકળતા હતા. ૧૯૨૦માં બાબા સાહેબ આંબેડકરે પોતાના આંદોલનોનો શુભારંભ કર્યો. મહિલાઓને જાહેરસભામાં ગીતો ગાવા અને પોતાના વિચારો જાહેરમાં વ્યક્ત કરવાના એમણે અવસરો આપ્યા પરિણામે લડાયક દલિત મહિલાઓની આખી ફોજ તૈયાર થઈ.

૧૩ નવેમ્બર ૧૯૨૭ના રોજ કાલારામ મંદિર પ્રવેશનું પ્રચંડ સરઘસ નીકળ્યું ત્યારે હજારો મહિલાઓએ ઉત્સાહભરે એમાં ભાગ લીધો હતો. પોલીસો, રૂઠીવાદીઓ અને બ્રાહ્મણોએ હુમલા કર્યા. હુમલામાં ઘાયલ થયા છતાં અનેક દલિત મહિલાઓ મંદિરના દરવાજાથી દૂર થઈ નહોતી. એક નવી જ જાગૃતિ આવી હતી જે અસ્મિતા સર્જક સાબિત થઈ હતી. મહાડ સત્યાગ્રહ અને મનુસ્મૃતિ દહનના કાર્યક્રમમાં તો હજારો મહિલાઓએ સક્રિય ભૂમિકા ભજવી હતી. એક બાજુ રાષ્ટ્રીય રાજકીય ચળવળમાં ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ ભદ્રવર્ગની મહિલાઓ ભાગ લઈ રહી હતી, તો બીજી બાજુ સામાજિક આઝાદીની ચળવળમાં દલિત વંચિત મહિલાઓ ડૉ. આંબેડકરની આગેવાની હેઠળ મોટા પાયે ભાગ લેતી થઈ હતી જે ૨૦મી સદીનો દલિત મહિલા જાગૃતિનો ચમત્કાર ગણી શકાય.

બી-૯.૨ (૫) કામઠી આંદોલન :

મુંબઈમાં ડૉ. આંબેડકરની આગેવાની હેઠળ કામઠી આંદોલન શરૂ થયું હતું. ગરીબ સ્ત્રીઓને, એમની , ગરીબી અને અજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી સ્થાપિત હિતો વેશ્યાવ્યવસાયમાં ધકેલતા હતા તેથી તેમની મુક્તિ માટેની લડત શરૂ થઈ. ડૉ. આંબેડકર વેશ્યાઓની વચ્ચે ગયા અને કહ્યું કે

'વેશ્યા વ્યવસાય ભુરૂં કામ છે એને છોડી દો. પરસેવાનો રોટલો રળો, તમારું માન સન્માન જળવાય તે માટેનો આગ્રહ રાખો.'

દેવદાસી પ્રથાને કારણે વેશ્યાલયો ઉભરાતા હતા. આવી મહિલાઓનું પુનઃસ્થાપન કરવા માટે એક સંગઠન ઉભું કરવામાં આવ્યું અને માર્ગ ભૂલેલી મહિલાઓને નેક કાર્યોમાં સહાયભૂત થવાનો પ્રયાસ આ સંગઠને કર્યો હતો. ભદ્રવર્ગીય મહિલાઓની રાજકીય ચળવળની સરખામણીમાં ડૉ. આંબેડકરે ચલાવેલું કામઠી આંદોલન મહિલા મુક્તિનું નક્કર અને પાયાનું આંદોલન હતું. જેની નોંધ ઇતિહાસે લેવી જ રહી.

બી-૮.૨ (૬) શ્રમિક મહિલાઓ :

ડૉ. આંબેડકરે માત્ર દલિત મહિલાઓ માટે જ નહીં પણ કારખાનાઓમાં કામ કરતી શ્રમિક સ્ત્રીઓને મજૂરીના સ્થળે સારી સગવડ, પ્રસુતિની રજાઓ, દવા-દારૂની સગવડ અને પુરૂષોની સરખામણીમાં ઉચિત વેતન આપવાના કાયદાઓ કર્યા હતા અને મજૂરમંત્રી તરીકે એનો અમલ પણ કરાવ્યો હતો. ડૉ. આંબેડકરની સ્પષ્ટ માન્યતા હતી કે કાયદાનું શાસન સ્થપાવું જોઈએ અને તેને માટે પ્રત્યેક કાયદાનો નિષ્ઠાપૂર્વક અમલ થવો જોઈએ. માત્ર કાયદા કરવાથી કશું જ થતું નથી. કાયદો જ ન્યાયનો આધાર બનવો જોઈએ. કાયદો પાળવાનું નાગરિક વલણ વધવું જોઈએ.

બી-૮.૨ (૭) ભારતીય દલિત મહિલા કોન્ફરન્સીસ :

ડૉ. આંબેડકર પોતાની સામાજિક અને રાજકીય ચળવળની સાથે દલિત મહિલાઓને એમાં જોડતા રહ્યા હતા. એમણે વારંવાર મહિલાઓની સમસ્યાઓ અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા અને દલિત મહિલાઓ નિયમિત રીતે પોતાના પ્રશ્નોને વાચ્યા આપવા, પોતાની મુક્તિના માર્ગો શોધવા મળતી રહે એવું અખિલ ભારતીય માળખું પણ એમણે ઊભું કર્યું હતું. જેમ રાજકીય પક્ષો પોતાના વાર્ષિક સંમેલનો યોજે છે, ઠરાવો કરે છે અને ઠરાવોના અનુસંધાનમાં કાર્યક્રમો ઘડી કાઢે છે. એવી જ રીતે મહિલાઓ પણ અખિલ ભારતીય સ્તરે દર વર્ષે ભારતીય દલિત મહિલા કોન્ફરન્સ ભરે, વિચાર-વિમર્શ કરી પોતાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢે એવો એમનો આગ્રહ હતો. અને એમાં એમને મોટી સફળતા મળી હતી.

૧૯૪૨માં ખુદ ડૉ. આંબેડકર અખિલ ભારતીય દલિત મહિલા પરિષદની કોન્ફરન્સમાં હાજર રહ્યા હતા. આ કોન્ફરન્સમાં ૨૦ હજાર કરતાં વધારે મહિલાઓએ ઉમકાભરે ભાગ લીધો હતો. સંમેલનનું અધ્યક્ષપદ સુલોચના ડોંગરેએ સંભાળ્યું હતું. એવું જ સંમેલન ૧૯૪૪માં કાનપુર મુકામે ભરાયું હતું. જેની અધ્યક્ષતા શાંતાબેન દાણીએ કરી હતી. દલિત મહિલાઓમાં ડૉ. આંબેડકરના પ્રયાસોને કારણે અભૂતપૂર્વ જાગૃતિ આવી હતી. અને આ જાગૃતિથી તે પોતે ભારે સંતુષ્ટ થયા હતા.

દલિત મુક્તિની ચળવળની સાથે-સાથે નારી મુક્તિની ચળવળ સમાંતરે ચાલતી હતી. ભારતમાં ૧૮મી સદીનો એક એવો જમાનો પણ હતો જ્યારે દલિત પુરૂષો ઘૂંટણથી નીચે ધોતી પહેરી શકતા નહીં અને માથું ખુલ્લું રાખી ફરી શકતા નહીં. એવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓની કેવી કપરી દશા હશે એની તો કલ્પના જ કરવા જેવી નથી. રાજકીય ગુલામી કરતાં સામાજિક ગુલામીની જંજીરોની ભયંકર યાતના દલિત-વંચિત વર્ગોને વેઠવી પડતી હતી. જેનો એક લાંબો શરમ અને ઘૃણા ભર્યો ઇતિહાસ છે.

બી-૮.૨ (૮) મુસ્લીમ મહિલાઓ અને બુરખા પદ્ધતિનો વિરોધ :

માત્ર હિન્દુ મહિલાઓ જ નહીં પણ મુસ્લીમ મહિલાઓમાં પ્રચલિત બુરખાના રિવાજનો ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર સખત વિરોધ કરતા હતા. બુરખા પ્રથાને લીધે મુસ્લીમ મહિલાઓના જીવનના પ્રત્યેક પાસા પર થતી હાનીકારક અસર અંગે પોતાની સૂઝ દર્શાવતા એમણે પાકિસ્તાન ઓર પાર્ટીશન ઓવ ઇન્ડિયા પૃ. ૨૩૦ પર નોંધ્યું છે કે,

‘બુરખા પહેરી શરીરોમાંથી પસાર થતી મુસ્લીમ મહિલાઓને જોઈ અરૂચિકર દેશ પેદા થાય છે. બુરખા પહેરવાને લીધે મુસ્લીમ મહિલાના શરીરને હાની પહોંચે છે. એનીમીયાં, ટી. બી. અને પાયોરિયા જેવા રોગનો ભોગ આ કમનસીબ મહિલાઓ બને છે. તેમનાં શરીર બેડોળ બની જાય છે. વળી ગયેલી પીઠ, હાડકાનો કદરૂપો દેખાવ, હાથ-પગમાં ધીરે ધીરે આવી જતી વિકૃતિઓ મુસ્લીમ મહિલાઓમાં જોવા મળે છે. મુસ્લીમ મહિલાઓનો માનસિક અને નૈતિક વિકાસ પરદાપ્રથાને કારણે રુંધાય છે. સ્વસ્થ સામાજિક જીવન જીવવામાં પરદાપ્રથા આડખીલી રૂપ છે. જેને લીધે નૈતિક અધઃપતનનો પ્રવેશ થાય છે. વિશાળ ખુલ્લાજગત સાથે એમનો નાતો તૂટી ગયો હોવાથી તેમનું ધ્યાન શુલ્લક ઝખડા-કંકાસમાં પરોવાય છે. જેનું દુઃખદ પરિણામ એવું આવે છે કે, તેઓ સંકુચિત મનોવૃત્તિવાળી અને સીમિત દષ્ટિકોણવાળી બની જાય છે.’

બી-૮.૨ (૯) ૧૮મી સદીનો દૃષ્ટિત રિવાજ : લાક્ષણો દ્વારા દલિત સ્ત્રીઓને સ્તન પ્રદેશ ખુલ્લો રાખવાની પડાયેલી ફરજ :

પરદાપ્રથાના દુષ્પરિણામો ફક્ત મુસ્લીમ કોમને જ વેઠવાં પડે છે એવું નથી. હિંદના જાહેરજીવન પર પણ એની અસર થઈ છે. અર્થાત્ હિન્દુઓથી મુસ્લીમ અળગા પડી જાય છે. હિન્દના કેટલાક ભાગોમાં હિન્દુઓ પણ ઓઝલ પ્રથામાં માને છે. મુસ્લીમોની જેમ એમને ધાર્મિક માન્યતા મળી નથી.

‘પરદાપ્રથાના મૂળ હિન્દુ કરતા મુસ્લીમોમાં વધારે ઊંડા છે એને દૂર કરવાનો માત્ર એક જ ઉપાય છે - ધાર્મિક આદેશો અને સામાજિક જરૂરિયાતો વચ્ચે જે અનિવાર્ય સંઘર્ષો પેદા થાય છે. તેનો મુકાબલો કરવો. પરદાપ્રથા મુસ્લીમો માટે ભારે સમસ્યારૂપ છે. પણ મુસ્લીમોએ પરદાપ્રથા દૂર કરવા કોઈ પ્રયાસો કર્યા હોય

એવા કશા જ પુરાવા મળતા નથી.' આજે પણ હિન્દુઓમાં ઘુંઘટ પ્રથા અને મુસ્લીમોમાં બુરખાપ્રથા અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

૧૮મી સદીમાં દલિતવર્ગની મહિલાઓને કમ્મરથી ઉપર ઉપવસ્ત્ર પહેરવાની સવર્ણો અને બ્રાહ્મણોએ મનાઈ ફરમાવી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં દલિત સ્ત્રીઓ ભદ્રવર્ગીય સ્ત્રીઓની જેમ કપડાં પહેરે એને સવર્ણો પોતાનું અપમાન ગણતા હતા. દલિત મહિલાઓનો સ્તન પ્રદેશ ખુલ્લો રાખવાની ફરજ પાડનારો કહેવાતો ઉપલો સમાજ કઈ સાંસ્કૃતિક વિરાસત ધરાવે છે તે મોટો પ્રશ્ન આજે શાંત ચિત્તે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે.

બી-૮.૨ (૧૦) વ્યવસ્થિત વસ્ત્રો પહેરવાની તાલીમ.

ડૉ. આંબેડકરની ચળવળમાં અનેક સવર્ણ વિચારવંતો પોતાનો સહકાર આપતા હતા. જેમાંનાં એક શ્રી કમલકાંત ચિત્રે હતા. દલિત મહિલાઓ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરે, સાડી એવી રીતે પહેરે કે જેથી એમના પગ ઉઘાડા ન દેખાય. પાછળ કાછડો મારીને સાડી પહેરવાની રીત પણ સારી નહોતી. ડૉ. આંબેડકરે કમલકાંત ચિત્રેના પત્નિ ઈન્દિરાબાઈ અને અન્ય સવર્ણ મહિલાઓને સૂચના આપી કે, દલિત મહિલાએ સારી રીતે વસ્ત્ર પહેરતાં શીખે તે માટેની તાલીમ આપો. મહિલા પરિષદની કોન્ફરન્સના પ્રસંગે એક અલગ મંડપ તૈયાર કરવામાં આવેલો જ્યાં દલિત મહિલાઓને વ્યવસ્થિત રીતે સાડી પહેરવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ વાત અત્યારે ભલે ને સામાન્ય લાગતી હોય પણ તે સમયે એક ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન લાવનારી ઘટના હતી. દલિત મહિલાઓનાં વક્ષસ્થળ ખુલ્લું રાખવાનો દુરાગ્રહ રાખનારી બ્રાહ્મણી માનસિકતા સામે આ વિદ્યાયક વિદ્રોહ હતો અને તેના પ્રેરક હતા. ડૉ. આંબેડકર.

ડૉ. આંબેડકર માત્ર બ્રાહ્મણી ગુલામીમાંથી જ મહિલાઓને મુક્તિ અપાવવા માગતા નહોતા પણ પુરૂષ પ્રધાન સમાજવ્યવસ્થાની ચુંગાલમાંથી પણ મુક્તિ મળે તે માટે પ્રયાસરત હતા. એક કોન્ફરન્સમાં એમણે હાકલ કરેલી કે,

‘પોતાની પત્નિ સારી હોય એવી દરેક પુરૂષ આશા રાખે છે, પણ જ્યાં સુધી સારા પરિવારનું નિર્માણ નહીં થાય. ત્યાં સુધી સારી કન્યાઓની આશા રાખવી નિરર્થક છે, સારો પરિવાર સ્ત્રી પુરૂષની સહિયારી જવાબદારી છે.’ ડૉ. આંબેડકરે અત્યંત ભુબ્ધ થઈને તે વખતે હાકલ કરી હતી કે, ‘તમારે પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં સમાનતાનો અધિકાર મેળવવાનો છે કારણ કે તમે ઈન્સાન છો. તમારો ઘરવાળો જો વ્યસની હોય તો એને ઘરમાં ઘૂસવા દેશો નહીં. જુગારી હોય તો એને માટે બારણા બંધ કરી દેજો. જો દારૂડિયો હોય તો એનું ખાવાનું બંધ કરી દેજો.’

ડૉ. આંબેડકરના શબ્દે જીવ પાથરી દેનારી દલિત-મહિલાઓએ અક્ષરસહ એમના આદેશનું પાલન કર્યું હતું અને પુરૂષોની બફા મરજી ઓરી લઈને પણ પરિવારની પ્રગતિનું કાર્ય કર્યું હતું.

બી-૮.૨ (૧૧) દિક્ષાભૂમિ પરનો ચમત્કાર.

૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૬ના દિવસે નાગપુરની દિક્ષાભૂમિ ખાતે ધર્માતરની અભૂતપૂર્વ ઐતિહાસિક ઘટનામાં લાખો દલિત સ્ત્રીઓ સફેદસાડી અને સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરીને આવી હતી. સફેદીનો મહાસાગર છલકાતો હતો દિક્ષાભૂમિમાં. કારણ કે ડૉ. આંબેડકરે આદેશ આપ્યો હતો કે ધર્માતરની દિક્ષા લેતી વખતે શુભવસ્ત્રો ધારણ કરીને આવજો. અનેક ગરીબ-મહિલાઓએ પોતાના વાસણો વેચીને સફેદ સાડીઓ ખરીદી હતી. કહેવાય છે કે એ દિવસોમાં નાગપુર અને મુંબઈની કાપડ બજારોમાંથી સફેદ સાડીઓનો જથ્થો ખલાસ થઈ ગયો હતો.

ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરે માત્ર દલિત મહિલાઓને નજરમાં રાખીને મહિલા શોષણ મુક્તિનો પોતાનો વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો નહોતો. દલિત મહિલાઓ શોષિત અને વંચિત દશામાં જીવતી હતી એટલે પ્રાથમિકતાની દૃષ્ટિએ એમના તરફ સૌથી વિશેષ ધ્યાન એમને આપવું પડ્યું જે સ્વાભાવિક છે. ખુદ પોતે પણ દલિત સમાજમાં જન્મ્યા હતા એટલે દલિત હોવાનું દર્દ એ જેટલું સમજ્યા હતા એવું ક્યારેય કોઈ હિન્દુ સુધારક સમજી શક્યો નહોતો. એમના અનુભવો તળભૂમિના હતા અને એટલે જ દલિત પુરૂષ અને દલિત મહિલાઓની વેદનાઓનું આકલન પોતાની વિશિષ્ટ સંવેદનશીલતાથી તેમણે કર્યું હતું. પણ એનો અર્થ કદાપિ એવો થવો ન જોઈએ કે એમની દૃષ્ટિની વ્યાપકતા નહોતી. એમના પગ જમીન પર હતા તો એમનું ઉડકન આકાશમાં હતું.

આઝાદી મળી એ પહેલાં ૧૯૪૨માં તે વાઈસરૉયની એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલમાં શ્રમમંત્રી હતા અને તમામ શ્રમિકો અને મહિલાઓના હક્ક હિતો જાળવવા એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો. શ્રમિકોના વેતનમાં વધારો. કોયલા ખાણમાં કામ કરતી મહિલાઓની સુરક્ષા અને પ્રસુતિની પગાર સાથેની રજાઓ આપવી, મનોરંજનના સાધનો અને કામના કલાકો નિશ્ચિત કરવાના કાર્યો એમણે કર્યા હતા. સમાનકાર્ય માટે સમાન વેતનની નીતિ તેમણે અપનાવી હતી અને અધિકારો અપાવ્યા હતા.

બી-૮.૨ (૧૨) ઔરંગાબાદમાં કન્યા મહાવિદ્યાલય :

ડૉ. આંબેડકર સ્ત્રી સમાજને શિક્ષણના સઘળા અવસરો મળતા રહે એવો સતત આગ્રહ રાખતા હતા. ઔરંગાબાદ (મહારાષ્ટ્ર)માં એમણે મિલિંદ મહાવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી. નવું વિદ્યાલય સુપેરે ચલાવવામાં પ્રાથમિક તબક્કે જ અનેક મુશ્કેલીઓ હતી. કન્યાઓ કોલેજમાં આવતી થાય

તે માટે એમણે કન્યા મહાવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. શરૂઆતમાં માત્ર ચાર કન્યાઓએ પ્રવેશ મેળવ્યો. તે તમામ કન્યાઓ સર્વજ્ઞ સમાજમાંથી આવતી હતી. અન્ય કોઈ વ્યક્તિ હોત તો ચાર બાળાઓ માટે કોલેજ ચલાવવાનું જોખમ ઉઠાવવા તૈયાર જ ન થાય. પણ આર્થિક મુશીબતો વેઠીને પણ એમણે મહિલા મહાવિદ્યાલય ચાલુ રાખ્યું. કારણ કે એમની સામે એક મહાન આદર્શને પૂરો કરવાનું લક્ષ્ય હતું કે સદીઓથી ગુલામીમાં સબડતી મહિલાઓને મુક્તિ મળે.

શિક્ષણ મુક્તિનું મોટું સાધન હતું. ડૉ. આંબેડકરે ડર્યા વિના મહિલા વિદ્યાલયને ચલાવ્યું હતું. આજે મહારાષ્ટ્રભરમાં મહિલાઓમાં આવેલી જાગૃતિનાં અંકુર આ નાનકડી ઘટનામાં જોઈ શકાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં પ્રગટેલી જાગૃતિ પછી તેની વ્યાપક અસર દેશભરમાં થઈ.

ડૉ. આંબેડકર સંકલ્પસિદ્ધ પુરૂષ હતા. એમણે જે જે સંકલ્પો કર્યા તે અવસર મળતાં જ એમણે પુરા કરી બતાવ્યા હતા. દેશને આઝાદી મળી અને પ્રથમ પ્રધાનમંડળમાં કાયદા પ્રધાન બનવાનો અને દેશને માટે બંધારણ ઘડવાનો અવસર હાથમાં આવ્યો. ત્યારે શારીરિક બિમારીઓ, સામાજિક અને રાજકીય મજબુરીઓને એમણે ગણકારી નહોતી. ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૯૨૭ના દિવસે એમણે મનુસ્મૃતિનું દહન કર્યું હતું. મનુસ્મૃતિને સ્થાને દાદાધર્મશિકારીના શબ્દોમાં કહીએ તો એમણે સંવિધાનના સ્વરૂપે નવી “ભીમ સ્મૃતિ” દેશને સમર્પિત કરવાની હતી. એક સ્મૃતિ બાળી તો બીજી સ્મૃતિ બનાવી સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાનો હતો. બંધારણ ઘડવાની મહત્વનું કામ એમને પૂર્ણ કરવાનું હતું અને એમની પાસે સમય થોડો હતો.

બી-૮.૩ (૧) બંધારણ ઘડતર અને સંવિધાન દ્વારા નાગરિક તરીકે સ્ત્રીઓ તથા

પુરૂષોને મળેલા માનવાધિકારો અને ડૉ. આંબેડકરનું યોગદાન :

૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના દિવસે અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી ભારતને રાજકીય આઝાદી મળી તે પહેલાં જુલાઈના પ્રથમ સપ્તાહમાં સ્વતંત્ર ભારતના પહેલા મંત્રીમંડળની જાહેરાત પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂના વડપણ હેઠળ કરવામાં આવી હતી. વિવિધપક્ષોના વૈચારિક મતભેદો અને પૂર્વગ્રહોને બાજુએ મૂકી દેશના નવનિર્માણમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી તમામ પ્રતિભાઓને પ્રથમ પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન આપવાની ઉદારતા કોંગ્રેસપક્ષે બતાવી હતી.

જનસંઘના સ્થાપક સભ્ય અને હિન્દુ મહાસભાના અગ્રણી ડૉ. શ્યામા પ્રસાદ મુખરજી, ઓ.બી.સી. વર્ગના ડૉ. દેશમુખ સહિત દલિતોના મસિહા ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરને પ્રધાનમંડળમાં સમાવવામાં આવ્યા હતા. સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ કાયદાપ્રધાન તરીકે ડૉ. આંબેડકરની નિયુક્તિ કરવામાં આવી હતી.

આપણાં દેશના રાજકીય ઈતિહાસનું આ સોનેરી પ્રકરણ છે જેમાં વિવિધ વિચારધારાઓ ધરાવતા સેનાનીઓએ પોતાના આગ્રહો અને પૂર્વાગ્રહોને બાજુએ મૂકીને રાષ્ટ્રના ભાવિ ઘડતર માટે ખભેખભો મિલાવીને કૂચકદમ માંડી હતી. સમગ્ર રાષ્ટ્ર એકતાના સૂત્રથી બંધાઈ ચૂક્યાની પ્રતિતિ પ્રથમ પ્રધાનમંડળની રચનાને જોતાં થાય છે.

બી-૮.૩ (૨) સંવિધાનનો મુસદ્દો ઘડનારી સમિતિ :

૨૮મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના દિવસે બંધારણ ઘડનારી સભાએ બંધારણનો મુસદ્દો ઘડવા માટે સમિતિની ઘોષણા કરી. ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરને આ સમિતિના અધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા. સમિતિના સભ્યોમાં સર અલાદી કૃષ્ણસ્વામી, સર બી. એન. રાવ, શ્રી સૈયદ એમ. સાદુલ્લા, સર એન. ગોપાલસ્વામી આયંગર, શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી, શ્રી બી. એલ. મિત્તર અને શ્રી ડી. પી. ખેતાન વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી સર બી. એલ. મિત્તરને સ્થાને એન. માધવરાવ અને શ્રી ડી. પી. ખેતાનને સ્થાને શ્રી ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીને સમિતિના સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા હતા.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં છેલ્લા અઠવાડિયામાં સંવિધાનનો મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું કામ પુરું કરી દેવામાં આવ્યું. આ મુસદ્દાને બંધારણ સમિતિ સમક્ષ સ્વીકૃતિ મેળવવા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યું.

ભારતનું લેખિત બંધારણ અનેક વિશેષતાઓ ધરાવતું અદ્વિતીય બંધારણ છે. આ વિસ્તૃત લેખિત દસ્તાવેજ છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રની તાત્કાલિન અને ભાવિ આવશ્યકતાઓને ધ્યાનમાં લઈને એનું ઘડતર કરવામાં આવ્યું છે. એક નવો નાગરિક સમાજ અસ્તિત્વમાં આવે અને નવા ‘નાગરિક ધર્મ’ થી સમગ્ર પ્રજામાં એકતા સ્થપાય એ ઉદ્દેશ નજર સમક્ષ રાખીને સમતા, સ્વતંત્રતા, બધુંતા અને ન્યાયને આધાર બનાવીને બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું છે. આ બંધારણમાં તરલતા છે અને જરૂરીયાત ઉભી થાય તો એને પહોંચી વળવાની તમામ ક્ષમતા અને સગવડતાઓ બંધારણના માળખામાં રાખવામાં આવી છે. લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાને જીવનનો આધાર બનાવવાનો આ અદ્ભૂત દસ્તાવેજ આપણું બંધારણ છે.

સંવિધાન સભાની પહેલી બેઠક ૮ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬ના દિવસે થઈ હતી. ભારતીય સંવિધાનની રચના કરવામાં લગભગ ત્રણ વર્ષ જેટલો સમય લાગ્યો. સભાના કુલ ૧૧ સત્ર થયેલાં અને ૧૬૫ દિવસ બેઠકો મળેલી. એને અંતિમરૂપ અપાયું ત્યારે સંવિધાનમાં ૩૯૫ અનુચ્છેદ અને આઠ-આઠ અનુસૂચિઓ હતી. સંવિધાન ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના દિવસે લાગુ પાડવામાં આવ્યું.

આપણે આગળ જોયું તેમ મુસદ્દો ઘડનાર સમિતિમાં સાત સભ્યો હતા. પણ વાસ્તવિકતા તો એ હતી કે ભારતીય સંવિધાનનો મુસદ્દો ઘડવાનું મહાન અને મહત્વપૂર્ણ કાર્ય એકલા ડૉ. આંબેડકરને જ કરવું પડ્યું હતું. આ વાસ્તવિકતાનો ઘટસ્ફોટ શ્રી ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીએ પોતાના પ્રવચનમાં કર્યો હતો.

બી-૮.૩ (૩) સંવિધાન નિર્માતા ડૉ. આંબેડકર :

૫ નવેમ્બર ૧૯૪૮ના દિવસે સંવિધાન સભા સમક્ષ પ્રવચન કરતાં શ્રી ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીએ જે વક્તવ્ય આપ્યું તેમાં જણાવ્યું કે, “ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર પોતે જ સંવિધાનના મુખ્યનિર્માતા છે. મુસદ્દા સમિતિમાં કહેવા પૂરતા સાત સભ્યો હતા એ વાત સાચી. પણ સાતમાંથી એક સભ્યનું અવસાન થયું હતું. અને એમના સ્થાને અન્ય કોઈને લેવામાં આવ્યા નહોતા. એક સભ્ય તો પોતાની પ્રાદેશિક રાજનીતિમાં ગળાડૂબ રહેતા એટલે સમિતિમાં ભાગ લઈ શકતા નહોતા. એક સભ્ય દિલ્હીથી દૂર રહેતા હતા એટલે મુસદ્દા સમિતિમાં ભાગ્યે જ હાજર રહેતા હતા.

શ્રી કૃષ્ણમાચારીએ પોતાના વક્તવ્યમાં ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરની પ્રતિભાનાં વખાણ કરતાં કહેલું કે, “છેવટે સંવિધાનનો મુસદ્દો ઘડવાનો ભાર ડૉ. આંબેડકરને માથે આવી પડ્યો હતો અને મને એ વાતનો સ્વીકાર કરતાં જરાય અતિશયોક્તિ લાગતી નથી કે, આપણે સૌ કોઈએ ડૉ. આંબેડકરના ઋણી બનવું જોઈએ. કારણ કે મુસદ્દો ઘડવાનું પાયાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય એકલા હાથે જે રીતે એમણે કરી બતાવ્યું છે તે હકીકતમાં તો પ્રસંશાને પાત્ર છે.”

નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે, આ એવો સમયગાળો હતો જ્યારે ડૉ. આંબેડકરનું સ્વાસ્થ્ય કથળતું જતું હતું. એમને ડાયાબીટીશની બિમારી લાગુ પડી હતી. લોહીનું ઊંચું દબાણ હતું પગની પિંડીઓમાં ભયંકર દર્દ થતું હતું. રાતભર એમને નિંદર આવતી નહોતી. આંખોમાં દુઃખાવો થતો હતો. દાંતમાં કળતર થતી હતી. ક્યારેક આંખે અંધારા આવી જતા. આવી અસ્વસ્થ શારીરિક સ્થિતિ હોવા છતાંય ડૉ. આંબેડકરે દુઃખ અને વેદનાને ગણકાર્યા વિના પોતાના કાર્યમાં તલ્લીન થઈને નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. સમર્પણ ભાવનાને લીધે જ એમની બિમારી એમને નડતરરૂપ થતી નહોતી. રોજનું પ્રભાત એમને નવીન પ્રાણતત્વ પુરું પાડતું. શારીરિક અશક્તિ અને રોગની પકડ જાણે ઢીલી પડી જતી અને ડૉ. આંબેડકર પુનઃ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના મિશનને પુરું કરવા કામમાં ડૂબી જતા.

૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૮ના દિવસે બંધારણ સભાએ સંવિધાનના મુસદ્દાને અંતિમ સ્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો. સંવિધાનના મુસદ્દા પર જોરદાર ચર્ચા થઈ. એક-એક શબ્દ ઉપર વાંધા અને શંકાઓ રજૂ કરવામાં આવી. આ ચર્ચાઓમાં સંસદ વાસ્તવિક રીતે ચેતનવંતી બની ગઈ હતી. વિદ્વાનોનો ચર્ચા ચોરો ખીલી ઉઠ્યો હતો. બંધારણના મુસદ્દાની એકે એક ક્લમ પર સભ્યોએ પોતાની બુદ્ધિ અને સ્થાનિક, સામાજિક, રાજકીય સ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને ચર્ચામાં વાંધા ઉઠાવ્યા. દરેકના પ્રશ્નો હતા તો ડૉ. આંબેડકરની પાસે પ્રત્યેક પ્રશ્નોના બુદ્ધિગમ્ય, તાર્કિક અને દૂરદર્શી જવાબો હતા. એમણે સ્વસ્થ દિમાગે દરેકને સંતોષ મળે એવા જવાબો આપ્યા. શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. ટીકા ટીપ્પણી, કટાક્ષો અને શાબ્દિક તિરંદાજી તો થતી હતી પણ એમાંય એક ગૌરવભરી લાક્ષણિકતા હતી થતી હતી જ્યારે ડૉ. આંબેડકર ઉત્તર આપવા ઉભા થતા ત્યારે સદનમાં બેઠેલો એકે એક સભ્ય એમને પૂરી તલ્લીનતાથી સાંભળતો અને શંકાનું સમાધાન થાય એટલે પ્રસંશાના પુષ્પો ખુલ્લા દીલે વરસાવતો.

ડૉ. આંબેડકર કાયદાશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિશ્વના સંવિધાનોના અધિકારી વિદ્વાન હતા. એમની પ્રકાંડ યોગ્યતા ભારતીય સંવિધાન નિર્માણમાં સહાયક બની.

સંવિધાન નિર્માણ દુનિયામાં કયાંય પણ એક વ્યક્તિનું નિર્માણ હોતું નથી. જેમ યુદ્ધભૂમિમાં વિજય મેળવવામાં અનેક સૈનિકો અને સેના અધિકારીઓની શૌર્યગાથા કારણભૂત હોય છે, પણ વિજયનો શિરપાવ તો સેનાપતિને જ આપવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બંધારણ ઘડતરની પ્રક્રિયામાં અનેક વિદ્વાનો અને તજજ્ઞોનો સાથ સહકાર પ્રાપ્ત થયો હતો પણ એનાં બૌદ્ધિક તારતમ્યો અને વિશ્લેષણ અને પ્રશ્નોના ઉકેલ તથા એની સર્વશ્રાદ્ધી સમીક્ષા તો ડૉ. આંબેડકરે જ કરી હતી. બંધારણ એમના મુખથી સ્પષ્ટ રીતે રજૂ થયું હતું એટલે તો કેટલાક સભ્યોએ એમને ‘આધુનિક મનુ’ કહીને નવાજ્યા હતા. જો કે ડૉ. આંબેડકરને આ સરખામણી ક્યારેય રૂચિકર લાગી નહોતી. મનુ સામાજિક અન્યાય અને શોષણના પ્રવકતા હતા તો ડૉ. આંબેડકર સામાજિક ન્યાય અને શોષણ મુક્તિના સેનાની હતા.

મનુ મહારાજે મનુસ્મૃતિ દ્વારા ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી જેના કારણે જાતિભેદ થયો. ચાર વર્ણમાંથી ચાર હજાર કરતાં વધારે જાતિઓ અને દશ હજાર કરતાં વધારે ઉપજાતિઓ પેદા થઈ ગઈ. દરેક જાતિ એક બંધિયારવાડો અને ઊંચીનીચની સડેલી માન્યતાનો કેદી બની ગઈ છે. ડૉ. આંબેડકર આ વ્યવસ્થાને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી એક ‘નવો નાગરિક સમાજ’ પેદા કરવા ઇચ્છતા હતા. એક એવો સમાજ જેમાં સ્વતંત્રતા, સમતા, બધુંતા અને ન્યાય આધારિત સમાજજીવન સતત ધબકતું અને પ્રગતિ કરતું રહે.

ડૉ. આંબેડકર જનતંત્રના મહાન ઉપાસક હતા કારણ કે એમની એવી માન્યતા હતી કે લોકશાહી એ માત્ર શાસન કરવાની પદ્ધતિ જ નથી, પણ એક જીવનશૈલી અને જીવનમાર્ગ છે. એક નવા સમાજના નિર્માણનું આધાર બિંદુ છે. એમનો આગ્રહ હતો કે લોકશાહીનું કાર્યક્ષેત્ર કેવળ રાજ્ય શાસન કરવા સુધી જ મર્યાદિત રહેવું જોઈએ નહીં પણ અર્થકારણ અને સમાજકારણને આવરી લેનારું હોવું જોઈએ. એટલું જ નહીં પણ એના દ્વારા “લોહીનું ટીપું વહાવ્યા વિના આર્થિક સામાજિક જીવનમાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન સંભવ બને” એવી સ્થિતિનું નિર્માણ કરનારું હોવું જોઈએ. ડૉ. આંબેડકર અરાવી સ્થિતિને લોકતંત્ર કહેતા હતા.

૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના દિવસે બંધારણનો અમલ શરૂ થયો. ભારતને એક પ્રજાતાંત્રિક ગણરાજ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યું. ભારતને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. એશિયા અને આફ્રિકાના અન્ય દેશોને પણ આ ગાળામાં આઝાદી મળી હતી. પણ ત્યાં લોકશાહી શાસન લાંબો સમય ચાલી શક્યું નહીં. લોકતાંત્રિક પૃષ્ઠભૂમિના

અભાવે અન્ય દેશોમાં શાસનતંત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને સરમુખત્યારશાહીએ કબજો જમાવી દીધો. ભારતમાં આવી સ્થિતિ પેદા થઈ નથી એનું એક કારણ આપણું બંધારણ છે એ વાત સ્વીકારવી જોઈએ.

ભારતમાં પ્રજાતંત્ર કેટલા અંશે સફળ થયું? તે એક વિવાદનો મુદ્દો હોઈ શકે છે. પરંતુ પ્રજાતંત્રને સફળ બનાવવા માટે જરૂરી એવી પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવાનો સંવિધાન દ્વારા દેશના અગ્રણીઓએ પ્રયાસ કર્યો છે.

- (૧) દેશને લેખિત સંવિધાન મળ્યું છે.
- (૨) પુણવયના સ્ત્રી પુરુષોને નાગરિક મતાધિકાર મળ્યો છે.
- (૩) દેશને ધર્મ નિરપેક્ષ રાષ્ટ્ર ઘોષિત કરવામાં આવ્યું છે.
- (૪) એના તમામ નાગરિકોને સમાનરૂપે અધિકારો પ્રાપ્ત થયા છે.
- (૫) સમસ્ત નાગરિકોને વિચાર, ભાષણ, સંમેલન, સંગઠન અને પ્રેસની સ્વતંત્રતા મળી છે.

લેખિતરૂપમાં આ અધિકારો પ્રાપ્ત થયા છે પણ એનો વાસ્તવિકસ્વરૂપે અમલ થાય તે નાગરિકોની રાજકીય જાગૃતિ પર આધારિત છે. પણ આપણે નોંધવું જોઈએ કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બધુંતા અને ન્યાય આધારિત સમાજ નિર્માણ થાય તે માટે સંવિધાનમાં જ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. જે ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર અને બંધારણના ઘડવૈયાઓની દીર્ઘદષ્ટિનો પુરાવો છે. સંવિધાનમાં નાગરિકોને નીચે પ્રમાણેના અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે.

● સમાનતાનો અધિકાર

આપણાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ થી માંડીને ૧૮ સુધીની કલમોમાં તમામ નાગરિકોને આપવામાં આવેલી સમાનતાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ મૌલિક અધિકારો દ્વારા નાગરિકોને નીચે પ્રમાણેની સમાનતાઓ આપવામાં આવી છે, જે સ્વાભાવિક રીતે નાગરિક હોવાને નાતે સ્ત્રી સમુદાયને પણ સુલભ બની શકી છે. બંધારણના આમુખમાં પણ એનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

- (૧) કાનૂન ની સમક્ષ સમાનતા.
- (૨) સામાજિક સમાનતા.
- (૩) સરકારી પદોની પ્રાપ્તિ માટે અવસરની સમાનતા.
- (૪) અસ્પૃશ્યતાનો અંત-પદ્દલિત જાતિઓને અન્ય જાતિઓ જેવી સમાનતા.

● સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯ થી માંડીને ૨૨ સુધીમાં સ્વતંત્રતાના અધિકારોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ અધિકાર દ્વારા ભારતીય નાગરિકો-સ્ત્રી-પુરુષોને નીચે પ્રમાણેની સ્વતંત્રતાઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે.

- (૧) વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા.
- (૨) અસ્ત-શસ્ત્ર રહિત - શાંતિપૂર્ણ સભા, સંમેલન, સરઘસ અને પ્રદર્શન વગેરેનું આયોજન કરવાની સ્વતંત્રતા.
- (૩) સમુદાય અને સંઘોનું નિર્માણ કરવાની સ્વતંત્રતા.
- (૪) દેશમાં પ્રત્યેક સ્થળે ભ્રમણ કરવાની સ્વતંત્રતા.
- (૫) ગમે તે સ્થળે દેશભરમાં રહેવાની કે નિવાસ કરવાની સ્વતંત્રતા.
- (૬) ગમે તે વ્યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતા.
- (૭) કાનૂનનું ઉલ્લંઘન ન થાય ત્યાં સુધી દંડરહિત રહેવાની સ્વતંત્રતા.
- (૮) જીવન અને શરીરના રક્ષણનો અધિકાર.
- (૯) બંદીકરણની અવસ્થામાં મળેલા અધિકારો.

● શોષણ વિરૂદ્ધ અધિકાર

સંવિધાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે પહેલાંના સમયમાં ખેત મજૂરો, સ્ત્રીઓ, દલિતો અને કમજોર વ્યક્તિઓ પર સર્વજ્ઞ વર્ગો અને વ્યક્તિઓ દ્વારા અત્યાચાર ગુજારવામાં આવતો હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ ને રોકવા માટે ભારતીય સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૩ અને ૨૪ દ્વારા નાગરિકોને શોષણ અને જુલમ વિરૂદ્ધ અધિકાર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યો છે. આ અધિકારોને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપવા માટે જુલાઈ ૧૯૭૫માં બંધક મજદૂર પ્રધાને ગેર-કાનૂની ઘોષિત કરવામાં આવી છે. સબળા વર્ગો થોડા ઘણાં પૈસા આપી વરસોના વરસ સ્ત્રી પુરુષોને બંધક મજદૂર બનાવીને શોષણ કરતા હતા તે પ્રધાનો આ કાયદાથી અંત આવ્યો છે.

● ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ થી માંડીને ૨૮ સુધી દેશના નાગરિક સ્ત્રી-પુરુષોને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) ધાર્મિક આચરણ અને પ્રચારની વ્યવસ્થા.
- (૨) ધાર્મિક સંસ્થાઓ બનાવવાનો અને એનું સંચાલન કરવાની વ્યવસ્થા.
- (૩) ધાર્મિક કાર્યો પર થતા ખર્ચની રકમને કરમુક્ત કરવાની વ્યવસ્થા.
- (૪) શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવવાનો અથવા તો નહીં મેળવવાની સ્વતંત્રતા.

● સંસ્કૃતિ તથા શિક્ષણ સંબંધી અધિકાર :

આપણાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯ અને ૩૦ દ્વારા ભારતના સમસ્ત નાગરિકોને સંસ્કૃતિ તથા શિક્ષણ સંબંધી અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે.

● સંવેદાનિક ઉપચારોનો અધિકાર :

ભારતના બંધારણ દ્વારા નાગરિક સ્ત્રી-પુરુષોને સૌથી મહત્વનો અધિકાર સંવેદાનિક ઉપચારોના નામે આપવામાં આવ્યો છે. આ વ્યવસ્થા અંગે બંધારણના મુખ્ય સુત્રધાર ડૉ. આંબેડકરે સંસદસભ્યોને જણાવ્યું હતું કે “સંવેદાનિક ઉપચારોનો અધિકાર એ બંધારણનું હૃદય અને આત્મા છે” ભારતીય નાગરિકોને અનુચ્છેદ ૩૨ દ્વારા આ અધિકાર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યા છે. જે અનુસાર કોઈપણ વ્યક્તિના મૌલિક અધિકારોનું હનન થાય તો ન્યાયાલય દ્વારા નીચે પ્રમાણેના પાંચ પ્રકારના આદેશો કરાવી શકે છે.

(૧) બંદી પ્રતિક્ષીકરણ - કેદીને રૂબરૂ હાજર કરો. Writ of Habeas Corpus.

(૨) પરમા દેશ (ઓર્ડર ઓફ પરફોર્મન્સ) Writ of Mandamus.

(૩) ઉત્ત્રેષણ. Writ of Certiorari.

(૪) અધિકાર પૃચ્છા. Writ of quo warranto.

(૫) પ્રતિષેધનું આજ્ઞાપત્ર. Writ of prohibition.

ડૉ. આંબેડકરની માન્યતા હતી કે સ્થાયી અને સફળ લોકતાંત્રિક શાસન પ્રણાલી હેઠળ નાગરિકોની ઉન્નતિ અને એમના વ્યક્તિત્વના વિકાસને માટે આવશ્યક બાબત એ છે કે, બંધારણની અંદર જ કેટલાક મૂળભૂત અધિકારોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. જેનું ઉલ્લંઘન ન તો કાર્યપાલિકા કરી શકે કે ન તો વિધાનમંડળ કરી શકે.

આ તથ્ય વિશેષને ધ્યાનમાં રાખીને ભારતીય સંવિધાનમાં નાગરિકોને માટે સાત મૌલિક અધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ ૪૪માં સંવેદાનિક સંશોધન દ્વારા (૧૯૭૯) ‘સંપત્તિના અધિકાર’ ને મૌલિક અધિકારના રૂપમાં સમામ કરી દેવામાં આવતાં તે હવે એક કાનૂની અધિકાર માત્ર રહ્યો છે. સંપત્તિનો મૌલિક અધિકાર સમામ થઈ જતાં કુલ છ મૌલિક અધિકારો બચ્યા છે.

આપણે નોંધવું જોઈએ કે ભારતીય સંવિધાનમાં નાગરિકોને જે મૌલિક અધિકારો મળ્યા છે. તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા માનવ અધિકારોની જે ઘોષણા કરવામાં આવી છે તેને અનુરૂપ છે.

સંવિધાને આ અધિકારો એના તમામ નાગરિકોને આપ્યા છે તેથી તે નારી સમુદાયને પણ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાપ્ત થયા છે. ભારતીય બંધારણ નારી મુક્તિના અધિકારોનો સર્વપ્રથમ લેખિત દસ્તાવેજ છે.

મનુસ્મૃતિએ સ્ત્રીઓના જીવનને અન્યાય, અત્યાચાર અને શોષણની ચક્કીમાં પીસી નાખ્યું હતું. આઝાદ ભારતમાં માત્ર દેશને જ નહીં પણ નારી સમુદાયને પણ મુક્તિનો શ્વાસ લેવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે. એમાં બંધારણ દ્વારા કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓ મહદઅંશે કારણભૂત છે. એટલે તો વિચારકો ડૉ. આંબેડકરને સ્ત્રી શોષણ મુક્તિના સેનાની માને છે. એમણે સંવિધાનમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બધુંતા અને સામાજિક ન્યાય ના મૂલ્યોને કાનૂની આધારભૂમિ પૂરી પાડી છે.

બી-૮.૪ (૧) હિંદુકોડબિલની રચના-આશય, વિરોધીઓનો ચક્રવ્યુહ અને

ડૉ. આંબેડકરનું કેબિનેટ મંત્રી તરીકેનું રાજીનામું :

પ્રત્યેક સફળ માણસ સમયનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરતો હોય છે. સમયના વહેણની સાથે રહી સમયનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરીને જ સફળતાના સોપાન સર કરી શકાય છે. પણ જેણે સમયથી વિપરીત જઈને સમાજનું પરિવર્તન કરવું હોય તેને માટે તો ક્ષણે ક્ષણનો સદુપયોગ કરવા સિવાયનો બીજો કોઈ અન્ય વિકલ્પ રહેતો નથી. સંવિધાનને સ્વીકૃતિ અપાવવાની કપરી કામગીરી ડૉ. આંબેડકરે પૂર્ણ કરી. સ્વાસ્થ્ય અને અન્ય કાર્યો માટે તે મુંબઈ ગયા.

મુંબઈથી પરત ડૉ. આંબેડકર દિલ્હી આવ્યા. પળનોય વિલંબ કર્યા વિના જીવનનું બીજું મહત્વનું કામ એમણે હાથમાં લીધું એ કામ હતું હિન્દુકોડબિલ તૈયાર કરવાનું અને સંસદમાં રજૂ કરીને એને કાયદાકીય સ્વરૂપ આપવાનું.

બી-૮.૪ (૨) હિન્દુકોડબિલ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા અંગેના કારણો :

૧૯૩૦ના દશકામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા તમામ હિન્દુ વ્યક્તિગત કાયદાઓ ને પરિષ્કૃત કરીને યોગ્ય રીતે સાર્વભૌમ કાનૂન હેઠળ લાવી સમાન નાગરિક સંહિતાનું રૂપ આપવાની માગણી અનેક લોકો તરફથી કરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીઓના હિતોનું રક્ષણ કરવા ઈચ્છતા જુથો, નારીવાદીઓ અને પ્રગતિશીલ તત્વોની આક્રમક માગણીના સંદર્ભમાં સરકાર દ્વારા શ્રી બી. એમ. રાવની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, સર અકબર હેદરી વગેરેએ ૧૯૪૪માં હિન્દુકોડ અંગે એક મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો અને સરકારને સોંપ્યો હતો. શ્રી બી. એન. રાવના રિપોર્ટ પર આઝાદી મળ્યા પછી પણ કોઈ કાર્યવાહી કરવામાં આવી નહોતી. સરકારે તૈયાર કરાવેલા અહેવાલો જો સરકારને લાભદાયક ન લાગે તો મહદઅંશે એને અભરાઈઓ પર મુકી દઈને ભૂલાવી દેવામાં આવે છે. કાયદાખાતાના સચિવાલયની અભરાઈઓ પર અનેક અહેવાલોનો ઢગલો પડ્યો હતો. શ્રી રાવનો અહેવાલ પણ ધૂળ ખાતો અભરાઈ પર પડી રહ્યો હતો. એને કોઈ યાદ કરવા પણ તૈયાર નહોતું. પણ ડૉ. આંબેડકરની બાજ નજર બહાર આ અહેવાલ નહોતો રહ્યો.

આપણે જાણીએ છીએ કે ડૉ. આંબેડકર સમાજ જીવનની તમામ અસમાનતાઓ અન્યાયો અને અત્યાચારો સર્જનારી વ્યવસ્થાઓને જડમૂળથી ઉખાડી ફેંકવા આતુર હતા. એમનું સમગ્ર જીવન આ ઉદ્દાત હેતુ નજર સમક્ષ રાખીને એમણે યુદ્ધભૂમિમાં ઝંપલાવી દીધું હતું. ડૉ. આંબેડકર તો કહેતા હતા કે સંવિધાન નિર્માણથીય અદકેરી દિલચશ્પી મને હિન્દુકોડબિલ પાસ થાય એમાં છે.

એટલે દિલ્હી પહોંચીને કાયદાખાતાના અભિલેખાગારમાં અભરાઈ ઉપર ચઢાવી દેવાયેલા ધૂળખાતા અહેવાલને એમણે શોધાવ્યો અને એને નવો ઘાટ આપવાના કામમાં પરોવાઈ ગયા. હિન્દુકોડબિલના માધ્યમથી તે સ્ત્રીઓને પુરૂષો જેવા જ સામાજિક-આર્થિક હકકો અપાવવા કૃત સંકલ્પ હતા.

ડૉ. આંબેડકર અભ્યાસુ બેરિસ્ટર હતા. તે જાણતા હતા કે માત્ર કાયદો બનાવવાથી સામાજિક પરિવર્તન થતું નથી. પણ સાથે સાથે એ સત્ય પણ જાણતા હતા કે કારગર કાયદો ન હોય તો સામાજિક પરિવર્તન થતું નથી. કાયદાને સમાજની માન્યતા મળવી જોઈએ. સમાજની માન્યતા વિના કોઈપણ કાયદો અમલી બની શકતો નથી અને એનું ઉલ્લંઘન થતું રહે છે. સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૮ અને ૨૫ દ્વારા સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા તથા ન્યાય આધારિત સમાજ વિકસાવવાની વ્યવસ્થા એમણે કરી જ દીધી હતી. એટલે પ્રાચીન સમયથી ચાલતા આવેલા હિન્દુકાયદામાં જો સુધારો ન થાય તો સંવિધાનની જોગવાઈઓ અપૂરતી રહી જશે એવી એમની સ્પષ્ટ ધારણા હતી. એટલે હિન્દુકોડ બિલમાં હિન્દુ ધર્મ શાસ્ત્રોના આધાર સાથે જે જનતાને કાયદા પાળવાના છે એમની સંમતિ અને સહકાર લેવાનું વલણ એમણે અખત્યાર કર્યું હતું.

જૂના હિન્દુ કાયદાઓને કારણે પ્રસ્થાપિત થયેલી હિન્દુ સામાજિક વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને અતિશૂદ્રોનું જીવન નારકીય બની ગયું હતું. આ વંચિતવર્ગોને સામાજિક ન્યાય અપાવી, રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં એમને ભાગીદાર બનાવવાની ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છા ડૉ. આંબેડકરની હતી.

બી-૮.૪ (૩) હિન્દુકોડબિલ પહેલાં કાનૂની અને ભૌતિક પ્રશ્નો ઉકેલવાના આધારો :

હિન્દુધર્મી ગણાતી પ્રજાઓના કાનૂની અને ભૌતિક પ્રશ્નો ઉકેલવાની સ્થિતિ જ્યારે જ્યારે પેદા થતી હતી, ત્યારે ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રો, શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ અને તેના પર લખાયેલા વિવિધ ભાષ્યોના આધારે નિર્ણય લેવામાં આવતો. જેમાં મુખ્યત્વે ગૌતમ સ્મૃતિ, બોધાયન સ્મૃતિ, આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર, વશિષ્ઠ, વિષ્ણુ, નારદ, બૃહસ્પતિ વગેરે સ્મૃતિઓ ઉપરાંત યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા ક્યારેક કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનો આધાર લેવામાં આવતો. જો કે આ હિન્દુ કાનુનદાતાઓમાં મનુમહારાજ લિખિત મનુસ્મૃતિનું મહત્વ સૌથી વિશેષ હતું.

ઈ.સ. ૧૯૨૭માં ડૉ. આંબેડકરે સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને અતિશૂદ્રોની દુર્દશા કરનારી મનુસ્મૃતિનું જાહેરમાં દહન કર્યું હતું. આમ છતાં હિન્દુકોડબિલમાં ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓના સારા તત્વો સાચવીને આધુનિક મૂલ્યોનો કાયદામાં સમાવેશ કરીને સહુ કોઈને સ્વીકારવા યોગ્ય હોય એવું સ્વરૂપ હિન્દુકોડબિલને આપવાનું તે ચૂક્યા નહોતા. મહાન પુરૂષોનો એક માપદંડ એ છે કે સાર્વજનિક હેતુને પાર પાડવા માટે પોતાની વ્યક્તિગત લાગણીઓ, વિચારો અને આગ્રહોને બાજુએ મૂકી સૌનો સહકાર મેળવે છે. પ્રાચીન પરંપરાઓ અને આધુનિક આવશ્યકતાઓ નજર સમક્ષ રાખીને એમણે હિન્દુકોડબિલ ઘડ્યું હતું.

સિધ્ધાર્થ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રવચન કરતા જાન્યુ. ૧૯૪૮ના દિવસે એમણે કહેલું કે 'હિન્દુકોડ ની રચના કરતી વખતે ધર્મશાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ અને ભાષ્યોનો આધાર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.'

બી-૮.૪ (૪) હિન્દુકોડબિલને કેબિનેટની મળેલી મંજૂરી :

ડૉ. આંબેડકરે તેયાર કરેલો હિન્દુકોડબિલનો મુસદ્દો ૯મી એપ્રિલ ૧૯૪૮ના દિવસે બંધારણ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કર્યો અને મંત્રીમંડળની સંમતિ મેળવી લીધી. મંત્રીમંડળની મંજૂરી મળતાં ડૉ. આંબેડકરને વિશ્વાસ અને આશ્વાસન મળ્યું કે એક મોટો અવરોધ દૂર થયો છે અને સબળ સમર્થન મળ્યું છે.

ભારત સરકારના કાયદા ખાતા તરફથી ૩૯ પુષ્ટીની એક પુસ્તિકા તૈયાર કરાવીને સંસદ સભ્યોમાં વિતરીત કરવાની ચીવટ પણ ડૉ. આંબેડકરે રાખી હતી. આ પુસ્તિકામાં 'હિન્દુકોડબિલનું સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ' વગેરે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. બિનજરૂરી વાદ વિવાદ પેદા થાય નહીં અને સંસદ દ્વારા સરળતાથી અને સુમેળથી હિન્દુકોડબિલનો સ્વીકાર કરવામાં આવે એવી ભાવના પુસ્તિકા પ્રસિધ્ધ કરવા પાછળ હતી.

ઓક્ટોબર ૧૯૪૮માં સેન્ટ્રલ એસેમ્બલીમાં વિચારણાર્થે બિલને રજૂ કરવામાં આવ્યું. ડૉ. આંબેડકરે અત્યંત મહેનત લઈને બિલને તૈયાર કર્યું હતું. આ બિલમાં હિન્દુ મહિલાઓને ઉત્તરાધિકાર તથા સંપત્તિમાં અધિકાર આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. 'એની સાથે દત્તક લેવાની જોગવાઈને વ્યાપક બનાવવામાં આવી હતી. લગ્ન ઈચ્છુક વર-કન્યાની ઉંમર મર્યાદા વધારવાની, સ્ત્રીઓને પણ છૂટાછેડા માગવાનો અધિકાર હોવાની, છૂટાછેડાના બદલામાં વળતર મેળવવાનો અધિકાર આપવાની અને દહેજને પણ સ્ત્રીધન માનવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી હતી.

પ્રધાનમંત્રી પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને કાયદાપ્રધાન ડૉ. આંબેડકરે સદન બિલને પાસ કરે તે માટેની તમામે તમામ શક્ય કોશિશો કરી હતી.

બી-૮.૪ (૫) ડૉ. આંબેડકર સંસદમાં કૃતક આક્ષેપોનો મારો અને કૃતક આંદોલન :

ઓક્ટોબર ૧૯૪૮માં પહેલીવાર ડૉ. આંબેડકરે સેન્ટ્રલ એસેમ્બલીમાં બિલને રજૂ કર્યું ત્યારે ભારે તોફાની વાતાવરણ પેદા થયું. ડૉ. આંબેડકર ઉપર આક્ષેપોની વર્ષા કરવામાં આવી. બિલની વિરૂદ્ધમાં જાત-જાતના અને ભાત-ભાતના બિન જરૂરી મુદ્દાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા. આ તોફાની વાતાવરણમાં ડૉ. આંબેડકર સંપૂર્ણપણે શાંત રહ્યા. જે જે ટીકાઓ બિલની વિરૂદ્ધમાં કરવામાં આવી હતી એને ધ્યાનમાં રાખીને એમણે ૧૯૫૦માં ફરીવાર બિલનું લેખન કર્યું. બીજી વખતની મહેનત પાછળનો આશય એટલો જ હતો કે અનાવશ્યક ચર્ચાને માટે કોઈ અવકાશ રહે નહીં, અને બિલને સદન સરળતાથી અને સર્વસંમતિથી પાસ કરે.

બિલ રજૂ થયું ત્યારથી જ હિન્દુધર્મના ધર્માચાર્યો અને મારવાડી શેઠીયા તેમજ ધનવાન લોકો અને

કોંગ્રેસ પક્ષના કેટલાક આગેવાનો તથા વિપક્ષના લોકો બિલની વિરૂદ્ધમાં મેદાનમાં આવી ગયા હતા. મારવાડી શેઠીયાઓએ પોતાનું ધન વહેંચાય નહીં અને દિકરીને એમાંથી ભાગ મળે નહીં એટલા હેતુસર પૈસા દ્વારા ભાડુતી લોકો ઉભા કરીને કૃત્રિમ આંદોલન ઉભું કરી દીધું હતું.

સમાચાર માધ્યમો દ્વારા તીવ્ર પ્રચાર હરિફાઈ શરૂ કરી દીધી હતી. રોજે રોજ સંસદ ભવન સામે અજ્ઞાન, અભણ અને ભાનભૂલેલી મહિલાઓની ટોળકીઓ બનાવીને દેખાવો યોજવા માંડ્યા હતા. એમને ખબર નહોતી કે કોનું લશ્કર ક્યાં લડાવાઈ રહ્યું છે. પોતાનું જ લશ્કર પોતાના હિતો સામે લડે તેવી વિચિત્ર સ્થિતિ પેદા કરવામાં આવી હતી. જેની ખબર આંદોલનકારી સ્ત્રીઓને નહોતી.

બી-૮.૪ (૬) 'અમારો ધર્મ - અમારી સંસ્કૃતિ' : સનાતનની હિંદુ ધર્માચાર્યોનો પડકાર.

અમારો ધર્મ અને અમારી સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં સૌથી પ્રાચીન છે. અમારા ધર્મે સદીઓના અનુભવે અમારા નૈતિક નીતિ-નિયમ ઘડ્યા છે. જેની સરખામણી દુનિયાની કોઈપ્રજા સાથે થઈ શકે નહીં. અમારા નૈતિક વિચારોને ધર્મનું પીઠબળ મળેલું છે. એટલે તે ઈશ્વરકૃત છે. એમાં દખલ દેવાનો કોઈને અધિકાર નથી એવી બૂમરણ સાધુ સંતો અને મઠાધિપતિઓએ મચાવી દીધી. સ્વામી કરપાત્રજી, માધ્વાચાર્યજી, દેવનાયકાચાર્યજી અને પુરીના શંકરાચાર્ય બનેલા નિરંજનદેવ તીર્થ વિરોધમાં મોખરે ઉભા થઈ ગયા હતા. સનાતની વર્ગની હિન્દુધર્મ પ્રત્યેની આસ્થાનો રાજકીય રીતે બેહુદો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો હતો. આંબેડકર અદ્ભૂત જાતિમાં જન્મ્યા હતા. હિન્દુધર્મમાં સુધારો કરવાનું કામ અસ્પૃશ્ય આંબેડકર કરે તે વાત આ મઠાધિપતિઓ અને ધર્માચાર્યોને જરાય કબૂલ મંજૂર નહોતી.

તા. ૮-૧૦-૧૯૫૦ના દિવસે સંકેશ્વરપીઠના જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય પંઢરપુરના રૂકમણિ મંદિરના પટાંગણમાં કટ્ટરતાભર્યું પ્રવચન કરતાં કહેલું કે, “ડૉ. આંબેડકર ગમે તેટલા વિદ્વાન ભલે હોય, પરંતુ તેઓ મહાર (અદ્ભૂત) છે અને તે અમારા કાયદામાં ચંચુપાત કરે તે વાત અમને હરગીજ સ્વીકાર્ય નથી. તે ગટરમાં પડેલા દૂધ-ગંદવાડ સમાન છે. વળી તેમણે અમારી સારસ્વત બ્રાહ્મણની દિકરી છીનવી લીધી છે.”

મૂડીવાદીઓ, મારવાડી શેઠીયાઓ, ધર્માચાર્યો સહિત હિન્દુત્વના સ્વયં બની બેઠેલા પહેરેદારોએ સમગ્ર વાતાવરણ ઝેરી બનાવી દીધું હતું. સંસદ સામે વિરોધનું તૂત રોજેરોજ ઉભું કરવામાં આવતું હતું અને એમાં મોટેભાગે ગરીબ સ્ત્રીઓને જ આગળની પંકિતમાં ખડી કરી દેવામાં આવતી હતી.

બી-૮.૪ (૭) પડેલા પાછળનું રાજકારણ અને નહેરૂજીની પીછેહઠ.

રામ જન્મભૂમિના નામે અત્યારે જે પ્રકારની કૃતક લડાઈ લડવામાં આવી રહી છે, એવી જ લડાઈ હિન્દુકોડબિલની સામે તે સમયે ઉભી કરવામાં આવી હતી. વાતાવરણ સ્ફોટક બનવા માંડ્યું હતું. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ હિન્દુકોડ બિલના શરૂઆતથી સમર્થક હતા પણ જે પ્રકારે આંધી ઉભી થઈ તેને કારણે એમનો જુસ્સો ઠીલો પડવા માંડ્યો. એકપણે તો એમણે કોંગ્રેસ પક્ષને ચીમકી પણ આપી કે જો હિન્દુકોડ બિલ પાસ નહીં થાય તો પોતે વડાપ્રધાનપદેથી રાજીનામું આપી દેશે. એની સીધી અસર થવાને બદલે અવળી અસર થઈ. રાજકારણના ધૂર્ત ખેલાડીઓ સત્તાના સ્થાને અગાઉથી જ ગોઠવાઈ ગયા હતા. કોંગ્રેસપક્ષ ખમતીધર અને દેશ સ્વીકૃત પક્ષ હતો. શરૂઆતમાં કોંગ્રેસપક્ષે હિન્દુકોડબિલનું સમર્થન કર્યું હતું. પણ સમય પસાર થતો ગયો તેમ પક્ષમાં વૈચારિક ભંગાણ પડવા માંડ્યું અને કોંગ્રેસી એકતામાં દરાર પડવા માંડી. રાજકીય રીતે કેટલાક લોકો બિલની વિરૂદ્ધમાં ઉભા થવા માંડ્યા. ખુદ ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને નાયબવડાપ્રધાન સરદાર પટેલ અને લોકસભાના સ્પીકર અનંતશયન આયંગર બિલની તરફદારી કરવા તૈયાર નહોતા. નહેરૂની શક્તિ ચકાસવા એક નવું સત્તા કેન્દ્ર સક્રિય બન્યું. નહેરૂને પોતાની ગાદી ખસકતી લાગી તેથી નહેરૂએ પોતાની મકમતા છોડી અને બોલેલું ફેરવી તોળ્યું.

બી-૮.૪ (૮) કૃતક લડાઈની મોડસ ઓપરેન્ડી :

જ્યારે પણ સ્વાર્થી તત્વો આંદોલન ઉભું કરતા હોય છે ત્યારે તાબડતોબ વિવિધનામોની સમિતિઓ અને સંસ્થાઓ ઉભી કરી દેવામાં આવે છે. આંદોલનમાં એની અધિકૃતતા કોઈ ચકાસતું નથી. એનો આશય તાત્કાલિક હેતુ પૂરતો જ હોય છે. આવી કૃત્રિમ સંસ્થાઓ નિવેદનબાજી માટેનું માધ્યમ બની જાય છે. એનાથી વાતાવરણને ઝેરીલું બનાવી શકાય છે. ક્યારેક સમાચાર માધ્યમો સાથે સંકળાયેલા લોકો જ આવી સંસ્થાઓને પીઠબળ પુરું પાડે છે. ખબરપત્રીઓનો કટકી વ્યવસાય વિકસે છે. ખોટી ખબરો વહેતી કરાય છે જે તત્કાલ કાર્યસાધક પૂરવાર થાય છે. હિન્દુકોડબિલનો વિરોધ કરવા માટે ઠેર-ઠેર આવી સંસ્થાઓ ઉભી થઈ ગઈ હતી. અને ખોટી ખબરો વહેતી કરવાનું શરૂ થયું હતું.

બી-૮.૪ (૯) અખિલ ભારત વર્ષીય હિંદુ કોડબિલ વિરોધી સમિતિ અને તેના ઠરાવો

અખિલ ભારત વર્ષીય હિન્દુકોડ બિલ વિરોધી સમિતિનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હતું. રામાવતાર પાંડે નામના એક બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થને સચિવ બનાવવામાં આવ્યા હતા. આ સમિતિના ઉપક્રમે ઠેર ઠેર સભાઓ, સંમેલનો અને બેઠકો યોજવાનું શરૂ થયું હતું. એને ભારે પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવી હતી.

તા. ૧૬/૧૭ અને ૧૮ ડિસેમ્બરના રોજ રાજસ્થાનના જયપુર ખાતે ત્રિદિવસીય સંમેલન યોજવામાં આવ્યું અને એમાં જે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યા તે જોતાં હવાનો રૂખ કેવો બદલાવા માંડ્યો હતો. એનો અંદાજ આવી જાય છે. રૂઢીચુસ્ત લોકોની વિચારણા અંગેના દસ્તાવેજ તરીકે કાયમ યાદ રાખવા જેવા આ ઠરાવો છે. પુરાવાઓ કે તાર્કિકતાઓ આવા ઠરાવોમાં ક્યારેય હોતી નથી તથા તેને સર્વસ્વીકૃત ગણી લેવામાં આવે છે.

નીચે મુજબના ઠરાવો સંમેલનમાં પાસ કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ : ૧

જયપુર ખાતે યોજાયેલ આ અખિલ ભારત વર્ષીય હિન્દુકોડ વિરોધી સંમેલનમાં એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે આ સંમેલન અન્ય કારણો ઉપરાંત નીચે જણાવ્યા મુજબના કારણોને લીધે હિન્દુકોડબિલનો સખત વિરોધ કરે છે અને અપીલ કરે છે કે સદરબિલને પરત ખેંચી લેવું જોઈએ.

- (અ) આ બિલ હિન્દુ કાનૂનના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય મુળિયાં પર આધાર પહોંચાડે છે અને ગંભીર પ્રકારનું અને અનિવાર્યરૂપે હિન્દુધર્મ, હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુઓના સામાજિક માળખામાં રહેલી પાયાની બાબતોને નુકશાન પહોંચાડે છે.
- (બ) આ બિલનો લગભગ સંપૂર્ણ હિન્દુ સમાજે (?) નક્કર વિરોધ કર્યો છે તેમ છતાં આ બિલ હિન્દુ કાયદામાં મૂળભૂત, પાયાગત અને ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવાની વ્યવસ્થા ઉભી કરનારું છે.
- (ક) આ બિલની વિવાહને લગતી, છુટાછેડાને લગતી અને વારસાઈ હક્કને લગતી કલમો હિન્દુઓનું અહિત કરનારી અને સનાતન માન્યતાઓનો વિરોધ કરે છે.
- (ડ) વારસાઈ હક્કમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી અંગે નવી કલમોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એનાથી માત્ર મતભેદમાં જ વધારો થવાનો નથી, પરંતુ હિન્દુ પરિવાર વ્યવસ્થામાં પણ અડચણો ઉભી થવાની છે. યુગોયુગો થી પારિવારિક સંબંધોનું સંરક્ષણ થતું આવ્યું છે. હિન્દુઓ વચ્ચે કુટુંબની સ્થિરતા માટે, પરિવારની સંપત્તિ સહકારી સંસ્થાના રૂપમાં કાર્યરત રહી છે. એમાં પણ હિન્દુકોડબિલની જોગવાઈઓથી બાધા અને ગરબડ ઉભી થશે.
- (ધ) આ બિલ ખૂબજ વિવાદાસ્પદ અને હિન્દુ સમાજ પર દૂરગામી પ્રભાવ પાડનારું છે. એટલે હિન્દુઓની કોઈ મોટી સંસ્થા (?) દ્વારા એના ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી એને પાસ કરવામાં આવે નહીં.
- (ર) વર્તમાન સંવિધાન સભાની ચૂંટણી ભારત માટે બંધારણ ઘડવાનો ચોક્કસ હેતુસર કરવામાં આવી હતી અને વધારેમાં વધારે તો કોઈ કામકાજ ચલાવવા પૂરતા અથવા તાત્કાલિક જરૂરિયાત હોય તેવા અથવા જે ધારો અવિવાદાસ્પદ પ્રકૃતિનો હોય એવા પ્રકારનો કાયદો ઘડવાનો અધિકાર વર્તમાન સંસદને છે. એથી વિશેષ નહીં.
- (લ) વર્તમાન સંવિધાન સભાની ચૂંટણી પુષ્કળતાધિકારનો ઉપયોગ કરીને અથવા અન્ય સંવેધાનિક કારણોને આધારે કરવામાં આવેલ નથી. એટલે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના અધ્યક્ષે અને સંવિધાનસભાના અધ્યક્ષે સંકેત કર્યો છે, એ સંદર્ભમાં આટલો ગંભીર, મહત્વપૂર્ણ અને પ્રકૃતિથી જ પ્રભાવશાળી એવો આ કાયદો હોવાથી એને પાસ કરવો જોઈએ નહીં.
- (વ) આ બિલને હાલ પૂરતું તો પાછું ખેંચી લેવું જોઈએ અને એમાં જે જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. એને આગામી ચૂંટણી પહેલાં મતદારોની સામે રજૂ કરવી જોઈએ. જે મતદારો એને પોતાની મંજૂરી આપી દે તો જ એના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

ઠરાવ (ર) આ સંમેલને પોતે ખૂબજ વિચાર કર્યા પછી પોતાનો અભિમતની ઘોષણા કરે છે કે :

- (અ) આ બિલની વિરૂદ્ધ સમગ્ર હિન્દુ સમુદાય છે. આમ છતાં એના પ્રયોજનારાઓ જે ધારાસભાઓના માધ્યમથી આ કોડને બિલના સ્વરૂપે પાસ કરવા દબાણ કરે તો સભાના તમામ સભ્યોને અનુરોધ છે કે તેઓ સામુહિક અને વ્યક્તિગત રીતે એનો વિરોધ કરે.
- (બ) જે બંધારણ સભાના સભ્યો બિલનો વિરોધ કરવામાં અસમર્થ હોય તો મતદારોને ચૂંટણીમાં પોતાનો દૈષ્ટિકોણ રજૂ કરવાનો અવસર આપવો જોઈએ.
- (ક) સંવિધાનસભાના અધ્યક્ષે પહેલાં જ આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરી જ દીધો છે કે, આ બિલ અંગે લોકમત જાણવા માટે એનું લોકોમાં વિતરણ કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત રાજા રજવાડાઓની સરકારોનો અભિપ્રાય લેવામાં આવ્યો નથી. કારણ કે હિન્દુકોડબિલ જ્યારે રજૂ થયું ત્યારે તે રાજા-રજવાડાઓની હકુમતમાં લાગુ પાડવાનું નહોતું. હવે જે આ બિલ રાજા-રજવાડાઓ સહિત સમગ્ર ભારતમાં લાગુ પાડવાનું હોય તો રજવાડાઓ તથા ભારતના નાગરિકોનો અભિપ્રાય પણ મેળવવો જોઈએ. તથા રજવાડાઓના અભિપ્રાયો પણ સામેલ કરવા જોઈએ.
- (ડ) આ બિલ હિન્દુધર્મમાં ખતરનાક અને કઠંગો હસ્તક્ષેપ કરવાના ઈરાદાઓથી લાવવામાં આવ્યું છે. આ એક ઉપયોગી અને હિતસાધક સંવિધાનના મૌલિક સિધ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

ઠરાવ (૩) આ સંમેલન સંવિધાનસભાને ભલામણ કરે છે કે નવા બંધારણમાં ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સુરક્ષાનો પૂરેપૂરો અને એની ઉપરવટ ન જઈ શકાય એવી ગેરંટી આપવી જોઈએ અને એવી વ્યવસ્થા પણ કરવી જોઈએ કે સંસદ વ્યક્તિગત કાયદાઓમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે.

ઠરાવ (૪) હિન્દુકોડબિલનો વિરોધ કરવા માટે સમગ્ર દેશમાં બેઠકો યોજવી જોઈએ અને પત્રો લખીને તથા તાર કરીને બિલના વિરોધમાં હસ્તાક્ષર અભિયાન ચલાવવું જોઈએ. તમામ ઠરાવોની સૂચનાઓ સરકારને આપવી જોઈએ.

ઠરાવ (૫) દેશમાં સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતો સાથે જોડાયેલી કેટલીક ફિલ્મો દેખાડવામાં આવી રહી છે. જેનાથી હિન્દુઓની ભાવનાઓને ઠેસ પહોંચશે એટલે આ સંમેલન સરકારને અપીલ કરે છે કે તે આ પ્રકારની ફિલ્મો પર પ્રતિબંધ લગાવે.

રામાવતાર પાંડે

દરિયાગંજ

સચિવ

દિલ્હી.

અખિલ ભારતીય હિન્દુકોડ વિરોધ સમિતિ'

અખિલ ભારતીય મહિલા સંઘના મહામંત્રી શ્રીમતિ શાંતાદેવી. હિન્દુકોડબિલનો વિરોધ કરવા આમરણાંત ઉપવાસ પર બેસી ગયા. ગાંધી જેવો મહાપુરૂષ વાતાવરણ જોઈ અને સર્જને આમરણાંત ઉપવાસ પર બેસે તો પુના કરાર કરાવી દલિતોના અધિકારો ડુબાવી પોતાનો કક્કો ખરો કરી બતાવે, પણ નાસમજ લોકો અતિ ઉત્સાહમાં આમરણાંત ઉપવાસે બેસી જાય તો નાહકનો જીવ ગુમાવે. શાંતાદેવીની તબિયત ચાર જ દિવસમાં લથડી જો કે આ જાહેરાતે બળતામાં ઘી હોમવાનું કામ જરૂર કર્યું. એટલી એની અહેમિયત સ્વીકારવી જોઈએ.

પાંચ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧ના દિવસે બિલને ફરીથી સંસદસમક્ષ વિચારણાર્થે રજૂ કર્યું. ત્રણ દિવસ સુધી એના અંગે ચર્ચા થઈ કેટલાક સંસદસભ્યોએ બિલની તરફેણ કરી તો ઘણાં સભ્યોએ બિલનો વિરોધ કર્યો. એન. વી. ગાડગીલ, જવાહરલાલ નહેરૂ, એચ.વી. કામઠ, ડૉ. હદયનાથ કુંઝરુ, શ્રીમતી રેણુકા રે, શ્રીમતી દુર્ગાબાઈ વગેરેએ બિલનું સમર્થન કર્યું. ડૉ. આંબેડકરે દરેકે દરેક આલોચનાનો બુદ્ધિગમ્ય આધારો સહિત ઉત્તરો આપ્યા. ત્રણ દિવસની ચર્ચા પછી પણ બિલ પર કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો નહીં.

ત્યાર પછીના ૧૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧ના દિવસે ફરીથી બિલ ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો પરંતુ બિલના વિવાહ અને છૂટાછેડાની જોગવાઈઓ ઉપર જ ચર્ચા વિચારણા થઈ.

હકીકતમાં મોટાભાગના કોંગ્રેસી સભ્યો ઈચ્છતા નહોતા કે બિલ સંસદમાં પાસ થાય. પંડિત નહેરૂની ઈચ્છા હતી કે બિલ પાસ થાય તો સાડું પણ બિલની વિરૂદ્ધમાં એટલો બધો હોબાળો મચાવી દેવામાં આવ્યો હતો કે સામે આવી રહેલી ચૂંટણીઓને જોતાં તેઓ પણ ઢીલા પડી ગયા હતા. કોંગ્રેસી સાંસદો ચૂંટણીમાં જોખમ ઉઠાવવા તૈયાર નહોતા અને કોંગ્રેસી આંતરિક રાજકારણ એમની વિરૂદ્ધ જવા માંડ્યું હતું.

જનસંઘના સ્થાપક સભ્ય અને આજના ભારતીય જનતાપક્ષના પૂજ્ય પુરૂષ ગણાતા ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુખરજી જેવી વ્યક્તિ - મંત્રીમંડળના સભ્ય રહ્યા હતા ત્યારે બિલનો વિરોધ નહોતો કર્યો પણ મંત્રીમંડળમાં છૂટા થયા પછી એનો વિરોધ શરૂ કરી દીધો હતો. સંસદની અંદર અને સંસદની બહાર પ્રચારની આંધીએ વાસ્તવિક સત્યનું ગળું દબાવી દીધું હતું. હિન્દુકોડબિલ પાસ થાય એટલા માટે જ ડૉ. આંબેડકર કેબિનેટના સભ્ય તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. છેવટે તેમણે રાજીનામું આપવાનો નિર્ણય લીધો.

બી-૮.૪ (૧૦) ડૉ. આંબેડકરનું રાજીનામું અને કારણોની ખુલાસો.

ડૉ. આંબેડકરે ખૂબજ પ્રભાવશાળી રીતે બિલના વિરોધમાં ઉઠાવવા આવેલા વાંધાઓના ઉત્તરો આપ્યા હતા. સદનમાં ચાલેલી ચર્ચાઓ દરમ્યાન સાંસદો વ્યક્તિગત આક્ષેપબાજી કરવાની કક્ષાએ આવી ગયા. આક્ષેપબાજીમાં પંડિત નહેરૂને પણ લપેટી લીધા. એટલે નહેરૂ પોતાનું સંતુલન ગુમાવી બેઠા અને બિલને પરત લેવાનું એમણે નિવેદન કરી દીધું જે એમણે કરવું જોઈતું નહોતું.

કેટલાય દિવસોની ચર્ચાને અંતે ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧ના દિવસે હિન્દુકોડ બિલના ચાર ખંડ પાસ થઈ શક્યા હતા. બિલનો વિવાહ અને છૂટાછેડાનો ભાગ પણ સંપૂર્ણ રીતે પાસ થઈ શક્યો નહોતો.

ડૉ. આંબેડકર માટે આ અત્યંત દુઃખદ અને અપમાનજનક બાબત હતી. પોતાના કથળતા સ્વાસ્થ્યની ચિંતા કર્યા વિના એમણે બિલ માટે ભારે પરિશ્રમ કર્યો હતો. નહેરૂજીએ બિલને પરત લેવાનું જે નિવેદન કર્યું તે પછી ડૉ. આંબેડકર જેવી સ્વમાની અને હેતુલક્ષી વ્યક્તિ માટે મંત્રીમંડળના સભ્ય બની રહેવું શક્ય જ રહ્યું નહોતું.

ડૉ. આંબેડકરને લાગ્યું હતું કે હિન્દુકોડબિલને નહેરૂજી ટલ્લે ચઢાવી રહ્યા છે. એટલે એમણે પોતાની રાજીનામાનાં કારણોનું લેખિત નિવેદન તૈયાર કર્યું. સંસદમાં તે નિવેદન વાંચવા માગતા હતા પણ સ્પીકરશ્રીએ એમને નિવેદન વાંચવાની પરવાનગી આપી નહીં એટલે ડૉ. આંબેડકરે સભાનો ગૃહત્યાગ કર્યો અને પત્રકારોને પોતાનું લેખિત નિવેદન આપ્યું જેથી લોકો ખરા કારણો જાણે. નિવેદન માનો હિન્દુકોડબિલને લગતો ભાગ નીચે મુજબ છે.

“સંસદને સત્તાવાર કે બિનસત્તાવાર રીતે માહિતી મળી ગઈ હશે કે હું હવે પ્રધાનમંડળનો સભ્ય રહ્યો નથી. મેં ૨૭મી સપ્ટેમ્બરે વડાપ્રધાનને મારા રાજીનામાનો પત્ર સુપરત કર્યો હતો અને મને તાત્કાલિક છૂટો કરવા વિનંતી કરી હતી. વડાપ્રધાને બીજા જ દિવસે મારું રાજીનામું સ્વીકારવાની ભલમનસાઈ બતાવી હતી. ૨૮મી અને શુક્રવાર પછી હું પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યો હતો, કારણ કે વડાપ્રધાને મને સંસદની વર્તમાન બેઠક પુરી થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેવા જણાવ્યું હતું. બંધારણીય પ્રથા અનુસાર આ વિનંતી માન્ય રાખવી એ મારી ફરજ હતી.”

“સંસદની કાર્યપ્રણાલી અનુસાર જે પ્રધાન રાજીનામું આપે તેને પોતાના

રાજનામાં અંગે અંગત ખુલાસો આપવાનો અધિકાર છે. મારા પ્રધાનપદના કાળ દરમ્યાન ઘણા પ્રધાનોએ રાજનામાં આપ્યાં હતાં, પણ રાજનામાં આપનાર પ્રધાનોના આ અંગેના નિવેદનો અંગે સમાન પ્રણાલી રહી નથી. કેટલાક આવું નિવેદન કર્યા વિના જ રાજનામું આપી ગયા છે, જ્યારે કેટલાકે ખુલાસાનું નિવેદન કર્યું છે. મારે કયો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ તે અંગે થોડાક દિવસો હું દ્વીધામાં હતો. એકંદરે સમગ્ર પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે મારા રાજનામા અંગે ખુલાસો આપતું નિવેદન કરવું જરૂરી છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજનામું આપનારની સંસદ પ્રત્યેની ફરજ પણ છે.”

“પ્રધાનમંડળનું આંતરિક સંચાલન કેવી રીતે થાય છે તે જાણવાની ગૃહને તક મળતી નથી. પ્રધાનમંડળમાં સંવાદિતા છે અથવા આંતરિક સંઘર્ષ છે તે બહાર આવતું નથી. કારણ કે પ્રધાનમંડળ સંયુક્ત જવાબદારીથી કાર્ય કરે છે. એટલે જે પ્રધાનને મતભેદ હોય તે લઘુમતીમાં હોઈ તેને પોતાના મતભેદ બહાર વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર નથી. પરિણામે ગૃહ એમ માનવું રહે છે કે પ્રધાનમંડળમાં કોઈ જાતના મતભેદો નથી, જ્યારે વાસ્તવમાં આવા મતભેદો અને સંઘર્ષ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. આથી રાજનામું આપનાર પ્રધાનની ફરજ છે કે તે ગૃહને માહિતગાર કરે કે તે શા માટે પ્રધાનમંડળ છોડવા માગે છે અને વધુ સમય તે સંયુક્ત જવાબદારી ઉપાડવા તૈયાર નથી.”

“કોઈપણ પ્રધાન ગૃહ સમક્ષ નિવેદન કર્યા વિના પ્રધાનમંડળમાંથી વિદાય લે તો લોકોને એવી શંકા ઉપજે કે જાહેર અથવા ખાનગી વર્તનમાં પ્રધાને કશુંક અજુગતું કર્યું હશે. હું માનું છું કે પ્રધાને આવી શંકા માટે કોઈ કારણ ન આપવું જોઈએ અને તેમ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય ગૃહ સમક્ષ નિવેદન કરવાનો છે.”

“ત્રીજું કારણ આપણાં અખબારો છે. તેમને કેટલાક માટે જમાનાજુની તરફદારી છે અને કેટલાક માટે પૂર્વગ્રહ છે. તેઓ ભાગ્યે જ ગુણવત્તાને ધોરણે તેમનાં તારતમ્યો તારવે છે. અખબારમાં જ્યાં પણ ખાલી જગ્યા વધે તેને રાજનામાનાં કારણોથી ભરી દે છે. આ કારણોને સત્ય સાથે નિસબત હોતી નથી પણ જેમની તેઓ તરફદારી કરે છે તેમને વધુ સારા બતાવવાનો અને જેઓની તેઓ તરફદારી કરતાં નથી, તેમને ખરાબ ચીતરવાની દૃષ્ટિએ તેની રજુઆત કરે છે. મારા કિસ્સામાં પણ આવું જ કશુંક હંમેશા બન્યું છે.”

“આ બધાં કારણોસર મેં પ્રધાનમંડળ છોડતાં પહેલાં ગૃહ સમક્ષ નિવેદન કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.”

“વડાપ્રધાને મને પ્રધાનમંડળમાં જોડાઈ કાયદાપ્રધાન બનવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું તે વાતને ચાર વર્ષ, એક માસ અને ૨૬ દિવસ વીતી ગયાં છે. હું વિરોધી છાવણીમાં હતો અને ૧૯૪૬માં વચગાળાની સરકાર સ્થપાઈ તેમાં સહકાર કરવા મને અયોગ્ય ગણવામાં આવ્યો હતો. વડા પ્રધાનના મારા પ્રત્યેના બદલાયેલા વલણ માટેના શા કારણો હશે તે જાણવા મારે અનુમાનો ઉપર જ આધાર રાખવાનો હતો. વડાપ્રધાનનું આમંત્રણ સ્વીકારવા અંગે મને આશંકાઓ હતી. મને સમજ પડતી ન હતી કે જેઓ કદી પણ મારા મિત્રો ન હતા, તેમની સાથે હું શી રીતે કાર્ય કરીશ. મને એ પણ શંકા હતી કે ભારત સરકારમાં કાયદા પ્રધાન તરીકે કામ કરી ગયેલા મારા પુરોગામીઓ જેટલી કુશળતા અને ઉચ્ચ ધોરણ જાળવી શકવા હું સમર્થ નીવડીશ કે નહીં. પણ મેં મારી શંકાઓ બાજુએ રાખી વડાપ્રધાનના આમંત્રણનો એવી માન્યતા સાથે સ્વીકાર કર્યો કે દેશના ઘડતર માટે મારો સહકાર માંગવામાં આવે ત્યારે મારે તેને નકારવો ન જોઈએ. પ્રધાનમંડળના સભ્ય અને કાયદાપ્રધાન તરીકે બજાવેલી ફરજની ગુણવત્તાનો નિર્ણય કરવાનું મારે અન્યોની ઉપર છોડવું જોઈએ.”

“હવે જે કારણોસર મારે મારા સાથીદારો સાથેના સંબંધનો અંત લાવવાની ફરજ પડી તેનો હું ઉલ્લેખ કરીશ. અનેક કારણોસર ઘણાં સમયથી પ્રધાનમંડળ છોડવાની મને ઉત્કટ ઈચ્છા થયા કરતી હતી.”

ડૉ. આંબેડકરે રાજનામું આપવાના કારણો ગણાવ્યા તેમાં (૧) દલિત વર્ગો પ્રત્યે સરકારની ઉપેક્ષાભરી નીતિ (૨) દૂરંદેશીભરી વિદેશ નીતિ અને કાશ્મિર પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને દિશાનો અભાવ (૩) પ્રધાનમંડળના નિર્ણયોમાં સામૂહિક જવાબદારી હોવા છતાં મહત્વપૂર્ણ વિષયોમાં કરવામાં આવેલી કાયમી ઉપેક્ષા અને ભેદભાવ વગેરેને ગણાવીને એમણે હિન્દુકોડબિલની થયેલી ભૂણ હત્યા અંગે આગળ જણાવ્યું કે,

“હવે હું એવા વિષય અંગે વાત કરીશ જેને કારણે મને પ્રધાનમંડળમાંથી

રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી. એ છે હિન્દુકોડ અંગે અપનાવાયેલી નીતિ. આને લગતો ખરડો ૧૯૪૭ની ૧૧ મી એપ્રિલે સંસદમાં રજૂ થયો હતો. ચાર વર્ષના જીવન પછી તેની હત્યા કરવામાં આવી. ચાર કલમો પસાર કર્યા બાદ, અને એ ખરડો, જેને માટે કોઈએ અશ્વ ન વહાવ્યાં અને જેના અવસાનનો કોઈએ શોક ન મનાવ્યો, એવા મોતને હિન્દુકોડબિલ પામ્યું. તે સંસદ સમક્ષ હતું ત્યારે પણ તેની સ્થિતિ સારી ન હતી. પુરા એક વર્ષ સુધી તેને સીલેક્ટ કમીટીને સોંપવાની આવશ્યકતા સરકારને જણાઈ ન હતી. તે ૯-૪-૪૮ના રોજ સીલેક્ટ કમીટીને સોંપાયું હતું. આ પગલું પણ એજન્ડા ઉપર ખરડો જીવંત રહે તેટલા માટે જ ભરાયું હતું. સંસદ સમક્ષ ૧૨-૮-૪૮ના રોજ હેવાલ રજૂ કરાયો હતો. આ હેવાલ પર વિચારણા કરવાની ભલામણ ૩૧-૮-૪૮ને રોજ કરવામાં આવી હતી. જેની ઉપર ૧૯૪૯ની ફેબ્રુઆરીની બેઠક સુધી ચર્ચા કરવાનું ટાળવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે પણ તેની ઉપર સતત વિચારણાની અનુમતી અને તક આપવામાં આવી ન હતી. આ ચર્ચા માટે દસ મહિનાના વિવિધ દિવસો ફાળવાયા હતા. ૧૯૪૯ના ફેબ્રુઆરી ૪ દિવસો, માર્ચમાં ૧ દિવસ અને એપ્રિલમાં ૨ દિવસ ફાળવાયા હતા. ત્યાર બાદ છેક ડિસેમ્બરમાં એક દિવસ, ૧૯મી ડિસેમ્બર ફાળવાઈ હતી. તે દિવસે સંસદે સીલેક્ટ કમીટીએ મોકલેલા હેવાલ સહિત ખરડાને વિચારણામાં લેવા અંગેનો મારો ઠરાવ સ્વીકાર્યો હતો. ૧૯૫૦ના આખા વર્ષ દરમ્યાન હિન્દુકોડબિલને એક પણ દિવસ ફાળવાયો ન હતો. ત્યારબાદ ૧૯૫૧ની ૫મી ફેબ્રુઆરીએ ખરડો વિચારણા માટે સંસદ સમક્ષ રજૂ કરાયો હતો. ખરડા માટે માત્ર ત્રણ જ દિવસો ફાળવાયા હતા. ત્યારબાદ તે ભંડકીયામાં સડતો રહ્યો હતો.”

“સંસદની અત્યારની બેઠક વર્તમાન સંસદની છેલ્લી બેઠક હોઈ પ્રધાનમંડળે આ બિલને સંસદની સમાપ્તિ પહેલાં પસાર કરવું કે તેનું ભવિષ્ય નક્કી કરવાનું નવી આવનારી સંસદ માટે રહેવા દેવું એ અંગે નિર્ણય લેવાનો હતો. પ્રધાનમંડળે સર્વાનુમતે નિર્ણય કર્યો કે સંસદની ચાલુ બેઠક દરમ્યાન તેને પસાર કરાવવું. આથી સંસદના એજન્ડામાં હિન્દુકોડબિલનો સમાવેશ કરાયો હતો અને ૧૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૧ના રોજ તેની ઉપર કલમવાર ચર્ચા શરૂ થઈ હતી. આ ચર્ચા ચાલુ હતી ત્યારે વડાપ્રધાને નવું સૂચન કર્યું કે સંસદ સમક્ષ જેટલો સમય છે તે દરમ્યાન આ બિલ પુરેપુરું પસાર ન થઈ શકે. આથી આપણે લગ્ન અને છુટાછેડા અંગેના બિલના ભાગને પસાર કરાવવા પર ધ્યાન આપવું. આ રીતે કાપકુપ કરેલા બિલ પર ચર્ચા ચાલુ રહી. એની ઉપર બે કે ત્રણ દિવસોની ચર્ચા બાદ વડાપ્રધાને નવું સૂચન કર્યું. આ સૂચન હતું લગ્ન અને છુટાછેડા સહિત સમગ્ર હિન્દુકોડબિલને પડતું મુકવું. હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને કશું કહી ન શક્યો. આ કાપકુપ કરાયેલા બિલને એટલા માટે પડતું મુકવામાં આવ્યું હતું કે પ્રધાનમંડળના વજનદાર સભ્યો તેમના ખરડાઓને પહેલાં પસાર કરાવવા માગતા હતા એ વાત સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. એ વાત મારી સમજમાં નથી આવતી કે બનારસ અને અલીગઢ યુનિવર્સિટી અંગેનો ખરડો અને પ્રેસ અંગેના ખરડાને હિન્દુકોડ બિલ સામે પ્રાધાન્ય શી રીતે અપાયું? અલીગઢ અથવા બનારસ યુનિવર્સિટીના વહીવટ માટે કાયદાપોથીમાં કોઈ જ કાયદો ન હતો એવું નથી અને આ નવા ખરડાઓ મોડા પસાર થયા હોત તો આ બંનેનું ધનોતપનોત નીકળી જાય એવું પણ ન હતું. પ્રેસ બિલ પણ તાકીદનું ન હતું, આ અંગે કાનૂન અસ્તિત્વમાં હતો અને એ બિલ થોડું મોડું રજૂ થયું હોત તો કોઈ મોટું નુકશાન થાય તેમ ન હતું. મને એવી છાપ પડી છે કે વડાપ્રધાન, આ બાબતમાં સી-સીયર હોવા છતાં હિન્દુકોડબિલને પસાર કરાવવા માટે તેમનામાં જરૂરી ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયપણું નથી.”

“આ બિલ અંગે મને ભયાનક માનસિક ત્રાસમાંથી પસાર થવાની ફરજ પડાઈ છે. મને પક્ષની સહાય અપાઈ ન હતી. વડાપ્રધાને સંસદ સભ્યોને પક્ષ માટે અભૂતપૂર્વ ગણાય એવી મત આપવાની સ્વતંત્રતા આપી હતી. મેં તેની પરવા કરી ન હતી. પણ મને બે વસ્તુની અપેક્ષા હતી. એક તો મેં એવી અપેક્ષા રાખી હતી કે, સભ્યોના પ્રવચનો અંગે સમયમર્યાદા ઠરાવતો વ્હીપ આપવામાં આવે અને જ્યારે પૂરતી ચર્ચા થઈ જાય ત્યારે ચીફ વ્હીપ ચર્ચા બંધ કરવા માટેનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરે તેવી સૂચના તેમને આપવામાં આવે. પ્રવચનો અંગે સમય મર્યાદા બાબતનો વ્હીપ આપવામાં આવ્યો હોત તો હિન્દુ કોડબિલ પસાર કરાવી શકાયું હોત. જ્યારે મતદાનનું સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારે પ્રવચનોની સમય મર્યાદા નક્કી કરવામાં કોઈ વાંધો ન હોવો જોઈએ. પણ આવો વ્હીપ કદીય આપવામાં આવ્યો ન હતો. સંસદીય બાબતો અંગેના પ્રધાન જેઓ પક્ષના ચીફ વ્હીપ પણ છે, તેમનું હિન્દુ કોડબિલ અંગેનું વલણ અસામાન્ય હતું. તે હિન્દુકોડબિલના હાડોહાડ દુશ્મન હતા અને તેથી ચર્ચા બંધ કરવાનો

ઠરાવ મૂકી મને મદદરૂપ બનવા સંસદમાં કદી હાજર રહ્યા ન હતા. એક ક્લમ ઉપર કલાકો અને દિવસો સુધી ચર્ચા ચાલુ રાખી સભ્યો સમયનો બગાડ કરતા રહ્યા પણ ચીફ ઓફિસર, જેની ફરજ સરકારના સમયનો બચાવ કરી સરકારી કાર્યને આગળ વધારવાની છે, તે હિન્દુકોડબિલની ચર્ચાના સમયે પદ્મતીસર રીતે ગેરહાજર રહેતા. મેં આવા ચીફ ઓફિસર કદી જોયા નથી. આવી ગેરબંધારણીય વર્તણૂક હોવા છતાં ચીફ ઓફિસર વડાપ્રધાનના ખાસ માનીતા છે. તેમની આવી બિનવકાદારી હોવા છતાં તેમને પક્ષના સંગઠનમાં બઠતી આપવામાં આવી હતી. આવી સ્થિતિમાં પ્રધાનમંડળમાં ચાલુ રહેવું મારે માટે અસંભવ હતું.

એમ કહેવામાં આવે છે કે હિન્દુકોડબિલને સખત વિરોધને કારણે પડતું મુકવામાં આવ્યું છે. આ વિરોધ કેટલો મજબુત હતો? આ બિલ અંગે પક્ષની અંદર ઘણી વખત ચર્ચા થઈ હતી અને બિલ વિરોધીઓએ તેની ઉપર મતદાન પણ કરાવ્યું હતું. છેલ્લી વખતે જ્યારે પક્ષમાં આ બિલ ઉપર ચર્ચા થઈ હતી. ત્યારે હાજર રહેલા ૧૨૦ સભ્યોમાંથી માત્ર ૨૦ સભ્યોએ જ વિરોધ કર્યો હતો. પક્ષની અંદર જ્યારે બિલની ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવી ત્યારે સાડાત્રણ કલાક ચાર ક્લમો પસાર કરવામાં આવી હતી. પક્ષની અંદર હિન્દુકોડબિલનો કેટલો વિરોધ હતો તેનો આની ઉપરથી અંદાજ આવશે. સંસદમાં પણ આ બિલની ૨, ૩ અને ૪ ક્લમો ઉપર મતદાન થયું હતું. અને દરેક વખતે તે મોટી બહુમતીથી પસાર થઈ હતી. હિન્દુકોડબિલના હાર્દ જેવી ૪ થી ક્લમને પણ મોટી બહુમતી મળી હતી.”

“આથી સમયના અભાવે હિન્દુ કોડબિલને પડતું મુકવાના વડા પ્રધાનના નિર્ણયને સ્વીકારી શકું તેમ નથી. મને રાજીનામાં અંગે આટલો લાંબો ખુલાસો આપવાની ફરજ એટલા માટે પડી છે. કે કેટલાક લોકોએ એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે હું નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે રાજીનામું આપી રહ્યો છું. આવા કોઈપણ સૂચનનો હું સ્પષ્ટ ઈનકાર કરું છું. માંદગીને કારણે ફરજ પડતી મુકનારાઓમાંનો હું નથી.”

“એમ કહી શકાય કે મારું રાજીનામું ઘણું મોડું છે. મને વિદેશનીતિ અંગે અને અનુસૂચિત જાતિઓ અંગેના સરકારના વલણથી અસંતોષ હતો તો મારે ઘણા સમય પહેલાં રાજીનામું આપી દેવું જોઈતું હતું.”

“આવો આરોપ સાચો ગણી શકાય. પણ મને તેમ કરતો રોકવા માટેનાં સબળ કારણો હતાં. પ્રધાનમંડળમાં રહ્યો તે દરમ્યાન મોટા ભાગના સમય દરમ્યાન હું બંધારણ ઘડવામાં વ્યસ્ત હતો. આ કાર્યે ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ સુધીનો મારો બધો જ સમય લીધો હતો. ત્યાર બાદ હું લોકપ્રતિનિધિત્વ ધારો અને ડીલિમિટેશન અંગેના હુકમોમાં વ્યસ્ત હતો. આ કાર્યને અધૂરું છોડીને ચાલ્યા જવાનું મને વાજબી ન લાગ્યું.”

“આ ઉપરાંત હિન્દુકોડબિલને કારણે મને પ્રધાનમંડળમાં ચાલુ રહેવાનો આવશ્યક લાગ્યું. કેટલાક લોકોના મત અનુસાર હિન્દુકોડ બિલના કારણે પ્રધાનમંડળમાં ચાલુ રહેવાનો મારો નિર્ણય વાજબી ન હતો.”

“મારો મત એમનાથી ભિન્ન હતો. હિન્દુકોડબિલ એ આ દેશના સંસદીય ઇતિહાસમાં લેવાયેલું સૌથી મહાન સામાજિક સુધારાનું પગલું હતું. ભારતના સંસદીય ઇતિહાસમાં ભુતકાળમાં પસાર થયેલા કોઈ પણ કાનૂન અથવા ભવિષ્યમાં થનારા કોઈપણ કાનૂનને હિન્દુકોડબિલના મહત્વ સાથે સરખાવી શકાય નહીં.”

“વર્ગ અને વર્ગ વચ્ચેની અસમાનતા, જાતિ અને જાતિ વચ્ચેની અસમાનતા જે હિન્દુ સમાજનું હાર્દ છે, તેને યથાવત્ રહેવા દેવું અને આર્થિક સમસ્યાઓ અંગેના કાનૂનો પસાર કરતાં રહેવું. આપણાં બંધારણને ફારસરૂપ બનાવી દેવા જેવું અને છાણના ઢગલા પર મહેલ બાંધવા જેવું છે. હિન્દુકોડબિલને હું આટલું મહત્વ આપતો હતો તેને ખાતર મારા મતભેદો છતાં હું પ્રધાનમંડળમાં ચાલુ રહ્યો હતો.”

“જો મેં કશું ખોટું કર્યું હોય તો તે સાડું કરવાની આશાથી કર્યું છે. આવી આશા માટે મારી પાસે કોઈ વાજબી કારણો ન હોત, બિલનો વિરોધ કરનારાઓને પહોંચી વળવાની ઉમેદ ન હોત તો મેં ક્યારનુંય રાજીનામું આપ્યું હોત. આના સમર્થનમાં સંસદના ગૃહમાં વડાપ્રધાને કરેલા ત્રણ નિવેદનોનો ઉલ્લેખ કરવા માંગુ છું.”

“વડાપ્રધાને ૨૮મી નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ સંસદને ખાતરી આપી હતી કે સરકાર હિન્દુકોડબિલને વરેલી છે અને તે એને પસાર કરાવશે જ. સરકાર તે દિશામાં આગળ વધશે. તેને સ્વીકારવું કે નહીં તે સંસદે નક્કી કરવાનું છે. પણ સરકાર કોઈ મહત્વનું પગલું ભરે અને સંસદ તેને નકારે તો સરકારે જવું જોઈએ. અને તેના સ્થાને નવી સરકાર આવે. એ સ્પષ્ટપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આ મહત્વનું બિલ છે અને સરકાર તેને અત્યંત મહત્વનું ગણે છે તથા આ બીલ મંજૂર થાય કે નામંજૂર તેની ઉપર

સરકારના રહેવા કે જવાનો આધાર છે.”

“વડાપ્રધાને ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બર માસની ૧૯મીએ સંસદમાં કહ્યું હતું કે આ ગૃહમાં એવી છાપ પડે કે સરકાર હિન્દુ કોડબિલને મહત્વનું ગણતી નથી એમ હું ઈચ્છતો નથી. સરકાર આ બિલને એક યા બીજી કલમને કારણે મહત્વ નથી આપતી પણ આ બિલના હાર્ટમાં રહેલી આર્થિક-સામાજિક સમસ્યાઓ અંગેના પાયાના અભિગમને કારણે મહત્વ આપે છે. આપણે આ દેશમાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એ સફરનો એક પડાવ છે અને આર્થિક, સામાજિક અને અન્ય તબક્કાઓ પણ છે. સમાજે જો વિકાસ સાધવો હશે તો આ પ્રકારનો સાર્વત્રિક વિકાસ જરૂરી છે.”

“વડાપ્રધાનને ફરીથી ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૧ના રોજ સંસદને કહ્યું હતું કે મારે માટે સંસદને ખાતરી આપવી જરૂરી નથી કે સરકાર શક્યતાની મર્યાદામાં રહીને હિન્દુકોડબિલને પસાર કરવાની દિશામાં આગળ વધવા માગે છે. જ્યાં સુધી અમને લાગેવગળે છે ત્યાં સુધી આ વિષય ફરીથી તક મળે ત્યાં સુધી મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો છે. મને આશા છે કે આવી તક વર્તમાન સંસદના કાળ દરમ્યાન જ ઉભી થશે.”

“વડાપ્રધાનની આ ખાતરીઓમાં કોણે વિશ્વાસ ન મુક્યો હોત? વડા પ્રધાનના વચનો અને વ્યવહારમાં ભેદ હોઈ શકે એમ મેં ન માન્યું તે માટેની જવાબદારી ચોક્કસપણે મારી નથી. કેબીનેટમાંથી મારી વિદાય એ આ દેશમાં કોઈને માટે પણ ચિંતાનો વિષય ન હોઈ શકે. પણ મારે તો મારી જાત પ્રત્યે સાચા રહેવું જોઈએ અને તે હું કેબીનેટમાંથી બહાર જઈને જ રહી શકું. હું તેમ કરું તે પહેલાં હું મારા સાથીદારોને તેમના માયાળુપણાં અને કેબીનેટનો સભ્ય રહ્યો ત્યાં સુધી મારી પ્રત્યે જે સૌજન્ય દાખવ્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવા માંગુ છું. હું સંસદમાંથી રાજીનામું આપી નથી રહ્યો. તેમ છતાં સંસદના સભ્યોએ મારા પ્રત્યે જે સહિષ્ણુતા દર્શાવી છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું.”

ડૉ. આંબેડકરે આપેલું ઉપરોક્ત નિવેદન વાંચતા એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે કે હિન્દુકોડબિલ સંસદમાં પસાર થઈ શક્યું નહીં એના કારણે તે ભારે વ્યથિત થયા હતા. સત્તામાં ચીટકી રહેવાને બદલે એમણે રાજીનામું આપવાનું પસંદ કર્યું. આ ઘટના ડૉ. આંબેડકરની સિધ્ધાંત પ્રિયતા અને નિસબત ધરાવતા કારણ માટેની સમર્પિત ભાવનાને ઉજાગર કરે છે. તો બીજી બાજુ ભારતીય સંસદના ઈતિહાસમાં એક કલંકિત ઘટનાનું પ્રકરણ પણ ઉમેરે છે, કારણ કે ત્યાગપત્ર આપનાર પ્રધાનને કારણે જણાવતું નિવેદન સદન સમક્ષ રજૂ કરવાની તકથી વંચિત કરવામાં આવ્યા હતા.

સ્પીકરશ્રીના સિંહાસને બેઠેલા ઉપસભાપતિએ ‘નિવેદનની અગ્રિમ નકલ મંત્રીશ્રીએ આપી નથી’ એમ જણાવી નિવેદન કરવાની મંજૂરી આપી નહોતી.

સંવિધાનને સ્વીકૃતિ અપાઈ ત્યારે ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને સંવિધાનસભાના અધ્યક્ષ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે કહેલા શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે એમણે કહેલું, “સંવિધાન સભાના અધ્યક્ષને નાતે બંધારણનો મુસદ્દો ઘડવાની રોજબરોજની કાર્યવાહી મેં નિકટતાથી જોઈ છે. સંવિધાન મુસદ્દા સમિતિના સભ્યો અને એમાંય વિશેષ કરીને એના અધ્યક્ષ બનેલા ડૉ. આંબેડકરે જે ઉત્સાહ અને નિષ્ઠાથી પોતાની અસ્વસ્થ તબિયતને ગણકાર્યા વિના આ કાર્યને પૂર્ણ કર્યું છે એવું બીજી કોઈપણ વ્યક્તિ કરી શકી હોત નહીં.”

“અત્યાર સુધીમાં અમે એવા નિર્ણયો લીધા નથી અને કદાચ ભવિષ્યમાં પણ લઈ શકીશું નહીં, જેવો નિર્ણય બંધારણનો મુસદ્દો ઘડવાની સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. આંબેડકરની વરણી કરીને લીધો છે. એમણે અમારી પસંદગીને યોગ્ય ઠેરવી છે. એટલું જ નહીં પણ પસંદગીને એક વિશેષ ગૌરવ અપાવ્યું છે.”

લોકતંત્રની પ્રસ્થાપના અને અદ્વિતીય લોકતાંત્રિક દસ્તાવેજ દેશને આપનાર ભારતના પનોતા પુત્રને પોતાનું નિવેદન સંસદગૃહની જેવી લોકતંત્રની સર્વોચ્ચ સંસ્થાના પ્રાંગણમાં આપવાની ઉદારતા સંસદગૃહના વ્યવસ્થા તંત્રે આપવાની કાનૂન સુલભ ઉદારતા બતાવી નહીં. એટલે પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવા ડૉ. આંબેડકરે પોતાની બેઠક પર રહેલા કાગળો એકઠા કર્યા, સ્વસ્થતાથી ઉભા થયા અને સદનની બહાર જવા સિંહડગ માંડ્યા. સંસદસભ્યો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એક ક્ષણ સપ્તાટો પ્રસરી ગયો. સદન બહાર જતા ડૉ. આંબેડકરની મક્કમતાને સૌથી પહેલા વિરોધ પક્ષે તાળીઓથી વધાવ્યું અને ત્યાર પછી તો તમામ સાંસદોએ પોતાના વીરની વીરતાને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધી. જો કે સંસદમાં સ્વસ્થ પરંપરાને મજબૂત કરવાની પળ હાથમાંથી સરી પડી હતી. મોટાભાગના સભ્યો ડૉ. આંબેડકરને સાંભળવા ઈચ્છતા હતા પણ ઘટનાક્રમ અવળો થઈ ગયો.

આ ઐતિહાસિક ઘટના એ હકીકત વિશેષનું અનુપમ ઉદાહરણ છે કે મહાન વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ પ્રધાનપદથી ઘણું ઉંચું હોય છે. સમાચાર પત્રોએ બીજા દિવસે ડૉ. આંબેડકરે લીધેલા પગલાંની ભારોભાર પ્રસંશા કરી અને સભાપતિએ સદનની કાર્યવાહીની ધારા ૧૨૮ હેઠળ ત્યાગપત્ર આપનાર મંત્રી પાસેથી અગાઉથી નિવેદનની નકલ મેળવવાનો સ્પષ્ટ અધિકાર નથી એમ જણાવી ઉપ-સભાપતિએ લીધેલા પગલાંની ટીકા કરી હતી.

ડૉ. આંબેડકરે સ્વમાનભરે પ્રધાનપદેથી નિવૃત્તિ લીધી. ૧૯૫૫-૫૬ સુધી બિલને એક અથવા બીજા કારણોસર રજૂ ન કરીને લટકતું રાખવામાં આવ્યું. હિન્દુકોડબિલને ચાર ભાગમાં વિભાજિત કર્યું અને છતાં ધાર્યું પરિણામ આવ્યું નહોતું. કોંગ્રેસના આંતરિક રાજકારણે અને મૂડીવાદીઓના ઈશારે બિલનો આત્મા જ હણી લેવાયો. ટુકડે ટુકડે હિન્દુકોડબિલ પાસ કરવામાં આવ્યું.

ભારતમાં જે કાયદા-કાનૂનો બન્યા એમાં હિન્દુકોડબિલ સૌથી અધિક મહત્વપૂર્ણ છે. અને તેના લીધે સ્ત્રીઓને જે અધિકારો મળ્યા તેની નોંધ લઈએ.

બી-૯.૫ (૧) હિન્દુકોડબિલમાં સમાવેશ થયેલા કાયદાઓ :

હિન્દુકોડબિલમાં નીચે પ્રમાણેના કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- (૧) હિન્દુ વિવાહિત સ્ત્રીઓને પૃથક નિવાસ અને ભરણ પોષણ અધિનિયમ (હિન્દુ મેરીડ વિમેન્સ સેપરેટ રેસિડેન્સ એન્ડ મેટેનેન્સ એક્ટ)
 - (૨) હિન્દુ દત્તક પુત્ર ગ્રહણ તથા ભરણ પોષણ અધિનિયમ. (હિન્દુ સક્સેશન એક્ટ)
 - (૩) હિન્દુ લગ્નધારો. (હિન્દુ મેરેજ એક્ટ)
 - (૪) અસમર્થ વૃદ્ધો અને અનાથોની વ્યવસ્થા અંગેનો ધારો. (હિન્દુ એડોપ્શન એન્ડ મેન્ટેનન્સ એક્ટ)
 - (૫) હિન્દુ સગીરાવસ્થા તથા અભિભાવકતા અધિનિયમ (હિન્દુ માર્ઇનોરીટી એન્ડ ગાર્ડીયનશીપ એક્ટ)
- ઉપરોક્ત બધાજ અધિનિયમો ભેગા કરવામાં આવ્યા છે. જેને હિન્દુકોડબિલ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

બી.૫ (૨) હિન્દુ વિવાહિત સ્ત્રીઓને અલગ રહેવાનો અને ભરણપોષણ મેળવવાનો ધારો.

- (૧) ૧૯૪૬માં હિન્દુ વિવાહિત સ્ત્રીઓને અલગ રહેવાનો અને ભરણપોષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર અધિનિયમ (હિન્દુ મેરીડ વીમેન્સ રાઈટ્સ ટુ સેપરેટ રેસિડેન્સ એન્ડ મેન્ટેનન્સ એક્ટ) ભારત સરકાર દ્વારા પાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ હિન્દુ વિવાહિત સ્ત્રી નીચે પ્રમાણેના કારણોને લીધે અલગ રહેવાનો અધિકાર મેળવે છે અને પોતાના ભરણપોષણ માટે પતિ પાસેથી ધન માગી શકે છે.
- (અ) જો વિવાહિતાનો પતિ તેની સાથે ફૂર વર્તાવ-વ્યવહાર કરતો હોય કે જેથી પતિની સાથે રહેવું અયોગ્ય બની ગયું હોય અને વિવાહિતાનું જીવન જોખમમાં હોય એવા સંજોગોમાં.
- (બ) જો પતિ પત્નિની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ એનો ત્યાગ કરતો હોય.
- (ક) જો પતિએ બીજો વિવાહ કરી લીધો હોય.
- (ડ) જો પતિ હિન્દુધર્મ છોડી બીજો ધર્મ સ્વીકારી લેતો હોય.
- (ઈ) જો પતિ રખાત રાખતો હોય.
- (ફ) અન્ય યોગ્ય ગણી શકાય એવા કારણો. પરંતુ સતીત્વભંગ થયેલ હોય અથવા ધર્મપરિવર્તનની દશામાં સ્ત્રી પતિ પાસે ભરણપોષણનો અધિકાર મેળવવાને પાત્ર બનતી નથી.

બી-૯.૫ (૩) હિન્દુદત્તક પુત્ર ગ્રહણ તથા ભરણપોષણ અધિનિયમ :

ઈ. સ. ૧૯૫૬માં ભારત સરકારે હિન્દુદત્તક ગ્રહણ તથા ભરણપોષણ અધિનિયમ (હિન્દુ એડોપ્શન એન્ડ મેન્ટેનન્સ એક્ટ) પાસ કર્યો. જે અનુસાર સંતાનને ગોદમાં લેતી વખતે પતિએ પોતાની સ્ત્રીની સંમતિ લેવી આવશ્યક છે અને વિધવા જો નિઃસંતાન હોય તો એને પુત્રને ખોળે લેવાનો અધિકાર આ કાનૂનથી મળેલો છે. સંતાનને ખોળે લેવા અંગે કાયદામાં નીચે પ્રમાણેના નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે.

- (૧) પતિના મરી ગયા પછી પ્રત્યેક સ્વસ્થ માનસિકતાની સ્થિતિ ધરાવતી પુણવયની વિધવા સ્ત્રીને બીજા કોઈના પુત્રને ખોળે બેસાડવાનો અને પુત્રને બીજા કોઈ દ્વારા ખોળે લેવા માટે આપવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર છે.
- (૨) પ્રત્યેક સ્વસ્થ માનસિક સ્થિતિ ધરાવતા પુણવયના પુરુષને ખોળે લેવાનો અને આપવાનો અધિકાર છે. પરંતુ પત્નિની સંમતિ વિના ખોળે બેસાડવાનો કાનૂની દૃષ્ટિએ કાયદેસર ગણવામાં આવશે નહીં.
- (૩) અવિવાહિત સ્ત્રીને ખોળે લેવાનો અધિકાર છે.
- (૪) ખોળે બેસાડેલ બાળક ૧૫ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો તથા સામાન્યતઃ અવિવાહિત હોવો જોઈએ પણ કેટલીક જાતિઓમાં બાળવયે જ વિવાહ કરી દેવાનો રિવાજ હોઈ તેવા સંજોગોમાં આ નિયમ છૂટછાટને પાત્ર છે.
- (૫) આ કાયદા અનુસાર પુત્રીને પણ દત્તક લેતી વખતે દત્તક આપતી વખતે વ્યવસ્થા થઈ શકે. અવિવાહિત અથવા વિધુર પુરુષ તથા અવિવાહિત સ્ત્રી અથવા વિધવાને ક્રમશઃ બાળક કે બાલિકાને ખોળે લેવાનાં દુષ્પરિણામો પણ હોઈ શકે છે. એટલે આ બાબતમાં કાયદો કહે છે કે કન્યાને ખોળે લેનાર વિધુર અથવા અવિવાહિત વ્યક્તિ કન્યાથી ઓછામાં ઓછા ૨૧ વર્ષથી વધારે વયની હોવી જોઈએ. એવી જ રીતે બાળકને ખોળે લેનાર અવિવાહિત અથવા વિધવા સ્ત્રી બાળકની ઉંમર કરતાં ઓછામાં ઓછી ૨૧ વર્ષથી વધારે ઉંમર ધરાવતી હોવી જોઈએ અને દત્તક લેતી વખતે બાળક અથવા બાલિકાની ઉંમર ૧૫ વર્ષથી ઓછી હોવી જોઈએ.

બી-૯.૫ (૪) અશક્ત વૃદ્ધો અને અનાથોને દત્તક લેવાની તથા આપવાની વ્યવસ્થા અંગે :

પુત્ર કે પુત્રીને ખોળે બેસાડવાના નિયમોની સાથે-સાથે હિન્દુ દત્તક પુત્ર તથા ભરણપોષણ-વ્યય કાનૂનમાં પતિએ ત્યજી દીધેલી અથવા વિધવા સ્ત્રીઓ તથા અશક્તવૃદ્ધો તથા નિરાધાર વ્યક્તિઓના

ભરણપોષણની વ્યવસ્થા પણ કાનૂનમાં કરવામાં આવી છે. જેના અનુસાર નીચે પ્રમાણેની મહત્વપૂર્ણ વ્યવસ્થાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી છે.

ડૉ. આંબેડકર હિન્દુકોડમિલ અને
સ્ત્રી ઈન્નિસિ :
વિચાર અને આચરણ

બી-૮.૫ (૫) ભરણપોષણ મેળવવાનો વિશિષ્ટ સ્થિતિઓમાં અધિકાર :

- (૧) હિન્દુ પત્નિ-જેનો વિવાહ આ કાયદો બન્યા પહેલાં થયો હોય અથવા પાછળથી થયો હોય છતાં પોતાના જીવન-કાળમાં પોતાના પતિ દ્વારા ત્યજી દેવામાં આવી હોય અથવા પતિથી અલગ રહેવાની ઈચ્છા ધરાવતી હોય એવી સ્ત્રીને કેટલીક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમાં પતિથી અલગ રહેવા છતાં પણ એને ભરણપોષણ મેળવવાનો અધિકાર રહે છે.
- જો પતિ રખાત રાખે, ધર્મ પરિવર્તન કરી લે, પત્નિ પાશવિક કૂરતાનો વ્યવહાર કરે, કોઠ અથવા અન્ય ઘૃષ્ટાસ્પદ રોગથી પીડીત હોય તો આવી બધી દશાઓમાં પતિથી અલગ રહેવા છતાં સ્ત્રીને ભરણપોષણ મેળવવાનો અધિકાર છે.
- (૨) વિવાહિત પુત્રવધૂ અથવા વિધવા પૌત્રવધૂ પણ સસરા તરફથી ભરણપોષણ મેળવી શકશે.
- (૩) વિધવા અથવા અપરણિત કન્યાને પિતા તરફથી ભરણપોષણ મેળવવાનો અધિકાર છે.
- (૪) સગીરાવસ્થા ધરાવતા બાળકો, ભલેને પછી તે બિન-કાનૂની જ કેમ નથી હોતા, છતાં પોતાની સગીરાવસ્થાના સમયગાળામાં માતા-પિતા તરફથી ભરણપોષણ મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

બી-૮.૫ (૬) હિન્દુ સગીરાવસ્થા તથા અભિભાવકતા અધિનિયમ :

ઈ.સ. ૧૯૫૬માં ભારત સરકારે હિન્દુ સગીરાવસ્થા તથા અભિભાવકતા અધિનિયમ (હિન્દુ માર્ઝનોરીટી અને ગાર્ડિયનશીપ એક્ટ) પાસ કર્યો. આ કાનુન દ્વારા અભિભાવકતાના વિષયમાં નીચે પ્રમાણેની વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવી છે.

- (અ) બાળક પોતાની ઉંમરના પ્રથમ પાંચ વર્ષ સુધી માતાની દેખરેખ હેઠળ રહેશે. એ પછી જ પિતાને એનો કાયદેસરનો સંરક્ષક માનવામાં આવશે. પિતાના મૃત્યુ પછી માતા જ બાળકની અભિભાવક ગણાશે.
- (બ) અપરણિત કન્યા અથવા ગેરકાનૂની પુત્રોની બાબતમાં માતા જ સંરક્ષક ગણાશે. એ પછી પિતાને આ અધિકાર મળશે. વિવાહિત કન્યાનો અભિભાવક એનો પતિ ગણાશે.
- (ક) સ્વાભાવિક અભિભાવક (Guardian) ને તમામ કામ કરવાનો અધિકાર રહેશે, જે સગીરના હિતમાં આવશ્યક અને ઉચિત હશે પરંતુ તે એમના હિતની વિરૂદ્ધ કોઈપણ કામ કરી શકશે નહીં. એને સગીરની કોઈપણ મિલકતનો એ મિલકતના કોઈપણ ભાગને ગિરવે મૂકવાનો, વેચવાનો કે ખર્ચ કરવાનો અથવા આપવાનો અધિકાર રહેશે નહીં.
- (ડ) ૧૮ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકને સગીરાવસ્થા ધરાવતું બાળક માનવામાં આવશે.

બી-૮.૫ (૭) હિન્દુ-વિવાહ અધિનિયમ :

ઈ.સ. ૧૯૫૫માં હિન્દુ વિવાહ અધિનિયમ

(હિન્દુ મેરેજ એક્ટ) પાસ કરવામાં આવ્યો.

આ અધિનિયમ અન્વયે હિન્દુ વિવાહને ત્રણ શ્રેણીઓમાં વહેંચવામાં આવેલો છે.

- (૧) વિધિ માન્ય લગ્ન (Valid) વ્યર્થ જવા લાયક લગ્ન. (Voidable) અને વ્યર્થ લગ્ન. (Void marriage) વિવાહ.
- (૨) વિવાહ માટેની ઉંમર મર્યાદા છોકરા માટે ૧૮ વર્ષ અને છોકરી માટે ૧૫ વર્ષની નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે.
- (૩) આ વ્યવસ્થાને લીધે એક મહત્વપૂર્ણ સુધારો એક પતિ-પત્નિત્વ વિવાહને આધાર મળ્યો. એની પાંચમી કલમ અનુસાર બે વ્યક્તિઓનો વિવાહ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે વિવાહ વખતે કોઈપણ એક વ્યક્તિનો અન્ય કોઈ જીવન સાથી જીવીત ન હોય. આ પ્રકારે આ એકટથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે સમાનતા સ્થપાઈ છે.
- (૪) આ અધિનિયમ અનુસાર પિતા પછી માતાને જ બાળકોનો સંરક્ષક માનવામાં આવેલ છે. આ અધિનિયમની સૌથી મોટી દેણગી વિશેષ શર્તોને આધીન છૂટાછેડાની વ્યવસ્થા સાથે છે. વિવાહના પહેલા ત્રણ વર્ષમાં છૂટાછેડા આપી શકાતા નથી. આ ગાળામાં કેવળ ન્યાયને અનુકુળ અલગ વસવાટ (Judicial Separation) જ હોઈ શકે છે. આ કાયદાની ૧૩મી કલમ અનુસાર કોઈપણ પતિ અથવા પત્નિ વિવાહનો આ કાયદો પાસ થયાં પહેલાં અથવા ત્યાર પછી ક્યારે પણ થયો હોય તો નીચે પ્રમાણેની શરતોને આધીન રહીને છૂટાછેડા મેળવવા માટે કોર્ટમાં અરજી કરે શકે છે.

(અ) વ્યભિચાર.

(બ) ધર્મ પરિવર્તન કરી લીધા બાદ.

(ક) થી (પ) અરજી આપતાં પૂર્વ ૩ વર્ષના અસાધ્ય ગાંડપણ, અસાધ્ય કોઠથી પીડાતો અથવા યૌન ૧ સંબંધી રોગથી પીડાતો હોય.... જે અન્ય લાગુ પડી શકે.

(પ) કોઈ ધાર્મિક વિશ્વાસને લીધે સંન્યાસી બનીને સાંસારિક સંબંધો તોડી ચૂક્યો હોય.

(૬) એના જીવીત હોવાના સમાચાર સાત વર્ષ અથવા તેથી વધારે સમયથી એવા લોકોને પણ ન મળ્યા હોય જેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ એના સમાચાર મેળવી શકતા હોય.

- (૭) ધારા (૧૦) અનુસાર ન્યાયિક પૃથ્થકરણની ડિક્રી મળતાં બે વર્ષ અથવા એનાથી વધારે સમય સુધી આવેદનકર્તાને સાથે સહવાસ (Cohabitation) ન કર્યો હોય.
- (૮) આ ધારા અનુસાર થયેલ દાંપત્ય કાર્ય ને પુનઃ સ્થાપનની ડિક્રી (Decree For Restitution of conjugal Act) ની ડિક્રી જાહેર થયા પછીના બે વર્ષ અથવા એનાથી વધારે સમય સુધી પાલન ન કરવામાં આવ્યું હોય.
પતિને નીચે લખેલા બે કારણોસર પણ પતિથી છૂટાછેડા લેવાનો અધિકાર છે.
- (૯) આવેદનપત્ર આપતી વખતે પતિની બીજી પત્નિ જીવીત હોય.
- (૧૦) જો વિવાહ પછી પતિ બળાત્કાર (Rape) પુરૂષ મૈથુન (Sodomy) અથવા પશુમૈથુન (Bestiality) નો અપરાધી હોય.
છૂટાછેડાની અરજી વિવાહ પછીના ૩ વર્ષ પછી કરી શકાય. આ સમયગાળા દરમ્યાન નીચે લખેલી અવસ્થાઓમાં ન્યાયિક પૃથ્થકરણ થઈ શકે છે.
- (૧૧) અરજીપત્રની તિથિના બે વર્ષ પહેલાં આવેદનકર્તા પક્ષને બીજા પક્ષ દ્વારા પરિત્યાગ (desertion) થયો હોય.
- (૧૨) કૂરતાનો વ્યવહાર થતો હોય.
- (૧૩) અરજી પત્રની તિથિથી ૧ વર્ષ પહેલાં બીજા પક્ષનું ભયંકર કોઠથી પીડાતો હોય અથવા એવો સ્પર્શજન્ય રોગ જે અન્યને લાગુ પડતો હોય, પરંતુ જે રોગ અરજી કરનારને લાગુ પડતો ન હોય.
- (૧૪) બીજા પક્ષ અરજીપત્ર લખ્યા પૂર્વે બે વર્ષથી સતત પાગલ હોય.
- (૧૫) વિવાહ પછી પતિ અથવા પતિનાં કોઈકની પત્નિ અથવા પતિને છોડીને અન્ય કોઈ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ સાથે સહવાસ કરવો. અદાલત દ્વારા છૂટાછેડા મળી જતાં છૂટાછેડા મેળવનાર સ્ત્રી અથવા પુરૂષ ૧ વર્ષ સુધી પુનર્વિવાહ કરી શકશે નહીં.

બી-૯.૫ (૮) હિન્દુ વિવાહ અધિનિયમ અને તેનો પ્રભાવ

ભારત સરકારે ઈ.સ. ૧૯૫૬માં હિન્દુ ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ (Hindu succession Act) પાસ કર્યો. આ કાયદા દ્વારા પુત્રીને પિતાની સંપત્તિમાંથી બરાબરીનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આ કાયદા અનુસાર સ્ત્રીઓને પણ પોતાની સંપત્તિનો જેવો ઈચ્છે એવો ઉપભોગ કરવાનો, સંપત્તિને ગિરવે મૂકવાનો, વેચવાનો, દાન કરવાનો વગેરેનો અધિકાર મળ્યો છે.

આ કાયદાથી સમાજ અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો છે. આ પ્રભાવ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

● સ્ત્રી-પુરૂષોને સમાન અધિકાર :

આ કાયદા દ્વારા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી-પુરૂષના અધિકાર સમાન થઈ ગયા છે. પિતા અને પતિની સંપત્તિમાં અધિકાર, પુત્રને ગોદ લેવાનો અધિકાર, વિધવા થાય તો પુનર્લગ્ન કરવાનો અધિકાર, અત્યાચાર થાય તો છૂટાછેડા લેવાનો અધિકાર તથા સિવિલ-વિવાહ કરવાનો અધિકાર વગેરે મળવાથી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સામાજિક જીવનમાં થતું શોષણ કાયદાની દૃષ્ટિએ સમાપ્ત થઈ જાય છે. હવે સ્ત્રીને પુરૂષની દાસી ગણવાનો અધિકાર કોઈને રહેતો નથી. સ્ત્રીને પુરૂષનો પડછાયો ગણવાની રૂઢીનો અંત આવ્યો.

સ્ત્રી પર મનમાન્યા અત્યાચારો કરી શકાય નહીં. સ્ત્રીને કૂર, વ્યભિચારી અને પાગલ પતિ સાથે જીવનભર બાંધી રાખી શકાય નહીં. એની સંમતિનો આશ્રય છીનવી શકાય નહીં. બીજાઓની દયા ઉપર જીવન ગુજારો કરવાની એને ફરજ પાડી શકાય નહીં. સ્ત્રીને પણ માનવ સુલભ અધિકારો મળેલા છે અને તેનો તે ઉપભોગ કરી શકે છે. પુરૂષોની જેમ જ સ્ત્રીઓ પણ પોતાનો માનવીય વિકાસ કરી શકે છે.

● સંયુક્ત પરિવારની અખંડતાને અસર :

આ કાયદાથી સ્ત્રીને વ્યાપક અધિકાર મળ્યા છે, અને તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં પરિવારના બંધનો પર વિદ્રોહની ભાવના પેદા થાય એ સ્વાભાવિક છે. સંયુક્ત પરિવારોમાં નવપરણિત યુગલ એક ગુંગળામણ અનુભવતું હોય છે. સરકારે આ કાયદો પસાર કરીને સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષ્યું છે. જેની સીધી અસર સંયુક્ત પરિવાર પ્રથાને અસરકર્તા બની છે. સંયુક્ત પરિવારનું બંધન ઠીલું પડ્યું છે પણ સમજદાર સંયુક્ત પરિવારમાં પરસ્પરના હિતને સાચવવામાં મુશ્કેલી પેદા થતી નથી.

● પરિવારમાં પુરૂષની પ્રભુતાની સમાપ્તિ :

હિન્દુકોડિફિકેશનના કાયદાઓથી પુરૂષની પ્રભુતા સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. પુરૂષ પ્રધાન સમાજ માટે આ એક મોટો ફટકો છે. હવે સ્થિતિ એવી નિર્માણ થઈ છે કે પતિની સંમતિ વિના પુરૂષ પુત્ર કે પુત્રીને દત્તક લઈ શકતો નથી. કન્યાઓની સંરક્ષિકા તો માતાને જ માનવામાં આવી છે. પરિણામે પુરૂષો અગાઉ સ્ત્રીઓ પર જો હુકમી ચલાવવા હતા અને મનમાની રીતે વર્તતા હતા એવી રીતે હવે અત્યાચાર કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ પણ છૂટાછેડા મેળવી શકે છે. એટલું જ નહીં પુરૂષ થી અલગ રહીને જીવનભર પુરૂષ પાસેથી ભરણ-પોષણનો ખર્ચ પતિ પાસેથી મેળવી શકે છે.

સંપત્તિમાં પુત્રીઓ અને વિધવાઓને અધિકાર મળવાને લીધે પુરૂષોની જો હુકમી અને પ્રભુસત્તા સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. મનુસ્મૃતિના કાયદા અનુસાર અગાઉ સ્ત્રીને બચપણમાં પિતાની, યુવાવસ્થામાં પતિની અને

વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોની દયા પર જીવવાની વ્યવસ્થા મનુસ્મૃતિ દ્વારા કરવામાં આવેલી. સ્ત્રીનું સમગ્ર જીવન પુરુષના આશ્રયે વિતાવવું પડતું હતું. આ નવીન કાયદા દ્વારા પુરુષની પ્રભુતાનો અંત આવી ગયો છે. પતિ-પત્નિને સમાન જવાબદારી અને સમાન અધિકાર મળ્યા છે. બાળકોના ઉછેર માટે પણ માતા-પિતા બંનેની સમાન જવાબદારી છે અને બંનેને સંતાનોના સંરક્ષક માનવામાં આવ્યા છે.

● બહુ વિવાહ પદ્ધતિનો અંત :

હિન્દુ વિવાહ અધિનિયમથી હિન્દુ સમાજમાં બાલ વિવાહ અથવા શિશુ વિવાહ (Child Marriage) નો અંત કરવામાં આવ્યો છે. હવે વિવાહના સમયે છોકરા-છોકરીની ઉંમર અનુક્રમે ૨૧ વર્ષ અને ૧૮ વર્ષની હોવી આવશ્યક છે. જો આ શરત મુજબની સ્થિતિ ન હોય તો એવા લગ્નને કાનૂની ગણી શકાશે નહીં.

● સ્ત્રીઓને સંપત્તિમાં મળતો અધિકાર :

આ કાયદા દ્વારા પુત્રીને પિતાની સંપત્તિમાંથી, પત્નિ અથવા વિધવાને પતિની સંપત્તિ મેળવવાનો અધિકાર મળ્યો છે. આ કાયદાથી સ્ત્રીઓને આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ છે. વિગતવાર નીચે મુજબના અધિકારો ગણાવી શકાય.

- (૧) પુરુષની સંપત્તિમાં એની વિધવા પત્નિ, મા, દિકરા અને દિકરીઓને સમાન અધિકાર મળેલ છે.
- (૨) પિતાના મૃત્યુ પહેલા જો પુત્ર કે પુત્રીનું મૃત્યુ થઈ ગયું હોય તો એમનાં બાળકોને પણ જાયદાદમાંથી ભાગ મળે છે.
- (૩) પિતાના રહેઠાણના મકાનમાં અપરણિત પુત્રી, વિધવા કે એવી દિકરી કે જેના પતિએ ત્યજી દીધી છે એવી ત્યજતાને અથવા છૂટાછેડા આપ્યા હોય તેને રહેવાનો અધિકાર છે. તે અધિકાર ભાઈઓની મરજી પર આધારિત નથી. કાયદેસર અધિકારની રુએ તે પિતાના ઘરમાં રહી શકે છે.
- (૪) પતિના મૃત્યુ સમયે જો પત્નિના ગર્ભમાં બાળક હોય તો તે બાળકને પિતાની સંપત્તિમાંથી ભાગ મેળવવાનો અધિકાર છે.
- (૫) સ્ત્રીના નામે જે પણ મિલકત કે જાયદાદ, ઘરેણાં અથવા ધન હોય જે એને લગ્ન પહેલાં કે લગ્ન પછી અથવા લગ્નના સમયે મળ્યા હોય તે એનું સ્ત્રીધન ગણાય છે. એની ઉપર સ્ત્રીનો પુરેપૂરો હક્ક છે.
- (૬) વારસાઈમાં કે ભેટ તરીકે મળેલી અથવા છૂટાછેડા મેળવ્યા પછી ભરણ-પોષણ પેટે જે કંઈ સંપત્તિ મળે તેની ઉપર સ્ત્રીનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એના અંગે તે પોતાની મરજી મુજબ વસિયતનામું કરી શકે.
- (૭) સ્ત્રીને પોતે કમાયેલી અથવા પરિવાર દ્વારા મળેલી સંપત્તિની ગમે ત્યારે વસિયત કરી શકે છે. આ વસિયત સાદા કાગળ ઉપર કોઈ પણ બે સાક્ષીઓની હાજરીમાં થઈ શકે છે. આ વસિયત જિંદગીમાં ગમે ત્યારે તે બદલી શકે છે. એવું જરૂરી નથી કે સંપત્તિ બાળકો અથવા નજીકનાં સગા-સંબંધીઓને જ આપવામાં આવે બલકે કોઈ ટ્રસ્ટ અથવા સંસ્થા અથવા કોઈ અન્ય વ્યક્તિને પણ આપી શકાય છે. એને પોતાની સંપત્તિ અંગે સંપૂર્ણ અધિકાર છે. જેને કોઈપણ પ્રકારના દબાણ હેઠળ કે જબરદસ્તીથી લઈ શકાય નહીં.
- (૮) વારસદાર તરીકે સંપત્તિ મળ્યા પછી કોઈ વિધવા બીજો વિવાહ કરી લે તો એને અગાઉ મળેલી સંપત્તિ પરત કરવા માટેની ફરજ પાડી શકાય નહીં. એ સંપત્તિ પર એનો કાયદેસરનો હક્ક રહે છે.
- (૯) નવા વારસદાર કાયદામાં વિધવાનું ચારિત્ર્ય અને ચાલચલગત ખરાબ છે એવું કહીને એનો હક્ક ડુબાડી શકાય નહીં.
- (૧૦) સંયુક્ત પરિવારમાં વિધવા પોતાના પતિના હિસ્સાની વારસદાર છે પણ એને ભાગીદાર માની શકાય નહીં.

બી-૮.૫ (૯) હિન્દુકોડબિલ એટલે નિરાધાર લોકોને એક પ્રકારનો જીવન-વીમો :

આ કાયદાથી અસહાય અશક્ત વૃદ્ધો, બાળકો અને વિધવાઓ વગેરેને જાણે કે જીવન વીમો મળી ગયો હોય એવું લાગે છે. હવે આ કાયદાને લીધે પુત્રોને માથે વૃદ્ધ માતા-પિતાનું ભરણ-પોષણ કરવું આવશ્યક અને અનિવાર્ય બની ગયું છે. અપરણિત સ્ત્રી પિતા પાસેથી, વિવાહિત સ્ત્રી પતિ પાસેથી, વૃદ્ધ માતા-પિતા પુત્રો પાસેથી ભરણ-પોષણ મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

● વાલીપણામાં સ્ત્રી અને પુરુષનો સમાન અધિકાર :

આ કાયદા દ્વારા મા અને બાપ બંનેને બાળકના અભિભાવક ગણવામાં આવ્યા છે. ૧૫ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકની વાલીએ પછી પણ કન્યાની અભિભાવક માનવામાં આવી છે અને જો પિતાની હયાતિ ન હોય તો સગીરપુત્રને અભિભાવક માનવામાં આવે છે.

● પરિવાર અને વિવાહ જેવી સંસ્થાઓમાં સુધારો :

આ કાયદાને લીધે ભારતમાં પરિવાર વિવાહ વગેરે સંસ્થાઓમાં ઘણો ભારે સુધારો થયો છે. આ સુધારા પહેલાં ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની દશા ઘણી ચિંતાજનક અને વિષમ હતી. એમનું જીવન ભારોભાર વેદનાઓ અને યાતનાઓથી ભરેલું હતું કારણ કે એમને પુરુષો જેવા અધિકારો પ્રાપ્ત થયા નહોતા.

● છૂટાછેડા લેવાનો અધિકાર :

હિન્દુકોડબિલને લીધે સ્ત્રીઓને છૂટાછેડા મેળવવાનો અધિકાર મળ્યો અને અત્યાચારી પતિની ફૂરતાનો

કાનૂની રીતે સામનો કરવાનો ઉપચાર પણ હાથમાં આવ્યો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સ્ત્રીને કાનૂની શક્તિ પ્રથમવાર પ્રાપ્ત થઈ. નિઃસંતાન સ્ત્રીને દત્તક લેવાનો અધિકાર હિન્દુકોડબિલને લીધે મળ્યો. પિતાની સંપત્તિના વારસદાર તરીકેનો મોભો મળ્યો. એક રીતે સ્ત્રી સ્વનિર્ભર બની. પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીઓને એમના ન્યાયી આધારો અને અધિકારો ઉપલબ્ધ થયા.

હિન્દુકોડબિલને લીધે એક અદ્ભૂત જાગૃતિ સ્ત્રી જીવનમાં આવી છે. આજે હિન્દુ સ્ત્રીઓમાં જે ચેતના જોવા મળે છે. એનું શ્રેય હિન્દુકોડબિલને ફાળે જાય છે.

● વિધવા જીવનમાં સુધારો :

હિન્દુ વિવાહ પુનર્વિવાહ અધિનિયમથી વિધવાઓના જીવનમાં મોટો સુધારો થયો છે. ભારતીય સમાજમાં વિધવા વિવાહ એક સામાન્ય ઘટના ગણવામાં આવે છે. વિધવા વિવાહ ઉપર કોઈપણ પ્રકારની રોક-ટોક રહી નથી.

● બાળ વિવાહ :

બાલ વિવાહ જેવી પ્રથા આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એના ઉપર કંટ્રોલ હજી સુધી આવ્યો નથી. પરંપરાગત સમાજ જીવન જીવતા રૂઢીચુસ્ત કુટુંબો બાળવિવાહ ની બદી પ્રત્યે જાગૃત બન્યા નથી. તે અટકાવવી જોઈએ.

● દહેજ પ્રથા પર પ્રતિબંધ :

દહેજની પ્રથા હિન્દુ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટે તથા એમના મા-બાપને માટે એક મોટી આફત અને અભિશાપ રૂપ પ્રથા ગણાતી હતી. દહેજને લીધે અનેક કન્યાઓને મોતને ઘાટ ઉતારી દેવાના અસંખ્ય દાખલો બન્યા છે. આ પ્રથા સામે હજી કોઈ નક્કર પગલાં લેવામાં આવ્યા નથી. કાયદામાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે પણ તે પૂરતી નથી. આ પ્રથાના ભયંકર દુષ્પરિણામો સમાજ જોઈ રહ્યો છે. આજે ૨૧મી સદીના પ્રથમ દશકામાં કન્યાનો જન્મ થતાં જ કેટલાક ઘરોમાં અંધારું છવાઈ જાય છે. જ્યાં સુધી દહેજ પ્રથાના મૂળમાં ઘા કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની દશામાં સુધારો થવાના અંધારા જોઈ શકાય તેમ નથી.

હિન્દુકોડબિલ દ્વારા એક ઐતિહાસિક સીમા ચિન્હ અંકાયું છે. સમાજમાં ચેતના લાવવાનો અને સ્ત્રી ઉન્નતિનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરવાનો અપ્રતિમ પ્રયાસ આ બિલ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી સમાજ પોતાના મુક્તિદાતા ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરની સ્મૃતિ સદાય પ્રજ્વલિત રાખશે. જો કે હજી પણ સામાજિક ક્ષેત્રે ઘણાં પ્રગતિશીલ પગલાં લેવાની આવશ્યકતા છે. અત્યારે દહેજ નિયંત્રક અધિનિયમ માત્ર કાયદાથી થશે એવું પણ માનવું ખોટું છે. સમાજ પોતે જ સભ્ય સમાજ બનવાનો આગ્રહ રાખે અને દહેજપ્રથા વિરૂદ્ધ કડકવલણ અખત્યાર કરે તો જ સુધારો શક્ય છે. એવું આજની પળે તો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

હિન્દુકોડબિલ પાસ થશે તો હિન્દુધર્મ, હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થાનું ધનોત્પનોત નીકળી જશે એવી કાગારોળ મચાવનારા અત્યારે ક્યાં છે? બિલની ચર્ચાવખતે કોઈકે ધીમા સાદે કહેલું કે 'ખેઈમાનીની પણ હદ હોય છે.'

બી-૮.૬ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

- (૧) રણસુભે (ડૉ.) સૂર્યનારાયણ, "ડૉ. આંબેડકર"
લક્ષ્મી કોલોની, લાતૂર, મહારાષ્ટ્ર ૧૯૯૧ (હિન્દી)
- (૨) ભટનાગર (ડૉ.) રાજેન્દ્ર "ડૉ. આંબેડકર : જીવન ઔર દર્શન"
કિતાબધર, દરીયાગંજ, નવી દિલ્હી. ૧૯૯૨. (હિન્દી)
- (૩) રાષ્ટ્રપાલ પ્રવીણ, "વરશીર્ષીંગ ફોલ્સ ગોડ : એક અવલોકન"
સ્વમાન : ફાઉન્ડેશન ફોર દલિત લિટરેચર, અમદાવાદ (૧૯૯૯)
- (૪) આનંદ (ડૉ.) તેલતુંબડે, "ડૉ. આંબેડકર અને મુસ્લીમો : શું સાચું, શું જુઠું"
વિકાસ અધ્યયન કેન્દ્ર, મુંબઈ, ૨૦૦૩ (ગુજરાતી અનુવાદ)
- (૫) ધર્મવીર (ડૉ.) "આંબેડકર કી પ્રભાવવાદી વ્યાખ્યા"
શેષ સાહિત્ય પબ્લીકેશન, શાહદરા, દિલ્હી ૧૯૯૦. (હિન્દી)
- (૬) કવલેકર (ડૉ.) કે. કે. "પોલિટીકલ આઈડીયાઝ એન્ડ લિડરશીપ ઓફ ડૉ. આંબેડકર"
ચૌસલકર (ડૉ.) એ.એમ.
વિશ્વનિલ પબ્લીકેશન્સ, પૂણે-૩૦, (૧૯૯૯) અંગ્રેજી
- (૭) પરમાર (ડૉ.) રમેશચંદ્ર "યુગ પુરૂષ ડૉ. આંબેડકર : ભાગ-૧-૪"
દલિત પેંથર, પ્રકાશન : ગોમતીપુર, અમદાવાદ-૨૧. ૧૯૯૦. (ગુજરાતી)
- (૮) ખેરમોડે ચાંગદેવ / ભવાનરાવ "ડૉ. આંબેડકર આણિ હિન્દુકોડબિલ"
સુગાવા પ્રકાશન, પૂણે-૩૦ - ૨૦૦૨ (મરાઠી)
- (૯) રાજકિશોર "જાતિ કા જહર"
વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૦૨ - ૧૯૯૭ (હિન્દી)
- (૧૦) જાટવ (ડૉ.) ડી.આર. "ડૉ. બી.આર. આંબેડકર કા રાજનીતિ દર્શન / નૈતિક દર્શન / સામાજિક દર્શન" સમતા સાહિત્ય સદન, જયપુર, ૧૯૯૦ (હિન્દી)

- (૧૧) મેઘવાલ ભાગીરથ “ભારત કા ઇતિહાસ” શ્રમણ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિયો કા સંઘર્ષ
મૂલનિવાસી પ્રકાશન, ઉદયપુર, રાજસ્થાન, ૨૦૦૫ (હિન્દી)
- (૧૨) નઈમ ઇન્તિજાર, “દલિત સમસ્યા જડ મેં કૌન?”
સાહિત્ય સૌરભ, હૌજ સુઈવાલાન, નયી દિલ્હી. ૧૯૯૬ (હિન્દી)
- (૧૩) થોમસ મેથ્યુ, “આંબેડકર : રિફોર્મ ઓર રિવોલ્યુશન”
સેગમેન્ટ બુક્સ, નયી દિલ્હી. ૧૯૯૧ (અંગ્રેજી)
- (૧૪) આંબેડકર (ડૉ.) બી.આર, “રાઈટીંગ્સ એન્ડ સ્પીચીઝ ઓફ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર” ભાગ-૧ થી ૨૨, એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ,
મહારાષ્ટ્ર સરકાર, મુંબઈ. ૨૦૦૦ (અંગ્રેજી)

બી-૮.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ કે ચાર વાક્યોમાં જવાબ આપો.

- (૧) ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓ અંગે કઈ કઈ કુપ્રથાઓ પ્રચલિત હતી ?

.....

.....

.....

- (૨) ડૉ. આંબેડકરે પોતાના સ્વાસ્થ્યને ભોગે સંવિધાન નિર્માણનું કામ પુરું કર્યું હતું એમ શાથી કહેવાય છે ?

.....

.....

.....

- (૩) કામઠી આંદોલનને મહિલા મુક્તિનું પાયાનું આંદોલન શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

.....

.....

.....

- (૪) આંબેડકરની ચળવળને મહિલાઓની જાગૃતિનો ચમત્કાર કેમ ગણાય છે ?

.....

.....

.....

- (૫) આપણા દેશનું સંવિધાન ઘડવા રચેલી મુસદ્દા સમિતિમાં કોણ કોણ સભ્ય તરીકે હતા ?

.....

.....

.....

- (૬) શ્રમમંત્રી તરીકે ડૉ. આંબેડકરે શ્રમિક મહિલાઓને કયા અધિકારો અપાવ્યા ?

.....

.....

.....

પ્રશ્ન-૨ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (૧) સમાજ જીવનના રથના બે પૈડા કયા કયા છે ?

.....

.....

.....

- (૨) ૧૯૪૪માં દલિત મહિલાઓની કોન્ફરન્સ કયાં અંગે કોના અધ્યક્ષપદે યોજાઈ હતી ?

.....

.....

.....

- (૩) ડૉ. આંબેડકરના મતે લોકશાહીનો આશય શું છે ?

.....

.....

.....

(૪) આપણું સંવિધાન ઘડવામાં કેટલો સમય લાગ્યો હતો?

(૫) સ્વતંત્ર ભારતના પહેલા પ્રધાનમંત્રી કોણ હતા ?

પ્રશ્ન-૩ યોગ્ય શબ્દ પસંદ કરી ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧) ઔરંગાબાદ કન્યા મહાવિદ્યાલય શરૂઆતના વર્ષ.....કન્યાઓ ભણવા આવેલી.
(ચાર, દસ, અને વીસ)

(૨) કઈ સાલમાં હિંદુકોડબિલનો કાયો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો.
(૧૯૪૭, ૧૯૪૮, ૧૯૪૪)

(૩) ડૉ. આંબેડકરે.....બાળી હતી. (ગૌતમસ્મૃતિ, મનુસ્મૃતિ, બોધાયન સ્મૃતિ)

(૪) ભારતને.....ના દિવસે સ્વતંત્રતા મળી. (૧૫ ઓગષ્ટ, ૨૬ જાન્યુઆરી, ૮ ઓગસ્ટ)

(૫) ડૉ. આંબેડકર કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં ભણવા ગયા ત્યારે એમની ઉંમર.....ની હતી.
(૧૬ વર્ષ, ૨૨ વર્ષ, ૨૦ વર્ષ)

(૧)..... (૨)..... (૩)..... (૪)..... (૫).....

પ્રશ્ન-૪ નીચેના પ્રશ્નોના બે કે ત્રણ વાક્યોમાં જવાબ આપો.

(૧) ગરીબ દલિત મહિલાઓએ સફેદ સાડી મેળવવા શું કર્યું હતું. ?

(૨) ઈદિરાબાઈ ચિત્રને કઈ જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી ? શા માટે ?

(૩) મુસ્લીમ મહિલાઓની કઈ પ્રથાને જોઈ ડૉ. આંબેડકર નાખુશ હતા ? શા માટે ?

(૪) ટી.ટી. કૃષ્ણમાયારી ડૉ. આંબેડકરને સંવિધાન નિર્મતા કેમ કહે છે ?

(૫) આપણાં બંધારણમાં આપણને કયા કયા અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે ?

(૬) સંવેધાનિક ઉપચારોનો અધિકાર મહત્વનો શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે ?

પ્રશ્ન-૫ ૮-૧૦ લીટીમાં મુદ્દાસર ટૂંક નોંધ લખો.

(૧) હિન્દુકોડબિલને પરિણામે સ્ત્રી જીવનને કયા કયા ક્ષેત્રે મુક્તિનો અનુભવ થયો ?

એકમ સી-૮ દલિત ચેતના અને દલિત સાહિત્ય : વૈશ્વિકતા તરફ પ્રયાણ

રૂપરેખા

સી-૮.૦ ઉદ્દેશો

સી-૮.૧ પ્રસ્તાવના : દાદા આંબેડકરના સંતાન !

સી-૮.૨ ૧. ડૉ. આંબેડકરની પ્રાથમિકતા :

૨. અડધા ઉપચારો વિરુદ્ધ ડૉ. આંબેડકરનું પૂર્ણ નેતૃત્વ :

૩. દલિત સાહિત્યની વિદ્રોહી ધારા :

૪. દલિત સાહિત્ય આંદોલન :

૫. દલિત શબ્દના સૂચિતાર્થો :

૬. સાંપ્રત દલિત સાહિત્યની ગતિવિધિ :

૭. દલિતેતર સાહિત્યકારોની ટીકાટીપ્પણી :

૮. મહારાષ્ટ્રમાં દલિત સાહિત્યની બળવાન ધારા :

૯. દલિત પેંથરની ચળવળ અને દલિત સાહિત્ય :

૧૦. ગુજરાતમાં ગણનાપાત્ર દલિત સાહિત્ય ધારા :

૧૧. ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૫ના કહેવાતા અનામત વિરોધી આંદોલનોનો સાહિત્યિક પ્રતિકાર :

૧૨. હિન્દીભાષી રાજ્યોમાં દલિત સાહિત્ય ધારા :

૧૩. પંજાબી દલિત સાહિત્ય :

૧૪. દક્ષિણ ભારતમાં દલિત સાહિત્યની ચળવળ :

૧૫. દલિત સાહિત્ય : વૈશ્વિકતા તરફ પ્રયાણ :

સી-૮.૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો :

સી-૮.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

સી-૮.૦ ઉદ્દેશો

- આ એકમનો ઉદ્દેશ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના પરિનિર્વાણ પછી દલિત સાહિત્યની દેશભરમાં વ્યાપક બનેલી સાહિત્યિક ચળવળનો આછો પાતળો પરિચય આપવાનો છે.
- દલિત સાહિત્યની વિદ્રોહી ધારા કઈ રીતે ઉદ્ભવી તે બતાવવાનો ઉપક્રમ છે.
- દલિત સાહિત્ય દેશમાં ક્યાં ક્યાં વિસ્તર્યું છે અને અત્યારે ત્યાં કેવું કામ થઈ રહ્યું છે એની માહિતી આપવાનો ઉદ્દેશ છે.
- દલિતેતર સાહિત્યકારોની શરૂઆતમાં કયા પ્રકારની પ્રતિક્રિયા હતી તેનું ધ્યાન દોરવાનો ઉદ્દેશ છે.
- દલિત સાહિત્યની ધારા વૈશ્વિક સ્તરે કેવી રીતે વિકસી છે અને પાઠ્યપુસ્તકો તથા એકેડેમિક સ્ટડીઝનો વિષય બની છે એની માહિતી આપવાનો છે.

સી-૮.૧ પ્રસ્તાવના :

દલિત સાહિત્યની આ એકમમાં ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે સાંસ્કૃતિક ચળવળ તરીકે 'પ્રસ્તાવના' માં ગુજરાતના અભ્યાસુ દલિત કવિ 'નીરવ પટેલ' ના કવિતા સંગ્રહ 'બહિષ્કૃત ફૂલો માંથી..... દાદા આંબેડકરના સંતાન..... કવિતા રજૂ કરી છે.'

દાદા આંબેડકરના સંતાન.....!

ગુરુદક્ષિણાની તારી કુટિલ દાનત જાણી ચૂકેલા
મારા મનુને ઓકસફડ
અને મારા કૌટિલ્યને કેમ્બ્રિજમાં જવા દે
પછી તને રચી આપશે ન્યાયી સ્મૃતિઓ
ને નવલાં શાસ્ત્રો.

તારી દેવભાષા ઝંઘીય અદકેરા એકાદ અક્ષર માત્રથી
એ જગત આખાને અપાવશે મોક્ષ.
માણસને ભગવાન બનાવી આપશે
ને ચાર ધામ જ નહિ
ગામે ગામને તીર્થ બનાવી આપશે.

સરયૂ કાંઠેના અડા જેવા તારા આશ્રમોમાં
ભલે તું એકલવ્યને એડમિશન ન આપે,
ને યેલમ્માની દેવદલિતાઓ જોડે
તું તારી જંઘાઓ દબાવડાવે
કે તારા લિંગનું પૂજન કરાવડાવે.

પણ યાદ રાખ શંકરાચાર્ય,
મારા વીર્યવાન સંતાનો આવીને
તારી વિદ્યા અને શકુંતલા બેઉને જીતી લેશે.
સાઈબીરિયા કે સાઉદીઆઓનો ન્યાયદંડ
તારી પિતાંબરી પીઠ પર ફટકારશે.

એમણે તારી આંખનું જ નહિ
તારા આસુરી આકાશનું ય નિશાન તાક્યું છે.

સી-૮.૨ દલિત ચેતના અને દલિત સાહિત્ય : વૈશ્વિકતા તરફ પ્રયાણ

ભારતના સમગ્ર ઇતિહાસમાં પહેલીવાર દલિતો માટે જ સમર્પિત નેતૃત્વ કોઈએ કર્યું હોય તો તે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કર્યું છે. એમની પહેલી પ્રાથમિકતા દલિતો હતા કારણ કે સમાજમાં સૌથી નબળી કડી દલિતો હતા. ઇતિહાસમાં દલિતોને હાંસિયા બહાર ધક્કેલી દેવાના સતત પ્રયાસો થતા રહ્યા હતા. એટલે તો ડૉ. આંબેડકરે પોતાની પ્રાથમિકતા આ શબ્દોમાં વર્ણવી છે,

૧. ડૉ. આંબેડકરની પ્રાથમિકતા :

“એક વાત હું સ્પષ્ટ કહી દેવા માગું છું કે, હું એક વફાદારીથી બંધાયેલો છું અને એ વફાદારી કે નિહાને ક્યારેય દગો દઈ શકું નહીં. એ વફાદારી છે અછૂત સમાજ પ્રત્યેની. જેમાં મારો જન્મ થયો છે અને જેની સાથે સર્વાંગીણ રીતે સંકળાયેલો છું. જ્યારે જ્યારે અછૂતો અને દેશની હિતો વચ્ચે ટકરામણ થશે ત્યારે અછૂતોની વાતને હું પ્રાથમિકતા આપીશ. જોકે દેશ માટે મારા વ્યક્તિગત હિતોનો ભોગ આપવામાં હું કદાપિ પાછી પાની નહીં કરું. હું અત્યાચારી બહુમતિનું સમર્થન કરી શકું નહીં પણ ભલેને એ બહુમતિ દેશને નામે ટંદેરો પીટતી કેમ ન હોય!

ના માહિતગાર નાગરિકો, શઠ સમાજસેવકો, દોષ દેખું દંભી નેતાઓ અને બુદ્ધિગીરે મૂકનારા બુદ્ધિજીવીઓને ટીકા કરવાની અઢળક સામગ્રી ઉપરોક્ત કથનને કારણે એમની હયાતિમાં તો મળી જ હતી પણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના પરિનિર્વાણના ૫૦ વર્ષ પછી પણ વિરોધીઓને આજે પણ આ કથરથી મળી રહે છે. આંબેડકરની સત્યનિષ્ઠા અને સમર્પિત નેતૃત્વનો ઉદાત્ત નમૂનો ટીકાકારોને દેખાતો નથી. એક બીજું કથન જોઈ લઈએ.

“જે સમાજમાં હું જન્મ્યો છું તે દલિત સમાજ ઉપર થતા અન્યાયી ધૂણાજનક ગુલામીયુક્ત અત્યાચારોને દૂર કરીને જ હું જંપીશ. જો અન્યાયો અને અત્યાચારોને દૂર કરવામાં હું નિષ્ફળ નીવડીશ તો મારી જ રિવોલ્વરથી હું આત્મહત્યા કરીને મારો જાન આપી દઈશ.”

૨. અડધા ઉપચારો વિરુદ્ધ ડૉ. આંબેડકરનું પૂર્ણ નેતૃત્વ :

એવું તો નથી જ કે ઇતિહાસમાં દલિતોને અમાનવીય યાતનાઓમાંથી મુક્તિ અપાવવા કેટલાક ઇતિહાસ પુરૂષોએ પ્રયાસો કર્યા નથી. પ્રયાસો થયા છે ખરા, પણ એમાં તીવ્રતા નહોતી. ‘દલિત મુક્તિનો સંઘર્ષ’ અન્ય મહાપુરૂષોને પૂરેપૂરો દેખાયો નહોતો કે સમજાયો નહોતો. આ એક જ સંકુલ અને બુનિયાદી પ્રશ્ન માટે સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરવાની પ્રાથમિકતા પણ અન્ય મહાપુરૂષોમાં નહોતી. ક્યાંક તો દેખાવ થયો છે, ક્યાંક થાગડ-થીગડ ઉપચારો થયા છે, જ્યાં નસ્તર મૂક્યા સિવાય વિકલ્પ જ નહોતો ત્યાં પાટાપીંડીથી ચલાવી લેવામાં આવ્યું છે એટલે તો સદીઓથી થતા રહેતા અત્યાચારોમાં કમી થઈ નથી વધારો અને અત્યાચારોમાં વિધિધતા વધતી ગઈ, એનો ઇલાજ આંબેડકર સિવાય અન્ય કોણ કરી શકે?

પેલા તત્વચિંતક ડૉ. ધર્મવીરે સાચું જ કહ્યું છે કે,

“ભારતના ઇતિહાસે ડૉ. આંબેડકરને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની સદીઓ જૂની ભૂખ અને તરસને તૃપ્તિ આપી છે. આ દેશમાં ઘણાં દિવસોથી..... એમ કહોને કે મનુસ્મૃતિ લાગુ થઈ ત્યારથી જ એક એવા મહાપુરૂષની આતુરતાપૂર્વક પ્રતિક્ષા કરવામાં આવી રહી હતી, જે સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો માટે સંપૂર્ણ લડાઈ લડે. ભારતનું મન પોતાના આવા લાડલા દિકરાને જોવા તડપી

રહ્યું હતું. ડૉ. આંબેડકરના જન્મ સાથે આ તડપ મટી છે. આ લડાઈના તે ચેમ્પીયન હતા.”

“એમની વાત સો ટકા સાચી હતી.... કતલ કરાતા લોકોને બચાવવાના કામમાં મચી પડેલો મહાપુરુષ કોઈનું સાંભળે તો શું સાંભળે? કતલ કરનારાઓનો તર્ક તો હંમેશાં એવો જ હોય છે... થોડા દિવસ કતલ સહન કરી લો. કતલ કરવાની અનુમતિ આપો, પછી અમે જાતે જ કતલ કરવાનું બંધ કરી દઈશું. ભલા, ડૉ. આંબેડકરનો આવા લોકો સાથે કેવી રીતે ડાયલોગ થઈ શકે? સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો વિરુદ્ધ જે દમન ચક્ર ચાલી રહ્યું હતું, એને રોકવા માટે તે કોઈ સુધારાવાદી કે સમજૂતિવાદી સાથે વાત જ કરવા તૈયાર નહોતા. સમાજ દાર્શનિક દ્વારા અપાયેલા સામાજિક સિધ્ધાંતો સાથે પણ એમને લેવા દેવા જેવું લાગતું નહોતું કે સામાજિક સ્વતંત્રતાનું આ કામ ઐતિહાસિક તબક્કાઓમાં કરવું જોઈએ. એવું ગાંધીવાક્ય પણ એમને રૂચતું નહોતું. એમનું તો માત્ર એક જ કહેવું હતું, અને તે ખુલ્લે આમ કહેવું હતું કે ‘હત્યાઓ કરવાનું છોડી દો, આજે અને અત્યારથી જ છોડી દો.’”

આટલી તીવ્રતા, આટલી નિષ્ઠા, આટલો ગુસ્સો અને આટલું સમર્પણ ન હોય તો સદીઓ જુની હજાર આયામી ગુલામીમાંથી ‘દલિત મુક્તિનું સુપ્રભાત’ સંભવ જ કઈ રીતે બને ?

3. દલિત સાહિત્યની વિદ્રોહી ધારા :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સફળ અને સાર્થક નેતૃત્વને કારણે મહારાષ્ટ્રના દલિતોના સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજનૈતિક અને ધાર્મિક દષ્ટિકોણમાં ગુણાત્મક પરિવર્તન આવ્યું અને એક નવી પેઢી શિક્ષણ મેળવીને તૈયાર થઈ, જેણે વર્ણવ્યવસ્થા જનિત સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક અસમાનતાને સંવેદનશીલ દષ્ટિથી જાણી-પ્રમાણી અને હાથમાં કલમ લઈને એને શબ્દસ્થ કરવાની જદોજહેમત આચરી. દલિત જીવનની વેદના અને વ્યથા, સાંપ્રત જીવનની કઠોરતાના અતિત સાથે સંકળાયેલા તંતુ અને ભાવિ ઉજ્જવળ જીવનની અપેક્ષાઓને વ્યક્ત કરતી વિદ્રોહી ધારા ઇતિહાસમાં પહેલીવાર શબ્દોમાં ફૂટી નીકળી તે દલિત સાહિત્ય. એના જનક એક અને એકમાત્ર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર. સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાના મૂલ્યોને આચરણમાં મૂકીને વર્ણ-વર્ગ-શોષણ રહિત નવા સમાજની સ્થાપના અને માનવને માનવ હોવાનું ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય એ એની વૈચારિક નિષ્ઠા અને વૈશ્વિક મંજિલ. એ સિવાયનું બધું લખાય તે ગેરમાર્ગે દોરનારું.... અથવા તો નિરર્થક બૌદ્ધિક કસરત.

મરાઠી ભાષામાં દલિત સાહિત્યની ત્રણેય પેઢીઓ છેલ્લી અડધી સદીથી સર્જન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે. કેટલાક ઝીણું કાંતનારા દલિત સાહિત્યનું સૂત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે બૌદ્ધકાળમાં અથવા તો મધ્યકાલિન સંતોના વિદ્રોહમાં જુએ છે પણ આવી નિરર્થક બણખોતર કરનારા લોકો એ વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જાય છે કે દલિત વિદ્રોહની સામુહિક અભિવ્યક્તિ એ સમયે થઈ નહોતી. એટલું જ નહીં પણ જૂના-બ્રાહ્મણી મૂલ્યોને પડકાર આપવાની અને એ મૂલ્યો બદલવાની પ્રવૃત્તિ એ સમયમાં થઈ નહોતી. આખી લડત સીમિત અને બિન જરૂરી મુદ્દે લડાઈ હતી એટલે સાર્થક સફળતા કઈ રીતે મળે? ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે,

“એક વર્ગ બીજા વર્ગ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવું એમાં જ ચાર્તુવર્ણનો મર્મ છે. ચાર્તુવર્ણ વિરુદ્ધ અનેકબંડ થયાં તેમાં મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવદ્ ધર્મી સંતોનું બંડ મુખ્ય છે. પરંતુ આ બંડમાં જે લડત થઈ તે જુદા જ પ્રકારની હતી. શ્રેષ્ઠ કોણ? બ્રાહ્મણ કે ઈશ્વરભક્ત? બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ કે શૂદ્ર શ્રેષ્ઠ એ પ્રશ્ન હલ કરવાનો આયામ સાધુ સંતો પાસે નહોતો. એમણે એવો પ્રયાસ કર્યો જ નહોતો. પરિણામે સાધુ સંતોનું બંડ નિષ્ફળ નીવડ્યું.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું એક બીજું કથન પણ આ સંબંધમાં નોંધી લઈએ જેથી દલિત સાહિત્યની વિભાવના વધારે સ્પષ્ટ થાય અને એની નવીન સ્થાપના પાછળનો મર્મ અને માર્ગ સ્પષ્ટ થાય.

“બ્રાહ્મણોએ સમાજમાં પ્રવર્તતા એકે એક દોષનો બૌદ્ધિક રીતે બચાવ કર્યો, કારણ કે બૌદ્ધિક દષ્ટિએ સમાજ પર એમનું પ્રભુત્વ હતું અને એમનો ગુજારો પણ આ દોષનો બચાવ કરવાથી જ થતો હતો. એમણે અસ્પૃશ્યતાને ન્યાયી ઠરાવી. જાતિભેદનો બચાવ કર્યો. બાળલગ્ન અને ફરજિયાત વૈધવ્યનો બચાવ કર્યો. વિધવાને જીવતી સળગાવી દેવાની ઘૃષ્ણિત પ્રથાનો બચાવ કર્યો અને સમાજમાં પ્રવર્તમાન શ્રેણીબદ્ધ અસમાનતાઓનો બચાવ કર્યો.” જેનો સામનો અગાઉ ક્યારેય થયો નથી.

ડૉ. આંબેડકરે પોતાના મસિહા અને દલિત કાન્તિના એકમાત્ર પ્રતિક પુરુષ તરીકે જોઈને શિક્ષિત થયેલી દલિતોની નવી પેઢીએ જીવનના ડગલે અને પગલે શ્રેણીબદ્ધ અસમાનતાઓ અને બૌદ્ધિક ભ્રષ્ટાચાર જોયો છે એની વેદના અને વ્યથા અનુભવી છે. આ શ્રેણીબદ્ધ અસમાનતાને લીધે પેદા થયેલ અન્યાય, અત્યાચાર, શોષણ ધાર્મિક જડતા, અંધશ્રદ્ધા, અપમાન, ઘૃણા, તિરસ્કાર અને અવસરોની ચોતરફી લૂંટનો નગ્નનાય સ્વતંત્રતાને નામે ભાળ્યો છે અને એને બેનકાબ કરવાનો શ્રમ આદર્યો છે.

૪. દલિત સાહિત્ય આંદોલન :

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઉભો થશે કે, મહારાષ્ટ્રનું દલિત સાહિત્ય આંદોલન શું કરી રહ્યું છે? બાબાસાહેબે દલિત સર્જકોને કહેલું કે,

“સાહિત્યકારોને હું આગ્રહપૂર્વક કહેવા માંગુ છું કે, તમે તમારા સાહિત્યસર્જન દ્વારા ઉદાત્ત જીવન મૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરો. તમારા વિચારો સંકુચિત કે સીમિત ન રાખો. તેમને ઉદાર અને ઉદાત્ત બનાવો. તમારી વાણીને ચાર દિવાલોથી મુક્ત કરો. તમારી કલમનો પ્રકાશ તમારા જ આંગણમાં મર્યાદિત ન રાખતા ગામે ગામના ઘનધોર અંધારાને દૂર કરવા - પ્રકાશને ચારેબાજુએ ફેલાવો. તમારે એ વસ્તુસ્થિતિ હંમેશાં યાદ રાખવી જોઈએ કે આપણાં દેશમાં ઉપેક્ષિતોનું, દલિતોનું અને દીન દુઃખિયારાઓનું એક અલગ મોટું વિશ્વ છે. તેમના દુઃખો અને વ્યથાઓ સમજો અને સાહિત્ય દ્વારા તેમનું જીવન ઉત્તમ બનાવવા તમે તમારી સર્જન શક્તિ સમર્પિત કરો એમાં ખરી માનવતા છે.”

૫. દલિત શબ્દના સૂચિતાર્થો :

દલિત સાહિત્યમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ શબ્દ છે દલિત. જે લોકો ઉપરછલ્લી રીતે દલિત શબ્દને ‘જાતિ’ નો પર્યાયવાચી શબ્દ માને છે એવા લોકો પોતાની ધારણા અને પૂર્વગ્રહ મુજબ દલિત સાહિત્ય અંગે વિવાદ ઉભો કરીને મૂળભૂત બાબતને ગેર-માર્ગે દોરે છે અને વિવાદને વકરાવે છે. હકીકતમાં દલિત શબ્દ જાતિવાચક શબ્દ નથી.

દલિત શબ્દનો અર્થ વિનાશ પામેલો, મસળી નાંખેલો, કચડી નાખેલો, ખંડિત કરેલો....ચૂરેચૂરા કરાયેલો.....એવો જોડણી કોશનો અર્થ છે. સમાજના જે જે ઘટકોને સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં નિમ્નસ્તરે પહોંચાડી કાયમને માટે કચડી નાખવાનો - અસમાનતાનો ભોગ બનાવાયેલો તેને માટે ‘દલિત’ શબ્દ વપરાયો છે.

એક અન્ય અર્થ પણ અભિપ્રેત છે... દલિતમાં ‘દલ-(દળ) જુથ-સમુહ’ નો અર્થ છે. ભારતીય સમાજમાં અગાઉ શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, ચાંડાલ, દસ્યુ, અસુર, પંચમ અથવા પંચમાં, અછૂત, અત્યંજ, અંત્યવાસિન-જેવા નામોથી જે લોકોને ઓળખવા માટે પ્રયોગમાં લેવાતો એવા દળ-સમુહ આ દલિત શબ્દમાં સંકળાયેલો છે.

‘અસ્મિતા દર્શ’ ના તંત્રી ડૉ. ગંગાધર પાનતાવણે દલિત શબ્દની વ્યાખ્યા આપતાં લખે છે કે દલિત એ કોઈ જાતિ-જાતિ સૂચવતો શબ્દ નથી. દલિત એ પરિવર્તન-કાન્તિનું પ્રતિક છે. દલિતો માનવતાવાદમાં માને છે એટલે તેઓ ભગવાન, પુર્નજન્મ, આત્મા, પવિત્ર ગ્રંથોના અસ્તિત્વને નકારે છે કારણ કે તેઓ એવું માને છે કે, ભગવાન, પુર્નજન્મ, કર્મવાદ, આત્મા - પવિત્રગ્રંથોએ ભેદભાવો અને મીથ ઉભી કરી, શ્રધ્ધા અને સ્વર્ગ-નર્ક વિશે શીખવીને ખોટી પરંપરાઓ દલિતોને ગુલામ બનાવ્યા છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે દલિત શબ્દનો પ્રયોગ અંત્યજ, બહિષ્કૃત સમૂહો માટે કર્યો છે. ગાંધીજીએ વાપરેલો ‘હરિજન’ શબ્દ એમને સ્વીકાર્ય નહોતો.

દલિત પેંથરના મેનીફેસ્ટોમાં દલિત શબ્દની વ્યાપક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી, જેમાં અનુસૂચિત જાતિઓ, જનજાતિઓ, ધર્માતરિત બૌદ્ધો, જમીન વિહોણા શ્રમિકો અને આર્થિક રીતે તમામ શોષિત સમૂહોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો. અર્થાત દલિત એટલે એવો વર્ગ સમૂહ જેનું સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક શોષણ કરીને અસમાનતાનો ભોગ બનાવી-વંચિત દશામાં જીવવા મજબૂર કર્યા છે...

ભારતીય દલિત સાહિત્ય એકેડેમીની ગતિવિધિ અને સંકલન સાથે સંકળાયેલા ડૉ. સોહનપાલ સુમનાક્ષરનું કહેવું છે કે,

‘દલિત શબ્દ મૂક નથી તે પોતે જ પોતાની પરિભાષા સ્પષ્ટ કરનારો શબ્દ છે... દલિત એ છે જેનું દલન કરવામાં આવ્યું....ઉપેક્ષિત, અપમાનિત પ્રતાડીત કરવામાં આવેલા માનવ સમૂહને ‘દલિત’ શબ્દ લાગુ પડે છે દલિત સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરવા જઈએ તો જે સદીઓથી સામાજિક વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિવાદને કારણે શાપિત છે તે દલિત છે. ઉપેક્ષિત અપમાનિત અને સામાજિક બંધનોથી બંધાયેલી સ્ત્રીઓ, બાળકો, ભૂમિહિન ખેતમ મજૂરો, અછૂતો દાસ, ગુલામ દીન અને પરાશ્રિત લોકો દલિત છે.

“ ‘દલિત’ શબ્દ જ્યાં વ્યક્તિની અસ્મિતા, સ્વાભિમાન અને ગૌરવપૂર્ણ ઈતિહાસ પર દષ્ટિપાત કરવા મજબૂર કરે છે ત્યાં વર્તમાન દીન-હિન અને તિરસ્કૃત જીવનના વિષયમાં વિચારવા પ્રેરે છે. અમે કોણ હતા? કેવા હતા? અને અત્યારે કેવા છીએ? વગેરે પ્રશ્નોને શોધવા અને ઉકેલવા ‘દલિત’ શબ્દ પ્રેરિત કરે છે. આ શબ્દનો સંબંધ જ્યાં સિંધુ સરસ્વતી ઘાટીની સભ્યતા સાથે છે ત્યાંના નિવાસીઓ અને મોહંજો દડો અને હડપ્પા તથા સંશોધનો દ્વારા શોધાયેલા અન્ય શહેરો સાથે જોડાયેલો છે. તો એવા વિદેશી લૂંટારાઓ જેમણે ભારતનું ધન અને સંપત્તિના આકર્ષણને કારણે આ

સભ્યતાના સર્જનકર્તાઓને પરાજિત કરી નેસ્તનાબૂદ કરવાના પ્રયાસો કર્યા, એમની સંસ્કૃતિ ધર્મ અને સાહિત્ય પર કબજો કર્યો, અપનાવ્યો અને એના પર સામાજિક બંધનો લાદી દઈ એમને ગુલામો બનાવી દીધા. શિક્ષણ ગ્રહણ કરવાનો ધન કમાવવાનો અને બીજાઓ પાસેથી સમાનતાનો અધિકાર મેળવવા પર સદાને માટે પ્રતિબંધ લગાવી દીધો.... એટલે દલિત શબ્દ વ્યક્તિને પોતાના ગૌરવપૂર્ણ અતીત તરફ નજર નાખી, પ્રવૃત્ત થવા પ્રેરે છે.”

૬. સાંપ્રત દલિત સાહિત્યની ગતિવિધિ :

આજકાલ દલિત સાહિત્યકારો આખેઆખી હિંદુ પરંપરાનું પૂર્નમૂલ્યાંકન કરી રહ્યા છે. એમણે બિન દલિતોએ લખેલા સાહિત્ય સામે પ્રશ્નો ઉભા કરવાનું સાહસ આરંભ્યું છે. એમના પ્રશ્નો ધારધાર અને મૌલિક તથા બુનિયાદી છે. પરિણામે પરંપરામાં લખવા, જીવવા અને જોવા ટેવાયેલા લોકો આ નવીન સાહિત્ય આંદોલનથી બળભળી ઉઠ્યા છે. કલા, સંવેદના, મૂલ્ય, વૈચારિક પ્રગતિશીલતા જેવા વ્યાપક અર્થઘાયા ધરાવતા શબ્દોની પોતાની આગવી કસોટીએ કસવા માંડ્યા છે. દલિતોની પીડાનું આખ્યાન દલિતો જ પ્રમાણિકતાપૂર્વક લખી શકે એવો ભારે આગ્રહ દલિત સાહિત્યકારોમાં જોવા મળે છે. અત્યારે મરાઠી દલિત સાહિત્ય એટલું વિપુલ પ્રમાણમાં લખાવા માંડ્યું છે કે એને અવગણીને સાહિત્યની ચર્ચા જ અસંભવ બની ગઈ છે.

૭. દલિતેતર સાહિત્યકારોની ટીકાટીપ્પણી :

શરૂઆતમાં એક સમય એવો પણ હતો કે પ્રસ્થાપિત દલિતેતર સાહિત્યકારો દલિત સાહિત્ય સામે અનેક પ્રકારના અસંબંધ પ્રશ્નો અને ટીકાઓ કરતા હતા. સાહિત્યમાં વળી દલિત શું અને બિન દલિત શું ? લ્યો, રાજનીતિનો જાતિવાદ હવે સાહિત્યમાં પણ આવી ગયો.... ઠીક છે ‘દલિતો પર સાહિત્ય લખાય તો લખાવો દો’..... ભઈ, દલિત સાહિત્યમાં સાહિત્ય થોડું અને ઈર્ષા દ્વેષ વધારે છે,.... આ તો સંકુચિત સાહિત્ય છે.... એમાં સાહિત્યની સૌંદર્ય દૃષ્ટિ જ ક્યાં છે ? વધારે પડતું બોલકું છે..... પ્રચાર પ્રિય છે... આવી ટીકા ટીપ્પણીઓ શરૂઆતના વર્ષોમાં થતી હતી. કેટલાક કહેતા કે સાહિત્ય દલિત હોતું જ નથી. સાહિત્યકાર પણ દલિત હોતો નથી પણ હવે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. આક્ષેપ અને આરોપ મૂકનારાઓને જવાબો મળી ગયા છે. સાર્થક માનવતાવાદી શબ્દોના ધસમસતા પ્રવાહને અવગણવાનું હવે અશક્ય બની ગયું છે.

૮. મહારાષ્ટ્રમાં દલિત સાહિત્યની બળવાન ધારા :

મહારાષ્ટ્રના દલિત સાહિત્યકારોમાં ઘણાં પ્રભાવશાળી લેખકો અને કવિઓ પેદા થયા છે. તેમણે સ્વયં પ્રેરણાથી સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. દલિતેતર સાહિત્યકારોના સાહિત્ય કરતાં આ સાહિત્યકારોનો દૃષ્ટિકોણ અલગ છે અને પરિપ્રેક્ષ્ય પણ અલગ છે તેમનો સાંપ્રત અતિતથી જોડાયેલો છે એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથેનો એમનો સંબંધ પણ અલગ છે. દલિત સાહિત્ય મનુષ્યકેન્દ્રી છે તે મનુષ્યને મહાનતા અર્પે છે અને માનવીય સ્વતંત્રતાની ભાવનાને જોરશોરથી પ્રતિપાદિત કરે છે. એટલે દલિત સાહિત્ય કેવળ અછૂત, આદિવાસી, દુઃખી પીડિત માનવ સમાજ સુધી જ સીમિત નથી પણ સંપૂર્ણ માનવ સમાજ એનું ક્ષેત્ર છે. એની પ્રાથમિકતા વંચિતો છે. ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થા, પરંપરાગત બ્રાહ્મણશાહી અને રૂઢિવાદની સામે દલિત સાહિત્ય સંઘર્ષ અને નવનિર્માણ કરવા ઈચ્છે છે એટલે શબ્દ પ્રામાણ્ય, વ્યક્તિપૂજા, અંધશ્રદ્ધા, ગ્રંથ પ્રામાણ્ય, આત્મા, ઈશ્વર અને એને આધારિત નૈતિકતા, વ્યવસ્થા અને ધર્મસત્તાનો અસ્વીકાર કરે છે. પરિવર્તન શીલતાનો અસ્વીકાર કરનાર તમામ ધર્મોનો દલિત સાહિત્ય નિષેધ કરે છે. આવી કાન્તિકારી ભૂમિકાને કારણે દલિત સાહિત્ય પર ભાત ભાતની ટીકાઓ અને આક્ષેપો થતા રહ્યા છે. દલિત સાહિત્ય સાંપ્રતને દલિતોની નજરે પ્રમાણી નવી ભાત ઉપસાવે છે.

માર્ક્સવાદ જેવી પ્રગતિશીલ વિચારધારાએ સર્જેલ પ્રગતિશીલ સાહિત્યધારાએ ભારતની ચાર્તુવર્ણ વ્યવસ્થાનું જે વિશિષ્ટ-અમાનુષી સ્વરૂપ છે એના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. હવે માર્ક્સવાદને શૂદ્ર-દલિતની તળવાસ્તવિકતા મોડે મોડે સમજાઈ છે. નહીં તો દલિત સાહિત્ય પ્રત્યેની નારાજગી પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોએ પણ ઓછી જાહેર કરી નહોતી.

૯. દલિત પેંથરની ચળવળ અને દલિત સાહિત્ય :

માર્ક્સવાદથી રંગાયેલા અન્નાભાઈ સાહે અને ત્યાર પછી બાબુરાવ બાગુલ દયા પવાર, અર્જુન ડાંગળે, યાદવરાવ ગાંગુડે, બંધુમાધવ, ચોખા કાંબળે, હીરા બન્સોડ વગેરે કવિઓ અને લેખકોનું દલિત સાહિત્ય સર્જન પ્રકાશિત થયું.

દલિત પેંથરની ચળવળ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રભાવી બની ત્યારે વામન નિંબાળકર, ત્ર્યંબક સપકાળે, અર્જુન ડાંગળે, નામદેવ ઢસાળ, ઉમાકાંત રણધીર, જ.વી. પવાર, અરૂણ કાંબલે, અવિનાશ મહાતેકર, તારાયંદ ખાંડેકર, યોગીરાજ વાઘમારે, અવિનાશ ડોલાસ, યોગેન્દ્ર મેશ્રામ, ભીમરાવ શીરવાળે, રામદાસ સોરટે, પ્રહલાદ ચેંદવણકર, પ્રજાવંત ગૌતમ, નારાયણ કાંબળે, નીલકાંત ચૌહાણ, રવિચંદ્ર હડસનકર, ભીમસેન દેઠે, ભ.મા. પરસવાળે, સુરેશકદમ, રામદુંતાડે, પ્રકાશ જાધવ, સુખરામ હિવરાળે, નરેશ ઈંગળે, કેશવ મેશ્રામ, રમેશચંદ્ર કાંબળે, વસંત શેડે, અરૂણકુમાર ઈંગળે, જેવા કવિઓના કાવ્ય સંગ્રહો પ્રકાશિત થયા.

બદલાયેલી આર્થિક સ્થિતિ અને ગ્રામ્ય સ્તરે દલિતો પર થઈ રહેલા અત્યાચારોની ઘટનાઓને દલિત પેંથરના યુવકોએ આક્રમક પ્રતિસાદ આપ્યો. ભૂમિહિન ખેત મજૂરો, મહિલાઓ, દલિત કર્મચારીઓ, બેરોજગાર યુવકો, શિક્ષિત યુવજનો દલિત પેંથરની ચળવળમાં જોડાવા માંડ્યા અને આ ચળવળે મહારાષ્ટ્રમાં જ નહીં પણ મહારાષ્ટ્ર બહાર પણ પોતાનો પડઘો પાડ્યો. દલિત પેંથરની ચળવળ સાથે દલિત સાહિત્ય ચળવળ પણ વેગવાન બની કારણ કે પેંથરના મહત્વના તમામ નેતાઓ લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો અને ગાયકો હતા.

આ ગાળામાં મરાઠી દલિત વાર્તાઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમાં બાબુરાવ બાગુલની જેલ્હા મી જાત ચોરલી આહે, મરણ સ્વસ્ત હોત આહે, સૂડ, કેશવ મેશ્રામની હકીકત આણિ જટાયું, અર્જુન ડાંગળેની 'બી બાંધાવરચી માણસં', યોગીરાજ વાઘમારેની 'ઉદ્રેક', યોગેન્દ્ર મેશ્રામની રક્તાળલેલી લકતરે, વામન હોવાળની 'બેનવાડ', અભિતાભની પડ વગેરે.

આ ઉપરાંત આત્મકથામાં દયા પવારની બલુંત, માધવ કોંડવીલકરની મુક્કામ પોસ્ટ : દેવાચે ગોઠણે, શંકરરાવ ખરાતની તરાલ અંતરાલ, પ્રોફે. પ્ર.ઈ. સોની કાંબલેની આઠવણીચે પક્ષી, લક્ષ્મણ માનેની ઉચલ્યા, શાંતાબાઈ કાંબલેની 'મેરે જન્મ કી કથા', શરણકુમાર લિંબાળેની 'અક્કરમાશી', નરેન્દ્ર જાધવ 'આમચી બાપ આન ચામી' જેવી આત્મકથાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે.

દલિત ચળવળમાં ગેય કાવ્યો અને નાટકો તથા એકાંકીઓએ લોકજાગૃતિમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. જેમાં દત્તા ભગતનું 'આવર્ત' પ્રેમાનંદ ગજવીનું ઘોટભર પાણી, ભિ. શિ. શિંદેનું ભિક્ષુણી વાસવદત્તા, પ્રોફે. ક્ષિરસાગરનું ભગવાન હાજિર હો, ભીમસેન દેઠેનું આંધી વચ્ચે દિપક, કમલાકર ડહાટનું ધોરખો દીયો વગેરે ગણાવી શકાય.

હકીકતમાં દલિત સાહિત્ય અને આંબેડકરી સાહિત્યનો વ્યાપ એટલો બધો વધ્યો છે કે ૨૦૦ પાનાની એક આખી ડિરેક્ટરી પ્રસિધ્ધ કરવી પડી છે.

૨૦૦૬ના વર્ષમાં ધર્માતરની ઘટનાને ૫૦ વર્ષ પુરા થયાં એની ઉજવણી નાગપૂર ખાતે ૭ દિવસ સુધી ચાલી. જેમાં દેશભરમાંથી દસ લાખ લોકોએ દિક્ષાભૂમિની મુલાકાત લીધી. અનેક સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો ચાલતા રહ્યા. નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે ભગવાન બુદ્ધ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને દલિત સાહિત્યના ત્રણસો બુક સ્ટોલોમાં બે કરોડ રૂપિયાના પુસ્તકો, મૂર્તિઓ, બેનરોનું વેચાણ થયું. દર વર્ષે આ સીલસીલો ચાલતો રહ્યો છે. પ્રો. વામનતુરીલેનું અવલોકન છે કે, મહાકુંભ કે અન્ય ધર્મ સ્થળોએ જેટલા લોક ભાગ થાય છે એટલા દલિતો નાગપુરમાં ધર્માતરની દિક્ષાભૂમિમાં ભેગા થાય છે ફરક એટલો કે અહીં પુસ્તકો ખરીદવા લોકોની પડાપડી થાય છે તો કુંભમેળામાં મોક્ષની.

અને સંપાદકોએ વસવસો વ્યક્ત કર્યો છે કે અનેક પ્રકાશકો અને લેખકોએ પોતાના પ્રકાશનો અને કૃતિઓની માહિતી મોકલવાની દરકાર કરી નથી. પરિણામે આ ડિરેક્ટરી પરિપૂર્ણ નથી. આ કામ ભવિષ્યની પેઢી શ્રમ કરીને અપડેટ કરશે તો દલિત સાહિત્યનો પ્રવાહ કેવો ધોધમાર વહેવા માંડ્યો છે એની પ્રતિતિ થશે.

૧૦. ગુજરાતમાં ગણનાપાત્ર દલિત સાહિત્ય ધારા :

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અંગે શ્રી ભી. ન. વણકર નોંધે છે કે,

“દલિત સર્જકો માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું કાન્તિકારી જીવન દર્શન અને સર્જન પ્રેરણારૂપ હતું. તેમજ અમેરિકન કાળી પ્રજાનું સામાજિક અને સાહિત્યિક આંદોલન - બ્લેક પેંથર અને બ્લેક લિટરેચર” આદર્શરૂપ હતા. પરિણામે મહારાષ્ટ્રમાં દલિત પેંથર અને દલિત સાહિત્યનો પ્રાર્દુભાવ થયો. એની અસર ગુજરાતમાં પણ થઈ” અને દલિત સાહિત્યની ધારા ગુજરાતી સમાજ અને ગુજરાતી આબોહવાની પૃષ્ઠભૂમિમાં વહેવા માંડી.

૧૧. ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૫ના કહેવાતા અનામત વિરોધી આંદોલનોનો સાહિત્યિક

પ્રતિકાર :

ગુજરાતમાં ૧૯૮૧ના અને ૧૯૮૫માં અનામત વિરોધના નામે ફેલાયેલાં જાતિયુદ્ધોમાં દલિતો, આદિવાસીઓ ઉપર વર્ણવાદી અને વર્ણવાદી સ-વર્ણ પ્રજાએ સામુહિક અને સુઆયોજિત હિંસક હુમલા કર્યા. આર્થિક, સામાજિક, રાજનૈતિક નિયોગ્યતાઓથી પીડાતી પદ્દલિત પ્રજાના ઝુંપડાં સળગાવ્યા. અનેક લોકોના જાન ગયા, ઘરવખરી લૂંટી લેવામાં આવી, અનેક લોકોને હિજરત કરવી પડી. ગામોના ગામો ખાલી ઘયા. ૧૨૦ દિવસ સુધી આ કહેવાતા અનામત વિરોધી આંદોલને નામે ખુલ્લું જાતિયુદ્ધ સરકારીતંત્ર, પ્રસાર મિડિયા અને સર્વર્ણ લોકો દ્વારા ચાલ્યું ત્યારે દલિત જનતાને લાગ્યું કે બંધારણે બક્ષેલી ખાત્રીઓ હવે ખતમ થવા માંડી છે. પ્રબુદ્ધ પુરૂષો અને સંવેદનશીલ સર્જકો નિઃસહાય બનીને બેસી રહ્યા. સમાચારપત્રોએ સાચી માહિતીથી આમ જનતાને માહિતગાર રાખવાને બદલે ખોટા, ઉપજાવી કાઢેલા, વિકૃત અને અર્ધસત્ય સમાચારો વહેતા કર્યા. દલિત જનતામાં પ્રતિકારની ભાવના લાગી. દલિત સર્જકોએ 'આકોશ', 'આર્તનાદ', 'ગરૂડ', 'પેંથર', 'તમન્ના', 'કાળો સૂરજ', 'લાલ સૂરજ', દીનબંધુ જેવા અસંખ્ય સામાયિકોની કલમ વડે વિદ્રોહની વાટને પ્રજાળી. દલિતોમાં ચેતના આણી, અલબત્ત દલિત પેંથરનું કવિતા ઋતુપત્ર આકોશનો ૧૪મી

એપ્રિલ ૧૯૮૭નો આંબેડકર જયંતી અંક 'દલિત અસ્મિતા ઝુંબેશ' ના પ્રથમ સોપાન તરીકે કવિતાનો અંક પ્રગટ થયો હતો. જેના તંત્રી હતા રમેશચંદ્ર પરમાર અને સંપાદકો હતા. નીરવ, પટેલ, દલપત ચૌહાણ, પ્રવીણ ગઢવી અને યોગેશ દવે, ૧૯૮૧માં ૬૩ સર્જકોની ૧૩૯ કવિતાઓનો સંગ્રહ ગણપત પરમાર અને મનીષી જાનીએ પ્રગટ કરીને દલિત સાહિત્યમાં એક કદમ આગળ માંડ્યું અને એક પ્રવાહ ધોધમાર રીતે વહેવા માંડ્યો. જે ગુજરાતના દલિત સાહિત્યથી અલગ દલિત સાહિત્ય અને દલિત અસ્મિતાને સમર્પિત હતો.

દલિત સાહિત્યનો આ નોખો પ્રવાહ જીવાતા જીવનની વાસ્તવિકતાઓ સાથે સંકળાયેલો છે. એનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં જબરૂં ખેડાણ થયું છે. કવિતા, વાર્તા, આત્મકથા, નવલકથા, રેખા ચિત્રો, નાટકો, વિવેચનો, સંશોધન, અભ્યાસોના રિપોર્ટો વગેરે ઉપરાંત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવન દર્શન તથા દલિત સમાજના પૂર્વ પુરૂષોના જીવન ચરિત્રો લોક સાહિત્ય વગેરે પર નોંધપાત્ર સર્જન બે-ત્રણ દાયકામાં થયું છે.

દલિત સાહિત્યમાં જોસેફ મેકવાન કૃત આંગણિયાત (નવલકથા) અને વ્યથાના વીતક (રેખા ચિત્રો) ને માત્ર પ્રાદેશિક ભાષામાં જ નહીં પણ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનો મહાપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો છે અને તેના ઉલ્લેખ વિના કોઈપણ સાહિત્યિક ચર્ચા અધૂરી જ રહેવાની સ્થિતિ પેદા થઈ છે.

આજે દલિત સાહિત્યકારો અને એમના સર્જનોની માત્ર યાદી આપવામાં આવે તો પણ એક આખું પુસ્તક બની જાય એટલું સાહિત્ય સર્જ્યું છે અને મરાઠી દલિત સાહિત્યની લગભગ આવીને ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય ઉભું છે. એનાં ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદો પણ થયાં છે કેટલીક રચનાઓ અંગ્રેજી અને વિદેશની અન્ય ભાષાઓમાં પણ પહોંચી છે. જેને સાંસ્કૃતિક ચમત્કાર કહી શકાય. અને હવે દલિત સાહિત્ય પાઠ્ય પુસ્તકોનો વિષય બન્યું છે. ખામી માત્ર એટલી જ છે કે આ સમગ્ર સાહિત્યનું કેટલોગ તૈયાર કરીને એક જ સ્થળેથી બધું જ સાહિત્ય સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે અને સંશોધકો અને નવી પેઢીને પ્રાપ્ત થાય એવી કોઈ વ્યવસ્થા ઉભી કરવાની જરૂર છે. હજુ દલિત સાહિત્યકારોને સમજાઈ નથી. હવે તો આદિવાસી અસ્મિતાનું સાહિત્ય તથા બહુજન સમાજનું બ્રાહ્મણી પરંપરાથી અલગ એવું સાહિત્ય પણ લખાવા માંડ્યું છે. ગુજરાતમાં દલિત સામાયિકોની એક લાંબી પરંપરા છે. આ સામાયિકો ભલે લાંબુ જીવી જીવી શક્યા નથી પણ જેટલું જીવ્યા છે એટલું ય પ્રસંશાને પાત્ર છે. નવી પેઢીને આશ્ચર્યમાં મૂકી દે એવાં આ સામાયિકોનું સંગ્રહસ્થાન થાય એ આવશ્યક છે. સાહિત્ય કૃતિઓના પ્રકાશન માટે સરકારી આર્થિક સહાય મળવાની યોજનાથી દલિત સાહિત્યની સંખ્યાત્મક કૃતિઓ વધી છે પણ એમાં ઊંડાણ અને પ્રતિબદ્ધતા ઓછી છે. એ જ્યારે વૈચારિક પ્રદુષણ ઘણું વધ્યું છે. સંખ્યાત્મક વૃદ્ધિએ કવોલીટીનું પતન કર્યું છે. જેની દુઃખદ નોંધ લેવી પડે છે. સરકારી યોજનાઓ અને પુરસ્કારોએ અનેક સ્વાભિમાની અને ખુદાર સાહિત્યકારોને સચિવાલયની ગલિયારીઓમાં લાઈનબંધ ખડાં કરી દીધાં છે અને ગોઠવણોના રાજકારણમાં પોતાનો અસલી ચહેરો ખુલ્લો કરી દીધો છે એવું કેટલાક લોકોનું કહેવું છે.

૧૨. હિન્દીભાષી રાજ્યોમાં દલિત સાહિત્ય ધારા :

રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર વગેરે હિન્દીભાષી પ્રદેશોમાં દલિત પેંથરની ચળવળની સાથે દલિત સાહિત્યનો વ્યાપ પણ વધ્યો છે. ૧૯૭૫માં સારિકાનો દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક અને સંચેતનાનો ૧૯૮૨માં મરાઠી દલિત સાહિત્યનો વિશેષાંક પ્રસિધ્ધ થયો એ પહેલાં ચંદ્રિકાપ્રસાદ જિજ્ઞાસુ, બિહારીલાલ હરિત, માતાપ્રસાદ વગેરેએ દલિત સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો હતો. ડૉ. આંબેડકરનું સાહિત્ય હિન્દીમાં પ્રસિધ્ધ થતું રહ્યું હતું. આઠમા દશકમાં હિન્દીમાં નવા કવિઓની પેઢી પ્રવૃત્ત થઈ એમાં ડૉ. મનોજ સોનકરનો શોષિતનામા, રામશિરોમણીનો જીવનરાગ, ડૉ. સુખવીરસિંહનો અત્રતર, ડૉ. પ્રેમશંકરનો નઈગંધ, ડૉ. દયાનંદ બટોરીનો યાતના કે આંખે, ભાગીરથ મેઘવાલનો સૃષ્ટિનો સુંદરથી, ડૉ. સોહનપાલ સુમનાશરનો અંધા સમાજ ઔર બહરે લોગ, ડૉ. ચંદ્રકુમાર વરઠેનો અધૂરી ચિટ્ટી રોશની કી, શ્રી ઓમપ્રકાશ વાલ્મિકીનો સદિયોં કા અંતાપ, ડૉ. એન. સિંહનો સતહ સે ઉઠતે લોગ, પુરૂષોત્તમ સત્યપ્રેમનો સવાલોં કે સૂરજ, મલખાનસિંહનો 'સૂનો પાંડે' વગેરે કાવ્ય ગ્રંથો ઉપરાંત ગણનાપાત્ર સાહિત્ય સર્જન થયું છે. ડૉ. ડી.આર. જાટવે ડૉ. બાબાસાહેબના તત્વજ્ઞાન અને વિચારો પર ઐતિહાસિક કાર્ય કર્યું છે. જેને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સન્માન પ્રાપ્ત થયું છે. સુખબીરસિંહ, ચંદ્રકુમાર વરઠે, શ્યોરાજસિંહ બેચેન, ડૉ. ધર્મવીર, ડૉ. સોહનપાલ સુમનાશર, કંવલ ભારતી, ઉમેશ મેશ્રામ, ઓમપ્રકાશ વાલ્મિકી, જયપ્રકાશ કર્દમ, નંદકુમાર જાટવ, મોહનદાસ નૈમિશરાય, ડૉ. કુસુમ મેઘવાલ, બાપુરાબ પખીડે વગેરે સાહિત્યકારો ઉપરાંત અનેક લોકો સક્રિય બન્યા છે. દિલ્હીમાં ડૉ. સોહનપાલ સુમનાશરે દલિત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા વિવિધ એવોર્ડો દર વર્ષે આપવાની પ્રથા શરૂ કરી છે. પરિણામે છેલ્લા વીસ વર્ષથી દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં દલિત લેખકો દિલ્હીમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પરિનિર્વાણ તિથિએ એકઠા થઈને દલિત સાહિત્ય અંગે વિચાર વિમર્શ કરે છે. દલિત સાહિત્યના વિવિધ એવોર્ડો અર્પણ કરે છે. જો કે એની સામે અનેક લોકોનો વાંધો છે છતાં પણ વિધાયક રીતે વિચારીએ તો એના લીધા નવા નવા રચનાકારોને

પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થાય છે અને દલિત ચેતના વ્યાપક બને છે. આ દિવસે દેશભરમાં સર્જતું હિન્દી અંગ્રેજી દલિત સાહિત્ય વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ થાય છે. હવે તો દેશભરમાંથી સાહિત્યકારો આ દિવસે એકઠા થાય છે.

૧૩. પંજાબી દલિત સાહિત્ય :

એડવોકેટ ડૉ. એસ. એલ. વીરદીએ દલિત પેંથરની ચળવળને આઠમાં દશકામાં પંજાબમાં પ્રભાવી બનાવી એ પહેલાં સંત રૈદાસની ધાર્મિક પરંપરાથી દલિતોમાં ચેતના તો હતી જ. અનેક દલિતો વિદેશમાં જઈને સ્થાઈ બન્યા હતા. એટલે ગ્રામ્યસ્તરે વિદેશની કમાણીથી જમીનના માલિક થોડે ઘણે અંશે બન્યા હતા. ભીમ પ્રત્રિકાના એલ.આર. બાલીએ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વિચારોને પંજાબમાં ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યા હતા એટલે દલિત સાહિત્યની ચિનગારીની અસર પંજાબમાં પડતાં જ એક આગની જેમ પંજાબી સાહિત્યમાં દલિત સાહિત્ય પ્રકાશી ઉઠયું. અત્તરસિંહ, નાનકસિંહ, કરતારસિંહ દુગ્ગલ, જશવંતસિંહ કંવલ, સુંદરસિંહ નરૂલા, ગુરુ દયાલસિંહ, સોહનસિંહ, શીતલ, નિંદર ગીલ, પ્રેમ ગોરખી, એસ.બીરદી, ડૉ. હરચરણસિંહ, બલવંત ગાર્ગી, શ્રી લાલસિંહ દિલ, સુરદાસ રાવ, મનજીત કાદર, મદનવીરા, ગુરમીત કબ્બર વગેરે સર્જકો દલિત સાહિત્યની ધારાને સશક્ત બનાવી રહ્યા છે. ગુરુદયાલસિંહને તો જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો છે.

૧૪. દક્ષિણ ભારતમાં દલિત સાહિત્યની ચળવળ :

દક્ષિણ ભારતમાં તમિળ, મલયાલમ અને કન્નડ વગેરે ભાષાઓને દ્રવિડકુળની ભાષાઓ ગણવામાં આવે છે. જેમ મહારાષ્ટ્રમાં મહાત્મા જયોતિબા કૃલેથી માંડીને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની આક્રમક અને નવતર બિન-બ્રાહ્મણ ચળવળ સો વર્ષથી ચાલતી આવી હતી એજ રીતે દક્ષિણ ભારતમાં પણ બિન-બ્રાહ્મણ ચળવળ રામસ્વામી નાયકર નારાયણગુરુ અને અન્ય પૂર્વ પુરૂષો દ્વારા ચલાવવામાં આવેલી અને જસ્ટીસ પાર્ટી નામની બિન-બ્રાહ્મણ પાર્ટી કાર્યરત હતી. પ્રગતિશીલ સાહિત્યના આંદોલને કારણે દલિત પીડિત શોષિત નિમ્નવર્ગોના સંઘર્ષનું લેખન કિરણકુમાર, ગોખલે, શાસ્ત્રી અને કાલીપટ્ટનમ્ જેવા લેખકોના લેખનમાં જોવા મળતું હતું. તેલુગુ કવિ એન્ડલૂરી સુધાકર, મહાકવિ જાધુવા ગુરુવા, તેમજ અન્ય લેખકો દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિદ્રોહી દર્શનનો સુમેળ થતાં તેલુગુ દલિત સાહિત્યની નવતર ધારા પ્રગટી. ઈ.સ. ૧૯૮૫માં કમરચેડુની ઘટના બાદ દલિત સાહિત્યે આંદોલનાત્મક સ્વરૂપ પકડયું. કારણ કે ૧૯૮૧ના અનામત વિરોધી આંદોલનના સમાચારોથી શિક્ષિત લોકો દક્ષિણમાં ભારે નારાજ થયા હતા. વી.ટી. રાજશેખરે અંગ્રેજી ભાષામાં દલિત વૉઈસનું પ્રકાશન આરંભ્યું. (ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર એના સંપાદક મંડળમાં) છેલ્લા ૨૫ વર્ષથી દલિત વૉઈસ અને તેના પ્રકાશનો દ્વારા નિરંતર દેશમાં અને દુનિયામાં દલિત તત્વજ્ઞાનને ફેલાવી રહ્યું છે. એ સિવાય અન્ય સાહિત્ય સંગઠનો પણ અવિરત કાર્યરત રહ્યાં છે. શિવસાગર, સલધ્રા, શમ્બૂક, એન્ડલૂરી સુધાકર, સ્કેબાબા, ચિત્રી મદ્દૂરી, નાગેશબાબુ, એમ. વેકટ, વિજયલક્ષ્મી, જી.વી. રત્નાકર, થગડાલ નાગેન્દર વગેરે પ્રમુખ કવિઓ છે. જાલારંગ, કુસુમધર્મન્ત, નક્કા, એન. વેકટયા, નૂતડિકક અબ્રાહમ, પ્રેમચ્યા વગેરે નોંધપાત્ર સાહિત્યકો છે.

આંધ્રના તેલુગુ દલિત કવિ બોઈ ભિમન્ન, દલિત સાહિત્યનું રાષ્ટ્રીય સંમેલન બોલવનારા બોજજા તારકમ્, કવિ પદ્મારાવ, પાણિગ્રહી સાંબિશિપરાવ, કાન્તિકિરણ, વેકનજી, અંજપ્યા વગેરે નોંધપાત્ર સાહિત્યકારો છે. તમિલભાષામાં દલિત લેખિકા શિવાકામી, દલિત લેખિકા વીગરઈયા ઈદાયાવેન્દાન, દલિત સમર્પિત બામા, સુંદરમૂર્તિ નયનાર, નંધી ગોપાલકૃષ્ણ ભારતીય વગેરેની એક લાંબી યાદી થઈ શકે તેમ છે.

કન્નડ દલિત સાહિત્યમાં 'દલિત' અને 'બંડાપ્યા' જેવી બે ધારાઓ છે જેમાં સ્વયં દલિત સર્જકો પ્રતિબધ્ધતાપૂર્વક પોતે અનુભવેલી સંવેદનાઓ આલેખે છે. તો બીજી ધારામાં બિન-દલિત લેખકો દલિત સહાનુભૂતિનું સાહિત્ય સર્જે છે. તેને બંડાપ્યા કહે છે. કન્નડ દલિત સાહિત્ય સર્જકોમાં ચેત્તણા વાલીકર, ડૉ. સિધ્ધાલિંગેયા, વેદનૂર મહાદેવ, ઈન્દુધર હોત્તનાનપુર, મંગાધર મુદલિયા અને કુંજવીરૂ ભદ્રપ્પા વગેરે નામાંકિત સાહિત્યકારો છે.

મલયાલમ દલિત સાહિત્ય સર્જકોમાં વલ્લતોર અને કુમાર આશાન આધુનિક કવિ ગણાય છે અને એમને શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય સ્વામીઓનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. પી. કે. પી. કરુપ્પ (૧૯૮૫) સૌ પ્રથમ તેમના સર્જન દ્વારા દલિત અસ્મિતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૭૦ પછી મલયાલમ દલિત કવિતા સાચા અર્થમાં નવા સ્વરૂપે જોવા મળે છે. કલ્લડ શશી, કે. કે. એસ. દાસ, રાઘવન રૂણ્ણે, કવિક્કડ અને કે. તન્કીયન જેવા અત્યારે દલિત સાહિત્યના નામાંકિત નામો છે. મલયાલમ દલિત સાહિત્યમાં નાટક, રંગભૂમિનું પણ સારું યોગદાન છે.

મહારાષ્ટ્રમાંથી શરૂ થયેલું દલિત સાહિત્યનું આંદોલન ગુજરાત, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, પંજાબ, હરિયાણા ઉપરાંત છેક આસામ અને બંગાળ સુધી વિસ્તર્યું છે. ડૉ. સોહનપાલ સુમનાશર દર વર્ષે દલિત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા સાહિત્યકારોને પુરસ્કારે છે એમાં કાર્શિમરથી માંડીને કેરાલા તથા ગુજરાતથી માંડીને બંગાળ સુધીના આઠ પાતળું લખનારથી માંડીને છેક મહારથીની કક્ષામાં મૂકી શકાય એવા સાહિત્યકારો દરવર્ષે ભેગા થાય છે. અત્યાર સુધીના પુરસ્કાર

વિજેતાઓની એક રાજ્યવાર યાદી તૈયાર કરવામાં આવે અને એમનો બાયોડેટા પ્રકાશન કરીને પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવે તો એક સમગ્ર ચિત્ર મળી આવે તેમ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ડૉ. ગંગાધર પાનતાવણે પણ અસ્મિતાદર્શનના માધ્યમથી સાહિત્ય સંમેલન મહારાષ્ટ્રના જુદા જુદા ભાગમાં યોજે છે. દેશભરમાં દલિત સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલી અને સાહિત્યને સમર્પિત હજારો સંસ્થાઓ અને તેને વેગ આપનારા સામાયિકો જોતાં દલિત સાહિત્ય પાસે ઘણી અપેક્ષાઓ છે.

અંતમાં ગુજરાતના દલિત સાહિત્ય સમીક્ષક ભી. ન. વણકરની 'દલિત સાહિત્યની વૈશ્વિક માન્યતા' માટેના આશાવાદની નોંધ લઈ આ એકમ પુરું કરીએ.

૧૫. દલિત સાહિત્ય : વૈશ્વિકતા તરફ પ્રયાણ :

પ્રારંભમાં દલિત સાહિત્ય પ્રત્યે કેટલાક વિવેચકો અસ્વીકારની ભાવના સાથે, 'દલિતવાદ' ની આશંકરા સાથે ઉપેક્ષા કરતા હતા. પરંતુ આજે રાષ્ટ્રવ્યાપી તમામ ભાષાઓમાં દલિત સાહિત્ય પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. પ્રતિભા સંપન્ન કલમો દ્વારા પ્રસ્થાપિત બની રહ્યું છે. દલિત સાહિત્ય યુગનો આવિર્ભાવ બનીને પ્રગટી રહ્યું છે. દલિત-પીડિત-શોષિત જનતાની યાતનાને વાચા આપવાનું કામ યુગે યુગે મહાન સાહિત્યકારો દ્વારા થયું છે. યાતાનાની ભટ્ટીમાં બળીઝળીને સ્વયં આગની જ્વાળા બની સર્જકોએ કરેલા સર્જનમાંથી મહાકાવ્યો પ્રગટ્યાં છે. મહાકવિ વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ, સંત તિરુવલ્લુવર, કબીર, રૈદાસ ઉદાહરણો કાંઈ ઓછા નથી.

સાંપ્રત યુગ વિષમતા, વિસંવાદિતા, વિછિન્નતાનો છે. સાંપ્રત સમાજની સંકીર્ણ મનોવૃત્તિના કારણે સંકુલ્બતા અને સંઘર્ષનું વાતાવરણ છાયું છે. ત્યારે સમાજમાં, ધર્મમાં, શિક્ષણમાં, અર્થકારણમાં, રાજકારણમાં સર્વત્ર બુદ્ધિમાનો અને બળવાનોની સાંઠગાંઠ સાથે ધર્મસત્તા, સમાજસત્તા, શિક્ષણસત્તા, રાજ્યસત્તા, અર્થસત્તા, સાહિત્ય સત્તા કબજે કરી, થોડાક લોકો વિશ્વ ઉપર પોતાની કાતિલ ફૂરતા અજમાવી રહ્યા છે અને ઘણા બધા લોકો સર્વહારા, શ્રમિકો, દલિતો, પીડિતો, શોષિતો દીન-દુઃખિયા તેના ભોગ બની રહ્યા છે ત્યારે નવયુગની આબોહવામાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું આવા લોકોને સંગઠિત બનવવાનું, શિક્ષિત થવાનું અને સંઘર્ષ કરવાનું આહ્વાન મળ્યું છે. વૈશ્વિક સ્તરે પરિવર્તનનો પોકાર પડી રહ્યો છે, કાન્તિનો સૂર્ય પ્રજ્વલિત બની રહ્યો છે, અને પ્રજા સમતા, સમાનતા, ન્યાય અને બંધુતાની ઝંખના માટે જાગી રહી છે. પછી આફ્રિકા અને અમેરિકાના કાળા લોકો હોય કે ભારતના દલિતો અને આદિવાસી પ્રજા હોય કે વિશ્વની મહિલાઓ હોય કે પછી સર્વહારા શ્રમિકો કે શોષિતો હોય.... સૌએ પોતીકો અવાજ ઉઠાવ્યો છે. નિજી યાતના અને ઉપેક્ષાઓ, પોતીકા આદર્ષો અને અપેક્ષાઓ-અભિવ્યક્ત થઈ રહી છે. નિજી કલમ વડે, પછઠી તેને 'બ્લેક લિટરેચર' કહો કે 'દલિત સાહિત્ય' કહો, આ સર્જકો કહે છે ફૂલ અને ચંદ્રમાની તમારી રમણીય કવિતાઓ કરતાં ભૂખે, દુઃખે કણસતા યાતનાગ્રસ્ત દલિત, પીડિત, શોષિત જનતા અને જનેતાની ચીસ અમારે મન વિશેષ છે, ભૂખ્યા બાળકનું આકંદ, રોગથી કણસતા, કારખાનામાં શોષાતા, ઉપેક્ષાથી મૂંગા, તિરસ્કૃત માનવોની અછૂતી વેદના અમારે મન સવિશેષ છે. છેવાડાના ઉપેક્ષિત માણસની યાતનાઓને પામવી અને આલેખવી દલિત સર્જકોનું પરમ કર્તવ્ય છે ત્યારે સર્જક પ્રતિભા કોઈ કહેવાતા વર્ણના કે સમૃદ્ધ વર્ગની ગુલામ નથી. સર્જક પ્રતિભા તો પ્રગટશે યાતનાની કારમી ચીસમાંથી, ભભૂકતી આગની જ્વાળામાંથી રોમરોમ પ્રજળી રહેલા હૈયામાંથી, ભોંય ભીતર ધરબાયેલી, કારમી યાતનાની મૂંગી વેદનામાંથી....આજે ભલે શબ્દના તણખા અનુભવાતા હોય, અંતે તો સૂર્ય પ્રતિ પ્રયાણ છે. ટીકાકારો 'વાદ' ની વાત ભલે કરતા આવતી કાલે દલિત સાહિત્ય વૈશ્વિકતા ધારણ કરશે જ કરશે...

૮.૩ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો :

- ભી.ન. વણકર : 'દલિત સાહિત્ય' ભી. ન. વણકર, ગાયત્રી સોસાયટી, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર. પ્ર. સં. ૨૦૦૫ (ગુજરાતી)
- પરમાર રસિલાબેન : મરાઠી દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક, ૧૪ એપ્રિલ ૨૦૦૦, દલિત સંઘર્ષ વિશેષાંક, ૧૪-૪-૨૦૦૩ સમાજમિત્ર, ગાંધીનગર. (ગુજરાતી)
- પટેલ (ડૉ.) અર્જુન : ગુજરાતમાં દલિત અસ્મિતા : ઉદ્ભવ, ઘડતર અને સંવર્ધનની પ્રક્રિયા સેંટર ફોર સોશયલ સ્ટડીઝ, દ. ગુજરાત યુનિ. કેમ્પસ, સુરત, પ્ર.સં. ૨૦૦૫ (ગુજરાતી)
- ભટનાગર (ડૉ.) : ડૉ. આંબેડકર : જીવન ઔર દર્શન
- રાજેન્દ્ર મોહન : કિતાબઘર, નયી દિલ્હી, પ્ર. સં. ૧૯૯૨ (હિન્દી)
- ભગવાનદાસ : ડૉ.આંબેડકર કે વિચાર મધ્યપ્રદેશ હિન્દી ગ્રંથ અકાદમી, ભોપાલ, પ્ર.સં. ૨૦૦૨ (હિન્દી)
- જોસ કત્રીકીલ : શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટ્સ ઈન સર્ચ ઓફ જસ્ટીસ, ઈડીયન સોશયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, ન્યુ દિલ્હી. (અંગ્રેજી)

કાન્થા ઈલૈયા	વાયઆઈએમ નૉટ એ હિન્દુ, મંદિરાસેન ફોર સમય, ૧૬, સધર્ન એવન્યુ, કલકત્તા. ૨૦૦૨ (અંગ્રેજી)
જ્યોર્તિકર (ડૉ.) પી. જી.	ગુજરાતી આંબેડકરી ચળવળનો ઇતિહાસ (૧૯૨૦ થી ૧૯૭૦) ડૉ. આંબેડકર સેન્ટેનરી સેલિબ્રેશન કમિટી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૧૯૯૧. (ગુજરાતી)
કર્દમ જયપ્રકાશ	વર્તમાન દલિત આંદોલન, ઓમપ્રકાશ ગૌતમ, ગાઝીયાબાદ ઉ.પ્ર. ૧૯૮૩ (હિન્દી)
જાટવ (ડૉ.) ડી.આર.	સામાજિક ન્યાય કા સિધ્ધાંત, સમતા સાહિત્યસદન, જયપુર. ૧૯૯૩ (હિન્દી)
રત્નુ નાનકચંદ	ડૉ. આંબેડકર : કુછ અન છુએ પ્રસંગ, સમ્યક્ પ્રકાશન, પશ્ચિમપુરી ચોક, નવી દિલ્હી. ૨૦૦૩ (હિન્દી)
કીર (ડૉ.) ધર્નજય	વિશ્વભૂષણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, શ્રી ગજાનન બુક ડીપો, પૂણે. ૧૯૭૨ (મરાઠી)
કવઠેકર બાલકૃષ્ણ	દલિત સાહિત્ય : એક આકલન, અજબ પુસ્તકાલય પ્રકાશન, કોલ્હાપુર. પ્ર. સં. ૧૯૮૧ (મરાઠી)
ડાંગળે અર્જુન	દલિત સાહિત્ય : એક અભ્યાસ સુગાવા પ્રકાશન, ભાનુ વિલાસચોક, પૂણે, ૨૦૦૫, (મરાઠી)

સી-૮.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરના નેતૃત્વને સમર્પિત નેતૃત્વ શા માટે કહે છે ?

(૨) ડૉ. આંબેડકરે દલિત શબ્દનો પ્રયોગ કયા શબ્દોમાં કર્યો છે ?

(૩) અમેરિકન કાળી પ્રજાના સામાજિક - સાહિત્યિક આંદોલનને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે?

(૪) અનામત વિરોધી આંદોલન વખતે સાહિત્યિક પ્રતિકાર માટે કયા સામાયિકોએ કાર્ય કર્યું ?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના વિશે પાંચ સાત વાક્યોમાં ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) મરાઠી ભાષાનું દલિત સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો.

(૨) ગુજરાતનું દલિત સાહિત્ય અને આંદોલનની અસર

(૩) 'દલિત' શબ્દ શું સૂચવે છે ?

(ઝ) સાંપ્રત દલિત સાહિત્યે કઈ બાબતમાં પરિશ્રમ ઉઠાવવા માંડ્યો છે ?

(પ) પંજાબ દલિત સાહિત્યના ધુરંધર સર્જકો કોણ કોણ છે ?

(ઢ) દલિત સાહિત્ય અકાદમીનું પ્રસંનીય કાર્ય કયું છે ?

રૂપરેખા

ડી-૮.૦ ઉદ્દેશો

ડી-૮.૧ પ્રસ્તાવના

ડી-૮.૨ વિદ્યાપુરૂષ : ડૉ. આંબેડકર : દલિતો માટેનું રૉલ મોડેલ.

૧. અપમાનોથી ઘવાયેલું બાળ માનસ : કડવા અનુભવોની સ્મૃતિ.
૨. અભ્યાસેતર પુસ્તકો ખરીદીને વાંચવાનો શોખ.
૩. મુંબઈ પ્રાંતના પ્રથમ દલિત ગ્રેજ્યુએટ.
૪. વડોદરા નરેશ સયાજીરાવ ગાયકવાડની મુલાકાત અને વિદેશ અભ્યાસની છાત્રવૃત્તિ.
૫. કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ.
૬. છાત્રવૃત્તિની સમય મ મર્યાદા પૂર્ણ : અને ભારત પરત.
૭. પુનઃ અધૂરા અભ્યાસની પૂર્ણતા માટે વિદેશગમનની તૈયારી.
૮. અધ્યાપક આંબેડકર અને આચાર્ય આંબેડકર
૯. એમ.એમ.સી., ડી.એસ.સી. અને બેરીસ્ટર બની વતન પરત.

ડી-૮.૩ ગ્રંથ પ્રેમ અને ગ્રંથાલય

૧. ડૉ. આંબેડકરના શિક્ષણની વિદ્યાર્થીઓ પર અસર :
૨. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને તેનો વધેલો વ્યાપ.
૩. બદલાયેલા રાજનૈતિક સમીકરણો :
૪. ધર્માતરની સાંસ્કૃતિક અસર :
૫. દલિત સામાયિકો વધેલો વ્યાપ :
૬. પુસ્તક પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ :
૭. 'દલિત' શબ્દને મળેલી વૈશ્વિક માન્યતા :

ડી-૮.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

ડી-૮.૦ ઉદ્દેશો

- ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના શિક્ષણ અંગેના વિચારો જાણવા.
- ડૉ. આંબેડકરે કેવા સંજોગોમાં શિક્ષણ મેળવ્યું તેનાથી પરિચિત થવું.
- ડૉ. આંબેડકરના પ્રભાવને કારણે થયેલ સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો અહેવાલ મેળવવો.

ડી-૮.૧ પ્રસ્તાવના

આજ ભારતમાં રોગીઓ, ગરીબો, અભણોની સંખ્યા વિશ્વની જનસંખ્યાની આ શ્રેણીની તુલનામાં અનેક ગણી વધારે છે. માનવ વિકાસ રિપોર્ટ ૧૯૯૩ અનુસાર ભારતમાં ૪૨ કરોડ દરિદ્રો હતા આજે એ સંખ્યામાં વધારો થયો છે. ૧૫ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના લોકોમાં ૨૮ કરોડ નિરક્ષરો હતા. સર્વ શિક્ષા અભિયાન કાગળ પર ચાલે છે અને લૂંટનો પર્યાય બની ગઈ છે. ૫ વર્ષથી નીચેની ઉંમરના ૬૫% બાળકો કુપોષણથી પીડાય છે. દેશની કુલ આબાદીમાં ૩૫% લોકોને શુદ્ધ પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ નથી શિક્ષણની તો એવી દુર્દશા છે કે જેટલા બાળકો પ્રારંભિક કક્ષાઓમાં પ્રવેશ મેળવે છે. એનો અડધો ભાગ તો કોઈપણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના વિદ્યાલય છોડી દે છે. શિક્ષણનું ખાનગીકરણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. એટલે જેટલા ભ્રષ્ટ તત્વો હતાં એણે એનું વ્યાપારીકરણ કરીને લૂંટ ચલાવવાનો પરવાનો મેળવી લીધો છે. દેશમાં ભૂતિયા નિશાળો, ભૂતિયા વિદ્યાર્થીઓ અને ભૂતિયા શિક્ષકોને નામે સરકારી અનુદાન પડાવી લેવાય છે. રાજ્યની જવાબદારી શિક્ષણની હતી. હવે રાજ્યે હાથ ખંખેરી લીધા છે એટલે નફાખોરો એ હાથ અજમાવવા શરૂ કર્યો છે.

“ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તો માનતા હતા કે “શિક્ષણ એ પરિવર્તનનું માધ્યમ છે શાળાએ ઉત્તમ નાગરિકો ઘડવાનું મંદિર છે. શિક્ષણ દ્વારા રાષ્ટ્રીયતા માનવતા અને અજ્ઞાનતા દૂર કરી રાષ્ટ્રને ઉન્નત બનાવી શકાય. વિદ્યાની સાથે ‘શીલ’ જરૂરી છે.” આજના નફા અને વેપારલક્ષી શિક્ષણના કઠંગા વાતાવરણમાં પણ પદ્દલિત જાતિઓ અને અન્ય ગરીબોએ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે જે થોડી ઘણી પ્રગતિ કરી હતી તે ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણની આર્થિક નીતિમાં છીનવાઈ જશે એવો ડર છે.” (ડૉ. એમ.એ. ચૌહાણ)

આ સંદર્ભમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું શિક્ષણ અને શિક્ષણ અંગેના તેમના વિચારોને આપણે સમજીએ.

ડી-૮.૨ વિદ્યાપુરૂષ : ડૉ. આંબેડકર : દલિતો માટેનું રૉલ મોડેલ

આ એકમમાં આપણે ડૉ. આંબેડકરની શૈક્ષણિક કારકીર્દિ અને તેને પગલે થયેલ રચનાત્મક સાંસ્કૃતિક વિકાસ અને નવોત્થાન અંગે જ વિચાર કરવાના છીએ.

ભીમરાવ આંબેડકર વિદ્યાર્થી તરીકે ખૂબજ બુદ્ધિમાન હતા, પણ ભણવામાં એમનું મન ચોંટતું નહોતું. પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ અછૂત જાતિમાં જન્મ્યા હોવાને લીધે એમને અનેક પ્રકારના અપમાનો વેઠવાં પડેલા. અહીં આપેલા ઉદ્ધરણો જાહેરસભાઓ અને મંચો પરથી બોલાયેલા કે લખાયેલા છે. જેની ભારે અસર દલિત સમાજના પરિવર્તનમાં થઈ હતી.

૧. અપમાનોથી ઘવાયેલું બાળ માનસ : કડવા અનુભવોની સ્મૃતિ

અનેક કડવા અનુભવોમાંથી એમને પસાર થવું પડ્યું હતું. પોતાના પ્રવચનમાં એકવાર એમણે કહેલું કે,

“મારા પિતા લશ્કરની શાળામાં શિક્ષક હતા. એમણે ૧૪ વર્ષ હેડમાસ્ટર તરીકે સેવા આપી હતી. એમને શિક્ષણ પ્રત્યે અપાર આદર હતો. અમારા ઘરમાં સ્ત્રી-બાળકો સુદ્ધાં ઉત્તમ રીતે લખી, વાંચી શકતા... કબીર સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાને લીધે ઘરમાં માંસ-મદિરાનું નામો નિશાન નહોતું. નિર્વ્યસની જીવન એ અમારા પરિવારની પરંપરા હતી... ભજન, અભંગ, સાખી મોઢે રહેતા. દિવસમાં બેવાર ઘરમાં બંદગી થતી. શૌચ-સ્નાન ક્યાં સિવાય રસોડામાં પ્રવેશ કરી શકાતો નહીં.”

“મારા સારા અક્ષર અને અંગ્રેજી-ગણિતમાં પ્રાવીણ્ય માટે પિતાનો આગ્રહ હતો. આજે લોકો માને છે કે હું સારું અંગ્રેજી લખી બોલી શકું છું એનો યશ મારા પિતાને જાય છે.”

“શાળામાં મારા બાળમાનસ પર પડેલી ઘટનાઓ હું જીવનભર ભૂલી શક્યો નથી... તે સતત ઘૂંટાતી રહી છે હું અસ્પૃશ્ય છું અને અસ્પૃશ્યો સાથે માનવતાહીન પક્ષપાત અને અન્યાયો કરવામાં આવે છે એ સમાજ આખાની નિયતિ છે એ વાતે માનસમાં જડ ઘાલી દીધી હતી. શાળામાં મને મારા ક્રમ પ્રમાણે બેસવા દેવામાં ન આવતો, મારે અલગ બેસવું પડતું. બેસવા માટે કંતાનનો ટુકડો પણ ઘેર જ લઈ જવો પડતો. અમારા વર્ગની સફાઈ કનાર નોકર પણ મારા કંતાનના ટુકડાને અડતો નહીં. તરસ લાગે તો મારે ઘેર જઈને પાણી પીવું પડતું અથવા પટાવાળા ચકલી ખોલી આપે ત્યારે જ પાણી પીવા મળતું.”

આવી જ એકબીજી ઘટના અંગે ડૉ. આંબેડકરનું કથન છે કે,

“પર્શિયન ભાષાનો મારો અભ્યાસ ઉત્તમ હતો. સોમાંથી ૯૫% માર્ક્સ મેળવી હું પાસ થતો. મારે પર્શિયન લેવું પડ્યું કારણ કે સંસ્કૃત ભણાવનાર પંડિતજી એક અસ્પૃશ્યને દેવભાષા સંસ્કૃત ભણાવવા તૈયાર નહોતા. મારી અને મારા પિતાની અદમ્ય ઈચ્છા હતી કે સંસ્કૃત શીખી હું મહાન પંડિત બનું. પણ શિક્ષકની સંકીર્ણતાને લીધે સંસ્કૃતને બદલે મારે પર્શિયન ભાષા શીખવી પડેલી.”

મુંબઈની શાળા જીવનના એક ઘટના પણ નોંધપાત્ર છે.

“એક બ્રાહ્મણ શિક્ષક મને વારંવાર ટકોર કરતા કે, “ભીમરાવ તું જાતે મહાર-અસ્પૃશ્ય છે. તારે વળી ભણવાનું કેવું અને ભણતરથી તને શો ફાયદો ? તારા માટે ભણતર નકામું છે. જો કે મેં એકવાર કંટાળીને સણસણતો જવાબ આપી દીધેલો કે “સાહેબ, હું ભણીને શું કરીશ એ વિચારવાનું તમારું કામ નથી. હવે ફરી આવી વાત કરશો તો પરિણામ સારું નહીં આવે. શિક્ષક અને વર્ગ આખો સ્તબ્ધ થઈ ગયેલો.” રૂઢીચુસ્ત માનસિકતા સામેનો એ નવોત્થાન માટેનો પહેલો પ્રતિકાર હતો.

૨. મુંબઈ પ્રાંતના પ્રથમ દલિત ગ્રેજ્યુએટ :

૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીમાં પહેલા અઠવાડિયામાં બી.એ.નું પરિણામ આવ્યું અને ભીમરાવ એમાં પાસ થયા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવન અને તત્વજ્ઞાન ઉપર મહાનિબંધ લખી પી.એચ.ડી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીમતી ઈલિયાનોર ઝિલોટના શબ્દો અહીં નોંધી રાખવા જેવા છે જેથી સાંપ્રત સાથે તેની તુલના થઈ શકે.

“એ સમયે આખા મુંબઈ પ્રાંતમાં (અર્થાત્ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કચ્છ અને વિદ્વર્ભ સહિતનો પ્રદેશ) એક માત્ર અછૂત ગ્રેજ્યુએટ ભીમરાવ આંબેડકર હતા. પાંચ-સાત જણાં મેટ્રીક પાસ હતા અને થોડાકે શાળાકીય શિક્ષણ મેળવ્યું હતું.”

(ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર : વિદેશીઓની નજરે, સંપાદક : ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર)

જો એમણે પ્રથમ વર્ગ મળ્યો નહોતો એટલે તે નારાજ થયેલા. પોતાના કોલેજ જીવનના સમયને યાદ કરીને ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું છે કે,

“એ જમાનામાં કોલેજનું શિક્ષણ શ્રીમંતોના નબીરા પુરતું જ મર્યાદીત હતું. સારામાં

સારા-ફેશનેબલ કપડાં પહેરવા અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની મશ્કરી કરવી એ ધનિકોના સંતાનોની આદત હતી. કોલેજના કિકેટમાં, ડોકી, ટેનીસ, બેડમિંગટન જેવા ખેલોમાં આ વિદ્યાર્થીઓ સમય પસાર કરતા. ગરીબોના સંતાનો તો એમની વચ્ચે પગ મૂકી શકે એવી ય સંભાવના નહોતી. અધ્યાપકો પણ પોતાના વિષયને પૂરતો ન્યાય આપતા નહીં. એલ્ફિન્સ્ટન્ટ કોલેજનું વાતાવરણ મને રુચ્યું નહોતું.”

ડૉ. આંબેડકર પોતાના માનીતા અધ્યાપકોને યાદ કરીને કહે છે કે, “અંગ્રેજીના પ્રોફેસર મ્યુરલ અને પરિચિનના અધ્યાપક કે.બી. ઈરાની મારા તરફ ઊંડી લાગણી રાખતા અને અભ્યાસમાં ઉત્તેજન આપતા” અન્ય અધ્યાપકો અંગે પણ એમણે ટીકા-ટીપ્પણી કરી છે કે,

“અમારી એલ્ફિન્સ્ટન્ટ કોલેજમાં એ સમયે પ્રોફે. ઓસ્વોલ્ડ, પ્રોફે. મ્યુરલ પ્રિન્સીપાલ કોલ્ડર્નટન, પ્રોફે. જ્યોર્જ એડરસન જેવા બહુશ્રુત અધ્યાપકો હતા પણ એમણે મારો ઉત્સાહ વધારવા કશું જ કર્યું નહોતું,”

“મારી શૈક્ષણિક કારકિર્દીમાં સૌથી મોટું કોઈનું યોગદાન હોય તો તે મારા પિતાનું છે. એમનું ઘડતર લશ્કરી શિસ્તમાં થયેલું. એટલે અમારા ઘરમાં પણ કડક શિસ્ત લાદી દેવામાં આવેલું. મારા પિતાની યોજના પ્રમાણે જ મેં અભ્યાસ કર્યો હોત તો મુંબઈ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં હું ઘણું સારૂ પરિણામ લાવી શક્યો હોત! મારી બેફીકરાઈનું મને પાછળથી ભાન થયું અને મને પસ્તાવો થયો.”

૩. વડોદરા નરેશ સયાજીરાવ ગાયકવાડની મુલાકાત અને વિદેશ અભ્યાસની છાત્રવૃત્તિ :

બી.એ. સુધીના અભ્યાસ માટે ડૉ. આંબેડકરને વડોદરા રાજ્યની રૂા. ૨૫-૦૦ ની માસિક સ્કોલરશીપ મળતી હતી. એટલે ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી મહારાજાનું ઋણ ચૂકવવા તે વડોદરા ગયા અને નોકરી લીધી પણ વડોદરામાં તો અસ્પૃશ્યતાનું બેફામ અને બેસુમાર વાતાવરણ હતું. એમને રહેવાનું કોઈએ વડોદરામાં ઘર પણ નહોતું આપ્યું. એટલે મહારવાડામાં કોઈકને ત્યાં જમી લેતા અને આર્યસમાજના આત્મારામ અમૃતસરીને ત્યાં કાર્યાલયમાં કામચલાઉ ગોઠવણ કરી. એવામાં પિતાનું અવસાન થતાં તે મુંબઈ આવ્યા અને ત્યાંજ રોકાઈ ગયા. વડોદરાના મહારાજા મુંબઈ આવ્યા એટલે સાથી કર્મચારીઓ અને અધિકારીઓની ભેદભાવ ભરી વર્તણૂક, અપમાનીત કરવાની ઘટનાઓ તથા રહેવા-જમવાની તકલીફો જણાવવા તે મહારાજાને રૂબરૂ મળવા ગયા. અંગ્રેજી ભાષા પરનું આંબેડકરનું પ્રભુત્વ અને સુંદર મરોડદાર અક્ષરોથી લખેલી વડોદરાની આપવીતીથી મહારાજાને જણાવી એમને લાગ્યું કે આ યુવકમાં હીર છે. એટલે અર્ધા કલાકની વાતચીત પછી બીજા દિવસે ફરી મળવા બોલાવ્યા.

નિયત સમયે ડૉ. આંબેડકર રાજાના મહેલમાં પહોંચ્યા. મહારાજાએ સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘તમને કયા વિષયોમાં વિશેષ રસ છે?’

આંબેડકરે જવાબ આપ્યો, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને વિશેષ જાહેર નાણાતંત્ર, મહારાજાએ પૂછ્યું ! તે વિષયોનો અભ્યાસ કરી શું કરશો?

આંબેડકર કહ્યું, ‘તે વિષયનો અભ્યાસ કરવાથી સમાજની દુઃખી અવસ્થા સુધારવાનો માર્ગ મળશે, તે માર્ગ ચાલી હું સમાજ સુધારણાનું કાર્ય કરીશ.’

ત્રેવીસ વર્ષના યુવકના આ ઉમદા વિચાર જોઈ મહારાજાએ હસતાં હસતાં કહ્યું “તમે તમારી નોકરી કરોને ! તમે તે નોકરી કરશો, અભ્યાસ કરશો કે સમાજ સેવા કરશો? ત્રણેય કામ કેવી રીતે પાર પડશે?”

આંબેડકરે કહ્યું, ‘મને તક મળશે તો હું તે બધુંજ સાકાર કરી બતાવીશ.’

મહારાજાએ કહ્યું, ‘હું એવું વિચારી રહ્યો છું. તને વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા મોકલવાની મારી ઈચ્છા છે, તુ જઈશ કે નહીં ?’

ભીમરાવે જવાબ આપ્યો ‘જરૂર જઈશ, મહારાજ’

મહારાજા : તો એમ કર રાજ્યના વિદ્યાધિકારીને પરદેશ વિદ્યાભ્યાસ કરવા અંગે અરજી કરી દે. શિષ્યવૃત્તિની માગણી કર અને તેની મને જાણ કર.

૧૫ જૂન ૧૯૧૩થી ૧૪ જૂન ૧૯૧૬ સુધીના ત્રણ વર્ષ માટેની છાત્રવૃત્તિ મંજૂર થતાં ઘરની બધી સામાન્ય વ્યવસ્થા કરી ૨૦મી જુલાઈ ૧૯૧૩ના દિવસે આંબેડકર ન્યુયોર્ક શહેરના બંદરે ઉતર્યા અને પૂછતાં પૂછતાં યુનિવર્સિટી ભવન પહોંચી ગયા.

૪. કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ :

ન્યુયોર્કની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીની કચેરીમાં જઈ સપ્ટેમ્બર સેશન માટે રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. વિદેશની ધરતી પર વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિશ્વ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરનાર આ ભારતનો પ્રથમ અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થી હતો. કોલંબિયા યુનિવર્સિટીના રેકોર્ડમાં તેમણે પોતાનું નામ ‘આંબેડકર ભીમરાવ રામારાવ’ નોંધાવ્યું. ‘નવલ ભાથેના’ નામના પારસી

વિદ્યાર્થી સાથે ઓળખાણ થઈ અને તે સમગ્ર જીવન સુધી જળવાઈ રહી. જ્યારે જ્યારે આંબેડકરને આર્થિક પરેશાની ઉભી થતી ત્યારે આ નવલ ભાથેના સહાયરૂપ બનતો.

જીવનમાં આવેલી અલભ્ય તકનો ક્ષણે ક્ષણનો ઉપયોગ કરી લેવાના આશયથી ડૉ. આંબેડકરે 'વિદ્યા ઉપાસના' શરૂ કરી. રોજના ૧૮ કલાક વાંચનમાં અને વિષયને લગતી નોંધો કરવામાં ગાળવા માંડ્યું. એટલે સાધન સંપત્ત અને છેલબટાઉ ધનવાનો છોકરાઓ મશકરી કરવા માંડ્યા કે 'આ તો 'વેદિયો' છે' યુનિવર્સિટીમાં પહેલો આવવાનો છે. અન્ય ગપ્પા મારનારા વિદ્યાર્થી ટોળીના ત્રાસમાંથી બચવા આંબેડકર રૂમના બારણાં બંધ કરી, કાનમાં રૂનાં પૂમડાં નાખી રાત દિવસ અભ્યાસમાં લીન રહેતા. એમની તૈયારી એવી હતી કે એમના અધ્યાપક પ્રોફે. સેલ્ડિગમેને ભારતીય રાષ્ટ્રીય નેતા લાલા લજપતરાયને કહ્યું કે, "આ ભીમરાવ આંબેડકર માત્ર હિન્દી વિદ્યાર્થીઓમાં જ નહીં પણ અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે."

આજકાલ વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણો અને ટેકનોલોજીનો વિસ્ફોટ થયો છે. ઘેર બેઠા બેઠા કોમ્પ્યુટર-નેટવર્ક પર દુનિયાભરનું જ્ઞાન સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોનો યુગ જાણે કે સમાપ્તિના આરે આવી ગયો છે. એવા સમયે ૧૮ કલાક ઘર અને પુસ્તકાલયમાં અભ્યાસ કરનાર ડૉ. આંબેડકરને કેવો ભારે શ્રમ લેવો પડ્યો હશે એની સહેજે કલ્પના કરી શકાય તેમ છે.

આંબેડકર એકે એક ઉપલબ્ધ ક્ષણનો અને એકે એક પાઈ-પૈસાની ગણતરી કરી બચાવ કરીને અભ્યાસમાં મચી પડ્યા હતા.

જૂન ૧૯૧૫માં ઉત્તમ પરિણામ સાથે એમણે એમ.એ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી અને પોતાના પ્રાધ્યાપકોની પ્રેરણાથી પી.એચ.ડી.ની પદવીનું કામ શરૂ કર્યું. હવે સંશોધનનો સવાલ ઉભો થયો.

ભીમરાવે લખ્યું છે કે,

"બી.એ. સુધી હું સામાન્ય વિદ્યાર્થી હતો. આગળ જતાં હું સંશોધનકર્તા થઈશ તેની મને કલ્પના સુદ્ધાં નહોતી વળી સંશોધન માટે અધ્યયનની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની દૈષ્ટિની આવશ્યકતા હોય છે તેમજ પ્રાધ્યાપકો પાસેથી એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું માર્ગદર્શન પણ મેળવવાનું હોય છે પણ મારી બાબતમાં આમ બન્યું નહોતું. પરિણામે મારી સુષુપ્ત શક્તિને ચાલના પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. અમેરિકામાં આવ્યા બાદ પ્રોફે. એડવીન સેલ્ડિગમેન, પ્રોફે. સીગર તેમજ અન્ય અધ્યાપકોની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનને કારણે મારી સુષુપ્ત શક્તિ ખીલી ઉઠી તેનો તો મારે સ્વીકાર કરવો રહ્યો એક વખત પ્રોફે. સેલ્ડિગમેનને મેં પૂછ્યું કે 'સંશોધન કેવી રીતે કરું? હું મુંઝાઉ છું! ત્યારે તેમણે કહ્યું, "પ્રથમ તમે તમારું કામ શરૂ કરો, તમને આપોઆપ સમજાશે કે સંશોધન કેમ કરવું" કામ કામને શીખવે છે, હું અનેક ગ્રંથોનું વાંચન અને ચિંતન કરવા લાગ્યો, નોંધ ઉતારવા લાગ્યો, મારી સ્મરણશક્તિ વધી અને અંતે સંશોધનકાર બન્યો."

Evolution of Provincial Finance in British India (The National Dividend of India : Historical and Analytical Study) નામનો શોધ પ્રબંધ લખી ૧૯૧૬માં પચ્ચીસ વર્ષની યુવાનવયે પી.એચ.ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી.

આ સંશોધનગ્રંથ એમણે મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડને 'As a token of my gratitude of his help in the matter of my education' શબ્દો સાથે સમર્પિત કર્યો.

બારેક પ્રકરણોમાં ૩૦૦ પાનાનો આ ગ્રંથ તર્કબદ્ધ દલીલો અને રસપ્રદ માહિતી સાથે પ્રવાહી શૈલીમાં લખાયો છે.

"બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય" "ઈન્ડિયન ગવર્નમેન્ટ" હજારો માઈલ દૂર આવેલી બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ તેમજ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ્સ દ્વારા ભારતમાં કેવો વહીવટ ચલાવે છે અને તેના દ્વારા ચાલતી સરકાર કેવી બેજવાબદાર રીતે વર્તે છે અને આ કારણે ભારતીય ગરીબ પ્રજાનું કેવું ભયંકર શોષણ થઈ રહ્યું છે તેની વિસ્તૃત વિગતો આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે. આ પહેલો ગ્રંથ છે જેમાં અંગ્રેજોના વહીવટની હકીકતો સહિત ટીકા કરવામાં આવી છે. કિસાનો અને કામદારોનું કેવું ભયંકર શોષણ થઈ રહ્યું છે તેનો ચિતાર લખ્યો છે અને સમાપનમાં તારણ કાઢ્યું છે કે ભારતનો વિકાસ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે ભારતીય જનતાના મતો ઉપર જ ચૂંટાયેલી સંપૂર્ણપણે ચાલતી સરકાર હોય. આવી સરકાર આવે તો જ ભારતીય આમ જનતાના પ્રશ્નો હલ થઈ શકે"

યુવા આંબેડકરની આ રાષ્ટ્રભક્તિનો ઉદાત્ત નમૂનો તો છે જ પણ સાથે સાથે એમની નિર્ભયતાનો દસ્તાવેજ છે.

પ્રાંતિય અને કેન્દ્રીય કાયદામંડળના સભ્યોનું બનેલું હિલ્ટન યંગ કમિશન (રોયલ કમિશન ઓફ ઈન્ડિયા : કરન્સી) ભારતીય ચલણ પંચ સમક્ષ જ્યારે ડૉ. આંબેડકર રજૂઆત કરવા ગયા ત્યારે પંચના બધા જ સભ્યો પાસે પોતાનો ગ્રંથ નિહાળી એમના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. એમણે એક વખત પોતાના ગ્રંથ પ્રકાશન અંગે વિધાન કર્યું હતું કે,

“મારે ત્યાં ચાર સંતાનો નો જન્મ થયો, તેમ છતાં પુત્ર જન્મ વખતે જેટલો આનંદ થાય એથીય અદકરો આનંદ જ્યારે મારું પુસ્તક છપાય છે ત્યારે મને થાય છે”

“Caste in India : Their Mechanicm, Genesis and Development” નામનું વિચારોત્તેજક પેપર એન્થ્રોપોલોજી સેમિનાર સમક્ષ વાંચ્યું હતું (જેની વિગત અગાઉ અપાઈ ચૂકી છે.)

૫. છાત્રવૃત્તિની સમય મર્યાદાપૂર્ણ અને ભારત પરત.

સયાજીરાવ ગાયકવાડે મંજૂર કરેલી સ્કોલરશીપની અવધિ પૂરી થઈ ગઈ હતી. દિવાન કોઈપણ કાળે સમય વધારવા રાજી નહોતા એટલે પ્રોફે. સેલિગ્મનની ભલામણ સાથે ડૉ. આંબેડકર સયાજીરાવને અરજી કરી. બે વર્ષને બદલે માત્ર એક જ વર્ષ વધારી આપવામાં આવ્યું.

ઓક્ટો. ૧૯૧૬માં ડૉ. આંબેડકર લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમીકસ એન્ડ પોલિટીકલ સાયન્સમાં અર્થશાસ્ત્રની એમ.એસ.સી. તથા ડી.એસ.સી.ના અભ્યાસ માટે પ્રવેશ મેળવ્યો. નવેમ્બર ૧૯૧૬માં ગ્રેઝીન (Graysinn) માં બેરીસ્ટરીના અભ્યાસમાં લાગી ગયા.

વર્ષ પુરું થઈ ગયું અને અનિચ્છાએ ડૉ. આંબેડકરને અભ્યાસ અધૂરો મૂકી વતન પરત આવવાની કળ્યા. ૧૯૧૭ની ૨૭, ઓગસ્ટે કેસરે હિંદ જહાજ દ્વારા ડૉ. આંબેડકર મુંબઈના બંદરે ઉતર્યા પણ મક્કમ નિર્ધાર કર્યો કે કમાણીમાંથી પાઈ પાઈ બચાવી પુનઃ લંડન આવી અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરીને જ જંપીશ.

૬. પુનઃ અધૂરા અભ્યાસની પૂર્ણતા માટે વિદેશગમન કરવાની તૈયારી

ભારત આવ્યા પછી વડોદરાની નોકરી, આકરા અપમાનો, પારસીઓનો હુમલો, અધિકારીઓનો તિરસ્કાર અને વડોદરાની વ્યથા કથા પાછળ મૂકી ડૉ. આંબેડકર મુંબઈમાં આવી કંઈક કમાઈને ઘરનું પુરું કરવા અને બચત કરી પુનઃ અધૂરો અભ્યાસ કરવા વિદેશ જવાના સોણલાં જોવા માંડ્યા.

મુંબઈમાં નોકરી તો ન મળી એટલે નવલભાથેનાની ભલામણથી બે પારસી કુટુંબમાં માસિક રૂા. ૫૦/-નાં બે ટ્યુશનો મળ્યાં અને દાવર કોલેજમાં પાર્ટટાઈમ અર્થશાસ્ત્ર, બેકીંગ અને વેપારી કાયદાના વ્યાખ્યાતા તરીકે માસિક રૂા. ૫૦/- ની નોકરી માંડ મળી. વિદેશની શ્રેષ્ઠ ડીગ્રીધારી આંબેડકરને ગરીબાઈમાં સબડું પડ્યું. દેશના અન્ય કોઈ નેતાને ટ્યુશન કરી જીવન નિર્વાહ ચલાવવો પડ્યો હોય એવો એક પણ દાખલો મળતો નથી.

૭. અધ્યાપક આંબેડકર અને આચાર્ય આંબેડકર

આ અરસામાં મુંબઈની સરકારી સિડનહામ કોમર્સ કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકની એક જગ્યા ખાલી પડવાથી ડૉ. આંબેડકરે અરજી કરી અને પોતાના સર્ટિફિકેટો સાથે પોતાના વિશ્વ વિખ્યાત અધ્યાપકોના પ્રમાણપત્રો પણ સામેલ કર્યાં. મુંબઈના ભૂ.પૂ. ગવર્નર જેમનું નામ આ કોલેજ સાથે સંકળાયેલું હતું. એમણે પણ ડૉ. આંબેડકર માટે ભલામણ કરી હતી એટલે છેવટે ૪૫૦/- રૂપિયાની મોભાદાર નોકરી માત્ર બે વર્ષ માટે ડૉ. આંબેડકરને મળી.

૧૨ નવેમ્બર ૧૯૧૮ના દિવસે ઈન્ટર કોમર્સના વર્ગમાં વ્યાખ્યાન આપવા ડૉ. આંબેડકર પહોંચ્યા. થોડીક વિમાસણ તો થઈ પણ એકવાર વ્યાખ્યાન શરૂ થયું કે પછી સતત ચાલતું રહ્યું. વિદ્યાર્થીઓ પણ આ નવા અધ્યાપકની છટા, સમજાવવાની રીત, અને પ્રવચન શૈલીથી અભિભૂત થઈ ગયા. પહેલા જ દિવસે આંબેડકર યુવક-વિદ્યાર્થીઓ પર છવાઈ ગયા. એક પ્રભાવી અધ્યાપક તરીકેની એમની છાપ પડી. અન્ય કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સંમતિ મેળવી એમના વર્ગમાં બેસતા. એજ રીતે ૧૨જૂન ૧૯૨૮માં તે લૉ કોલેજમાં અધ્યાપક થયા અને ત્યાર પછી સરકારી કોલેજમાં આચાર્ય થઈ કોલેજનો બેનમૂન વિકાસ કર્યો. ગુજરાત રાજ્યના ભૂ.પૂ. મુખ્યમંત્રી બાબુભાઈ જ. પટેલ એમના વિદ્યાર્થી હતા.

પોતાના વ્યાખ્યાનો પૂરાં થતાં તેઓ અધ્યાપક ખંડમાં બેસવાને બદલે લાયબ્રેરીમાં જઈ પોતાના અધૂરા મૂકેલા એમ.એસ.સી. અને ડી.એસ.સી. પ્રબંધો માટે પૂર્વ તૈયારીઓમાં લીન થઈ જતા કારણ કે અધ્યાપક ખંડમાં અન્ય સ-વર્ણ પ્રાધ્યાપકોનું વલણ આભણેટિયા અને તિરસ્કારપૂર્ણ હતું.

સ-વર્ણ અધ્યાપકોએ તેમના માટલામાંથી ભીમરાવને પાણી પીવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. રિસેસમાં ચા-નાસ્તા સમયે ચપરાશી પણ તૂટેલા કપ-રકાબીમાં ચા-નાસ્તો આપતો. આવા ગૂંગળામણ ભર્યા વાતાવરણમાં અધ્યાપક ખંડમાં બેસવાને બદલે આંબેડકર મોટે ભાગે લાયબ્રેરીમાં જ બેસીને અભ્યાસ અને આરામ કરતા.

અધ્યાપકની નોકરીમાંથી રૂા. ૭૦૦૦/- બચાવેલા. થોડાક મિત્ર નવલભાથેના પાસેથી ઉધાર લીધા તો ૧૦૦૦/- રૂપિયા અને લંડનમાં એક મિત્રનો ભલામણપત્ર છત્રપતિ શાહુ મહારાજ (કોલ્હાપુરના રાજા) પાસેથી ઉછીના લઈ ડૉ. આંબેડકર અધૂરા મૂકેલો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા ૫ જૂન, ૧૯૨૦ના દિવસે ‘સિટી ઓફ એકિસ્ટર’ જહાજ દ્વારા ડૉ. આંબેડકર લંડન પહોંચ્યા.

૮. એમ.એસ.સી., ડી.એસ.સી. અને બેરીસ્ટર બની વતન પરત :

પ્રથમ એમણે એમ.એસ.સી. નો મહાનિબંધ પૂરો કરવા ધ્યાન આપ્યું. ‘Provincial Decentralisation of Imperial Finance in British India’.... ભારતમાં આ વિષય

અંગે એમણે ઘણું વાંચ્યું અને નોંધ્યું હતું માત્ર ૧૩ મહિનામાં જ એમણે મહાનિબંધ પૂરો કરી એમ.એસ.સી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ડી.એસ.સી.ના મહાનિબંધની અને બેરીસ્ટરી માટેનો અભ્યાસ પણ આરંભી દીધો.

ડૉ. આંબેડકરની ધૂન હતી કે જે કંઈ સમય અને નાણાં હાથમાં છે એની મર્યાદામાં રહીને અધૂરો અભ્યાસ ગમે તે ભોગે પૂરો કરી દેવો છે. એટલે રાત-દિવસ ભૂખ-તરસ નીંદર કે આરામ જોયા વિના તે અભ્યાસમાં મંડી પડયા અને આખરે **The Problem of Rupee It's origin and Solution** નામનો પ્રબંધ (ઓક્ટોબર ૧૯૨૨)માં પૂર્ણ કરી યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો. પોતાના અધ્યાપકને પ્રબંધની કાર્યવાહી સોંપી પોતે જર્મનીની બોન યુનિવર્સિટીની અર્થશાસ્ત્રની પદવી માટે જર્મની પહોંચી ગયા. આવી વ્યસ્ત જિંદગીમાં પણ ભારતમંત્રી મોટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડને મળી ભારતીય રાજકારણ અને અસ્પૃશ્યોના પ્રશ્નોની સાચી હકીકતો રજૂ કરી આવ્યા હતા. લંડન ટાઈમ્સના તંત્રી સાથે મૈત્રી કરી ભારતના દલિતોની સમસ્યા અંગે લોકમત કેળવવાનું પણ ચૂક્યા નહોતા.

માર્ચ ૧૯૨૩માં એમને બેરીસ્ટરની પદવી પ્રાપ્ત થઈ. લંડનમાંથી એમના અધ્યાપકનો તાર આવ્યો કે 'તમારા પ્રબંધ માટે પરિક્ષક સમિતિને વાંધો પડ્યો છે એટલે જલ્દી લંડન પહોંચો.'

પ્રોફે. કેનનની સલાહ અનુસાર મહાનિબંધમાં થોડાક ફેરફાર કરવાના કામમાં જોતરાઈ ગયા અને પોતાનાં તારણો જાળવી રાખી મામુલી ફેરફાર કરી મહાનિબંધ યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કરી દીધો. જર્મનીની બોન યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરવા માટે નાણાંની જોગવાઈ તો હતી જ નહીં. ૧૪ એપ્રિલ ૧૯૨૩ના દિવસે ડૉ. આંબેડકર ભારત પાછા આવ્યા "ધી પ્રોબ્લેમ ઓફ ધી રૂપી" પર લંડન યુનિવર્સિટીએ એમને ડી.એસ.સી.ની પદવી એનાયત કરી. દુનિયાના અર્થશાસ્ત્રીઓમાં આ મહાનિબંધની પ્રશંસા થઈ.

ડૉ. આંબેડકરની આ શૈક્ષણિક કારકીર્દિજ એમને વિદ્યાપુરૂષનું બહુમાન અપાવે છે. અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીની એમ.એ. અને પી.એચ.ડી. લંડન યુનિવર્સિટીની એમ.એસ.સી. અને ડી.એસ.સી. ગ્રેજીઈનની બાર-એટ-લોની ગૌરવવંતી પદવીઓ ધરાવનાર ડૉ. આંબેડકરને એટલે તો ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરૂ, 'જવેલ ઓફ માય કેબિનેટ' (મારામંત્રી મંડળનું રત્ન) કહીને વિદેશીઓને ઓળખાણ આપતા.

બંધારણ ઘડતરનું મહાન કાર્ય પૂર્ણ કર્યું ત્યારે અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ ૫ જૂન ૧૯૫૨ના દિવસે પોતાના હોનહાર વિદ્યાર્થી આંબેડકરને એલ.એલ.ડી.ની માનદ્ પદવી આપીને વિદ્યાપુરૂષ તરીકે સન્માન કર્યું. તો ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૫૩ના દિવસે હૈદરાબાદની ઉસ્માનિયા યુનિવર્સિટીએ ડૉક્ટર ઓફ લિટરેટર - ડી.લીટ્ ની માનદ્ પદવી આપી. જે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના તે વિદ્યાર્થી હતા અને જેના વિકાસમાં એમનો મોટો ફાળો હતો એ મુંબઈ યુનિવર્સિટી પોતાના શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીને સન્માનવાનું ચૂકી ગઈ.

૯. અભ્યાસેતર પુસ્તકો ખરીદીને વાંચવાનો શોખ.

"મને અભ્યાસક્રમ સિવાયનાં ઈતર પુસ્તકો વાંચવાનો ભારે શોખ હતો. ટૂંકો પગાર, પેન્શન અને બહોળું કુટુંબ- મહેમાનોની સતત અવર-જવર. મુંબઈ જેવા શહેરમાં બે પાંખિયા ભેગા કરવામાં મુશ્કેલી. મને સારાં કપડાં મળે, પુસ્તકો મળે અન્ય સગવડો સચવાય એવી પિતાની ઈચ્છા પણ આર્થિક વિટંબણા ઘણી."

"મારાં પોતાના પુસ્તકો હોય એવી મારી પ્રબળ ઈચ્છા.... તે ઈચ્છામાંથી જ હાલના મારા ગ્રંથાલયનું નિર્માણ થયું છે, હું જ્યારે પણ અભ્યાસેતર પુસ્તક માગુ ત્યારે સાંજ સુધીમાં મારા પિતા ગમે તેમ કરીને તે મને લાવી આપે પણ જાતે ખરીદવાની તો અમારી સ્થિતિ હતી નહીં. એટલે મારા પિતા મારી મોટી બહેનના ઘેર જતા. બહેન પાસેથી ઉછીના નાણાં લાવી કે એનો એકાદ દાગીનો લઈ મારવાડીને ત્યાં ગીરો મૂકી.... મને પુસ્તક લાવી આપતા અને પેન્શન મળે એટલે મારવાડીને વ્યાજ સહિત પૈસા ચૂકવી, દાગીનો છોડાવી બહેનને પહોંચાડી દેતા."

આપણે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જ્ઞાન-સાધના અંગે જો વિચારીએ તો એમણે જીવનની ક્ષણ-ક્ષણનો ઉપયોગ કર્યો છે. જાહેર જીવનની સક્રિયતા અને પોતાના વ્યવસાય પાછળ આપવા પડેલા સમય સિવાય એમનો મોટાભાગનો સમય પુસ્તકો વાંચવામાં જ પસાર થયો છે. એમનું વ્યક્તિગત પુસ્તકાલય એટલું વિશાળ હતું કે એકવાર પંડિત મદન મોહન માલવિયાએ "હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય" માટે બે લાખ રૂપિયામાં આ પુસ્તકાલય ખરીદવાની ઓફર કરી હતી. આ વાત ૧૯૩૨ની છે... પણ ડૉ. આંબેડકરે ઈન્કાર કરી દીધો હતો, જો કે આ વિશાળ ગ્રંથાલય પોતાની સ્થાપેલી સિધ્ધાર્થ કોલેજ અને મિલિંદ મહાવિદ્યાલયને નજીવી કિંમતે એમણે આપી દીધું હતું.

એમના પુસ્તકો પ્રત્યેનો અને વિશેષ કરીને એમણે ખરીદેલા પોતાના ગ્રંથાલયના પુસ્તકો પ્રત્યે એટલો મોહ હતો કે એકવાર એમણે ઉશ્કેરાઈને કહેલું કે "સંજોગોવસાત્ જો કોઈ કોર્ટનો બેલિક્ષ મારા ઘરનો કબજો લેવા આવે અને અન્ય ચીજોની સાથે મારા પુસ્તકોને હાથ લગાડે તો હું એને ગોળીબાર કરીને ત્યાં ને ત્યાં ઠાર કરી દઉં. મારા જીવતે જીવ મારા પુસ્તકોને હાથ પણ લગાડવા ન દઉં."

લંડનમાં ભૂખ્યા પેટે રહી બચાવેલા નાણાંથી એમણે જૂના પુસ્તકોની દુકાનોમાંથી કેટલાક ગ્રંથો ખરીદ્યાં હતા. જે તેમણે 'થોમસ ક્રૂક એન્ડ કંપની દ્વારા સાલસેટ નામના જહાજમાં મોકલ્યા હતા તે વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હોવાથી દુશ્મનોની ટોરપીડોના હુમલાથી જહાજ ડૂબી જતાં સામાન અને પુસ્તકો બધું દરીયામાં ડૂબી ગયું. વીમાના થોડા ઘણાં નાણાં તો મળ્યા પણ પુસ્તક પ્રેમી આંબેડકરના પુસ્તકો ડૂબી જવાથી બેહદ દુઃખ થયું.'

ડી-૮.૩ ગ્રંથ પ્રેમ અને ગ્રંથાચલ

ડૉ. આંબેડકરના વ્યક્તિગત ગ્રંથાલયમાં ઇતિહાસને લગતા ૨૩૦૦, દેશ વિદેશના મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રો ૧૨૦૦, સાહિત્યના ૧૧૦૦, અર્થશાસ્ત્રના તો અસંખ્ય ગ્રંથો, રાજકારણને લગતા ૩૦૦, જુદા જુદા ધર્મોના - અને ધર્મશાસ્ત્રોના ૨૦૦૦, અસંખ્ય સરકારી દસ્તાવેજો અને અધિકૃત અહેવાલો ૧૦૦૦, ભાષા વિજ્ઞાનના ૬૩૦, મરાઠી સાહિત્યના ૮૦૦, દર્શન શાસ્ત્રોના ૬૦૦, બૌદ્ધધર્મ તથા પાલિ સાહિત્યના ૨૦૦૦, સંસ્કૃતના આસરે ૨૦૦૦, યુદ્ધ કળા અને યુદ્ધ વિષયક ૩૦૦, સંદર્ભ ગ્રંથો ૪૦૦, જેમાં સર્વસંગ્રહ, એનસાઈકલોપીડિયાના લગભગ બધા જ ગ્રંથો, હિન્દી ભાષાના ૫૦૦ અને કેણવણી વિષય સેંકડો ગ્રંથો હતા.

ડૉ. આંબેડકરના પત્નિ ડૉ. સવિતા આંબેડકરે આ લેખકને રૂબરૂ જણાવ્યું હતું કે અમે ભાગ્યે જ અમારા ઘરમાંથી બહાર નીકળીને સમય પસાર કરતા. માત્ર દર રવિવારે સાંજે પાંચ વાગ્યે મોટર લઈ દિલ્હીની કોનાટ પ્લેસની દસ-બાર પુસ્તકોની દુકાને જતા. ત્યાં અમારે માટે નવા પ્રકાશનોના બંડલો સ્ટોરના માલિકો બાંધી રાખતા. અમે જઈએ એટલે પુસ્તકો ડેકોમાં મૂકી દેવાતા. ઘેર આવીએ એટલે ડૉ. સાહેબ લાવેલા પુસ્તકો ઉઘલાવી જોતા. રાખવા જેવા રાખી લેતા અને બાકીના પરત મોકલાવી દેતા. મહિના આખરે બીલ ચૂકવી દેતા. તા. ૧૫-૧૨-૧૯૫૨ના દિવસે એલ્ફિસ્ટેન્ટ કોલેજમાં પ્રવચન કરતાં કહેલું કે, "આ શહેરના પુસ્તકોના જેટલા મોટા બુકસ્ટોલ છે એની મને ખબર છે. આજે પણ મારે ૧૦૦૦ પુસ્તકોના પૈસા ચૂકવવાના બાકી છે."

૧. ડૉ. આંબેડકરના શિક્ષણની વિદ્યાર્થીઓ પર અસર :

ડૉ. આંબેડકરનો દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓના સંમેલનમાં સંવાદ થતો રહેતો. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરોની વિદ્યાર્થી સાઠી ઉદ્બોધક ભાષણો (સંપાદક વિ.ગો.દુર્ગે) ઘણાં પ્રવચનો ગ્રંથસ્થ કર્યાં છે. જે જોતાં ડૉ. આંબેડકર શિક્ષણને કેટલું મહત્વ આપતા હતા એનો ભરપૂર ખ્યાલ આવે છે. આંબેડકર જયંતિએ દેશભરમાં દલિત પ્રકાશનોના લાખો રૂપિયાના પુસ્તકો વેચાઈ જાય છે એને સાંસ્કૃતિક ચમત્કાર ગણવો જોઈએ. આ વર્ષે નાગપુર દિક્ષા ભૂમિમાં ૩૦૦ સ્ટોલ્સમાંથી ૨ કરોડના પુસ્તકો વેચાયાનો રેકોર્ડ છે.

ડૉ. આંબેડકર દલિતોના મસિહા અને તારણહાર ગણાય છે. એમના આદર્શ મુજબ દલિત જાતિઓના લોકોએ પચાસ વર્ષના ગાળામાં તો શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે જે નામના કાઢી છે તે અચંબામાં નાખી દે એવી છે. એક જમાનામાં આખા મુંબઈ પ્રાંતમાં ડૉ. આંબેડકર દલિતોમાં એકમાત્ર ગ્રેજ્યુએટ હતા. તેની સરખામણીમાં હજારો ડૉક્ટર્સ, એન્જનીયર્સ, લૉયર્સ, આર્ચિટેક્ટ્સ, જજ્જ, આઈએએસ, આઈપીએસ, આઈએફએસ, અધિકારીઓ, લેખકો, કલાકારો, કવિઓ, ટેકનોક્રેટ્સ, વૈજ્ઞાનિકો પેદા થઈ ગયા છે અને દેશના નાગરિક તરીકે સત્તા અને સમૃદ્ધિમાં ભાગીદારી માગે છે ત્યારે સમાજ જીવનના કેટલાક સ્થાપિત ખૂણાઓમાં ભારે દેષ અને યજ્ઞભણાટ શરૂ થઈ ગયો છે જે કમનસીબી છે.

૨. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને તેનો વધેલો વ્યાપ.

૨૦ જુલાઈ ૧૯૪૫માં મુંબઈમાં શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે ડૉ. આંબેડકરે પિપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના કરી. અનેક પ્રકારના અભાવો વચ્ચે ૨૦ જૂન ૧૯૪૬ના દિવસે મુંબઈમાં સિધ્ધાર્થ કોલેજનો પ્રારંભ કર્યો. શરૂઆતમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ અને આર્થિક નુકશાન વેઠીને પણ સંસ્થાને નૈતિક આદર્શો અનુસાર ચાલુ રાખી આજે સિધ્ધાર્થ કોલેજ એક પ્રતિષ્ઠિત કોલેજ છે એમાં વિવિધ ફેકલ્ટીઓના અભ્યાસક્રમો ચાલે છે. મુંબઈમાં દલિતોની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે એને સફળ રીતે શૈક્ષણિક ધોરણો જાળવી કામ કરે છે. સંસદીય પ્રથાથી વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત થાય એ માટે છેલ્લા ૫૦ વર્ષથી વિદ્યાર્થી સંસદના કાર્યક્રમો ચાલુ રહ્યા છે.

એવી જ રીતે ઔરંગાબાદ મુકામે મિલિંદ મહાવિદ્યાલય અને નાગસેનવનનું નિર્માણ કર્યું. અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠી મિલિંદ મહાવિદ્યાલયનું સુંદર મકાન ઉભું કર્યું અને દલિત સહિત તમામ લોકોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી. મિલિંદ મહાવિદ્યાલય આજે એક શૈક્ષણિક સંકુલ બની ગયું છે. મરાઠાવાડ વિશ્વ વિદ્યાલયને ડૉ. આંબેડકરના નામ સાથે જોડવા મહારાષ્ટ્ર અને દેશભરમાં એટલા બધા સંમેલનો, સભાઓ, સરઘસો, આવેદનપત્રો આપવામાં આવ્યા છે જેનો દુનિયામાં જોટો મળે તેમ નથી. ગુજરાતમાં જેમ અનામત વિરોધી આંદોલનોને નામે જાતિયુદ્ધ ફેલાવાયા હતા એમ મરાઠાવાડ વિશ્વ વિદ્યાલય સાથે ડૉ. આંબેડકરનું નામ જોડવા વૈધાનિક રીતે આગળ વધવા છતાં દલિતો વિરૂદ્ધ મહિનાઓ સુધી રમખાણો સર્જ્યા હતા અને આખરે એક નાની વાત માટે દલિતોને કરોડો રૂપિયાની કિંમત ચૂકવવી પડી હતી. આખરે રાજકારણની રીતે પ્રશ્ન ઉકેલવામાં આવ્યો. પણ ડૉ. બાબાસાહેબ પ્રત્યે લોકોની કેવી અસીમ શ્રદ્ધા હતી તેની ખબર પડે છે એટલે તો દલિતો એવું માનતા થયા છે કે તમામ પ્રશ્નોનો ઉકેલ રાજનીતિમાં છે.

૩. બદલાયેલા રાજનૈતિક સમીકરણો :

રાજનીતિમાં દલિતોની ભાગીદારી થતાં અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દેશભરમાં ઉભી થઈ છે. દિલ્હીનું આંબેડકર ભવન પણ બેનમૂન બની રહ્યું છે. લખનૌનું આંબેડકર ગાર્ડન પણ બદલાયેલા સંજોગોનું પ્રતિકલન છે. લોકતાંત્રિક રાજ્ય વ્યવસ્થાને લીધે હાંસિયામાં ધક્કેલી દેવાયેલા દલિતો ધીમે ધીમે કેન્દ્ર બિંદુ તરફ કૂચ કરી રહ્યા છે.

૪. ધર્માતરની સાંસ્કૃતિક અસર :

ડૉ. આંબેડકરે લાખો અનુયાયીઓ સાથે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો એની સાંસ્કૃતિક અસર એ થઈ છે પૂર્વ દલિતોમાં સાંસ્કૃતિક ધાર્મિક જાગૃતિની સાથે બૌદ્ધવિહારો ઠેર ઠેર ઉભા થવા માંડ્યા છે. એક જમાનામાં બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓની કતલ કરીને દેશ-વિદેશમાં ભગાડી દઈ બુદ્ધધર્મનો અસ્ત થયો છે. એવું જે લોકો આશ્વાસન લેતા હતા એમને કયાં ખબર હતી કે બુદ્ધનો ઉપદેશ અને બુદ્ધના સંસ્કાર તો આ દેશની રજેરજમાં હતા જ, એને નવું સિંચન થયું છે અને વિપશ્યના કેન્દ્રો, પેગોડાઓ, ચૈત્યો, બુદ્ધ પ્રતિમાઓ, બૌદ્ધ પ્રતિકો, બૌદ્ધ અને આંબેડકરી સાહિત્ય, ચલચિત્રો, નાટ્યગૃહો અને રંગભૂમિ, પેઈટીંગ્સ અને ચિત્રો, ઐતિહાસિક સંશોધનો, બૌદ્ધ પ્રાચીન તીર્થ સ્થળોનો પુનરુદ્ધાર વગેરે એક નવી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું નિર્માણ ધીરે ધીરે અદ્ભૂત આકાર ધારણ કરી રહ્યું છે. જાપાન, થાઈલેન્ડ, મલયેશિયા, શ્રીલંકા, અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ વગેરેના બૌદ્ધ સંગઠનો દેશમાં શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક નવોત્થાનના કાર્યમાં મદદ કરી રહેલ છે, જે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના પ્રયત્નોની જ ઉપલબ્ધી છે.

૫. દલિત સામાયિકો વધેલો વ્યાપ :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે મૂકનાયક (૧૩ જાન્યુ ૧૯૨૦) બહિષ્કૃત ભારત (૩ એપ્રિલ ૧૯૨૭) સમતા (૨૯ જૂન ૧૯૨૮) જનતા (૨૪ નવેમ્બર ૧૯૩૦) પ્રબુદ્ધ ભારત (૪ ફેબ્રુઆરી ૧૫૫૬) જેવા સામાયિકો કાઢ્યા હતા. આજે દલિત સામાયિકોની દેશભરમાં સંખ્યા હજારોમાં અને વિવિધ રાજ્યભાષાઓ (વર્નાક્યુલર લેંગ્વેજ)માં પ્રસિધ્ધ થઈ રહ્યાં છે. આર્થિક અડચણોને કારણે લાંબુ જીવન આ પત્રિકાઓનું હોતું નથી પણ જેટલું જીવે છે તે અદ્ભૂત, આક્રમક અને આકર્ષક હોય છે.

૬. પુસ્તક પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ :

પુસ્તક પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ પણ એટલી જ જોરદાર છે. ડૉ. આંબેડકરના જીવન અને તત્વજ્ઞાન, દલિત સાહિત્ય કૃતિઓ, ભગવાન બુદ્ધનું દર્શન, ઐતિહાસિક દલિત સંઘર્ષો અને નવીન સંશોધનો પર અઢળક પ્રકાશનો થવા માંડ્યા છે. કેટલીક રાજ્ય સરકારો આ પ્રકાશનોમાં મદદરૂપ થવાની યોજનાઓ ચલાવી છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સમગ્ર અંગ્રેજી સાહિત્ય દેશની વિવિધ ભાષાઓમાં અનુવાદિત કરીને સસ્તી કિંમતે લોકોને પહોંચાડવાનું અભૂતપૂર્વ કહી શકાય એવું વિદ્યાકીય કામ થઈ રહ્યું છે. ૧૯૯૧ પહેલાં હાથવગું સાહિત્ય જ નહોતું. સાંસ્કૃતિક જાગરણ આજકાલ ચાલી રહ્યું છે.

૭. 'દલિત' શબ્દને મળેલી વૈશ્વિક માન્યતા :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ (૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૩૬) શેડ્યુલ્ડકાસ્ટ ફેડરેશન અને આર.પી.આઈ. (૩ ઓક્ટો. ૧૯૫૭) શરૂ કરી હતી. દલિત રાજનીતિ અત્યારે દિશાહીન લાગે છે. નેતાઓના અહમ્ પરસ્પર ટકરાતા રહે છે પણ રાજ્યકીય અનામતને કારણે ધારાસભા, સંસદ અને અન્ય એજન્સીઓમાં દલિતોના પ્રશ્નો પર એક થવાની નેતાઓને ફરજ પડે છે.

'દલિત' શબ્દ હવે દેશની વિવિધ ભાષાઓમાં જ નહીં, પણ વિશ્વ સમગ્રમાં પ્રચલિત બની ગયો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના વિવિધ મંચો પર દલિતોની વાતને સબળતાપૂર્વક કહેવાઈ રહી છે. કેટલાક અંગ્રેજીમાં પ્રસિધ્ધ થતા દલિત સામાયિકોનો પણ એમાં મહત્વનો ફાળો છે. જે લોકો દલિત શબ્દને નિરર્થક માને છે. એમનો કોઈ વૈશ્વિક દષ્ટિકોણ છે નહીં.

દલિત સ્ત્રીઓ હવે મહદઅંશે વંચિત, તિરસ્કૃત કે શોષિત રહી નથી. એમની વેદના જગત ચોકમાં હવે સંભળાય છે. જો કે હજુ પણ જોઈએ એટલી પ્રગતિ થઈ નથી. સાંસ્કૃતિક નવોત્થાનના અનેક આયામો અને અનેક સ્તરો છે. જેને મર્યાદિત પૃષ્ઠમાં આલેખવાનો અહીં અવકાશ નથી પણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સંઘર્ષનો અને બદલાયેલા માહોલનો આ પ્રતાપ છે એવી અંતિમ નોંધ સાથે આ સાંસ્કૃતિક નવોત્થાનની વાત અહીં પૂરી કરીએ છીએ.

ડી-૮.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

પ્રશ્ન-૧ નીચેના પ્રશ્નોના એકવાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરને પરિચિત ભાષા કેમ ભણવી પડી ?

(૨) બેરીસ્ટરની ડીગ્રી ડૉ.આંબેડકરે કઈ શૈક્ષણિક સંસ્થામાંથી મેળવી ?

(૩) કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં આંબેડકરે પોતાનું નામ કેવું લખાવ્યું ?

(૪) ડૉ. આંબેડકરને આર્થિક સહાય આપનાર કોણ કોણ હતા ?

(૫) ડૉ. આંબેડકરે વિદેશમાંથી કઈ કઈ શૈક્ષણિક ડીગ્રીઓ મેળવી હતી ?

પ્રશ્ન-૨ નીચેના પ્રશ્નોના બે કે ત્રણ વાક્યોમાં જવાબ આપો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરના માનીતા અધ્યાપકો કોણ કોણ હતા ?

(૨) કઈ બે યુનિવર્સિટીઓએ ડૉ. આંબેડકરનું સન્માન માનદ્ ડીગ્રી આપીને કર્યું ?

(૩) ભીમરાવ આંબેડકરના પિતા દિકરીના ઘરેણાં શા માટે ગિરવી મૂકતા ?

(૪) પંડિત મદન મોહન માલવિયાએ ડૉ. આંબેડકર પાસે કઈ માગણી કરી હતી ? શા માટે ?

(૫) મહારાજા સયાજીરાવ સામે ડૉ. આંબેડકરે કયા વિષયોનો વિદેશમાં અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું ? શા માટે ?

પ્રશ્ન-૩ નીચેના પ્રશ્નોની ચાર-પાંચ વાક્યોમાં ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) ડૉ. આંબેડકરનો પુસ્તક પ્રેમ.

(૨) ડૉ. આંબેડકરના વ્યક્તિગત ગ્રંથાલયમાં કયા કયા વિષયના પુસ્તકો હતા ?

(૩) ડૉ. આંબેડકરના શિક્ષણની વિદ્યાર્થીઓ પર કેવી અસર થઈ ?

(૪) કયા કયા ક્ષેત્રોમાં સાંસ્કૃતિક નવોત્થાન થઈ રહ્યું છે ?

પરિશિષ્ટો

- પરિશિષ્ટ- (૧) 'ભારતની સ્વતંત્રતા અને દલિત વર્ગોના રાજનૈતિક અધિકારો' વિષય પર લંડન મુકામે બોલાવેલી પહેલી ગોળમેજી પરિષદ (૧૯૩૦-૩૧) માં આપેલું ધારદાર પ્રવચન.
- (૨) સ્વતંત્ર ભારતમાં દલિતો સમાન ગણાશે. ગોળમેજી પરિષદ (લંડન) ખાતે આપેલું પ્રવચન.
- (૩) "આપણો આદર્શ આર્થિક પ્રજાતંત્ર સ્થાપવાનો છે." બંધારણસભામાં આપેલું પ્રવચન. ૧૯-૧૧-૧૯૪૮.
- (૪) કોમન સિવિલ કોડ હોવો જોઈએ ? (બંધારણસભામાં આપેલો પ્રત્યુત્તર) તા. ૨૪-૧૧-૧૯૪૮.
- (૫) "હું દેહ અને મજબૂત કેન્દ્ર સરકારનું સમર્થન કરું છું" ૧૭ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬ના દિવસે આપેલું પ્રવચન.
- (૬) બંધારણસભામાં અંતિમ પ્રવચન : રાષ્ટ્રને ચેતવણી. "આપણે વિરોધાભાસો ભરેલી જિંદગીમાં પ્રવેશી રહ્યા છીએ"

પરિશિષ્ટ : ૧

ભારતની સ્વતંત્રતા અને દલિતવર્ગોના રાજનૈતિક અધિકારો

અધ્યક્ષ મહોદય,

આ કોન્ફરન્સમાં સંબોધન કરવા ઊભા થતી વખતે મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે, જે દલિતવર્ગનું હું અને મારા સાથીદાર રાવબહાદુર શ્રીનિવાસન પ્રતિનિધિત્વ કરી રહ્યા છીએ, એમનો દ્રષ્ટિકોણ એમનાં હિતોને દ્રષ્ટિમાં રાખી, નવા વિધાનમાં જે પ્રકારનાં પરિવર્તનો કરવા જોઈએ, એને તમારી સમક્ષ રજૂ કરું.

આ દ્રષ્ટિકોણ બ્રિટિશ-ભારતના ચાર કરોડ અને ૩૦ લાખ લોકોનો દ્રષ્ટિકોણ છે અને એમની જનસંખ્યા ભારતની જનસંખ્યાનો પાંચમો ભાગ છે.

દલિત વર્ગ પોતેજ એક અલગ વર્ગ છે. આ વર્ગ મુસલમાનો કરતાં સ્પષ્ટરૂપે ભિન્ન છે અને અલગ છે જોકે આ વર્ગની ગણતરી હિંદુઓમાં કરવામાં આવે છે અને છતાંય હિંદુજાતિની કમીને પૂરી કરનારો-એ જાતિનો હિસ્સો નથી. એટલું જ નહીં એનું પૃથક અસ્તિત્વ છે. ઉપરાંત એને એવો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે જે ભારતમાં બીજી કોઈ જાતિસમૂહને પ્રાપ્ત થયેલા દરજ્જા કરતાં સ્પષ્ટરૂપે અલગ અને ભિન્ન પ્રકારનો છે.

હિંદુસ્તાનમાં એવા જાતિસમૂહો છે જેમને સીડીના સૌથી નીચલા પગથિયે નિમ્નતમ્ સ્તર પર રાખવામાં આવ્યા છે, પણ નિમ્નતમ્ સ્તરે રાખવામાં આવેલી જાતિઓમાં પણ દલિતવર્ગોનો જે દરજ્જો છે તે તદ્દન જુદો જ છે. એમનો દરજ્જો કહેવો હોય તો વેઠિયા ખેતમજૂરો કે ગુલામો જેવો જ કંઈક અંશે છે. એમને ગુલામોનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયેલો છે એવું સરળતાથી કહી શકાય તેમ છે.

ફરક એટલો જ છે 'ગુલામો' ગુલામ હોવા છતાં 'અસ્પૃશ્ય' નથી, પણ આ સમગ્ર દલિતવર્ગ હિંદુસ્તાનમાં 'અસ્પૃશ્ય' છે.

જે સૌથી બરાબ બાબત છે તે એ છે કે આ જબરદસ્તીથી ઠોકી બેસાડેલી 'ગુલામી' છે અને 'અસ્પૃશ્યતા' ને કારણે 'સામાજિક અલગતા' એવી ભયંકર પેદા થઈ છે જેના પરિણામે સાર્વજનિક જીવનના ચવહારો અને પ્રવૃત્તિઓમાં એમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવા માટે અયોગ્ય ઠરાવી દેનારી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

જેના ઉપર માનવ અસ્તિત્વનું ગૌરવ નિર્ધારિત છે, એવી કોઈ પણ તકને આ અસ્પૃશ્યતા અસંભવ બનાવી દે છે. એટલું જ નહીં એમને નાગરિક તરીકેના અધિકારોનો ઉપભોગ કરવામાં પણ બાધારૂપ બની જાય છે. નાગરિક અધિકારો અને માનવીય ગૌરવથી આ વર્ગ વંચિત છે.

ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની જનસંખ્યા જેટલી વિશાળ સંખ્યા ધરાવતા ભારતના દલિત વર્ગો જે સંપૂર્ણ રીતે 'બંધનગ્રસ્ત' છે. એમનો દ્રષ્ટિકોણ હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યો છું. જેથી હું આપને સહાયક બની શકું અને એટલે જ પ્રારંભમાં જ હું આ દલિતવર્ગોના દ્રષ્ટિકોણથી આપ સૌ કોઈને પરિચિત કરાવી દેવાની ઈચ્છા રાખું છું.

હું એવો પ્રયાસ કરીશ કે શક્ય તેટલા ઓછા શબ્દોમાં એમની વિપત્તિ અને દ્રષ્ટિકોણ આપની સમક્ષ રજૂ કરું. મારે ટૂંકમાં કહેવું હોય તો ભારતની વર્તમાન નોકરશાહી સરકારને સ્થાને એક એવી પ્રકારની સ્થાપના કરવી જોઈએ જેને જનતાની સરકાર કહી શકાય. જેને જનતા દ્વારા સંચાલિત સરકાર કહી શકાય. જેને જનતાનું હિત કરનારી સરકાર કહી શકાય. મને લાગે છે કે દલિતવર્ગોનો આ દ્રષ્ટિકોણ જોઈને કેટલાક ચોંકી ઊઠશે તો કેટલાકને આશ્ચર્ય થશે.

અંગ્રેજો સાથે દલિતવર્ગનો જે સંબંધ રહ્યો છે તે એક અર્થમાં કંઈક અનોખો જ રહ્યો છે. દલિતવર્ગોએ અંગ્રેજોનું સ્વાગત કંઈક એવી ભાવનાથી કર્યું હતું કે કટ્ટરપંથી હિંદુઓ એમના ઉપર જે જોરજુલમ અને અત્યાચાર ચલાવતા રહ્યાં છે, એમાંથી એમને મુક્તિ અપાવશે અને એટલે જ અંગ્રેજોનો પક્ષ લઈને અદ્ભૂતવર્ગોએ હિંદુઓ, મુસલમાનો અને શીખો સામે યુદ્ધ કર્યું અને અંગ્રેજોને ભારતના આટલા મોટા માલિક બનવામાં એમણે સહાયતા કરી. અંગ્રેજો પોતે પણ જાણે કે દલિતવર્ગોના હિતરક્ષક હોય એવી છાપ એમણે પેદા કરી નથી. અંગ્રેજો અને દલિતવર્ગો વચ્ચે એવો નિકટનો સંબંધ હોવા છતાંય ભારતમાં અંગ્રેજી શાસન પ્રત્યે દલિતવર્ગના દ્રષ્ટિકોણમાં આવેલું પરિવર્તન અસંદિગ્ધપણે એક અસાધારણ અને મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન છે એમ કહેવું પડે છે. તો પછી આ પરિવર્તન શાથી થયું? આવું પરિવર્તન થવાનાં કારણો એવાં તો નથી કે જેનો અંદાજ ન લગવી શકાય કે જેની ભાળ ન થઈ શકે.

અમે આ પ્રકારનો નિર્ણય એટલા માટે તો નથી જ લીધો કે ભારતમાં બહુસંખ્યકોની નાવમાં બેસીને વૈતરણી પાર કરવા કે ડૂબી મરવા અમે તૈયાર થયા છીએ. એમની સાથેનો અમારો જે સંબંધ છે એ તો ઉંદર-બિલાડી જેવો જ કંઈક છે.

અમોએ જે કંઈ નિર્ણય લીધો છે એ અમારો સ્વતંત્રતાપૂર્વક સમજી વિચારીને લેવામાં આવેલો નિર્ણય છે, કારણ કે અમે વર્તમાન શાસનવ્યવસ્થામાં અમારી સ્થિતિની કરુણતા જોઈને આ નિર્ણય લેવા પ્રેરાયા છીએ. અમને લાગે છે કે સુશાસનની દ્રષ્ટિને અંગ્રેજોના શાસનમાં અનેક પ્રકારની ઊણપો વિદ્યમાન છે.

અંગ્રજો ભારતમાં આવ્યા એ પહેલાં ભારતીય હિંદુ સમાજમાં અમારી સ્થિતિ કેવી હતી એની તુલના અમે વર્તમાન સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિની સાથે કરીએ છીએ તો અમને શું જોવા મળે છે? અમો તો કોઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિ કરી જ શક્યા નથી. અમારી હાલતમાં કોઈપણ પ્રકારનું પરિવર્તન આવ્યું જ નથી. અમે તો અનુકૂળ સમય આવશે અને અમારાં દુઃખો દૂર થશે એવી આશાના તંતુએ બેઠા ને બેઠા જ રહી ગયા છીએ.

અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે અસ્પૃશ્યતાના ઘૃણાસ્પદ વ્યવહારથી ત્રસ્ત અને એના શિકાર બનેલા હતા. શું અંગ્રેજ શાસને આ સ્થિતિમાંથી અમને ઉગારવાનો પ્રયાસ કર્યો છે?

અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા એ પૂર્વ અમે હિંદુઓના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતા નહોતા. તો શું અત્યારે પ્રવેશી શકીએ છીએ? અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા એ પહેલાં અમને પોલીસદળમાં પ્રવેશ આપવામાં આવતો નહોતો, તો શું અત્યારે અમને પોલીસદળમાં લેવામાં આવે છે? અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વે લશ્કરમાં અમને દાખલ કરવામાં આવતા નહોતા. શું અત્યારે અમારી ભરતી લશ્કરમાં કરવામાં આવે છે?

આ એવો પ્રશ્ન છે જેનો હકારાત્મક રીતે ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે જ નહીં. મારે કહેવું જોઈએ કે અંગ્રેજોના સુદીર્ઘ શાસનકાળમાં એમના આગમન પછી કેટલાંક પરિવર્તનો જરૂર થયા છે, પણ એ વાત અમારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવી છે કે અમારી સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારનું પરિવર્તન આવ્યું જ નથી. અમારે તો સ્પષ્ટપણે જણાવી દેવું છે કે જે પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વે હતી એવી ને એવી સામાજિક સ્થિતિને અકબંધ જાળવી રાખવાનું જ કામ અંગ્રેજોએ કર્યું છે, જેમ પેલા ચીની દરજીએ કર્યું હતું.

પેલા ચીની દરજીની વાત યાદ આવે છે. જ્યારે એને નમૂના રૂપે જૂનો કોટ આપી નવો સીવવાનો આદેશ આપ્યો ત્યારે દરજીએ જૂનાની હુબહુ નકલ કરી. એટલી જબરદસ્ત નકલ કરી કે જ્યાં કાણાં હતા ત્યાં કાણાં પાડ્યાં અને જ્યાં થીગડાં હતાં ત્યાં નવા કોટ પર થીગડાં પણ ચોઢ્યાં. અંગ્રેજોએ ભારતમાં કુલ દોઢસો વર્ષનું શાસન કર્યું છે. અમારી સ્થિતિમાં તો રજમાત્રનો ફરક પડ્યો નથી. અમારી સામે જે વ્યવહાર દોઢસો વર્ષ પહેલાં હતો તેવો જ દોઢસો વર્ષના શાસન બાદ આજે પણ આચરવામાં આવી રહ્યો છે.

અંગ્રેજોએ અમારી સમસ્યા અંગે ઉપેક્ષા સેવી છે એવું દોષારોપણ હું કરવા માગતો નથી. એમના પ્રયાસોમાં સહાનુભૂતિનો અંશ નહોતો એવો આક્ષેપ પણ કરવા માંગતો નથી, પણ અમને હવે સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું છે કે, તમારાથી અમારી સમસ્યાનું સમાધાન થઈ જ શકશે નહીં. જો માત્ર ઉપેક્ષાની જ વાત હતી તો એ કંઈ મોટી વાત નહોતી અને એના કારણે અમારા દ્રષ્ટિકોણમાં આવડું મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે, એવું પણ નથી. જો કે અમે પરિસ્થિતિનું ઉંડું ગંભીરતાપૂર્વક વિશ્લેષણ કર્યું છે અને આ પ્રકારના તારણ પર પહોંચ્યા છીએ એમાં એવી વાત તો છે જ નહીં કે કોઈની ઉપર અમે ઉપેક્ષાભાવનું દોષારોપણ કરી શકીએ, ફક્ત એટલું જ કહી શકીએ તેમ છીએ કે અંગ્રેજો દ્વારા અમારા અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલો સંભવ બની શકે તેમ છે જ નહીં. અંગ્રેજો આ બાબતમાં અસમર્થ છે.

ભારતના દલિતવર્ગો તો સ્પષ્ટ તારણ પર આવ્યા છે કે ભારતની અંગ્રેજ સરકારની સામે બે પ્રમુખ અડચણો છે. એક અડચણ તો આંતરિક છે જેના કારણે શાસનકર્તાઓ પોતાની સ્થિતિ, પ્રવૃત્તિ અને સ્વાર્થોને લીધે એવી રીતે શાસન ચલાવે છે કે જેનાથી એમને દલિતવર્ગોની સમસ્યાઓ દેખાતી જ નથી. એમની આંતરિક બાધાઓને કારણે અમારી આકાંક્ષાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિભર્યું વલણ અખત્યાર ન કરવા મજબૂર કરે છે. અમારા શિક્ષણની બાબતમાં એમનો દ્રષ્ટિકોણ આશાસ્પદ નથી પણ વિરોધી બની ગયો છે.

આ સરકારના માર્ગમાં જે બીજી બાધા છે તે બાહ્ય પ્રતિરોધના ડરની છે. ભારતની અંગ્રેજી સરકારને એ વાતની તો ખબર છે જ કે ભારતની સામાજિક બુરાઈઓ એવી છે જે ભારતીય સમાજને ભીતરથી ઉંધઈની માફક કોરી ખાય છે અને દૂર કરવાની આવશ્યકતા પણ અનુભવે છે.

આ સરકારને એ પણ ખબર છે કે ભારતના જમીનદારો જનતાનું ખૂન ચૂસી રહ્યા છે. અંગ્રેજ સરકારને એ પણ ખબર છે કે મૂડીવાદી લોકો શ્રમિકોને એમના શ્રમના પ્રમાણમાં મજૂરી આપતા નથી. એમને ઉચિત ઢંગથી જીવન જીવવાની સુવિધા પણ ઉપલબ્ધ કરાવતા નથી.

આ બધું હોવા છતાંય કેટલા દુઃખની વાત છે કે અંગ્રેજ શાસને એનો અંત લાવવા માટે એક આંગળી પણ વિરોધમાં ઊંચી કરી નથી. આવું કેમ છે ? શું એટલા માટે અંગ્રેજો આ દૂષણો દૂર કરી શક્યા નથી કે એમને આ અંગેનું કાનૂની પ્રાવધાન મળ્યું નથી ? કાયદા કરવાની સત્તા અને કાયદાનો અમલ કરવાની સત્તા એમની પાસે નથી એવું તો અંગ્રેજ શાસકો કહી શકે તેમ નથી. તો પછી આ બધું કેમ ચાલતુ રહ્યું છે ? એનું એક માત્ર કારણ છે કે સરકાર ડરે છે. એને એવો ડર છે કે વર્તમાન સામાજિક અને આર્થિક જીવન પદ્ધતિમાં જો કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવશે તો (નિહિત સ્વાર્થો તરફથી) એનો વિરોધ કરવામાં આવશે.

જીવનની તમામ પ્રગતિ, જીવનનું સમગ્ર સૌષ્ઠવ અને ગૌરવ આવી સરકારને આધીન રહેવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ આ સરકાર આંતરિક અને બાહ્ય એમ બે પ્રકારની બાધાઓ વચ્ચે અનિર્ણયાત્મક સ્થિતિમાં જૂલતી રહી છે. અમારે તો એવી સરકાર જોઈએ છે જેના હાથમાં શક્તિ હોય અને શક્તિ એવા લોકોના હાથમાં હોય જેને લાગે કે આવું કરવું ન્યાયયુક્ત છે અને સમયની માંગ છે તો એવું કાર્ય કરતાં સામાજિક અને આર્થિક માળખામાં પરિવર્તન કરવામાં પાછી પાની ન કરે. દેશના સર્વોચ્ચ હિતને લક્ષમાં રાખીને આગળ વધે. લોકો સરકારી અજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરશે એવા ડરથી ડરે નહીં. પરિવર્તન થાય ત્યારે વિરોધ તો થાય છે જ. પણ અમને લાગે છે કે અંગ્રેજ સરકાર અને શાસન પાસે આવી અપેક્ષા રાખી શકાય તેમ છે જ નહીં. આવી સ્થિતિમાં જનતાની સરકાર હોય એની જ પાસે કંઈ અપેક્ષા રાખી શકાય. સરકાર જે જનતાની હોય, જનતા માટે હોય અને જનતા દ્વારા સંચાલિત હોય !

આ પ્રશ્નો જે દલિત વર્ગને ઉત્તેજિત કરે છે અને મેં કહ્યો એ ઉત્તર જ એનો ઉકેલ છે. પરિણામે દલિતવર્ગ અનિવાર્યપણ એવા પરિણામ પર પહોંચ્યો છે કે વર્તમાન નોકરશાહ ભલે ને અમારી ગમે તેટલી શુભચિંતક હોવાનો દાવો કરતી હોય, છતાંય તે અમારી ફરિયાદોને દૂર કરવા માટે અસમર્થ જ રહેવાની છે. અમને એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી અમારા હાથમાં સત્તાના સૂત્રો આવશે નહીં ત્યાં સુધી અમારા પ્રશ્નોના ઉકેલ આવી શકવાનો નથી અને એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકાર સત્તાસીન હશે ત્યાં સુધી રાજનૈતિક સત્તાનો નાનકડો ભાગ પણ અમારા હાથમાં આવવાનો નથી. કેવળ 'સ્વરાજ્ય' મળે તો જ એ સંભવ બની શકે. અમારા હાથમાં રાજનૈતિક સત્તા આવશે તો અમારા ઉધ્ધારના માર્ગો સરળ બનશે અમે એક એક કદમ આગળ વધતા જઈશું.

મહોદય, એક વાત પ્રત્યે હું આપનું વિશેષ ધ્યાન દોરવાની ઈચ્છા રાખું છું. એ વાત એ છે કે દલિતવર્ગનો દૃષ્ટિકોણ આપની સમક્ષ રજૂ કરતી વખતે 'ઉપનિવેશક સ્વરાજ્ય' શબ્દનો ઉપયોગ મેં કર્યો નથી. એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે હું એ શબ્દનો વ્યવહારિક અર્થ સમજતો નથી. અથવા એવું પણ નથી કે દલિતવર્ગ 'ઉપનિવેશક સ્વરાજ્ય'ની પ્રાપ્તિનો વિરોધી છે. આ શબ્દ નહીં ઉચ્ચારવાનું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે આ શબ્દ દલિતવર્ગની ભાવનાઓનું સાંગોપાંગ પ્રતિનિધિત્વ કરાનારો નથી. ઉચિત સંરક્ષણો આપ્યા વિના ઉપનિવેશક સ્વરાજ્યમાં દલિતવર્ગો સાથે કેવો વ્યવહાર કરવામાં આવશે એ એક એવો પ્રશ્ન છે જેના પ્રત્યે હું આપનું ધ્યાન દોરવા માગું છું. જો તમે ઉપનિવેશક સ્વરાજ્ય આપવાના હો તો અમારા સાથે કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવામાં આવશે એની સ્પષ્ટતા થઈ જવી જોઈ. રાજનૈતિક શક્તિનું કેન્દ્ર બિંદુ ક્યું હશે અને રાજનૈતિક શક્તિ કોના હાથમાં હશે ? શું દલિતવર્ગ પણ આ સત્તાનો ઉત્તરાધિકારી બનશે ? આ કેટલાક પ્રશ્નો છે જે દલિતવર્ગ માટે ચિંતા પ્રેરે એવા છે.

ભારતના નવા બંધારણમાં જે રાજનૈતિક માળખું ઉભું થશે એનું નિર્માણ જો ઉચિત પ્રકારે કરવામાં આવશે નહીં તો દલિત વર્ગના હાથમાં રાજનૈતિક સત્તા નામ માત્રની આવવાની નથી. એટલે જ સંવિધાનના નિર્માણમાં ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાની કેટલીક મૂળભૂત બાબતો અને નક્કર હકીકતો પ્રત્યે આંખમિયામણા કરવાથી ચાલવાનું નથી, કારણ કે ભારતીય સમાજ, સન્માનની ઉપલી શ્રેણીઓ અને અપમાનની નીચલી શ્રેણીઓ દર્શાવતી એક નિસરણી સમાન છે. એમાં પ્રત્યેક ઉપલી શ્રેણીનો વર્ગ પોતાનાથી નીચેની શ્રેણીને અવમાનની નિહાળે છે અને પોતે સન્માનની ખેવના રાખે છે. નીચલી પ્રત્યેક સ્તરને ઉપલા સ્તરની અને ઉપરથી નીચે જોતાં એ ઘૂણાની સીડીઓ છે. ભારતમાં એવી સામાજિક વ્યવસ્થા છે જેમાં પ્રજાતાંત્રિક શાસન પદ્ધતિનો, સમાનતાનો અને ભ્રાતૃભાવનો તદ્દન અભાવ છે.

એ વાત પ્રત્યે પણ હું આપનું ધ્યાન દરવા માગું છું કે ભારતમાં જે ભણેલોગણેલો વર્ગ છે તે ભારતીય સમાજનો મહત્વપૂર્ણ વર્ગ તો છે જ. પણ તે આખો વર્ગ ઉપલા સ્તરનો બનેલો છે અને ઉપલા સ્તરનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ શિક્ષિતવર્ગ દેશના નામે બોલે છે, રાજનૈતિક આંદોલનનોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, છતાંય એ વર્ગની પ્રવૃત્તિ સમાજના એવા વર્ગની પ્રવૃત્તિ છે. જેનામાં નિમ્નસ્તરના વર્ગો માટેની ઘૂણાનો અંત હજુ સુધી આવ્યો નથી.

બીજા શબ્દોમાં આની આ વાત જો મારે કહેવી હોય તો હું મારી સમગ્ર શક્તિથી એ વાત રજૂ કરવા માંગુ છું કે ભવિષ્યમાં જ્યારે સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ ઘડાય ત્યારે એ વાતનું ધ્યાન અવશ્ય રાખવામાં આવે. જેમાં નિમ્નવર્ગોના હિતોનું રક્ષણ થાય અને એમની આકાંક્ષાને અનુરૂપ જોગવાઈઓ એમાં હોવી

જ જોઈએ. જો આવું ન બની શકે તો એવી સંભાવનાનો ઈન્કાર થઈ શકશે નહીં કે બંધારણ ગમે તેટલું સારું હોય, પણ એ બંધારણ ઉપયોગી સાબિત થશે નહીં, કારણ કે, નીચલા વર્ગોની ભાવનાઓને એમાં સ્થાન મળ્યું નહીં હોય !

આ વિષયને સમાપ્ત કરતી વખતે એક ખાસ બાબત પ્રત્યે કંઈક કહેવું મને ઉચિત અને આવશ્યક લાગે છે. કેટલાક લોકો એવી પોકળ દલીલો કરે છે કે અસ્પૃશ્યોની સમસ્યા રાજકીય સમસ્યા નથી. એ તો સામાજિક સમસ્યા છે અને એનો ઉકેલ પણ રાજકીય રીતે નહીં પણ અન્ય રીતે શોધવાનો રહેશે. અમે આ વાત સાથે સોએ સો ટકા અસહમત છીએ. અમારું સ્પષ્ટ માનવું છે કે જ્યાં સુધી દલિતવર્ગોના હાથમાં રાજસત્તા આવશે નહીં ત્યાં સુધી એમની એક પણ સમસ્યાનો નિકાલ થવાનો જ નથી.

જો મારું વિધાન સત્ય હોય, અને મને લાગે છે કે એ સંપૂર્ણ સત્ય છે, અને એના વિરોધમાં કશું જ કહી શકાય તેમ નથી. તો મારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે, દલિતવર્ગની સમસ્યા મુખ્યતઃ રાજનૈતિક સમસ્યા છે અને એને રાજનૈતિક સમસ્યા ગણીને જ એનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયાસ અહીં થવો જ જોઈએ.

અમારા આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક જીવન ઉપર જેમનો એકાધિકાર છે, અને રહ્યો છે એમના હાથમાં હવે સત્તાનું હસ્તાંતરણ થવાનું છે. આવું થાય તો એમાં અમને કોઈ વાંધો છે જ નહીં. જો કે સત્તાના હસ્તાંતરણ સાથે જ અમારી ઉપર આચરવામાં આવેલા જુલમો જબરદસ્તી અને અત્યાચારોની યાદ પણ તાજી થઈ આવે છે. ભૂતકાળમાં અમારી સાથે જેવું આચરણ કરવામાં આવ્યું છે એ પણભર માટે પણ વિસરાતું નથી અને એટલે જ ભવિષ્યમાં એનું પુનરાવર્તન ન થાય એનો સતત ડર અમને રહ્યા કરે છે. આ બાબતમાં અનિવાર્યપણે જે જે ખતરો ઉઠાવવો પડે તેમ છે એને ઉપાડી લેવાની અમારી તૈયારી તો છે જ. કારણ કે વિશ્વના દેશો સ્વાતંત્ર્યની હવા માગી રહ્યા છે ત્યારે અમારા દેશમાં પણ શાસનનાં સૂત્રો આવશે એ વિચાર અમને પ્રોત્સાહિત કરે છે. અમે એજ વાતે આ બાબતમાં તૈયાર થઈ રહ્યા છીએ કે અમારી સમસ્યાઓને હજુ વધારે સમય માટે સ્થગિત કરવામાં આવશે નહીં. દલિત વર્ગોએ લાંબો ગાળો પ્રતિક્ષામાં ગાળ્યો છે. અંગ્રેજ શાસને જ્યારે જ્યારે ભારતમાં પ્રતિનિધિત્વપૂર્ણ સરકારના અધિકારોને વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું છે, ત્યારે ત્યારે દલિતવર્ગોની આકાંક્ષાઓ પ્રત્યે એક પ્રકારની ઉપેક્ષાજ સેવી છે. એમની રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની માંગણી પ્રત્યે જરાય ધ્યાન આપ્યું નથી. આ પ્રકારની બેદરકારી વિરુદ્ધ હું મારી પૂરી શક્તિથી વિરોધ દર્શાવું છું અને ઘોષણા કરું છું કે, હવે આ પ્રકારની બેદરકારી અને ઉપેક્ષા અમે જરાય સહન કરવા તૈયાર નથી.

મારું સ્પષ્ટ કહેવાનું છે કે અમારી સમસ્યાના સમાધાન માટે રાજકીય સત્તાના હસ્તાંતરણ વખતે થતી સમજૂતીમાં અમને પણ અનિવાર્યપણે હિસ્સેદાર ગણવામાં આવે. અમને ભાવિ શાસકોની દયા અને સહાનુભુતિની મૃગમરિચિકા ઉપર છોડી દેવામાં ન આવે. દલિતવર્ગોને પોતાની વાત આટલા જોરથી રજૂ કરવી પડે છે એનાં કારણો જરાય અસ્પષ્ટ નથી.

આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ કે જે વ્યક્તિનો કોઈ એક વસ્તુ પર અધિકાર હોય છે તે વ્યક્તિ અધિકારવિહીન વ્યક્તિ કરતાં અનેક ઘણો શક્તિશાળી હોય છે.

આપણે એ વાત પણ જાણીએ છીએ કે જેના હાથમાં અધિકાર હોય છે તે સ્વેચ્છાએ પોતાના અધિકારો છોડવા તૈયાર થતો નથી.

એટલે અમારું સ્પષ્ટ માનવું છે કે એકવાર રાજકીય સત્તા એવા લોકોના હાથમાં આવી જશે પછી અમારા પ્રશ્નોના નિકાલ કદાપિ થાવનો નથી. કારણ કે અધિકારો છોડવા એમના માટે ગેરલાભનો સોદો સાબિત થવાનો અને આવું બને તો અમારે માટે માત્ર એક જ રસ્તો બાકી રહેશે એ તે એ કે આજે અમે જેમના સત્તાના સૂત્રો સોંપવામાં સહાક બનીએ છીએ. એમની જ સામે આવતી કાલે અમારે વિદ્રોહનો ઝંડો ઉઠાવી કાંતિ કરવી પડશે.

અમે અત્યંત વિશ્વાસ મૂકીને અમારા હાથે જ અમારા વિનાશના બીજ રોપનારા બનવાને બદલે અત્યારે શંકાશીલ ગણાઈને ઘૂણાપાત્ર બનવાનું વધારે ઉચિત માનીએ છીએ. આંધળો વિશ્વાસ મૂકી મૂર્ખ બનવું એના કરતાં શંકા ઊઠાવીને ચોખ્ખી વાત કરવી વધારે ઉચિત છે.

એટલે જ હું માનું છું કે દલિતવર્ગની આવી વર્તણૂક ન્યાયસંગત અને ઉચિત છે. અમે અત્યારે એટલા માટે જ જોરદાર રીતે અમારા પ્રશ્નોના નિકાલ માટેની ખાતરી આ મંચ ઉપરથી ઈચ્છીએ છીએ અને અમને ખાતરી ત્યારે જ મળી ગણાણ જ્યારે ભાવિ રાજકીય માળખામાં અમને અમારા પ્રમાણનો હિસ્સો ઉપલબ્ધ થાય. અત્યારે જે લોકો રાજ્યાધિકાર પર એકાધિકાર ઈચ્છે છે એવો એકાધિકાર કે જેને કોઈ ભવિષ્યમાં પડકારી શકે નહીં, એવા લોકોના ભાગમાં અમારો પણ ભાગ હોવો જોઈએ. એ વાત અનિવાર્ય રીતે અહીં નિર્ણીત થઈ જવી જોઈએ.

દલિતવર્ગોની સુરક્ષા અને સંરક્ષણ માટે ભાવિ રાજનૈતિક માળખામાં કેવી ભૂલોનું પુનરાવર્તન ન થવું જોઈએ એ વાત તો યોગ્ય સમયે આ કોન્ફરન્સ સમક્ષ હું રજૂ કરીશ પણ અત્યારે તો મારે એટલું જ નિવેદન કરવાનું છે કે અમે પણ ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ સરકારની ઈચ્છા રાખીએ છીએ પણ અમે એવી સરકાર હરગીઝ ઈચ્છતા નથી જેમાં કેવળ અમારા માલિકો બદલાય. જો તમે ઉત્તરદાયી સરકારની સ્થાપના કરવા માગતા હો તો સૌથી પહેલી આવશ્યકતા એ છે કે બંધારણ બનાવનારી સભા વાસ્તવિક રીતે જનતાનું સાચેસાચું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી હોવી જ જોઈએ.

અધ્યક્ષ મહોદય, મને અફસોસ છે કે મારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આ બધું કહેવું પડે છે પણ એ સિવાય હું બીજું કરી શકું એમ પણ નથી. દલિતવર્ગો સાથે ક્યારેક કોઈએ મિત્રતાનો વ્યવહાર કર્યો નથી. સરકારે પોતાને ચિરંજીવ બનાવવા માટે દલિતવર્ગોનો માત્ર ઉપયોગ જ કર્યો છે. એવી જ રીતે હિંદુઓ અછૂત જાતિઓને પોતાની જ ગણે છે. જેથી દલિતોને સાર્થક અધિકારો આપવાથી રોકી શકાય અથવા સારા શબ્દોમાં કહીએ તો દલિત વર્ગોના અધિકારોને હડપ કરી શકાય.

મુસલમાનો પણ દલિતવર્ગોના પૃથક્ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતાં ડરે છે કારણ કે એમને ડર છે કે, દલિતવર્ગોને પૃથક્ અસ્તિત્વને કારણે જો થોડાક અધિકારો ઉપલબ્ધ થશે તો અત્યારે એમને જે વિશેષ અધિકારો પ્રાપ્ત થયેલા છે એમાં ક્યાંક ને ક્યાંક કાપ થશે જ.

સરકાર દ્વારા નિરાશાપ્રાપ્ત, હિંદુઓ દ્વારા દબાયેલા અને મુસલમાનો દ્વારા અસ્વીકૃત દલિતવર્ગોની દુર્દશા અવર્ણનીય છે. આજ દિન સુધી દુનિયામાં કોઈ વર્ગ આટલો અસહાય નહીં બન્યો હોય ! અને એટલે જ એમની દયનીય અવસ્થાને આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનું અને આપનું ધ્યાન દોરવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું છે.

મને અફસોસ છે કે ચર્ચાને માટે જે બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે એને તો માત્ર પૂંછડિયો પ્રશ્ન ગણીને સામાન્ય વિવાદનો મુદ્દો બનાવી લેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રશ્ન એટલો મહત્વનો છે કે માત્ર આ પ્રશ્ન ઉપર જ એક અલગ બેઠક યોજવી જોઈતી હતી. આ એક એવો પ્રશ્ન છે જેમાં દલિતવર્ગોની ઊંડી દિલચ્છી છે અને આ પ્રશ્નને દલિતવર્ગો મહત્વપૂર્ણ માને છે એટલા માટે કે અમે પણ લઘુમતી છીએ. એટલે અમે કેન્દ્ર સરકાર તરફ એવી આશા લગાવીને બેઠા છીએ કે પ્રાંતિક સરકારો અલ્પસંખ્યકો ઉપર અત્યાચાર આચરે ત્યારે કેન્દ્રીય સરકાર અનિવાર્ય રીતે એમાં હસ્તક્ષેપ કરે જ કરે.

સંયુક્ત રીતે એક સરકાર હોય એવી જ સરકારનું હું સમર્થન કરું છું કારણ કે ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસમાં એક અદના ભારતીય તરીકે મને એમાં ઊંડી દિલચ્છી છે. મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આવી સંયુક્ત સરકારમાં કોઈપણ પ્રકારની ફેરબદલ કરવામાં આવે તેને હું પસંદ કરીશ નહીં. એક સંયુક્ત સરકાર જ ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપી શકે તેમ છે. અત્યાર સુધી સંયુક્ત ગણાતી સરકારને કારણે જ રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસનો માર્ગ પ્રશસ્ત થયો છે. જો કે હજુ પૂર્ણ મંજિલે પહોંચી શકાયું નથી. જો સંયુક્ત સરકાર નહીં હોય તો આ ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરવામાં આપણે નિષ્ફળ નીવડીશું.

અત્યારે જે સ્વરૂપે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે એ તો માત્ર જાણે કે શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો જે વિષય ન હોય એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે સંઘીય શાસન પદ્ધતિ પર મારા વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે હું તૈયાર રહીશ. મારી શરત માત્ર એટલી જ છે કે સ્થાનીય સ્વયત્તા કેન્દ્રીય એકતાની વિરુદ્ધ ન હોવી જોઈએ.

અધ્યક્ષ મહોદય, દલિતવર્ગના પ્રતિનિધિની હેસિયતથી દલિતોની સમસ્યા અંગે મારે જે કંઈ કહેવું હતું તે નિવેદન મેં કરી જ દીધું છે. હવે જો એક ભારતીય તરીકે મને એકબે બાબતો અંગે વાત કરવાની મંજૂરી આપો તો હું કંઈક રજૂ કરવા માગું છું. અત્યારે જે ગંભીર સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એ અંગે ઘણું કહેવાયું છે અને એમાં વિશેષ કંઈ કહેવા જેવું છે નહીં, જો કે હું પણ ચાલી રહેલા આંદોલનનો મૂક દર્શક નથી. મને ચિંતા એ વાતની છે કે આપણે સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવા માટે સાચે રસ્તે પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ કે કેમ ? અત્યારે જે સમસ્યા આપણી સામે છે એનો ઉકેલ એ વાત પર નિર્ભર છે કે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ કેવો દ્રષ્ટિકોણ અપનાવે છે !

મારા તરફથી તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે તમે આ પ્રશ્નને સુલેહ સમજૂતીથી પતાવવા માગો છો, કે આંદોલનને બળપૂર્વક દબાવવા માગો છે એ તમારે નક્કી કરવાનું છે, કારણ કે અંતિમ જવાબદારી તો તમારી જ છે. આપનામાંથી જે લોકોનો ઝુકાવ બળપ્રયોગ કરીને પ્રશ્નનો નીવેડો લાવવાનો છે, જે લોકોનો ખ્યાલ એવો છે કે, હાથકડીઓ અને કારાગૃહો જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી શકે તેમ છે એમને હું રાજનીતિશાસ્ત્રના મહાન આચાર્ય એડમંડ બર્કના શબ્દોનું સ્મરણ કરાવી દેવા માગું છું. જે સમયે બ્રિટિશપ્રજાની સામે અમેરિકન ઉપનિવેશોની સમસ્યા હતી એ વખતે એડમંડ બર્ક બ્રિટિશપ્રજાને સંબોધન કરતાં કહેલું કે :

“કેવળ બળ પ્રયોગનું પરિણામ અસ્થાયી હોય છે. થોડા સમય માટે બળપ્રયોગ કારગત સાબિત થઈ શકે પરંતુ એનાથી સંભાવના એવી રહે જ છે કે પુનઃ તે જાતિને જીતવાની આવશ્યકતા પેદા થાય છે જ . જે પ્રજા ઉપર વારંવાર બળપ્રયોગ કરવો કરવો પડે એ જાતિ પર શાસન કરી શકાય નહીં. બળપ્રયોગ અંગે બીજી આપત્તિ એ છે કે, એમાં અનિશ્ચિતતા હોય છે. બળપ્રયોગથી લોકો હંમેશાં ભયભીત થતા હોતા નથી. શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કાયમને માટે વિજયી બનાવી શકતો નથી. બળપ્રયોગોમાં જો સફળતા ન મળે તો બીજો વિકલ્પ પણ રહેતો નથી. એના કારણે તો સુલેહ સમજૂતીનો માર્ગ પણ બંધ થઈ જાય છે. ઉદારતાનો વ્યવહાર કરીને આપણે શક્તિ અને અધિકાર બંને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. પણ જો બળપ્રયોગ એકવાર નિષ્ફળ નિવડ્યો તો પણ શક્તિ અને અધિકારની માગણી આપણે ભીખના સ્વરૂપે કરી શકીએ નહીં. બળપ્રયોગ સામે એક બીજો વાંધો પણ ઉઠાવી શકાય છે અને તે એ છે કે, તમે જે વસ્તુની સુરક્ષા ઇચ્છો છો; બળપ્રયોગને કારણે એને જ નુકસાન પહોંચાડો છો. ધારી લો કે તમે લોકોની વફાદારી જીતવા માટે જ

બળપ્રયોગ કરી રહ્યા છો તો એ વફાદારી તમારા હાથમાં આવશે એવું પણ નથી બનતું. હાથમાં જે વસ્તુ આવશે તે તો છિન્નભિન્ન, નષ્ટ થયેલી અને સંઘર્ષમાં ભ્રષ્ટ થયેલી જ આવવાની છે.

એડમંડ બર્કની આ સલાહ અને એની યથાર્થતાથી તમે સૌ કોઈ પરિચિત છો જ. તમે આ સલાહ પ્રત્યે ધ્યાન ન આપ્યું અને અમેરિકાનો મહાદ્વિપ તમારા હાથમાંથી સરકી ગયો. આ સલાહનો યથાર્થ રીતે તમે ઉપયોગ કર્યો અને પરિણામે શેષ ઉપનિવેશો આજે આપના કાબૂ હેઠળ છે. તમારામાંથી જે લોકો શાંતિ અને સમજૂતીનો માર્ગ અપનાવવા માંગે છે એમને એક વાત હું કહેવા માંગું છું. આ ગોળમેજી પરિષદમાં જે પ્રકારે કાર્ય થઈ રહ્યું છે એનાથી તો એવો અભાસ ઊભો થયો છે કે, અહીં જે પ્રતિનિધિઓને નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા છે એમને ઉપનિવેશક સ્વરાજ્યની બાબતમાં પક્ષમાં કે વિપક્ષમાં જાણે શાસ્ત્રાર્થ કરવા નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા ન હોય ! અને ઉપનિવેશક સ્વરાજ્ય આપવું કે ન આપવું એનો આધાર કયો પક્ષ શાસ્ત્રાર્થમાં વિજયી થાય છે એના આધારે નક્કી કરવામાં આવશે.

જે લોકો બૌદ્ધિક તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે એમના પ્રત્યે સન્માન પ્રદર્શિત કરીને હું એટલું જ કહેવા માંગું છું કે આ રીતે એક જીવતા-જાગતા સળગતા પ્રશ્નને તર્કની કસોટીએ કસવા માત્રથી એનો ઉકેલ આવી શકવાનો નથી. હું પોતે તો તર્કશાસ્ત્ર કે તાર્કિકોની વિરુદ્ધમાં ક્યારેય હોતો નથી. પણ જો તર્કશાસ્ત્રી પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓની પસંદગી કરવામાં બેદરકાર બન્યા તો એમણે જે નિષ્કર્ષો તારવ્યાં હશે એના દુષ્પરિણામો ભયંકર આવશે. સલાહ માત્ર એટલો જ છે કે તમે પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર તર્ક નિષ્પત્તિ તારવો છો કે નહીં. ડૉ. જોન્સને બર્કલેનાં અસત્યાભાસોને પોતાના પગ તળે કચડી નાખ્યા હતા. તમે એવું વલણ અખત્યાર કરી શકો તમે છો?

આવું સ્પષ્ટ વક્તવ્ય મારે આપવું પડે છે કારણ કે અહીં જે પ્રકારના પ્રવાહો ગતિમાન થાય છે એટલે જ મને ભીતિ લાગે છે કે એવું કોઈ પણ બંધારણ કોઈપણ પ્રકારે ઉપયોગી નહીં બની શકે જેને બહુમતનું સમર્થન પ્રાપ્ત થયું નહીં હોય !

એક એવો સમય હતો જ્યારે તમે અહીં બેઠા બેઠા ભારતના ભલાબૂરાનો નિર્ણય લેતા હતા અને ભારત એનો સ્વીકાર કરી લેતું હતું. પણ મારે સ્પષ્ટ કહેવું છે કે એવો સમય હવે આવવાનો નથી. એવા દિવસો તો ક્યારનાય સમાપ્ત થઈ ગયા છે. જો તમે એવું ઈચ્છતા હો કે ભાવિ બંધારણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ઉપયોગી સિદ્ધ થાય તો એની એકમાત્ર કસોટી એ છે કે બંધારણે લોકોની સ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત કરવાની રહેશે. લોકસ્વીકૃતિ હશે તો પછી તર્ક સિદ્ધ હોવાની આવશ્યકતા રહેશે નહીં.

(પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદ (૧૯૩૦-૩૧) માં આપેલ પ્રવચન) અનુવાદ : ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર

પરિશિષ્ટ : ૨

સ્વતંત્ર ભારતમાં દલિતો સમાલ ગણાશે ?

પ્રધાનમંત્રી મહોદય,

કોઈ પણ જાતિના રાજનૈતિક જીવનને સંગઠિત કરતી વખતે પેદા થાય એવા બે પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયાસ ગોળમેજી પરિષદે કરવાનો છે. એમાં એક પ્રશ્ન છે ઉત્તરદાથી સરકાર અને બીજો પ્રશ્ન છે. પ્રતિનિધિત્વ કરનારી સરકાર. આ બે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો આપણે ઉકેલવાના છે.

પ્રાંતોમાં પ્રતિનિધિત્વ કરનારી સરકારો અંગે મારે વિશેષ કહેવાનું નથી. મારા વિરોધ સાથે મેં જાહેર કર્યું છે કે મારા વિરોધી વિચારો હોવા છતાંય હું કમિટીનો અહેવાલ સ્વીકારીશ અને એનો અમલ થાય એ માટે હું કમિટીનું સમર્થન કરીશ અને સહકાર આપીશ.

કેન્દ્રમાં ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ સરકારની સ્થાપના અંગેનો મારો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે. કેન્દ્રીય શાસન-સબ કમિટીએ અહેવાલ આપ્યો છે કે અત્યારે જે વહીવટી માળખું છે એમાં પરિવર્તન કરવાની જરૂરિયાત નથી. જો કે આપણે ભારતમાંની નોકરશાહીથી પરિચિત છીએજ. પણ મારું માનવું છે કે આ પ્રકારનું વલણ અખત્યાર કરવું એ તો છીછરું, ઉપરછલું અને બનાવટી પરિવર્તન છે. એમાં ઉત્તરદાયિત્વ માત્ર દેખાવ પૂરતી જ છે. આ વાત કોઈને ગમે કે ન ગમે પણ મારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરવી જ જોઈએ. જો હું આ પ્રકારે સ્પષ્ટતાથી ન કહું તો મારે માટે એ ઈમાનદારી નહીં ગણાય.

લોર્ડ ચાન્સેલરે તો કહી દીધું છે કે એમણે બીજ રોપી દીધું છે. હવે એને સિંચવાનું કામ આપણાં માથે છે. આ કોન્ફેન્સમાં લોર્ડ ચાન્સેલરે આટલો બધો સમય આપ્યો એ બદલ અમે એમના આભારી છીએ. પણ એમણે જે બીજ રોપ્યું છે એ ઊગી નીકળશે એવું હું કહી શકું એવી સ્થિતિમાં નથી. મને તો એવું લાગે છે કે એમણે જે અનાજ બીજના રુપે પસંદ કર્યું છે તે સંભવત સડેલું છે અને જમીનમાં એ ઊગી જ નીકળશે એવું દાવા સાથે કહી શકાય તેમ નથી.

મેં ભારતના સંઘીય શાસન અંગેના બંધારણ વિશે મારા વિચારો લેખિત રુપે આપી જ દીધા છે. મને ખબર નથી કે જે સમિતિના તે અધ્યક્ષ છે એ સમિતિએ મારા વિચારોને ધ્યાનમાં લીધા છે કે નહીં. કારણ કે સમિતિએ જે અહેવાલ આપ્યો છે એમાં એના અંગેનો ઉલ્લેખ છે જ નહીં. એટલે એવા કોઈપણ બંધારણનું હું સમર્થન કરી શકું નહીં જેમાં મારા વિચારો અંગેની કોઈપણ વિચારણા જ કરવામાં આવી ન હોય ! હકીકતમાં વર્તમાન શાસન પદ્ધતિ અને દ્વિસ્તરીય શાસન પદ્ધતિમાંથી મને પસંદગી કરવાનો અવસર આપવામાં આવે તો નિઃશંકાપણે વર્તમાન શાસન પદ્ધતિ ઉપર મારી પસંદગી ઉતારીશ.

પણ મહોદય, જે આ કોન્ફરન્સના માર્ગદર્શક, દાર્શનિક અને કોન્ફરન્સથી અલગ રહેલા સર તેજબહાદુર સમુ માટે સંતોષપ્રદ હોય, પોતાને તરુણ ભારતના પ્રતિનિધિ ગણાવતા બેરિસ્ટર જયકરને માટે સંતોષપ્રદ હોય, બ્રાહ્મણોના પ્રતિનિધિ ગણાવતા સર એ.પી. પત્રો માટે એ સંતોષપ્રદ હોય તો પછી આ અંગે વિરોધ ઉઠાવવાનું મારું કામ નથી. એટલે હું અત્યારે એનું સમર્થન કરતો નથી પણ સાથોસાથ કોઈપણ પ્રકારની બાધા પર ઉપસ્થિત કરવા માગતો નથી. જે લોકો આ વાત સાથે સંમત છે તેઓ એને આગળ વધારે અને એનો અમલ કરાવે.

જે લોકોનું હું પ્રતિનિધિત્વ કરું છું એમણે શાસન પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ એના અંગે મને કોઈપણ પ્રકારનો આદેશ આપ્યો નથી એટલે મારું વલણ ઉચિત છે. પણ મને એક આદેશ તો મળેલો જ છે કે, હું ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ સરકારનો વિરોધ ન કરું અને સાથોસાથ જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી સરકાર ન હોય તો કોઈપણ કાળે એનું સમર્થન ન કરું. કોન્ફરન્સના પ્રતિનિધિઓ બાબતમાં જે કહેવાયું છે તેથી મને ખરેખર દુઃખ થયું છે. મતદાન અને વિધાનસભામાં વિવિધવર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લોકો આ બે મુખ્ય સ્તંભો છે. જેના પર જનતાનું વાસ્તવિક પ્રતિનિધિત્વ કરતી કોઈપણ સરકારી ટકી રહે છે.

આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ છે કે નહેરુ સમિતિએ પુષ્તવચના તમામ નાગરિકોને મતાધિકાર આપવાનું સ્વીકાર્યું છે અને સમિતિએ તૈયાર કરેલા એ ભાગનું સમર્થન તમામ રાજકીય પક્ષોએ કર્યું છે. જ્યારે હું આ સંમેલનમાં સામેલ થયો ત્યારે તો મને એ વિશ્વાસ હતો કે જ્યાં સુધી મતાધિકારના પ્રશ્નને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી એ લડાઈ તો જીતી લેવામાં આવી છે. મતાધિકાર અંગે હવે વિશેષ ચર્ચાને અવકાશ છે જ નહીં, પણ મતાધિકાર અંગેની સમિતિએ ચર્ચા દરમિયાન જે વલણ અખત્યાર કર્યું. એનાથી મારી ભ્રમણા ભાંગી ગઈ છે. આંખો પરનો પડદો હટી ગયો છે. જે જે લોકોએ નહેરુ સમિતિના અહેવાલમાં સહીઓ કરી છે, એવા લોકોના મનમાં વાસ્તવિક રીતે જ કંઈક બીજી બાબત રમી રહી હતી. એટલે સુધી કે ભારતીય નરમ-દળના નેતાઓ છે એમને પણ સાર્વત્રિક પુષ્તમતાધિકાર અંગે સમજાવવામાં મુશ્કેલી પેદા થઈ હતી. પ્રાંતિય વિધાનસભાઓ માટે જનતાના ૨૫% ભાગને મતાધિકાર અપાય એ વાત પણ ચર્ચા દરમિયાન નકારવામાં આવી હતી. અત્યારે મોટો પ્રશ્ન એ ઊભો થયો છે કે જો પ્રાંતિય વિધાનસભા માટે આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તો કેન્દ્રીય વિધાનસભા માટે મતાધિકારની માત્રા કેટલી હશે? પણ મને એ બાબતમાં શંકા છે જ નહીં કે કેન્દ્રીય સરકાર પ્રાંતિય સરકારોની અપેક્ષાએ જનતાનું અધિક પ્રતિનિધિત્વ કરનારી સરકાર બની શકશે. આટલો સીમિત મતાધિકાર ભારતનીભાવિ સરકારમાં ચૂંટાયેલા વર્ગોનું જ આમજનતા પર શાસન લાદી દેવાના છીએ. આમ જનતા પર વિશિષ્ટ વર્ગોનું જ શાસન સ્થપાઈ જશે.

બહુમત અને અનેક અલ્પસંખ્યક સમુદાયોને વિધાનસભામાં કેટકેટલાં સ્થાન પ્રાપ્ત થાય? આ પ્રશ્ન અંગે જ આપણી ગાડી રોકાયેલી છે. મને લાગે છે કે આ ગતિરોધ મુખ્યત્વે આપણાં ભૂતકાળનાં કર્મોનું જ પરિણામ છે. મને લાગે છે કે ભૂતકાળમાં આપણાં અધિકારપ્રાપ્ત લોકોએ કોઈપણ પ્રકારનો પક્ષપાત કર્યા વિના ન્યાયપૂર્વક કામ હાથમાંલીધું હોત તો આજે આ સમસ્યાએ વિકટ રુપ ધારણ કર્યું છે એ થયું હોત નહીં.

બ્રિટિશ સરકારે જે જે વર્ગોને લીધે જેટલી માત્રામાં પોતાનો રાજકીય સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો જોયો, એમને અધિકારો આપીને બીજા વર્ગો પ્રત્યે અસાધારણ પક્ષપાતપૂર્ણ વલણ અખત્યાર કર્યું હતું. આ અંગે સૌથી અધિક અન્યાયના શિકાર દલિતવર્ગોને જ થયું પડ્યું છે.

હું આ કોન્ફરન્સમાં એ સિદ્ધાંતને માન આપીને ભાગ લઈ રહ્યો છું કે, અન્યાયપૂર્ણ નિર્ણય એ નિર્ણય જ હોતો નથી અને એટલે દલિતવર્ગોને જેટલી બેઠકો ન્યાયસંગત રીતે મળવાપાત્ર છે એટલી બેઠકો એમને આપવામાં આવશે અને જૂના ધોરણોને બદલવામાં આવશે. પણ હકીકતમાં એવું થયું નથી. અન્ય લઘુમતી સમૂહોની માગણીઓ સ્વીકારી લેવામાં આવી છે અને એને કાયમી સ્વરુપ આપવામાં આવ્યું છે. હવે તો આ અધિકારપ્રાપ્ત સમૂહો માટે એટલું જ કરવાનું છે કે અહીંતહીંની બુદ્ધિપૂર્વક કાપકૂપ કરીને એને સત્તાના માળખામાં ફીટ કરી દેવાય. પરિવર્તન કે સુધારો જે કંઈ કરવું હોય તે કરજો પણ એક વાર જે પાયો નાંખવામાં આવ્યો છે એને નવેસરથી ખોદી કાઢવાનો પ્રયાસ કરશો નહીં. દલિતવર્ગની કથા તો તદ્દન ભિન્ન છે. એમની વાત તો ભાગ્યે જ સાંભળવામાં આવી છે. એમના અંગે હજુ સુધી કોઈ નિર્ણય જ લેવામાં આવ્યો નથી. મને ખબર નથી કે દલિતવર્ગોને શું મળવાનું છે? મને એવું લાગે છે કે, દલિતવર્ગોની અસહાય સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવીને પરસ્પર બંદરબાંટ અને ખેંચતાણ કરતાં જૂથોની લાલસાને શાંત કરવા માટે દલિતોના ન્યાયી અધિકારો કાપી નાખીને અન્ય અલ્પમતોને આપી દેવામાં આવે, કારણ કે અન્ય અલ્પમતો અધિકમાં અધિક ભાગ અને અધિકાર મેળવવા ઈચ્છે છે.

આવી કઠંગી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે મારે દલિતવર્ગોની સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરી દેવી જોઈએ, કારણ કે ભાવિ શાસનવિધાનમાં દલિતવર્ગોના અધિકારોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં જ આવ્યો નથી. એટલે જ્યારે અધિકારો સોંપવા અંગેની કોઈ ઘોષણા કરવામાં આવે ત્યારે એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રાખવામાં આવે કે દલિતવર્ગોને માટે ભાવિને દ્રષ્ટિમાં રાખી કેવા અધિકારો અને કેવી સંરક્ષણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. એના અમલ માટે કેવી પ્રભાવશાળી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે એની સ્પષ્ટ ઘોષણા આ મંચ પરથી કરવી જોઈએ. અત્યારે જે સ્થિતિ પ્રવર્તમાન છે એ જોતાં મારે દલિતવર્ગની આકાંક્ષાની સ્પષ્ટરુપે રજૂ કરી દેવી જ જોઈએ. મારે ભાર દઈને એ વાત જણાવવી છે કે અમે એવી કોઈપણ વાત જે આ અંગે હું

અને મારા સાથી આ કોન્ફરન્સની આગળની કાર્યવાહીમાં ભાગ લઈ શકીશું નહીં. અમારે કાર્યવાહીમાં અસહયોગનું વલણ અખત્યાર કરવું પડશે.

અધ્યક્ષ મહોદય, જ્યારે હું આવી સ્પષ્ટ વાત આપને જણાવું છું ત્યારે મારો કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે બંદરબાંટમાંની અત્યારની સ્થિતિમાં માત્ર અમને મળેલાં વચનોનું પાલન કરવામાં આવશે. એનાથી અધિક કશું જ અમારે જોઈતું નથી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને અન્ય લોકો જે આ અંગે સક્ષમ છે તેઓ કહેતા રહ્યા છે કે, તેઓ દલિતવર્ગના હિતોના સંરક્ષક છે. ટ્રસ્ટીઓ છે. મને વિશ્વાસ છે કે આ કથન માત્ર ઔપચારિક કે અસત્ય નથી. માનવીય સંબંધોને મધુર બનાવવા માટેના આપણા સૌના પ્રયાસોમાં આ ઘોષણાનો ગંભીરતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવશે એવી મને ખાતરી છે. એટલે જ અધ્યક્ષ મહોદય, કોઈપણ સરકાર અહીં હોય અને વિશેષ રુપે જ્યારે લેબરપાર્ટી (મજૂરપક્ષ) ની સરકાર અત્યારે છે, ત્યારે સરકારનું કર્તવ્ય બની જાય છે કે, તે દલિતવર્ગના વિશ્વાસનો દ્રોહ નહીં કરે. દલિતવર્ગોના વિશ્વાસને અખંડિત જાળવી રાખશે.

પ્રધાનમંત્રી મહોદય, મને એવું કહેવા દેવાની છૂટ આપો કે, જેમણે અમારાં સુખ-દુઃખનો ક્યારેય વિચાર કર્યો નથી અને જેમનાં ઐશ્વર્યનાં મહાલયો અમારા વિનાશ અને પતનના પાયા પર નિર્માણ થયેલાં છે, એમની દયા અને એમના ભરોસે જો અમને છોડી દેવામાં આવશે તો અમારી સાથે મોટામાં મોટા વિશ્વાસઘાત કરવામાં આવ્યો છે એવું સ્પષ્ટપણે કહેવું પડશે. દલિતવર્ગ એવું માને તો એમાં એમનો દોષ ગણાશે નહીં.

આવી સ્પષ્ટ સ્થિતિ છે અને મારે લાગ-લપેટ વિના આવું કહેવું પડે છે એટલે ભારતના કહેવાતા રાષ્ટ્રવાદીઓ અને દેશભક્તો મને સાંપ્રદાયિક અને કોમવાદી કહેશે. જો કે મને એની ચિંતા છે નહીં. ભારત એક વિચિત્ર દેશ છે અને એનાં કહેવાતા રાષ્ટ્રવાદીઓ અને દેશભક્તો પણ વિચિત્ર પ્રાણીઓ છે.

ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદી અને દેશભક્તો એવા લોકોને કહેવામાં આવે છે જે ખુલ્લી આંખે પોતાના જ ભાઈઓ સાથે પશુઓ કરતાંય બદતર વ્યવહાર થતો જોયા કરે છે અને છતાંય એમનું હૃદય વિદ્રોહ કરી ઊઠતું નથી. આ લોકો જાણે છે કે એમના જ દેશની સ્ત્રીઓ અને વિશાળ પુરુષ સમુદાય નાગરિકતાના અધિકારોથી વંચિત છે અને છતાંય એમને અરેરાટી થતી નથી, કે આ અંગે કંઈ કરવું જોઈએ.

તેઓ જાણે છે કે સમાજનો એક વિશિષ્ટ વર્ગ એવો છે જેને ક્યાંય નોકરી કરવાનો અધિકાર નથી. તેઓ અધિકાર વંચિત છે અને છતાંય એમની સંવેદના સળવળતી નથી.

મનુષ્ય અને સમાજને હાનિ પહોંચાડનારી સેંકડો કુરૂઢિયો આ દેશભક્તો અને રાષ્ટ્રવાદીઓ જુએ છે પણ એને મટાડવા માટેની એમને ચિંતા જ થતી નથી. આ રાષ્ટ્રવાદીઓ પોતાના માટે અને પોતાના વર્ગ માટે અધિકમાં અધિક શક્તિની ઈચ્છા રાખે છે અને છતાંય અન્યને કશું જ આપવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

મને આનંદ એ વાતનો છે કે આ પ્રકારનો દેશભક્ત હું નથી. હું તો એક એવા વર્ગનો પ્રતિનિધિ છું જે વર્ગ માત્ર જનતંત્રનો પક્ષપાતી છે. અમારો આદર્શ છે અને અમે એવી આશા રાખી રહ્યા છીએ કે માત્ર વિચારોમાં જ નહીં પણ વ્યવહારમાં પણ બધા માણસો સમાન અને સરખા હોય એવું માનવામાં આવે અને એવું જ આચરણ કરવામાં આવે. રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં, સામાજિક ક્ષેત્રમાં અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં બધાને માટે સમાન વ્યવહાર કરવામાં આવે. કારણ કે જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી સરકાર અને અમને અમારા ઉદ્દેશ સુધી પહોંચવામાં સહાયક સિદ્ધ થશે અને એવી સરકાર જ અમારા માટે સાધન અને સાધ્ય છે. એટલે જ અમે આપની પાસે આ પ્રકારની ઘોષણાની અનિવાર્યરૂપે અપેક્ષા રાખીએ છીએ. આપની સહાનુભૂતિ દલિતવર્ગો સાથે છે એવી સાર્થક ઘોષણા કરીને આપ અમને આશ્વસ્ત કરી શકશો.

મારું એટલું જ કહેવું છે કે આહત લોકોને આનાથી વિશેષ બીજી કોઈ બાબતની આવશ્યકતા નથી. મારું વલણ શંકાપ્રેરિત છે એવું દોષારોપણ આપ મારી ઉપર કરો તો પણ હું એ સ્વીકારવા તૈયાર છું. કારણ કે અત્યાધિક વિશ્વાસ કરીને પોતાના હાથે જ પોતાના વિનાશના બીજ વાવવા કરતાં અત્યાધિક શંકાશીલ બનીને ઘૂણાપાત્ર બનવું પડે તો એ બનવું બહેતર છે એવું મારું માનવું છે.

(ગોળમેજી પરિષદમાં આપેલું પ્રવચન) અનુવાદ : ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર

પરિશિષ્ટ : ૩

આપણો આદર્શ આર્થિક પ્રજાતંત્રની સ્થાપનાનો છે.

ઉપાધ્યક્ષ મહોદય,

નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં રુચિ રાખનારા આ સભાના કેટલાક સભ્યોમાં સંવિધાનના ઉપબંધો અંગે પર્યાપ્ત મૂંઝવણ કે ભ્રમ છે એવું હું માનું છું.

મેં મારા પ્રારંભિક પ્રવચનમાં આ અંગે કોઈપણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો. એટલે મને લાગે છે કે સંવિધાનના ઉપબંધો અંગે સભ્યોમાં આ પ્રશ્નના સ્વરૂપ અંગે થોડોક ભ્રમ ઊભો થયો લાગે છે. કદાચ એવું પણ હોય કે આ અંગે બરાબર અને પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતા મેં કરી નથી.

આ સભાની સમક્ષ આ અંગે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતા હું કરવા માગતો ન હતો એવું તો નહોતું, એટલે મેં

આ અંગે મૌન રાખ્યું હતું. એવું પણ કહી શકાય તેમ નથી. હું તો સભા સમક્ષ સમગ્ર બાબતને પૂરેપૂરી રજૂ કરવા ઈચ્છતો જ હતો પણ મારું પ્રારંભિક પ્રવચન અત્યંત લાંબુ થઈ ગયું હતું અને તેથી કદાચ અરુચિકર પણ બની ગયું હશે અને એટલે એવું વિચારીને એ પ્રવચન અધિક અરુચિકર બનાવવાની મારી ઈચ્છા નહોતી. પરંતુ મને લાગે છે કે આ બાબત અંગે થોડોક સમય લઈને સભાના મનમાં ઊભા થયેલા પ્રશ્નો અંગે થોડીક સ્પષ્ટતા કરી લઉં કે આ બાબતમાં બંધારણની આધારભૂત માન્યતા કઈ છે? હું પહેલાં જ કહી ચૂક્યો છું કે શાસન પ્રણાલીની દ્રષ્ટિએ આ સંવિધાન, સંસદીય પ્રજાતંત્રની સ્થાપના કરે છે. સંસદીય પ્રજાતંત્રનો અર્થ છે કે એક વ્યક્તિ, એક મત - આપણો આ અંગે એવો આશય પણ છે કે પ્રત્યેક સરકાર પોતાના પ્રત્યેક દિવસના કારોબાર બાબત, એક નિશ્ચિત સમયગાળામાં પોતાના કાર્યકાળને આંકવા માટેનો અવસર મતદાતાઓને પ્રદાન કરશે. આ સંવિધાનમાં રાજનૈતિક પ્રજાતંત્રની સ્થાપના આ કારણે જ કરેલી છે કે જેથી કોઈપણ પ્રકારના કોઈ એક વિશેષ જનસમાજની તાનાશાહી સ્થાપિત થાય નહીં. જો કે આપણે રાજનૈતિક પ્રજાતંત્રની સ્થાપના તો સંવિધાન દ્વારા કરી જ દીધી છે. આપણી ઈચ્છા તો એવી છે કે બંધારણમાં આર્થિક પ્રજાતંત્રના આદર્શની રૂપરેખા પણ અમે એમાં આપી દઈએ.

આપણે કેવળ એક એવું તંત્ર સ્થાપિત કરવા નથી ઈચ્છતા જેમાં જનતા માત્ર સત્તાગ્રહણ કરી લે પણ આ સંવિધાનનો આશય એ પણ છે કે, ભવિષ્યમાં જે લોકો મંત્રી મંડળમાં હોય એમના માટે એક આદર્શ પણ મૂકી દઈએ. આ વિચાર છે આર્થિક પ્રજાતંત્રનો. જ્યાં સુધી મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી હું તો એનો એજ અર્થ માનું છું. શું એક વ્યક્તિ એક મત દ્વારા આપણે આર્થિક પ્રજાતંત્રની સ્થાપના માટેનો નિશ્ચિત વિચાર મૂકી શકીએ તેમ છીએ? એવી અનેક વિધિઓ છે જેના દ્વારા લોકો વિશ્વાસ મૂકી શકે કે આ બંધારણ દ્વારા માત્ર રાજનૈતિક પ્રજાતંત્ર જ નહીં પણ આર્થિક પ્રજાતંત્રની પણ સ્થાપના કરી શકાય તેમ છે.

કેટલાક એવા લોકો પણ છે જે એવો વિશ્વાસ ધરાવે છે કે, વ્યક્તિવાદ એ જ આર્થિક પ્રજાતંત્રનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે. એ ઉપરાંત એવા સમાજવાદી લોકો પણ છે જે રાજ્યને આર્થિક પ્રજાતંત્રનું સર્વોત્તમ રૂપ સમજે છે, તો કેટલાક સામ્યવાદી વિચારો અનુસાર આર્થિક પ્રજાતંત્ર સ્થાપવાનું બિલકુલ સાચું રુપ સમજે છે.

આ બધા વિચારોને નજર સમક્ષ રાખીને, એવી અનેક વિધિઓ છે જેના દ્વારા આર્થિક પ્રજાતંત્ર સ્થાપિત કરી શકાય તેમ છે. એટલે અમે જાણીબૂઝીને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં એવી ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે જે નિશ્ચિત અથવા કઠોર હોય નહીં. ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારા ધરાવતા લોકો આર્થિક પ્રજાતંત્રની પ્રાપ્તિ માટેનો આદર્શ હાંસલ કરવા પોતાની નીતિ અનુસાર પ્રયાસ કરે, મતદારાઓ સમક્ષ જઈને એ આદર્શને રજૂ કરે છે એવું સાબિત કરે. ટૂંકમાં વિવિધ વિચારધારાના લોકો જે રીતે કામ કરવાની ઈચ્છા રાખે એ પ્રકારે કામ કરી શકે એનો પૂરેપૂરો અવસર પ્રદાન થઈ શકે એ માટેની પૂરી સવલત આપણાં બંધારણમાં કરવામાં આવેલી છે.

મહોદય, આટલા કારણસર જે ભાગ-જના અનુચ્છેદની ભાષા આ સ્વરૂપની રાખવામાં આવી છે અને પ્રારૂપ સમિતિએ પણ આ રુપને જ ઉત્તમ ગણ્યું છે.

એવી કોઈ પણ વસ્તુ જે કઠોર નથી, પરિવર્તન જેનો મૌલિક ગુણ છે અને જે પરિસ્થિતિ તથા સમયને અનુરૂપ પરિવર્તનશીલ હોવી જોઈએ એને નિશ્ચિત અને કઠોર રુપ આપવાથી કોઈ લાભ થઈ શકતો નથી. એટલે જ નિર્દેશક સિદ્ધાંતોનું કોઈ મૂલ્ય જ નથી એવું કહેવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. મારી દ્રષ્ટિએ નિર્દેશક સિદ્ધાંતોનું મોટું મૂલ્ય છે, કારણ કે આ સિદ્ધાંતો આપણા આર્થિક પ્રજાતંત્રનો આદર્શ રજૂ કરે છે.

સંવિધાનમાં આપણે જાણીબૂઝીને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો છે અને આપણે એવું એટલા માટે જ કર્યું છે. આપણે એવું ઈચ્છતા નહોતા કે આપણા બંધારણમાં વિવિધ શાસનપ્રણાલી દ્વારા આપણે એક કોરા તથા એવા સંસદીય પ્રજાતંત્રની સ્થાપના કરવા માગીએ છીએ જેમાં એવો નિર્દેશ ન હોય કે આપણો આર્થિક આદર્શ શું છે? એને આપણે કેવી સામાજિક વ્યવસ્થા ઈચ્છીએ છીએ?

હું માનું છું કે જે પ્રશ્ન અંગે મિત્રો ઉત્તેજિત થઈ ગયા છે. તેઓ એ વાતને ધ્યાનમાં રાખે, જે મેં હમણા હમણાં રજૂ કરી છે. અર્થાત્ આ સંવિધાનના નિર્માણ પાછળ આપણાં બે ઉદ્દેશો છે.

(૧) રાજનૈતિક પ્રજાતંત્રનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું.

(૨) એ પણ નક્કી કરી લેવું કે આપણો આદર્શ આર્થિક પ્રજાતંત્ર સ્થાપિત કરવાનો છે.

અને જે કોઈ સરકાર સત્તા ઉપર હોય એણે એવો પ્રયાસ કરવાનો છે કે આર્થિક પ્રજાતંત્રની સ્થાપના થાય.

મને લાગે છે કે આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી જે સભ્યોમાં મિથ્યાભ્રમ પેદા થયો છે એ દૂર થઈ જશે.

મારા મિત્ર શ્રી ત્યાગીએ મને અનુરોધ કર્યો છે કે પ્રયાસ શબ્દ અને એવા જ કેટલાક શબ્દોને કાઢી નાખવામાં આવે. હું માનું છું કે અમે પ્રયાસ શબ્દનો પ્રયોગ જે કારણે કર્યો છે. એનો એમણે ખોટો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. મારા વિચાર મુજબ પ્રયાસ શબ્દ જે સંવિધાનના ખરડામાં આવ્યો છે તે ખૂબજ મહત્વપૂર્ણ છે. અમે એનો પ્રયોગ એટલા માટે કર્યો છે કે એવી પરિસ્થિતિ પણ પેદા થાય જ્યારે નિર્દેશક સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવામાં સરકારના માર્ગમાં રૂકાવટો અને બાધાઓ ઊભી થાય, તો પણ એવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં આર્થિક પ્રજાતંત્રનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને પ્રયાસ કરવાનું ચાલુ રાખે એ આશયથી પ્રયાસ શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે. નહીં તો સરકાર એવું પણ કહી શકે કે, પરિસ્થિતિ એટલી બગડી ગઈ હતી, ધન એટલું ઓછું હતું કે અમે સંવિધાનનું અનુસરણ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરી શકતા નથી.

હું માનું છું કે મારા મિત્ર ત્યાગી આ અંગે વિચાર કરશે કે આવા પ્રસંગે પ્રયાસ શબ્દ મહત્વપૂર્ણ બની જશે અને એ શબ્દ કાઢી નાખવાથી એક મોટી ત્રુટિ રહી જશે.

(બંધારણની વિશદ્ધ ચર્ચા વખતે આપેલું પ્રવચન) અનુવાદ : ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર

પરિશિષ્ટ : ૪

કોમન સિવિલ કોડ હોવો જોઈએ ?

મારા મિત્ર શ્રી હુસેન ઈમામે અનુચ્છેદ ૩૫ માં સંશોધનનું સમર્થન કરતી વખતે પૂછ્યું હતું કે, “શું આવડા મોટા બૃહદ્ દેશમાં કાનૂનોની સમાન આચારસંહિતા બનાવવી સંભવ અને વાંછનીય છે ?”

મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે, મને એમની વાત સાંભળીને નવાઈ લાગી હતી, કારણ કે આપણાં દેશમાં માનવીય સંબંધો અંગે લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કાનૂનોની સમાન સંહિતા છે જ. આપણે ત્યાં દંડ વિધાનમાં સમાન અને સંપૂર્ણ ફોજદારી ધારો છે જે સમગ્ર દેશમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે.

આપણા દેશમાં સંપત્તિ હસ્તાંતરણનો કાયદો છે જે સંપત્તિ અંગેના સંબંધો બાબતમાં આખા દેશમાં સમાનપણે લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળે અસંખ્ય અધિનિયમોનું ઉદાહરણ આપી શકું તેમ છું. જેનાથી એવું સાબિત થઈ શકે કે આ દેશમાં વ્યવહારિક રુપે લગભગ એકજ આચારસંહિતા સમાન ધોરણે સમસ્ત દેશમાં લાગુ પાડવામાં આવેલી જ છે. અત્યાર સુધીમાં કેવળ એક જ ક્ષેત્ર એવું બાકી છે જેમાં સિવિલ ધારાએ હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી એ છે વિવાહ અને ઉત્તરાધિકારનું ક્ષેત્ર. આ એક જ એવો ખૂણો બાકી છે જેમાં આપણે હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. જે લોકો અનુચ્છેદ ૩૫ ને સંવિધાનનો ભાગ બનાવવા ઈચ્છે છે એમની ઈચ્છા આ અંગે જ સુધારો કરવાની છે. એટલે અત્યારે જે તર્ક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કે આપણે આવું કરવું જોઈએ કે ના કરવું જોઈએ એ તર્ક જ મને તો અનુચિત લાગે છે. કારણ કે હકીકતમાં તો આપણે સમાન આચારસંહિતામાં નિહિત હોય એવા તમામ વિષયો ઉપર કાનૂનો બનાવી લીધાં જ છે એટલે અત્યારે એ સમય તો પસાર થઈ જ ગયો છે, કે હવે આપણે એવું ન પૂછી શકીએ કે શું આપણે આવું કરી શકીએ ? મારું એટલું જ કહેવું છે કે આપણે એવું આ પહેલાં કરી જ ચૂક્યા છીએ.

સંશોધન અંગેના વિષયમાં હું કેવળ બે જ બાબતો કહેવા ઈચ્છું છું. મારે પહેલી વાત કહેવી છે : જે સભ્યોએ આ સંશોધન પેશ કર્યું છે તેઓ કહે છે કે, મુસલમાનોનો વ્યક્તિગત કાનૂન જ્યાં સુધી દેશને સંબંધ છે ત્યાં સુધી સમગ્ર ભારતમાં અટલ અને સમાન હતો એ વાતને હું પડકારવા માગતો નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે મારા અધિકાંશ મિત્રો, જેમણે આ સંશોધન ઉપર વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં છે, તેઓ ભૂલી જાય છે કે ઈ.સ. ૧૯૩૫ સુધી પશ્ચિમોત્તર સીમાપ્રાંતના મુસલમાનો પર હિંદુકાનૂન લાગુ પાડવાનો બંધ કરીને શરિયતનો કાનૂન લાગુ પાડવો પડ્યો હતો. કેવળ એટલું જ નથી મારા માનનીય મિત્રને હું યાદ અપાવું કે ૧૯૩૭માં પશ્ચિમોત્તર સીમાપ્રાંત સિવાય બાકીના ભારતમાં પણ વિભિન્ન ભાગોમાં તથા સંયુક્તપ્રાંત, મધ્યપ્રાંત અને મુંબઈ પ્રાંતમાં ઉત્તરાધિકારના વિષયમાં મહદઅંશે મુસલમાનો ઉપર હિંદુ કાનૂન લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. એમને અન્ય મુસલમાનોની સાથે જેઓ શરિયતના કાનૂન પ્રમાણે ચાલતા હતા, એમને માટે ૧૯૩૭માં વિધાનમંડળને હસ્તક્ષેપ કરવો પડેલો અને શેષ ભારત પર શરિયતનો કાનૂન કરવા માટે એક કાયદો બનાવવો પડેલો.

મારા મિત્ર કરુણાસર મેનને મને બતાવ્યું કે ઉત્તર મલબારમાં મરૂમકતાયમ કાનૂન કેવળ હિંદુ પર જ નહીં મુસલમાનો પર પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. યાદ રાખવું જોઈએ કે, મરૂમકતાયમ કાનૂન માતૃપ્રધાન કાનૂન છે. પિતૃપ્રધાન કાનૂન નથી.

એટલે ઉત્તરે મલબારમાં મુસલમાનો આજ પર્યંત મરૂમકતાયમ કાનૂનનું અનુસરણ કરે છે. એટલે જ એવું કહેવાનો કોઈ અર્થ છે જ નહીં કે મુસ્લિમ કાનૂન એક અટલ કાનૂન છે, જેનું તેઓ પ્રાચીન સમયથી અનુસરણ કરી રહ્યા છે. તે કાયદો એવા જ સ્વરૂપમાં કેટલાક ભાગોમાં લાગુ નહોતો પણ છેલ્લા દસ વર્ષથી જ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે એટલે જો આવશ્યક લાગે કે સમસ્ત નાગરિકો પર એમના ધર્મનો વિચાર કર્યા વિના એક જ સિવિલ સંહિતા કરવા માટે અનુચ્છેદ ૩૫ માં નિર્દેશીત નવી સિવિલ સંહિતામાં હિંદુ કાનૂનના કેટલા અંશો મૂકી દેવામાં આવેલા છે - એનું કારણ એ નથી કે તે હિંદુકાનૂનના અંશો છે પણ એટલા માટે કે તે સર્વાધિક યોગ્ય લાગે છે, તો મને વિશ્વાસ છે કે કોઈપણ મુસલમાનને એવું કહેવાનો અધિકાર નહીં હોય કે સિવિલ સંહિતાને બનાવનારાઓએ મુસ્લિમજાતિની ભાવનાઓ પ્રત્યે કઠોરતાનો વ્યવહાર કર્યો છે.

મારી બીજી વાત એ છે કે હું એમને આશ્વાસન આપવા માગું છું કે આ વિષય અંગે એમની ભાવનાઓને હું પૂર્ણતઃ સમજૂ છું પરંતુ મારા વિચાર મુજબ અનુચ્છેદ ૩૫ની બાબતમાં એમણે ઘણું ઝીણું કાંત્યું છે. આ અનુચ્છેદમાં તો કેવળ એટલું જ સૂચન છે કે, રાજ્ય દેશના નાગરિકોને માટે એક સિવિલ સંહિતાના નિર્માણનો પ્રયત્નકરશે. એમાં એવું કહેવાનો તો આશય છે જ નહીં કે, સંહિતાના

નિર્માણ પછી રાજ્ય એનાં તમામ નાગરિકો પર કેવળ એજ આધારે લાગુ પાડી દેશે કે તેઓ નાગરિક છે. એવી સંભાવના પણ નકારી શકાય તેમ નથી કે ભાવિ સંસદ - શરૂઆત કરવાના હેતુથી આ સંહિતાને કેવળ એવી જ વ્યક્તિ પર લાગુ પાડે જે લોકો એનું પાલન કરવાની તૈયારી બતાવે, જેથી આ સંહિતા પૂર્ણરૂપની ઐચ્છિક આધારે લાગુ પાડી શકાય. સંસદ એવા અધિકારનો કોઈ અન્ય રીતે પણ અમલ કરી શકે. આ કંઈ તદ્દન નવી જ રીત નથી. એને ૧૯૩૭ના શરિયતના અધિનિયમમાં અપનાવવામાં આવી હતી. પશ્ચિમોત્તર સીમાપ્રાંત છોડીને અન્ય ક્ષેત્રો પર લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો.

કાયદામાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ શરિયતન કાનૂન છે જે મુસલમાનો ઉપર લાગુ પાડવો જોઈએ. શરત માત્ર એટલી જ છે કે જે મુસલમાનો શરિયતના કાનૂનને અનુસરવા ઈચ્છે છે અને રાજ્યના કોઈ અધિકારો સામે એવી ઘોષણા કરે પછી જ તે અને તેનાં ઉત્તરાધિકારીઓ આ કાનૂન અંતર્ગત આવી જાય છે. સંસદ માટે આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવી સંભવ છે. અને આ પ્રકારની જોગવાઈ પુનઃસ્થાપિત કરે, જેનાથી અહીંના મારા મિત્રોએ જે આશંકા પ્રગટ કરી છે તે વ્યર્થ સાબિત થાય.

(સંવિધાનસભા વાદવિવાદ ખંડ-૭, ૨૪ નવેમ્બર, ૧૯૪૮ પૂ. ૮૦૯) અનુવાદ : ડૉ. રમેશચંદ્ર પરમાર

પરિશિષ્ટ : ૫

હું દૃઢ અને મજબૂત કેન્દ્ર સરકારનું સમર્થન કરું છું

અધ્યક્ષ મહોદય,

હું આપના પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું કે આ સંકલ્પે પર મને બોલવા માટે આપે આમંત્રિત કર્યાં. હું એ વાતનો સ્વીકાર અવશ્ય કરીશ કે ; તમારું આમંત્રણ મેળવીને હું થોડોક આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. વીસબાવીસ સભ્યોના નામ યાદીમાં મારી ઉપર છે. એટલે મેં ધારણા રાખેલી કે જો મને બોલવાનો મોકો મળશે તો તે પણ કાલે જ મળશે અને આ વાત હું પણ પસંદ કરતો હતો. કારણ કે આજે હું કોઈ પણ તૈયારી કર્યા વિના જ આવ્યો છું. મારી ઈચ્છા તો એવી હતી કે આ વિષય ઉપર હું વિસ્તૃત ચિંતન કરી પ્રવચન આપું અને એટલા માટે એની તૈયારી કરી લેવા માગતો હતો. આ ઉપરાંત આપે વક્તાઓ માટે માત્ર ૧૦ મિનિટનો જ સમય ફાળવ્યો છે. આ સંજોગોમાં હું નથી માનતો કે સંકલ્પ ઉપર સમૂચિત પ્રકાશ પાડવા હું સમર્થ બની શકીશ. પણ આપે અવસર આપી જ દીધો છે ત્યારે જ્યાં સુધી શક્ય હશે ત્યાં સુધી હું સંક્ષિપ્તમાં આ અંગે મારો પોતાનો મત વ્યક્ત કરીશ.

ગઈ કાલથી જે ચર્ચા ચાલી રહી છે અને નજર સમક્ષ રાખીએ તો સંકલ્પને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય તેમ છે. સંકલ્પનો એક હિસ્સો એવો છે જેના અંગે કોઈપણ પ્રકારના વાદવિવાદ માટે અવકાશ છે જ નહીં. જ્યારે બીજો વિભાગ વિવાદાસ્પદ છે. સંકલ્પની પ થી ૭ એવી બાબતો છે જેમાં વિવાદ છે જ નહીં. આ ફકરાઓમાં દેશના ભાવિ સંવિધાનના લક્ષ્યો ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સંકલ્પની ૨જૂઆત પંડિત નહેરુએ કરી છે જે એક સમાજવાદીની હેસિયતથી મશહૂર છે. પણ હું એ વાતનો અવશ્ય સ્વીકાર કરું છું કે, મને મોટી નિરાશા થઈ છે. જો કે આ મુદ્દાઓ વિવાદમૂલક તો નથી જ.

* પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ ૧૩મી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ના દિવસે સંવિધાનસભામાં નીચે પ્રમાણેનો સંકલ્પ પ્રસ્તુત કર્યો હતો :

- (૧) આ સંવિધાનસભા ભારતવર્ષને એક પૂર્ણ પ્રભુસત્તા સંપન્ન જનતંત્ર ઘોષિત કરવાનો દંઠ અને ગંભીર સંકલ્પ પ્રગટ કરે છે અને નિશ્ચય કરે છે કે : એના ભાવિ શાસનને માટે એક બંધારણ બનાવવામાં આવે.
- (૨) જેમાં એ તમામ પ્રદેશોનો એક સંઘ રહે જે આજે બ્રિટીશ ભારત તથા દેશી રિયાસતોની અંદર આવેલા અથવા એની બહાર પણ છે અને જે આગળ જતાં સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ ભારતમાં સામેલ થવા ચાહે છે.
- (૩) જેમાં ઉપરોક્ત તમામ પ્રદેશો, જેમની વર્તમાન સરહદો ભલે પછી કાયમ રહે કે; સંવિધાનસભા અને ત્યારબાદ સંવિધાનના નિયમાનુસાર બને અથવા બદલાય, તેને એક સ્વાધીવ એકમનો દરજ્જો મળે અથવા પ્રદેશનો દરજ્જો મળે, એમને તમામ બાકીના અધિકારો પ્રાપ્ત થશે; જે સંઘ સરકારને સોંપવામાં આવ્યા નહીં હોય; અને તેઓ શાસન અને વ્યવસ્થા અંગેના તમામ અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકશે. જે અધિકારો અને કાર્યો સંઘને સોંપવામાં આવ્યા હોય અથવા જે સ્વભાવતઃ નિહિત કે સમાવેશ થયેલા હશે અથવા એનાથી ફલિત થતા હશે.
- (૪) જેમાં સાર્વભૌમ, સ્વતંત્ર ભારત તથા એના અંગભૂત પ્રદેશો અને શાસનના તમામ અંગોની તમામ શક્તિ અને સત્તા (અધિકાર) જનતા દ્વારા પ્રાપ્ત થશે.
- (૫) જેમાં ભારતના તમામ લોકો (જનતા)ને કાનૂન અને સાધારણ સદાચાર પ્રમાણે નિશ્ચિત નિયમોના આધારે સામાજિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક ન્યાય, પ્રતિષ્ઠા અને અવસરની સમાનતા અને કાયદા અનુસાર વિચાર અભિવ્યક્તિ, વિશ્વાસ, ધર્મ, ઈશ્વરોપાસના, વ્યવસાય, સંઘ બનાવવાનો અને કામ કરવાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર રહેશે અને માનવામાં આવશે.
- (૬) જેમાં લઘુમતીઓને માટે, પછાતવર્ગો અને આદિવાસી ક્ષેત્રો માટે તથા દલિત અને અન્ય પછાતવર્ગો માટે પર્યાપ્ત સુરક્ષા ઉપાયો રહેશે.
- (૭) જેમાં આ જનતંત્રની અખંડતા (આંતરિક એકતા) રક્ષિત રહેશે અને જળ, સ્થળ અને હવા પર એમનો સૌનો તમામ અધિકાર, ન્યાય અને સભ્ય રાષ્ટ્રના નિયમો અનુસાર રક્ષિત રહેશે.
- (૮) આ પ્રાચીનદેશ સંસારમાં પોતાનું યોગ્ય અને સન્માનિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અને સંસારમાં શાંતિ તથા માનવજાતિનું હિત સાધવાની ઈચ્છાથી પૂર્ણ યોગદાન કરશે.

હું તો એવી આશા રાખતો હતો કે પંડિતજી એનાથી આગળ જશે, જેટલા આગળ આ પ્રસ્તાવમાં તે વધ્યા છે. ઇતિહાસના વિદ્યાર્થી તરીકે આ ભાગને સંકલ્પમાં સામેલ જ ન કર્યો હોત તો સારું થાત ! સંકલ્પને વાંચતા જ પેલી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ફ્રાંસની વિધાન પરિષદની માનવ અધિકારોની ઘોષણા અચાનક જ યાદ આવી જાય છે. હું તો માનું છું કે આજે ૪૫૦ વર્ષ થયાં છતાંય તે ઘોષણા અને એમાં આપેલા સિદ્ધાંતો લોકોના દિલદિમાગમાં જકડાઈ ગયા છે. હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે દુનિયાના સભ્ય દેશોને રોશની આપનાર માનવીઓના દિમાગમાં જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં જ્યાં વિચાર અને સામાજિક જીવનમાં એટલી કઠરતા અને રૂઢિવાદિતા વ્યાપ્ત છે. જેટલી અન્ય કોઈ દેશમાં નહીં હોય, ત્યાં પણ આ ઘોષણાની ઉપયોગિતાનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈપણ પ્રકારની આંચ આવશે નહીં. આ વાતોનું પુનરાવર્તન કરવું એ તો કેવળ પાંડિત્ય પ્રદર્શન કરવા બરાબર છે અને અત્યારે કરવામાં આવેલી ઘોષણાને પણ એ કક્ષા જ મૂકી શકાય. માનવાધિકારોનો સિદ્ધાંત આ દેશની વિચારધારા અને દ્રષ્ટિકોણમાં વ્યાપ્ત છે એવું માનીને એની પુનઃ ઘોષણા કરવી અને એવું માનવું કે આ સિદ્ધાંતો અમારા સિદ્ધાંતોનું જ એક અંગ છે તો તે તદ્દન અનાવશ્યક છે.

આ સંકલ્પમાં બીજી પણ કેટલીક ત્રુટિઓ છે. પ્રસ્તાવનાના ભાગમાં જો કે અધિકારોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે પણ સુરક્ષાનો કોઈ ઉપાય સુચવવામાં આવ્યો નથી. આપણે બધાજ એ વાતને બરાબર જાણીએ છીએ, કે જ્યાં સુધી અધિકારોની સુરક્ષાની વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાં સુધી અધિકારોનું કોઈજ મહત્વ નથી. અધિકારોનું અતિક્રમણ થાય ત્યારે એનો બચાવ થઈ શકે એવી કોઈક વ્યવસ્થાનું નિર્માણ પણ હોવું જ જોઈએ. આ પ્રસ્તાવમાં અધિકારોની સુરક્ષાનો અભાવ સ્પષ્ટ વર્તાઈ આવે છે. એવા સામાન્ય સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ પણ આ પ્રસ્તાવમાં નથી કે કોઈ પણ નાગરિકના જીવન, સ્વતંત્રતા અને સંપત્તિનું અપહરણ ત્યાં સુધી કરવામાં નહીં આવે જ્યાં સુધી કાનૂનની પ્રક્રિયા પૂરેપૂરી તપાસ કરવામાં આવી નહીં હોય ! સંકલ્પમાં ઉલ્લેખિત મૌલિક અધિકારોને પણ કાનૂન અને સદાચારને આધિન મૂકી દેવામાં આવ્યા છે. એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે કાનૂન અને સદાચારણ એટલે શું ? એનો નિર્ણય તો વર્તમાન કાર્યપાલિકા જ કરી શકશે. પરિણામે કોઈક એક પ્રબંધનો એક ફેંસલો થશે અને બીજા પ્રબંધનો બીજો ફેંસલો થશે. એકરૂપતા જળવાઈ રહેશે નહીં. કારણ કે આ સંકલ્પથી આપણે નિશ્ચિત રૂપે એવું કહી શકીએ તેમ નથી કે આ મૌલિક અધિકારોની સ્થિતિ કેવી રહેશે ? જો શાસનપ્રબંધની મરજી ઉપર મૌલિક અધિકારોને છોડી દેવામાં આવે તો મૌલિક અધિકારોની સ્થિતિ વિશે ચોક્કસપણે કોઈ નિર્ણય બાંધી શકાશે નહીં.

સંકલ્પમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક ન્યાયની વ્યવસ્થા પણ રાખવામાં આવી છે. જો સંકલ્પમાં કોઈ વાસ્તવિકતા હોય, એમાં સરચાઈ હોય અને મને કહેવા દો કે એમાં સરચાઈ છે કારણ કે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ આ સંકલ્પ રજૂ કર્યો છે એટલે હું એવી આશા પણ રાખું છું કે આ બાબતમાં પણ એવી કોઈ વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ થવો જોઈએ જેના દ્વારા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય પ્રદાન કરવામાં રાજ્યને સરળતા રહે કે ફરજ પડે. એટલે સંકલ્પમાં આ બાબતનો અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં - સાફ સાફ શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે જેથી સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય અપાવવામાં કોઈપણ જાતની આડપીલી ઊભી થાય નહીં. જ્યાં સુધી ઉદ્યોગધંધાઓનું અને જમીનનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી મારી સમજમાં એ વાત બંધ બેસતી નથી કે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય આપણે કેવી રીતે આપી શકીશું ? જ્યાં સુધી દેશની અર્થનીતિ સમાજવાદી ન બને ત્યાં સુધી આ વિચારને આપણે કેવી રીતે મૂલત્ત સ્વરૂપ આપી શકીશું ? વ્યક્તિગત રીતે આ સિદ્ધાંતોને સંકલ્પમાં સામેલ કરવા બાબતે મારી કોઈ આપત્તિ છે જ નહીં અને છતાંય સંકલ્પ મારે માટે નિરાશાપ્રદ છે. આટલું કહીને આ પ્રશ્નને હું અહીં જ પડતો મૂકું છું.

હવે હું પ્રસ્તાવનાના પ્રથમ ભાગ અંગે થોડુંક કહેવા માગું છું. આ ભાગમાં ચાર ફકરાનો સમાવેશ થાય છે. સભામાં થયેલી ચર્ચાવિચારણાને અનુલક્ષીને મેં કહ્યું હતું કે આ વિભાગ વિવાદાસ્પદ થઈ ગયો છે. સમગ્ર વિવાદ “રિપબ્લિક” શબ્દ ઉપર કેન્દ્રીત થયો છે. ફકરા ચારના વાક્ય તમામ શક્તિ, તમામ અધિકારો જનતા દ્વારા પ્રાપ્ત થશે. એના અંગે જ બધો વિવાદ ઉભો થયો છે. એટલે ડૉ. જયકરે કાલે જે વાત કહી કે, મુસ્લિમલીગની ગેરહાજરીમાં આ સંકલ્પ ઉપર વિચાર કરવો એ ઉચિત નથી અને એના અંગે જ સમગ્ર વિવાદ પેદા થયો છે.

આગળ જતાં આ દેશનો કેવો વિકાસ થશે એ વાત અંગે મારા મનમાં જરાય સંદેહ નથી. હું જાણું છું કે; આજે આપણે રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક એમ તમામ દૃષ્ટિએ વિભાજિત છીએ. આજે આપણો દેશ અનેક લડાયક જૂથોમાં વહેંચાયેલો છે. હું તો એટલે સુધી કહેવા તૈયાર છું કે એવા જ એક લડાયક જૂથનો હું પોતે આગેવાન છું. પરંતુ અધ્યક્ષ મહોદય, આ બધી બાબતો હોવા છતાં પણ મને એ વાતનો પૂરો વિશ્વાસ છે કે, સમય અને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થશે; તો દુનિયાની કોઈપણ તાકાત આ દેશને એક થતો રોકી શકશે નહીં. જાતિ અને ધર્મની ભિન્નતા હોવા છતાંય આપણે કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં એક થવાના છીએ. એના અંગે મારા મનમાં લેશમાત્ર શંકા નથી. મુસ્લિમલીગ આજે વિભાજન માટે ભયંકર આંદોલન કરી રહ્યું છે પણ એક એવો દિવસ આવવાની સંભાવના પણ હું જોઈ રહ્યો છું કે ખુદ મુસલમાનોમાં જ એવી સમજણ આવશે અને તેઓ સમજવા માંડશે કે, સંયુક્ત ભારત જ એક કલ્યાણકારી માર્ગ છે એવું કહેવામાં મને જરાય શંકા લાગતી નથી. (તાળીઓનો ગડગડાટ)

એટલે જ્યાં સુધી આપણાં લક્ષ્યને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી આપણામાંથી કોઈને ય આશંકા રહેવીજોઈએ નહીં. આપણી ચિંતા એ નથી કે આપણું ભવિષ્ય કેવું થશે ? આપણી ચિંતા તો એ જ છે કે આટલી બધી વિરાટ જનશક્તિ ધરાવતો દેશ હળીમળીને એક એવો ફેંસલો કરે એને એવો માર્ગ અપનાવે કે આપણે લડાયક જુથોમાં વહેંચાયેલા સૌ એક થઈ જઈએ. આપણી મુશ્કેલી ઈતિને લઈને નહીં પણ અથને લઈને છે. અંતિમ નહીં પણ પ્રારંભિક પરેશાની છે. આપણું લક્ષ્ય શું છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે પણ પરેશાની એટલી જ છે કે કામનો પ્રારંભ ક્યાંથી કરીએ ? આપણાં દેશના બધાજ લોકો એકજ માર્ગના યાત્રી બને, બધાની નવા સંવિધાનમાં સહમતી મળે, બધાજ વર્ગોની રજામંદી મળે એ માટે જે બહુમતી ધરાવે છે એવી રાજનૈતિક પાર્ટીની મોટી જવાબદારી થઈ જાય છે કે જે ગલત ધારણાઓને દૂર કરવા કેટલીક સુવિધાઓ અને સવલતો આપીને આપણી સાથે ચાલવા માટેનો અનુરોધ કરવામાં પાછી પાની ન કરે. આવી ભાવના બહુમતી પક્ષમાં પેદા થશે એવી ભાવનાથી જ હું આ અનુરોધ કરું છું. આપણે એવો સુગોચ્યાર કરવાનું બંધ કરી દઈએ જેના કારણે અન્ય લોકોમાં ભયની ગ્રંથિ પેદા થવા માંડે અને ભય ઉત્પન્ન થાય. પોતાના વિરોધીઓમાં જે પક્ષપાતી ધારણાઓ બંધાઈ ગઈ છે એમને સવલતો અને સુરક્ષા આપીને સમજાવી લેવામાં આવે જેથી સ્વેચ્છાથી આપણી સાથે કદમ મિલાવીને ચાલી શકે અને આપણે જે માર્ગ અખત્યાર કરવા માગીએ છીએ એ મંજિલે સકુશળ પહોંચી શકીએ. હું અહીં ડૉ. જયકરના સૂચનોનું સમર્થન કરું છું તો એટલા માટે જ કે આપણે જે રસ્તો પસંદ કર્યો છે એના ઉદ્દેશથી આપણે એટલું સમજી શકીએ કે ; આ પ્રશ્ન માત્ર કાનૂની નથી.

આપણે સાચા છીએ કે ખોટા છીએ, આપણે જે માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે તે આપણાં કાનૂનો સાથે સંગત છે કે નહીં ? ૧૬ મી મે અને ૬ ડિસેમ્બરના દિવસે આપવામાં આવેલાં આપણાં વક્તવ્યો સાથે સુસંગત છે કે કેમ ? એ બધી વાતોને અત્યારે બાજુએ રાખી દો. આપણી સમસ્યાઓ એટલી ગહન અને ગૂંચવણભરી છે કે માત્ર કાનૂની અધિકારોથી એનું સમાધાન નહીં થાય. આ કાનૂની સમસ્યા છે જ નહીં. આપણે કાનૂની ખ્યાલને છોડીને કંઈક એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેનાથી એવા લોકો પણ જે આમાં સામેલ થયા નથી, એ લોકો પણ સામેલ થઈ જાય. તે લોકો પણ અહીં આવીને બેસે એવું સંભવ બને. મારી તો બસ એટલી જ પ્રાર્થના છે.

ચર્ચા વખતે જ બે એવા પ્રશ્નો ઊભા કરવામાં આવ્યા જે મને ખટક્યા હતા અને મેં બન્ને પ્રશ્નો નોંધી લીધા છે. એક પ્રશ્ન તો મારા મિત્ર બિહારનાં પંતપ્રધાને ઉઠાવ્યો હતો. ગઈકાલે સભામાં એ બોલી રહ્યા હતા. એમણે કહેલું કે આ પ્રસ્તાવ મુસ્લિમ લીગને વિધાનપરિષદમાં સામેલ થવા અંગે કઈ રીતે રોકી શકે ? આજ મારા મિત્ર ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુખરજીએ બીજો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે શું આ પ્રસ્તાવ કેબિનેટ મિશનના પ્રસ્તાવથી વિપરીત છે ? મારું માનવું છે કે આ બન્ને પ્રશ્નો ગંભીર છે અને એનો ઉત્તર - માત્ર ઉત્તર નહીં સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવો આવશ્યક છે. આ પ્રસ્તાવ ખૂબજ સમજી વિચારીને અને શાંતચિત્તથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે એવું હું માનું છું. શક્ય છે કે કેવળ સંયોગવશ આ પ્રસ્તાવ ઘડાયો હોય ! પણ મને એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુસ્લિમ લીગ આને પરિણામે બહાર જ રહી જશે ! ભલે ને પછી એ પરિણામની સંભાવના જાણીને જ આ પ્રસ્તાવ કેમ મૂક્યો ના હોય ! આ અંગે હું સંકલ્પના ફકરા નં.૩ પ્રત્યે આપનું ધ્યાન દોરવા માગું છું જે મારી દ્રષ્ટિએ ખૂબજ મહત્વપૂર્ણ અને આવશ્યક છે. આ ફકરામાં ભારતના ભાવિ સંવિધાનની તસવીર રજૂ કરવામાં આવી છે. મને ખબર નથી કે પ્રસ્તાવક મહોદયનો શું આશય રહ્યો છે. પણ હું માનું છું કે, જો આ પ્રસ્તાવ મંજૂર થઈ જાય તો સંવિધાન સભા માટે આ પ્રસ્તાવ એક અર્થમાં આદેશમૂલક બની જશે અને એના ફકરા નં.૩ અનુસાર જ સંવિધાન બનશે. ફકરો ૩ શું કહે છે ? ફકરો તો એવું સૂચવે છે કે, આ દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન રાજ્ય પદ્ધતિઓ હશે. એક તો એવા સ્વાયત્ત પ્રાંતોની, રિયાસતોની અને અન્ય પ્રદેશોની જે ભારતીયસંઘમાં સામેલ થવા ઈચ્છે છે. આ સ્વાયત્ત પ્રદેશોને તમામ અધિકારો પ્રાપ્ત થશે અને વિશેષમાં અન્ય અધિકારો પણ પ્રાપ્ત થશે. આ સ્વાયત્ત પ્રદેશો ઉપર એક સંઘ સરકાર કાર્ય કરશે જેના કેટલાક અધિકારો હશે ! જેમાં કાયદો બનાવવાનો, અને શાસન ચલાવવાનો અધિકાર પણ હશે ! પ્રસ્તાવના આ હિસ્સામાં જૂથ અંગેનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. આ જૂથ સંઘ સરકાર અને ઘટકો વચ્ચેનું એક મધ્યવર્તી સંગઠન છે. કેબિનેટ મિશનના વક્તવ્યને દૃષ્ટિમાં રાખીએ અને કોંગ્રેસના વર્ધા મુકામે થયેલા પ્રસ્તાવને નજર સમક્ષ રાખીએ તો હું એ સ્વીકાર કરું છું કે, ખુદ મને એ વાતનું આશ્ચર્ય છે કે પ્રસ્તાવમાં જૂથબંધીની કલ્પનાનો ક્યાંય ઉલ્લેખ જ નથી. વ્યક્તિગત રીતે હું પ્રાંતોની આવી જૂથબંધીના વિચારને પસંદ કરતો નથી.

હું તો એક દૃઢ અને સંયુક્ત કેન્દ્રની તરફેણનું સમર્થન કરનારો છું. ૧૯૩૫ના કાયદા અનુસાર જે મજબૂત કેન્દ્રનો પાયો નાંખવાની ઈચ્છા છે એનાથી પણ વિશેષ મજબૂત કેન્દ્રનું હું સમર્થન કરું છું. પરંતુ સભાપતિ મહોદય, આ ઈચ્છાઓ અને અભિપ્રાયોથી સ્થિતિ ઉપર કોઈ અસર પડશે નહીં. આપણે ખૂબજ આગળ વધી ગયા છીએ. હું તો એવું કહીશ કે, કોંગ્રેસ જાતે જ દૃઢ કેન્દ્રને વિઘટિત કરવા રાજી થઈ ગઈ છે. છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષના શાસન પછી એક કેન્દ્ર બન્યું છે અને હું તો આવા કેન્દ્ર નો પ્રસંશક છું, એને સન્માન આપું છું અને કલ્યાણકારી માનું છું. પણ જ્યારે આપણે આ સ્થિતિનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને આપણે જાતે જ એમ કહેવા માંડ્યા છીએ કે અમારે મજબૂત કેન્દ્રની જરૂરત

નથી, જ્યારે આપણે માની જ લીધું છે કે સંઘસરકાર અને પ્રાંતો વચ્ચે ઉપસંઘ જેવી એક મધ્યવર્તી રાજ્ય પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. તો હું જાણવા ઈચ્છું છું કે પ્રસ્તાવના પેરા નં.૩ માં જૂથબંધીનો ઉલ્લેખ શા માટે કરવામાં આવ્યો નથી ? હું જાણું છું કે કોંગ્રેસ પક્ષ, મુસ્લિમ લીગ અને સમ્રાટની સરકાર ત્રણેયની યોજના જૂથબંધી અંગે ધારાના અર્થ બાબતે મતભેદ ધરાવે છે પરંતુ હું તો હંમેશાં એવું સમજતો રહ્યો છું કે, કોંગ્રેસ એ વાત સ્વીકારી લીધી છે કે ભિન્ન ભિન્ન જૂથોના પ્રાંત પોતાનો ઉપ મહાસંઘ બનાવવા રાજી હોય, તો કોંગ્રેસને આ વ્યવસ્થા અંગે કોઈ આપત્તિ હોવી જોઈએ નહીં. મને લાગે છે કે કોંગ્રેસ પક્ષની વિચારધારાનું મારું અર્થઘટન સાચું છે. હું એ પૂછવા માગું છું કે પ્રસ્તાવક મહોદય અને એમના પક્ષે જે શરતો ઉપર પ્રાંતોની જૂથબંધી અથવા એનો ઉપમહાસંઘ બનાવવાની કલ્પનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો એ પ્રસ્તાવનો હવાલો કેમ આપ્યો નથી ? આ પ્રસ્તાવમાં મધ્યવર્તી સંઘનો ઉલ્લેખ શા માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો છે ? આ પ્રશ્નનો મને કોઈ જવાબ મળતો નથી. શ્યામાપ્રસાદ મુખરજીએ જે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે ભલા, આ પ્રસ્તાવ ૧૬ મી મેના વક્તવ્યથી વિપરીત કેવી રીતે છે અને આને લીધે લીગને સંવિધાનસભામાં આવતા કેવી રીતે રુકાવટ થાય છે ? એના ઉત્તરમાં તો હું એટલું જ કહીશ કે, આ પ્રસ્તાવના ત્રીજા ફકરાનો લાભ મુસ્લિમ લીગ અવશ્ય ઉઠાવશે અને લગાતાર પોતાની અનુપસ્થિતિનું ઔચિત્ય પણ સાબિત કરશે.

સભાપતિજી, ગઈ કાલે મારા મિત્ર ડૉ. જયકરે પોતાની માન્યતાનું પ્રતિપાદન કરવા કંઈક કાનૂની ઢંગથી પ્રસ્તાવ અંગે રજૂઆત કરી કે, આપણને આવો પ્રસ્તાવ પાસ કરવાનો અધિકાર છે કે કેમ ? એમણે કેબિનેટ મિશનના વક્તવ્યના કેટલાક અંશો વાંચી સંભળાવ્યા જે આ સભાની કાર્યવાહી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એમનું મંતવ્ય હતું કે, આ પ્રસ્તાવ પર તરત નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિ સભા અપનાવી રહી છે જે કેબિનેટ સમક્ષ બીજી રીતે મૂકવા માગું છું. હું એવું નથી પૂછતો કે આ પ્રસ્તાવને ઉતાવળે પાસ કરી દેવાનો આપણને અધિકાર છે કે કેમ ? પણ એ વાત હું આપને પૂછવા માગું છું કે આનું ઉતાવળિયું વલણ જો આપણે લઈએ અને પ્રસ્તાવને પાસ કરી દઈએ તો તે બુદ્ધમાની અને વિવેકનું પગલું ગણાશે ?

અધિકાર એક વાત છે અને બુદ્ધિમતા બીજી વાત છે. હું માનું છું કે, સભા આ બાબતમાં બીજા કમના દૃષ્ટિકોણથી વિચારે. આ સભાને આવો પ્રસ્તાવ પાસ કરવાનો અધિકાર છે એવું માનીને નહીં પણ એવો ખ્યાલ નજર સમક્ષ રાખીને વિચાર કરે કે, આ પ્રસ્તાવને અત્યારે જ પાસ કરી દેવો એમાં કોઈ બુદ્ધિમતા અને નીતિમત્તા છે ખરી ? મારો તો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે આમ કરવું એ બુદ્ધિમતા અને નીતિમત્તા બન્નેથી વિપરિત છે.

મારું સૂચન છે કે, કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના ઝગડાનો ઉકેલ લાવવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ મામલો એટલો મહત્વનો અને દૂરગામી છે કે, એક અથવા બીજા પક્ષની પ્રતિષ્ઠાને નજર સમક્ષ રાખીને એનો ફેસલો કરવો જોઈએ નહીં. જ્યાં રાષ્ટ્રના ભાગ્યનો ફેસલો કરવાનો હોય ત્યાં નેતાઓ, પક્ષો અને સંપ્રદાયોની શાનની કોઈ કિંમત નથી અને ન હોવી જોઈએ. ત્યાં તો રાષ્ટ્રના ભાગ્યને જ સર્વોપરી મહત્વ આપવું જોઈએ. આ અર્થમાં જ હું જયકરના પ્રસ્તાવનું સમર્થન કરું છું. કારણ કે સંવિધાન સભા સુસંગઠિત સ્વરૂપે પોતાનું કાર્ય કરે અને કાર્યારંભ કરતાં પહેલાં મુસ્લિમ લીગની પ્રતિક્રિયાને જાણી લઈએ, એટલું જ નહીં, આપણે એ વાત પણ સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે ઉતાવળે કરવામાં આવેલા કાર્યને લીધે આપણા ભવિષ્યનો ફેસલો કેવી રીતે થશે ? મને એ વાતની ખબર નથી કે કોંગ્રેસના દિમાગમાં આ અંગેનું કેવું ચિત્ર છે કારણ કે કોંગ્રેસ પક્ષ બહુમતી ધરાવતો પક્ષ છે. એમના માનસમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ જાણી લેવાની દૈવી શક્તિ મને પ્રાપ્ત થયેલી નથી. એમની યુક્તિ અને યુદ્ધકૌશલ શું છે હું જાણતો નથી પણ અત્યારે જે સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમાં એક બહારની વ્યક્તિ તરીકે હું મારું દિમાગ લગાવું છું તો મને ત્રણ જ રસ્તા જોવા મળે છે, જેનાથી આપણે ભવિષ્યનો નિર્ણય કરી શકીએ. એક રસ્તો તો એ છે કે, એક દળ બીજા દળની ઈચ્છા સામે આત્મસમર્પણ કરી દે. બીજો રસ્તો એ છે કે આપણે પરસ્પર વિચાર વિનિમય કરીને સમજૂતીનો માર્ગ શોધી કાઢીએ અને ત્રીજો માર્ગ એ છે કે દિલ ખોલીને લડાઈ લડી લઈએ.

સભાપતિજી, પરિષદના કેટલાક સભ્યો તરફથી મને એવું પણ સાંભળવા મળ્યું છે કે, તેઓ યુદ્ધ લડી લેવા તૈયાર છે. હું પણ તેનો અવશ્ય સ્વીકાર કરું પણ મને લાગે છે કે, આ દેશની કોષ્ઠપલ વ્યક્તિ એવું વિચારે કે યુદ્ધ દ્વારા તે દેશની રાજનૈતિક સમસ્યા હલ કરી લેશે એ વિચાર માત્ર હું કંપી ઊઠું છું. મને એનીય ખબર નથી કે દેશના કેટલા લોકો આ વિચારનું સમર્થન કરશે ? ઘણા લોકો આ ખોટા વિચારનું સમર્થન કરશે અને ઘણા લોકો એટલા માટે સમર્થન કરશે કે એમની લડાઈ અંગ્રેજો સામે છે. જો આ યુદ્ધ જે મનુષ્યના માનસમાં છે, તે સીમિત કક્ષામાં થાય, અને ફક્ત અંગ્રેજો પૂરતું જ મર્યાદિત હોય તો મને આ યુદ્ધકૌશલ અને યુક્તિ ઉપર કોઈ આપત્તિ હોત નહીં. પરંતુ શું તમે એવું માનો છો, કે યુદ્ધ ફક્ત અંગ્રેજોની જ વિરુદ્ધમાં થશે ? મને એ કહેતાં જરાય વસવસો થતો નથી અને આ સભા સમક્ષ હું સાફ સાફ શબ્દોમાં કહી દેવા માંગુ છું કે, જો દેશમાં યુદ્ધ થયું તો પછી એ યુદ્ધ માત્ર અંગ્રેજો પૂરતું જ સીમિત રહેશે નહીં. યુદ્ધ

મુસલમાનો સાથે પણ થશે અને મને કહેવા દો કે એ ઘણું ખોટું થશે. હું તો એ સમજી જ શકતો નથી કે આ પ્રકારનું યુદ્ધ બીજી કઈ રીતે અલગ હોઈ શકે ? એની ભયાનકતાની મેં તો કલ્પના કરી જ લીધી છે.

વિદ્વાન બુકના પ્રસિદ્ધ ભાષણના અંશો હું સભાની સમક્ષ ટાંકી બતાવવા માગું છું જે એમણે અમેરિકા સાથે મેળમિલાપ કરવા અંગે પાર્લામેન્ટમાં આપ્યું હતું. મારો આશય છે કે સભાના ઉદ્દેશ પર એની કોઈક અસર પડે. તમે જાણો છો કે અંગ્રેજો અમેરિકાના વિદ્રોહી ઉપનિવેશોને જીતી લઈ એમની મરજી વિરુદ્ધ પોતાને આધીન રાખવાની કોશિશ કરી રહ્યા હતા. આ ઉપનિવેશોને જીતી લેવાનો વિચાર છોડી દેવામાં આવે એ અંગે બુક મહોદયે કહ્યું હતું :

“સભાપતિ, પ્રથમ તો મને એ કહેવાની અનુમતિ આપો કે, કેવળ બળપ્રયોગ સ્થાયી હોતો નથી. એનાથી થોડીક ક્ષણો માટે કોઈને દબાવી શકાય છે પણ પુનઃ દબાવવાની સ્થિતિ તો પેદા થાય જ છે. જે જાતિને હંમેશા જીતવી પડે એ જાતિને કદાપિ દબાવી શકાતી નથી.”

“મારી બીજી આપત્તિ એ છે કે, બળપ્રયોગનું પરિણામ અનિશ્ચિત હોય છે. બળપ્રયોગથી કાયમ આતંક જ પેદા થાય છે જે વિજય માટે કાયમ શસ્ત્રો જ ઉઠાવવા પડે એને વિજય કહી જ કેવી રીતે શકાય ? બળપ્રયોગમાં તમે અસફળ થાવ તો પછી અન્ય કોઈ વિકલ્પ તમારી સામે રહેતો નથી. જો વાતચીત કરીને ઉકેલ શોધવામાં તમે નિષ્ફળ જાવ તો પછી બળપ્રયોગનો વિકલ્પ તમારી પાસે રહેશે. પણ બળપ્રયોગ કરવામાં તમે હારી ગયા તો પછી સમજૂતી માટેનો અવકાશ જ રહેતો નથી. દયા બતાવવાથી અધિકાર અને શક્તિ ક્યારેક ક્યારેક પ્રાપ્ત થાય છે પણ બળપ્રયોગ કર્યા પછી તો સમજૂતીનો માર્ગ પણ હાથમાંથી સરકી જાય છે અને હાર્યા પછી અધિકારની ભીખ માંગી શકાતી નથી.”

“બળપ્રયોગ વિરુદ્ધ મારી ગંભીર આપત્તિ એ છે કે, “એના દ્વારા લક્ષ્ય પ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં આપ આપના લક્ષ્યને જ દુર્બળ બનાવી દો છો. બળપ્રયોગ કરીને વિજયી બન્યા પછી તમને શું ઉપલબ્ધ થાય છે ? તમે જે પ્રાપ્ત કરો છો તે તો યુદ્ધને કારણે મૂલ્યહીન, જર્જરિત અને બરબાદ થઈ ચૂકેલ હોય છે. નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે આ માટે તો આપે યુદ્ધ કર્યું નહોતું.”

“આ મારી ગંભીર ચેતવણી છે અને એની ઉપેક્ષા કરવી ખતરનાક સિદ્ધ થશે. જો કોઈના દિમાગમાં એવો કોઈક ખ્યાલ વસતો હોય કે બળપ્રયોગ દ્વારા, યુદ્ધ દ્વારા... કારણ કે બળપ્રયોગ એ યુદ્ધ જ છે... હિંદુ-મુસ્લિમ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ જશે અને મુસલમાનોને દબાવી એમની સાથે સંધિ કરી લેવામાં આવશે તો દેશ એવી સ્થિતિમાં ફસાઈ જશે કે સદાને માટે મુસલમાનોને જીતવા માટે જ પ્રવૃત્તિ કરતા રહેવું પડશે. એકવાર જીતી લીધા એટલે જીતનું કામ સમાપ્ત થઈ ગયું એવું માની શકાશે નહીં.”

હું આપનો અધિક સમય લેવા નથી ઈચ્છતો. પુનઃ એડમંડ બર્કનું વિધાન ટાંકીને મારું પ્રવચન સમાપ્ત કરી દેવા માગું છું. બર્ક મહોદયે ક્યાંક એવું વિધાન કર્યું છે કે, “શક્તિ આપવી તો સહજ-સરળ કાર્ય છે. પણ બુદ્ધિ આપવી એ તો મુશ્કેલ કાર્ય છે. ચાલો આપણે આપણાં આચરણથી એ વાત પ્રમાણિત કરી દઈએ કે આ સભાએ સર્વોચ્ચ સત્તા જબરદસ્તીપૂર્વક અને અન્યાયપૂર્વક મેળવી લીધી હોય તો પણ એ સત્તાનો પ્રયોગ બુદ્ધિમાનીપૂર્વક જ કરશે. આ જ એક માત્ર રસ્તો છે જેના દ્વારા આપણે દેશના તમામ વર્ગોને સાથે લઈને ચાલી શકીશું. એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. જેના દ્વારા આપણે એકતા સિદ્ધ કરી શકીએ. આ બાબત અંગે આપણાં સૌના મનમાં કોઈ સંદેહ રહેવો જોઈએ નહીં.

(સંવિધાનસભા વાદવિવાદ ખંડ-૧ ૧૭ ડિસેમ્બર-૧૯૪૬, પૃ. ૧૪-૨૧)

પરિશિષ્ટ : ૫

બંધારણસભામાં અંતિમ પ્રવચન :

આપણે વિરોધાભાસીથી ભરેલી જિંદગીમાં પ્રવેશી રહ્યાં છીએ

મહોદય,

આ સંવિધાનસભાએ કરેલા પાછલા કાર્યો તરફ ધ્યાન આપતાં એવું જોઈ શકાશે કે, જ્યારે પ્રથમવાર ૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ના રોજ પ્રથમ સભા મળી ત્યારથી અત્યાર સુધીના બે વર્ષને અગિયાર મહિના તથા સત્તર દિવસો સુધી કાર્ય થયું છે. આ સમયગાળામાં સંવિધાનસભાનાં કુલ ૧૧ સત્ર થયાં. આ ૧૧ સત્રોમાં પ્રથમ છ સત્ર લક્ષ્યમૂલક સંકલ્પ પસાર કરવા અને મૂળભૂત અધિકારો, સંઘવિધાન વિષયક સંઘને મળેલા અધિકારો વિષયક, અલ્પસંખ્યક સમુદાયો વિષયક, તથા અનુસૂચિત ક્ષેત્રો અને અનુસૂચિત જાતિ જનજાતિ વિષયક સમિતિઓના પ્રતિવેદનો પર વિચાર કરવામાં થયાં. સાત, આઠ, નવ, દસ અને અગિયાર સત્રોમાં સંવિધાનનાં મુસદ્દા ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો. સંવિધાનસભાના આ ૧૧

સત્રોમાં ૧૬૫ દિવસ કાર્ય થયું. સભાએ ૧૧૪ દિવસ સંવિધાનના મુસદ્દા અંગે વિચાર-વિમર્શ કરવામાં ગાળ્યા.

સંવિધાનસભા માટે મુસદ્દા સમિતિનું નિર્વાચન ૨૯ ઓગષ્ટ, ૧૯૪૭ના દિવસે કરવામાં આવ્યું. એની પહેલી બેઠક ૩૦ ઓગષ્ટ, ૪૭ના દિવસે થઈ. આ બેઠક ૧૪૧ દિવસો સુધી ચાલી અને આ સમયગાળા દરમિયાન સંવિધાનનો મુસદ્દા તૈયાર કરવામાં વ્યસ્તતા રહી. મુસદ્દા સમિતિનું કાર્ય કરવાને માટે સંવેદાનિક પરામર્શ દાતા દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા સંવિધાનના મૂળ પ્રારૂપમાં ૨૪૩ અનુચ્છેદ અને ૧૩ અનુસૂચિઓ હતી. મુસદ્દા સમિતિ દ્વારા જે રૂપમાં સંવિધાનનો પ્રથમ મુસદ્દો પેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં ૩૧૫ અનુચ્છેદો અને ૮ અનુસૂચિઓ હતી. વિચાર-વિમર્શ પૂરો થતાં સંવિધાનના મુસદ્દામાં અનુચ્છેદોની સંખ્યા વધી ૩૮૬ થઈ ગઈ. સંવિધાનના અંતિમ મુસદ્દામાં ૩૯૫ અનુચ્છેદ અને ૮ સૂચિઓ છે. સંવિધાનના અંતિમ મુસદ્દા અંગે આવેલાં કુલ સંશોધનોની સંખ્યા લગભગ ૭૬૩૫ હતી. એમાંથી સભામાં ૨૪૭૩ સંશોધનો રજૂ કરવામાં આવેલાં.

આ તથ્યોનો ઉલ્લેખ મેં એટલા માટે કર્યો છે કે એક એવી સ્થિતિ પણ આવી ગઈ હતી જ્યારે સોંપવામાં આવેલા કાર્યને પૂર્ણ કરવામાં ઘણો અધિક સમય લેવામાં આવ્યો છે, એવી આલોચના પણ થઈ. સમિતિ આરામથી કામ કરી રહી છે અને લોક-ધનનો અપવ્યય કરી રહી છે એવી ટીકા પણ થઈ હતી. “રોમ ભડકે બળી રહ્યું છે અને નીરો ફીડલ વગાડવામાં મસ્ત છે.” એવી કહેવતનો ઉપયોગ કરીને સંવિધાન સમિતિ સામે તીર પણ તાકવામાં આવ્યું હતું. શું આવી ટીકાઓ કોઈપણ અર્થમાં ન્યાયસંગત છે ખરી? વિશ્વના અન્ય દેશોના બંધારણ ઘડવાં થયેલા સમય અંગે થોડોક ખ્યાલ મેળવી લઈએ તો આપણી બંધારણ સમિતિએ કરેલાકાર્યની તુલના કરવાનો મોકો સભ્યોને મળી જશે.

અમેરિકામાં બંધારણ સંમેલન ૨૫ મે, ૧૭૮૭માં મળ્યું અને ૧૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૭૮૭ માં એમણે બંધારણ ઘડવાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું અર્થાત્ ચાર મહિના આ કાર્ય માટે લાગ્યા હતા.

કેનેડાનું સંવિધાન બનાવવાનું સંમેલન ૧૦ ઓક્ટોબર, ૧૮૮૪માં થયું અને બે વર્ષ પાંચ મહિનામાં માર્ચ ૧૮૮૭માં સંવિધાન વિધિના રૂપમાં અમલમાં આવ્યું.

ઓસ્ટ્રેલિયાનું સંવિધાન માર્ચ ૧૮૯૧ માં નવ વર્ષનો સમય પસાર કર્યા પછી ૯ જુલાઈ ૧૯૦૦ માં પુરું થયું અને વિધિના રૂપમાં અમલમાં આવ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું બંધારણ સંમેલન ઓક્ટોબર, ૧૯૦૮માં થયું અને એક વર્ષ બાદ ૨૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૯ના દિવસે સંવિધાન વિધિ તરીકે અમલમાં આવ્યું.

એ વાત સાચી છે કે અમેરિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સંવિધાન સંમેલનોએ જેટલો સમય લીધો એટલો સમય ભારતીય સંવિધાન ઘડવામાં અમે લીધો નથી પણ એનાથી વધારે સમય લીધો છે. પણ ઓસ્ટ્રેલિયા કરતાં તો અમે ઘણો જ ઓછો સમય લીધો છે. આ કાર્યમાં સમય અંગેનો આધાર લેતી વખતે એ વાત પણ યાદ રાખવી જોઈએ કે, અમેરિકા, કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાના સંવિધાન આપણાં બંધારણની તુલનામાં ખુબજ નાનાં છે. હું આગળ કહી જ ચૂક્યો છું કે આપણું બંધારણ ૩૯૫ અનુચ્છેદ ધરાવે છે જ્યારે અમેરિકાના સંવિધાનમાં સાત અનુચ્છેદ માત્ર છે. જેમાં પ્રથમ ચાર ધારાઓમાં વહેંચવામાં આવેલ છે જેની કુલ સંખ્યા ૨૧ છે.

કેનેડાના સંવિધાનમાં ૧૪૭, ઓસ્ટ્રેલિયાના સંવિધાનમાં ૧૨૮ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સંવિધાનમાં ૧૫૩ ધારાઓ છે. બીજી બાબત એ છે કે, અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સંવિધાનોના નિર્માતાઓને સુધારાઓ અને સમસ્યાઓનો સામનો કરવો જ પડ્યો નહોતો. એમણે જેવું બંધારણ રજૂ કર્યું એવું જ એને સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું. જ્યારે અહીં તો આપણી સંવિધાનસભાને ૨૪૭૩ જેટલા સુધારાઓ પર વિચાર કરવો પડ્યો હતો. આ તથ્યો જો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો સમય બરબાદ કરવાનું દોષારોપણ મને નિરાધાર પ્રતિત થાય છે. ખરેખર તો આટલા બધા જટિલ અને મહાન કાર્યને આટલા અલ્પ સમયમાં પુરું કરવા માટે સંવિધાનસભાને ધન્યવાદ આપવા ઘટે.

શ્રી નઝીરુદ્દીન અહમદે તો મુસદ્દા સમિતિ એ કરેલા કાર્યને વખોડી કાઢવાનું જ પોતાનું કાર્ય માની લીધું છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ તો સમિતિએ જે કાર્ય કર્યું છે, તે પ્રસંશાને પાત્ર તો નથી પણ અનિવાર્ય રીતે જે સ્તરનું હોવું જોઈએ એ કરતાં નિમ્ન સ્તરનું છે એવું કહ્યું છે. મુસદ્દા સમિતિએ જે કાર્ય કર્યું છે એ અંગે દરેક વ્યક્તિને પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવાનો અને અભિવ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે એ હું સ્વીકારું છું. શ્રી નઝીરુદ્દીને પોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તેનું સ્વાગત છે. શ્રી નઝીરુદ્દીન એવું માની બેઠા છે કે સમિતિમાં કાર્ય કરતા સભ્યોની અપેક્ષાએ એમનામાં વિશેષ બુદ્ધિમત્તા છે. સમિતિ એમના દાવાને પડકારવા માગતી નથી. એટલું જ કહેવાનું છે કે જો સભાએ એમને મુસદ્દા સમિતિમાં નિયુક્ત કરવાને યોગ્ય માન્યા હોત તો સમિતિ એમને મેળવીને એમનું સ્વાગત કરત ! સંવિધાનનો મુસદ્દો ઘડવાના કાર્યમાં સમિતિમાં એમને સ્થાન મળ્યું નથી એમાં મુસદ્દા સમિતિનો તો કોઈ દોષ છે નહીં.

વસ્તુતઃ મુસદ્દા સમિતિ પ્રત્યે પોતાનો તિરસ્કાર અને ધૃણા પ્રગટ કરવા માટે જ શ્રી નઝીરુદ્દીન અહમદે એનું એક નવું નામાભિધાન કર્યું છે. તેઓ એને મુસદ્દા સમિતિ (Drafting Committee)ને બદલે વિષયાંતર કરનારી (Drifting Committee) કહે છે અને આ વ્યંગ કરીને શ્રી નઝીરુદ્દીન જરૂર સંતોષ પામતા હશે. પણ તેઓ એ વાત ભૂલી જાય છે કે, કૌશલ સહિત વિષયાંતર કરવું અને કૌશલ રહિત

વિષયાંતર કરવું એમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે મુસદ્દા સમિતિએ વિષયાંતર કર્યું છે, તો તે પરિસ્થિતિઓનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના કર્યું નથી. સમિતિએ કંઈ આંધળાનો ગોળીબાર કર્યો નથી કે માછલી પકડવા અનાયાસ પાણીમાં બંસી ફેંકી નથી. સમિતિ તો જે માછલીની ખોજ કરતી હતી એને પકડવા માટે એણે પરિચિત તમામ જળાશયોમાં શોધ કરવા માટેની ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. કોઈ ઉત્તમ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયાસ કરવો એને વિષયાંતર કહી શકાય નહીં જો કે નઝીરુદ્દીન અહેમદના શબ્દો મુસદ્દા સમિતિની પ્રસંશા કરવા માટેના નથી, છતાંય હું એને એક અર્થમાં પ્રસંશાપૂર્ણ શબ્દોના અર્થમાં જ સ્વીકારું છું. મુસદ્દા સમિતિએ જે સંશોધનોને ઉપયોગી માન્યા છે એને સ્વીકારવાની હિંમત અને સચ્ચાઈ બતાવી છે એટલે કર્તવ્યપાલન કરવાની જૂઠી માનમર્યાદાની ભાવના રાખવાનો દોષ સમિતિને માથે થોપી શકાય તેમ છે જ નહીં. મુસદ્દા સમિતિએ જો ક્યારેક ભૂલ કરી હોય તો એ ભૂલને સ્વીકારતાં ક્યારેય આનાકાની કરી નથી, એટલું જ નહીં ભૂલને સુધારવામાં તત્પરતા દાખવી એનો અમલ કર્યો છે.

મને એ વાતની પ્રસન્નતા છે કે, મુસદ્દા સમિતિએ કરેલા કાર્યની પ્રસંશા એક સભ્ય સિવાય મહદ્અંશે સભ્યોએ કરી છે અને મને લાગે છે કે મુસદ્દાસમિતિના સૌ સભ્યો આ પ્રસંશાથી પ્રોત્સાહિત અને રાજી થશે. જે ઉદાર શબ્દોમાં અમારા કાર્યની વખાણવામાં આવ્યું છે અને મારી તથા મારા સહયોગીઓ ઉપર જે અભિનંદનની વર્ષા થઈ છે એના કારણે પ્રસન્નતાથી હું એટલો બધો લાગણીવશ થઈ ગયો છું કે કૃતજ્ઞતાના શબ્દો પ્રકટ કરવા યોગ્ય શબ્દો પણ મારી પાસે હાલ નથી.

સંવિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓના સમુદાયોના હિતની રક્ષા કરવા સિવાય અન્ય કોઈ મહાનતમ આકાંક્ષા સાથે હું આવ્યો નહોતો કે કોઈ મહાનતમ કાર્ય કરવા માટે મને આમંત્રિત કરવામાં આવશે.

આ કારણે જ જ્યારે મુસદ્દા સમિતિમાં મને નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યો ત્યારે તો મારા અચરજનો પાર રહ્યો નહોતો અને જ્યારે મને મુસદ્દા સમિતિનો અધ્યક્ષ બનાવ્યો ત્યારે તો મારા આશ્ચર્યની અવધિ રહી નહોતી. મુસદ્દા સમિતિમાં મારા કરતાં સારી અને સક્ષમ વ્યક્તિઓ હતી. જેમ કે મારા મિત્ર શ્રી અલાદિ કૃષ્ણાસ્વામી ઐયર. સંવિધાનસભા અને મુસદ્દા સમિતિનો હું આભારી છું કે જેમણે મારામાં આટલો વિશ્વાસ અને ભરોસો મૂક્યો અને એક સાધન બનાવી દેશની સેવા કરવાની મને તક આપી.

મને જે શ્રેય આપવામાં આવ્યું છે ખરેખર તો હું એનો અધિકારી નથી. એના અધિકારી તો શ્રી વી.એન.રાવ. છે, જે આ સંવિધાનના સંવેધાનિક પરામર્શ દાતા છે અને જેમણે મુસદ્દા સમિતિને વિચારાર્થ સંવિધાનનું એક માળખું તૈયાર કર્યું હતું. કેટલોક યશ મુસદ્દા સમિતિના સભ્યોને પણ મળવો જોઈએ. જેમણે ૧૪૧ દિવસ સુધી બેઠકોમાં હાજરી આપી અને નવા સૂત્રો શોધવાનું કૌશલ્ય બતાવ્યું. વિભિન્ન દ્રષ્ટિકોણો પ્રત્યે સહાનુભૂતિપૂર્ણ આકલન, વિચારપૂર્ણ સામર્થ્ય વિના સંવિધાન નિર્માણનું કાર્ય આટલી સફળતાથી સમાપ્ત થઈ જ શક્યું હોત નહીં. સૌથી વિશેષ શ્રેય તો આ સંવિધાનના મુખ્ય મુસદ્દા લેખક શ્રી એસ.એન.મુખર્જીને છે. જટિલમાં જટિલ શબ્દાવલીઓને સરળમાં સરળ વૈધાનિક ભાષામાં સુસ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવાની એમની યોગ્યતાની બરાબરી ન તો કોઈની સાથે કરી શકાય તેમ છે કે ન તો કઠણ પરિશ્રમ કરવાનું એમનું સામર્થ્ય કોઈને સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. આ સભાને માટે તે એક ઉપયોગી વ્યક્તિ હતા. જો એમની સહાયતા ન મળી હોત તો આ સંવિધાનને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં અનેક વર્ષો લાગી ગયા હોત! શ્રી મુખર્જીની દેખરેખ હેઠળ કાર્ય કરનારા કર્મચારીઓને પણ આ પ્રસંગે ભૂલવા નહીં જોઈએ કારણ કે હું જાણું છું કે એમણે કેવો સખત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને કેવી રીતે ક્યારેક તો અડધી અડધી રાત સુધી પણ એમણે અવિરત કાર્ય કર્યું છે. એમના પરિશ્રમ અને સહયોગ માટે હું એ સૌને ધન્યવાદ આપું છું.

સંવિધાનસભા વિભિન્ન વિચારો ધરાવતી વ્યક્તિઓનો સમુહ હોત તો મુસદ્દા સમિતિનો કાર્ય અત્યંત કષ્ટદાયક અને મુશ્કેલ બની જાત! એક ઉબળખાબળ જમીન ઉપર ક્યાંક કાળો પત્થર અને ક્યાંક ધોળો પત્થર હોય અને જમીન બદ્દસૂરત લાગે એમ સમિતિના દરેક સભ્ય કે દરેક સમુદાય પોતાને વિધિવેતા સમજે તો કેવી સ્થિતિ પેદા થાય! આવું બને તો માત્ર અવ્યવસ્થા જ સર્જાય, બીજું કંઈ નહીં. સભામાં કોંગ્રેસ પક્ષની ઉપસ્થિતિએ આવી વ્યવસ્થાની સંભાવનાને જ ખતમ કરી દીધી. એના કારણે કાર્યવાહીમાં વ્યવસ્થા અને અનુશાસન બન્ને જળવાઈ રહ્યા. કોંગ્રેસપક્ષના અનુશાસનને કારણે મુસદ્દા સમિતિએ નિશ્ચિત સ્વરૂપે પ્રત્યેક અનુચ્છેદ અને પ્રત્યેક સંશોધનનું ભાગ્ય શું હશે એ જાણીને સંવિધાનનું સંચાલન કરી શકી. એટલે આ સભામાં સંવિધાનનાં મુસદ્દાનું શાંત સંચાલન થવા દેવા માટે અને કરવા માટે કોંગ્રેસપક્ષ પણ શ્રેયનો અધિકારી છે.

આ પક્ષના અનુશાસનને જો બધા જ લોકોએ માની લીધી હોત તો સભાની કાર્યવાહી ખૂબજ નીરસ બની જાત! પક્ષના અનુશાસનનો કઠોરતાથી અમલ કરવામાં આવ્યોહોત તો સંવિધાનસભા જી હજુરિયાઓની સભા બની જાત! સૌભાગ્ય એ હતું કે એમાં કેટલાક વિરોધીઓ પણ હતા. શ્રી કામઠ, ડૉ. પી.એસ. દેશમુખ, શ્રી સિંધવા, પ્રો. સક્સેના અને પંડિત ઠાકુરદાસ ભાર્ગવનો ઉલ્લેખ કરું છું. એની સાથે મારે પ્રો.કે.ટી.શાહ અને પંડિત હદયનાથ કુંજરુનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એમણે જે પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા તે ખૂબજ સૈદ્ધાંતિક હતા. એમના સૂચનોને સ્વીકારવા હું તૈયાર નહોતો એટલા માટે જ એમના સૂચનોનું મૂલ્ય ઘટી જતું નથી કે ન તો એમની સેવાભાવનામાં કોઈ કમી આવે છે. હકીકતમાં એમણે

સભાની કાર્યવાહીને રોક્યક બનાવી છે. હું એમનો આભારી છું. જો તે ન હોત. તો સંવિધાનમાં નિહિત સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ અને વ્યાખ્યા કરવાનો મોકો જ મને ઉપલબ્ધ થાત નહીં. સંવિધાન પસાર કરવાના યંત્રવત્ કાર્યની અપેક્ષાએ એમનું યોગદાન પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

અંતમાં અધ્યક્ષ મહોદય, મારે આપને ધન્યવાદ આપવા જોઈએ કે આપે ખૂબજ કુશળતાપૂર્વક આ સભાનું સંચાલન કર્યું. આપે સભાસદો પ્રત્યે જે ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ બતાવી છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. એવા અવસરો પણ આવ્યા જ્યારે મુસદ્દા સમિતિને પારિભાષિક શબ્દોને આધારે રોકવાનો પ્રયાસ થયો હતો અને એવી ક્ષણો મારે માટે અત્યંત ચિંતાપૂર્ણ બનેલી. હું આપનો આભાર એટલા માટે માનુ છું કે આપે સંવિધાન નિર્માણના કાર્યને વિધિવાદ (Legalism) નો વિજય થવા દીધો નહીં.

મારા મિત્ર શ્રી અલ્લાદી કૃષ્ણાસ્વામી ઐયર અને શ્રી ટી.ટી. કૃષ્ણામાયારીએ આ સંવિધાનનો જેટલો બચાવ થઈ શકે એટલો બચાવ અને સંરક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એટલે આ સંવિધાનના ગુણો વિશે હું કંઈ વિશેષ કહેવા માગતો નથી. કારણ કે મારું માનવું તો એવું છે કે,

“બંધારણ ગમે તેટલું સારું હોય, જો એનો અમલ કરનારા ખરાબ હોય તો બંધારણ નિઃસંદેહ બૂરું જ સાબિત થવાનું. અને અંધી વિપરીત બંધારણ ગમે તેટલું બૂરું કેમ ન હોય, પણ એનો અમલ કરનારાં જો સારા હોય તો બુરામાં બૂરું બંધારણ પણ સારું સાબિત થાય છે.”

સંવિધાનનું કાર્યકરણ પૂર્ણતયા સંવિધાનના પ્રકાર ઉપર નિર્ભર કરતું નથી. સંવિધાન કેવળ વિધાન મંડળ, કાર્યપાલિકા અને ન્યાયપાલિકા જેવા અંગોને માટે વ્યવસ્થા કરી શકે છે. રાજ્યના આ અંગોનો અમલ તો જનતા ઉપર અને જનતા દ્વારા પ્રસ્થાપિત રાજનૈતિક પક્ષો ઉપર નિર્ભર છે. જે સંવિધાનની ઈચ્છા અને નીતિનું પાલન કરવાના સાધન હોય છે. ભારતના લોકો અને ભારતના રાજનૈતિક પક્ષો આ સંવિધાન સાથે ભવિષ્યમાં કેવો વ્યવહાર કરશે એના અંગે અત્યારે તો શું કહી શકાય? શું ભારતના રાજકીયપક્ષો પોતાના પ્રયોજનો સિધ્ધ કરવા માટે સંવૈધાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરશે કે કાન્તિકારી સાધનોને પ્રાથમિક આપશે? જો તેઓ કાન્તિકારી સાધન અપનાવે તો આ સંવિધાન ભલે ને ગમે તેટલું ઉત્તમ કેમ ન હોય, તે અસફળ પુરવાર થશે એવી આગાહી કરવા કોઈ દેવદૂતની આવશ્યકતા નથી. એટલે ભારતની જનતા અને ભારતના રાજકીય પક્ષો કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરશે એના અંગે કોઈ વિધાન કરવું આજની પળે તો નિરર્થક છે.

આ સંવિધાનની નિંદા અધિકતર બે ક્ષેત્રોમાંથી કરવામાં આવી છે. તે છે સામ્યવાદી પક્ષ અને સમાજવાદી પક્ષ. આ માટે આ બન્ને પક્ષો દ્વારા સંવિધાનની આલોચના કરવામાં આવે છે શું એટલા માટે કે સંવિધાન ખરાબ છે? હું સ્પષ્ટ કહેવાનું સાહસ કરૂ છું કે બંધારણ ખરાબ નથી.

સામ્યવાદી પક્ષ શ્રમિકોની તાનાંશાહી આધારિત સંવિધાન ઈચ્છે છે. તેઓ સંવિધાનની આલોચના એટલા માટે કરે છે કે સંવિધાન સંસદીય લોકતંત્ર ઉપર આધારિત છે.

સમાજવાદીઓ બે વાતો ઈચ્છે છે. પહેલી વાત તો એ છે કે, એમના હાથમાં શક્તિ આવી જાય તો સંવિધાન દ્વારા એમને કોઈ પણ પ્રકારનું વળતર ચૂકવ્યા વિના સંપત્તિનું રાષ્ટ્રીયકરણ કે સામાજિકકરણ કરવાની સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. બીજી બાબત સમાજવાદીઓ એવું ઈચ્છે છે કે, સંવિધાનમાં ઉલ્લેખિત મૂળભૂત અધિકારો નિરપેક્ષ થતા કોઈ પણ પ્રકારના સીમાવિહીન હોવા જોઈએ. જેથી જ્યારે એમનાં હાથમાં શક્તિ આવે ત્યારે માત્ર આલોચના કરવા માટે જ નહીં પણ રાજ્યને ઉલટાવી નાખવાની પણ પૂરી સ્વતંત્રતા પક્ષને મળવી જોઈએ.

મને લાગે છે કે આ જ મુખ્ય બાબતો છે જેના કારણે સંવિધાનની આલોચના કરવામાં આવે છે. હું એવું તો નથી કહેવા માગતો કે, વળતર ચૂકવ્યા વિના સંપત્તિ સર્જન કરવાનો સિધ્ધાંત એટલો પવિત્ર છે કે એની અવહેલના કરી જ શકાય નહીં. હું એવું પણ નહીં કહું કે મૂળભૂત અધિકારો નિરપેક્ષ અને કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા લગાડયા વિનાની ન હોઈ શકે જેને હઠાવી જ શકાય નહીં. હા, હું એટલું અવશ્ય કહીશ કે સંવિધાનમાં જે સિધ્ધાંત નિહિત છે તે વર્તમાન પેઢીના વિચારો છે અને મારા આ વિધાનમાં જો તમે કોઈ અતિશયોક્તિ ગણો તો હું કહીશ કે, તે સંવિધાનસભાના સભ્યોનો વિચાર છે. તો પછી એને સંવિધાનમાં સામેલ કરવા માટે માત્ર મુસદ્દા સમિતિને માથે દોષ શા માટે મૂકવામાં આવે છે? હું એવું પણ કહેવા તૈયાર છું કે સંવિધાન સભાના સદસ્યોને જ શા માટે દોષિત ગણવામાં આવે છે ? અમેરિકાના મહાન રાજનીતિજ્ઞ જેફરસન જેમણે અમેરિકાનું બંધારણ ઘડ્યું એમણે કેટલાક ગંભીર વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે જેની ઉપેક્ષા સંવિધાનનું નિર્માણ કરનારા ક્યારેય કરી શકે નહીં.

“આપણે પ્રત્યેક પેઢીને એક અલગ રાષ્ટ્ર ગણી શકીએ, જે બહુમતીની ઈચ્છાથી પોતે જ કોઈક બંધન સ્વીકારી વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રના રૂપમાં ઉપસી આવે છે પણ વર્તમાન પેઢી કોઈ પણ ભાવિ પેઢીને કે અન્ય કોઈ દેશના નિવાસીઓને બંધનમાં બાંધી શકતી નથી.”

એક અન્ય સ્થળે એમણે બીજું કથન કરેલું છે કે :

“રાષ્ટ્રના ઉપયોગ માટે સ્થાપિત સંસ્થાઓને એના ઉદ્દેશોનું અનુરૂપ

બનાવવા માટે પણ ન તો સ્પર્શ કરી શકાય ન એનું રૂપાંતર કરી શકાય, કારણ કે જનતા માટે ટ્રસ્ટીના રૂપમાં એને વ્યવસ્થા કરવા માટે જે વ્યક્તિને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે એનામાં એ અધિકાર આરોપિત કરાયો છે એવું માની લેવામાં આવે છે. આ વિચાર સંભવ છે કે એક શાસકના દુરુપયોગથી બચવાને માટે કલ્યાણપ્રદ હોય પણ સ્વયં રાષ્ટ્રને માટે તે મૂર્ખતાપૂર્ણ ગણી શકાય અને છતાંય આપણા વકીલો અને પૂજારીઓ આ જ સિધ્ધાંતનો પ્રચાર કરે છે. ધારી લો કે આપણી પહેલાંની પેઢીનો આધાર વર્તમાન પેઢી કરતાં એક અધિક સુદેહ હતો એટલે અને તેથી તે અપરિવર્તનીય છે એવું માની લેવું અને એ જ રીતે આપણી વર્તમાન પેઢી ભાવિ પેઢીઓને માટે વિધિ બનાવી શકે અને ભાવિ પેઢી પર ભાર લાદી શકે જેમાં પરિવર્તન કરવાની કોઈ ગુંજાશ જ બાકી ન હોય, એવો વર્તમાન પેઢીને અધિકાર ન હોય તો પછી સંસાર મૃતકોથી ભરાઈ જશે અને જીવન એ જીવન નહીં હોય.”

હું માનું છું કે જેફરસને જે કંઈ કહ્યું છે તે કેવળ સત્ય જ નથી પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તે પરમસત્ય છે. એના અંગે કોઈ વાંધો ઉઠાવી શકાય જ નહીં. જેફરસન દ્વારા નિર્ધારિત આ સિધ્ધાંતનું જો સંવિધાન સભાએ પાલન ન કર્યું હોય તો તે અવશ્ય દોષને પાત્ર જ નહીં પણ નિંદાને પાત્ર પણ ગણાત! પણ હું ખરેખર એ પૂછવા માગું છું કે સંવિધાનની મુસદ્દા સમિતિ દોષને પાત્ર છે ખરી? મારો જવાબ છે કે બિલકુલ નહીં. આને માટે કેવળ સંવિધાનના સંશોધનો અંગેના ઉપબંધો નું પરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

જનતાને સંવિધાનમાં સંશોધન કરવાનો અધિકાર આ બંધારણે આપ્યો છે. કેનેડાના સંવિધાનમાં આવી જોગવાઈ નથી કે અન્ય બંધારણોમાં સંશોધન કરવા અંગેના જટિલ નિયમો અને શરતો જેમ અમેરિકામાં અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં લાગુ પાડવામાં આવી છે એવું કરવામાં આવ્યું નથી. આ બંધારણ સભાએ તો સંવિધાન સભાએ આવું કરવાથી પોતાની જાતને રોકી છે એટલું જ નહીં સંશોધન કરવા માટે અત્યંત સુવિધાજનક પ્રક્રિયાની જોગવાઈ બંધારણ સભાએ ભાવિ પેઢીને માટે કરી રાખી છે. હું તો બંધારણના તમામ આલોચકોને પડકાર ફેંકું છું કે મને એવું કોઈ એક બંધારણ બતાવો અને સિદ્ધ કરી બતાવો કે, અત્યારે જે પરિસ્થિતિઓ પ્રવર્તી રહી છે, અને દેશ જેમાં ફસાયો છે, ત્યારે સંવિધાનમાં સંશોધન કરવા માટે આટલી સુવિધાજનક જોગવાઈઓનો કોઈ જગ્યાએ કરવામાં આવી છે કે કેમ? જે લોકો આ સંવિધાનથી અસંતુષ્ટ અને નારાજ છે એમણે માત્ર ૨/૩ બહુમતી પ્રાપ્ત કરવાની છે અને જો પુષ્કળતાધિકાર દ્વારા નિર્વાચિત સંસદમાં ૨/૩ જેટલી બહુમતી પણ જો પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો એવું ન માનવું જોઈએ કે જનસાધારણ એમના આંદોલનમાં અને અસંતોષમાં સાથ આપી રહી છે.

સંવેદનિક મહત્વ કેવળ એક જ વાતમાં છે જેનો હું ઉલ્લેખ કરવા માંગુ છું. સભાએ એવી આલોચના કરી છે કે આ સંવિધાનમાં કેન્દ્રીકરણ અધિક કરવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યોને નગરપાલિકાના સ્તરે ઉતારી દેવામાં આવી છે મારે સ્પષ્ટ કહેવું છે કે આ આરોપ અતિશયોક્તિપૂર્ણ જ નહીં પણ મિથ્યા ધારણાઓ પર આધારિત છે, સંવિધાન યથાર્થરૂપમાં કંઈ કંઈ વાતોનો પ્રયાસ કરી રહી છે?

કેન્દ્ર અને રાજ્યોનાં પરસ્પર સંબંધ અંગે મૂળ અધિકારને ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ જેના ઉપર સમગ્ર બાબત આધારિત છે. સંઘીય શાસન પધ્ધતિને મૂળભૂત સિધ્ધાંત એ છે કે વિધાયી (Legislative) અને કાર્યપાલિકા પ્રાધિકાર (Executive Authority) નું વિભાજન કેન્દ્ર અને રાજ્યોમાં કેન્દ્ર દ્વારા નિર્મિત કોઈ પણ વિધિ દ્વારા નથી થતું પણ સ્વયં સંવિધાન દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સંવિધાન દ્વારા જ થશે. આપણાં સંવિધાનને આધીન રાજ્યો પોતાના વિધાયી અને કાર્યપાલિકાના અધિકારોને માટે કોઈ પણ પ્રકારે કેન્દ્ર પર કાર્યપાલિકાના અધિકારોને માટે કોઈ પણ પ્રકારે કેન્દ્ર પર આશ્રિત નથી. આ વિષયમાં કેન્દ્ર રાજ્યોની સ્થિતિ સમાન છે. મને તો એ જ ખબર પડતી નથી કે આવી જોગવાઈ હોવા છતાં આવા સંવિધાનને કેન્દ્રવાદી કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે ? એ શક્ય છે કે અન્ય કોઈ સંઘીય સંવિધાનમાં કેન્દ્રને વિધાયી અને કાર્યપાલિકા માટે જેટલા અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે એનાથી વિશેષ વિષયો કેન્દ્રને આપવામાં આવ્યા છે. એવું પણ શક્ય છે અવિશિષ્ટ શક્તિઓ (Residuary Power) કેન્દ્રને આપવામાં આવેલી છે પણ સંઘીય શાસન પધ્ધતિ (Federalism) ની આ જ જ મુખ્ય બાબતો નથી. હું આગળ કહી ચૂક્યો છું તેમ સંઘીયશાસન પધ્ધતિની મુખ્ય બાબતો એ છે કે સંવિધાન દ્વારા કેન્દ્ર અને એકમોમાં વિધાયી તથા કાર્યપાલિકા પ્રાધિકારોનું વિભાજન થાય. આ સિધ્ધાંત આપણાં સંવિધાનમાં નિહિત છે એના અંગે કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ થઈ નથી. એટલે રાજ્યોને કેન્દ્રને આધીન મૂકી દેવામાં આવ્યું છે એવું કહેવું એ ખોટું છે. કેન્દ્ર પોતાની સ્વેચ્છાથી આ વિભાજનમાં પરિવર્તન કરી શકે નહીં ન તો એમાં ન્યાયપાલિકા પણ પરિવર્તન કરી શકે છે એ અંગે તો ઉચિત જ કહેવાયું છે કે :

ન્યાયાલય રૂપભેદ (Modify) કરી શકે છે પણ એકને સ્થાને બીજી વાત મૂકી શકતું નથી. પૂર્વના અર્થગઠનોમાં તે પરિવર્તન કરી શકે છે. નવા મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કરી શકે છે. એક સીમા

સુધીના મામલાઓનાં વિભાજન પંક્તિને આ તરફ કે તે તરફ કરી શકે. પણ કેટલાક એવા અવરોધો છે જેને પાર પાડી શકે તેમ નથી. નિશ્ચિત સ્વરૂપે સોંપવામાં આવેલ શક્તિઓનું પુનર્વિભાજન કરે શકે નહીં. વર્તમાન શક્તિઓને તેઓ વ્યાપક સ્વરૂપ પ્રદાન કરી શકે પરંતુ કોઈપણ પ્રાધિકાર ને સ્પષ્ટ રૂપથી આપવામાં આવેલ શક્તિને કોઈ અન્ય પ્રાધિકારને સોંપી શકે નહીં.

એટલે કેન્દ્રીકરણ અંગે લગાડવામાં આવેલો દોષ કે આરોપ સંઘવાદને નિર્મૂળ કરે છે. એ આરોપ સિધ્ધ થતો નથી. બીજો અભિયોગ એ છે કે : કેન્દ્રને રાજ્યોનું દમન કરવાનો અધિકાર સંવિધાન દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે. આ અભિયોગને સ્વીકારી લેવો જોઈએ. પણ આ અભિયોગનો સ્વીકાર કરતા પહેલાં કેટલીક બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

પહેલી વાત તો એ છે કે : આ અતિક્રમણકારી શક્તિઓ આ સંવિધાનનું સામાન્ય સ્વરૂપ નથી. એનો પ્રયોગ અને પ્રવર્તન સ્પષ્ટ રૂપથી માત્ર કટોકટીના કાળમાં જ કરવા પૂરતી સીમિત છે.

બીજી વાત એ છે કે : જ્યારે કટોકટીની સ્થિતિ આવી પડે ત્યારે કેન્દ્રને આ અતિક્રમણકારી શક્તિઓ આપવાનું ટાળી શકાય તેમ છે. જે લોકો કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં પણ આવી શક્તિઓ આપવાનું ઈન્કારે છે ત્યારે એવું પ્રતિત થાય છે કે આ વિષયના મૂળમાં જે સમસ્યા છે એનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન તે લોકો ધરાવતા નથી. 'ધી રાઉન્ડ ટેબલ' નામની પ્રસિધ્ધ પત્રિકાના ડિસેમ્બર ૧૯૩૫માં અંકમાં એક લેખકે આ સમસ્યાઓનું સ્પષ્ટ રૂપ આપ્યું છે. એમનું કથન હું નીચે પ્રમાણે ક્ષમાયાચના સાથે ટાંકું છું. લેખકનું કહેવું છે કે :

રાજનૈતિક પદ્ધતિઓ - અધિકારો અને કર્તવ્યોનો સમૂહ છે, જે છેવટે તો એ પ્રશ્ન પર નિર્ભર કરે છે કે કોના પ્રત્યે અથવા કયા પ્રાધિકારીમાં નાગરિક નિષ્ઠા રાખે ? શાંતિકાળમાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. કારણ કે વિધિ સરળતાપૂર્વક કાર્ય કરતી હોય છે અને નાગરિક કોઈ એક સ્થિતિમાં એક પ્રાધિકારીની કે અન્ય પ્રાધિકારીની આજ્ઞાનું પાલન કરતો હોય છે અને તે દ્વારા પોતાનું કાર્ય ચલાવે છે પણ સંકટકાળમાં શક્ય છે કે પ્રાધિકાર વિષયક દાવામાં સંઘર્ષ થઈ જાય અને એ સમયે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય કે વસ્તુતઃ દાવાનું અંતિમરૂપથી કોઈ ન્યાયમંડળ અર્થગઠન (Juristic interpretation) કે વિધિ-નિર્વાચન (Statutes) દ્વારા નિશ્ચિત કરી શકાય નહીં. વિધિ એ તથ્યોને અનુરૂપ હોવી જોઈએ અને આ જ વિધિનો દોષ છે જ્યારે આ બધી વાતોને દૂર કરી દેવામાં આવે છે. તો પછી પ્રશ્ન એટલો જ રહી જાય છે કે કયો પ્રાધિકારી (Authority) નાગરિકની અવશિષ્ટ નિષ્ઠા (Residual Loyalty) નો અધિકારી છે. શું કેન્દ્ર અધિકારી છે કે સંગઠક રાજ્ય ?

આ સમસ્યાનો ઉપાય એ પ્રશ્નના ઉત્તર પર આધારિત છે જે આ સમસ્યાનો સારભૂત પ્રશ્ન છે. એમાં સંદેહ નથી કે જનતાના એક વિશાળ ભાગની સમ્મતિ અનુસાર કટોકટીકાળમાં નાગરિકની અવશિષ્ટ નિષ્ઠા કેન્દ્ર પ્રત્યે હોવી જોઈએ ન કે સંગઠક રાજ્ય પ્રત્યે, કારણ કે કેન્દ્ર જ સાર્વજનિક લક્ષ્યને માટે તથા સમગ્ર દેશના સામાન્ય હિતને માટે પ્રયત્નશીલ થઈ શકે છે. કટોકટીના સમયે પ્રયોગ કરવા માટે કેન્દ્રને કેટલીક અતિક્રમણકારી શક્તિઓ આપવાના પક્ષમાં આ એક મોટું પ્રમાણ છે. અને વળી કટોકટીના કાળમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રને સાંકળી રાખવા સંગઠક રાજ્ય પર બોજ કેવી રીતે લાદી શકાય? કટોકટીના સમયે સ્થાનિક હિતોની સાથે સમગ્ર રાષ્ટ્રની સંમતિ અને હિતોનો વિચાર પણ કરવો પડે. એટલે મારું કહેવું એટલું જ છે કે જે લોકોએ બંધારણ અંગે ફરીયાદ ઉભી કરી છે તે લોકોએ સમસ્યાની ગંભીરતાનો વિચાર જ કર્યો નથી.

આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી હું અહીં જ મારું પ્રવચન પુરું કરી દેવા માગતો હતો પરંતુ મારું મસ્તિક આપણા દેશના ભવિષ્ય માટે કંઈક વિમાસણ અનુભવે છે એટલે આ વિષયમાં થોડુંક કહેવાની મારી ઈચ્છા છે.

૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના દિવસે ભારત એક સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ દેશ ગણાશે ત્યારે એની સ્વાધીનતા શું થશે? શું તે પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી શકશે કે અને ગુમાવી દેશે? મારા મનમાં સૌ પ્રથમ આ વિચાર આવે છે. એવું તો નથી જ કે ભારત સ્વાધીન દેશ રહ્યો જ નથી, પણ વાત એટલી જ છે કે એકવાર સ્વાધીનતા ગુમાવી દીધી છે તો શું બીજીવાર પણ તે ગુમાવી દેશે? આ જ એક એવો વિચાર છે જેના ભવિષ્ય અંગે હું ખૂબ જ ચિંતિત છું. જે તથ્ય મને સૌથી વિશેષ પરેશાન કરે છે તે એ છે કે: ભારતે એકવાર પોતાની સ્વાધીનતા ગુમાવી જ નથી પણ પોતાનાં જ કેટલાક લોકોની કૃતબ્ધતા અને કૂટને કારણે સ્વાધીનતા આવી અને ગઈ છે.

મહંમદ બિન કાસમે સિંહ પર આક્રમણ કર્યું તે સમયે રાજા દાહિરના સેનાપતિઓએ મહંમદ બિન કાસમના અભિકર્તાઓ પાસેથી લાંચ લીધી હતી અને પોતાના રાજાને યુદ્ધ કરવાથી રોક્યો હતો. મહંમદ ઘોરીએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે પૃથ્વીરાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું નિમંત્રણ એના જ ભાઈ જયચંદે આપ્યું હતું. એટલું જ નહીં ઘોરીને પોતાની અને સોલંકી રાજાઓની સહાયતા આપવાનું વચન આપ્યું હતું.

જ્યારે શિવાજી હિંદુઓની મુકિત માટે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા ત્યારે અન્ય મરાઠા સરદારો અને રાજાઓ મોગલ બાદશાહની તરફેણમાં રહીને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. જ્યારે અંગ્રેજો શિખ શાસકોને નષ્ટ કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતા ત્યારે મુખ્ય સેનાપતિ ગુલાબસિંહ યુપચાપ બેઠો રહેલો. અને શિખ રાજાને બચાવવા એણે મદદ કરી નહોતી. ૧૮૫૭માં જ્યારે ભારતના એક વિશાળ ભાગે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સ્વાધીનતાના સંગ્રામની ઘોષણા કરી ત્યારે મૂકદશકોની જેમ શીખો ઊભા ઊભા તમાશો જોઈ રહ્યા હતા.

શું આ ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થશે? આ વિચારને લીધે મારું મન ચિંતાથી ઘેરાઈ જાય છે. જજ્ઞાતિ અને મતમતાંતરોના રૂપમાં પ્રાચીન દુશ્મનો તો આપણી સાથે જ છે. એમાં વળી વિરોધી રાજનૈતિક મતમતાંતરોના આધારે કેટલાય રાજનૈતિક પક્ષો આપણે બનાવતા જવા માંડ્યા છીએ. અને તેથી આ ચિંતા અધિક ઉગ્રરૂપ ધારણ કરવા માંડી છે. શું ભારતીયો મતમતાંતરો કરતાં દેશને શ્રેષ્ઠ માનશે કે દેશ કરતાં મતમતાંતરોને શ્રેષ્ઠ માનશે? મને એવું લાગે છે કે: પક્ષપાતને દેશ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનીશું તો ફરીથી આપણી સ્વતંત્રતા ખતરામાં પડી જશે. અને સંભવતઃ સદેવને માટે સ્વાધીનતા હાથમાં સરકી જશે. આવું સંકટ ઉભું ન થાય તે માટે આપણે દૃઢતાથી દેશનું રક્ષણ કરવું પડશે. આપણા લોહીના અંતિમબિંદુથી આપણે આપણી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવી પડશે.

૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના દિવસે ભારત એક લોકતાંત્રિક દેશ બનશે. એનો અર્થ એ થયો કે તે દિવસથી ભારતમાં જનતાનું, જનતા દ્વારા ચલાવાતી સરકારનું શાસન થશે. ફરીથી એ જ પ્રશ્ન મારા માનસમાં ઉપસી આવે છે કે આ લોકતંત્રાત્મક સંવિધાનનું શું થશે? શું દેશ એનું રક્ષણ કરી શકશે? કે એનેય ગુમાવી દેશે? આ એક બીજો પ્રશ્ન છે જે મારા મનમાં પેદા થાય છે અને પહેલાં વિચારની જેમ જ મને વ્યથિત કરે છે.

ભારત લોકતંત્રને જાણતું જ નથી એવું તો છે નહીં. એક એવો સમય હતો જ્યારે ભારત ગણરાજ્યોથી સુસજ્જિત હતો અને રાજાઓ હતા પણ તેમની ય ચૂંટણી થતી હતી. એમના અધિકારો પણ સીમિત રહેતા હતા. એમને પરમાધિકારો પ્રાપ્ત થયેલા નહોતા. ભારત સંસદ કે સંસદીય પ્રજાલિકાથી પરિચિત નથી. એવું ય નથી. બોદ્ધસંઘના અભ્યાસથી એવું જાણવા મળે છે કે : કેવળ સંસદ જ નહીં પણ સંઘ-સંસદ સિવાય બીજું કશું જ નહોતું. હકીકતમાં આધુનિક યુગમાં સંસદીય પ્રક્રિયાના જેટલા પણ નિયમો છે એ બધાથી આ સંઘો પરિચિત હતા. એમને બેસવા અંગેનો પ્રબંધ અને નિયમો, પ્રસ્તાવો, સંકલ્પો, ગણપૂર્તિ, સચેતક, મતગણના, શલાકા દ્વારા મતદાન, અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ, વ્યવસ્થા પહેલાં નિહિત થયેલ અભિયોગ વગેરે સંબંધમાં નિયમો હતા જો કે બુદ્ધ આ નિયમોને સંઘની બેઠકોમાં લાગુ પાડતા હતા પરંતુ એમણે આ નિયમોને દેશની તત્કાલિન રાજનૈતિક સભાઓમાં પ્રચલિત નિયમોમાંથી જ લીધેલા હતા.

ભારતમાંથી આ લોકતંત્રાત્મક વ્યવસ્થા મટી ગઈ. તો શું પુનઃ આ વ્યવસ્થા મટી જશે? હું કહી શકતો નથી પરંતુ ભારત જેવા દેશમાં જ્યાં લોકતંત્રનો દીર્ઘકાળથી અમલ થયો નથી એટલે એની નવીન વ્યવસ્થા માનવામાં આવે છે. સંભવતઃ લોકતંત્રના સ્થાને સરમુખત્યાર શાહી સ્થાપવાની કટોકટી તો કાયમને માટે વિદ્યમાન છે જ. એવી પણ સંભાવના છે કે : આ નવજાત લોકતંત્ર પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી રાખવા વાસ્તવમાં પોતાના સ્થાને સરમુખત્યારશાહીની જ સ્થાપના કરી દે. જો કોઈ દુર્ઘટના થાય તો બીજી સંભાવના જ સાકાર થવાની સંભાવના અધિક છે.

જો આપણે લોકતંત્રને માત્ર સ્વરૂપમાં જ નહીં પણ યથાર્થમાં બનાવી રાખવા માગતા હોઈએ તો આપણે શું કરવું જોઈએ ?

મારા વિચાર અનુસાર તો સૌથી પહેલાં આપણે એવું કરવું જોઈએ કે આપણાં સામાજિક અને આર્થિક ઉદ્દેશોની પૂર્તિને માટે આપણે આપણી સંવેદાનિક રીતિઓને દૃઢતાપૂર્વક અપનાવી જોઈએ. એનો અર્થ એટલો જ કે કાન્તિની નિર્મમ રીતિઓનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. એનો અર્થ એ પણ થયો કે સવિનય અવશ્યા, અસહયોગ અને સત્યાગ્રહનો માર્ગ છોડી દેવો જોઈએ. જ્યારે આર્થિક અને સામાજિક ઉદ્દેશોની પૂર્તિ સંભવ જ ન હોય ત્યારે અને જ્યારે કોઈ માર્ગ જ ન રહે ત્યારે અસંવેદાનિક ઉપાયો પ્રયોજી શકાય અને એને ન્યાયપૂર્ણ ગણી શકાય. પરંતુ જ્યાં સુધી સંવેદાનિક ઉપાયો શક્ય હોય ત્યાં સુધી અસંવેદાનિક ઉપાયો પ્રયોજવા એ ન્યાયસંગત ગણી શકાય નહીં. અસંવેદાનિક ઉપાયો પ્રયોજવાથી અરાજકતા ફેલાય છે. એટલે એનો જેટલો વેળાસર પરિત્યાગ કરી શકાય એટલી ત્વરાથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ દેશ માટે ઉપકારક છે.

બીજી બાબત આપણે એ કરવાની છે કે જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલે લોકશાહીને બચાવવા ચિંધી છે. ખાસ કરીને લોકતંત્ર બચાવવાની રૂચિ રાખનાર સૌ કોઈને એમની સલાહ સ્વીકારવી જોઈએ અને તે એ કે કોઈ પણ મહાન વ્યક્તિના ચરણોમાં આપણા સ્વાતંત્ર્યને ધરી દેવી ન જોઈએ. અથવા એવાં પરિબળોના હાથમાં આપણું સ્વાતંત્ર્ય ન સોંપી દઈએ જે પરિબળો લોકતાંત્રિક સંસ્થાઓને જ મટાડવા માગે છે. જે મહાન વ્યક્તિઓએ દેશની સેવા કરવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું છે એવી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવી કે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવી એમાં કોઈ ભુરાઈ છે નહીં પણ કૃતજ્ઞતાની પણ એક સીમા છે. મર્યાદા છે. આપલેડના દેશભક્ત ડેનિયલ આ કોનલે સાચું જ કહ્યું છે કે : 'પોતાનું સ્વમાન ગીરવે મૂકીને કોઈ પુરૂષ કૃતજ્ઞ બની શકે નહીં. પોતાનું સતીત્વ ગુમાવીને કોઈ સ્ત્રી કૃતજ્ઞ બની શકે નહીં અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ખોઈ દઈને કોઈ રાષ્ટ્ર કૃતજ્ઞ થઈ શકે નહીં.'

કોઈપણ અન્ય રાષ્ટ્ર કરતાં આ ચેતવણી ભારત માટે અત્યંત ઉપયોગી છે કારણ કે ભારતમાં ભકિત અથવા ભકિતમાર્ગ અથવા જેને વીર પૂજા (Hero worship) કહેવામાં આવે છે એવું

ભારતની રાજનીતિમાં એટલું મહત્વપૂર્ણ બની ચુક્યું છે જેટલું અન્ય કોઈ દેશની રાજનીતિમાં છે નહીં. ધર્મના ક્ષેત્રમાં ભક્તિ આત્મમોક્ષનો માર્ગ હોઈ શકે પણ રાજનીતિમાં ભક્તિ કે વીરપૂજા પતન અને અંતે તો સરમુખત્યારીને માર્ગ આપનાર નિશ્ચિત રસ્તો છે.

ત્રીજી બાબત જે આપણે ધ્યાન આપવાની છે એ તે છે કે આપણે રાજનૈતિક લોકતંત્ર માત્રથી સંતુષ્ટ થઈ જવાનું નથી. આપણાં રાજનૈતિક લોકતંત્રને આપણે સામાજિક લોકતંત્રમાં પરિવર્તિત કરવાનું છે. જો સામાજિક લોકતંત્ર સ્થપાય નહીં તો રાજનૈતિક લોકતંત્ર સદૈવ બની રહે એવું શક્ય પણ નથી. રાજકીય લોકતંત્રનો આધાર સામાજિક લોકતંત્ર પર અવલંબે છે. સામાજિક લોકતંત્રનો શું અર્થ છે ?

એનો અર્થ જીવન જીવવાનો એનો માર્ગ છે જેમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના આદર્શો જીવનમાં વજાયેલા હોય. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાને અલગ અલગ નહીં પણ સંયુક્ત રીતે જ ચરિતાર્થ થયેલા હોય તો જ એ સામાજિક લોકતંત્ર છે. આ ત્રણેય મૂલ્યોના સંયુક્તકરણથી તે પેદા થાય છે અને એકનો બીજા સાથે વિરોધ કરવાથી એનું મૂળ પ્રયોજન જ નષ્ટ થઈ જાય છે. સ્વાતંત્ર્યને સમતાથી પૃથક કરી શકાય નહીં. એવી જ રીતે સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને બંધુતાથી અલગ પાડી શકાય જ નહીં.

સમતાવિહીન સ્વાતંત્ર્યથી કેટલીક વ્યક્તિઓનું અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર પ્રભુત્વ પેદા થઈ જશે. સ્વાતંત્ર્યવિહીન સમતા વ્યક્તિગત ઉપક્રમને નષ્ટ કરશે.

બંધુતા વિના સ્વાતંત્ર્ય અને સમતા પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ ગ્રહણ જ નહીં કરી શકે. એના પ્રશસ્ત કરવા માટે તો સિપાઈની આવશ્યકતા પેદા થશે.

આ મૂલ્યોના અનુસંધાનમાં જ આપણે કાર્યરંભ કરવો જોઈએ. કારણ કે ભારતીય સમાજમાં બે બાબતોનો પૂર્ણ અભાવ છે. એમાં એક છે સમતા, સામાજિક સ્તરે આપણો ભારતીય સમાજ એક એવો સમાજ છે જે ક્રમાનુસાર નિશ્ચિત અસમાનતાના સિધ્ધાંત પર આશ્રિત છે. જેનો અર્થ એટલો જ થાય કે કેટલીક વ્યક્તિઓની ઉન્નતિ અને કેટલાકનું પતન.

આર્થિક સ્તરે આપણો સમાજ એક એવો સમાજ છે જેમાં કેટલાક લોકો એવા છે જેમની પાસે અઢળક સંપત્તિ છે અને કેટલાક એવા છે જે નરી નિર્ધનતામાં સબડું પડે છે.

૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના દિવસે આપણે વિરોધાભાસો ભરેલી જિંદગી (A Life of contradiction) માં પ્રવેશી રહ્યા છીએ. રાજકીય જીવનમાં તો આપણે સમાનતા ભોગવીશું. જ્યારે સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં અસમાનતાની બોલબાલા બરકરાર હશે. રાજનીતિમાં આપણે એક વ્યક્તિ એક મત (One man One vote) ના સિધ્ધાંતને માનીશું. જ્યારે આપણાં સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં આપણાંમાં પ્રવર્તમાન સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાને કારણે એક વ્યક્તિ એક મૂલ્યના સિધ્ધાંતનું આપણે ખંડન કરતા હોઈશું. આવું વિરોધાભાસીપૂર્ણ આપણે ક્યાં સુધી જીવીશું? આવું જીવન લાંબા સમય સુધી ચાલતું રાખીશું. અને એનું ખંડન નહીં કરીએ તો આપણે આપણાં રાજનૈતિક જીવનને જ ખતરામાં મૂકી દઈશું. આપણે તાત્કાલિક ધોરણે આ વિરોધાભાસોને ખતમ કરવા પ્રવૃત્ત થવું પડશે. નહીં તો જે લોકો અસમાનતાથી પિડાય છે. શોષાય છે તેઓ આ રાજનૈતિક લોકતંત્રને જેની આપણી બંધારણ સભાએ પરિશ્રમપૂર્વક સ્થાપના કરી છે એને જ ખતમ કરી દઈશું.

એક બીજી બાબતનો ઉલ્લેખ કરવા માંગુ છું. આપણાં જીવનમાં બંધુત્વના સિધ્ધાંતનો અભાવ છે. આપણે બંધુતાના મૂલ્યને ચરિતાર્થ કરવાનો છે. બંધુત્વનો શું અર્થ છે ? બંધુત્વનો અર્થ એ છે કે સમસ્ત ભારતીયોમાં ભાઈચારાની ભાવનાને ઉદય. જો સમગ્ર ભારતવાસીઓ એક છે એમ આપણે કહેતા હોઈએ તો આ સિધ્ધાંત દ્વારા આપણાં સામાજિક જીવનમાં દૃઢતા અને એકતા પેદા થશે. એને પ્રાપ્ત કરવું મુશ્કેલ છે. બંધુતાનો આદર્શ મૂર્તિમંત કરવો કેટલો અઘરો છે એનું ઉદાહરણ હું જેમ્સ બ્રાઉનની વાર્તાને આધારે રજૂ કરવા માંગુ છું. સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા અંગે અમેરિકન કોમનવેલ્થ વિષય પર જેમ્સ બ્રાઉને જે કહાની કહી છે તે એમના જ શબ્દોમાં હું રજૂ કરવા માંગુ છું.

કેટલાક વર્ષ પહેલાં અમેરિકાના પ્રોટેસ્ટન્ટ એપિસ્કોપલ ચર્ચમાં ત્રૈવાર્ષિક સંમેલનમાં પોતાની પૂજયવિધિની પધ્ધતિનું પુનર્નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું. નાના નાના વાક્યોવાળી પ્રાર્થનાઓમાં એક પ્રાર્થના સમસ્ત જનતાને માટે પણ નક્કી કરવામાં આવે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું અને ઈંગ્લેંડના એક નવા પ્રસિધ્ધ પૂજારી એ (બીશપે) નવી પ્રાર્થનામાં 'હે, ઈશ્વર અમારા રાષ્ટ્રને આશીર્વાદ આપ' શબ્દો મૂક્યા. બપોર પછી તત્કાણે એનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો પણ બીજા જ દિવસે એના ઉપર પુનર્વિચાર કરવામાં આવ્યો. એ સમયે જનસાધારણે 'રાષ્ટ્ર' શબ્દ પર આપત્તિ ઉઠાવી કે આ શબ્દને પડતો મૂકવો જોઈએ. એટલે 'રાષ્ટ્ર' ને બદલે 'હે, ઈશ્વર આ સંયુક્ત રાજ્યોને આશીર્વાદ આપ.'

સંયુક્તરાજ્ય અમેરિકામાં જાતિ સમસ્યા છે નહીં. ભારતમાં તો જાતિઓ છે. આ જાતિઓ રાષ્ટ્રવિરોધી છે. કારણ કે સામાજિક જીવનમાં તે અલગતાનો વાડો ઉભો કરે છે. એક અન્ય અર્થમાં પણ જાતિ વિરોધી છે. કારણ કે જાતિઓને કારણે જ પરસ્પર જાતિ વિદ્વેષ અને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ જો આપણે સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્ર બનવા માગતા હોઈએ તો આપણે આ તમામ મુશ્કેલીઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો પડે. કારણ એટલું જ કે બંધુત્વ ત્યારે જ સિધ્ધ થાય જ્યારે આપણે એક રાષ્ટ્રની વિભાવનાને સાર્થક કરી શકીએ. બંધુત્વ વિના સમતા અને સ્વતંત્રતાની જડ છીછરી હશે: ઊંડી નહીં હોય!

આપણી સામે જે સમસ્યાઓ છે એના અંગે આ મારા વિચારો છે. શક્ય છે કે કેટલાક લોકોને આ વિચારો પસંદ ન પડે. પણ એક વાતનો ઈન્કાર કરી જ શકાય તેમ નથી કે સદીઓથી આ દેશમાં રાજકીય શક્તિ માત્ર આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા લોકોના કાબૂમાં અને કબજા હેઠળ રહી છે. જ્યારે અધિકાંશ લોકો તો ભાર વેઢારનારા પશુઓ જ નહીં હકીકતમાં પશુઓ જેવું જીવન જીવવા મજબૂર બનેલા છે. આવા એકાધિકારને પરિણામે બહુજન સમાજ પોતાની દશા સુધારવાના અવસરોથી જ વંચિત રહ્યો નથી. પણ એથીય વિશેષ તો જીવન માટેનું મહત્વનું જે તત્વ ગણી શકાય એ પણ નીચોવી લીધું છે. આ દલિત વર્ગો શાસિત હોવાને લીધે જ પરેશાન છે. હવે તેઓ પોતે જ પોતાના ઉપર શાસન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયા છે અને એની બેચેનીથી રાહુ જુએ છે. પદ્દલિત વર્ગોમાં અત્યારે જે સ્વાનુભૂતિ પેદા થઈ છે. તેને વર્ગસંઘર્ષ કે વર્ગયુદ્ધમાં પરિણીત થવા દેવી ન જોઈએ. એવું થશે તો વિભાજન થઈ જશે. અને એ દિવસ વાસ્તવમાં પ્રલયનો દિવસ હશે! અબ્રાહમ લિંકને સાચુ જ કહ્યું છે કે 'જે સભામાં સ્વયં મતભેદ હોય તે સભા લાંબા સમય સુધી ટકી શકતી નથી. એટલે વંચિતોની આકાંક્ષાઓની જેટલી શીઘ્રતાથી પૂર્તિ કરી શકાય એટલી ઝડપથી કરવી. થોડીક વ્યક્તિઓની સ્વાધીનતા બનાવી રાખવા માટે પણ જરૂરી છે, અને એમાં જ લોકતંત્રની જે રૂપરેખા સંવિધાન રચીને આંકી છે એમાં સૌની ભલાઈ છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે સમતા અને બંધુત્વ જીવન તમામ ક્ષેત્રોમાં પાંગરે અને વિકસે. અને એટલા માટે જ મેં આ મૂલ્યો પર આટલું દબાણપૂર્વક કહ્યું છે.'

આ સભાને હું વધારે કંટાળો આપવા માંગતો નથી. સ્વાધીનતા તો આનંદનો વિષય છે, પણ આપણે એ વસ્તુ ન ભૂલીએ કે, સ્વાધીનતાએ આપણી ઉપર મોટી જવાબદારી સોંપી છે. હવે આપણે કોઈ પણ ત્રુટિ માટે અંગ્રેજોને દોષ દઈ શકીશું નહીં. હવે જે કંઈ દોષ જોવા મળશે એની જવાબદારી આપણે માથે છે એ સતત યાદ રાખવું પડશે. ત્રુટિઓ થશે એનો ડર તો રહેશે જ કારણ કે સમય અત્યંત તીવ્રગતિથી બદલાતો જાય છે. નવી વિચારધારાઓથી જનતા પ્રભાવિત થતી જાય છે એમાં આપણાં દેશની જનતાનો પણ સમાવેશ થાય છે જ. શાસન દ્વારા જનતા એ બાબત અંગે ઉદાસીન છે કે શાસન જનતાનું, અને જનતા માટે હોય કે ન પણ હોય પણ શાસન ઉદાર હોય એ જરૂરી છે.

જો આપણે આ સંવિધાનનું રક્ષણ કરવા માંગતા હોઈએ તો આપણે સંકલ્પ કરવો પડશે કે જનતાનું, જનતા દ્વારા, જનતા માટેનું શાસન એ માટે આપણા માર્ગમાં જે બુરાઈઓ છે તે બુરાઈઓને સમજવામાં વિલંબ ન કરીએ. અને એ બુરાઈઓને હઠાવવામાં નિર્બળતા ન દાખવીએ. દેશની સેવા કરવાનો આ જ એક માર્ગ છે અને એનાથી વધારે સારા માર્ગનો મને પરિચય નથી.

“આજે વર્ણશ્રમધર્મ મરી પરવાર્યો છે.” જો કે પાછળથી તો તે વર્ણશ્રમધર્મની પુનઃ સ્થાપનાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યા હતા. વર્ણશ્રમધર્મમાં માણસના ધંધાઓનો નિર્ણય પહેલાથી જ કરી દેવામાં આવે છે. માણસ પોતાના ગુજરાન માટે પોતના બાપદાદાના ધંધાનું અનુસરણ કરે તે જ વર્ણધર્મ. ગાંધીજીને પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નો અને જવાબો જોઈએ.

- પ્રશ્ન : શું માણસને પોતાની પસંદગીનો ધંધો કરવાની છૂટ નથી ?
ગાંધીજી : પણ બાપ દાદાઓનો ધંધોજ એનો એક માત્ર ધંધો હોવો જોઈએ આવો ધંધો કરવામાં કોઈ બુરાઈ નથી.
- પ્રશ્ન : કોઈ શૂદ્રમાં બ્રાહ્મણના બધાજ ગુણ હોયતો તે બ્રાહ્મણનો વ્યવસાય ન કરી શકે ?
ગાંધીજી : શૂદ્રને બ્રાહ્મણ ન જ કહી શકાય અને પોતે જે વર્ણમાં જન્મ્યા નથી તેને તે ધારણ ન કરે તેજ તેના માટે સારું છે. એ સાચી નમ્રતાની નિશાની છે.
- પ્રશ્ન : આપ એમ માનો છો કે વર્ણના ગુણો વારસામાં જ મળે છે. અને સ્વપ્રયત્ને ન મેળવી શકાય ?
ગાંધીજી : મેળવી શકાય. વારસામાં મળેલા ગુણો દ્રઢ કરી શકાય પણ આપણે ધન મેળવવાને સારુ નવા નવા માર્ગો શોધવાની જરૂર નથી. તે શોધવા અઘટિત છે. આપણાં બાપદાદાઓ તરફથી જે ધંધા મળ્યા હોય તે શુદ્ધ હોય ત્યાં સુધી માત્ર તેમનાથી જ સંતોષ માનવો જોઈએ.
- પ્રશ્ન : કોઈ માણસના કુટુંબનાં ગુણો કરતા જૂદા જાતના ગુણો છે એવું આપ નથી જોતા ?
ગાંધીજી : એ અઘરો સવાલ છે. વ્યક્તિનો બધો ભૂતકાળ આપણે જાણતા હોતા નથી. પણ મેં તમને સમજાવ્યો છે એવા ધર્મને સમજવા સારુ ઊંડા ઉતરવાની જરૂર નથી. મારા પિતા વેપારી હોય તો હું વિના પગારે સૈનિક તરીકે દેશની સેવા ભલે કરું પણ મારે મારી આજીવિકા તો વેપારમાંથી જ મેળવવી જોઈએ અને સંતોષ માનવો જોઈએ.
- પ્રશ્ન : આજે જે જાતિભેદ દેખાય છે તે તો માત્ર વર્ણાંતર - રોટી બેટીના વ્યહવાર વિશેના બંધનોમાં જ આવી રહેલો છે. વર્ણની રક્ષા સારુ આ બંધનો કાયમ રાખવાની જરૂર ખરી ?
ગાંધીજી : ના, જરાય નહીં. વર્ણની શુદ્ધતમ અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારના બંધનો કાયમ ન હોઈ શકે.
- પ્રશ્ન : એ બંધનો દૂર કરી શકાય ?
ગાંધીજી : કરી શકાય. બીજા વર્ણમાં પરણવાથી પણ વર્ણ તો સચવાય છે.
- પ્રશ્ન : ત્યારે એમાં સ્ત્રીનો વર્ણ કયો ગણાય ?
ગાંધીજી : પતિનો વર્ણ એ પત્નિનો.
- પ્રશ્ન : આપે વર્ણધર્મના સિદ્ધાંતોનું જે વિવરણ કર્યું છે એવું આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં મળે છે ? કે આપનું પોતાનું છે ?
ગાંધીજી : મારું પોતાનું નથી. મેં ભગવદ્ગીતામાંથી મેળવેલું છે.
- પ્રશ્ન : આપ તો ભગવદ્ગીતાને અનુસરો છો. એમાં તો કહેલું છે કે; વર્ણ-ગુણ અને કર્માનુસાર નક્કી થાય છે ત્યારે આપે જન્મથી વાત શી રીતે આણી ?
ગાંધીજી : હું ભગવદ્ગીતાને અનુસરું છું. કારણ કે એ એક જ ગ્રંથ એવો ધર્મ ગ્રંથ છે. જેમાંથી દુષણ કાઢવા જેવું મને કશુંજ જડ્યું નથી. એ માત્ર સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે અને એનો અર્થ શોધી લેવાનું આપણને સોંપી દે છે. વર્ણ ધર્મ ગુણ અને કર્મને અનુસરે છે, એમ ગીતા કહે છે ખરી, પણ ગુણ-કર્મ જન્મતઃ વારસામાં મળે છે. ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું છે કે ચાર્તુવર્ણ્યમ્મયા સૃષ્ટમ્ એમાંથી હું જન્મતઃ નો અર્થ કાઢું છું વર્ણ ધર્મ જન્મતઃ ન હોય તો એનો કશો અર્થ નથી.

ગાંધીજીના ઉપરોક્ત વિચારો મુજબ તો વિદ્વાન ડૉ. આંબેડકર એક અતિશૂદ્ર ગણાય. આ જોતાં ગાંધીજીના વિચારો કોઈપણ સ્વમાની અસ્પૃશ્ય માનવીને આઘાત ન પહોંચાડે તો બીજું શું કરે ? અને આઘાત પામેલો માણસ ગાંધીજી પ્રત્યે કેવો ભાવ બતાવે ?

૪. ફિલસુફ દાદાધર્માધિકારીનો તર્ક :

ગાંધીજીના વિચારોને વ્યહવારિક કસોટીને ચડાવીને ગાંધીવાદી ફિલસુફ દાદા ધર્માધિકારીએ ગાંધીજીની વર્ણ-વ્યવસ્થા વિશે બોલતાં કહ્યું હતું કે,

“હું એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે વર્ણવ્યવસ્થાનો અંત આણી દેવો જોઈએ. વિધિપૂર્વક અને સન્માનપૂર્વક. વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે સમાજ વ્યવસાય નિષ્ક-ધંધાદારી બની ગયો. અને વ્યવસાયનિષ્ક સમાજમાં એક ધંધાદારીને બીજા ધંધાનું જ્ઞાન ધરાવવું ખોટું લાગે છે. પણ એથી વધુ તો એ છે કે એ બીજાધર્મને પરધર્મ માની બેઠો છે.”

“ધારો કે મેં વણકરનો ધંધો કરવાનું નક્કી કર્યું અને વણકર બન્યો. પછી મારે ઘેર દિકરો જન્મ્યો. હું એને કયો ધંધો શીખવીશ? મારો જ ધંધો મારા દિકરાને શીખવી દઉં છું. હવે એના લગ્ન કરવા છે તો કોની છોકરી શોધીશ? સોનીની દિકરી સાથે એને પરણાવું તો ઘરમાં એક એવી છોકરી આવશે જેને વણકરીના હુન્નરનું નામ માત્ર આવડતું નથી. એટલે વણકરી જાણનારી છોકરી સાથે એને પરણાવવો પડશે. એજ દ્રષ્ટિથી એ પણ જોવું પડશે કે વણકરનું ઘર પણ એવું હોય જ્યાં પેઢી દર-પેઢીથી વણકરી ચાલતી હોય, કેમ કે